

השפעת הכיבוש על החברה הישראלית

בעריכת דניאל בר־טל ויצחק שגל

השפעת הכיבוש על החברה הישראלית

הספר הזה הוא קובץ מאמרים מאת טובי החוקרים בארץ בתחומי מדעי החברה, הרוח והמשפט שדנים בהשפעת הכיבוש על החברה הישראלית. המסקנה העיקרית העולה ממאמרי הספר היא שהכיבוש היה לגורם מכונן בעיצובה של החברה הישראלית מחדש. השפעות אלה נוגעות להבניה מחודשת של הזהות הישראלית, של אופי המשטר בישראל, של מבנה החברה, ושל איכות החיים של האזרחים החיים בארץ. לדעת הכותבים מדובר בשינוי מהותי בלי שמתקיים סביבו שיח ציבורי רציני וכולל. כדי לפתוח את השיח הזה הכותבים מצביעים על השינויים העיקריים שחלו בחברה עקב הכיבוש והשליטה בשטחים, ועל המנגנונים המרכזיים המאפשרים את קיומם לאורך זמן.

עוד בשנת 1967 נשמעו בישראל קולות אזהרה מפני הנזקים שיגרום כיבוש מתמשך לכובשים. הספר הזה מתאר כיצד התעלמנו מן האזהרות האלה וכיצד התגשמו החששות.

דניאל כהנמן, חתן פרס נובל בכלכלה 2002

הציבור שהעמדה המוסרית של מדינת ישראל יקרה לו, והוא מאמין, כמו מייסדי המדינה, שעל ישראל להיות אור לגויים, ציפה זמן רב לספר הזה. הניתוח הכן והמפוכח חושף את ההשפעות המרעילות של הכיבוש המתמשך.

זיגמונד באומן, אוניברסיטת לידס

ספר עמוק ורציני שהוא חובה לכל מי שמבקש להבין ואולי גם לעצור את הגלישה האטית אבל המתמדת של מדינת ישראל מכיבוש צבאי, שהיה אמור להיות זמני, אל מדינה דו־לאומית בעלת משטר אפרטהייד שגורלה הציוני נחרץ.

א"ב יהושע

אין להבין את המתרחש בחברה הישראלית בארבעים השנים האחרונות בלי לנתח את טיבו של הכיבוש הישראלי ואת השפעותיו על ישראל פנימה. למבקש ללמוד על אלה – הספר העשיר והמעמיק הזה הוא קריאת חובה.

מרדכי קרמניצר, פרופסור (אמריטוס) באוניברסיטה העברית בירושלים

דניאל בר־טל הוא פרופסור לפסיכולוגיה פוליטית באוניברסיטת תל־אביב. זכה בפרסים בין־לאומיים על עבודתו המדעית, כתב וערך יותר מעשרים ספרים, ופרסם יותר ממאתיים מאמרים ופרקים בספרים.

יצחק שגל הוא פרופסור לגאוגרפיה ולסביבת האדם באוניברסיטת תל־אביב. כתב וערך כעשרה ספרים ומונוגרפיות, ופרסם יותר ממאה מאמרים ופרקים בספרים בבמות הבין־לאומיות היוקרתיות ביותר.

צילום העטיפה: ניסים ערקובי
עיצוב העטיפה: רון הרן
הדפסה: דפוס מאור ולך

הוצאת הספרים של האגודה הישראלית למדע המדינה

השפעת הכיבוש על החברה הישראלית
עורכים: דניאל בר-טל ויצחק שנל

השפעת הכיבוש על החברה הישראלית

עורכים

דניאל בר-טל
יצחק שנל

אוניברסיטת
תל אביב

מרכז תמי שטינמץ למחקרי שלום
The Tami Steinmetz Center for Peace Research

האגודה הישראלית
למדע המדינה

The Impact of the Occupation on Israeli Society

Editors: Daniel Bar-Tal and Yitzhak Schnell

הוועדה האקדמית
פרופ' גדעון דורון ז"ל – היו"ר המייסד
פרופ' אריה נאור – יו"ר
ד"ר מתן אורם
ד"ר משה ברנט
פרופ' אסף מידני
ד"ר בקי קוק

עריכת הלשון: שרית בלונדר

מסת"ב 978-965-536-113-1 ISBN

©

כל הזכויות שמורות לאגודה הישראלית למדע המדינה
(עמותה ישראלית לחקר הפוליטיקה, ע"ר), תשע"ג, 2013

סדר ועימוד: אברהם דנון

הדפסה: דפוס האמנים

הפקה והפצה: מוסד ביאליק • ירושלים

www.bialik-publishing.co.il

Printed in Israel

תוכן העניינים

7	הקדמה: על אודות כיבושים / מייקל וולצר
11	פתח דבר
15	מבוא: הנכבש והכובש – המקרה הישראלי / דניאל בר־טל ויצחק שנל

עקרונות הכיבוש

	דיני התפיסה הלוחמתית כמערכת שליטה: הלבשת הנישול בכסות
45	מכובדת / דוד קרצמר
73	האם ישנה מחלוקת בדבר מוסריות הכיבוש והשלכותיו? / מרסלו דסקל
104	ההשלכות הגיאוגרפיות של הכיבוש על החברה הישראלית / יצחק שנל
	עמדות הציבור היהודי בישראל בסוגיית "השטחים הכבושים":
130	נתונים והשלכות / תמיר מגל, נטע אורן, דניאל בר־טל ועירן הלפרין

ההשפעות הפוליטיות של הכיבוש

187	הכיבוש והדמוקרטיה הישראלית / ירון אזרחי
205	הכיבוש והשפעתו על צה"ל / ראובן פדהצור
	מיקוחים פוליטיים על האדמות ועל העתיד של המדינה: מדיניות ישראל
238	כלפי השטחים שנכבשו ב־1967 / גדעון דורון ומעוז רוזנטל
	השפעת הכיבוש בגדה המערבית וברצועת עזה על השיח הפוליטי של
256	הפלסטינים בישראל / מוחמד אמארה ומוהנד מוסטפא

ההשפעות החברתיות של הכיבוש

- 279 העלות הכלכלית של הכיבוש עבור ישראל / שיר חבר
- ההשלכות הפסיכולוגיות והמוסריות של כיבוש השטחים הפלסטיניים
- 310 על החברה הישראלית / צ'רלס גרינבאום ויואל אליצור
- 335 "שומרי החומה" בסכסוך ישראל-ערב / דן כספי עם דני רובינשטיין
- 350 מגדור השיח על הכיבוש – מבט סוציולוגי / חנה הרצוג

ההשפעות התרבותיות של הכיבוש

- פנייה לאינטרס העצמי הנאור: השפעת הכיבוש על זכויות האדם בתוך
- 373 ישראל / אדי קאופמן
- 399 הכיבוש באמנויות בישראל / דן אוריין
- 426 אוצר הלשון והשיח של שטחי 1967 / נדיר צור
- אחרית דבר: השטחים כאבן יסוד בהבניה מחדש של החברה
- 455 הישראלית / יצחק שנל ודניאל בר-טל
- 482 על המחברים

הקדמה: על אודות כיבושים

מייקל וולצר

ניסוח הכותרת ברבים, אף שהספר דן בכיבוש אחד בלבד, נועד לעודד את קוראי הספר לחשוב באופן השוואתי לא רק על הכיבוש הישראלי של השטחים הפלסטינים, אלא גם על מצבי כיבוש אחרים ותוצאותיהם במרוצת ההיסטוריה ובעולמנו כיום. יש לקוות, שביום מן הימים נוכל גם לערוך מחקר השוואתי על אודות נסיגות: כיצד מגיעים כיבושים לסופם, בישראל, פלסטין ובמקומות אחרים. נסיגותיה של ישראל מסיני ומרצועת עזה יהיו ודאי חלק מאותה היסטוריה שתיבחן, אבל עדיין יש לסגת משטחי הכיבוש הישראלי. הכיבוש הזה החל, מנקודת מבטי, במלחמה צודקת. תיאורטיקנים ומשפטנים רבים רואים בתקיפה המקדימה של ישראל ביוני 1967 מקרה מובהק של פעולה מקדימה מוצדקת – מקרה שמבהיר היטב את ההבדל בין מלחמה מקדימה למלחמת מנע, כאשר למלחמת מנע נוטים להתייחס כאל בלתי צודקת ולא-חוקית. אבל צדקתה של מלחמת ששת הימים אינה מצדיקה את אשר בא בעקבותיה. ייתכן שהיה ניתן להגן על ההחלטה להמשיך להחזיק בשטחים שצה"ל השתלט עליהם במהלך המלחמה – סיני, רמת הגולן, עזה והגדה המערבית – לו היו אלה "מוחזקים" רק עד החלפתם של מנהיגי סירוב ערביים באנשי משא ומתן ערביים, כפי שקרה בסופו של דבר. אבל לא כך השתלשלו הדברים.

מאמצייהם המאורגנים של קיצונים דתיים ולאומנים ימניים, שזכו לתמיכתה של ממשלת ישראל, כווננו לא להחזקת השטחים כפדיון לעשיית שלום, אלא ליישובם ולשילובם בישראל עצמה. תנועת ההתנחלות היא הרעה הגדולה של הכיבוש משום שהייתה כרוכה בהשתלטות בלתי חוקית על אדמות ומאגרי מים, ומשום שהחדירה לשטחים הכבושים מספר רב וגובר של אנשים שהצבא היה חייב "להגן" עליהם – מה שגרר בעקבותיו התנגדות עזה בחברה הפלסטינית ובעקבות כך דיכוי אכזרי שלה. ההתנגדות והדיכוי הללו יוצרים הדים רבים ומושכים ביקורת קשה. ברחבי העולם הערבי, וכך גם באירופה, עוולות הכיבוש מספקות ביקורת שלילית, שבחלקה

אף הורחבה והפריזה כאשר גם הטילה בספק את הלגיטימיות של עצם קיומה של מדינת ישראל. להערכתי, המאפיינים הללו ייחודיים לכיבוש הישראלי. אנשים כמוני, שמבקרים רק את הכיבוש, נאלצים להבדיל את עצמם מהמבקרים האחרים, שמכוונים למטרה רחבה יותר. בעניין זה יש חשיבות להשוואות: הכיבוש הצרפתי באלג'יריה, שנודע גם הוא במדיניות של התנחלות ארוכת שנים, משך ביקורת קשה (וצודקת), אבל אף אחד ממבקרי לא קרא תיגר על הלגיטימיות של המדינה הצרפתית עצמה. השלטון הסיני בטיבט, שהטיבטים רואים בו כיבוש, אשר עושה גם מאמצים ליישב מספר רב של סינים בני האן במחוז, זוכה לביקורת צודקת ברחבי העולם, אבל איש לא חושב שסין אינה מדינה לגיטימית.

על כן, ישראל היא מקרה מיוחד, ומשום כך, ישראלים רבים, ללא סיבה טובה, מתגוננים אפילו בפני ביקורת על "הכיבוש בלבד". אבל סוג זה של ביקורת מוצדק והכרחי. הכיבוש היה והינו אסון לעם הפלסטיני, כאשר הוא שולל מהם אפשרות של התפתחות אזרחית והגדרה עצמית ומכפיף אותם למשטר אוטוקראטי, חסר חוקים לעתים ומשפיל בשיטתיות. המשטר הזה לא היה חדש לגמרי: לפני 1967, היו אלה מצרים וירדן שמנעו מהפלסטינים את התפתחותם האזרחית והגדרתם העצמית. אבל כל השתלשלות האירועים שהביאו למצב זה, או לפחות חלקה של ישראל בו, ידוע היטב. עובדה ידועה פחות, שכמעט אינה נידונה בקרב מבקרי ישראל מבחון, היא שהכיבוש היה והינו אסון גם לישראל.

ובנושא זה דווקא דן הספר שלפנינו. ולפי שכבר הסברתי את חשיבות ההשוואה בו, ברצוני לתאר בקצרה עוד כמה מקרים בטרם אומר משהו על הדרך שבה העורכים והכותבים בספר זה רואים את המקרה הישראלי. ה"הדף" של כיבוש צבאי-מדיני ניכר במיוחד כאשר המעצמה הכובשת היא דמוקרטיה. אם הכיבוש נידח מאוד ונטול כל מדיניות התנחלות, כמו למשל במקרה של הכיבוש האמריקאי בפיליפינים, ההשלכות עשויות להיות מועטות. ארצות-הברית אפילו הצליחה לשמר עוינות חזקה כלפי הקולוניאליזם מחוץ בו בזמן ששלטה בקולוניה משלה. אבל אם הכיבוש קרוב, ואם המעצמה הכובשת מייצרת אוכלוסיית מתנחלים, כמו במקרה של אלג'יריה הצרפתית, ההשלכות הן מרחיקות-לכת. בצרפת, הכיבוש הוביל לעימותים פוליטיים עזים, להתחזקות הימין הקיצוני, לנפילת הרפובליקה השלישית, לניסיון להפיכה צבאית, לטרור מדיני וטרור מהפכני ובהמשך אנטי-מהפכני, ולבסוף להחזרתם של לפחות מיליון מתנחלים צרפתיים מאלג'יריה כעוסים ומנוכרים. מאמץ אדיר וקשה (וטוב שכך) נדרש ממדינה דמוקרטית השולטת במדינה קרובה, כאשר רבים מאזרחיה גרים בקרב אוכלוסייה נשלטת.

בשונה מכך, למדינות אוטוריטאריות פשוט יותר לקיים כיבוש. הכיבוש הסובייטי המזרח-אירופי לאחר מלחמת העולם השנייה לא הוליד למדינה הסטליניסטית בעיות פנימיות. בדומה לכך, גם שנים ארוכות של כיבוש ואף סיפוח המדינות הבלטיות

ורפובליקות הקווקז לא עוררו בעיות פנימיות. לאחרונה, הדיכוי בצ'צ'ניה (מדינה כבושה בעיני מרבית הצ'צ'נים) כנראה אף חיזק את ידו של הנשיא ומאוחר יותר ראש הממשלה, פוטין. לגבי סין, הכיבוש בטיבט אינו סוגיה פלגנית פוליטית (מחוץ לטיבט). מעטים הם האזרחים הסינים שטורחים למחות על מדיניות ממשלתם – ואפילו על מדיניות ההתנחלות המסיבית (מה שוודאי מעורר קנאה עזה בקרב ישראלים מהימין הקיצוני). עם זאת, כמובן, אם עלויות הכיבוש גבוהות דיין, אפילו ממשלות אוטוריטאריות לא יוכלו לשמר אותו, כמו שניתן ללמוד בבירור מניסיונה של ברית-המועצות באפגניסטן.

האם ניתן להגדיר את הנוכחות האמריקאית בעיראק או את נוכחות נאט"ו באפגניסטן ככיבוש? נכון לכתיבת שורות אלה, לדעתי אף אחת משתי המדינות הללו לא נכבשה בפועל. אכן, מאמץ מלא להשגת רמה כזו של שליטה יטיל מעמסה קשה על הדמוקרטיה בארצות-הברית ואירופה. מסיבה זו, לא נחזה כל מאמץ מסוג זה. שני המקרים הללו הם כיבושים חלקיים וזמניים ביותר שבקרוב נחזה את סופם (המבייש, ככל הנראה).

הכיבוש הישראלי בשטחים הפלסטינים נמשך כבר יותר מ-45 שנה, והעלות שלו לישראל ולדמוקרטיה בישראל הייתה והינה גבוהה מאוד. ספר זה מתמקד בעלויות מבית, אבל מתבקש לציין שישנן גם עלויות בין-לאומיות. מעברם של מאות אלפי מתנחלים לשטחים הכבושים ועלייתם של כוחות פוליטיים שנחשבים לשמר לנצח את השליטה בשטחים, הפכו את "תהליך השלום" למשימה קשה אף יותר משהייתה בלעדיהם. תהליך זה פגע פגיעה קשה במעמדה של ישראל בעולם. הטענה הישראלית, הלעיתים מוצדקת, ש"אין פרטנר פלסטיני אמין" מהדהדת כעת בטענה פלסטינית דומה: לנוכח עליית כוחם של תנועת ההתנחלות ותומכיה, "אין פרטנר ישראלי אמין". כך, נהיה קשה אף יותר לדמיין את הקמתה של מדינה פלסטינית לצד ישראל, והחזון של פתרון בדמות מדינה אחת לשני העמים מאיים להתממש. זהו חזון מפחיד ליהודי ישראל, שכן מדינה כזו לא תוכל להמשיך להיות הן יהודית הן דמוקרטית.

הכיבוש מאיים על עתידה של ישראל, אבל זהו איום משוער, שהרי העתיד נוטה להפתיע. לעומת זאת, השפעות הכיבוש על ההווה בישראל אינן עניין להשערות אלא עניין לניתוח ממש. השפעות אלה מורגשות בכל תחומי החיים הפוליטיים, החברתיים, הכלכליים והתרבותיים. הן מבניות, והן מתבטאות במערכת המשפט, בהתגלמות הדמוקרטיה, ביעילות הצבא, בעלויות כלכליות, במבנה תוכניות הלימודים בבתי הספר ועוד. אבל הן גם אינטימיות ואישיות, שכן הן משפיעות פסיכולוגית ברמה האישית ועל תפיסות הזהות האישיות והקולקטיביות כאחד – וזאת משום שהמרחקים הגיאוגרפיים והחברתיים כה קטנים ומשום שישראלים רבים גרים עכשיו בשטחים, או שקרוביהם גרים בהם, או שהם משרתים בצבא הכובש, או עובדים מדי יום ביומו עם פועלים פלסטינים שמגיעים מהשטחים.

השפעות אלה, כולן, נבחנות בפרקי הספר. הן מנותחות בביקורתיות, שכן הכותבים, כולם, הם מתנגדי הכיבוש. ישנן רמות שונות של ביקורתיות; אני חושד שישנן מחלוקות פוליטיות בין הכותבים הללו, אך הם שייכים כולם לאותו מחנה פוליטי. זהו המחנה שאני אוהד, אף שגם לי יש מחלוקות אחדות עם כמה מהכותבים. אבל המחנה שלהם מאפשר מחלוקת ומעורר ביקורת. זוהי אות לזכותה של הדמוקרטיה הישראלית שהולידה את המבקרים הללו, וראוי לציין שספר זה רואה אור באנגלית ובעברית. אזרחי ישראל הינם הקהל הראשי של הספר, משום שעליהם לקבל את ההחלטה לפעול לסיום הכיבוש.

פתח דבר

הרעיון לכתוב או לערוך ספר על הכיבוש התגבש לפני זמן רב, שכן זהו נושא מחקר שאנו רואים בו סוגיה חשובה הדורשת בחינה מעמיקה. אף על פי שהנושא שנוי במחלוקת בחברה הישראלית, הרגשנו שאסור להתעלם ממנו, שכן הוא נוגע בבעיה ממשית שמעסיקה בני אדם לא רק באזורנו, אלא גם בחלקים שונים של העולם. כיבוש כניצול, מלחמה או אפליה קיים ברחבי העולם, ונחשב על פי רוב לתופעה שלילית. העיסוק בתופעה הזו מצריך התבוננות מקיפה ומורכבת לא רק לשם ניתוחה, אלא גם כדי להגיע אל מגוון תחומים, שעשויים להאיר את היבטיה השונים. זאת ועוד, ניתן לנתח כיבוש מנקודת מבטה של חברה נכבשת, אבל גם מנקודת מבטה של חברה כובשת. אף שסוג הניתוח הראשון רווח יותר, אנו נתמקד בנקודת המבט האחרת, זו של חברה כובשת.

בספר זה ננתח את הכיבוש הישראלי של השטחים הפלסטינים ותושביהם, שנמצא במוקד עניינה של הקהילה הבין-לאומית. ואולם לנו, כישראלים, הכיבוש הוא הבעיה המרכזית ביותר, שאינה רק מגדירה את כל היחסים הבין-קבוצתיים באזור, אלא משפיעה השפעה ניכרת על כל היבטי החיים בשתי החברות המעורבות בה – הפלסטינית והישראלית. ואף על פי כן, מקרה הכיבוש שאנו מתמודדים איתו שנוי במחלוקת בחברה הישראלית. המחלוקת מתחילה כבר באופן זיהוי המצב, המתבטא בלפחות ארבע עמדות שאינן עולות בקנה אחד, המאפיינות את השיח הציבורי בישראל: העמדה הראשונה שוללת כל הגדרה של המצב ככיבוש. על פי השקפה זו, הגדה המערבית ורצועת עזה הן חלק מהארץ המובטחת ששוחזר במהלך מלחמה שנכפתה עלינו. ההשקפה השנייה מזהה את השטחים ככבושים, אך מדגישה שהכיבוש נחוץ ליצירת אזור ביטחון מפותח, לנוכח האיום הקיומי החמור שניצב בפני מדינת ישראל הקטנה והפגיעה מצד העולם הערבי, לרבות העם הפלסטיני, שמטרתם האמיתית היא להשמיד את מדינת ישראל. ההשקפה השלישית מתייחסת לשטחים הכבושים כנכס אפשרי שיהיה אפשר להמירו תמורת שלום כאשר יקום שותף אמין וכשיר, שאינו בנמצא כעת. עמדה זו מונעת בעיקר מתוך הפחד שישראל עלולה לאבד את אופייה

היהודי והדמוקרטי אם יימשך הכיבוש. ההשקפה הרביעית, שאיתה אנו, העורכים, מזדהים, רואה את השטחים ככבושים ומנסה לדרחוף את החברה הישראלית להסכים לויתורים הנחוצים לשם השגת הסכם עם המנהיגים הפלסטינים הנוכחיים. היא מכירה גם בהשלכות המוסריות והמעשיות של מדיניות הכיבוש הישראלית הן על החברה הפלסטינית הנכבשת הן על החברה הישראלית הכובשת. בחרנו לאמץ גישה זו כיוון שהמעמד הרשמי של השטחים על פי החלטות ממשלות ישראל לדורותיהן הוא של כיבוש, וכיוון שהמציאות היומיומית של החיים בשטחים היא של יחסי כובש-נכבש. תמצית האוסף הנוכחי של המאמרים היא לבחון בביקורתיות את השלכותיו של הכיבוש על מנת להסביר את השפעתו על החברה הישראלית.

שנינו בוחנים את המצב גם מנקודת מבט מוסרית ואנו מאמינים שכיבוש, ברוב המקרים, מטבעו ומיסודו מייצר אי-צדק, אי-שוויון, הפרות של זכויות אדם והגבלות על חירויות. אנו מודעים לכך שבאמצענו עמדה זו, אנו ממקמים את עצמנו בעמדה הכפולה של צופים במחלוקת ושותפים לה. רבים הם חברי החברה היהודית בישראל ומחוזה לה, ואף חברי הקהילה הבין-לאומית, שישללו את הנחת היסוד שלנו שהשטחים כבושים.

באקלים פוליטי-חברתי-פסיכולוגי שכזה, ישנם אפילו יהודים ליברליים שמעדיפים להביע עמדה על הכיבוש הסיני בטיבט, לגנות את מעשי הזוועה הסודניים בדרפור או לבקר את הפרות זכויות האדם של לוב, אך הם מכחישים את המשמעות המוסריות והחברתיות של הכיבוש הישראלי. יתר על כן, מקצתם אף רואים בכל ביקורת המופנית כלפי הכיבוש הישראלי ניסיון לקרוא תיגר על קיומה של מדינת ישראל. לשיטתנו, ההשקפות השונות נובעות מחוויות, ידע, אמונות מוסריות וערכים שונים שמעצבים את העדשה שדרכה מדעני החברה, ככל בני האדם, רואים את ה"מציאות", מעבדים מידע ומתעדפים עמדות. אלה נמצאים בשורשם של הבדלים בין-אישיים ובין-קבוצתיים. שנינו מודאגים מאוד מהסכסוך הישראלי-פלסטיני המתמשך, ובעיקר מהכיבוש המתמשך. בראש ובראשונה, הכיבוש נוגד את ערכי המוסר שלנו. נוסף להשפעתו ההרסנית על החברה הפלסטינית, אנו משוכנעים בהשפעתו ההרסנית גם על מדינת ישראל והחברה הישראלית. השפעתו על מדינת ישראל והחברה הישראלית היא מוקד הספר. אנחנו אוהבים את ארצנו ואת החברה שלנו, גדלנו בישראל, מילאנו את חובותינו וגידלנו כאן את ילדינו. אנו חדורי דאגה בדבר השלכות הכיבוש המתמשך, אשר פוגע פגיעה בלתי הפיכה ברקמה המוסרית והחברתית.

דאגה זו היא שהובילה אותנו להתחיל לחקור את השפעות הכיבוש על החברה היהודית בישראל. חובתו של חוקר אקדמי אינה רק להביע עמדות והערכות, אלא גם להציב שאלות מחקר וליזום מחקרים חשובים, מקיפים ושיטתיים שיוכלו להאיר סוגיות הנמצאות בלב השיח הציבורי. אף שבחירת שאלות המחקר תלויה בהשקפתו של החוקר, יש להציג את התשובות עליהן בהתאם לאמות המידה המדעיות. כך, אנו

מאמינים שעל אף עמדתנו ומעורבותנו, הצלחנו לערוך ספר שעומד במדדים מדעיים, בדיוק כפי שמדענים חברתיים קודמים בעלי עמדות מוסריות ברורות תרמו רבות להבנתן של תופעות חברתיות כגזענות, עוני, אנטישמיות או מלחמות.

אנו מקווים שהספר יעורר שיח שוקק, אמיץ ומקיף על הנחות היסוד שלו. אנו גם מקווים שהספר יובן באופן רחב יותר, כתרומה להבנתם של התהליכים המתרחשים בכל חברה כובשת. ובכל מקרה, תקוותנו היא שהספר יתרום הן להבנת החברה הישראלית הן להבנת תופעת הכיבוש בחברות כובשות – נקודת ראות שכמעט אינה זוכה להתייחסות. אף שגלוי לפנינו שהעם הנכבש סובל מהכיבוש יותר מהעם הכובש, אנו מקדישים את הספר הזה לכל הילדים הפלסטינים והיהודים שסובלים בעטיו של הכיבוש – לכולם מגיע עתיד טוב יותר.

ולבסוף אנו מבקשים להודות לכל אלה שסייעו לנו בהוצאת הספר: קרן זליפקה נתנה בנו אמן בשלב מוקדם של התהליך ואפשרה לנו לצאת לדרך; הוצאת האגודה הישראלית למדעי המדינה קיבלה על עצמה להוציא לאור את הספר כשליחות חברתית-תרבותית; פרופ' גדעון דורון ז"ל הבין את החשיבות הציבורית של הספר ולכן יזם את ההוצאה לאור בעברית, ומר ניסים ערקובי, מנכ"ל האגודה, שפעל ללא לאות כדי לגבור על כל המכשולים שבדרך, ושללא מעורבותו האישית הספר לא היה יוצא לאור. אנו מודים לו על תרומתו הייחודית.

שותפים מלאים לעבודתנו היו מרכז שטיינמץ למחקרי שלום, אשר סייע לנו לארגן כנס בנושא וסייע לנו לממן את ההוצאה לאור של הספר, ומרכז וולטר ליבך, שהעמיד לרשותנו את המשאבים המשלימים. מעל לכול אנו מבקשים להודות לרותי פליסקין, שערכה לשונית את המאמרים ותרגמה חלק גדול מהם מאנגלית לעברית, ולשרית בלונדר, שערכה את הספר מטעם הוצאת מוסד ביאליק. ללא הסיוע של כל אלה, הספר לא היה יוצא לאור.

כמו כן תודה לאוניברסיטת תל-אביב, האכסניה האקדמית של שנינו, שמבטיחה את החופש האקדמי שלנו ומגבה אותנו בהוצאה לאור של הספר.

דניאל בר-טל, יצחק שגל

מבוא: הנכבש והכובש – המקרה הישראלי

דניאל בר-טל ויצחק שניל

נפתח את המבוא לספר זה בשני ציטוטים המעידים רבות על אופיו של הכיבוש ועל היחסים שבין הנכבש ובין הכובש.

באחד הנאומים שבהם הציג את הסיבות שהביאו אותו להגות את "תוכנית ההתנתקות", אמר ראש הממשלה לשעבר, אריאל שרון, כי הגיע למסקנה ש"לא ניתן להחזיק 3.5 מיליון פלסטינים תחת כיבוש" וכי "הכיבוש לא יכול להימשך עד אין סוף" (דגש של המחברים) (ישיבת סיעת הליכוד בכנסת – 26.5.2003).¹ כחמש שנים לאחר מכן, ראש הממשלה דאז, אהוד אולמרט, אמר לחיילים המשרתים בשטחים הכבושים בגדה המערבית:

צריך להבין שחיה פה אוכלוסיה גדולה מאוד של פלשתינאים וצריך למצוא את המכניזם הכי חכם והכי נחוש כדי שערך שזה יקרה (הנסיגה מיר"ש) אנחנו נקבל ביטחון מקסימלי. אבל לא ניצור איתם קרעים כאלו שיעיבו על המשך חיינו בדורות הבאים. קחו אדם בן 50 שחי פה, אדם שעבר את החלק המכריע של חייו – 40 שנה מתוכם, מאז היותו ילד בן עשר – בחסות החייל הישראלי. אותו חייל שמחזיק רובה, מכל הסיבות הכי מוצדקות בעולם. אבל זה הנרטיב של אותו אדם. קחו את אלה שהופשטו במחסומים רק מפני שאולי יש בקרבם מחבלים. קחו את אלה שעומדים שעות במחסומים מחשש שמא תעבור באותו מחסום מכונית תופת. זה יכול להיות סיר מבעבע שעלול להתפרץ ולגרום לכוויות נוראיות, וזה יכול להיות משהו אחר, שתלוי אך ורק בהבנה שלכם וביכולת שלכם לפעול בחוכמה ובנחישות (ורטר, 2008).

1 היועץ המשפטי לממשלה, אליקים רובינשטיין, הוא שמחה על המונח "כיבוש", וציין כי העמדה הרשמית של כל ממשלות ישראל מאז 1967 היא כי השטחים הם "שנויים במחלוקת" ולא "שטחים כבושים" (לפירוט, ראו אלדר וזרטל, 2004, 561).

שני הציטוטים לעיל מבטאים את ההבנה של שני ראשי הממשלה, המשתייכים לאגף הניצי בקשת הרעות הפוליטית, בדבר אופיים השלילי של יחסי הגומלין המתקיימים בהכרח בין הכובש לנכבש ותוצאותיהם ההרסניים. שניהם מציינים מפורשות את תוצאות הכיבוש השליליות לאוכלוסייה הנכבשת, אך מרמזים גם על מודעותם להשפעות השליליות של הכיבוש על החברה הכובשת. יותר מזה לא הרחיקו לכת. אנו, לעומת זאת, מבקשים למקד את ספרנו בדיוק בסוג ההשפעות על החברה הכובשת.

ספר זה עוסק בתופעת הכיבוש המתמשך, שהינו, לתפיסתנו, מעורר תשומת לב ובה בעת הוא תמוה במאה ה-21, עידן שבו הוא נהיה לתופעה יוצאת דופן ונדירה. הניתוח נפתח בהשקפה על פיה הכיבוש, מעצם מהותו, מלווה על פי רוב במשמעויות שליליות, מכיוון שברוב המקרים הוא כפוי ומתבצע בניגוד לרצונה של האוכלוסייה הנכבשת (Edelstein, 2008).² בעת דיון בתופעה זו, אם כך, לעתים קרובות מוקד העניין הוא האוכלוסייה הנכבשת, שכן היא הנושאת בנטל הכבד, המוחשי והבלתי מוחשי, של הכיבוש. ואמנם, הספרות העוסקת בסוגיה זו הולכת ומתפתחת (ראו לדוגמה: (Edelstein, 2008; Playfair, 1992; Bornstein, 2008; Carlton, 1992). על כן, מוטלת עלינו החובה לנתח גם את השפעות הכיבוש על החברה הכובשת, אליהן ממעטת הספרות להתייחס, אף שאלה לעתים אינן מפורשות וניכרות לעין.

שתי סיבות עיקריות יש להתייחסות המועטה להשפעות הללו: (א) חוקרי תופעת הכיבוש מרגישים מחויבים על פי רוב למקד את עניינם באלה המוגדרים כקורבנות הכיבוש – החברה הנכבשת. החברה הנכבשת, שנושאת בעלויות הפיזיות והנפשיות הקשות ביותר של הכיבוש, מנסה למשוך את מוקד תשומת הלב לעצמה כדי לזכות בתמיכה חומרית ומוסרית, וזאת על מנת לשים קץ לסבלה. הקהילה הבין-לאומית, בתורה, שהפכה רגישה יותר לדיכוי ולהפרות זכויות אדם בעידן הפוסט-קולוניאלי, מתמקדת יותר במקרים שבהם הכיבוש ממשיך להתקיים, מתוך ניסיון לסייע לנכבש ולשים קץ לכיבוש (Arangio-Ruiz, 1979). (ב) החברה הכובשת מנסה להצניע ולמזער את עלויות הכיבוש, ולהתמקד במקום זאת בהצדקתו ובהפיכתו ללגיטימי. יתרה מזו, ניתוח העלויות דורש בחינה עצמית ביקורתית, שהוא צעד כואב ולא-מקובל. על כן, נדיר לערוך ניתוח של החברה הכובשת, אף על פי שבכוונו לספק מבט מעניין על התהליכים הפוליטיים, הסוציולוגיים, הפסיכולוגיים, החוקיים, התרבותיים והחינוכיים בחברה, שהינם אינהרנטיים לכיבוש מתמשך. לתהליכים הללו השפעה מכרעת ומתמשכת על החברה הכובשת, גם אם היא אינה מודעת להם, מתעלמת מהם או מנסה להכחיש ולהסוות אותם. לפיכך, אנו מאמינים שחשוב להאיר את

2 אנו מכירים בכך שעל פי הגדרתו החוקית, ייתכנו מקרים שהאוכלוסייה הנכבשת או חלקים ממנה יקבלו ברצון כיבוש כאשר הוא תואם את שאיפותיה, מטרותיה וצרכיה, לשיטתה. לדוגמה, האופן שבו מקבלים קפריסאים-טורקים את הכיבוש הטורקי של צפון קפריסין.

התהליכים הללו ולהביאם למרכז הדיון האקדמי, המחקר העתידי והשיח הציבורי. ספר זה מתמקד במקרה אחד מסוים של כיבוש מתמשך – כיבוש הגדה המערבית ורצועת עזה בידי ישראל בעקבות מלחמת ששת הימים בשנת 1967. ספרים שונים מיטיבים לתאר את גורמי המלחמה ואת ההקשר הייחודי שלה, ואין בכוונתנו לעסוק בהם כאן (ראו לדוגמה: אורן, 2004; שגב, 2005; Morris, 2001; Lesch, 2008). כמו כן, לא נעסוק בהיסטוריה הכללית של הסכסוך הישראלי-ערבי ולא בסכסוך הישראלי-פלסטיני, משום שאלה זוכים לכיסוי נרחב דיו במקומות אחרים (ראו לדוגמה: מוריס, 2004; Tessler, 1994; Dowty, 2005; Caplan, 2009; Ben-Yehuda & Sandler, 2002). לנו חשובה העובדה שמאז 1967 קיים כיבוש ישראלי בשטחים הכבושים ושהאוכלוסייה הפלסטינית חיה תחת הכיבוש הזה כבר יותר מארבעים שנה. בקיץ 2005, ישראל נסוגה מרצועת עזה ומארבע התנחלויות בגדה המערבית באופן חד-צדדי, אך המשיכה לשלוט מרחוק בכמעט כל היבטי החיים ברצועת עזה. אין אנו עוסקים כאן בהשפעות הכיבוש על החברה הפלסטינית, משום שפרסומים רבים כבר מתמודדים עם הסוגיה הזאת (לדוגמה: Aruri, 1989; Abu-Harthieh, 1993). במקום זאת, אנו מתמקדים בחסך היחסי שקיים בניתוח האינטראקטיבי של הכיבוש – השפעות הכיבוש הישראלי של הגדה המערבית ועזה ושל העם הפלסטיני על מדינת ישראל והחברה הישראלית.

מסגרת המשגתית: הכובש והנכבש

ההנחה הבסיסית בספרנו היא שלכיבוש המתמשך כמערכת צבאית-מדינית-חברתית-כלכלית-תרבותית, המכילה הן את החברה הנכבשת הן את החברה הכובשת, מאפיינים אינטראקטיביים שמשפיעים על שתי החברות. כבר ב-1990, ציין ממי (Memmi, 1990) בספרו פורץ הדרך על קולוניאליזם, שגם מיישבים קולוניאליים מושפעים ממערכת הקולוניאליזם. אנו מבקשים להרחיב תובנה זו ולהחילה על מצבי כיבוש בטענה שגם הכובשים מושפעים ממערכת הכיבוש, ולהתמקד במקרה הפרטני של הכיבוש הישראלי. ניתוח זה מתייחס לאותם מקרים שהכיבוש הוא מתמשך ואינו מקובל על החברה הנכבשת. אנו מאמינים שכיבוש אינו יכול לפעול במנותק מהחברה הכובשת, שאינה יכולה להסתגר מפניו. להנחה זו יתר תימוכין במקרים שהכובש אינו רק פולש למרחבי השטחים הכבושים, אלא אף מתיישב במרחבים הללו, שהינם לשיטתו ההמשך הטריטוריאלי של מולדתו, כמו שקורה במקרה הישראלי. לאחר כיבוש השטח על ידי כוחות הצבא, הגבולות מתרחבים (בעיקר אלה של הכובשים) ותהליך מתמשך של יחסי גומלין מתחיל בין הכובש לנכבש. על אף אמונתו של הכוח הכובש שהוא מסוגל לשלוט באוכלוסייה הנכבשת ובשטח, בפועל אחיזתו מתערערת עם הזמן, ובהדרגה מתגבשים תהליכים החודרים אל תוך החברה הכובשת, מעבר לשליטתו של הכוח

הכובש. התהליכים הללו נוגעים לכל תחומי החיים הקולקטיביים בחברה הנכבשת, לרבות תחומי הביטחון, הפוליטיקה, החברה, הכלכלה והתרבות. נוסף על כך, הם משפיעים גם על החברה הכובשת, שכן ברגע שהכיבוש מתרחש נוצרים גם יחסי גומלין מורכבים ומתמשכים בין הכובש לנכבש, והם בדרך כלל מתחילים בהתנגדות לכיבוש. מהרגע הראשון, חברה נכבשת אינה ישות פסיבית – היא מאמצת דרכי פעולה בתגובה למצב המתפתח, שעליהן החברה הכובשת מרגישה חובה להגיב. כמה מדרכי הפעולה הללו עשויות להיות מפורשות, ואילו האחרות אינן תמיד פשוטות לזיהוי. כמו כן, הכוח הכובש, שאינו בקיא תמיד בתרבות החברה הנכבשת או במנהגיה, מתקשה להבין מקצת הפעולות הללו או לייחס להן את משמעותן. מכל מקום פעולות כגון אלה בהכרח משפיעות על הכוח הכובש בשטח הכבוש, וכפועל יוצא הן משפיעות גם על החברה הכובשת. ההשפעות העקיפות על החברה לא בהכרח יופיעו בן לילה, אך הן יחדרו לחברה הכובשת בהדרגה וישנו את אופייה.

בעזרת דוגמה בודדת הממחישה את מעגלי ההתנגדות והדיכוי, נציג את טענתנו שסימני התנגדות מובילים כוחות כובשים לחזק את שליטתם בחברה הנכבשת. מהלך זה משפיע על החברה הכובשת שכן הוא מחייב להפנות כוחות ביטחון ותקציבים למשימה החדשה, להבנות נרטיבים שיסייעו לבני החברה הכובשת להצדיק את המצב החדש, לפתח דיפלומטיה חדשה כדי להצדיק את המאבק בהתנגדות, וכיוצא באלה. הצעדים הללו מובילים עם הזמן לשינויים בחברה הכובשת, אף אם לא כולם ניכרים לעין ממבט ראשון. עם זאת, ככל שגוברת ההתנגדות, השינויים הללו נעשים מוחשיים יותר. תגובתיה של החברה הכובשת להתנגדות שמתגלה, מעוררות תגובות נגד מצד החברה הנכבשת, וכך נכנסות שתי החברות למערכת יחסי גומלין עזה, מתמשכת והדדית שבה מעגלי אלימות אינסופיים שמתפשטים במהרה לתחומים אחרים. חילופים אלימים שכאלה הם רק דוגמה אחת לתהליכי הגומלין המורכבים בין החברה הנכבשת לזו הכובשת, שהופכים לחלק טבעי ובלתי נפרד מהכיבוש.

ואכן, כיבוש מתמשך מחייב פעולות שונות משתי החברות בתחומים שונים כגון אספקת השירותים הנחוצים לחיי היומיום, הקמת מערכת משפטית, פתיחת בתי ספר, מרפאות ובתי חולים, אספקת שירותים דתיים, פיתוח מערכת פיקוח ובקרה ועוד. החברה הכובשת יוזמת שורה של פעולות מתוכננות לעילא ולא-מתוכננות בתחומים שונים – החל בצבאי וכלה במשפטי, במדיני, בכלכלי ובתחומים אחרים – ואלה בתורם מעוררים תהליכים חדשים המובילים לתוצאות הרצויות או לאחרות. יתר על כן, ההשפעות הללו אינן מוגבלות לתחומי הכיבוש, אלא משפיעות גם על החברה הכובשת, בייחוד במקרה של ישראל, כאשר קיים רצף מרחבי בין המולדת לשטחים הכבושים, והשטחים הכבושים מיושבים כחלק מהמולדת. בתנאים הללו מיטשטשים הגבולות, והתהליכים האינטראקטיביים נוטים לחדור מהשטח הכבוש לשטחי הכובש ולעורר שינויים ארוכי-טווח בכל היבטי חייה של החברה הכובשת. מטרות, אינטרסים,

מגמות וצרכים חדשים מופיעים בכל רמות החברה. דוגמות חדשות צצות לשם הצדקת הכיבוש המתמשך; מופיעים בעלי עניין חדשים, נורמות חדשות, מתפתחת שפה חדשה ואמות מוסר חדשות לתמיכה בכיבוש; מושקעים כספים, מתעורר הרצון להשתלט על משאבים אגב ניצול השטחים הכבושים ואוכלוסייתם; מתגבשת תרבות פוליטית חדשה לשימור הכיבוש; מתפתחים צורכי ביטחון חדשים ואסטרטגיות צבאיות חדשות; מתהווים שווקי מסחר חדשים; ומופיעות קבוצות חדשות שמתנגדות לכיבוש ומנהלות נגדו מאבק פוליטי, המשקף את הקיטוב החברתי-פוליטי הגובר, ועוד.

עם זאת, ניתוח של ההשפעות ההדדיות אינו תלוי רק במדיניות הרשמית והלא-רשמית של כל חברה ובפעולות הנגזרות ממנה. יש לזכור שאלה המשרתים בצבא הכובש ובכוחות האזרחיים המוצבים בשטחים הכבושים לשם אכיפת הכיבוש, גם הם חלק מהחברה הכובשת בכלליותה – הם חושבים ופועלים בדרך מסוימת כאשר הם בשטחים הכבושים, הם צוברים מידע, חוויות ועמדות פוליטיות, וכן גם שאיפות וצרכים. לאחר מכן, הם שבים לסביבת היומיום שלהם עם אוסף התנהגויות חדש, שבהכרח משפיע על חייהם. האוסף החדש הזה נהיה הכוח המניע את מחשבותיהם, רגשותיהם ופעולותיהם. מבחינה זו, הנורמות, חוקי ההתנהגות, אמות המוסר והמנהגים שמתפתחים בשטחים הכבושים ביחס לאוכלוסייה הנכבשת ולשטחים הכבושים אינם נעצרים בגבול. הם חודרים, גם אם לא-ביודעין, לחברה הכובשת ומותירים את חותמם על מערכת האמונות והערכים שלה ועל דפוסי פעולתה. לעתים, החברה הנכבשת אף נושאת את התנגדותה אל תוך שטחם הביתי של כוחות הכיבוש. פעולות אלימות שכאלה, ובכללן טרור, השפעתן על פי רוב ניכרת על החברה הכובשת בתחומים רבים של חיי הפרט והחיים הקולקטיביים. לבסוף, במקרים רבים חברי החברה הכובשת עשויים לבוא במגע ישיר או עקיף עם חברי החברה הנכבשת בסביבתם החברתית, אם במקומות עבודה, בפגישות אישיות ואם באמצעות התקשורת. גם מגעים אלה משפיעים בסופו של דבר על החברה הכובשת.

הדינאמיקה הזו מתעצמת כאשר החברה הכובשת מחליטה לספח את השטחים הכבושים דה-פקטו, ואף יותר כאשר היא מחליטה להתיישב בהם, ומביאה לשטח הכבוש אוכלוסייה חדשה הזקוקה להצדקה אידיאולוגית, הגנה, משאבים, מערכת משפטית ועוד. במקרים אלה, החברה הכובשת מנסה להבדיל את היחס הניתן לנכבש מהיחס הניתן לכובש (כלומר למתנחלים במקרה הישראלי). ההחלטות הללו ללא ספק מגבירות באופן ניכר את ההשפעות על הכיבוש המתמשך ועל החברה הכובשת, ובסופו של דבר הן מובילות לשינויים עמוקים מתקבעים שקשה לשנות. החברה הכובשת נאלצת להתאים את עצמה להקשר המתגבש של כיבוש מתמשך, להסתגל אליו, להכילו, להתמודד איתו ולחיות איתו. עם זאת, לא כל ההשפעות הללו מכוונות – רבות מהן לא רק שאינן מכוונות, אלא גם אינן רצויות. ואף על פי כן, הן משתלכות בתהליכים הדינאמיים של שינוי חברתי בחברה הכובשת.

טענתנו המרכזית היא שלנוכח אופיו השלילי של כיבוש – בייחוד כיבוש מתמשך, ובייחוד כאשר החברה הכובשת מתיישבת בשטחים הכבושים – הוא צפוי לייצר אלימות, דיכוי, ניצול, שליטה ואפליה. השפעות הכיבוש השליליות, אם כך, עולות על אלה החיוביות. אנו אף טוענים שכאשר החברה הכובשת מפרה את העקרונות הבסיסיים של צדק, מוסריות וזכויות אדם, היא נידונה להידרדר ולהתנוון, לפחות בכל הנוגע למאפייניה הדמוקרטיים, ההומאניים והמוסריים, ולחוות התפתחויות שליליות ביותר.

הניתוח לעיל עניינו גם בחברה הישראלית, לא פחות מאחרות. מתחילת הכיבוש, החברה הזאת הושפעה ממנו רבות, ולא רק בשל הימשכותו זמן רב על כל השלכותיו, כולל אלימות מתמשכת, אלא בעיקר בשל העובדה שמדינת ישראל הקימה יישובים יהודיים רבים בשטחים הכבושים. מטרת הספר להאיר את השפעותיו המתמשכות של הכיבוש הישראלי על תחומי החיים השונים בחברה הישראלית. אבל לפני שניגש לתיאור ההשפעות הללו, נציג את השיקולים המשפטיים לגבי אופי הכיבוש בכלל ואופיו של כיבוש מתמשך בפרט; נמשיך לתיאור השלכות הכיבוש המתמשך, בטרם נציג את אופיו של הכיבוש הישראלי; לאחר מכן, נציג בקצרה את עלויות הכיבוש הפיזיות בחברה הפלסטינית והישראלית, ולבסוף נציג את מבנה הספר על פרקיו השונים.

כיבוש: מבט משפטי

עיון בספרות שנכתבה בנושא זה מעלה כי רוב הגדרות המושג כיום מגיעות מתחום המשפט הבין-לאומי (לדוגמה: Carlton, 1992). ניתן ללמוד מהן שכיבוש משמעו שליטה זמנית בשטח על ידי מדינה שאינה טוענת לריבונות קבועה עליו. מתחילת הכיבוש, על המדינה הכובשת להיות עם כוונה להתפנות מהשטח הכבוש ולהשיב את השליטה בו לאוכלוסייה הילידית. אין צורך בתאריך מדויק לפינוי, אבל כוונת המדינה הכובשת בדבר סיום מצב הכיבוש חייבת להיות ברורה. השקפה זו מובעת היטב בהגדרה שמציע חוקר המשפט הבין-לאומי אייל בנבנישתי, לפיה כיבוש הוא "שליטה אפקטיבית של גוף מסוים (בין שמדינה אחת, כמה מדינות או ארגון בין-לאומי) על פני שטח שאינו תחת ריבונות רשמית של אותו הגוף, שלא על פי הבחירה החופשית של הריבונים האמיתיים של השטח" (Benvenisti, 1993: 4). אדלשטיין (Edelstein, 2004) מוסיף שכיבוש הינו שליטה זמנית בשטח על ידי מדינה שאינה טוענת לזכות לריבונות קבועה על השטח, ובכך נבדל הכיבוש מקולוניאליזם ומסיפוח, שבהם הכובש אינו מתכוון בהכרח לפנות את השטח בעתיד (Lustick, 1993). מהגדרה זו לומדים שכיבוש נחשב מבחינת החוק הבין-לאומי להליך רשמי בעל השלכות על מערכת היחסים בין הכוח הכובש ובין האוכלוסייה הנכבשת. המאפיין

הבולט ביותר של כיבוש, לפי הגדרות אלה, הוא היותו זמני, ומכאן שאסור לכובש לבצע שינויי קבע בשטח הכבוש (Benvenisti, 1993; Playfair, 1989, 1992; Roberts, 1985, 1990). עוד עולה מההגדרות המשפטיות כי כיבוש לרוב נתפס כתוצר לוואי לא-מתוכנן אפשרי של פעילות צבאית, שבעקבותיו הצד הכובש שולט בשטח המוכר כשייך לצד המפסיד. נהוג להתייחס למצב זה ככיבוש "לוחמני" (belligerent) או "צבאי" (military) (McCarthy, 2005; Rivkin & Bartram, 2003).

ואולם ההיסטוריה של שתי המאות האחרונות מוכיחה שכיבוש עשוי להיות גם פועל יוצא של איום של צד בשימוש בכוח, של הסכמה וסטאטוס קוו, והוא אף יכול להיות תולדה של הסכמי שלום (לדוגמה: הכיבוש הגרמני של בוסניה ב-1939 ושל דנמרק ב-1940). התפתחויות אלה הסיטו את הדגש מחקר הכיבוש כתולדה של פעולה מלחמתית לניסיון להבין את התופעה ואת מנגנוניה (לפירוט ראו: Roberts, 1985). רוברטס (Roberts, 1985) מבחין בין 17 סוגים של כיבוש צבאי, הנבדלים בנסיבות התרחשותם, במידת ההסכמה של הצד הנכבש לפעולת הכיבוש, זהות הישות הכובשת ומעמדו הקודם של השטח הנכבש. הבחנה חשובה במיוחד בנושא שלנו עניינה משך הכיבוש, ממנו אפשר ללמוד על מהותו של הכיבוש ועל מטרות הכובש. אם הכובש והנכבש תופסים את הכיבוש מראש כמצב זמני, שנועד לשמור על האינטרסים הצבאיים של הכובש ולמנוע מהשטח הכבוש להיחפך למוקד של חוסר יציבות, ניתן לצפות שהכובש והנכבש ירצו שניהם לסיימו במהירות האפשרית (Edelstein, 2004). רוברטס (Roberts, 1990) טען שיש להתייחס לכיבוש מתמשך כקטגוריה הנבדלת לחלוטין מכיבוש צבאי זמני. כיבוש מתמשך הוא כיבוש שמתקיים יותר מחמש שנים, ונמשך גם בתקופות שהעוינות הצבאית מתמתנת או נעלמת כליל. זאת ועוד, כיבוש מתמשך מעורר שאלות משפטיות בנוגע למטרות הכובש, שעלול לרצות לשנות את מעמד השטח הנכבש. למצב זה לרוב ישנן השלכות ברורות הן על החברה הנכבשת הן על החברה הכובשת.

מכל מקום חשוב לציין שמתחילת המאה ה-20, הקהילה הבין-לאומית עושה מאמץ לווסת את התנהגות המדינה הכובשת ואף לפקח עליה. האמנה החשובה הראשונה שהתייחסה לקודים מוסריים בשטח כבוש היא אמנת האג מ-1907, שקובעת ש"בעבור סמכויות השלטון החוקי למעשה לידי הכובש, ינקוט הלה בכל האמצעים שביכולתו כדי להחזיר על כנם ולהבטיח את הסדר והחיים הציבוריים, עד כמה שהדבר אפשרי, מתוך כיבוד החוקים הנהוגים במדינה, חוץ אם נבצר ממנו הדבר לחלוטין" (סעיף 43, תקנות האג, 1907). תקנות האג גם אוסרות על המדינה הכובשת לבצע שינויים קבועים בשטח שכבשה, אלא אם השינויים נובעים מצרכים צבאיים, במובן הצר, או שהם נועדו לרווחת האוכלוסייה המקומית. מאוחר יותר, ב-1949, נוסחו אמנות ז'נבה (שזכו מאז לתמיכה כלל-עולמית), והפרוטוקולים המאוחרים שלהן ביצרו את הקודיפיקציה של עקרונות מוסר המתייחסים לכיבוש. אמנת ז'נבה הרביעית (סעיף 49) אוסרת על

המדינה הכובשת להעביר אזרחים משטחה אל השטח הכבוש. על כן, יש לראות בכובש מעין אפוטרופוס של השטח הכבוש, שבאחריותו להגן על השטח ולשמור על זכויות האוכלוסייה הנכבשת (Playfair, 1992).

אבן דרך חשובה נוספת בהגדרת עקרונות המוסר הבסיסיים שלנו ביחס למלחמה וכיבוש היא אמנת רומא לגבי בית הדין הפלילי הבין-לאומי, שאימצה הוועידה הדיפלומטית של האומות המאוחדות ב-1998, ושעליה חתומות 104 מדינות נכון ל-2007. על פי אמנת רומא, הפרות בוטות של אמנות ז'נבה מ-1949 נחשבות פשעי מלחמה, ועל כן ניתנות לשיפוט וענישה בידי בית הדין הפלילי הבין-לאומי.

השלכות הכיבוש

השלכות הכיבוש משתקפות בשלושה מוקדים: החברה הנכבשת, הקהילה הבין-לאומית והחברה הכובשת.

החברה הנכבשת

מנקודת מבטה של החברה הנכבשת, כיבוש הוא על פי רוב חוויה של דיכוי. מעטות החברות שמקבלות על עצמן כיבוש מרצון, ורובן מתנגדות לו. ההתנגדות יכולה ללבוש צורה של פעילות פוליטית, אי-ציות אזרחי או סוגים אחרים של התנגדות לא-אלימה. עם זאת, במקרים רבים חברות עשויות לפנות לפעולות אלימות כגון תקיפת כוחות צבא הכיבוש ואזרחי החברה הכובשת. הכובש מנסה, כמובן, למנוע את ההתנגדות ולהעניש את יוזמיה. אמצעים מונעים עשויים להיות פיקוח, מעקב, כפיית שיתוף פעולה, עוצר והגבלות על חופש התנועה בדמות מחסומים ומכשולים פיזיים, וגם מעצרים נרחבים, גירושים, ואף חיסולים (Bornstein, 2008). אם הצעדים המונעים משקפים גם את הרצון להעניש את קבוצות ההתנגדות בחברה הנכבשת, הם עשויים להוביל לצעדים חמורים נוספים כגון מעצרים ללא משפט, עינויים, טרנספר המוני, הריסת רכוש ושימוש ביתר כוח נגד אוכלוסייה אזרחית, ובכללו ענישה קולקטיבית, שעשויה להוביל להרג המוני ואף לטיהור אתני.

נוסף על כך, בייחוד במהלך כיבוש מתמשך, המדינה הכובשת נוטה לאמץ פעולות ישירות שונות המשרתות את האינטרסים האידיאולוגיים, המדיניים, הכלכליים, הצבאיים והחברתיים שלה (Gordon, 2008). אלה עשויים לכלול הפקעת קרקעות, יישוב אזרחים מהמדינה הכובשת בשטח הכבוש, שימוש במשאבים הטבעיים והכלכליים בשטח הכבוש, ניצול האוכלוסייה הנכבשת, מיסוד אפליית של האוכלוסייה הנכבשת ועוד פעולות רבות אחרות. יתר על כן, הכוח הכובש עשוי לשאוף לשמר את עליונותו ושליטתו בעזרת הפעלה שוטפת של אמצעי שליטה ובקרה על האוכלוסייה המקומית. לשם כך, הכובש פעמים רבות מנסה לשלוט במערכות הפוליטיות, החברתיות,

הכלכליות, החינוכיות, הבריאותיות ואחרות של האוכלוסייה הנכבשת, ובאותה מידה גם על תנועותיה ודפוסי ההגירה בה, וכן למנוע את התפתחותה החברתית, הכלכלית והתרבותית. פעולות שכאלה משפילות את האוכלוסייה הנכבשת כקולקטיב ואת חבריה כפרטים. ברמה הקולקטיבית, מעבר לנזק הפיזי המוחשי שגורם הדיכוי המתמשך, הפעולות הללו עשויות לפגוע בתשתית החברתית ובכך להניע שינויים דמוגרפיים, להחריב את היסודות הכלכליים ולפגוע במורשת התרבותית (Aruri, 1983). ברמת הפרט, סבלם של חברי החברה הנכבשת החיים תחת כיבוש מתמשך ומעגל הכפייה, ההתנגדות והאלימות הנובעים ממנו, אינו פיזי בלבד, והם עשויים לסבול גם מהפרעות דחק פוסט-טראומתי (post-traumatic stress disorder - PTSD) ומהשקפה אישית ולאומית פסימית לגבי העתיד (Lavi & Solomon, 2005).

הקהילה הבין-לאומית

כיבוש, באופן כללי, אינו מקובל בקוד הנורמטיבי של העולם כיום. אם הוא מתרחש, על המדינה הכובשת לספק סיבות מאוד משכנעות על מנת להצדיק פעולה כה קיצונית ובלתי מקובלת, במיוחד אם המדינה שואפת להשתלב בקהילה הדמוקרטית הבין-לאומית. לשיח הליברלי העכשווי, עם הדגש המושם בו על שוויון ועל זכויות אדם ואזרח אישיות וקולקטיביות (דוגמת הזכות להגדרה עצמית), השפעה רבה על העמדה המוסרית כלפי כיבוש (Howe, 2002). כיבוש סותר את עקרונות ההגדרה העצמית, הזכויות הקולקטיביות, העצמאות המדינית והשלמות הטריטוריאלית שהתקבלו ברחבי העולם כעקרונות המוסר היסודיים של מדינות וקולקטיבים. הוא מפר את עקרונות המוסר שזכויות האדם האוניברסאליות מבוססות עליהם, דוגמת כבוד לחיי אדם, שוויון וזכות היחיד והקולקטיב לחירות ועצמאות (Rosler, Bar-Tal, Halperin, Sharvit, & Raviv, 2009). כל העקרונות הללו מעוגנים במגוון הצהרות, אמנות והסכמים בין-לאומיים. דוגמה לכך נמצאת בפרוטוקול ז'נבה הראשון (1977), המתייחס למצבים שבהם אומות נאבקות על זכותן להגדרה עצמית "נגד שליטה קולוניאלית וכיבוש זר ונגד משטרים גזעניים", המוזכרים כולם כשווי-ערך (ראו גם Roberts, 1985). כיבוש מפר גם זכויות אדם בין-לאומיות מוגנות המופיעות ב"הכרזה לכל באי עולם בדבר זכויות האדם" (Universal Declaration of Human Rights – UDHR), זכויות שפותחו לאחר מכן בעיקרי "האמנה הבין-לאומית בדבר זכויות אזרחיות ופוליטיות" ו"האמנה הבין-לאומית בדבר זכויות כלכליות, חברתיות ותרבותיות". על כן, אין פלא שהקהילה הבין-לאומית ודעת הקהל אימצו שתיהן עמדה ביקורתית במיוחד נגד כיבושים מתמשכים. כיבוש לכשעצמו, וכיבוש מתמשך בפרט, נשלל בפורומים בין-לאומיים, והמדינות והחברות הכובשות מגונות (לפירוט, ראו Roberts, 1990). יתר על כן, חברות רבות שמביעות עניין רב בזכויות אדם וזכויות קולקטיביות, דעת הקהל ותקשורת ההמונים בהן מבטאות את התנגדותן למדינות ולחברות הכובשות. לבסוף,

המדינות והחברות הכובשות נמצאות כל העת תחת העין הביקורתית של עמותות וארגונים שונים שעוסקים בזכויות אדם, של אליטות אינטלקטואליות ותרבותיות בעלות עמדות פרוגרסיביות וליברליות ושל הציבור הרחב במדינות רבות.

החברה הכובשת

אנו טוענים שבתנאים של העשורים האחרונים, כשאת הדמוקרטיה המבוססת מנחים נורמות וערכים ליברליים שהתפתחו מאז הסתיימה מלחמת העולם השנייה, כיבוש בכלל וכיבוש מתמשך בפרט הפכו בעיניהן לתופעה מתועבת. על כן, רכש הכיבוש משמעות שלילית ביותר, ואיתה החברה הכובשת נאלצת להתמודד (בר-טל, הלפרין, שרביט, רוזלר, ורביב, 2008) כאשר חברה מבקשים שהיא תיתפס כשייכת לקהילה הבין-לאומית ותיחשב מוסרית, הומאנית ואף דמוקרטית במקרים רבים. הצורך הזה של אדם לראות את קבוצתו באור חיובי, לרבות תפיסתה כמוסרית, נסמך על הממצא המבוסס שבני חברה שואבים את ערכם העצמי מערך הקבוצות שאליהן הם משתייכים (Tajfel, 1978, 1981). כל אלה תורמים לעלות הפוליטית-חברתית, התרבותית ולעיתים אף הכלכלית שכיבוש מתמשך מטיל על החברה הכובשת. לזה יש להוסיף את מחיר האבדות וההרס שקורים לעתים קרובות בגלל התנגדות אלימה של העם הנכבש לכיבוש. ניכר שבאקלים הבין-לאומי כיום, על מנת שכיבוש ימשיך להתקיים, מניעי החברה הכובשת לפנות לכיבוש, ואף יותר מכך לשמרו, חייבים להיות עמוקים ומבוססים. ככל שהכיבוש נמשך זמן רב יותר, כך הוא מעמיד בפני הכובשים, ביחסיהם עם האוכלוסייה הנכבשת ועם הקהילה הבין-לאומית, קשיים בנוגע למוסריותם ובאשר להשלכותיו. על כן, בני חברה שכזאת חייבים לפתח מערכת נימוקים משכנעת לפעולות הכיבוש או להתכחש לקיומו.

בחינת ההצדקות השונות לקיומו של כיבוש מניבה מגוון סיבות. לעתים חברי החברה הכובשת מאמינים שהכיבוש משרת מטרת-על חשובה של אומות רבות אחרות, ושהוא נחוץ על מנת למנוע אסון גדול יותר או להשיג באמצעותו מטרה נכספת (לדוגמה: הכיבוש האמריקאי בעיראק). במקרים אחרים, חברי החברה הכובשת מאמינים שהכיבוש הוא צעד הכרחי המבטיח את מטרות החברה המהותיות או אפילו מטרות בעלות אופי קיומי, בלעדיהן, לשיטתם, לא תוכל החברה לשרוד (לדוגמה: הכיבוש היפני במנצ'וריה). פעמים אחרות חברי החברה הכובשת מאמינים שיש להעניש את האומה הנכבשת על עוולות שביצעה (דוגמת הכיבוש האמריקאי באפגניסטן). כמו כן, ישנם מצבים שבהם החברות הכובשות מסרבות לקבל את הגדרת המציאות שלהם כמצב של כיבוש, והן מגדירות אותה כ"שחרור" או במונחים סבירים אחרים (לדוגמה: הכיבוש הרוסי בחלקים מסוימים של גרוזיה, הכיבוש העיראקי בכווית או הכיבוש הסיני בטיבט). מכל מקום, בכל המצבים הללו הכובשים מנסים, גם אם רק למראית עין, לספק חיי שגרה לחברה הנכבשת, וברוב המקרים כוחות החברה הכובשת

מצהירים ברבים שהכיבוש הינו מצב זמני בלבד. במקרים המעטים של כיבוש מתמשך, המדינות הכובשות מתאמצות לספק תנאים רגילים לחלוטין, שאינם דומים לכיבוש; אפילו בטיבט, הטיבטים נהנים רשמית משוויון זכויות אזרחיות מלא כמו האוכלוסייה הסינית.

כעת נדון באחד ממקרי הכיבוש המתמשך היחידים שקיימים היום: הכיבוש הישראלי של הפלסטינים.

הכיבוש הישראלי

כאשר מדינות רבות בעולם צעדו לקראת סיום תקופה של קולוניאליזם וכיבוש, פנתה מדינת ישראל לכיוון ההפוך דווקא. ההנחה הרווחת בקרב רוב מנתחי המדיניות הישראלית לאחר מלחמת 1967, שבה נכבשו שטחי הגדה המערבית, רצועת עזה ורמת הגולן, היא שאין מקורו של הכיבוש המתמשך בעמדה או בהחלטה מושכלת, כי אם בחוסר יכולת לקבל החלטה או בהחלטה "שלא להחליט" (גזית, 1999). פדהצור (1996) ואחרים מציעים השקפה חלופית, על פיה הכיבוש המתמשך משקף נאמנה את המטרות והאינטרסים הישראליים (אלדר וזרטל, 2004; שגב, 2005).

דיון שערכו הרמטכ"ל, יצחק רבין, ושר הביטחון, משה דיין, כשישה שבועות לאחר שהסתיימה מלחמת 1967 מאיר את הסוגיה (לסיפור המלא, ראו את שגב, 2005). במקור, נכתב בפרוטוקול שאחד הנושאים על סדר היום היה "תקריות בשטחים הכבושים". ימים ספורים לאחר מכן, "יד נעלמה" שינתה את הפרוטוקול בכתב יד והחליפה את המונח "שטחים כבושים" במונח "שטחים משוחררים" – כאשר מהמונח השני עלו משמעויות חברתיות-פוליטיות ברורות אפילו בשלב כה מוקדם. כבר בהחלטה ההיסטורית של ממשלת ישראל מה-19 ביוני 1967, שבה הוחלט ברוב של קול בודד להחזיר את רמת הגולן ואת סיני תמורת שלום, ובמידת האפשר, לאחד את ירושלים ולשלב את רצועת עזה בתוך ישראל, לא הצליחו השרים להגיע להסכמה בנוגע לגדה המערבית. רבים מהם קיוו לכוון ישות פלסטינית אוטונומית בצמוד למדינת ישראל (אורן, 2004). היו גם כמה דיווחים, לפיהם ההנהגה המדינית והצבאית החליטה שקווי ההגנה החדשים שנקבעו עם כיבוש השטחים במלחמת 1967 יהיו מעתה גבולות ההגנה (ראו את פרקיהם של פדהצור ומגל ושותפיו בספר זה).

לבסוף, קיימות סתירות מהותיות בין עמדתה המשפטית הרשמית של ישראל ובין העמדה הרווחת בפורומים של המשפט הבין-לאומי (Benvenisti, 1993; Roberts, 1985). ככלל, מאז יוני 1967 ממשלת ישראל טוענת בכל הפורומים הבין-לאומיים כי השטחים אינם בבחינת "שטחים כבושים", ולפיכך לא חלה עליהם אמנת ז'נבה הרביעית. טיעון זה נסמך על ההנחה שמעולם לא הייתה בשטחים הללו ריבונות ירדנית (בגדה המערבית) או מצרית (בעזה), ומכאן שאין לראות בצבא ההגנה לישראל כובש

שנטל אותם מבעליהם החוקיים (Playfair, 1989; Roberts, 1985). ישראל מעדיפה להתייחס לשטחים אלה כ"שטחים שבמחלוקת", ובכך להגדיל את מרחב התמרון שלה במשא ומתן עתידי. ואולם, חוקרים רבים, וכך גם מדינות וארגונים בין-לאומיים רבים, דחו את העמדה הזאת. בפועל, השטחים מעולם לא סופחו, ועל כן הפלסטינים בגדה המערבית אינם אזרחי ישראל מבחינה חוקית, והם אינם רשאים לממש את הזכויות שבאחריותה של ממשלה ייצוגית ריבונית לספק (ראו את מאמרו של קרצמר בספר זה). לצד זאת, יש לציין, מדיניות ישראל מתאפיינת בדו-ערכיות מסוימת, משום שהלכה למעשה היא החילה על עצמה חלק מהחוקים שחלים על כוח כובש (Roberts, 1990). זמן קצר לאחר סיום מלחמת ששת הימים קבע היועץ המשפטי לממשלה דאז, מאיר שמגר, כי הממשל הצבאי הישראלי בשטחים יציית "מרצונו הטוב" לכללי המשפט הבין-לאומי בכל מקרה שעניינו היחס לפלסטינים בשטחים ואף יסכים להעמיד ציות זה למבחן הביקורת האפקטיבית של בית המשפט הגבוה לצדק (בג"צ). יתר על כן, כבר בספטמבר 1967, פרסם היועץ המשפטי למשרד החוץ הישראלי, תאודור מרון, חוות דעת משפטית (שזכתה לסיווג סודי ביותר) שהתיישבות יהודית בשטחים הכבושים תהיה משום הפרה של אמנת ז'נבה הרביעית (Gorenberg, 2006). אף על פי כן, ככל שעבר הזמן, נחלשה השפעתה של חוות דעת זו על המדיניות הישראלית בשטחים, הגבלות שהטילה על עצמה המדינה בעבר זכו להתעלמות, התנחלויות יהודיות שגשגו וחלה עלייה של ממש במספר הפרות זכויות האדם של הפלסטינים (ראו Ben-Naftali, Gross, & Michaeli, 2006; Gordon, 2008).

במהלך השנים, גיבשו האליטות הפוליטיות והציבור בכללותו אידיאולוגיה לאומית שמספקת טיעונים מבוססים נגד נסיגה מהשטחים הכבושים. יסודות האידיאולוגיה הזאת, שנטועים בציונות וביהדות, שירתו היטב את שיבת היהודים למולדתם ובסופו של דבר את הקמתה של מדינת ישראל. מלחמת ששת הימים, על תוצאותיה הלא-מתוכננות וכיבוש השטחים החדשים, הובילה לשחזור של האידיאולוגיה, במטרה להציג השקפה חדשה על המצב החדש שנוצר. האידיאולוגיה, בעצם, ניסחה מחדש את אתוס הקונפליקט ששלט בחברה היהודית עד מלחמת 1967 (בר-טל, 2007). ברמה העקרונית, היא סיפקה מערכת של אמונות חברתיות מסודרות שנוצרו לשם הצדקת המשך השליטה בשטחים הכבושים מסיבות שונות – דתיות, היסטוריות, לאומיות וביטחוניות. האמונות הללו שימשו גם כבסיס להתיישבות הנרחבת של יהודים בשטחים הכבושים. ככלל, הן מספקות הצדקה למטרות של המשך הכיבוש והפעולות הנלוות אליו, ובו בזמן מאפשרות לקבוצה הכובשת לפתח דימוי עצמי קולקטיבי חיובי ולעשות דה-לגיטימציה לאומה הנכבשת (בר-טל, 2007; בר-טל וחבריו, 2008).

בניגוד להשקפה המקובלת בישראל, טענתנו היא שהכיבוש המתמשך גובה מחיר כבד משתי החברות. עם זאת, אי-אפשר להשוות בין העלויות, שכן העלויות לחברה הנכבשת אינן רק גבוהות יותר – אופיין שונה וקשה יותר. מאחר שהספר מתמקד

בעלויות לחברה הכובשת, נציג כעת, בקצרה בלבד, מקצת העלויות המוחשיות של הכיבוש המתמשך לחברה הפלסטינית. לעלויות הללו קשר ישיר להפרות החמורות של זכויות האדם של הפלסטינים. לא כללנו בתיאור ניתוח של העלויות החברתיות, הפוליטיות, הכלכליות, התרבותיות והסביבתיות, שכן אלה מפורטות במקורות אחרים (Abu-Harthieh, 1993; Aruri, 1989; Gordon, 2008; Khalidi, 1997; Mkdisi, 2008; Ophir, Givoni, & Hanafi, 2009).

עלויות הכיבוש לחברה הפלסטינית³

על מנת להעריך את ממדי הנזק שנגרם לעם הפלסטיני, יש לציין שב-1967, לאחר המלחמה, חיו כ-600,000 פלסטינים בגדה המערבית וכ-355,000 ברצועת עזה.⁴ הנתונים העדכניים נכון ל-2010, על פי ה-World Factbook של ארגון הביון המרכזי של ארצות-הברית (ה-CIA) – בגדה המערבית חיים 2,514,845 פלסטינים, ו-209,000 פלסטינים נוספים חיים במזרח ירושלים בשטח של 5,860,000 דונם. ברצועת עזה חיים כיום כ-1,600,200 פלסטינים.⁵ נוסף על כך, כ-313,000 מתנחלים יהודים ישראלים חיים כיום בגדה המערבית ויותר מ-197,000 במזרח ירושלים, שטח שישראל סיפחה.⁶ אין להשיג מידע שיטתי ומהימן המתאר במפורט את השפעות הכיבוש הישראלי על החברה הפלסטינית מאז 1967. במקום זאת הסתייענו בדו"חות מסוגים שונים, המספקים כל אחד מידע חלקי בדבר העלויות השונות. נתייחס לכמה מהם.⁷

בעשרים השנים הראשונות לאחר מלחמת 1967 שרר שקט יחסי בשטחים הכבושים. בשנים אלה חלה התפתחות כלכלית ושיפור מסוים בחירויות הפרט בהשוואה לשנות השלטון הירדני שקדמו להן. יהודים ישראלים ליברליים אף ראו בתקופה זו "כיבוש נאור". ישראל השקיעה בפיתוח חקלאות מתוחכמת יותר, נפתחו כמה מכללות, כמעט 100,000 עובדים פלסטינים רשומים ו-70,000 עובדים לא-רשומים נסעו לעבוד בתוך תחומי ישראל כפועלים, ורמת החיים שלהם המשיכה להשתפר. יתר על כן, בעקבות הפיתוח שהתרחש בשנות השבעים ומדיניות הגבול הפתוח, מאזן ההגירה השלילי הוחלף בהגירה חיובית והאוכלוסייה הפלסטינית החלה לגדול במהירות. כמו כן, הכיבוש אפשר איחוד בין שלוש הקהילות הפלסטיניות, בגדה המערבית, ברצועת

3 המידע על עלויות הכיבוש לפלסטינים וישראלים נאסף בעזרתה של הדר בירן.

4 <http://israelipalestinian.procon.org/view.resource.php?resourceID=000636#chart5>

5 <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/gz.html>

6 <http://www.cbs.gov.il>

7 אנו מודעים למאמצם של ממשלת ישראל, צה"ל, חלק מאמצעי התקשורת וארגונים מסוימים לעשות דה-לגיטימציה למקורות מידע המנהלים מעקב אחר הפרות ישראליות של זכויות אדם בשטחים הכבושים. על כן, השתדלנו להשתמש רק באותם מקורות שאנו מאמינים במהימנותם.

עזה ובישראל, לראשונה מזה 19 שנה של הפרדה. התקשורת שנוצרה ביניהם בעקבות הכיבוש תרמה להתגבשותה של זהות לאומית פלסטינית (ראו גזית, 1999; פורטוגלי, 1996).

מגמה זו השתנתה לחלוטין בסוף שנות השבעים, כאשר ממשלות ישראל החלו לשנות את מדיניותן כלפי השטחים הכבושים. לדוגמה, בשנים אלה החלה התיישבות יהודית נרחבת וממומנת היטב, מתוך מטרה לפגוע ברצף הטריטוריאלי הפלסטיני על מנת ליישם את האידאולוגיה של ארץ-ישראל השלמה (אלדר וזרטל, 2004; Gorenberg, 2006). במקביל להתפתחות זו, במהלך שנות השמונים עברו הפלסטינים הנכבשים ממדיניות של "צומוד" (עמידה איתנה) למדיניות של "אינתיפאדה" (התנערות) או מרד. על מנת לרסן התנגדות זו, נדרשה ישראל למאמצים אדירים, ובכללם שימוש באמצעי שליטה שונים, דיכוי וענישה קולקטיבית. בתיאור של השפעות הכיבוש על החברה הפלסטינית הכבושה להלן נפתח בתיאור ההתנחלות היהודית.

התנחלויות יהודיות

דו"ח האו"ם מציין שישראל בנתה וממשיכה להרחיב התנחלויות יהודיות בשטחים הכבושים בניגוד לאמנת ז'נבה הרביעית (Dugard, 2006). לפי ארגון בצלם, ישראל השתלטה על 50% מכלל שטחי הגדה המערבית, בעיקר באמצעות הכרזה ורישום קרקעות כאדמות מדינה (בצלם, השתלטות על קרקעות, 2010) והקמתן של התנחלויות יהודיות עליהן (בצלם, 1997א). יתר על כן, לפי דו"ח של המנהל האזרחי, יותר משליש מההתנחלויות בגדה המערבית יושבות כבר עשרות שנים על אדמות פלסטיניות פרטיות, שנתפסו באמצעות צווים צבאיים זמניים ל"צורכי הביטחון" (רפפורט, 2008). נכון למרץ 2010, היו יותר מ-120 התנחלויות בשטחים (לא כולל מזרח ירושלים), וכ-100 מאחזים,⁸ שהרשויות אינן מכירות בהם רשמית, ובהם 283 בתי קבע ו-1,865 קרוואנים (אריאלי, 2010).

הפקעת קרקעות

לפי ארגון בצלם, הליך ההכרזה על קרקעות מדינה לפיו פועלת מדינת ישראל עוקף את הליך רישום הקרקעות המעוגן בחוק הירדני ואת כללי המשפט הבין-לאומי. שני-שלישים מכלל אדמות הגדה המערבית, לפיכך, אינם רשומים באופן מסודר, והבעלות

8 מאחז מתייחס לקהילה שנבנית בתוך הגדה המערבית (לא כולל מזרח ירושלים) ללא אישור ממשלת ישראל, אף אם לעתים קרובות בתמיכתה. מקצתם אינם חוקיים שכן נבנו על אדמות פלסטיניות בבעלות פרטית.

עליהם נובעת מכוח החוקה רבת-שנים (בצלם, 1997א). אחד האזורים שנושא זה בא לידי ביטוי הוא מזרח ירושלים. לאחר מלחמת 1967 ישראל סיפחה כ-70,500 דונם לגבולות מערב ירושלים, שהייתה בשליטה ישראלית. 24,500 דונם, יותר משליש השטח, הופקעו מאז על ידי מדינת ישראל, כאשר רוב הקרקעות המופקעות היו בבעלות ערבית פרטית. על הקרקעות שהופקעו במזרח העיר נבנו עד סוף 2001 46,978 יחידות דיור לאוכלוסייה היהודית, ואף לא יחידה אחת לפלסטינים, המהווים כ-33% מתושבי העיר (בצלם, מזרח ירושלים, 2010).

הרוגים

אין כיום מאגר נתונים שמספק מידע מהימן ושלם לגבי מספר ההרוגים הפלסטינים בשנות הכיבוש. בעיקר קיים קושי לאסוף נתונים לגבי שני העשורים הראשונים לכיבוש. עם זאת, ארגונים שונים מספקים מידע חלקי ביחס לתקופות המאוחרות יותר. לפי נתונים של ארגון בצלם, בשנים 1989-2009 הרגו כוחות הביטחון הישראליים 7,398 פלסטינים בישראל ובשטחים הכבושים, מתוכם לפחות 1,537 קטינים (יהב, 2990).⁹ נתונים שונים מתייחסים לנקודות המכריעות בסכסוך, כגון האינתיפאדה הראשונה והשנייה. בין תחילת האינתיפאדה הראשונה, בדצמבר 1987, לסוף דצמבר 1993, נהרגו 997 פלסטינים בידי צבא ההגנה לישראל ו-16,839 נפצעו על ידו (בצלם, 1994).¹⁰ על פי נתונים של אמנסטי, בשנים 2000-2005 נהרגו יותר מ-3,200 פלסטינים על ידי הכוחות הישראליים, בהם 600 ילדים ויותר מ-150 נשים (Amnesty International, 2005). לנתונים לעיל יש להוסיף את מספר הפלסטינים שנפצעו, שמגיע כנראה לכמה אלפים, אבל לא עלה בידינו למצוא נתונים מהימנים על כך.

מעצרים

לפי הערכות, בשנים 1967-2007 נעצרו כ-700,000 פלסטינים (Dugard, 2008) ועשרות אלפים הועמדו לדין בבתי משפט צבאיים. בשנים 1990-2006, לדוגמה, הועמדו לדין בבתי משפט צבאיים יותר מ-150,000 פלסטינים (יש דין, 2007). נכון

9 פירוט נוסף מצביע על כך שמדצמבר 1987 ועד סוף פברואר 1999, כוחות הביטחון הישראליים הרגו 1,472 פלסטינים בשטחים, מתוכם 1,341 אזרחים ו-18 אנשי כוחות הביטחון. 113 פלסטינים נהרגו בידי אזרחים ישראלים, רובם מתנחלים. מתוך ההרוגים, 302 היו ילדים מתחת לגיל 17 (בצלם, 1999).

10 לפי נתונים נוספים, בין סוף ספטמבר 2000 לסוף דצמבר 2008 כוחות הביטחון הישראליים הרגו 4,792 פלסטינים בגדה המערבית וברצועת עזה, מתוכם 952 קטינים מתחת לגיל 18. לפחות 2,222 מההרוגים לא השתתפו בלחימה בעת שנהרגו, ו-233 היו יעד להתנקשות (בצלם, הרוגים, 2010).

לסוף פברואר 2010, הוחזקו כ-6,759 פלסטינים בידי כוחות הביטחון הישראליים, מתוכם 297 קטינים מתחת לגיל 18 (בצלם, אסירים ועצירים, 2010). מקצת העצורים מוחזקים בהליך של משפט מנהלי. מעצר מנהלי מבוצע על סמך הוראה מנהלית בלבד, ללא הכרעה שיפוטית, כתב אישום או משפט. אדם הנעצר במעצר מנהלי אינו יודע מדוע נעצר ומהן ההאשמות הקיימות נגדו, ולא ניתנת לו האפשרות לחקור עדים או לערער על אמיתות המידע בדרך כלשהי. לדוגמה, בין דצמבר 1987 לדצמבר 1997 הוצאו יותר מ-18,000 צווי מעצר מנהלי נגד תושבי השטחים הכבושים (בצלם, 1998). לפי נתונים של שירות בתי הסוהר, מתוך 548 עצורים מנהליים שהוחזקו בידי הצבא בינואר 2009, 42 היו במעצר מנהלי יותר משנתיים ברציפות, ו-23 היו במעצר מנהלי כבר יותר משנתיים וחצי (בצלם, 2008). כנגד כמה מן האסירים מופעלים אמצעי חקירה ועינויים שונים. לפי ארגון "רופאים למען זכויות אדם", שירות הביטחון הכללי (השב"כ) חוקר מדי שנה בשנה בין 1,000 ל-1,500 פלסטינים, וכלפי 85% מהם מופעלים אמצעים המוגדרים כעינויים (רופאים למען זכויות אדם, 2000). לפי ארגון בצלם (1996), בשנים 1987-1994 נחקרו כ-23,000 פלסטינים בידי השב"כ. ועדת לנדאו מ-1987, בראשות שופט בית המשפט העליון דאז, משה לנדאו, מונתה לבחון את שיטות החקירה של השב"כ, וחשפה מדיניות רחבה של עינויים וטיוח. הוועדה הוציאה עינויים מחוץ לחוק, אך ציינה גם שלחץ פיזי מתון אי-אפשר למנוע. אף על פי כן, ב-1994 נמצא בדו"ח מבקר המדינה (שפורסם בחלקו בגרסה מקוצרת בפברואר 2000) ששיטות החקירה בשב"כ המשיכו להפר את החוק, את תקנות ועדת לנדאו ואת התקנות הפנימיות שניסח השב"כ עצמו.

הריסות בתים

הריסות בתים של פלסטינים מבוצעות מסיבות שונות: לשם ענישה, בשל צורך צבאי, בגלל אי-מתן אישור לבנייה, לצורך בניית מכשול ההפרדה וכדי לבצע מעצרים של מבוקשים (Dugard, 2006). הריסת הבתים מתבצעת באופן מלא, חלקי או באמצעות אטימת הבתים. לפי הוועד הישראלי נגד הריסת בתים, מאז 1967 ישראל הרסה יותר מ-24,100 בתים, שהותירו כ-70,000 פלסטינים חסרי-בית (ICAH, The Israeli Committee Against House Demolitions).

הגבלות תנועה

עם כיבוש השטחים ב-1967, הכריזה ישראל על הגדה המערבית ורצועת עזה כשטחים סגורים, שהכניסה אליהם או היציאה מהם מחייבת היתר. אמצעים מיוחדים להגבלת תנועתם של הפלסטינים בשטחים הכבושים הם מחסומים והטלת עוצר. יש בשטחים

מחסומים שהם קבועים, ויש שמוקמים כמחסומי פתע. נכון לסוף אוגוסט 2009, החזיק צה"ל בגדה המערבית שישים מחסומים קבועים. 28 מתוכם מאוישים בקביעות, מקצתם בכל שעות היום והלילה, ואחרים רק בשעות היום או בחלק מהן. נוסף על אלה, צה"ל מחזיק 39 מחסומים שהם נקודת הביקורת האחרונה בין הגדה המערבית לשטח ישראל, כולם קבועים ומאוישים. וישנם גם מחסומי פתע וחסימות פיזיות כגון סוללות עפר (בצלם, הגבלות על תנועה, 2010). על פי דו"חות של משרד האו"ם לתיאום עניינים הומאניטאריים בשטחים הכבושים (United Nations' Office for the Coordination of Humanitarian Affairs in the Occupied Palestinian Territory – OCHA) מאפריל 2010, נכון למועד זה היו בשטחים הכבושים 504 מכשולי תנועה (65 נקודות ביקורת, 22 נקודות ביקורת חלקיות, 107 שערי דרך, 68 מחסומים, 168 סוללות עפר, 10 תעלות חפורות, 44 מכשולי דרך ו-20 חומות חמר). שנתיים קודם לכן היו בשטחים 607 מכשולי תנועה (OCHA, 2010).

שלילת תושבות, גירוש ואיחוד משפחות

לפי נתוני ארגון בצלם (1993), בשנים 1967–1987 גורשו מהשטחים יותר מאלף פלסטינים. בין דצמבר 1987 לסוף 1992 גורשו 481 פלסטינים תושבי השטחים כצעד של ענישה (בצלם, 1998). מעניינת במיוחד שלילת התושבות ופירוד המשפחות המבוצעים במזרח ירושלים מאז סיפוחה. ממפקד שערכה ישראל בעקבות הסיפוח נעדרו 66,000 פלסטינים, שלא שהו בשטח בזמן עריכת המפקד, והם איבדו את זכותם לקבל תעודת זהות ישראלית. בני משפחתם נדרשו להגיש בעבורם בקשה להליך איחוד משפחות וקבלת תעודת זהות ישראלית (בצלם, 1997). במהלך השנים 1984–1993 ניתנו רק כמה מאות אשרות כאלה (בצלם, 1999א).

בחינת העלויות לעיל אינה מביאה בחשבון את ההשפלות, היחס האכזרי, האלימות הפסיכולוגית והטראומה, שממדיהם אדירים ומהווים מרכיב קבוע בחיי היומיום לרבים מהאוכלוסייה הפלסטינית הכבושה (ראו לדוגמה: Hobfoll, Brian, & Canneti, 2012). (Punamaki, Komproe, Qouta, Elmasri, & de Jong, 2012).

תחת הכיבוש עשו פלסטינים דרך קבע פעולות אלימות למיניהן, ובכללן פעולות טרור שגרמו לאבידות רבות בנפש בקרב האוכלוסייה היהודית בישראל. על מנת להבין את תמונת היחסים בין האוכלוסייה הנכבשת לכובשת במלואה, נספק להלן מידע על העלויות לאוכלוסייה היהודית בישראל.

פגיעה בישראלים

בדומה לנתונים על פגיעה בפלסטינים, אין מסד נתונים אחיד ומהימן הכולל את נתוני

כל הפגיעות בישראלים שנעשו בידי טרור פלסטיני בשנות הכיבוש. לפי המרכז למורשת המודיעין (מ.ל.מ), אין מסד נתונים אמין וכולל לגבי קורבנות פעולות ההתאבדות, ולכן אין אפשרות לשרטט במדויק תמונה של הנרצחים בפעולות ההתאבדות (מ.ל.מ, 2006). עם זאת, קיימים נתונים חלקיים על תקופות זמן שונות.

לפי משרד החוץ, במהלך 1967-1999 נהרגו 987 אנשים בפעולות טרור של פלסטינים בישראל (Israel ministry of foreign affairs, *Terrorism deaths in Israel* 1920-1999). בתקופה זו, בשנים 1990-1999 נהרגו 344 אנשים בפיגועי טרור שכאלה (שב"כ, 2010). לפי ארגון בצלם, בין 1989 ל-2009 הרגו הפלסטינים 1,483 ישראלים – 488 היו אנשי כוחות הביטחון ו-995 היו אזרחים שנהרגו בפיגועים, בהם 139 קטינים (יהב, 2009). לפי בצלם, מועצת יש"ע, ארגון "שובי", "ארגון משפחות ההרוגים" הפלסטיני, צה"ל ועיתון הארץ, בשנים 1967-2005 נהרגו בשטח רצועת עזה 230 ישראלים (רגולר וגוטליב, 2005).

דו"חות של השב"כ והמ.ל.מ מספקים מידע מפורט על הטרור הפלסטיני בשנות האלפיים. לפי נתונים של השב"כ, בין ה-29 בספטמבר 2000 ל-31 בדצמבר 2009, נהרגו 1,178 בני אדם מטרור פלסטיני, בהם 790 אזרחים, 328 אנשי כוחות הביטחון ו-60 אזרחים זרים. בשנים הללו בוצעו 146 פיגועי התאבדות סך-הכול (שב"כ, 2010). לפי נתונים של המ.ל.מ, בין ה-28 בספטמבר 2000 ל-8 בפברואר 2005 בוצעו 24,247 פיגועים: מהם 0.54% היו פיגועי התאבדות, אשר גרמו ל-49% מכלל ההרוגים הישראלים (502 הרוגים). נוסף על כך, התרחשו בתקופה זו 3,528 אירועי ירי נשק תלול-מסלול, מתוכם 3,096 מתקפות מרגמה ו-432 מתקפות רקטות (מ.ל.מ, 2005). אחת מדרכי הפיגועים הנפוצות בשנות האלפיים היא ירי רקטות מרצועת עזה. ירי הרקטות החל בשנת 2001, ובמהלך העימות הפך בהדרגה לאחד האיומים המרכזיים שיש בידי הפלסטינים. בשנים 2001-2007 (נכון לסוף נובמבר 2007) אותרו 2,383 נפילות רקטות סך-הכול באזור יישובי הנגב המערבי ו-2,543 נפילות פצצות מרגמה, כשהעיר שדרות היא מטרה מועדפת אשר ספגה כ-45% מכלל הרקטות שנפלו במקומות יישוב. מירי הרקטות נהרגו עשרה אזרחים, ועשרה נוספים (בהם שמונה אזרחים) נהרגו מירי פצצות המרגמה. להתנסויות קשות אלה ולפיגועים מכל הסוגים בכל שנות העימות שקדמו, השפעה פסיכולוגית קשה על האוכלוסייה בישראל, המתבטאת ב-PTSD ובהשפעות פסיכולוגיות נוספות (ראו לדוגמה: מ.ל.מ, 2007; Bleich, Gelkopf, & Solomon, 2003).

הספר

ספר זה מתאר את השפעותיו של כיבוש על החברה הכובשת בתחומים השונים של החיים הקולקטיביים. הוא נפתח בתיאור אופיו של כיבוש מנקודות מבט שונות.

הפרק הראשון, מאת דוד קרצמר, מתאר את האופן שבו נעשה שימוש לרעה בחוקים כמערכת של שליטה, אפליה וניצול של השטחים הכבושים ותושביהם הפלסטינים. כך, בהקמת ההתנחלויות וניצול משאבי השטחים הכבושים לטובת ישראל ואזרחיה היהודים, המדינה התעלמה מהנורמות המשפטיות הרשמיות. עם זאת, בהצדקת המגבלות על זכויות התושבים הפלסטינים וחירויותיהם, פנתה המדינה שוב ושוב לנורמות הרשמיות של תפיסה לוחמתית. קרצמר מכנה את המצב הזה "צביעות משפטית", משום שישראל אינה מתייחסת לשטחים עצמם ככבושים, אבל מכפיפה את תושביהם הפלסטינים לחוקי הכיבוש.

פרקו של מרסלו דסקל בוחן את מהות יחסי הגומלין בין מוסריות לכיבוש. הוא אינו פוסל את האפשרות שמשמעויות הקשר ביניהם נובעות לא מיחסים סיבתיים חד-כיווניים, אלא מאינטראקציה דו-כיוונית. דסקל מציג גישה פתוחה, חדשנית, מרובת נקודות מבט ומולטי-דיסציפלינרית שעשויה לסלול את הדרך להתקדמות בחיפוש אחר פתרון לסכסוך אשר תואר כ"סכסוך אתנו-לאומי ובלתי נשלט למראית עין".

הפרק הבא, פרי עטו של יצחק שגל, בוחן את מידת הרמייה בהתייחסותה של מדינת ישראל לשטחים הכבושים. מצד אחד, המדינה משמרת את מעמד השטחים המשפטי כשטחים כבושים, אך מצד אחר היא נוקטת מגוון רחב של פעולות השואפות לכלול את השטחים בטריטוריה המזוהה עם האומה היהודית. בפועל, המדינה והמתנחלים מניעים תהליכים רבים ושונים שמטרתם לספח את השטחים לטריטוריה הלאומית. אלה כוללים את בנייתם מחדש של השטחים ויהודם, ואת הבניית המחדשת של תודעת האומה להטמעת השטחים כחלק בלתי נפרד מהמולדת – והכול בסתירה למעמדם המוכר של השטחים ככבושים.

הפרק של תמיר מגל, נטע אורן, דניאל בר-טל ועירן הלפרין מסביר כיצד התגבשה הלגיטימציה הפסיכולוגית של הכיבוש ומציג את האוריינטציות השונות לגבי מעמד השטחים הכבושים והתפיסות בדבר האומה הפלסטינית, שהיו והינן שכיחות בקרב יהודים ישראלים מ-1967 ועד היום. הוא בוחן כיצד השתקפו האוריינטציות והתפיסות הללו במצעי המפלגות הפוליטיות, באמונות המנהיגים ובדעת הקהל. תפיסת השטחים כמשוחררים מכיוון שהם חלק מהמולדת היהודית וכשייכים ליהודים באופן בלעדי, או תפיסתם כבעלי חשיבות עליונה להבטחת קיומה של מדינת ישראל, השפיעו באופן מכריע על סוגיית קביעת הגבולות, פינוי ההתנחלויות וחלוקת ירושלים, וכך גם על העמדות לגבי האפשרות של מדינה פלסטינית. מעמדה של השקפה זו היה שולי לפני מלחמת 1967, אבל עם כיבוש הגדה המערבית ורצועת עזה היא נהייתה לעמדה השלטת בקרב המנהיגים, האליטות והציבור היהודי בישראל.

הפרקים הבאים בספר מאירים את השפעות הכיבוש השונות על מדינת ישראל והחברה הישראלית. ירון אזרחי מציג את ההשפעות המדיניות של הכיבוש ומתאר את השלכותיו על מבנה המשטר הישראלי והתרבות הפוליטית שבו, אשר מסכנים

את אופייה הדמוקרטי העתידי של המדינה. הפרק מספק תובנות בדבר השפעת ההרסנית של הכיבוש על מבנה המשטר הישראלי, המבנה המשפטי, הצבא, התפיסות החברתיות בדבר הגבולות הלגיטימיים של שימוש בכוח כלפי פנים וכלפי חוץ, נורמות הביורוקרטיה, מערכת החינוך, מעמד הרשמי והבלתי רשמי של הערבים בישראל, הקשר בין דת ופוליטיקה והלגיטימיות הבין-לאומית של ישראל כדמוקרטיה.

פרקו של ראובן פדהצור מתמקד בהשפעות הכיבוש על הצבא הישראלי. טענת הפרק היא שהצבא מילא תפקיד מרכזי בניהול השטחים הכבושים. במילוי תפקיד זה, הצבא נשא באחריות לעידוד ההתנחלויות היהודיות בגדה המערבית וברצועת עזה, יוזמתו, מימושו ותמיכה בהן. כך, הוביל הצבא למעשים לא-חוקיים, למתן הכשר למעשים לא-חוקיים, למעורבות הצבא בפוליטיקה ולהתעלמות מהפרות של זכויות האדם של הפלסטינים. הוא הוביל גם לירידה במוכנות הצבא להילחם במלחמה שגרתית, שכן עיקר עיסוקו נהיה מיגור ההתנגדות הפלסטינית לכיבוש ומאבק בטרור שנבע מההתנגדות.

פרקם של גדעון דורון ומעוז רוזנטל טוען שהמדיניות של יישוב אוכלוסייה יהודית בשטחים הכבושים נובעת מיכולתן של מפלגות הימין הקיצוני לתמרן בין צורכי בוחריהן ומחויבותן האידאולוגית.

הפרק של מוחמד אמארה ומוהנד מוסטפא מתאר את השפעת הכיבוש הישראלי על אזרחי ישראל הערבים-פלסטינים. הוא משווה בין השתקפות השיח הפוליטי בהיערכותם הפוליטית של הערבים-פלסטינים בישראל ליחסיהם עם המדינה לפני הכיבוש ואחריו. הטענה המרכזית המובאת בפרק היא שמאז שנות השבעים, התגבשה גישה קולקטיבית הדורשת שוויון אזרחי ופתרון לסוגיה הלאומית.

חלקו הבא של הספר בוחן את השפעותיו החברתיות של הכיבוש. פרקם של דן כספי עם דני רובינשטיין מתאר את התמודדותה של תקשורת ההמונים עם הכיבוש. לטענתו, ישראל התמקדה בבניית "חומת הסברה" המפרידה בין החברה הערבית ובין החברה היהודית, והיא חוסמת מידע בעיקר על המתרחש בחברה הפלסטינית – עד כדי הנצחתם של סטריאוטיפים הדדיים.

הפרק של שיר חבר מתאר את עלויות הכיבוש הכלכליות לחברה הישראלית. מובאת בו הטענה שמבחינה כספית, מימון הכיבוש הוא הפרויקט היקר ביותר שלקחה על עצמה המדינה מאז 1967. ההוצאה הכספית הכרוכה במימון כוחות הביטחון בשטחים הכבושים וביצוע הפעולות הנובעות מהכיבוש, לצד עלויות מפעל ההתנחלות היהודי, גובה מחיר הולך וגובר ממדינת ישראל, באופן שפוגע בצמיחתה הכלכלית בעתיד הקרוב.

פרקה של חנה הרצוג טוען שהסכסוך המתמשך והכיבוש הפכו למגננון חברתי שממסד הבנה צרה של מושג הביטחון האנושי, ומוציא מכלל זה את סוגיות הביטחון האישי והכלכלי. בעיקר, הוא משעתק את חלוקת התפקידים המגדרית ובכך מוביל להיררכיה ממוגדרת, אפליה ואף אלימות כלפי נשים.

צ'ארלס גרינבאום ויואל אליצור בוחנים בפרקם את השפעות הכיבוש על החשיבה המוסרית, הבריות הנפשית והאלימות בחברה הישראלית. החוקרים כותבים שהכיבוש חשף ישראלים מכל שכבות הגיל לטראומה והוביל לתגובות של לחץ, ובכללן אלימות גוברת הן בתוך החברה הישראלית הן של חיילים ישראלים ומתנחלים כלפי פלסטינים בשטחים הכבושים.

חלקו האחרון של הספר בוחן את ההשפעות התרבותיות של הכיבוש. פרקו של אדי קאופמן מנתח את השפעת הכיבוש על הפרות זכויות אדם בתוך גבולות ישראל. הוא מראה כיצד התרבות הפוליטית שהתפתחה מתעלמת מסוגיות זכויות האדם – התעלמות בעלת השלכות קשות על החברה הישראלית.

פרקו של דן אוריין חושף כיצד, מתחילת שנות השמונים, אמני תיאטרון ישראלים שוזרים ביצירותיהם את בעיית המציאות המורכבת ואת הצורך בבחינה ביקורתית של האידאולוגיה הציונית שהולידה את מדינת ישראל, אך אפשרה גם את מדיניות הכיבוש.

נדיר צור בוחן בפרקו את הקשר שבין הכיבוש המתמשך לשפה שהתפתחה במדינת ישראל, כפי שהיא מתגלמת בשיח הציבורי. הפרק חושף את הקשר ההדוק בין שני המרכיבים ואת האופן שבו התפתחה השפה משיח של אמונה דתית לשיח של זכויות לאומיות, שמתוכו נולד השיח הביטחוני שיסודותיו נטועים בשפה של פיוס ושלווה, ומשם התפתחה שפה של הפרדות והתנתקות.

לסיום, יצחק שנל ודניאל בר־טל מסכמים את התובנות המוצגות בפרקי הספר, מהן עולות שלוש תמות: התפתחות הזהות הישראלית והמשטר שנגזר ממנה; התחומים שבהם השפיע הכיבוש השפעה ניכרת על החברה הכובשת; ושלושת המנגנונים אשר אפשרו את הגשמתה של מדיניות האתניזציה בשטחים הכבושים.

רשימת מקורות

- אורן, מ' (2004). שישה ימים של מלחמה: המערכת ששינתה את פני המזרח התיכון. אור יהודה: דביר.
- אלדר, ע' וע' זרטל (2004). אדוני הארץ: המתנחלים ומדינת ישראל 1967-2004. אור יהודה: דביר.
- אריאלי, ש' (2010). כל הנתונים על כל ההתנחלויות. נדלה ב-29.3.2010 <http://www.shaularieli.com/77951/%D7%94%D7%AA%D7%A0%D7%97%D7%9C%D7%95%D7%99%D7%95%D7%AA>
- בצלם. אסירים ועצירים. נדלה ב-31.3.10 מ: http://www.btselem.org/Hebrew/Statistics/Detainees_and_Prisoners.asp
- הגבלות על תנועה. נדלה ב-31.3.10 מ: http://www.btselem.org/Hebrew/Freedom_of_Movement/Statistics.asp
- הרוגים. נדלה ב-31.3.10 מ: <http://www.btselem.org/Hebrew/Statistics/Casualties.asp>
- מנגנון ההשתלטות על הקרקעות בגדה המערבית. נדלה ב-31.3.10 מ: http://www.btselem.org/Hebrew/Settlements/Taking_Control.asp
- נתונים על שלילת תושבות במזרח ירושלים. נדלה ב-31.3.10 מ: http://www.btselem.org/Hebrew/Jerusalem/Revocation_Statistics.asp
- גירוש פלשתינים מהשטחים והגירוש ההמוני בדצמבר 1992. ירושלים. (1993) ----
- דו"ח דו-שנתי 1993/1992: הפרות זכויות האדם בשטחים. ירושלים. (1994) ----
- לגיטימציה לעינויים – החלטות בג"צ בעניין בילביסי, חמדאן ומובארכ – מקורות והערות. ירושלים. (1996) ----
- ההתנחלויות בשטחים כהפרת זכויות אדם: היבטים משפטיים ועקרוניים. ירושלים. (1997) ----
- הטרנספר השקט: שלילת מעמד התושבות מפלסטינים במזרח ירושלים. ירושלים. (1997) ----
- 1997-1987 – עשור של הפרות זכויות אדם – דף מידע ינואר 1998. ירושלים. (1998) ----
- משפחות שסועות: פירוד משפחות פלסטיניות בשטחים. ירושלים. (1999א) ----
- רבעון זכויות האדם בשטחים, גיליון שני. ירושלים. (1999ב) ----
- מצב זכויות האדם בשטחים הכבושים – סיכום לשנת 2008. ירושלים. (2008) ----
- בר-טל, ד' (2007). לחיות עם הסכסוך: ניתוח פסיכולוגי-חברתי של החברה היהודית בישראל. ירושלים: כרמל.
- בר טל, ד', ע' הלפרין, ק' שרביט, ר' רוזלר וע' רביב (2008). 'כיבוש מתמשך:

- היבטים פסיכולוגיים-חברתיים של חברה כובשת'. סוציולוגיה ישראלית, 2, עמ' 357-386.
- גזית, ש' (1999). פתאים במלכודת: 30 שנות מדיניות ישראל בשטחים. תל-אביב: זמורה ביתן.
- ורטר, י' (11.4.2008). נקיפות מצפון. הארץ. נדלה מ-: <http://www.haaretz.co.il/hasite/spages/973834.html>
- יהב, נ' (22.1.2009). בצלם: 8,881 הרוגים ישראלים ופלשתינים. נדלה ב-7.5.2010.
- יש דין (2007). משפטים בחצר האחורית – מימוש זכויות ההליך ההוגן בבתי המשפט הצבאיים בשטחים. תל-אביב: יש דין.
- מוריס, ב' (2004). תולדות הסכסוך הציוני-הערבי. תל-אביב: עם עובד.
- מל"מ – המרכז למורשת המודיעין. (8.2.2005). סיכום נתונים אודות הטרור הפלסטיני במהלך העימות הנוכחי עם ישראל עד פסגת שרם אלשיח', <http://www.terrorism-info.org.il/hebsite/html/search.asp?sid=9&pid=97&numResults=4&isSearch=yes&isT8=no>
- המרכז למורשת המודיעין. (1.1.2006). טרור המתאבדים בשנות העימות הישראלי פלשתיני (ספטמבר 2000-דצמבר 2005), מהדורה שנייה. נדלה ב-15.5.2010 מ: http://www.terrorism-info.org.il/malam_multimedia/Hebrew/heb_n/pdf/suicide_terrorism.pdf
- המרכז למורשת המודיעין. (14.12.2007). איום הרקטות מרצועת עזה, 2000-2007. נדלה ב-15.5.2010 מ: http://www.terrorism-info.org.il/malam_multimedia/Hebrew/heb_n/pdf/rocket_threat.pdf
- פרדצור, ר' (1996). ניצחון המבוכה: מדיניות ממשלת אשכול בשטחים לאחר מלחמת ששת הימים. תל-אביב: יד טבנקין.
- פורטוגלי, י' (1996). יחסים מוכלים: חברה ומרחב בסכסוך הישראלי-פלסטיני. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
- רגולר, א' וצ' גוטליב (23.8.2005). 230 ישראלים וכ-2,600 פלשתינאים נהרגו ברצועה מאז כיבושה. הארץ. נדלה ב-14.4.2010 מ: <http://www.haaretz.co.il/hasite/pages/ShArtPE.jhtml?itemNo=616042&contrassID=2&subContrassID=21&sbSubContrassID=0>
- רופאים למען זכויות אדם. (2000). זכויות תחת מעצר – זכויות אדם של אנשים במשמורת. תל-אביב.
- רפפורט, מ' (17.8.2008). המנהל האזרחי: שלישי מההתנחלויות יושבות בשטח שנתפס לצורכי ביטחון. הארץ. נדלה ב-31.3.2010 מ: <http://www.haaretz.co.il/hasite/spages/954979.html>

שב"כ – שירות הביטחון הכללי. התפלגות הרוגים מטרור פלסטיני בעימות הנוכחי (עד סוף 2009) ובהשוואה לעשור שקדם לו. נדלה ב-15.5.2010 מ: <http://www.shabak.gov.il/publications/study/pages/hitpalgut-article.aspx> שגב, ת' (2005). 1967: והארץ שינתה את פניה. ירושלים: כתר.

- Abu-Harthieh, M. (1993). The right to the development under occupation: The case of Palestine. Dissertation submitted to the University of Essex, Great Britain.
- Amnesty International. (2005). Israel: Conflict, occupation and patriarchy - Women carry the burden. London: Amnesty. Retrieved 31.3.2010 from <http://www.amnesty.org/en/library/info/MDE15/016/2005>
- Arangio-Ruiz, G. (1979). *The UN Declaration on Friendly Relations and the System of the Sources of International Law*. Alphen aan den Rijn, The Netherlands: Sijthoff & Noordhoff International Publishers.
- Aruri, N.A. (Ed.). (1983). *Occupation, Israel over Palestine*. Belmont, Mass.: Association of Arab-American University Graduates.
- (Ed.). (1989). *Occupation: Israel over Palestine* (2nd ed.). Belmont, Mass.: Association of Arab-American University Graduates.
- Ben-Naftali, O., Gross, A.M., & Michaeli, K. (2006). Illegal occupation: Framing the occupied territory. *Berkeley Journal of International Law*, 23, Pp. 551-613.
- Ben-Yehuda, H., & Sandler, S. (2002). *The Arab-Israeli Conflict Transformed: Fifty Years of Interstate and Ethnic Crisis*. Albany, NY: State University of New York Press.
- Benvenisti, E. (1993). *The International Law of Occupation*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Bleich, A., Gelkopf, M., & Solomon, Z. (2003). Exposure to terrorism, stress-related mental health symptoms, and coping behaviors among a nationally representative sample in Israel. *JAMA: Journal of the American Medical Association*, 290, Pp. 612-620.
- Bornstein, A. (2008). Military occupation as carceral society: Prisons, checkpoints, and walls in the Israeli-Palestinian struggle. *Social Analysis*, 52, Pp. 106-130.
- Caplan, N. (2009). *The Israeli-Palestine Conflict: Contested History*. Malden, MA: Wiley-Blackwell.

- Carlton, E. (1992). *Occupation: The Policies and Practices of Military Conquerors*. London: Rutledge.
- Dowty, A. (2005). *Israel/Palestine*. Cambridge: Polity Press.
- Dugard, J. (2006). Report of the special rapporteur on the situation of human rights in the Palestinian Territories occupied since 1967. Retrieved 31.3.2010 from <http://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G06/138/12/pdf/G0613812.pdf?OpenElement>
- (2008). Human rights situation in Palestine and other occupied Arab territories. Retrieved 31.3.2010 from <http://www.unhcr.org/cgi-bin/texis/vtx/refworld/rwmain?docid=47baaa262>
- Edelstein, D.M. (2004). Occupational hazards: Why military occupations succeed or fail, *International Security*, 29, Pp. 49-91.
- (2008). *Occupational Hazards: Success and Failure in Military Occupation*. Ithaca: Cornell University Press.
- Gordon, N. (2008). *Israel's Occupation*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Gorenberg, G. (2006). *The Accidental Empire: Israel and the Birth of the Settlements -1967-1977*. New York: Times Books.
- Hobfoll, S.E., Hall, B.J., & Cannetti, D. (2012). Political violence, psychological distress, and perceived health: A longitudinal investigation in the Palestinian Authority. *Psychological Trauma: Theory, Research, Practice and Policy*.
- Howe, S. (2002). *Empire: A Very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- ICAHD – Israeli Committee Against House Demolitions. Campaign Against House Demolitions. Retrieved 6.5.2010 from <http://icahd.org/eng/campaigns.asp?menu=4&submenu=2>
- Israel Ministry of Foreign Affairs. Terrorism deaths in Israel 1920-1999. Retrieved 15.5.2010 from http://www.mfa.gov.il/MFA/MFAArchive/2000_2009/2000/1/Terrorism%20deaths%20in%20Israel%20-%20
- Khalidi, R. (1997). *Palestinian Identity: The Construction of Modern National Consciousness*. New York: Columbia University Press.
- Lavi, T. & Solomon, Z. (2005). Palestinian youth of the Intifada: PTSD and future orientation. *Journal of American Academy of Child and*

- Adolescent Psychiatry*, 44, Pp. 1176-1183.
- Lesch, D. W. (2008). *The Arab-Israeli conflict: A history*. New York: Oxford University Press.
- Levy, G. (2006). On the day that Israeli society will really know. In: H. Herzog & K. Lahad (Eds.). *Knowledge and silence: On mechanisms of denial and repression in Israeli society*, Pp. 75-82. Tel Aviv: Hakibutz Hameuchad (in Hebrew).
- Lustick, I.S. (1993). *Unsettled States, Dispute lands*. Ithaca: Cornell University Press.
- Makdisi, S. (2008). *Palestine Inside Out: An Everyday Occupation*. New York: W.W. Norton.
- McCarthy, C. (2005). The paradox of the international law of military occupation: Sovereignty and the reformation of Iraq. *Journal of Conflict & Security Law*, 10(1), Pp. 43-74.
- Memmi, A. (1990). *The Colonizer and the Colonized*. London: Earthscan.
- OCHA. (2000). *Israeli-Palestinian Fatalities Since 2000 – Key Trends*. OCHA, UN.
- Ophir, A., Givoni, M., & Hanafi, S. (Eds.). (2009). *Power of Inclusive Exclusion: Anatomy of Israeli Rule in the Occupied Palestinian Territories*. New York: Zone Books.
- Playfair, E. (1989). Legal aspects of Israel's occupation of the West Bank and Gaza: Theory and practice. In: N.H. Aruri (Ed.). *Occupation: Israel Over Palestine*, (2nd ed.), Pp. 101-126. Belmont: Association of Arab-American University Graduates.
- Playfair, E. (Ed.). (1992). *International law and the Administration of Occupied Territories*. Oxford: Clarendon Press.
- Punamaki, R.L., Komproe, I.H., Qouta, S., Elmasri, M., & de Jong, J.V.M. (2005). The role of peritraumatic dissociation and gender in the association between trauma and mental health in a Palestinian community sample. *American Journal of Psychiatry*, 162, Pp. 545-551.
- Rivkin, D.B., & Bartram, D.R. (2003). Military occupation: Legally ensuring a lasting peace. *The Washington Quarterly* 26(3), Pp. 87-103.
- Roberts, A. (1985). What is a military occupation? *British Yearbook of International Law* 1984, 55, Pp. 249-305.
- Roberts, A. (1990). Prolonged military occupation: The Israeli-occupied

- territories since 1967. *The American Journal of International Law*, 84, Pp. 44-103.
- Rosler, N., Bar-Tal, D., Halperin, E., Sharvit, K., & Raviv, A. (2009). Moral aspects of prolonged occupation: Implications for an occupying society. In: S. Scuzzarello, C. Kinnvall, & K. Monroe (Eds.). *On Behalf of Others: The Morality of Care in a Global World*, Pp. 211-232. New York: Oxford University Press.
- Tajfel, H. (1978). Social categorization, social identity and social comparison. In: H. Tajfel (Ed.). *Differentiation Between Social Groups*, Pp. 61-76. London: Academic Press.
- (1981). *Human Groups and Social Categories*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tessler, M. (1994). *A History of the Israeli-Palestinian Conflict*. Bloomington: Indiana University Press.
- Wasserstein, B. (2003). *Israelis and Palestinians: Why Do They Fight? Can They Stop?* New Haven, CT: Yale University Press.

עקרונות הכיבוש

דיני התפיסה הלוחמתית כמערכת שליטה: הלבשת הנישול בכסות מכובדת

דוד קרצמר

אין ממשל צבאי יכול ליצור בשטחו עובדות לצרכיו הצבאיים שנועדו מראש להתקיים גם אחרי גמר השלטון הצבאי באותו שטח, כאשר עדיין אין יודעים מה יהיה גורל השטח אחרי סיום השלטון הצבאי (פס"ד אלון מורה, 1979).

שיקוליו של המפקד הצבאי הם בהבטחת האינטרסים הביטחוניים שלו באזור מזה והבטחת האינטרסים של האוכלוסייה האזרחית באזור מזה. אלה כאלה מכוונים כלפי האזור. אין המפקד הצבאי רשאי לשקול את האינטרסים הלאומיים, הכלכליים, הסוציאליים של מדינתו שלו, עד כמה שאין בהם השלכה על האינטרס הביטחוני שלו באזור או על האינטרס של האוכלוסייה המקומית. אפילו צורכי הצבא הם צרכי הצבאיים ולא צורכי הביטחון הלאומי במובנו הרחב... אזור המוחזק בתפיסה לוחמתית אינו שדה פתוח לניצול כלכלי או אחר (פס"ד ג'מעית אסכאן, 1984).

מבוא

המובאות המוזכרות לעיל לא נלקחו מתוך ספר לימוד העוסק בתפיסה לוחמתית, לא מתוך כתביו של מומחה אקדמי ולא מתוך דו"ח של ארגון לא-ממשלתי. הן מופיעות בשני פסקי-דין של בית המשפט העליון של ישראל, האחד מ-1979 והאחר מ-1983, אשר נחשבים עדיין לתקדימים המנחים בכל הנוגע למצב המשפטי הקיים בשטחים הכבושים. עם זאת, כל מי שמכיר, אף אם באופן שטחי בלבד, את מדיניות הממשלה ומעשיה בשטחים אלה, יודע שהדין המוצג במובאות אלה איננו משקף את הנורמות

אשר מנחות את הרשויות בפעולתן בשטחים הכבושים. אם כן, ברי כי ישנו פער ניכר לא רק בין מעשי הממשלה בשטחים הכבושים ובין הנורמות של המשפט הבין-לאומי כפי שמפרשים אותן מוסדות בין-לאומיים כמו מועצת הביטחון של האו"ם ובית הדין הבין-לאומי בהאג, אלא הפער קיים גם בין מעשים אלה ובין הנורמות המשפטיות שיש ליישם לפי תקדימו המשפטיים של בית המשפט העליון. הפער הקיים בין הנורמות המוצהרות לאלה המיושמות בפועל הינו חלק ממערכת השליטה, שבה הממשלה פונה לנורמות הרשמיות של התפיסה הלוחמתית כאשר הן משרתות את יעדיה הפוליטיים, אך מתעלמת מהן כאשר הן אינן עושות זאת. בהקמת ההתנחלויות ובניצול המשאבים הקיימים בשטחים הכבושים לטובת ישראל ולטובת אזרחים ישראלים, ישנה התעלמות מוחלטת מהנורמות המשפטיות הרשמיות. ואולם בבואה להצדיק את ההגבלות על זכויותיהם וחירויותיהם של התושבים הפלסטינים, עושה הממשלה שימוש, פעם אחר פעם, בנורמות הרשמיות של התפיסה הלוחמתית.

את מערכת השליטה על השטחים הכבושים אפשר לראות כ"צביעות משפטית". בפועל, המערכת מושתתת על הדיכויטומיה שבין מעמד השטחים ובין מעמדם של הפלסטינים החיים בהם. השטחים עצמם אינם נתפסים ככבושים, ואילו תושביהם הפלסטינים כפופים לדיני התפיסה הלוחמתית (Gordon, 2008).

בבואה לתאר את אופן השימוש בחוק כמערכת שליטה, אתייחס תחילה לראשיתה של המערכת המשפטית בשטחים הכבושים, ולאחר מכן אציג את הדרכים והתחבולות שבהן הופעלה. בתוך כך אתייחס לנושאים הבאים: התנחלויות, בניית כבישים, מכשול ההפרדה וצעדים ביטחוניים. בסוף המאמר אתייחס גם להשלכותיה של הגישה המשפטית לשטחים הכבושים על האופן שבו יש לראות את שיטת המשפט בישראל.

ראשיתה של המערכת המשפטית בשטחים הכבושים

ביוני 1967 כבש צה"ל את הגדה המערבית ורצועת עזה. בו ביום, הצהירו מפקדי הצבא ברבים כי נטלו על עצמם את כל סמכויות הממשל באזור, וכי החוק הקיים יישאר בתוקף בכפוף לכל צו שיינתן מטעם מפקדי הצבא (המנשר בדבר נטילת השלטון על ידי צה"ל, 1967). במצורף למנשר זה, פורסם צו בדבר הוראות ביטחון, ובו הוראות מפורטות לשליטת צה"ל בשטחים הכבושים – הוראות בדבר הקמתם של בתי משפט צבאיים ונוהלי ההתדיינות בפניהם, הגדרות של עבירות ביטחוניות, סמכויות מעצר וחיפוש על ידי חיילים והענקת סמכויות ביטחון למפקדי הצבא, בהן הסמכות להטיל עוצר או לסגור שטח מסוים. בין השאר, הופיעה שם הוראה הקובעת כי בתי המשפט הצבאיים יישמו את הוראות אמנת ז'נבה הרביעית, 1949, וכי במקרה של סתירה בין הוראות האמנה ובין צווים צבאיים – יגברו הוראות האמנה. זמן לא רב לאחר שהסתיימה מלחמת ששת הימים, התברר כי התפיסה שאימץ

צה"ל בנוגע "לשטחים הכבושים" לא תאמה את עמדתם הפוליטית של פוליטיקאים ישראלים רבים, ובייחוד לא תאמה את תפיסתם של אלה אשר החלו בתוך זמן קצר להתייחס אל השטחים כ"משוחררים".¹ נראה שזו הייתה הסיבה שההוראה שהתייחסה ליישום אמנת ז'נבה בוטלה זמן קצר לאחר תום המלחמה. באוגוסט 1967 הוציא המפקד הצבאי של השטח צו שהחליף את ההוראה המוזכרת לעיל בהוראה אחרת, שלא היה לה קשר לאמנת ז'נבה (Robinstein, 1988). בדרך זו בוטל האימוץ החקיקתי הרשמי של אמנת ז'נבה כנורמה העליונה של המשפט הצבאי החל בשטחים.

נסירתן של רשויות הצבא מאימוץ משפטי של אמנת ז'נבה הרביעית (ככל הנראה בתגובה לעלייתן של עמדות פוליטיות חדשות ביחס לשטחים) זכתה במהרה לתמיכה בטיעון משפטי: הועלה ספק אם אמנת ז'נבה הרביעית – המוזכרת בהוראה הצבאית המובאת לעיל – חלה על המצב הקיים בגדה המערבית ובעזה. עמדתה הרשמית של הממשלה הייתה כעת כי אף על פי שאמנת ז'נבה הרביעית אינה חלה רשמית, צה"ל יכבד את הוראותיה ההומאניטאריות (Shamgar, 1971) הממשלה לא פירטה אילו הוראות באמנה ייחשבו הוראות הומאניטאריות, אך מההתפתחויות שהיו לאחר מכן נראה כי הכוונה הייתה להימנע מיישומן של סעיף 49(6) לאמנה, שעניינו העברת אזרחים של המדינה הכובשת לשטח הכבוש ואשר יידון להלן.

בית המשפט העליון של ישראל מעולם לא קבע מפורשות אם אמנת ז'נבה הרביעית חלה בגדה המערבית ובעזה.² הוא הצליח להימנע מכך בשני אופנים: בכמה מן המקרים – בהם גם בג"צים מוקדמים (פס"ד החברה הנוצרית, 1971) ובג"צים מאוחרים יותר (פס"ד עג'ורי, 2002) וגם בג"צים שעסקו במכשול ההפרדה (פס"ד בית סוריק, 2004; פס"ד אלפי מנשה, 2005) – הסכימו הרשויות, אם במפורש ואם ברמז, שפעולותיהן יישפטו בהתאם לאמות המידה של האמנה מבלי שבית המשפט יחליט אם האמנה אמנם חלה. בית המשפט הסכים לדרך זו. בבג"צים אחרים שבהם ניסו העותרים להסתמך על הוראות האמנה – ובייחוד על סעיף 49 האוסר הן על גירושם של מוגנים מתוך השטח הכבוש הן על העברתם של אזרחים מהמעצמה הכובשת אל תוך השטח הכבוש – קבע בית המשפט כי הוראות אלה אינן חלק מן המשפט הבין-לאומי המנהגי, ומשום כך אין בידי בתי משפט מדינתיים הסמכות לאוכפן (פס"ד קואסמה, 1980).

באחדים מן התיקים הראשונים שהגיעו לבית המשפט העליון, לא זו בלבד שהרשויות ביקשו להימנע מפסיקה בנוגע לתוקפה של אמנת ז'נבה הרביעית, הן אף

1 בנאומו בכנסת, שלושה שבועות לאחר סיום המלחמה, התייחס שר המשפטים, יעקב שמשון שפירא, לשחרורם של חלקים מרכזיים מארץ-ישראל מעול הזרים, וכן להשקפתה של מדינת ישראל כי החוקים, תחום השיפוט והמנהל של המדינה, חלים גם על חלקי ארץ-ישראל שהינם חלק מתחום הריבונות שלה בפועל. (27.6.67), דברי הכנסת 49, 2420.

2 עם זאת, בהצהרתו במקרה מסוים, הביע השופט ויתקון את עמדתו החד-משמעית כי "זוהי טעות לחשוב... שאמנת ז'נבה אינה תקפה ביחס ליהודה ושומרון" (בג"צ אלון מורה, 1979).

ניסו להשאיר את השאלה בדבר עצם מעמדן של הגדה המערבית ושל רצועת עזה פתוחה. בתגובה לעותרים אשר ביססו את עתירותיהם על דיני התפיסה הלוחמתית, הכריזו הרשויות שהן מוכנות שבית המשפט יבחן את פעילותן בהתאם לדינים אלה, כל עוד יימנע מלפסוק לגבי תחולתם הרשמית. כמה מהשופטים היו נכונים לשתף פעולה עם דרך זו. הן בבג"צ פיתחת רפיח (פס"ד אבו חילו, 1972) הן בבג"צ בית אל (פס"ד איוב, 1978) בחן השופט לנדאו טיעונים שהתבססו על המשפט המנהגי הקיים בנוגע לתפיסה הלוחמתית, מתוך קבלת הסתייגות הממשלה כי אין בכך כדי לפגוע בטענה לפיה ספק אם לשטחים ישנו מעמד של שטח כבוש מכיוון שריבונותה של ירדן בגדה לא זכתה להכרה של רוב אומות העולם. ככל שחלף הזמן, חדלו הסתייגויות אלה מלהופיע בפסיקה, ובית המשפט החל מסתמך דרך קבע על המשפט הבין-לאומי המנהגי בנוגע לתפיסה הלוחמתית. לימים, בבג"צ ג'מעית אסכאן, התעלם השופט ברק מן ההסתייגויות וקבע חד-משמעית כי המשטר המשפטי החל בגדה המערבית ובעזה הינו משטר של תפיסה לוחמתית (פס"ד ג'מעית אסכאן, 1982).

בעקבות פסיקתו של השופט ברק, וזו של השופט שמגר בבג"צ המע"מ (פס"ד אבו עיטא, 1981), הפכה התפיסה הלוחמתית לשיח המקובל בסוגיות שעניינן השטחים הכבושים. בפסק-דין משותף של עשרה שופטי בג"צ בנוגע לחוקתיותה של תוכנית ההתנתקות, תיאר בית המשפט את המצב המשפטי בגדה המערבית ובעזה באופן הבא:

על פי תפיסתן המשפטית של ממשלות ישראל לדורותיהן כפי שהוצגה בפני בית המשפט העליון – תפיסה שנתקבלה על ידי בית המשפט העליון לדורותיו – מוחזקים אזורים אלה על ידי מדינת ישראל בדרך של "תפיסה לוחמתית" (Belligerent Occupation) (פס"ד המועצה האזורית חוף עזה, 2005).

בשנים האחרונות החל בית המשפט להתייחס לאמנת ז'נבה הרביעית דרך קבע ולאמץ עקרונות מרכזיים מתוכה, כמו הגדרתם של כל תושבי הגדה המערבית הפלסטינים (אך לא של אזרחי ישראל המתגוררים בה) כמוגנים פס"ד א-רם, 2005; פס"ד ביר נבאללה, 2005). נראה בבירור כי לא רק הקהילה הבין-לאומית רואה בגדה המערבית שטח כבוש, אלא גם הגוף השיפוטי הגבוה ביותר בישראל, אשר פסיקתו מחייבת את כל הערכאות הנמוכות יותר ואף את ממשלת ישראל.

התפיסה הלוחמתית כמערכת שליטה

שני גורמים הובילו את הרשויות להכיר רשמית במעמדה המשפטי של הגדה המערבית (לא כולל מזרח ירושלים) ורצועת עזה (לפני ההתנתקות) כמעמד של שטח כבוש. הגורם הראשון היה כניסתו לזירה של בית המשפט העליון, אשר בפניו נאלצה הממשלה להגן על רבות מפעולותיה בשטחים הכבושים. בהיעדר כל מסגרת אחרת

במשפט הבין-לאומי שיש בה כדי להגדיר את מעמדה של ישראל בשטחים אלה, ומתוך החלטה פוליטית שלא להחיל את המשפט הישראלי על שטחים אלה (חוץ ממזרח ירושלים), נותרה מסגרת משפטית אחת אפשרית, זו שנובעת מסמכותו של צבא כובש בשטח כבוש. כפי שראינו לעיל, במקרים הראשונים שנדונו בבית המשפט העליון ניסו הרשויות לאחוז בשני עניינים המנוגדים זה לזה: להצהיר שהן מוכנות להסכים שבית המשפט יבחן את פעולתן בהתאם למסגרת זו, וזאת מבלי להחליט אם יש למסגרת תחולה רשמית. הגורם השני אשר הוביל את הרשויות לקבל על עצמן את המערכת החוקית של התפיסה הלוחמתית – גורם אשר היה כנראה חשוב יותר – הוא שמסגרת משפטית זו סיפקה לממשלה מערכת שליטה נוחה ביותר, אשר אפשרה לישראל להמשיך לשלוט בשטח מבלי לחייב אותה להקנות לתושביו זכויות פוליטיות. עניין זה מצריך הבהרה.

המשפט הבין-לאומי הנוגע לתפיסה הלוחמתית הינו חרב פיפיות, בהיותו חלק מדיני הסכסוך המזוין, שם המשחק הוא שלטון צבאי, שלטון המאפשר להטיל הגבלות רחבות היקף על חירויותיהם וזכויותיהם של האנשים המתגוררים בשטח הכבוש. ההנחה הבסיסית ביסוד דיני התפיסה הלוחמתית, כפי שהתפתחו מסוף המאה ה-19, הייתה שהכיבוש הוא מצב זמני וקצר-טווח, אשר בסופו ישובו החיים לסדרם, ותושבי השטח הכבוש יוכלו ליהנות מן הזכויות והחירויות המעוגנות במערכת המשפט המקומית (Benvenisti 1993, Dinstein 2009) מתוך שהם מכירים בחשיבות הצרכים הצבאיים של המעצמה הכובשת, מטילים דיני התפיסה הגבלות על סמכויותיה של המעצמה הכובשת, דבר העולה בקנה אחד עם מעמדה כשלטון זמני אשר סמכותו נשענת על כוח, ולא על מקור סמכות לגיטימי. כך, סעיף 43 לתקנות האג הנוגעות לדיני המלחמה ביבשה ומנהגיה, הנחשב "מיני-חוקה" של דיני התפיסה הלוחמתית, קובע כי "בעבור סמכויות השלטון הלגיטימי לידי הכובש..." (ההדגשה אינה במקור).

מאחר שדיני התפיסה הלוחמתית התפתחו לפני עלייתן של הדמוקרטיות הליברליות המודרניות, התמקדו דינים אלה בהגנה על האינטרסים של המשטרים שהובסו ולא בהגנה על האינטרסים של האנשים החיים בשטח הכבוש. עם התפשטות הדמוקרטיה, התפתחותם של דיני זכויות האדם במשפט הבין-לאומי וההכרה בעקרון ההגדרה העצמית של עמים כדוקטרינה פוליטית ומשפטית מרכזית מאז סיומה של מלחמת העולם השנייה, השתנו התפיסות והדגש עבר להגנה על זכויותיהם האישיות והקולקטיביות של תושבי השטח הכבוש. ביטוי ראשון לשינוי זה הופיע באמנת ז'נבה הרביעית משנת 1949, אשר עניינה היחיד הוא בהגנה על בני אדם, ולא על האינטרסים הפוליטיים של הצדדים הנלחמים. שינוי זה נעשה קיצוני יותר בשנים האחרונות, ככל שנתקבלה בוועדות הפועלות על פי אמנות לזכויות אדם ובבתי הדין הבין-לאומיים התפיסה כי אמנות זכויות האדם מחייבות את המדינות בפעולותיהן בשטחים כבושים. גישה זו זכתה לתמיכתו של בית הדין הבין-לאומי לצדק הן בחוות דעתו המייעצת

בנוגע לגדר ההפרדה הן בפסק דינו שעסק בפעילותה הצבאית של אוגנדה בשטחי הרפובליקה הדמוקרטית של קונגו (a) *Legal Consequences of Construction of a Wall*, 2004; *Case Concerning Armed Activities on the Territory of the Congo*, (2005)

על אף סירובן הראשוני להכיר במעמדן של הגדה המערבית ורצועת עזה כשטחים כבושים, לא נדרש לרשויות הישראליות זמן רב כדי להבין שמשטר התפיסה הלוחמתית מספק להן יתרונות רבים. תחתיו, הן יכלו לשמור על שליטתן באזורים אלה באמצעות כוח צבאי, מבלי שייאלצו להקנות לתושביהם הפלסטינים זכויות פוליטיות או אזרחיות. במסווה של צרכים צבאיים, הן יכלו לתת עדיפות לאינטרסים הפוליטיים של ישראל, מבלי שייאלצו לדאוג יתר על המידה לצרכיה של האוכלוסייה המקומית. משטר התפיסה הלוחמתית אכן מטיל הגבלות כבדות על סמכויותיו של הכוח הכובש, אך הרשויות חיפשו דרכים לעקוף את ההגבלות הללו כאשר יצרו מכשול בפני קידום סדר היום הפוליטי שלהן. בעשותן כך, זכו לרוב בתמיכתו של בית המשפט העליון, אם במרומז ואם במפורש.

בליבה של המדיניות הישראלית ביחס לשטחים הכבושים עומדת סוגיית ההתנחלויות. זאת משום שסוגיה זו, יותר מכל סוגיה אחרת, חושפת את ההתנגשות הבסיסית שבין היותו של משטר התפיסה הלוחמתית משטר זמני וארעי המבוסס על צרכים צבאיים וטובת האוכלוסייה המקומית בלבד, ובין סדר היום הפוליטי של ממשלות ישראל לדורותיהן, אשר ביקשו להפוך את השליטה הישראלית על כל השטחים, או על חלק גדול מהם, לעובדה מוגמרת ובלתי הפיכה. סדר יום זה היה כרוך בניצול המשאבים הקיימים בשטחים הכבושים לטובת המתנחלים, וביצירת הפרדה ברורה בין זכויותיהם וחירויותיהם של הישראלים החיים בשטחים הכבושים ובין אלה של הפלסטינים החיים בהם. מדיניות זו עיצבה את המשטר הישראלי בשטחים כשהוא דומה יותר למשטר קולוניאליסטי מאשר לכיבוש צבאי זמני.

ההתנחלויות והמשפט

הקמתן של ההתנחלויות הישראליות בשטחים הייתה ועודנה המדיניות השנויה במחלוקת ביותר של כל ממשלות ישראל מאז 1967, הן בתוך ישראל הן במישור הבין-לאומי. העמדה שזכתה לתמיכה כמעט מוחלטת בקהילה הבין-לאומית היא כי הקמתן של ההתנחלויות על ידי הממשלה עומדת בסתירה להתחייבותיה הבין-לאומיות של ישראל כמעצמה כובשת. באסיפה הכללית ובמועצת הביטחון של האו"ם התקבלו אינספור החלטות בנושא זה (UNSC Resolutions 446 and 22, 1979, and) (UNSC Resolution 452, 1980), ולאחרונה הביע גם בית הדין הבין-לאומי בהאג את דעתו כי ההתנחלויות הוקמו בניגוד למשפט הבין-לאומי (Legal Consequences)

הישראליות עם ההיבטים המשפטיים של מדיניות ההתנחלות: (of Construction of a Wall, 2004). בחלק זה, ארון בקצרה כיצר התמודדו הרשויות

א. חוות דעתו של היועץ המשפטי של משרד החוץ
זמן קצר לאחר תום מלחמת ששת הימים – שבה השתלטה ישראל על הגדה המערבית, רמת הגולן וצפון סיני – החל הלחץ לאפשר התיישבות של ישראלים בשטחי הגדה המערבית (אלדר וורטל, 2004) (Gorenberg, 2006). לחץ זה הגיע מכיוונים שונים: קרובי משפחה של אנשים שגרו ביישובים שהוחרבו בשנים 1947-1948; גורמים בתנועת העבודה אשר מאז ומתמיד ראו בהתיישבות באזוריה השונים של ארץ-ישראל מטרה ציונית מרכזית; ציונים דתיים אשר ראו חובה דתית בהתיישבות בכל חלקי ארץ-ישראל השלמה; וחסידי הזרם הרוויזיוניסטי של הציונות, אשר התנגד בזמנו לתוכנית החלוקה של 1947, וקיווה להרחיב את הריבונות הישראלית אף אל הגדה המזרחית של נהר הירדן (Gorenberg, 2006).

הממשלה הייתה מודעת היטב לכך שיישובם של ישראלים בשטחים שנכבשו זה עתה עלול לעורר בעיות משפטיות. היועץ המשפטי של משרד החוץ, תאודור מרון, התבקש בדיסקרטיות לחוות את דעתו בעניין. במזכר "סודי ביותר", שנכתב בספטמבר 1967, הסביר מרון כי יישובם של ישראלים בגדה המערבית או בגולן ייחשב להפרה של סעיף 49(6) לאמנת ז'נבה הרביעית (Gorenberg, 2006). עוד הוסיף מרון כי אם נוקטים צעדים להקמת יישובים, עליהם להיעשות על ידי גורמים צבאיים, וכי מוטב שהיישובים ייבנו במחנות צבאיים ויהיו בעלי אופי זמני (חוות דעתו המשפטית של מרון, 1967).

לחוות דעתו המשפטית של מרון הייתה השפעה מזערית, קוסמטית בלבד, על קבלת ההחלטות בממשלה. ההתנחלויות הראשונות הוקמו למראית עין כהתנחלויות של הנח"ל. פעמים הייתה זו פעולת הסוואה מוחלטת, פעמים אכן הקימו התנחלויות כמוצבי נח"ל, אך לאחר מכן הסבו אותן להתנחלויות אזרחיות. מדיניות זו ננטשה בתוך זמן קצר, והתנחלויות הוקמו ללא כל יומרה לארעיות או, לחילופין, להיותן בעלות אופי צבאי (Gorenberg, 2006).

על אף חוות דעתו המשפטית של מרון, ניסה משרד החוץ במהלך השנים למצוא טיעונים משפטיים לטובת ההתנחלויות (משרד החוץ, 2001).³ הממשלה התגאתה תמיד שאת חוקיות פעולותיה בשטחים הכבושים בוחן בית המשפט העליון של ישראל

3 הטיעונים שהקמת ההתנחלויות הינה בלתי חוקית אינם נשענים אך ורק על ההוראה בסעיף 49(6) לאמנת ז'נבה הרביעית. הצגה תמציתית של כל הטיעונים אפשר למצוא במסמך "Program on Humanitarian Policy and Conflict Research, Policy Brief: The Legal Status of Israeli Settlements under IHL", המצוי כאן: <http://opt.ihlresearch.org/index.cfm?fuseaction=Page.viewPage&pageId=773>

(Kohn, A. (et al.), 1993). כך, כאשר נחשף המזכר של מרון, טען דובר משרד החוץ הישראלי כי בית המשפט העליון דחה את עמדתו של מרון (Macintyre, 2006). טענה זו אינה מדויקת.

ב. ההתנחלויות בפני בית המשפט העליון

גישתו של בית המשפט העליון להתנחלויות משתקפת ברצף ארוך של פסקי-דין, החל בבג"צ פיתחת רפיה, שהוגש בשנת 1971, דרך בג"צ בית אל ובג"צ אלון מורה, שהוכרעו בסוף שנות השבעים של המאה ה-20, וכלה, לעת עתה, בבג"צים העוסקים במכשול ההפרדה ובבג"צ ההתנתקות. בגישתו המקורית של בית המשפט כבר דנתי במקום אחר (Kretzmer, 2002), ולא אחזור כאן על הפרטים. אעבור, אם כן, לסכם את גישתו של בית המשפט עד לבג"צים הנוגעים למכשול ההפרדה:

1. בית המשפט דבק בסירובו להכריע בשאלת חוקיותן של ההתנחלויות במשפט הבין-לאומי. לפי פסיקה של בית המשפט העליון, בתי המשפט בישראל אינם אוכפים נורמות של אמנות בין-לאומיות אלא אם יש להן מעמד של משפט מנהגי. את סירובו, שאפשר להבינו מבחינה פוליטית, ביסס בית המשפט על שני נימוקים. הנימוק הראשון היה כי האיסור על העברתם של אזרחי המעצמה הכובשת אל השטח הכבוש, המופיע בסעיף 49(6) לאמנת ז'נבה הרביעית, אינו חלק מהמשפט הבין-לאומי המנהגי. הנימוק השני היה כי הסוגיה הכללית של ההתנחלויות – בניגוד לטיעונים לגבי חוקיותה של תפיסת קרקעות לטובת התנחלות מסוימת – אינה שפיטה (אלון מורה, 1979; פס"ד ברגיל, 1992). בהימנעו מלפסוק בנושא, השאיר בית המשפט את שאלת חוקיות ההתנחלויות במשפט הבין-לאומי פתוחה.

2. בשני פסקי-דין מוקדמים קבע בית המשפט כי התנחלות יכולה למלא תפקיד ביטחוני, וכי תפיסתה של קרקע פרטית לצורך התנחלות תיחשב חוקית אם הוכחה התשתית הביטחונית לכך (פס"ד בית אל, 1978; פס"ד עמירה, 1979).

3. בית המשפט סירב לבחון את חוקיות בנייתן של התנחלויות על קרקע ציבורית. הוא ביסס את סירובו זה בנימוק שלפרט אין זכות העמידה הנדרשת כדי לתקוף את השימוש שנעשה בחלקת קרקע מסוימת שהוכרזה כקרקע ציבורית (פס"ד אע"רייב, 1984), בעוד עתירה כללית שהגישה בעניין תנועת "שלום עכשיו" נדחתה בקביעה כי איננה שפיטה (פס"ד ברגיל, 1991).

מתוך גישתו זו של בית המשפט, ברור שאין בסיס לטענת דובר הממשלה כי בית המשפט העליון דחה את עמדתו של מרון וקבע מפורשות כי ההתנחלויות הינן חוקיות לפי המשפט הבין-לאומי. לאמיתו של דבר, נמנע בית המשפט מלפסוק בטיעונים המשפטיים החשובים ביותר שהועלו נגד ההתנחלויות. עם זאת, אין להכחיש כי בסירובו להתמודד עם שאלות טעונות אלה – בפסקי הדין שבהם הסכים שאפשר להצדיק התנחלויות מסוימות מסיבות ביטחוניות, ובמקרים שבהם סירב לבחון את

סוגיית השימוש בקרקע ציבורית לטובת ההתנחלויות – סיפק בית המשפט לגיטימיות משפטית להקמת ההתנחלויות.

ג. השימוש בקרקע ציבורית

בבג"צ אלון מורה המפורסם קבע בית המשפט העליון כי תפיסת הקרקע הפרטית לטובת ההתנחלות אלון מורה נבעה משיקולים פוליטיים, ולא צבאיים. יתר על כן, מכיוון שהמטרה המוצהרת הייתה הקמתה של התנחלות קבע, נתקלה תפיסת הקרקע ב"מכשול שלא ניתן להתגבר עליו" (פס"ד אלון מורה, 1979).

הגם שהפסיקה לא פסלה על הסף את השימוש בקרקע פרטית לטובת ההתנחלויות, היא ללא ספק הגבילה שימוש כזה למקרים שאפשר להוכיח בהם כי ההתנחלות תשרת מטרה צבאית מוגדרת. בעקבות הפסיקה, זנחו הרשויות את רעיון תפיסתה של קרקע פרטית לטובת התנחלויות, והחלו במדיניות של תפיסת "קרקע ציבורית" ושימוש רחב-היקף בקרקע זו לטובת התנחלויות (Forman, 2009).

מנקודת מבט משפטית ישנן שתי בעיות במדיניות זו: האחת עניינה במנגנון ההכרזה על קרקע כציבורית, האחרת טמונה בשימוש בקרקע מסוג זה לטובתם של אזרחי המעצמה הכובשת.

ההכרזה על אדמות "כאדמות מדינה" או "כאדמות ממשלה" נגזרה מהוראה צבאית שפורסמה זמן קצר לאחר תחילת הכיבוש (צו בדבר רכוש ממשלתי [יהודה ושומרון] מס' 59, 1967). מכוח הוראה זו, לממונה על אדמות המדינה, שהוא מינוי של המפקד הצבאי, ניתנה סמכות לתפוס חזקה ברכוש ממשלתי ולהסדיר את השימוש בו.⁴ מאוחר יותר, התווסף להוראה סעיף מכריע אשר ציין כי אם הממונה הצהיר על רכוש כרכוש ממשלתי, ייחשב הרכוש כפי שהוצהר, אלא אם כן יוכח אחרת. במילים אחרות: מרגע שבו הוכרזה הקרקע כרכוש ממשלתי, מוטל על אלה התובעים בה זכות להוכיח כי היא אינה אדמת מדינה. התביעות מובאות בפני ועדת ערר מיוחדת, הדנה בהחלטות ובפעולות שונות של הממשל הצבאי.

במהלך שנות השבעים נערך סקר של כל האדמות הרשומות על שמם של נפקדים או על שם המדינה, והממונה על אדמות המדינה תפס בהן חזקה (Benvenisti, 1984). בעקבות פסק-הדין בבג"צ אלון מורה, החליט הקבינט כי כל הקרקעות הכפריות מסוג מירי שאינן מעובדות, יוכרוזו כאדמות מדינה (Benvenisti, 1984).⁵ הנטל להוכיח

4 רכוש ממשלתי מוגדר במסגרת ההוראה, וכולל כל רכוש השייך לממלכה ההאשמית של ירדן או לכל תאגיד שבו יש לממלכה מניות.

5 חוק הקרקעות העותומאני, אשר חל בגדה המערבית כאשר נכנס צה"ל לתוכה בשנת 1967, מבחין בין חמישה סוגים של אדמות: מולכ, מירי, מווקופה, מוואת ומתרוכה. ניתן לרכוש זכויות מכוח חזקה רק באדמות מסוג מירי, שבהן הבעלות הנומינלית נשארת לנצח בידי הסולטאן. יש להתייחס לכל האדמות אשר לגביהן לא ניתן להוכיח בעלות באמצעות קושאן או רישום כאל אדמות מדינה, אלא

את זכויותיהם בקרקע מסוג זה הוטל על כתפיהם של התובעים הפרטיים. אפשר היה לעמוד בנטל זה רק עם הצגת קושאן או בהבאת הוכחה שהתובעים החזיקו באדמה ועיבדו אותה במהלך עשר שנים לפחות.⁶ מבנה חוקי זה סלל את הדרך ליישום מדיניות של השתלטות על שטחי קרקע נרחבים, אשר הוכרוזו כאדמות מדינה. פליאה אלבק, עורכת דין בפרקליטות המדינה אשר תפקידה באותה העת היה לבחון אילו קרקעות יכולות להיחשב אדמת מדינה, העריכה כי כ-40% מהאדמות בגדה המערבית הינן אדמות מדינה (אלבק, 1985).

הקשר בין היקפן הגדל של אדמות המדינה למדיניות ההתנחלות של ממשלת הליכוד היה ברור. תוכנית דרובלס, משנת 1978, אשר הניחה את הבסיס למדיניות ההתנחלות המקורית של הליכוד, הצהירה כי יש לתפוס מיד אדמות מדינה וקרקע שאינה מעובדת כדי ליישב את האזורים הנמצאים בין ריכוזי "אוכלוסיית המיעוט" ומסביבם, במטרה להקטין את האפשרות שתקום עוד מדינה ערבית באזורים אלה (תוכנית דרובלס, 1978).

בהרצאה שנשאה בשנת 1985, הצהירה אלבק כי כ-90% מההתנחלויות היהודיות בשטחים הכבושים נבנו על אדמות מדינה. בעוד הרשויות מתיימרות למלא את חובתה של מעצמה כובשת לשמר את זכותו של הציבור המקומי באדמות המדינה, בפועל התייחסו לאדמות אלה כמשאב שיש לנצל לטובת התיישבותם של אזרחי המעצמה הכובשת (בצלם, 2002א).

ההכרזה על אדמות כאדמות ציבור התנהלה כך שתשרת את רצונה של הממשלה ליצור מאגר של אדמות בעבור ההתנחלויות. במקום לפעול על פי אותה פרשנות לחוק הקרקעות אשר הייתה מקובלת בתקופת המנדט הבריטי, ונותרה על כנה גם בתקופה שבה שלטה ירדן בגדה המערבית, אימצו הרשויות פרשנות אשר אומצה בזמנו כדי לאפשר להן להשתלט על עתודות קרקע נרחבות בגליל (Forman, 2009).⁷ החוקר

6 אם כן היו אלה אדמות מסוג מירי, שהזכות עליהן נקנתה באמצעות חזקה. (אלבק, 1985, עמ' 8).
הדרישה לבעלות ועיבוד של עשר שנים מבוססת על סעיף 78 לחוק הקרקעות העותומאני. על פי סעיף זה, אם הייתה לאדם חזקה על קרקע מסוג מירי והוא עיבד אותה במהלך עשר שנים – יהא רשאי לדרוש שהקרקע תירשם על שמו.

7 כאשר באים לפרש את סעיף 78 של חוק הקרקעות העותומאני – המאפשר לאדם לרשום אדמה מסוג מירי על שמו אם עיבד אותה במהלך עשר שנים – נשאלת השאלה כיצד יש להתייחס לעיבודה של אדמה אשר רק חלק ממנה ניתן לעיבוד? בתקופת המנדט הבריטי הייתה התשובה לכך מבוססת על התביעה "לעיבוד סביר". פרשנות זו אומצה בהחלטה מוקדמת של ועדת הערר של הצבא, ואולם מאוחר יותר אימצו ועדות הערר את הפרשנות שבה נקטו הרשויות ובתי המשפט בישראל עצמה כבר בתחילת שנות החמישים של המאה ה-20, ועל פיה על האדם המבקש לרשום קרקע על שמו להוכיח כי לפחות 50% מהאדמה עובדה. "כלל ה-50%" הזה פועל, מן הסתם, לטובת הממשלה. משמעו הוא כי אם היה לאדם שטח אשר רק חלק קטן ממנו ניתן לעיבוד, יירשמו על שמו רק אותן האדמות שעובדו, גם אם השתמש באדמות הנוספות למטרות אחרות, כמו בניית בית.

ג'רמי פורמן טוען כי באמצעה פרשנות שנויה במחלוקת ומגמתית של החוק החל על הגדה המערבית – פרשנות אשר לא ניתנה לחוק לפני תחילת הכיבוש – מתחייבת ישראל לכבד את החוק המקומי אלא אם כן נמנע ממנה לחלוטין לעשות זאת (Forman, 2009). ניסיונות לערער על מערכת ההכרזה על אדמות כאדמות מדינה לא צלחו (אל נאזר, 1981).⁸

להכרזה על אדמות כאדמות מדינה, ובמיוחד למדיניות לגבי אדמות מסוג מירי שלא עובדו, היה קשר הדוק למדיניות ההתנחלות של הממשלה. הנחתן הבסיסית של הרשויות הייתה כי אדמות ציבור ואדמות מדינה עומדות לרשות הרשויות הישראליות לצורך שימוש המשרת את האינטרסים הפוליטיים של ישראל ושל אזרחים ישראלים. הנחה זו עומדת בסתירה מוחלטת לסעיף 55 לתקנות האג, המחייב את המעצמה הכובשת לנהל את נכסי הציבור כאפטרופוס. אפטרופסות זו אמורה לפעול לטובת הציבור שהאדמה שייכת לו – כלומר תושבי השטח הכבוש – ולא לטובת אוכלוסייתה של המעצמה הכובשת.

גישתו של בית המשפט העליון לניסיונות שנעשו לערער על מדיניות ההכרזה על אדמות כאדמות מדינה, ועל מדיניות השימוש באדמות אלה לצורך התיישבות ישראלית, מאירת עיניים. בבג"צ אל נאזר ציין השופט שמגר את חובתה של המעצמה הכובשת מכוח סעיף 55 לתקנות האג להבטיח את נכסי הציבור ולנהלם בהתאם לכללי זיקת הנאה. הוא הציג את מערכת השלטון בשטחים כבעלת מטרה אחת: למלא את חובתה של המעצמה הכובשת להגן על נכסי הציבור מפני פלישה שלא ברשות. ואולם בבג"צ מאוחר יותר, כאשר אדם שכשל בעתירתו כנגד ההכרזה על אדמה שהייתה ברשותו כאדמת מדינה, טען גם כנגד השימוש באדמה זו לטובת התנחלות, קבע השופט שמגר כי הטוען אינו בעל זכות העמידה הנדרשת כדי לערער על שימוש הנעשה באדמות מדינה (פס"ד אע"רייב, 1984).⁹ לבסוף, כאשר תנועת "שלום עכשיו" ניסתה לטעון כנגד חוקיותו של כל מפעל ההתנחלות, ובכללו סוגיית השימוש בקרקע, נדחתה העתירה כבלתי שפיטה (פס"ד ברגיל, 1991).

השימוש במערכת המשפט, בגיבוי של בית המשפט, לצורך השתלטות על עתודות

8 במקרה זה, הטענה נגד השינוי בחוק המקומי לא התבססה על אימוצו של "כלל ה-50%", אלא על העברת סמכות השיפוט בדיונים בנושאי קרקעות מבתי המשפט המקומיים לוועדות ערר צבאיות. השופט שמגר פסק כי הדבר לא יצר שינוי בדין המהותי.

9 אם בוחנים זאת מתוך ההקשר של גישתו הכללית של בית המשפט לזכות העמידה, הרי שעמדתו זו יוצאת דופן בהחלט. על פי גישתו הכללית בנושא זה, על בית המשפט לפסוק בסוגיות הקשורות לחוקיותן של פעולות ממשלתיות, אפילו אם אין לעותר כל עניין ישיר ואישי בפעולה זו, כאשר יש בכך צורך כדי להבטיח את שלטון החוק. הפילוסופיה העומדת מאחורי גישה זו גורסת כי בהיעדר ביקורת שיפוטית על פעולות הממשל, לא יובטח שלטון החוק. כפי הנראה, אין צורך בהבטחת שלטון החוק כאשר הנושא העומד על הפרק הוא הקמת התנחלויות.

קרקע נרחבות השייכות לציבור הפלסטיני, הוא דוגמה מובהקת כיצד תומרן החוק על מנת לשרת את יעדיה הפוליטיים של ממשלת ישראל. הסמכויות המציבות את המעצמה הכובשת כאפוטרופוס לטובתו של הציבור המקומי בשטח הכבוש, נוצלו כדי להפקיע אדמה לרווחת הישראלים. להשלכות של תופעה זו אשוב בהמשך הדברים.

ד. ההתנחלויות ומכשול ההפרדה

רבות כבר נכתב על החלטות בית המשפט העליון ועל חוות הדעת המייעצת של בית הדין הבין-לאומי בהאג בנוגע למכשול ההפרדה הנכונה בגדה המערבית (Agora, 2005; Israel Law Review, 2005). אין בכוונתי לחזור כאן על מה שכבר נכתב בנושא; אגביל את הערותיי ליחסם של שני בתי משפט אלה לסוגיית ההתנחלויות.

בית הדין הבין-לאומי קבע כי ההתנחלויות בגדה המערבית הוקמו בניגוד לסעיף 49 לאמנת ז'נבה הרביעית. מסקנתו הייתה כי מכיוון שאחת הסיבות העיקריות לבניית מכשול ההפרדה בתוך שטח הגדה המערבית, ולא על הקו הירוק עצמו, הייתה הרצון להגן על ההתנחלויות – הרי בנייתו אינה חוקית. באופן כללי יותר, גרס בית הדין הבין-לאומי כי "התואי שנקבע לגדר נותן ביטוי מידי לצעדים הבלתי חוקיים שנקטה ישראל בנוגע לירושלים ולהתיישבויות", ועל כן יש לראות בו מחסום בפני יכולתם של הפלסטינים לממש את זכותם להגדרה עצמית (המסקנות החוקיות הנובעות מבניית החומה, 2004).

כאשר עלתה סוגיית ההתנחלויות בפני בית המשפט העליון של ישראל, מתוך עתירות שעסקו במכשול ההפרדה, ניצב בית המשפט בפני דילמה. מצד אחד היה אפשר לחלוק על דעת בית הדין הבין-לאומי לגבי חוקיותן של ההתנחלויות, אבל בית המשפט, מן הסתם, לא שש לבחור בדרך זו. מצד אחר, אם היה מקבל את השקפתו של בית הדין הבין-לאומי כי ההתנחלויות אינן חוקיות, היה בית המשפט מתעלם מתפקידו הוא בהכשרתן, וכנראה אף מוביל לעימות חמור עם הממשלה. בית המשפט בחר אפוא בדרך אחרת: הוא ניסה לעקוף את הנושא באמצעות הקביעה כי שאלת חוקיותן של ההתנחלויות אינה שייכת לעניין קביעת חוקיותן או אי-חוקיותן של מכשול ההפרדה. בית המשפט גרס כי גם אם המתנחלים, מתוקף היותם אזרחי המעצמה הכובשת, אינם מוגנים מכוח אמנת ז'נבה הרביעית, על המפקד הצבאי מוטלת החובה להגן על חייהם וביטחונם. הוא פסק כי:

מסקנתנו היא אפוא כי המפקד הצבאי מוסמך להקים גדר הפרדה באזור להגנה על חייהם ועל ביטחונם של המתדיישים הישראלים באזור. לעניין מסקנה זו אין זה רלוונטי כלל לבחון אם התיישבות זו היא בהתאם למשפט הבין-לאומי או שהיא בניגוד לו, כפי שנקבע בחוות הדעת המייעצת של בית הדין הבין-לאומי בהאג [67]. מטעם זה לא נביע בשאלה זו כל עמדה. הסמכות להקים גדר הפרדה להגנה על חייהם ועל ביטחונם של המתדיישים הישראלים נגזרת

מהצורך לשמור על "הסדר והביטחון הציבוריים" (סעיף 43 לתקנות האג [68]). היא מתבקשת מכבוד האדם של כל אדם באשר הוא אדם. היא נועדה לשמור על חייו של כל אדם אשר נברא בצלם אלוהים. חייו של מי שנמצא באזור שלא כדין אינם הפקר. גם מי שמצוי באזור בניגוד לחוק אינו הופך בכך למי שמצוי מחוץ לחוק (פס"ד אלפי מנשה, 2004).

בית המשפט צדק בקביעתו כי על המפקד הצבאי מוטלת החובה להגן על חייהם של אלה הנמצאים בשטח כבוש, בין שהם מוגנים מכוח אמנת ז'נבה הרביעית בין לאו. ואולם אין להסיק מכך כי בחירתו של המפקד באילו אמצעים להשתמש לשם מילוי חובתו זו אינה מוגבלת. עצם הדבר ששהותם של אנשים באזור כלשהו אינה חוקית, לא הופך אותם להפקר. אך כאשר בוחנים כיצד להגן עליהם מפני האיום הניצב בפניהם מהימצאותם שם, חובה לבחון כאמצעי ראשון את פינויים מהשטח. על כל פנים, אם נקבע כי אנשים מסוימים נמצאים בשטח בניגוד לחוק, הרי הצעדים שיינקטו כדי להגן עליהם נדרשים להיות זמניים בלבד, עד למועד שיהיה אפשר לפנותם משטח זה.

במקום לבחון את סמכות המפקד הצבאי להגן על מתנחלים באמצעות מיקומם בצדו המערבי של מכשול ההפרדה, בחן בית המשפט את התוואי של כל חלקי המכשול במבחן המידתיות, מתוך שהוא שוקל את הנזק לאוכלוסייה הפלסטינית כנגד התועלת הביטחונית שתצמח למתנחלים מהתוואי שנבחר. אפילו מקבלים את דרך הניתוח הזאת, קשה להבין כיצד אפשר שלא להתייחס לאי-חוקיותן של ההתנחלויות. באיזון שבין מצוקתם ממכשול ההפרדה של הפלסטינים הנמצאים באופן חוקי בכפריהם ויישוביהם ובין ביטחונם של הישראלים הגרים בהתנחלויות, מן הראוי שאופיין הבלתי חוקי של התנחלויות אלה יהיה גורם שיתייחסו אליו. מדוע ייאלצו אנשים החיים במקומות יישוב חוקיים לחוות מצוקה קשה בשל הצורך להגן על אנשים החיים בהתנחלויות אשר מלכתחילה לא היו אמורות להתקיים בשטח זה? הפתרון המתבקש במצב זה הוא פינוי של ההתנחלויות הבלתי חוקיות – צעד אשר ייתר את הצורך לנקוט בצעדים כדי להגן על תושביהן. על כן, ברור כי בכל דרך שבה ניתן לבחון את הנושא, חייבת שאלת חוקיותן או אי-חוקיותן של ההתנחלויות להיות בעלת משקל בבחינת חוקיותו של מכשול הפרדה, אשר נבנה כדי להגן על תושבי התנחלויות אלה, ובייחוד כאשר מיקום המכשול פוגע בזכויותיהם של אחרים.

ה. ההתנחלויות והמתנחלים בשטחים הכבושים
למרות שהתחמקו מן ההגבלות שמציב המשפט הבין-לאומי על העברתם של אזרחי המעצמה הכובשת לשטח הכבוש, לא ניסו הרשויות מעולם לשנות את מעמדה המשפטי של הגדה המערבית, מלבד מזרח ירושלים. הגדה המערבית נשארה שטח כבוש. נוצרה, אם כן, דילמה: כיצד יש להתייחס להתנחלויות ולמתנחלים? מהו המשטר המשפטי שיש להחיל עליהם? האם יש להכפיפם לדין המקומי התקף בגדה המערבית?

במבט ראשון, התשובה לשאלות אלה הייתה אמורה להיות ברורה. הדין החל בגדה המערבית – כלומר הדין שהיה בתוקף כאשר כבשה ישראל את השטח והחקיקה הצבאית שהוחלה על השטח מאז – הינו בעל תחולה טריטוריאלית. יש להחילו על כל היישובים והכפרים בשטח ועל כל האנשים החיים שם. אילו התקבלה עמדה זו, היה מעמדם של הישראלים שהעתיקו את משכנם לגדה המערבית דומה למעמדם של ישראלים שהעתיקו את משכנם למדינה זרה. אולם צעד כזה לא היה עולה בקנה אחד עם המדיניות העומדת מאחורי ההתנחלויות, דהיינו עם הרחבת השליטה הישראלית אל שטחי ארץ ישראל אשר היו מעבר לגבולות המדינה שהותוו לפני מלחמת 1967. דרך אפשרית אחת לפתרון הבעיה יכלה להיות החלת המשפט הישראלי על הגדה המערבית, כפי שנעשה במזרח ירושלים ובגולן. אולם צעד שכזה היה נתקל בגינוי בין-לאומי, ומשמעותו הייתה כי המדינה חייבת להציע אזורות ישראלית לפלסטינים החיים בגדה המערבית. המוצא מסבך זה היה הימנעות מהחלה רשמית של המשפט הישראלי על השטח עצמו, ובו בזמן החלתו על הישראלים המתגוררים בשטח על בסיס אישי, וכן הכרה בהתנחלויות "כמובלעות ישראליות", אשר חל בהן בפועל המשפט הישראלי. תוצאה זו הושגה באמצעות שילוב בין חקיקה ישראלית, אשר קבעה כי לצורך סדרת חוקים תתייחס המדינה לישראלים הגרים בגדה המערבית כמו היו מתגוררים בישראל עצמה (חוק להארכת תוקפן של תקנות שעת חירום, יהודה ושומרון ועזה – שיפוט בעבירות ועזרה משפטית 1977), ובין צווים צבאיים אשר החילו הסדרים מהותיים מתוך המשפט הישראלי על ההתנחלויות הישראליות (צו בדבר ניהול מועצות מקומיות, יהודה ושומרון (מס' 892), 1982; צו בדבר ניהול מועצות אזוריות, יהודה ושומרון (מס' 783), 1979).

היבטיה הקולוניאליים של שיטה זו ברורים כשמש: הילידים החיים בשטחים הכבושים כפופים לחלוטין לדיני התפיסה הלוחמתית; לעומתם, אזרחי המעצמה הקולוניאלית הם בעלי זכויות יתר ומשוחררים מהנטל הכרוך במגורים בשטח הנתון תחת משטר של תפיסה לוחמתית. הם כפופים למערכת משפטית נפרדת, למנגנון אכיפת חוק נפרד – מנגנון המוכיח עצמו שוב ושוב כלוקה בחסר,¹⁰ והם נידונים בפני בתי משפט נפרדים.¹¹

- 10 מספר דו"חות רשמיים הלינו על שלא קיימת אכיפה כנגד תושבים ישראלים בגדה המערבית. ראו Karp Report: An Israeli government inquiry into settler violence against Palestinians on the West Bank (1984). Washington D.C.: Institute for Palestine Studies; (ביניים) בנושא מאחזים בלתי מורשים, מוגש לראש הממשלה, מר אריאל שרון, ע"י טליה ששון, עו"ד [http://www.pmo.gov.il/SiteCollectionDocuments/PMO/Communication/\(2005\)Spokesman/sason2.pdf](http://www.pmo.gov.il/SiteCollectionDocuments/PMO/Communication/(2005)Spokesman/sason2.pdf); בצלם (2002), עומדים מנגד: אי אכיפת החוק על מתנחלים בחברון, 27.7.02 – 28.7.02, אוגוסט 2002; בצלם (2002), הכל צפוי והרשות נתונה: טיפולן של רשויות אכיפת החוק בהתקפות של מתנחלים על מוסקי זתים, נובמבר 2002.
- 11 על פי החוק להארכת תוקפן של תקנות שעת חירום (יהודה ושומרון – שיפוט ועזרה משפטית),

המצב המשפטי שיצרו "המובלעות הישראליות" נבחן בידי בית המשפט העליון כמה וכמה פעמים. בית המשפט עצמו הכיר בקיומן של מובלעות אלה, ונאלץ להתמודד עם סוגיות הנגזרות מההבחנה שבין הדין החל באופן טריטוריאלי, ובין הדין החל על הישראלים החיים במובלעות. באחד המקרים גרס בית המשפט כי פקודת הנזיקין הישראלית חלה על התדיינות שהתנהלה בין עובדת פלסטינית שנפצעה בתאונת עבודה במפעל הממוקם בהתנחלות ישראלית ובין מעסיקה הישראלי (פס"ד יאנון, 2003); במקרה אחר קבע בית המשפט כי עובדים פלסטינים המועסקים בהתנחלויות זכאים ליהנות מן הזכויות שמקנים דיני העבודה החלים על העובדים הישראלים בהתנחלויות, חלף אלה שמקנים דיני העבודה המקומיים התקפים בגדה המערבית (פס"ד קו לעובד, 2007).

ניסיונותיו של בית המשפט למזער את השלכותיה של ההבחנה בין "המשפט המקומי" ובין "משפט המתנחלים", עזרו להמחיש את אופן פעולתה של המערכת. שלא במפתיע, ההקבלות שבין מערכת זו ובין משטר האפרטהייד לא נסתתרו מעיני המבקרים (Farsakh, 2003; Greenstein, 2006; Aloni, 2007).

עתירות בנוגע לסלילת כבישים

הקמתן של ההתנחלויות אין משמעה רק הפקעת אדמה מאנשים פרטיים, או מהציבור הפלסטיני, בעבור ההתנחלויות עצמן. נדרשה גם תשתית לקיומן של ההתנחלויות. חלק ניכר מתשתית זו היה כרוך בסלילתם של כבישים מהירים חדשים ברחבי הגדה המערבית, וגם דרכי גישה מכבישים אלה להתנחלויות. אדמות הופקעו גם לצורך הקמתם של הכבישים ודרכי הגישה הללו.

הקשר שבין הכבישים החדשים שתוכננו בגדה המערבית ובין ההתנחלויות שקמו, או לאותן שהיו מתוכננות לקום, היה מפורש למדי. כך, למשל, קבעה תוכנית כבישים שהכינה ההסתדרות הציונית העולמית בשנת 1982:

אין צורך להרחיב את הדיבור על חשיבות מערכת כבישים מספקת ביהודה ושומרון. למרות שהעניין ברור, אין כיום (15 שנים אחרי מלחמת ששת הימים) מערכת כבישים שתשקף את האופי המיוחד של האזור כחלק מרכזי של המדינה, או שתנצל את הפוטנציאל האדיר להתיישבות בו. זאת ועוד: הדבר איננו מגביר

1977, לבתי המשפט בישראל סמכות לשפוט אזרחים ישראלים המואשמים בביצוע עבירות בשטחים הכבושים. אף על פי שאזרחים אלה כפופים גם לסמכות השיפוט של בתי המשפט הצבאיים, למעשה הם נשפטים תמיד בפני בתי המשפט בישראל, ואילו פלסטינים המואשמים בעבירות זהות או דומות נשפטים בפני בתי המשפט הצבאיים.

את המודעות לאזור ואיננו מקטין את הרתיעה כלפיו אצל רוב האוכלוסייה היהודית. (WZO Master Plan, 1983)

הפקעתן של אדמות לצורך סלילתם של כבישים מהירים ושל דרכי גישה הציבה בפני הרשויות בעיה חדשה: למפקד הצבאי בשטח הכבוש סמכות לתפוס שטחים לצורכי צבא, אולם ההנחה היא כי תפיסה כזאת תהיה אך לצורך שימוש זמני בקרקע, וכי הבעלות על הקרקע נותרת ללא שינוי. על פי המסגרת המשפטית של התפיסה הלוחמתית, רשאי המפקד הצבאי להפקיע אדמות רק אם הפקעה זו מתבצעת מכוח החוק המקומי לטובת האוכלוסייה המקומית.

כפי שהיה במקרה של ההתנחלויות, אף כאן שאפו הרשויות לקדם את מטרותיהן הפוליטיות בשטחים הכבושים מבלי שיעכב אותן הדין או בית המשפט העליון. מימוש שאיפה זו דרש מהן לאלץ את העובדות להתאים למערכת המשפטית של הכיבוש. כבישים ומיזמים נוספים שנבנו כחלק מתוכנית-העל של הגדה המערבית הוצגו כמיזמים שנועדו לרווחת האוכלוסייה הפלסטינית המקומית. טקטיקה זו, שאומצה לראשונה במשפט שעסק בחיבורה של חברון לרשת החשמל הלאומית (פס"ד חברת החשמל של מזרח ירושלים, 1972), זכתה בתמיכת בית המשפט.

המקרה המובהק ביותר של שימוש בטקטיקה זו היה של כביש 443, שנבנה על מנת לחבר את צפון ירושלים לכביש ירושלים-תל-אביב. כביש מהיר זה מחבר בין אזור בן-שמן לצפון ירושלים, והוא נתיב הגישה המרכזי ליישובים אחדים שהוקמו לאורך הצד הישראלי של הקו הירוק, וכן להתנחלויות שנבנו בגדה המערבית.¹² לצורך בניית קטע מכביש זה, הופקעה אדמה מפלסטינים. בעלי הקרקע עתרו נגד ההפקעה ונימקו זאת בכמה וכמה טיעונים, ובהם הטענו כי הכביש נבנה למען ישראל ואזרחים ישראלים, ולא לטובת האוכלוסייה המקומית. הפקעה של אדמות פרטיות בשטח כבוש לצרכים אלה איננה חוקית.

הרשויות לא ערערו על הטענה כי מותר להפקיע אדמות פרטיות אך ורק לטובת האוכלוסייה המקומית. אף על פי שהתוכנית לסלילת הכביש נהגתה עוד באמצע שנות השבעים של המאה ה-20, ונבעה ישירות ממדיניות ההתנחלות של הממשלה,¹³

12 היישובים המרכזיים בצד הישראלי של הקו הירוק הינם מכבים, רעות ומודיעין, המאוחדים כעת תחת רשות מוניציפאלית אחת. מצדו האחר של הקו הירוק נמצאות ההתנחלויות מתתיהו, מודיעין עלית וחשמונאים.

13 שני מסמכים המצויים בארכיונים הממשלתיים מצביעים באופן ברור על הקשר שבין ההחלטה לבנות את הכביש ובין מדיניות ההתנחלות. האחד הוא מזכר נטול תאריך מתקופת כהונתו של שמעון פרס כשר הביטחון (1974-1977). כותרת המזכר היא "תכנית התיישבות לאזורי יהודה ושומרון", ומצוין בו כי התוואי של כביש מהיר חדש שיחבר בין לוד לירושלים ידמה לתוואי הכביש הישן בין לטרון לרמאללה: ארכיון צה"ל, 1510/89/498/89; השני הוא מזכר מפגישת ועדת

טענו הרשויות כי הכביש נבנה כדי לספק מענה לצורכי האוכלוסייה המקומית, משום שמערכת הכבישים הקיימת אינה ראויה ומספר המכוניות גדל באופן ניכר. בית המשפט "בלע" טיעון זה וקבע כי: "מתוך העיון בחומר שהוצג לנו מתגלית תמונה של תכנון מקצועי, הלוקח בחשבון את תנאיו וצרכיו של האזור ולא את תנאיה וצרכיה של ישראל בלבד" [...] נחה דעתנו, כי השיקולים, שעמדו לנגד עיני המשיבים, היו שיקוליו של האזור ולא שיקוליה של ישראל" (פס"ד ג'מעית אסכאן, 1984).

בהכרעתו, נשען בית המשפט על הראיות שהציגו הרשויות, ראיות אשר לדבריו לא הצליחו העותרים להפריך. ואפילו כך היו פני הדברים, קשה שלא להתרשם כי בית המשפט עצם את עיניו בפני המציאות הפוליטית. התרשמות זו מקבלת משנה תוקף לאור הערת בית המשפט כי הופתע במידת-מה כאשר הרשויות לא ניסו לטעון שהכביש ימלא תפקיד ביטחוני חשוב, מאחר שזה בדיוק היה הטיעון שבו השתמשו במקרה קודם שעסק בסלילת כבישים (פס"ד טביב, 1981). ההבדל שבין הטיעונים שהציגו הרשויות במקרים דומים לא הוביל את בית המשפט לפקפק בכנות טיעוניהן. חוסר הכנות שהתגלם בטיעוני הרשויות – טיעונים שקיבל בית המשפט בשלמותם – נעשה גלוי לעין שנים לאחר שנסלל כביש 443. לאחר פרוץ האינתיפאדה השנייה, אירעו כמה תקריות ירי ממכוניות בכביש. המפקד הצבאי הגיע למסקנה שלא יוכל להגן על ביטחון הישראלים כל עוד הם והפלסטינים נוסעים באותו הכביש. כיוון שכביש 443 נבנה לטובת האוכלוסייה המקומית, ולא לטובת ישראל או אזרחים ישראלים, מובן הוא כי היה עליו להסיק שישראלים לא יוכלו להוסיף להשתמש בכביש. שלא במפתיע, הגיע המפקד הצבאי למסקנה ההפוכה ואסר על רכבים פלסטינים לנוע בכביש. למרות פסיקתו הקודמת שקבעה כי הכביש נבנה לטובת הציבור הפלסטיני, לא הסכים בית המשפט להוציא צו-ביניים שיורה למפקד לאפשר לפלסטינים להשתמש בכביש. כפי שאירע במקרה של מכשול ההפרדה, ביטחונם של ישראלים – בין שהם נמצאים בהתנחלויות בלתי חוקיות ובין שהם נוסעים בכבישים שנבנו לטובת הציבור הפלסטיני – הועדף על פני צרכיו החיוניים של הציבור הפלסטיני.

לבסוף, שלוש שנים לאחר שהוגשה העתירה, פסק בית המשפט כי הצו המונע תנועת פלסטינים אינו חוקי, וזאת משני נימוקים: האחד, כיוון שלמפקד הצבאי לא הייתה סמכות להפקיע קרקע לצורך כביש שישמש ישראלים בלבד, אין לו גם סמכות לייעד כביש לנסיעת ישראלים בלבד, מתוך שהוא מטיל על פלסטינים איסור גורף לנסוע בו. הנימוק האחר היה כי הנזק לפלסטינים אינו מידתי ביחס לתועלת הביטחונית. עם זאת, בית המשפט דחה את יישום פסיקתו בחמישה חודשים על מנת לתת למפקד הצבאי זמן

השרים לענייני התיישבות מה-29 ביוני, 1976, שבה דווח על החלטת הממשלה לבנות כביש מהיר חדש לירושלים שיחבר בין חורון לעטרות: ארכיון צה"ל, 1510/89/498/55. להלן קישור לשני המסמכים: <http://southjerusalem.com/settlement-and-occupation-historical-documents/>

למצוא פתרון חלופי להגנה על ביטחון הישראלים הנוסעים בכביש (פס"ד אבו צפייה). נכון למועד כתיבת שורות אלה, עדיין לא מצא המפקד הצבאי פתרון נאות שיענה על הדרישות שנקבעו בפסק הדין. כביש שהצדיקו את סלילתו בנימוק שהוא נבנה לשרת את הציבור הפלסטיני, עדיין משמש ככביש לרכבים ישראלים בלבד.

אמצעי ביטחון

מאז שנת 1967, שבה החל הכיבוש, תפסו שיקולי הביטחון מקום מרכזי בפעולותיהן של הרשויות הצבאיות. אלה השתמשו בנימוקי ביטחון כדי להצדיק השתלטות על רכוש פרטי, הטלת מגבלות נרחבות על חופש התנועה, סירוב לאשר איחוד משפחות שקרוביהן הם פלסטינים החיים מחוץ לשטחים הכבושים, סגירת אוניברסיטאות, הריסת רכוש ועוד פעולות רבות אחרות. כמו כן במאמציהם לשלוט על האוכלוסייה הפלסטינית, השתמשו הרשויות במגוון רחב של צעדים ביטחוניים, בכללם צעדים כנגד יחידים: גירוש, הריסת בתים, מעצרים מנהליים ותיחום מגורים, ובצעדים המשפיעים ללא הבחנה על כלל האוכלוסייה או על חלקים נרחבים שלה: סגרים, מחסומים והגבלות תנועה נוספות. בחלק זה נדון בצעדים ביטחוניים אלה.

שניים מהצעדים הביטחוניים שננקטו כנגד יחידים, נחשבים על פי רוב כעומדים בסתירה להתחייבויותיה הבין-לאומיות של ישראל. גירושם של אנשים מוגנים משטח כבוש נאסר מפורשות בסעיף 49(1) לאמנת ז'נבה הרביעית, ללא כל קשר למניעיו. חרף לשונה הבהירה של הוראה זו, קבע בית המשפט העליון כי האיסור אינו חל על גירושם של יחידים המתבצע מטעמי ביטחון (פס"ד אל עפו, 1987). התייחסתי בעבר להיגיון המופרך של גישת בית המשפט ולא אחזור על טיעוניי כאן (Kretzmer, 2002). די אם אומר כי גישת בית המשפט חסרה כל בסיס וזכתה לביקורת קשה. בית המשפט אף קבע שגם אם היה איסור מוחלט על גירוש, לא היה איסור זה בבחינת חלק מהחוק הבין-לאומי המנהגי, ועל כן לא היה נאכף בידי בית המשפט (פס"ד קואסמה, 1980). קשה להאמין כי סירובו של בית המשפט לאכוף את האיסור על גירוש תרם תרומה של ממש להגנה על הביטחון. ולא עוד אלא שסירוב זה הוביל לכישלון מביך: גירושם ללבנון בסוף שנת 1992 של יותר מ-400 חשודים בחברות בחמאס ובג'יהאד האסלאמי, אשר רבים מהם לקחו, בשלב מאוחר יותר, חלק פעיל בפעילויות טרור. גירוש זה מוכיח כי כיפוף הדין כך שיעמוד בדרישות שירותי הביטחון אינו משרת בהכרח את צורכי הביטחון של החברה.

אפילו יותר מאשר בסוגיית הגירוש, מעידה גישתו של בית המשפט בנוגע להריסת בתים לשם ענישה על התרופפות הערכים ואמות המידה המשפטיים בכל הקשור לשטחים הכבושים. הבסיס החוקי הרשמי להריסת בתים מצוי בסעיף 119 בתקנות ההגנה (שעת חירום) 1945, תקנות אשר נתקלו בביקורת קשה מצד לשכת עורכי הדין היהודיים בעת שהותקנו על ידי הבריטים. במקורו, מצא סעיף זה את דרכו

אל החקיקה הבריטית הקולוניאלית על מנת שיספק בסיס משפטי לפעולות תגמול שביצעו חיילים בריטים בדרום אפריקה ובאירלנד. די בעיון בסעיף עצמו, המתיר למפקד הצבאי להורות על חילוטו והריסתו של כל בית "בכל אזור, עיירה, כפר, רובע או רחוב אשר תושביו או חלק מתושביו ביצעו פעולה אלימה", על מנת להבין שזה היה תפקידו האמיתי. מכל מקום, היה תפקידו אז אשר היה, סעיף כזה אינו יכול בשום אופן להתקיים במערכת משפטית מודרנית. לולא היה סעיף זה בספר החוקים בשנת 1967, קשה להאמין שרשויות הצבא היו מוכנות להוציא חקיקה צבאית הכוללת הוראה קיצונית כזו.

השימוש באמצעי של הריסת בתים כדי להרוס בית משפחה שאחד מדייריו היה מעורב בפגיעה טרור, לעתים קרובות פיגוע התאבדות, כאשר למשפחה עצמה לא היה חלק בפגיעה, עומד בסתירה מוחלטת לנורמות השונות במשפט הבין-לאומי. בשימוש מסוג זה מעורבים ענישה קולקטיבית מובהקת, הריסת רכוש שאינה מחויבת עקב פעולות צבאיות, ענישה אכזרית ובלתי אנושית והתערבות שרירותית בבית ובמשפחה. יתר על כן, סעיף 78 לאמנת ז'נבה הרביעית קובע כי מעצר מנהלי ותיחום מגורים הינם הצעדים הקיצוניים ביותר שבהם מותר למעצמה הכובשת להשתמש מטעמי ביטחון. הריסת בתים אינה מתיישבת עם הוראה זו.

בהתחשב באופייה של ענישה זו ובטענות המכריעות שהיא אינה מתיישבת עם המשפט הבין-לאומי, ניתן היה לצפות שבית המשפט העליון ימנע את השימוש בה. אך הוא לא עשה כן. במקרים הראשונים שבהם אישר בית המשפט את השימוש בהריסת בתים, הוא לא התייחס כלל למידה שבה צעד זה מתיישב עם המשפט הבין-לאומי או עם ערכים משפטיים כלליים. חלף זאת, הוא עשה מאמץ מיוחד לאמץ פרשנות ליברלית למדי של סעיף 119 לתקנות ההגנה כדי לתת תוקף ל"מדיניות החקיקה העומדת מאחוריו" (חמרי, 1982). רק בשלב מאוחר יותר הטיל בית המשפט הגבלות כבדות על השימוש באמצעי זה, כאשר קבע כי לא סביר להרוס בית אם מתגוררים בו עוד אנשים נוסף על בני משפחתו המצומצמת של המחבל. מפסיקה זו משתמע, כמובן, כי סביר לחלוטין להרוס את ביתם של בני משפחתו הקרובה של מחבל מתאבד, גם כאשר לא היה להם כל מידע מוקדם על כוונותיו.

חוץ ממקרה אחד, לא התייחס בית המשפט כלל לטענות כי הריסת בתים לשם ענישה אינה מתיישבת עם המשפט הבין-לאומי. במקרה האחד שבו חרג מהתנהלות זו ביקש בית המשפט להתייחס לטענה כי הריסת בית משפחתו של מחבל נושאת אופי של ענישה קולקטיבית (פס"ד דוג'ליס, 1985). תשובתו של בית המשפט לטענה זו היא מהמביכות שבהחלטות בית המשפט העליון. בית המשפט ציין כי השימוש באמצעי זה נועד ליידע מחבלים מתאבדים בכוח כי משפחותיהם ישלמו את המחיר על מעשיהם. בתשובה זו היה משום הודאה בשימוש בענישה קולקטיבית, שכן עצם הרעיון העומד מאחורי ענישה קולקטיבית הינו להעניש אנשים אשר לא היו מעורבים במעשה עצמו, כדי להרתיע אחרים מלכצע מעשים דומים בעתיד.

למרות שסירב לפסול את השימוש בהריסת בתים לשם ענישה, ביטא בית המשפט אי־נוחות מן השימוש בענישה זו. במקרה אחד העיר אחד השופטים:

ואף על פי כן, ולמרות הטעמים המשפטיים, מעיקה מן הבחינה המוסרית המחשבה כי את עווננו של המחבל נושאים בני משפחתו, שככל הידוע לא סייעו בידיו ולא ידעו על מעשיו. מועקה זאת שורשה בעיקרון עתיק היומין שבמסורת ישראל שלפיו "לא יומתו אבות על בנים ובנים לא יומתו על אבות איש בִּחְטָאוֹ יומתו" (דברים, כד, טז [א]; ... חז"ל אף באו בטרוניה על דוד המלך שהפר עיקרון זה בכך שלא חס על שבעת בני שאול (שמואל ב, כא, אֶיִד [ב]) וטרחו ליישב את הקושי (יבמות, עט, א [ג]). אולם הסיכוי שהרס בית, או אטימתו, ימנע בעתיד שפיכות דמים מחייב אותנו להקשות את הלב ולחוס על החיים, העלולים ליפול קורבן למעשי זוועה של מפגעים, יותר משראו לחוס על דייריו של הבית. אין מנוס מכך (פס"ד סעאדה, 2003).

אמירה זו חושפת עד כמה הפנים בית המשפט את הרעיון שמצבה של ישראל כה שונה מהמצב הקיים בחברות דמוקרטיות אחרות, שיש להתגבר על ייסורי המצפון ולוותר על ערכים משפטיים בסיסיים על מנת למנוע שפיכות דמים. כל זאת, ללא כל ראייה שהשימוש בענישה כזאת אכן ימנע שפיכות דמים, ולמרות כמה עדויות כי השימוש בצעד זה עלול אף להביא לתוצאה הפוכה (שלו, 1990). אמירה זו משקפת את השחתתה של מערכת המשפט, שכן כל מערכות המשפט המתורבתות מסתכנות בכך שהשמירה על ערכים משפטיים יסודיים – דוגמת האיסור על הענשתם של יחידים על מעשיהם של אחרים, חזקת החפות מפשע ועקרון המשפט ההוגן – עלולה להיות כרוכה בסיכון מסוים, לכל הפחות בטווח הקצר.

קשה יהיה להאמין כי בעקבות העלייה במספר מקרי הרצח בישראל, יקבל בית המשפט העליון את הטענה שיש למתן את חזקת החפות מפשע במקרי רצח כדי להעצים את ההרתעה של החוק הפלילי. אבל מהו בעצם ההבדל בין טענה שכזאת ובין הטענה כי מותר להרוס את ביתם של חפים מפשע כדי להרתיע אחרים מביצוע פעולות טרור? למרבה הצער, נראה שלשאלה זו יש תשובה אחת בלבד: הריסת בתים מכוונת אך ורק נגד משפחות פלסטיניות. כאשר נטען כי יש להשתמש בצעד זה כנגד משפחותיהם של טרוריסטים יהודים, הסביר בית המשפט שאין לכך הצדקה משום שמקרי טרור יהודיים הינם מקרים בודדים, אשר הציבור היהודי מגנה אותם, ואילו מקרים של טרור פלסטיני זוכים לתמיכה ציבורית רחבה. הסבר זה סתום למדי, שכן נדמה שהוא נועד לרמוז שמטרת הצעד היא להעניש את הציבור, ולא להרתיע יחידים בתוכו מלבצע פיגועי טרור. מכל מקום, העובדה היא שהשימוש באמצעי ענישה זה כוון עד כה אך ורק נגד בתי פלסטינים.

בהתירו גירוש והריסת בתים עונשית, אפשר בית המשפט לרשויות לעקוף את ההגבלות המוטלות על כוחה של המעצמה הכובשת. במקרה של מעצר מנהלי, התבסס

בית המשפט על דיני התפיסה הלוחמתית במשפט הבין־לאומי כדי להכשיר צעד זה, מבלי ששקל הגבלות אפשריות על השימוש בו.

נראה כי הדינאמיקה של הדיכוי תובעת חיפוש מתמיד אחר סוגים חדשים של צעדים אשר יאפשרו למעצמה הכובשת לשלוט באוכלוסייה העוינת. כאשר גם לאחר שימוש בצעדים כגון גירוש, הריסת בתים ומעצר מנהלי, ניצבה עדיין המדינה בפני מספרים הולכים וגדלים של מחבלים מתאבדים, העלו בשנת 2002 כמה שרים את הרעיון לגרש את משפחותיהם של מחבלים מתאבדים או להעבירן מהגדה המערבית לרצועת עזה. בהתחשב באישור שנתן בית המשפט העליון להריסת הבתים, לא הייתה הצעה זו מופרכת לחלוטין. ואולם היועץ המשפטי לממשלה גרס כי גירוש אנשים שלא היו מעורבים בעצמם בפעילות טרור לא יהיה חוקי. הוא גם הביע את דעתו כי אף על פי שבית המשפט העליון פסק כי גירוש מטעמי ביטחון אינו עומד בניגוד למשפט הבין־לאומי, יהיה גירוש כזה מושא לגינוי מצד הקהילה הבין־לאומית. כך נותר בהצעה רק מעט מתוכנה המקורי – הרעיון להעביר מהגדה המערבית לרצועת עזה בני משפחה שהיו מעורבים בפעילותם של מפגעים. ואכן, כך החליטו הרשויות לפעול. המפקדים הצבאיים פרסמו צו המאפשר להם לחייב תושבים מהגדה המערבית להתגורר בעזה, והרשויות טענו כי זהו יישום לגיטימי של אמצעי "תיחום המגורים", המותר מפורשות בסעיף 78 לאמנת ז'נבה הרביעית. בית המשפט העליון אישר את השימוש בצעד זה, אך פסק שמותר ליישמו רק כאשר ישנן ראיות חותכות לתמיכתו של האדם אשר אליו מתייחס הצו בפעילויות הטרור של בן משפחתו. בית המשפט קבע כי בשניים משלושת המקרים שהוצגו בפניו עמדו הראיות במבחן זה, אך לא כן במקרה השלישי.

בכל הנוגע להגבלות כלליות על חופש התנועה, נמנע בית המשפט העליון מלהתערב בשיקול הדעת של הרשויות. כך, למשל, סירב בית המשפט להכריע בנוגע להגבלות קשות שהוטלו על גישת התושבים הפלסטינים לחנויות בבית הדסה בחברון, לאחר שמתנחלים ישראלים השתלטו על הבניין (פס"ד קואסמה, 1980; פס"ד אל נתשה, 1981; פס"ד זלום, 1986). כך נהג בית המשפט גם בנוגע לעוצר לילי שהוטל על עזה במהלך האינתיפאדה הראשונה (שוה, 1990), ובנוגע לתלונות של פלסטינים על מגבלות חמורות שהוטלו על זכות הגישה שלהם לערים ולכפרים שבהם הם מתגוררים ועל היציאה מהם (פס"ד אלעדדה, 2001; פס"ד אל ארזה, 2003; פס"ד עלאונה, 2003). הדפוס הכללי המצטייר מהכרעות בית המשפט בענייני ביטחון ברור. בית המשפט סירב בדרך כלל להתערב בעצם הסמכות של הרשויות לנקוט בצעדים כראות עיניהן, גם כאשר הטיעונים שצעדים אלה אינם מתיישבים עם המשפט הבין־לאומי היו משכנעים. סוגיות הגירוש והריסת הבתים הן הדוגמאות המובהקות ביותר לכך. פסק־הדין שניתן לאחרונה בעניין סמכות המפקד הצבאי לאסור על נסיעת פלסטינים בכביש שנבנה, לכאורה, למענם, הוא חריג מבורך מקו זה. גישתו הכללית של בית המשפט לסוגיות אלה לא הקנתה לו יוקרה רבה. עם זאת, קרה שבית המשפט הסכים להתערב בשימוש בצעדי ביטחון במקרה מסוים. באחד המקרים, בית המשפט אף אסר על נוהג

שהצבא אימץ, וזאת למרות הטענה שנוהג זה סייע להצלת חיים. הדבר אירע בדיון בסוגיית "האזהרות המוקדמות", שבו קבע בית המשפט כי הדין הבין-לאומי אוסר על הצבא לבקש משכניהם של פלסטינים העתידים להיעצר ללכת אל ביתם כדי ליידע אותם בדבר המעצר שבפתח (פס"ד עדאלה, 2005).

לא קשה למצוא סיבות לריסון שנוהג בית המשפט בענייני ביטחון. ככלל, בתי משפט מדינתיים אינם ששים להתערב בשיקול הדעת של הרשות המבצעת בענייני ביטחון, בייחוד בעתות משבר. בית המשפט העליון של ישראל נתון למתקפה מצד חוגי ימין במדינה, וזאת למרות פסיקותיו בכל הקשור לשטחים הכבושים. ניתן לדמיין מה היה קורה אילו היה בית המשפט אקטיביסט יותר בגישתו. אף על פי כן, גישתו של בית המשפט בענייני ביטחון מספקת תימוכין לטענתי המרכזית: הפלסטינים עצמם כפופים לזרועם הארוכה של דיני התפיסה הלוחמתית. בשטחים הכבושים נעשה שימוש בצעדים אשר לא היה עולה על דעתו של איש לנקוט בהם בתוך ישראל עצמה; אם כי לא במזרח ירושלים, אשר לצורך עניין זה עדיין נחשבת בעיני הרשויות לחלק מהשטחים הכבושים. ערכים משפטיים אשר תופסים מקום מרכזי במערכת המשפט של ישראל נזנחים כאשר מדובר באיום ביטחוני מצד תושבים פלסטיניים מהשטחים הכבושים.

מסקנות

איזו השפעה הייתה לתמרונים המשפטיים שתוארו במאמר זה על מערכת המשפט בישראל? אם מקבלים את הנחת היסוד שיש לנו שתי מערכות משפט הפועלות זו לצד זו, קשה לענות על שאלה זו. ואולם נראה כי יש לקרוא תיגר על הנחת יסוד זו: לאמיתו של דבר, לא שתי מערכות משפט יש לישראל מאז תחילת הכיבוש – אלא מערכת משפט סכיופרנית אחת. כאשר נעשה שימוש במערכת זו בישראל עצמה, היא ליברלית למדי באופייה ומאמצת את הרטוריקה של שלטון החוק, זכויות אדם וערכים דמוקרטיים; כאשר השימוש בה נעשה לגבי פלסטינים החיים בשטחים הכבושים – יש לה אך מעט קשר לשלטון החוק, לזכויות אדם ולערכים דמוקרטיים. בתי המשפט מוכנים להקשות לבם אל מול מצוקות מוסריות וערכים משפטיים, כדי שיוכלו להכשיר צעדים מדכאים הנדרשים, לטענת הרשויות, כדי להגן על הציבור.

האליטות המשפטיות מבקשות לשמר הפרדה ברורה בין שתי פניה אלה של המערכת, אף ששתיהן מיושמות בידי אותו בית משפט עליון, אשר עומד בראש היררכיית השיפוט ואשר תקדימיו מחייבים את בתי המשפט האחרים במדינה. הן רואות ב"משפט השטחים הכבושים" אילוץ זמני. ואולם לאחר 43 שנות כיבוש, אי-אפשר להפריד בין שתי פניה של מערכת המשפט. בדיוק כשם שיש לראות בכל השטח של פלסטין המנדטורית, כלומר ישראל והשטחים הכבושים, אזור שבשליטתה של מדינת ישראל (אזולאי ואופיר, 2008) – יש לראות בכלל מערכת המשפט החלה בשטח זה מערכת אחת.

בבואו להכריע בשאלת חוקיותו של תוואי מכשול ההפרדה, נקט בית המשפט

עמדה כי חוקיותן של ההתנחלויות במשפט הבין־לאומי אינה גורם, וזאת אף שתוואי המכשול נקבע בחלקים רבים על פי מיקומן של התנחלויות. עמדה זו לא מנעה מבית המשפט מלהישען על הסמכות, הנתונה למפקד הצבאי מכוח המשפט הבין־לאומי, לתפוס את הקרקעות שנדרשו לשם הקמת המכשול. כך, בבג"צ בית סוריק, הצהיר בית המשפט: "דעתנו הינה כי המפקד הצבאי מוסמך – על פי המשפט הבין־לאומי החל באזור הנתון לתפיסה לוחמתית – לתפוס חזקה במקרקעין אם הדבר דרוש לצורכי הצבא" (ראו סעיפים 23(g) ו־52 לאמנת האג; סעיף 53 לאמנת ז'נבה הרביעית) (פס"ד בית סוריק, 2003).

גישת בית המשפט בבג"צ זה ובבג"צים הבאים העוסקים במכשול ההפרדה – התעלמות מדיני התפיסה הלוחמתית בכל הקשור להתנחלויות, מתוך שימוש בהם כדי להצדיק הפרה של זכויות פלסטינים – ממחישה היטב את התיזה שהוצגה במאמר זה. במקום לשמש כמשטר המשפטי המסדיר את פועלה של מעצמה כובשת, השולטת זמנית בשטח שנכבש במהלך מלחמה, דיני התפיסה הלוחמתית משמשים מערכת נוחה לשליטה באוכלוסייה החיה בשטח זה, לנישול אוכלוסייה זו מזכויותיה ולקידום מטרותיו הפוליטיות של השלטון.

זמן קצר לאחר תחילת הכיבוש, טען פרופסור יהודה בלום שאין להתייחס לשטחים ככבושים, אם כי יש להקנות לתושביהם את הזכויות שמספקים דיני התפיסה הלוחמתית (Blum, 1968). לכאורה עמדתו של בלום נדחתה, שכן, כפי שראינו, בית המשפט העליון קבע פעם אחר פעם כי המשטר החוקי התקף בשטחים הכבושים הינו משטר של תפיסה לוחמתית. עם זאת, המשטר שנוצר דומה לזה שהציע בלום. נוצרה דיכוטומיה בין מעמד השטח עצמו ובין מעמדם של תושביו הפלסטינים. השטח אינו נחשב כשטח כבוש, אך הפלסטינים כפופים לזרועם של דיני התפיסה הלוחמתית. במקום להגן על זכויותיהם, משטר זה משמש להצדקתן של הפרות חמורות של זכויות אלה. דיני התפיסה הלוחמתית הפכו ללא יותר מאשר מערכת משפט נוחה לשליטה על אוכלוסייה שאינה זכאית לזכויות פוליטיות במדינה השולטת בה.

האתוס של המשפט והאתוס של שלטון החוק עדיין חזקים בישראל. והיות שכך, לא ניתן להעלות על הדעת הודאה שהרשויות בזזו את השטחים הכבושים כאשר ניצלו בשיטתיות את משאביהם לרווחתם של אזרחים ישראלים ועל חשבון רווחתם של תושביהם הפלסטינים. על כן, נמצאו מגגנונים משפטיים שנועדו להצדיק את כל צורות הביזה, הנישול והשליטה. התנהלות זו תואמת את נוהגן של מדינות דמוקרטיות אשר הכריעו חברות אחרות. ההיסטוריון דיוויד דיי, בעבודתו פורצת הדרך על "המודוס אופרנדי" של מדינות אלה, מתאר נוהג זה כדלהלן: "אף שהמניע לעשוק אחרים הוא על פי רוב תאוות בצע, רק לעתים נדירות מניע זה נחשב למספיק צודק כדי לנשל אנשים מאדמתם. על פי רוב ישנו צורך להלכיש את דחף העושק בכסות מכובדת יותר, אשר יש בה כדי לאפשר לעושקים להרגיש שמעשיהם מוצדקים משפטית ומוסרית" (Day, 2008).

רשימת מקורות

ספרים, מאמרים ודו"חות בעברית

- אזולאי, א' וע' אופיר (2008). משטר זה שאינו אחד – כיבוש ודמוקרטיה בין הים לנהר. תל-אביב: רסלינג.
- אלבק, פ' (1985). קרקעות ביהודה ושומרון. תל-אביב: הוועד המחוזי של לשכת עורכי-הדין.
- אלדר, ע' וע' זרטל (2004). אדוני הארץ, המתנחלים ומדינת ישראל 1967-2004. אור יהודה: כנרת.
- בצלם (2002א), גזל קרקעות: מדיניות ההתנחלות בגדה המערבית/ מאי 2002. ירושלים. http://www.btselem.org/hebrew/publications/summaries/200205_land_grab
- (2002). עומדים מנגד: אי אכיפת החוק על מתנחלים בחברון, 27.7.02-28.7.02, אוגוסט 2002. ירושלים. http://www.btselem.org/sites/default/files2/publication/200208_standing_idly_by_heb.pdf
- (2002ג). הכל צפוי והרשות נתונה: טיפולן של רשויות אכיפת החוק בהתקפות של מתנחלים על מוסקי זיתים. נובמבר 2002. ירושלים. http://www.btselem.org/sites/default/files2/publication/200211_olive_harvest_heb.pdf
- זמיר, א' (1985). אדמות מדינה ביהודה ושומרון – סקירה משפטית. ירושלים: מכון ירושלים ללימודי ישראל.
- מירון, ת' (ספטמבר 1967). חוות דעת בנושא ההתנחלויות. <http://southjerusalem.com/wp-content/uploads/2008/09/theodoreron-legal-opinion-on-civilian-settlement-in-the-occupied-territories-september-1967.pdf>
- נגבי, מ' (1981). כבלים של צדק: בג"צ מול הממשל הצבאי בשטחים. כנה.
- שלו, א' (1990). האינתיפאדה: הסיבות, המאפיינים וההשלכות. תל-אביב: המרכז למחקרים אסטרטגיים ע"ש יפה.
- ששון, ט'. דו"ח על היאחזויות בלתי חוקיות. www.pmo.gov.il/NR/rdonlyres/0A0FBE3C-C741-46A6-8CB5-F6CDC042465D/0/sason2.pdf
- תזכיר מוועדת שרים להתיישבות מיום 29 ביוני 1976, ארכיון צה"ל 1510/89/498/55 <http://southjerusalem.com/settlement-and-occupation-historical-documents>

ספרים, מאמרים ודו"חות באנגלית

- Agora: ICJ advisory opinion on construction of a wall in the occupied Palestinian territory. (2005). *American Journal of International Law*, 99(1).
- Bar-Yaacov, N. (1988). The applicability of the Laws of war to Judea and Samaria (The West Bank) and to the Gaza strip. *Israel Law Review*, 24, Pp. 485-506.
- Benvenisti, E. (1993). *The International Law of Occupation*. Princeton: Princeton University Press.
- Benvenisti, M. (1984). *The West Bank Data Project: A Survey of Israel's Policies*. Washington D.C.: American Enterprise Institute.
- Blum, Y. (1968). The missing reversioner: Reflections on the status of Judea and Samaria. *Israel Law Review*, 3, Pp. 279-301.
- Day, D. (2008). *Conquest: How Societies overwhelm Others*. Oxford: OUP.
- Dinstein, Y. (2009). *The International Law of belligerent Occupation*. Cambridge: CUP.
- Drobles, M., *Settlement in Judea and Samaria: Policy and Planning*, 1980. Jerusalem: WZO Settlement Division.
- Forman, G. (2009). A tale of two regions: Diffusion of the Israeli "50% Rule" from the Galilee to the occupied West Bank. *Law and Social Inquiry*, 34(3), Pp. 671-711.
- Gordon, N. (2008). *Israel's Occupation*. Berkley: University of California Press.
- Gorenberg, G. (2006). *The Accidental Empire, Israel and the Birth of the Settlements, 1967-1977*. New-York: Times Books.
- Greenstein, R. (2006). Citizenship and political integration: Can we draw lessons from the rise and demise of apartheid? *Mishpat Umimshal*, 10, Pp. 117-150
- Israel Law Review*. (2005). 38, Nos. 1-2. Special double issue: Domestic and international judicial review of the construction of the separation barrier.
- Kohn, A. (et al.) (1993). *Israel, the "Intifada" and the Rule of Law*. Tel-Aviv: Israel Ministry of Defense Publications.
- Kretzmer, D. (2002). *The Occupation of Justice: The Supreme Court of Israel and the Occupied Territories*. Albany: State University of New York Press.

- Paz-Fuchs, A., Ronen, Y. (2008, December). Occupational hazard: The law applicable to employment of Palestinians in Israeli settlements. Paper presented at ILSA Conference. Jerusalem.
- Roberts, A. (1990). Prolonged military occupation: The Israeli-occupied territories since 1967. *American Journal of International Law*, 84, Pp. 44-103.
- Rubinstein, A. (1988). The changing status of the "Territories" (West Bank and Gaza): From escrow to legal mongrel. *Tel Aviv Studies in Law*, 8, p. 59.
- Shamgar, M. (1971). The observance of international law in administered territories. *Israel Yearbook on Human Rights*, 1, Pp. 262-277.
- Watson, G.R. (2005). The "Wall" decision in legal and political context. *American Journal of International Law*, 99, Pp. 6-26.
- Zamir, E. (1985). *State land in Judea and Samaria - Legal survey*. Jerusalem: Jerusalem Institute for Israel Studies.

מקורות אחרים

- Aloni, S. (2007, January 8). Yes, there is apartheid in Israel. *Counter-Punch*. Retrieved May 2010, from <http://www.counterpunch.org/aloni01082007.html>
- Declaration of Principles on Interim Self-Government Arrangements. September 13, 1993, 32 ILM 1525 (1993).
- Farsakh, L. (2003, November). Israel – an apartheid state? *Le Monde diplomatique*. Retrieved May 2010, from <http://mondediplo.com/2003/11/04apartheid>
- Israel Ministry of Foreign Affairs. Israeli Settlements and International Law, May 2001, Retrieved Month dd, 2009, from <http://www.mfa.gov.il/mfa/peace%20process/guide%20to%20the%20peace%20process/israeli%20settlements%20and%20international%20law>
- Israeli-Palestinian Interim Agreement on the West Bank and the Gaza Strip. September 28, 1995, 36 ILM 551 (1997).
- Karp report: An Israeli government inquiry into settler violence against Palestinians on the West Bank (1984). Washington D.C.: Institute for Palestine Studies.

- Macintyre, D. (2006, March 11). Israeli's were warned on illegality of settlements in 1967 memo. *Independent*. Retrieved May, 2009, from <http://www.independent.co.uk/news/world/middle-east/israelis-were-warned-on-illegality-of-settlements-in-1967-memo-469443.html>
- Master Plan for Settlement in Judea and Samaria and Development Plan for the Area for the Years 1983-1986. Prepared by the Planning Team for Judea and Samaria of the Settlement Division of the WZO in Association with the Ministry of Agriculture (1983), p. 27.
- Ministry of Foreign Affairs (MFA). *Israeli Settlements and International Law*, May 2001, available at <http://www.mfa.gov.il/mfa/peace%20process/guide%20to%20the%20peace%20process/israeli%20settlements%20and%20international%20law>
- UNSC Resolution 446 of 22 March 1979.
- UNSC Resolution 452 of 20 July 1979.
- UNSC Resolution 465 of 1 March 1980.

פסקי-דין ישראליים

- בג"צ 306/72, אבו חילו נ' ממשלת ישראל.
- בג"צ 69/81, אבו עיטא נ' מפקד כוחות צה"ל ביהודה ושומרון.
- בג"צ 2150/07, אבו צפיה נ' שר הביטחון.
- בג"צ 610/78, איוב נ' שר הביטחון (פס"ד בית אל).
- בג"צ 2410/03, אל ארזה נ' מפקד כוחות צה"ל ביהודה ושומרון.
- בג"צ 3969/06, אלחרוב נ' מפקד כוחות צה"ל בגדה המערבית.
- בג"צ 285/81, אל נאזר נ' מפקד כוחות צה"ל ביהודה ושומרון.
- בג"צ 175/81, אל נתשה נ' שר הביטחון.
- בג"צ 32/01, אלעדרה נ' מפקד כוחות צה"ל ביהודה ושומרון.
- בג"צ 785/87, אל עפו נ' מפקד כוחות צה"ל בגדה המערבית.
- בג"צ 277/84, אע'רייב נ' ועדת העררים.
- בג"צ 4481/91, ברגיל נ' ממשלת ישראל.
- בג"צ 393/82, ג'מעית אסכאן נ' מפקד כוחות צה"ל ביהודה ושומרון.
- בג"צ 698/85, דוג'ליס נ' מפקד כוחות צה"ל בגדה המערבית.
- בג"צ 390/79, דויקאת נ' ממשלת ישראל (פס"ד אלון מורה).
- בג"צ 372/86, זלום נ' מפקד כוחות צה"ל בגדה המערבית.
- בג"צ 337/71, החברה הנוצרית למקומות הקדושים נ' שר הביטחון.

בג"צ 256/72, חברת החשמל למזרח ירושלים נ' שר הביטחון.
 בג"צ 6451/04, חלואה נ' ראש הממשלה.
 בג"צ 361/82, חמרי נ' מפקד כוחות צה"ל ביהודה ושומרון.
 בג"צ 202/81, טביב נ' שר הביטחון.
 ע"א 1432/03, ינון יצור נ' קרעאן.
 בג"צ 1661/05, המועצה האזורית חוף עזה נ' כנסת ישראל (פס"ד ההתנתקות).
 בג"צ 4289/05, מועצה מקומית ביר נבאלה נ' ממשלת ישראל.
 בג"צ 2056/04, המועצה המקומית בית סוריק נ' ממשלת ישראל.
 בג"צ 7957/04, מראעבה נ' ראש ממשלת ישראל (פס"ד אלפי מנשה).
 בג"צ 7015/02, עג'ורי נ' מפקד כוחות צה"ל ביהודה ושומרון.
 בג"צ 3799/02, עדאלה נ' אלוף פיקוד המרכז.
 בג"צ 3125/98, עי'אד נ' מפקד כוחות צה"ל ביהודה ושומרון.
 בג"צ 2847/03, עלאונה נ' מפקד כוחות צה"ל ביהודה ושומרון.
 בג"צ 258/79, עמירה נ' שר הביטחון.
 בג"צ 5666/03, קו לעובד נ' בית הדין הארצי לעבודה.
 בג"צ 698/80, קואסמה נ' שר הביטחון.
 בג"צ 7007/03, קואסמי נ' מפקד כוחות צה"ל ביהודה ושומרון.
 בג"צ 1113/90, שוא נ' מפקד כוחות צה"ל בחבל עזה.

חוות דעת ופסקי-דין של בית הדין הבין-לאומי

Armed activities on the territory of the Congo (Democratic republic of the Congo v. Uganda). Judgment, I.C.J. Reports 2005, p. 168.
 Legal consequences of the construction of a wall in the occupied Palestinian territory. Advisory Opinion, I.C.J. Reports 2004, p. 136.

האם ישנה מחלוקת בדבר מוסריות הכיבוש והשלכותיו?¹

מרסלו דסקל

אפילו כובשים אשר הרחיקו לכת בדרך הדיכוי, הרבה מעבר למה שמוכן ומסוגל משה דיין ללכת, ישבו ברוב המקומות על קוצים ועקרים עד שנעקרו. שלא להזכיר את ההרס המוסרי המוחלט אשר כיבוש ממושך גורם לכובש. כי גם כיבוש בלתי ברירה הוא כיבוש משחית.

עמוס עוז, 22 באוגוסט 1967, "דבר",

מתוך המאמר "שר הביטחון ומרחב המחיה"

מבוא

ניתן לטעון שאפשר לפרש את שאלת הכותרת של פרק זה כשאלה רטורית, כלומר כדרך להצהיר שהתשובה ברורה ואין מקום להטלת ספק. בפרשנות מסוג זה, אלה ה"שואלים" שאלה זו פשוט מאשרים ומדגישים שהתשובה היא "לא!" שמשמעותו היא שאין מקום למחלוקת בנוגע לשיפוטי של הדובר את המוסריות של הכיבוש הישראלי בשטחים הפלסטינים ואת השלכותיו. כשהם מבטאים את שאלת הכותרת כרטורית, דוברים אלה אינם מצהירים עובדתית על קיומה של מחלוקת או חוסר הסכמה בדבר הסוגיה המוצגת. הם בעצם מבטלים את האפשרות שעמדתם בסוגיה זו אינה נכונה ומועדת למחלוקת. הסיבות להדרה זו יכולות להיות שונות, כמו שגם סוג התימוכין

1 ברצוני להודות לאמנון קרול על העניין הרב שהביע בטקסט הזה מהתחלת תהליך חיבורו. הוא איתר חומרים, סיפק מידע שלא הייתי מודע אליו, תיקן כמה מטעויותיי, הציע הצעות רבות, והקדיש את זמנו בנדיבות רבה לדיונים איתי על הרעיונות המרכזיים של הטקסט. אני מודה גם לוודדה על האומץ שלה להיות שותפה איתי בביקורת המוסרית על הכיבוש כפי שהיא מתבטאת בפרק זה. אני רוצה גם להודות ללאה גרינפטר-גולד על עזרתה בעריכה הסופית של התרגום העברי של מאמרי.

והתוכן של האמונה ששאלתם הרטורית מבטאת. אולם אין זה משנה מה הסיבות והתימוכין לעמדתם, הם מספקים, מנקודת מבטם, ראיות מספיקות לאבטחת ה"אין-מחלוקת" של עמדתם ובהתאם לזאת גם את אופייה הלא שנוי במחלוקת.

לדוגמה, פלסטינים החיים בשטחים הכבושים בוודאי משוכנעים, לנוכח הסבל האכזר שנגרם להם, שהכיבוש והשלכותיו ללא ספק אינם מוסריים. מוסלמים החיים במקומות אחרים עשויים לדגול באמונות דומות מתוך הזדהות וסולידריות דתית עם אחיהם ואחיותיהם לאמונה. פעילי שמאל עשויים לשאוב את אמונתם העיקשת שהכיבוש בלתי מוסרי מתוך נאמנות לעקרונות אידיאולוגיים. מתנחלים יהודים דתיים בשטחים עשויים לשאוב את ביטחונם במוסריות פעולות הכיבוש שלהם ממחויבותם הדתית ומתחושת שליחות, ואילו מתנחלים חילוניים עשויים לגזור את אותה אמונה משיקולי ביטחון. בו בזמן שחלקים בציבור היהודי עשויים לגנות את הכיבוש בשל הפרות זכויות האדם הכרוכות בו, חלקים אחרים עשויים לגנותו מתוך תפיסתם את הכיבוש כבעל תפקיד בהירדרדות המוסרית בתוך ישראל. בנפרד מהבסיס הסובייקטיבי של אמונותיהם של המשתייכים לכל אחד מהמחנות, בעיני המחזיקים בהן האמונות הללו חסינות מפני חקירה.

למרבה המזל, הפרשנות הרטורית לכותרתנו אינה הפרשנות האפשרית היחידה. את הכותרת אפשר גם לקרוא כפשוטה, כלומר כניסיון אמיתי לחקור את המחלוקת האפשריות והקיימות בדבר הקשר שבין מוסריות לכיבוש. ככזו, במקום להגביל את עצמה כקובעת אמונה מבוססת ומושרשת, הכותרת יכולה להביע עניין בסיבות לתמיכה באותה קביעה, בראיות המצדיקות את האמונה שאלה היא מתייחסת, בטיעוני הנגד שעלולים לעלות מול מאמציו של אדם להגן על אותה אמונה ובאמונות המנוגדות וההצדקות הניתנות להן, וכן גם בחלופות לשתי העמדות – זו של האדם וזו של יריבו. כשהיא מפורשת כך, הכותרת מעידה שמטרתו המרכזית של הפרק להאיר את אופייה של מערכת היחסים ההדדית שבין מוסריות לכיבוש. היא גם רומזת שזיהוי מחלוקת בדבר מערכת היחסים הזו ובחינתן הקפדנית, יש בהם כדי לתרום רבות להארה שכזו. כמו כן היא מותירה על כנה את האפשרות שההשלכות שהיא מזכירה אינן יחסי סיבתיות חד-כיווניים אלא יחסי גומלין דו-כיווניים. יתר על כן, מחלוקת אלה, שחושפות את נקודות התורפה והחוסן של הרעיונות והעמדות בעימות, גם חושפות את מורכבותם וגמישותם, ובעצם כך מובילות להבנה טובה יותר ובחינה מעמיקה יותר של המוטל על הכף. אלה, בתורן, מאפשרות לפתח רעיונות וחלופות מורכבים מתוך מיזוג בין מרכיבים מהעמדות הקוטביות. יחד, המאפיינים שהוזכרו בקצרה יוצרים גישה רבת-תחומית ורב-עמדתית, פתוחה וחדשנית, שעשויה לסלול את הדרך להתקדמות בכיוון פתרון הסכסוך המתואר כ"סכסוך אתנו-לאומי ככל הנראה בלתי פתיר" (רוחנה ובר-טל, 1998, עמ' 761). בחלקי הפרק הבאים יוצגו כמה מפרטי גישה זו ויידונו השלכותיהם.

למרות שהוא מתמקד בכיבוש הישראלי בשטחים הפלסטינים כמקרה מבחן לניתוח ביקורתי, ולמרות שהוא מסיק מסקנות מעשיות ומוסריות המצביעות על שיטות חדשניות לפתרון הסכסוך הפלסטיני-ישראלי שנובע מכיבוש בפרט, הפרק הזה הוא שאפתני יותר. השיקולים המוצעים כאן והמסקנות שניתן להסיק הם די רחבים בהיקפם, בביסוס פילוסופי, ובראיות ההיסטוריות, במטרה לפנות למגוון רחב של קונפליקטים ונסיבות ובסופו של דבר לסייע ליישובם.

סוגיות פרגמטיות ומוסריות, וכן מחלוקות בין המתמודדים עם סוג זה של בעיות, הן רכיבי יסוד של סכסוכים פוליטיים המובילים לכיבוש. הניסיון של המתמודדים לטפל בהיבטים המעשיים בנפרד מן ההיבטים המוסריים של הסכסוך, אף כי בדרכים שונות, הוא העומד בבסיס הסוגים השונים של ההצדקה לכיבוש, וכן לפתרון הסכסוך, של כל אחד מהצדדים: בעוד האחד, בדרך כלל הצד הכבוש – מדגיש את הנזק המוסרי ודורש שיקום מלא של כל זכויותיו כתנאי בל יעבור ליישוב הסכסוך, האחר – בדרך כלל הצד הכובש – נוטה להתמקד בטווח הצר של זכויותיו המוסריות ולהתעלם מהמשמעות של הסוגיות המוסריות בסכסוך, ובמיוחד בנוגע לליקויים הבוטים בהתנהגות המוסרית שלו. במקום זאת הכובש מדגיש את הפתרון לבעיות פרגמטיות, טריטוריאליזם ואחרות כדרישות בסיסיות יחידות ליישובו של הסכסוך. מתוך כך, מפציעה מוסריות הסטנדרט הכפול, מוסריות שמצדיקה יחס משפיל ואלימות מכל צד ביחס לאחר, וזו מסבכת את מערכת היחסים הבעייתית ממילא ומקשה עוד יותר על האפשרות – אם זו בכלל קיימת – להתגבר עליה במאמץ לפתור את הסכסוך. יתר על כן, ייחוס רוב תשומת הלב לגישה הפרגמטית על חשבון הסוגיות המוסריות הכלליות, מונע דיון ציבורי של האחרונות, ובסופו של דבר הוא מוביל למעגל קסמים של צדקנות, שמביא, כך מתברר, לתוצאה הפוכה (counter-productive) ברמה הפרגמטית עצמה.

הפרגמט-מוסריות המוצעת כאן, במקום לבטל את הגורמים המזיקים שהוזכרו לעיל ולשמור על ההפרדה בין הרכיבים הפרגמטיים והמוסריים של הסכסוך, מכירה בתלות ההדדית שלהם ומבקשת ליצור מסגרת שבה האינטראקציה שלהם תוביל לשינוי רדיקלי של החזקות שכל אחד מן הצדדים מסתמך עליהן. מחקר באתיקה שנערך לאחרונה, ונדון בפרק זה, מציע מודל שמביא בחשבון את תפקידו של ההקשר בעיצוב החזקות המוסריות של הקהילה. רשימות של ציוויים מוסריים או זכויות אינן כבר התקנים המוחלטים של מוסר שחובה לקיים ויהי מה. ה"אחר", אפוא, יכול וצריך כעת להיות מכובד ומוערך לא רק מתוך התייחסות לסגולות האוניברסאליות שלו, אלא גם מתוך התייחסות לסגולות הפרטניות שלו, ללא חשש של גלישה במורד לרלטיביזם. אם גישה זו למוסר תופעל בזירה הפרגמטית של שולחן המשא ומתן, בשילוב מסגרת הוויכוח הפולימוסי שאינו מעדיף את מודל המאבק שמטרתו היא ניצחון, ולא את מודל הדיון שבו רק אחד מהצדדים בלבד מחזיק באמת, אלא מאמץ מודל מחלוקת שבו המתמודדים מודעים לצרכים ולחזקות (פרזומפציות) של כל אחד מהם, מוכנים לוותרים סבירים,

ויטענו את טענותיהם במטרה הבלעדית של שכנוע רציונאלי של היריב, אנחנו יכולים לצפות שלרבים מהסכסוכים האלימים וככל הנראה הבלתי פתירים לכאורה שכדור הארץ נגוע בהם כיום תהיה דרך אמינה ללכת בה לקראת הפתרון שלהם. יש לקוות שגם הסכסוך ה"ישראלי-פלסטיני" הסורר יאמץ אותה.

בין טיעונים פרגמאטיים למוסריים

רוב השיח הציבורי הישראלי, הפלסטיני והעולמי על הסכסוך הישראלי-פלסטיני, שתפקידו בלחימה הפסיכולוגית המתמשכת בין הצדדים ובנות-בריתם אינו חשוף, עוסק באופן זה או אחר בקושי למצוא דרך לא-אלימה להביא את הסכסוך המתמשך לקצו או, לכל הפחות, למתן את האלימות שבו. אף על פי שבמהלך השיח המתמקד ב"פתרון הסכסוך" ו"ניהול הסכסוך" עולות לעתים סוגיות מוסריות, נדיר שהן מהוות את ליבתו. זאת, כנראה, משום שלתפיסת הצדדים, עמדותיהם בסוגיות המוסריות כה נבדלות שאין כל סיכוי לגשר ביניהן. יתרה מזאת, סוגיות מוסריות, בעיני שני הצדדים, לעתים אינן נתפסות כשייכות לעניין הסוגיות הפרגמאטיות הבווערות שיש לטפל בהן. לדוגמה, קידום משא ומתן פורה בין הצדדים, קביעת סדר היום לשיח, יצירת תוכניות שיהיו מקובלות על שני הצדדים, זיהוי עימותים בלתי נחוצים היוצרים מתח, שיפור חיי היומיום של האוכלוסייה בשטחים הכבושים וכדומה. לעתים בניגוד לשאלות הפרגמאטיות הבווערות, ומשום אופיין הספקולטיבי והבלתי פתיר, סוגיות מוסריות אפילו נתפסות כמסיטות את תשומת הלב לטענות שנויות במחלוקת שסובלות דיחוי. לדוגמה, האם ניתן למצוא פתרון צודק שיספק את שני הצדדים? האם פיוס אפשרי לאחר כל הסבל שכל צד גרם למשנהו? וכיצא באלה. כפועל יוצא, נוצרת ומשתרשת דיסוציאציה קשה בין היבטיו הפרגמאטיים של הסכסוך לאלה המוסריים, כאילו שני ההיבטים אינם קשורים זה בזה. בחלק זה, אטען שזוהי טעות חמורה, שלא ניתן עוד להתעלם מהשלכותיה.

על פני הדברים, נראה שהדיסוציאציה בין הפרגמאטי למוסרי מוצדקת כשמדובר בכיבוש. כיבוש הוא על פי רוב מצב צבאי, גיאוגרפי, הומאניטארי ופוליטי חריג, שלצורך החזרתו למצב הרגיל נחוצים בראש ובראשונה צעדים פרגמאטיים בתחומים הללו. אף על פי שבבחירת הצעדים המתאימים יש לשקול צרכים מוסריים מידיים ואת הדרך ליישם בטווח הקצר, בטווח הרחוק עקרונות אסטרטגיים, לא בהכרח מוסריים, הם שנתפסים כמכריעים בהתמודדות מוצלחת עם גורמי המחלה, שהם עצמם נחשבים פרגמאטיים במהותם, כלומר משרתים את האינטרסים של הצדדים או את אלה של מנחיהם.

הגישה הפרגמאטית-אסטרטגית-אינטרסנטית מלווה את הסכסוך הישראלי-פלסטיני מראשיתו. ראו, למשל, את התוכנית לחלוקת פלסטין שאישרה מליאת האו"ם

בנובמבר 1947. אף שבוודאי הושפעה מתוצאות מלחמת העולם השנייה, שנגמרה זמן לא רב קודם לכן, ובייחוד מההתחשבות המוסרית בשואה ובגורלם של הניצולים היהודים, המליאה תרגמה את שיקוליה המוסריים למושגים של פוליטיקה, שטחים, כלכלה ויציבות. אבל התברר שלא היה די בתרגום זה כדי להבין את מורכבותו של הממד המוסרי בבעיה שהמליאה ביקשה לפתור. על פי הפלסטינים וחלקים מהשמאל היהודי, לא ניתן די משקל לזכויות הרוב הערבי בפלסטין, לא הובאו בחשבון התוצאות הצפויות של העימותים הצבאיים הבלתי נמנעים ולא ניתן כל יחס להשלכות המוסריות של ההחלטה הפרגמטית שאושרה. ההשלכות הללו, במקום להיעלם, הן עמנו עד היום. לאמיתו של דבר, הצדדים עצמם הקנו לממד המוסרי מעמד משני. ברמה הפוליטית, הפלסטינים דחו את תוכנית החלוקה מתוך טענה שאיננה צודקת, ואילו ההנהגה היהודית קיבלה אותה, אף על פי שגם בעיניה לא הייתה החלוקה צודקת, ובמאי 1948 הכריזה על הקמתה של מדינת ישראל. הפלסטינים, בשיתוף מדינות ערב, פתחו מערכה צבאית נגד המדינה שזוה עתה נולדה, מתוך אמונה שיצליחו להשיב את זכותם החלה, לדעתם, על השטח כולו. אבל במהלך המלחמה שבאה בעקבות צעד זה, ישראל הרחיבה את הטריטוריה שהוקצבה לה בתוכנית החלוקה, החריבה כפרים פלסטינים, גרמה לפלסטינים רבים לברוח, מנעה את חזרתם לאחר הפסקת האש והכפיפה את האוכלוסייה הפלסטינית שנותרה למשטר צבאי שנמשך כמה שנים. כך החל הכיבוש כבר עשרים שנה לפני מלחמת ששת הימים. מאז 1948, פתרון של בעיות פרגמטיות ופוליטיות השתלט על מלוא תשומת הלב של ממשלת ישראל ושל ההנהגה הפלסטינית, ועל נתח רחב של השיח הציבורי. הסוגיות המוסריות ננטשו, ורק לאחרונה החלו מיעוט של פלסטינים וישראלים להכיר בטעות של אי-התייחסותם בעבר לנזק שהביא סדר העדיפויות המעוות הזה לשני הצדדים ובדחיפות הצורך לשנותו.²

מאחר שהסוגיות המוסריות חשובות לפלסטינים לא פחות מהסוגיות הטריטוריאליות, ישראל נמנעה מכל דיון באלו או באלו בשנים 1949-1967, ודבקה, תחת זאת, בהסדרים הטריטוריאליים, הפרגמטיים בלבד, של הפסקת האש שנחתמה ב-1949, תוך כדי ניצול העובדה שהפלסטינים סירבו בתוקף להכיר בטעות שעשו ב-1948. הנכונות הישראלית להתייחס לשטח כבוש כנכס בר-פשרה במסגרת משא ומתן לשלום הופיעה רק בעקבות מלחמת ששת הימים, והפכה לסוגיה המרכזית על סדר היום הנוכחי לפתרון הסכסוך רק לאחר שהפלסטינים הבינו, ברמה הפרגמטית-אסטרטגית, שאין ביכולתם להביס בכוח את ישראל. עם זאת, הועלו מכשולים מעשיים לכל שימוש בנכס זה. בראש ובראשונה, עבר זמן רב עד ששני הצדדים הכירו זה בזה

2 אין משמעות הדבר, כמובן, שרוב רובם של הפלסטינים לא הבינו עד מהרה והדגישו את החשיבות המוסרית של אירועי 1947, אשר נקראו הנכבה ("אסון").

ופתחו במשא ומתן. נוסף על כך, פינוי ההתנחלויות שהוקמו באישורן של ממשלות ישראל השונות בשטחים הכבושים של הגדה המערבית נהיה עם הזמן למשימה כמעט בלתי אפשרית. מכשול מעשי ומרכזי זה מועצם במכשול מהותי אף יותר, הנטוע בממד המוסרי, והוא אמונתם הדתית של המתנחלים שארץ-ישראל, בהדגישם את יהודה ושומרון, הינה מורשת ה' לעם היהודי, עליה יש לשמור וליישב במאמינים, שאם לא כן ייחשבו כלא ממלאים את חובתם הדתית. על כך יש להוסיף עבור שני הצדדים את הסוגיה הפרגמטית-דתית של עיר הקודש ירושלים, ועבור הצד הפלסטיני את הסוגיה המוסרית של זכות השיבה של הפליטים הפלסטינים – זכות שיישומה נתפס בעיני הצד הישראלי כמקביל לפירוקה של המדינה היהודית, שקיומה ליהודים הוא זכות מוסרית שווה בחשיבותה. שילוב זה של מכשולים פרגמטיים ומוסריים מונע או לכל הפחות דוחה עד להודעה חדשה את נסיגתם המוסכמת של הכוחות הישראליים ואת סיום הכיבוש, החינוי, הרוב הדעות, לסיום הסכסוך.

ייתכן שהמסקנה המדכדכת הזו היא שהובילה את השמאל הציוני לקבל את הדיסוציאציה בין גורמים מוסריים לפרגמטיים כתקווה היחידה לפתרון של שלום. אחרי מאמצים רבים לפעול למיצוי ההתקדמות שהושגה במשא ומתן הרשמי בטאבה (2000) – מאמצים שכשלו במשימה לנסח עם שותפיהם הפלסטינים ליוזמת ז'נבה נרטיב משותף לגבי אירועי 1948 שהובילו להיווצרות בעיית הפליטים הפלסטיניים – ננטשה התקווה להגיע להסכמה על הסוגיה המוסרית המכריעה הזו. גם אסטרטגיית השמאל הישראלי, כמו זו של האגף הפרגמטי המתון בפוליטיקה הפלסטינית, פנתה למודל הדיסוציאטיבי, והודתה שטוב יותר להתעלם מחוסר היכולת ליישב את האיי-התאמה בין עמדות שני הצדדים בסוגיות המוסריות שמונחות על הכף, ולהתמקד אך ורק בצעדים פרגמטיים ישימים, מתוך תקווה שהצלחה בצעדים הללו היא שתתגבר גם על חילוקי הדעות המוסריים.³ באמצע אסטרטגיה זו, ייתכן ששאבו השראה מהצלחת המשא ומתן הישראלי-מצרי. למרבה הצער, אין יסוד להניח שהסכסוך הישראלי-פלסטיני דומה דיו מבחינה זו לסכסוך הישראלי-מצרי כדי שיהיה אפשר להתבסס על האחרון כמודל. הסכסוך עם מצרים אפשר בסופו של דבר הסכם שלום,

3 הדו"ח של אחד המשתתפים בשיחות ז'נבה מצביע בבירור על כיוון זה: קליין מ', יוזמת ז'נבה: מבט מבפנים 2006 "נקודות המחלוקת הנוגעות לאחר דיוני טאבה היו ה'נרטיב' של 1948, כלומר מ'אחראי לבעיית הפליטים וכפועל יוצא מזה מה יהיה טיב ההסכם בכותרתו... שני הצדדים למדו את לקחי הכישלון במשא ומתן הרשמי בניסיון להשיג הסכמה על נרטיב משותף לאשר אירע במלחמת 1948. צוותי השיחות בז'נבה הטילו משימה זו על כתפי החברות האזרחיות בעידודן של שתי הממשלות. לא הייתה על כך מחלוקת רצינית. ההחלטה כללה גם את התנצלותה של ישראל ביצירת בעיית הפליטים (עמ' 66). העברת העניין לטיפול של החברה האזרחית עדיפה על פני הניסיון שנעשה בשיחות הרשמיות להגיע לנרטיב משותף, שכן אין בכוחה של שום החלטה פורמאלית לשנות את התודעה הציבורית בשני הצדדים. שינוי תודעה הוא עניין לטווח הארוך, ואם בכלל יתחולל יהא זה בעקבות תהליכי פיוס מורכבים וארוכי-טווח (עמ' 68).

כי המאמצים להביאו לפתרון התמקדו אך ורק בסוגיות פרגמטיות וטריטוריאליזם – חוץ מתחינתו הרטורית המרגשת של סאדאט, "לא עוד שפיכות דמים!", שהייתה כמובן בעלת חשיבות מוסרית גבוהה לקהל שומעיה בשתי המדינות לאחר שספגו אבירות אדירות בנפש במהלכן של מלחמות קשות. למרות זאת, הסכסוך הישראלי-מצרי, מלבד הבעיות המוסריות הקיימות בכל מלחמה, לא היה מוסרי במהותו, ועל כן התאפשר יישובו ברמה הפרגמטית. ואולם אין זו המציאות כשמדובר בסכסוך הישראלי-פלסטיני. בסכסוך זה, בניגוד למשל לכיבוש הישראלי בחצי האי סיני, כיבוש הגדה המערבית כרוך בשחיקה יומיומית ועימותים ברמה האישית.

יש עוד סיבה להטיל ספק ביכולת להתייחס לעובדות או להציע דרך אפשרית לפתור את הסכסוך ולהתמודד עם השלכות הכיבוש מתוך הדיסוציאציה המוסרית-פרגמטית. כיוון שהפך לאחר שנים כה רבות לסוג של קולוניזציה, הכיבוש משפיע לא רק על הסביבה הפיזית והחברתית שבה הוא מתרחש, אלא גם, באופן עמוק מאוד, על אופי החשיבה של הנכבשים והכובשים. בכל מקום שקיימים בו שיקולי מוסריות, הם ללא ספק חלק מחיינו המנטאליים. הגם שסממני הקולוניאליזם הפוליטי הבולטים ביותר כמעט נעלמו מן העולם נכון לסוף המילניום הקודם, עדיין ניתן לראות כמה מתוצאותיו. על כן, החשיבה הפוסט-קולוניאלית הפנתה את תשומת לבו למרכיביו החמקמקים וההרסניים ביותר של הקולוניאליזם, ובעיקר לרכיב שזכה לכינוי "הקולוניזציה של המחשבה" ולאופן השגת ה"דה-קולוניזציה" של המחשבה.⁴

המטפורה "קולוניזציה של המחשבה" מדגישה את מאפייניה הבאים של התופעה הנידונה: (א) התערבותו של מקור חיצוני – "הכובש" – בספירה המחשבתית של סובייקט או קבוצה של סובייקטים – "הנכבשים".⁵ (ב) התערבות זו משפיעה על היבטים מרכזיים של המחשבה – המבנה שלה, דרך פעולתה ותוכנה. (ג) השפעותיה מתמשכות וקשה לבטלן. (ד) קיימת א-סימטריה ברורה בכוחם של הצדדים המעורבים. (ה) הצדדים לא בהכרח מודעים לתפקידם ככובשים או כנכבשים. (ו) שני הצדדים יכולים לקחת חלק בתהליך מבחירה או שלא מבחירה. מאפיינים אלה נכונים למגוון רחב של תהליכי קולוניזציה של מחשבה, בין שהם מתרחשים במציאות סוציו-פוליטית המוגדרת מפורשות כ"קולוניאלית" בין לאו. על כן, "קולוניזציה של המחשבה" מתייחסת להעברתם של הרגלי מחשבה ותכנים באמצעות מערכות חברתיות שאינן חלק מהמבנה הקולוניאלי. לדוגמה, באמצעות משפחה, מסורת, מנהגים תרבותיים, דת, מדע, שפה, אופנה, אידיאולוגיה, משטר פוליטי, תקשורת, חינוך וכיוצא באלה. ראו למשל את החינוך. המחנך הברזילאי פאולו פריירה ניתח פרדיגמת חינוך

4 לפרטים נוספים ודיון על קולוניזציה ודה-קולוניזציה של המחשבה, ראו: Chinweizu (1987).

Memmi (1967, 2006), Bodei (2002), Freire (2004), Dascal (2009a)

5 הערת המתרגם: המילים "כובש" ו"נכבש" באים כתרגום למונחים "colonizer" ו"colonized" במקור, בהתאמה.

טיפוסית לקולוניזציה של המחשבה, וכינה אותה המודל "הבנקאי". בפרדיגמה זו, "מופקדת" סחורה (ידע) על ידי בעלי אותה סחורה (המורים) במוחותיהם של הנעדרים את הסחורה (התלמידים); משימתם של שני הצדדים היא פאסיבית: על הראשונים להעביר ועל האחרונים לספוג את "הידע".⁶ המודל "הבנקאי" מציג את טבעה האפיסטמי של הקולוניזציה של המחשבה: מה שמקנה לכובש (במקרה זה, למורה) את הזכות להתערב במחשבתו של התלמיד, ובכך "לכבוש" אותה, הוא העובדה שלכובש יש ידע שלכבוש אין. באופן דומה, סמכות מוסרית נשענת על הידע שלכאורה יש להורים, לכומר, לפילוסוף או לאידיאולוג על מהו "טוב".

על מנת להפוך לכלי יעיל לקולוניזציה של המחשבה, על הסמכות האפיסטמית או המוסרית גם להשיג את תמיכתם של מבני הכוח שמסוגלים, באמצעים שונים, להמירה לסמכות חברתית ולהבטיח שתאיכף. אמצעים אלה מגוונים: החל בביטוי סמכות סמיוטיים, דרך הערכת יתר של מקורות סמכות אפיסטמית או מוסרית והפחתה בערכם של אחרים, וכלה בפנייה לגילויי אפליה גלויים או סמויים, תוך כדי שימוש באמצעי תגמול וענישה סוציו-כלכלית וכן אמצעי כפייה אלימים. כיבוש, באופן בלתי מפתיע, עושה שימוש בכמה וכמה מהאמצעים הללו.

כמובן, הקולוניזציה של המחשבה לא תמיד מצליחה להניב תמיכה וכניעה מצד הכבושים, אבל שיעור הצלחתה על פני ההיסטוריה גבוה להפליא. תגובה שכחה נוספת של הכבושים לדחף הקולוניזציה של המחשבה על ידי הכובשים, המאפיינת את תנועת ה"ד-ה-קולוניזציה" החדשה יחסית, היא הדחייה של התופעה מכול וכול והתנגדות אלימה לה. שני סוגי התגובות הללו אינם היחידים, אבל הם מחייבים תשומת לב מיוחדת שכן שניהם נפוצים ו"אינסטינקטיביים" באותה מידה, על אף הניגוד שביניהם. במבט ראשון, שתי התגובות אכן מנוגדות זו לזו. בעוד הראשונה מכירה בעליונותו האפיסטמית או המוסרית של הכובש ומאמצת אותה כעקרון הבניית האמונות של הכבושים, התגובה השנייה מתכחשת לטענת האסימטריה, טוענת שהיא חסרת בסיס שכן היא נשענת על הליך השוואה מפלה ומוטה בהכרח, ועל כן מסרבת

6 "Education thus becomes an act of depositing, in which the students are the depositories and the teacher is the depositor. Instead of communicating, the teacher issues communiqués and makes deposits which the students patiently receive, memorize, and repeat. This is the 'banking' concept of education, in which the scope of action allowed to the students extends only as far as receiving, filing, and storing the deposits. ... In the banking concept of education, knowledge is a gift bestowed by those who consider themselves knowledgeable upon those whom they consider to know nothing. ... The teacher presents himself to his students as their necessary opposite; by considering their ignorance absolute, he justifies his own existence. The students, alienated like the slave in the Hegelian dialectic, accept their ignorance as justifying the teacher's existence – but, unlike the slave, they never discover that they educate the teacher" Freire (2004: 72).

לאמץ את הנחת העליונות האפיסטמית או המוסרית של הכובש. בעוד הראשונה מניחה התאמה בין אימוץ המסגרת הקונספטואלית של הכובש ובין שימור הזהות של הכובש, התגובה השנייה מדגישה את חוסר ההתאמה בין שתי הגישות הללו וטוענת שמחשבתו של הכובש, בין שהיא מאומצת בין שהיא מותאמת, בסופו של דבר באה על חשבון מחשבתו של הכובש, ומשמירה את זהותו האמיתית או האוטנטית. ואשר להשלכות הפוליטיות, בעוד התגובה הנכונה אינה רואה באימוץ האמונות ודרכי החשיבה של הכובש אמצעי מכון של הכובש להגביר את שליטתו בהתנהגות הכובש, התגובה המתנגדת מוקיעה אימוץ שכזה כאמצעי לביסוס השליטה בכוח הרצון של הכובש, ורואה בו כלי דיכוי רב-עוצמה שיש להיאבק בו.

הקולוניזציה של המחשבה אינה משימה קלה, שכן היא עשויה להצריך מאמץ מתמשך שהצלחתו אינה מובטחת. אפשר שיידרשו שנים כדי להיפטר מהסמכות האפיסטמית או המוסרית שנטע הכובש במוחו של הכובש, מכיוון שפעמים רבות הכובש אינו מודע לאמונות, לעקרונות ולדפוסי החשיבה והפעולה שרכש במהלך תהליך הקולוניזציה. על כן, הקולוניזציה של המחשבה מהווה "פלישה" המשתלטת על מנגנון החשיבה שלנו ועלולה להמשיך להתקיים זמן רב לאחר שמתגברים על הקולוניזציה הפוליטית, החברתית או הפיזית. כל עוד מתייחסים לחופש, ובייחוד לחופש המחשבה והבחירה, כמאפיין מרכזי של מוסריות (ראו את Raz, 1986), קולוניזציה של המחשבה היא בבחינת הפרה של זכות מוסרית בסיסית – זכות שהינה חיונית, בין השאר, למעורבותו הפעילה של אדם בחברה דמוקרטית.

הנזק המוסרי שגורמת הקולוניזציה של המחשבה משפיע הן על הנכבש הן על הכובש,⁷ היות שהכובש מתחיל להאמין באמונות שהוא נוטע במוחו של הנכבש, דוגמת האמונה בעליונותו האפיסטמית או המוסרית, האמונה שהאמת והצדק תמיד איתו והאמונה שאלה מקנים לו זכות מוסרית לכפות את אמונותיו ורצונותיו על המוח הנכבש. אלברט ממי, שגדל בטונים בימי השלטון הצרפתי, מטיב לתאר את ההשפעות ההדריות של הקולוניזציה על הכובשים והנכבשים כאחד בספרו "דיוקן הנכבש" ולפני כן "דיוקן הכובש", שראה אור לראשונה בשפה הצרפתית ב-1957. את הכובשים והנכבשים הוא מתאר כשבויים ב"יחס הקולוניאלי" הכובל אותם "במעין תלות בלתי מתפשרת, [מעצב] את תכונותיהם של שני הצדדים ו[מ]כתיב את התנהגויותיהם" (ממי, 2005, 14). עם הדגשת אמונתו שהקולוניאליזם הוא מיזם כלכלי בעיקרו, שאינו ממלא כלל את "התפקיד המוסרי או התרבותי" (שם, עמ' 17), הוא גם מדגיש ש"המערכת הקולוניאלית" קובעת את הגישות המחשבתיות של הכובשים והנכבשים כאחד

7 "וכדאי שנדע, אפילו שהידיעה קשה, עם כובש גם כשהוא כובש בלי רצונו, נכבש מבפנים על ידי הכיבוש ורעותיו – תכונותיו משתנות, אופיו מתעוות, ערכיו מפנים מקומם לערכים אחרים". אברהם בורג, יו"ר הכנסת, מתוך נאום שנשא בישיבה מיוחדת לאזכור השנה ה-53 לכינונה של הכנסת, פברואר 2002.

ושולטת בהן. אף על פי כן, כאשר המציאות הפוסט-קולוניאלית שצפה בה חמישים שנה לאחר מכן טפחה על פניו, ממין לא הבין שאת הנגיפים ההרסניים של "שחיתות, עריצות, שימוש בכוח, דיכוי התפתחות אינטלקטואלית, דבקות במסורות ארוכות שנים, אלימות כלפי נשים, זנופוביה ורדיפת מיעוטים" (Memmi, 2006: xi) הותירו הכובשים במוחות הכבושים, ועל כן היוו נזק מוסרי ארוך-טווח שאינו צפוי להיעלם עם נסיגתם של הכובשים.

אף כי חלוקת הכוח האסימטרית בכיבוש מצדיקה ייחוס אסימטרי של אחריות על השפעותיו המוסריות והמנטאליות של הכיבוש לכובש, אסור לשכוח שגם לצד הנכבש יש נתח מסוים באחריות. לנתח זה חשיבות רבה בהתייחס לתופעת הקולוניזציה של המחשבה, שאינה מותנית ביחסי הכוחות בלבד. לא מן הנמנע שאלה שמחשבתם עוברת קולוניזציה או כיבוש יפתחו תפיסה ופרשנות משלהם למצב הכיבוש, נרטיב משלהם לאירועים שקדמו לו, הערכה משלהם לגבי משמעות פעולות הנכבש ומשמעות פעולות הכובש ולגבי אחריות שני הצדדים בעבר, בהווה ובעתיד, וכן ציפיות משלהם. מנקודת מבט מוסרית, הכבושים אינם פטורים אפוא מלעשות שימוש ב"מאזני התבונה", בכושר השיפוט המוסרי שלהם, ואל להם לייחס מיידיה וחד-צדדית את כל האחריות לכובש. כפי שנראה בחלק השלישי של הפרק, היכולת לבחון דברים מנקודת ראות דו-צדדית ולא רק חד-צדדית עומדת ביסודם של חיים מוסריים. לעתים, הפרגמאטי והמוסרי יחד הם שתי נקודות הראות המשלימות הנחוצות. לו הבין זאת, ממין היה עשוי להסיק שאי-אפשר להגביל את נזקי הקולוניזציה או הכיבוש אך ורק להשפעותיהם ומניעיהם הפרגמאטיים. גורמים פרגמאטיים ומוסריים אינם מנותקים זה מזה אלא משולבים זה בזה בפרגמטיזם בעל משמעויות מוסריות וב"מוסריות יעילה" בעלת השלכות מעשיות. הבנה והתחשבות באופייה של האינטראקציה הפרגמאטית-מוסרית הזו, ובצורך האנושי להתמודד עמה, עשויות לעזור להסביר את מגבלות התפיסה לגבי "ניהול הסכסוך" שמתעלמת מתפקידו של רכיב זה או רעהו בסכסוך.

יסודות הפרגמאטית-מוסריות

המונח "פרגמאטיות" שהשתמשתי בו עד כה הן במובנו הרחב כ"מעשיות" (כלומר במשמעותו השימושית ולא בזו התיאורטית) הן במשמעות הצרה יותר של "ריאליפוליטיק" (דהיינו, מדיניות שעיקר עיסוקה בצרכים חומריים ולא בעקרונות מוסריים), מרמז על פער המבדיל אותו ממישור המוסריות. הבדלה זו יוצרת את הרושם שהמונח "פרגמאטית-מוסריות" הוא בעצם אוקסימורון נטול משמעות. בחלק זה, אני לוקח על עצמי את נטל ההוכחה שלא כך הדבר. אני מאמין שיתבהר ששילוב המושגים "מוסרי" ו"פרגמאטי" כלל אינו הכלאה קונספטואלית מלאכותית. ההפך הוא הנכון: "פרגמאטית-מוסריות" שואבת את משמעותה וערכה משורשיהם המשותפים

של שני רכיביה. במובן זה, החדשנות הטרימינולוגית הממוקפת מדגישה את צירוף שני המושגים, אבל ערכה טמון בעצם הדגשת המשותף לשני רכיביה, שכן היא מאפשרת להבין את הקשר שבין ה"פרגמאטי" ל"מוסרי", להדגישו על פני ההבדל ביניהם, ולהבחין בחשיבות הקשר הזה לנושא הפרק. מאחר שיהיה זה יומרני לכסות כאן את כל ממדי הקשר הזה, אגביל את עצמי למספר מצומצם של ממדים, שאותם אני רואה כחשובים במיוחד לענייננו.

אין זה מפתיע למצוא חלק מהשורשים המשותפים בכתביו של אריסטו, ובמיוחד בקשרים ההדדיים שבין האתיקה הניקומאכית, הפוליטיקה והרטוריקה. הקשר בין פוליטיקה לאתיקה מוצג היטב ב"אתיקה הניקומאכית", שם טוען אריסטו שהשתיים שואפות לטוב ושפוליטיקה היא יישום ייחודי של אתיקה. הוא מסביר את כוונתו ב"פוליטיקה" (ספר I, פרק 2), שם הוא מגדיר את הפוליס כקהילה שמטרתה העליונה לחיות טוב (במובן המוסרי), גם אם מקורה בצרכים קיומיים דחופים. הוא גם טוען שעיר היא קהילה של משפחות וכפרים שמטרתם חיים מושלמים ועצמאיים (פוליטיקה, ספר III, פרק 9), כלומר המגשימים הן את מטרותיהם המוסריות הן אלה הקיומיות. שילוב המטרות הפרגמטיות והמוסריות מודגש אף יותר בהערה שהעיר אינה רק שטח משותף שכל מטרתו להבטיח ביטחון אישי ולעודד מסחר (שם). על פיו, קהילות של חיות חברתיות הן כולן "חברות טבעיות" המסוגלות למלא צרכים פרגמאטיים, ואילו הערים האנושיות רק הן מסוגלות גם להגשים את צורכיהן המוסריים, ועל כן הן חברות במלוא מובן המילה. ההבדל נובע ממאפייני הדיבור האנושי, אשר, מעבר לביטוי כאב והנאה "משמש גם לציון של תועלת ונזק, ומתוך כך גם של צדק ואי־צדק", ומקנה לאדם בלבד את "החוש התופס טוב ורע, צדק ועוול" (פוליטיקה, ספר I, פרק 2, עמ' 29). השפה היא גם זו שמקנה לבני אדם את היכולת לנהל את ענייניהם הקולקטיביים והאישיים בהיגיון בעזרת יכולת שיקול הדעת שהיא מספקת.⁸ מושג זה משחק תפקיד מרכזי בשלושת החיבורים של אריסטו המוזכרים לעיל, שבהם אותו מושג משמש לתיאור הדיונים המתרחשים באסיפה הפוליטית המבקשת לקבל החלטה קולקטיבית, לתיאור הרטוריקה הייחודית שמשמשים בה בדיונים אלה ולתיאור השיח הפנימי של אדם עם עצמו לגבי דרך הפעולה הנאותה מוסרית או מעשית בנסיבות מסוימות. בחירתו הטרימינולוגית של אריסטו, אם כן, אינה מקרית, שכן היא משקפת את מאפייניהם המהותיים המשותפים של שלושת התחומים הללו.⁹ תהליכי ההתדיינות המקבילים

8 אריסטו החשיב את רעיון "הדיון השקול" כחשוב מספיק בזכות עצמו על מנת לכתוב מסה מיוחדת המוקדשת לו, *Peri Symbolias* יצירה זו מופיעה ברשימות הקטלוג של Diogenes Laertius אך עדיין לא שוחזרה.

9 סטיוארט המפשייר (Stuart Hampshire), שמרחיב את המושג האריסטוטלי של "הדיון השקול" כאבן הפינה של תורת המוסר שלו, משתמש באנלוגית הדיון החיצוני-פנימי בפסקה בהירה זו: "תמונה של המיינר הממחישה את מושג התבונה המעשית היא תמונה של חדר ישיבות בו

שבהם מדובר, חולקים הליך רציונאלי שמטרתו לשכנע אחרים או את האדם עצמו לבחור את האפשרות "הטובה ביותר" מבין אלה הנדונות, לאחר שקילת הטיעונים בעד ונגד.¹⁰ שקילה שכזאת היא לרוב תהליך שאת תוצאותיו, על אף ההיגיון שבהן, לא ניתן לצמצם לכדי אמצעי מדידה מדויקים שעושים שימוש בקריטריונים אחידים. על כן, היא מניבה תוצאות שונות כאשר מבצעים אותה אנשים שונים בהקשרים שונים, ומשום כך היא כרוכה באי־ודאות מסוימת. עם זאת, סוג זה של היגיון ושכנוע – שאריסטו מכנה "חישובי", ומבדילו מההיגיון ה"מוכיח" של המדע – הוא המשותף לקבלת החלטות מתוך התדיינות בעניינים פרגמאטיים ומוסריים כאחד, ואף יותר במצבים שמוסריות פרגמאטית מעורבת בהם.

על מנת שמאזני התבונה שבאמצעותם מתבצע שיקול הדעת יפעלו באופן אמין, על מנגנוני המאזניים והסיבות הנשקלות בהם להיות אובייקטיביים ככל האפשר (ראו Dascal, 2005a: 29-32). במילים אחרות, עליהם להגיע ממקורות מיומנים ואמינים. אלה יכולים להיות המשאבים הקוגניטיביים האישיים של אדם, כל עוד מהימנותם אינה נפגעת בגלל מעורבות רגשית, שיקול־דעת רשלני, תצפיות לקויות, מתודולוגיה שגויה בעליל, חוסר קומפטנטיות, חוסר תשומת לב, תקוות שווא, הטעיה עצמית, הטיה מכוונת, או כל גורם אפיסטמי מעוות אחר. עם זאת, מקורות המידע העיקריים שלנו הם לרוב אנשים אחרים. אין ספק שגם הם חשופים לכשלים דוגמת אלה שפוגעים במהימנות שלנו. כפי שכל אחד מאיתנו ביקורתי כלפי הפגמים הקוגניטיביים (והאחרים) שלו, עלינו להיות מוכנים לכוון את ביקורתנו כלפי אחרים. עם זאת, כשם שטבעי לנו לסמוך על יכולותינו כל זמן שהנסיבות אינן חריגות, אנו גם מניחים שאפשר לסמוך על רוב האנשים שאנו באים איתם במגע בנסיבות רגילות, אלא אם כן יש לנו סיבה טובה להטיל בכך ספק. לשון אחר, ככלל אנחנו רואים אנשים אחרים, וכך גם את עצמנו, כאמינים.¹¹

חזקות (presumptions) כגון אלה חיוניות למימושם של חיים חברתיים, על ממדיהם הפרגמאטיים והמוסריים כאחד. ככלל, איננו מודעים למרקם הצפוף של חזקות שעוטף כמעט את כל תחומי הפעילות שלנו ותורם להנחיית התנהגותנו ויצירת ציפיות מוצדקות לגבי התנהגותם של אחרים. קחו לדוגמה את התנהגותם של נהגים.

מתכנסת המועצה העליונה, שבו האינטרסים המנוגדים של הסוכן מיוצגים סביב שולחן, וכל אחד מהאינטרסים מדבר בזכות עצמו. היו"ר, שמייצג את הרצון, שוקל טיעונים ועוצמת התחושה שמועברת באמצעות הטיעונים, ולאחר מכן מנפיק פקודה כדי שיפעל על פיה. הפקודה הינה החלטה והתכונות, שיש לעקוב אחר ביצועה. מדיניות זו היא התוצאה של הדיון באולם המועצה" (המפשייר, 1991, 51).

10 לפירוט על מודל שיקול הדעת ומאזני התבונה, ראו את Dascal (2005a).

11 החריגים הבולטים מן הכלל הינם המקרים שהסוכן מפעיל בהם בקרת־יתר על עצמו והוא בעל הערכת־יתר לאחרים, או להיפך.

בישראל ובמקומות אחרים נהוג להתלונן על נהיגתם הפרועה, התוקפנית והרשלנית. כמובן, מקצת התלונות מתייחסות להפרות בנות-ענישה של חוקי התעבורה. עם זאת, רובן מתייחסות דווקא לסטיות מההתנהגות שמצפים לה מנהגים שידוע להם שתעבורה היא בעצם פעילות שיתופית. באופן דומה, אופייה השיתופי של התקשורת הבין-אישית מניחה שהדובר והנמען עושים את המאמצים הנדרשים כדי להיות מובנים ולהבין זה את זה. חזקה זו עומדת בלבה של אתיקת התקשורת הבין-אישית, אף שהעונש האפשרי היחיד על הפרתה הוא היכשלותה של התקשורת המבוצעת. מערכת המשפט עושה שימוש בחזקות רבות מסוגים שונים – כאשר המפורסמת שבהן היא חזקת החפות. אבל בניגוד לחוקים, הסקות על פי חזקות אינן מחייבות, שכן כל חזקה מכילה "קודה" המזהירה את המסתמך על החזקה, שהמסקנה השאובה ממנה אמינה רק אם לא נמצאו סיבות (טובות) להפריך אותה. זו הסיבה שבשימוש בחזקות, אף שאלה מאפשרות לצפות להתנהגות סבירה מסוימת, במנהג מקובל, או לנאום בשפה המובנת לקהל, אל לנו להיות מופתעים מדי מפנייה בלתי צפויה או מבחירת שפה בלתי צפויה. יתר על כן, אל לנו לשגות באשליה שהפרגמאטי והמוסרי בהרמוניה מוחלטת זה עם זה תמיד סביב החזקות ששילובם מייצר. מנקודת מבט מוסרית, לדוגמה, קיימת בחברות רבות חזקה (שלעיתים אף מעוגנת בחוק) בדבר שוויון זכויות מגדרי, אבל מעשית, לרוב קורה שהחזקה השלטת היא של אי-שוויון. כמובן, ישנן חזקות שונות ומגוונות בחברות ובתרבויות שונות, אפילו בתחום המוסר. עם זאת, לחזקות חשיבות רבה לאור גמישותן דווקא, שמנחה בלי לכפות, מסיקה בלי להוכיח, ועל כן מציעה דרכי פעולה הגיוניות אך ניתנות לשינוי, שמביאות בחשבון את הסביבה המשתנה באקראיות שבה התנהגותנו הפרגמאטית וחשיבתנו המוסרית ממוקמות בהכרח.¹²

12 Interest in presumptions and their role in cognition, jurisprudence, social relations, and other domains, as well as in the history of this until recently rather overlooked concept, is steadily growing. A very useful recent work devoted to presumptions as a tool of 'tentative cognition' is Rescher (2006). I myself have been attracted by Leibniz's emphasis on the fundamental importance of this concept, which he views as paradigmatic of the 'soft' rationality we need in addition to the familiar logic-mathematic 'hard' rationality (cf. the subject indexes of Leibniz (2006) and of Dascal (Ed.) (2008)). In the following quotation Leibniz characterizes presumption as one of the types of 'probable argumentation' and stresses that most moral reasoning is presumptive: "*Probable argumentation comes from either the nature of things or from people's opinions. The former is, in turn, either presumption or conjecture. It is a presumption if the proposed statement follows from what is surely true, without any requirement other than the negative one, namely that no impediment [for its truth] obtains. Therefore we will always have to declare ourselves in favor of he who has the presumption unless someone else demonstrates the contrary. Such are most moral reasonings*" (Leibniz 2006, 86-87).

הימצאותן של חזקות בכל מקום היא אחת הדרכים שבהן שוני ושונויות בין-אישיים נסבלים, מוערכים ומבוטאים במונחים של סבירות, שההיגיון ה"רך" שלה יציב דיו לצורכי החיים הפרגמאטיים והמוסריים.¹³ מצד זה, החזקה בעצם היא רק רכיב אחד בנכונות לקבל ולכבד את האחר, שונה ככל שיהיה, כאדם כמונו – נכונות שהיא התנאי הבסיסי ליחסי מוסר בין-אישיים וליחסים שיתופיים ברמה הפרגמאטית. הנכונות הזו מנוסחת במפורש בעיקרון מוסרי גורף, "חוק הזהב" הנודע והנפוץ בקרב תרבויות ודתות רבות, שמבטא את הכבוד לאחר במונחים של חוקי ההתנהגות הקלאסיים: "כאשר תרצו שיעשו לכם בני האדם, כן תעשו להם גם אתם"; "כל אשר תרצו שיעשו לכם בני האדם, עשו להם גם אתם".¹⁴ כאשר הוא מנוסח כך, העיקרון עשוי להיתפס כבעל נקודת מבט אגוצנטרית. אבל ניתן גם לבטא אותו ללא שידגיש את תפקיד האגו, אלא את תפקיד האחר. זו הגישה שאימץ גוטפריד וילהלם לייבניץ, הפילוסוף הגרמני מהמאה ה-17, המכנה את העיקרון "מקומו של האחר". ראוי לצטט את הטקסט הקצר אך הטעון שלו בטרם אתיחס לתרומתו לענייננו:

מקומו של הזולת הוא נקודת המבט האמתית הן בפוליטיקה הן במוסר. הוראתו של ישו שעלינו להעמיד עצמנו במקומו של הזולת אינה משרתת רק את המטרה עליה מדבר ישו, הלוא היא מוסריות, בכדי שנדע את חובותינו אל מול שכננו, אלא גם את הפוליטיקה, על מנת שנדע אילו תכניות זומם שכננו נגדינו. הגישה הטובה ביותר של אדם מסוים לתוכניות של יריבו מושגת כאשר אנו שמים את עצמנו במקומו, או כאשר האדם מעמיד פנים שהוא יועץ לשר במדינת האויב או נסיך חשוד. הבדיה הזו מעוררת את מחשבותינו, ולא פעם סייעה לנחש במדויק את שהומצא במוחו של הזולת. למען האמת, ייתכן שכוונת שכננו אינה רעה כפי שאני מעריך ושהוא אינו כה חרד ראייה, אבל מוטב להניח את הרע מכל בעניינים פוליטיים, כלומר, כאשר מדובר בנקיטה באמצעי זהירות ובהתגוננות; בדיוק כפי שחייבים להניח את הטוב מכול בענייני מוסר, כלומר, כאשר מדובר בפגיעה או העלבה של הזולת. [...] על כן, ניתן לומר שמקומו של הזולת הוא מקום הולם, הן במוסר הן בפוליטיקה, לשם גילוי מחשבות שאחרת לא היו עולות על דעתנו. בפרט, שכל דבר שהיינו מגדירים כלא צודק אם היינו במקומו של הזולת, חייב להיות חשוד בעינינו כאי-צדק; ואף שכל מה שלא היינו חפצים בו לא היינו באותו מקום, חייב לגרום לנו להתעכב ולבחון אותו בכגרות רבה יותר. על כן, רוח העיקרון הינה: אל תעשה או תסרב בקלות לכל דבר שלא היית רוצה שיעשו או יסרבו לך. תחשוב על כך יותר בכגרות, לאחר שהעמדת את

13 על הפרגמאטיקה של שוני, הערכת ההבדל, וסובלנות, ראו, בהתאמה: לויד (2007), דסקל (2009), דסקל (2005), ודסקל (2008).

14 הגרסאות של הברית החדשה נמצאות ב-Luke 6.31 וב-Matthew 7.12.

עצמך במקומו של הזולת, שכן כך יהיו בידיך שיקולים הולמים יותר להבנת השלכות מעשיך.¹⁵

במשפט הראשון, לייבניץ לא רק מסתפק בתיאור "נקודת המבט האמיתית" המשותפת למוסריות ולפוליטיקה, שהיא הזירה הפרגמאטית ביותר; הוא גם מסביר את ההיגיון שמאחוריה, את שיטת הפעולה שלה ואת השלכותיה. ההיגיון שמאחוריה הוא נקודת התורפה האפיסטמית שלנו. כשאנחנו לבד ומוגבלים לנקודות המבט האישיות שלנו, יש לכל אחד מאיתנו יכולת מוגבלת ביותר להבין באופן מספק את מורכבויות היקום ולשנות את אמונותינו המושרשות. רק כאשר אנחנו משתפים אחרים בנקודות המבט האישיות שלנו נוכל להרחיב את בסיס הידע, אם באמצעות נטישת אמונות שגויות אם באימוץ אמונות טובות יותר. מכאן להבדל בינינו ובין האחר, וליכולתנו להציב את עצמנו מחשבתית "במקומו", יש תפקיד מכריע בפרויקט האפיסטמי. הם מאתגרים את האופק המחשבתי שלנו, מנקים אותו מטעויות ומרחיבים אותו, ובכך מאפשרים לנו "לגלות מחשבות שלא היו עולות על דעתנו אחרת". הנתיב החדש שנפתח, אם כן, אינו מוגבל בהיקפו, הוא מתייחס לסוגיות אפיסטמיות ומעשיות וכן לסוגיות מוסריות. הוא מלמד דבר פשוט: לאור ההבדלים הניכרים בין מה שאדם חושב מנקודת מבטו האישית ובין מה שהוא חושב בהתייחסו לנקודת מבטם של אחרים, עליו לשקול את האפשרות שרעיונותיו, דעותיו, עקרונותיו או התנהגותו עשויים להיות שגויים ושעליו להעריך אותם מחדש.

עלינו לדעת שכל תהליך יישומם של העקרונות המוסריים-פרגמאטיים של כיבוד האחר ואימוץ נקודת המבט שלו מאוד תלוי הקשר, בדומה לתהליך שיקול הדעת. לא קיימים הליכים קבועים שנועדו להבטיח יישום מוצלח של העקרונות הללו. מהבחינה הזו, הם אינם מציעים הוראות או מתכונים, אלא רק הצעות היררכיות. בשני המקרים, זיהוי הנסיבות של האחר, פירושן ומידת חשיבותן באותן נסיבות חיוניים כדי לאפשר להתבונן בדברים ממקומו של הזולת ולהשתמש כראוי ביכולת הזאת. עם זאת, לצד ביצוע הפעולות הללו יש לזכור שייתכנו מכשולים כמו זיהוי שגוי, פרשנות מוטעה והיעדר רלוונטיות, והם קיימים בכל פיסת הקשר שאנו זקוקים לה. זאת משום שלא קיימת מערכת חוקים למטרה זו אלא המלצות מעורפלות דוגמת התחשבות באחר שאינה מוגבלת לתפיסה האישית של האחר, הימנעות מסטריאוטיפים ודעות קדומות אחרות, שימת לב להבדלים בלי לדחותם על הסף וכדומה. לאמיתו של דבר, ל"אחר" אין גישה פשוטה יותר לעצמו ולעתים קרובות הוא נזקק להקשר לצורך זיהוי עצמי

15 לייבניץ (2006, 164-165). התרגום של כתב היד המלא, ובו גם הערות משפטיות, לצד ההערות וביאורי הפתיחה שלי, הוא בעמודים 163-166. להרחבה בנושא ובטקסטים לייבניציאניים קשורים, ראו דסקל (1993: 401-404, 1995), (2010: 310-314), Laerke (2008), de Gaudemar (2008) ו־Zauderer-Naaman (2008).

ופירוש עצמי, ברמה האישית והקולקטיבית כאחד, ובשני המקרים רק בקירוב. גם אם עקרונות הפרגמא-מוסריות אינם מוחלטים ואינם נתיקים מההקשר של השימוש בהם, האם משום כך עלינו לדחות אותם כצורה מוסווה של רלטיביזם, להעמיד בסימן שאלה את אמינותם ולחפש מערכת מוסרית יציבה ואמינה לחלוטין, כעוגן לטיפול סופי ומוחלט בהשלכות המוסריות של הכיבוש?¹⁶ בחלק הבא של הפרק נדון בשאלות הללו.

מוסריות תלוית-הקשר והשלכותיו המוסריות של הכיבוש

אלטרנטיבות רבות לסוג המוסריות המתואר בסעיף 3 שוללות את הדגש שניתן להשפעה של ההקשר על עקרונות, הצדקות ושיפוטים מוסריים. ברם, אלה מעדיפות מודלים אוניברסאליים, שבהם מדורגים בשיטתיות עקרונות, זכויות וערכים מוסריים חד-משמעיים שפועלים כמעין בסיס אקסיומאטי לשיפוטים מוסריים וליישוב חילוקי דעות מוסריים. זוהי גישה "קשה" למוסריות, נכנה אותה "אבסולוטיזם מוסרי", והיא שואפת להילחם ב"רלטיביזם מוסרי", היריב המדומיין שלכאורה מכיר ברגישות של המוסריות להקשר.

ההתנגדות לגישה האבסולוטית לא בהכרח מדגישה את הרגישות להקשר, אלא מכוונת את ביקורתה נגד הטענה שחשיבה מוסרית מותנית במערכת עקרונות מוסר בסיסיים בלתי מעורערים. דוגמה שממחישה את מורכבות הוויכוח, במיוחד בהתייחס למשמעותה של הרגישות לנסיבות, היא ה"פרטיקולריזם", תיאוריית מוסר עכשווית רווחת. על פי אחת מהגדרותיו של דנסי, הפרטיקולריזם מגן על "האפשרות שחשיבה ושיפוט מוסריים אינם תלויים בזמניותם של עקרונות מוסר מתאימים" (Dancy, 2004: 7). לפיכך, הוא יוצא נגד תיאוריית ה-"גנרליזם", שעל פי הגדרתה "עצם האפשרות לחשיבה ושיפוט מוסריים תלויה בזמניותם של מספיק עקרונות מוסר מתאימים" (שם). הפרטיקולריזם מתבסס על ניתוח תפקידיהם של נימוקים מוסריים מסוגים שונים, והביקורת עליו מתמקדת, בין השאר, בכך שהוא מקשר עצמו שלא בצדק עם ההוליוזם ("holism"), גישה מוסרית הגורסת ש"מאפיין שמהווה נימוק במקרה אחד אסור לו להיות נימוק כלל או להיות נימוק הפוך במקרה אחר" (שם, עמ' 73). מק'קיוור ורידג' (McKeever and Ridge, 2005), למשל, טוענים שלא ניתן לקשר את ההוליוזם של נימוקים מוסריים עם הפרטיקולריזם, שאותו הם מתארים כמגן על התנגדות מוחלטת ל"קודיפיקציה של המוסר", המקבילה ל"חיפוש אחר מערכת עקרונות".¹⁷

16 לטיפולוגיה של הדרכים השונות בהן ההקשר מקיים אינטראקציה עם משמעות סמנטית בתקשורת לשונית, ראו דסקל (2003, פרק 8).

17 מק'קיוור ורידג' (McKeever & Ridge) מציינים כי גם קאנט, המפורסם בגין האתיקה המבוססת על עקרונות והמוסריות המקודדת שלו, מודה בקיומם של כמה מקרים שהשיקולים המוסריים בהם רגישים להקשר. אין זאת אלא ראייה לכך, לטענתם של מק'קיוור ורידג', שהוליוזם של טעמים תואם

גם יוסף רז מבקר את הפרטיקולריזם. ואולם, בניגוד למק'קיוור ורידג', המגנים על ההוליוזם, רז (Raz, 2004) עוסק פחות בהוליוזם ויותר בפרטיקולריזם בביקורתו על גרסת הפרטיקולריזם של דנסי. לדעת רז, ההוליוזם "פחות רדיקאלי" מהפרטיקולריזם, ואם הדבר נכון, אין לכך "כל השפעה על סוגיות רחבות יותר" (Raz, 2004: 118). הפרטיקולריזם, לעומת זאת, למרות ביקורתו של רז על היעדר הטיעונים לגבותו, הינו "תזה רדיקאלית יותר" (שם), ולכן הוא מעניין יותר: "אפשר להימשך לאופן בו הוא דוחה עקרונות מוסר אבסולוטים ובלתי ניתנים לערעור, ולאופן בו הוא דוחה מוסריות הניתנת לקידוד..." (שם). עבורו, "אלו מניעים מבוססים", שכן ברור ש"לא ניתן לקודד על פיהם בלבד מוסריות, והחלטות רבות שמצריכות שיפוט תלוי הקשר" (שם). עם זאת, המוטיבציות הללו "אינן מצריכות פרטיקולריזם לשם הצדקתן" (שם).

בכל הנוגע לכיבוש, אבסולוטיזם מוסרי מניח כי קיימת אמת מידה מוסרית כללית ומוחלטת לשיפוט מוסריותם של מעשיהם של הצדדים בסכסוך. בעקרון, לו אמת המידה הזו הייתה קיימת ומוסכמת על פי כול, ולו הייתה מוחלטת על מעשי הצדדים ללא משוא פנים, ייתכן שהייתה כלי שימושי לדיון במכשולים המוסריים לפתרון הקונפליקט ובהתגברות עליהם. ביכולתה היה לאפשר, למשל, הסכמה כלשהי (בניגוד למחלוקת נצחית) לגבי הערכות הצדדים זה את טענותיו ומעשיו של זה כמוצדקות, מוסריות או אף נכונות. לצערנו, חילוקי הדעות בסוגיות מעין אלה נמשכים, כנראה משום שלא רק אמת המידה המוסרית המוחלטת ופרשנותה במקרים השונים מונחות על הכף, אלא גם משום המחסור ההדדי באמון וכבוד, חוסר היכולת לבחון דברים מנקודת מבטו של האחר, היעדר תרבות דיון ראויה, חוסר רגישות לחזקות שונות והתעלמות מחשיבותו של ההקשר.

כמובן, התחשבות בגורמים לעיל היא בעצם קבלה של סוג המוסריות שדוחים תומכי האבסולוטיזם המוסרי, מתוך אמונה שתחרוץ את גורל המוסריות לכדי רלטיביזם מוסרי. אבל עמדה זו נובעת מפחד בלתי מוצדק. היא בעצם מגזימה בהערכתה את אופיו התהומי של המדרון החלקלק המוביל לרלטיביזם מוסרי מהרגע שעושים את הצעד הראשון ומודים ברגישותה של המוסריות להקשר. הגזמה שכזאת מובילה לפעולות מונעות נגד הסכנה הנתפסת, החל בהזהרות בפומבי מפי אנשי ציבור נגד כל סטייה מצייתנות מוחלטת לנורמות המוסר האבסולוטיות כביכול וכלה במיסוד הנורמות בפועל, כולל קודיפיקציה, ובסופו של דבר ענישה של המפרים אותן. כך, התנהגות מוסרית הופכת למעשה לעניין משפטי, הנתון לשליטתה של מערכת המשפט ולא לשיפוטם החופשי והאחראי של אזרחים אוטונומיים. עם זאת, שלל הפעולות

גם רגישות קונטקסטואלית וגם מוסר מבוסס עקרונות, ועל כן אינו מתיישב עם פרטיקולריזם. ובכל זאת, מק'קיוור ורידג' סוברים שהפרטיקולריזם מציב אתגר מעניין בפני פילוסופיית המוסר המסורתית.

הללו כמובן אינן מוצדקות משום העובדה, שטיעון המדרון החלקלק המחייב אותן תקף רק כל עוד אין לאורכו של המדרון, ממרומי פסגתו עד לתחתית התהום, כל עץ, אבן או מהמורה שעשויים לבלום את ההידרדרות. אין זה המצב, כיוון שהקטוב בין האבסולוטי לרלטיבי, במקרה של המוסריות כמו במקרים אחרים, אינו בהכרח מורה על דיכוטומיה נוקשה שאינה מותירה כל דרך מלך בין שני קטביה. ניתן להדגים זאת בקצרה באמצעות מחלוקת הקשורה הדוקות לסוגיית אופייה של המוסריות, שבה אנו דנים.

העימות בין שטראוס לשטרן, שהתרחש באמצע המאה ה-20, עוסק בסוגיה בסיסית בפילוסופיה של ההיסטוריה. הוא למעשה וריאציה על העימות בין אבסולוטיזם לרלטיביזם, שבמקרה זה עוסק בסתירה שלכאורה קיימת בין הרעיון של זכות טבעית א-היסטורית, שבה תומך ליאו שטראוס, ובין הביקורת ההיסטוריוציסטית על אוניברסאליות א-היסטורית, שבה תומך אלפרד שטרן. להלן שני ציטוטים המייצגים היטב את שני קצוות הדיכוטומיה:

ההיסטוריוציזם הוא אנטי-זה; לשם הבנתו, יש לדעת את התזה אותה הוא שולל; בפרט, זכות טבעית, והנחת היסוד שלה בדבר טבע אדם או תבונה אנושית המוגדרים כיציבים, נצחיים, זהים לאורך השנים, האומות, הציביליזציות, המעמדות החברתיים (Stern, 1962: 139).

זכות טבעית אינה אפשרית אם כל שהאדם יכול לדעת הוא שהשאלה בדבר עקרונות הצדק מתירה מגוון שאלות, שלא ניתן להוכיח שאף אחת מהן טובה יותר מהאחרות. זכות טבעית אינה אפשרית אם המחשבה האנושית, גם אם אינה מושלמת, לא מסוגלת לפתור את בעיית עקרונות המוסר באופן ממש, ועל כן ללא תוקף אוניברסאלי (Strauss 1953: 26).

באמירות הללו, כל אחד מהדוברים מגדיר את עמדתו כאנטי-תזה לעמדת יריבו. יתר על כן, אף אחד מהם לא מזכיר את אפשרות קיומה של אפשרות שלישית. על כן, נראה ששניהם מקבלים ללא עוררין את אופייה הדיכוטומי של הסוגיה ושל השלכותיה בפרט, וכך לא מותירים כל אפשרות לפתרון חילוקי הדעות אלא באימוץ אחת משתי העמדות. בתנאים הללו, שניהם מנסים לנצל את הדקויות של עמדותיהם הדיכוטומיות כטיעונים בזכותם או בגנות יריבם.

שטראוס, לדוגמה, משתמש במאפייני ההיסטוריוציזם המגדירים את עצמם, לכאורה, לשם הדגמת השלכותיו האבסורדיות – כלומר הפרדוקס הגלום בו:

ההיסטוריוציזם טוען שכל מחשבות ואמונות האדם היסטוריות, ועל כן נידונו למות; אך ההיסטוריוציזם הוא בעצמו מחשבה אנושית; על כן, סופו של ההיסטוריוציזם חייב להיות מוגבל, אחרת אינו יכול להיות נכון. דבקות

בתזה ההיסטוריוציסטית משמעה הטלת ספק בה, ועל כן התעלות עליה. [...] היסטוריוציזם מוזן מעצם כך שהוא פוטר את עצמו, באופן בלתי עקבי, מהקביעה שהוא קובע בדבר כל המחשבה האנושית (Strauss 1953: 26).

כך הדבר גם בטיעון המדרון החלקלק, שבעזרתו טוען שטראוס שההיסטוריוציזם מוביל לניהיליזם (שם). שני הטיעונים ממעיטים בערכה של עמדת היריב, וכך גם בערכו של היריב עצמו הנתפס כבלתי ראוי להתייחסות רצינית. הדיכטומיה, על כן, מוצגת במגמתיות כבלתי מאוזנת; במקום שתהיה בעיה מאתגרת המבקשת פתרון, היא מוצגת כמוכרעת מראש לטובת הצד הטוען.

שטרן, מצדו, משיב באיפוק, אך זאת בלי שוויתר על הדיכטומיה, שהיא ציר העימות. את דבריו הוא פותח בקבלת טיעונו של שטראוס שתוקפו של ההיסטוריוציזם אינו יכול להיות אוניברסאלי:

[...] הבה נודה במקום שההיסטוריוציזם אינו יכול לטעון שהוא תקף באופן נצחי בלי שיפּר את העקרון שבלבו. [...] לאור הקטגוריות שיש בידינו בנקודה הזו בהיסטוריה, נראה שמחשבות, אמונות ועקרונות אנושיים מותנים מבחינה היסטורית [...] עלינו לומר שבתקופתנו, נראה שההיסטוריוציזם הוא תאוריה מבוססת. העובדה שלא נוכל לקבוע שהוא תקף באופן נצחי, על-זמני ועל-היסטורי אינה פוסלת את האפשרות שהוא תקף בתקופה ההיסטורית הנוכחית, אשר הולידה אותו (Stern, 1962: 182-183).

לאחר מכן, שטרן מראה ששטראוס אינו מתווכח עם עמדתו, שכן ההיסטוריוציזם ה"קיצוני" ששטראוס מבקר אינו תואם את גרסת ההיסטוריוציזם ה"מתונה" ששטרן תומך בה. לדבריו, ההיסטוריוציזם הקיצוני אינו אלא בדיה של מתנגדי ההיסטוריוציזם דוגמת שטראוס, שמטרתה התייחסות פשטנית ודיכטומית לסוגיה על מנת לנצח בוויכוח ללא מאמץ, במקום לעסוק בכובד-ראש בפתרון הבעיה המאתגרת.

העמדה המוסרית האבסולוטית מכחישה את רגישותה של המוסריות להקשר מעצם הגדרתה כ"רליטיביזם קיצוני" – דרך קלה להביס דחליל, כמו יריבים קיצוניים רבים אחרים. פרגמא-מוסריות, לעומת זאת, אינה "רליטיביזם קיצוני" ואינה "אבסולוטיזם קיצוני". היא מכירה בתפקיד החיוני שיש להקשר בשיפוט מוסריים, אך אינה מצמצמת את מושג המוסריות לכדי קביעה קונטקסטואלית מוחלטת; היא מכירה גם בתפקידן של אמיתות והנחות מוסריות יציבות, אך אינה מצמצמת את המוסריות לכדי מערכת עקרונות קבועים. מבחינה זו, המוסריות הזאת דומה בגישה למשמעות הקובעת שעל אף העובדה ששימושו הוא רק תלוי הקשר, ניתן להבין כראוי את המשמעות של ביטוי לשוני, והבנה זו תלויה גם במשמעותו הלקסיקלית המילולית של הביטוי. גישה זו אינה מצמצמת משמעות לרמה הפרגמאטית ואף לא לרמה הסמנטית; היא

אינה "קונטקסטואליזם קיצוני" ולא "ליטרליזם קיצוני", אלא ממוקמת איפשהו בין השניים, כווריאציה אחת מני רבות שאפשר לתאר באמצעות המילה "מתון", לדוגמה "קונטקסטואליזם מתון" או "ליטרליזם מתון".¹⁸

עצם קיומה של גישת ביניים אלטרנטיבית למה שנראה כקוטביות, מראה שכמו במקרים של מוסריות, היסטוריציות ומשמעות, וכן בעמדות קוטביות רוחות כלליות יותר, האטרקטיביות של דיכטומיות נטועה בפשטותן ובייחוסן הלוגי, אך מראה גם שהן רגישות להקשר. על פי אפלטון, שעבורו הדיכטומיות הן אכן הפינה של תיאוריית האידיאות, כל דיכטומיה תואמת את מבנה המציאות ללא קשר לשימוש בה. עם זאת, ישנן ראיות שבמחלוקות, לדוגמה, ניתן להציג עמדות קוטביות כדיכטומיות או לא, בהתאם לבחירה שתתמוך טוב יותר בעמדת הטוען. לכן, במקרים רבים מה שקובע אינו העובדה שהניגודים הינם "דיכטומיה אמיתית" במובנה הלוגי או שהטוען מחליט לעשות דיכטומיזציה או לעשות דה-דיכטומיזציה באסטרטגיית הטיעונים שלו, אלא שניהם.¹⁹ כפי שנראה בחלק האחרון של סעיף זה, לרגישות להקשר ולמאפייניו האחרים של סוג המוסריות שאנו מתארים יש חשיבות רבה להבנת השלכותיו המוסריות של הכיבוש.

מצב דוגמת הכיבוש כרוך בקיטוב של היריבים בו כאויבים. במהלך הכיבוש ותוך כדי הסכסוך, הפולריזציה הזאת עשויה להקצין או להתמתן, בהתאם לנסיבות ולאסטרטגיות הדיכטומיזציה/דה-דיכטומיזציה שהצדדים מאמצים. דוגמאות לנסיבות כאלה: פעולות צבאיות עלולות להגביר את רגשות הפחד והנקמה המגבירים בתורם את הקיטוב הרגשי בין היריבים, הקמתם של מחסומים ומכשולים עלולה להגביר את הניתוק הפיזי, והנפקתן של תעודות מזהות ונהלים מיוחדים על ידי רשויות הכיבוש עלולה להסדיר ולאכוף הפרדה נוקשה בין שני הצדדים ברמה החוקית והסמיוטית.²⁰ מאחר שחלוקת השטחים הכבושים למובלעות לא יכולה להיות מוחלטת, ומשום

18 על דיון סוער עדיין זה בבלשנות ובפילוסופיה של השפה ראו דסקל (2003, פרקים 25-26), רקנאטי (2004), בורג (2004).

19 מושגים אלה מוגדרים כלהלן: "דיכטומיזציה: הקצנת קוטביות על ידי הרגשת חוסר ההתאמה של הקטבים וחוסר-קיומן של חלופות ביניים, על ידי הרגשת האופי הכביכול ברור של הדיכטומיה כמו גם הקצה שצריך להעדיף. דה-דיכטומיזציה: להראות שהניגוד בין הקטבים יכול להיבנות כפחות מחייב מבחינה לוגית מאשר סתירה, ובכך מאפשר קיום לחלופות ביניים; למעשה תוך כדי פיתוח או המחשה של חלופות אלה" (דסקל 2008, 34-35). בכך מספקות הדיכטומיות ושלל שימושיהן האפשריים ראיות נוספות לכך שהרכיבים הפרגמאטיים-אסטרטגיים והרכיבים לוגיים-עקרוניים של הפרגמא-מוסריות יכולים וצריכים לעבוד יחדיו בדרכים שונות דווקא הודות לרגישותם להקשר, כלומר ללא סיכון ליפול ברלטיביזם קיצוני.

20 ייתכן שיש גם סיבות נוספות לכבוש או לכבוש כדי להגביר את הקיטוב, כלומר לאמץ אסטרטגיית דיכטומיזציה. ברגותי (2005), למשל, טוען כי במצב של כיבוש יש סיבה בסיסית מוסרית לבחירה הזו של אסטרטגיה: שמירה על הזהות הפלסטינית.

העובדה שמגעים מנהליים, כלכליים ואחרים משני צדי הגבול הכרחיים, הרשויות מחויבות להנפיק אשרות למטרות אלה, ובכך לתת הכשר ליוצאים מכלל ההפרדה הנוקשה. מהגרסה המרוככת של כלל זה, עולה בבירור דפוס של חזקות רשמיות ומוסדרות.

עם זאת, זירת הכיבוש אינה נעדרת חזקות בלתי פורמאליות (ועל כן אף יותר רגישות להקשר), דוגמת "אסור לבטוח באויב", "בטוח יותר להתייחס לאויב הנחשד כאשר מאשר כחף מפשע", וכולי. החזקות המוסריות הללו ואחרות, שהינן חלק מהמרקם הפרגמאטי-מוסרי של הכיבוש, נאורות ונשלחות דרך קבע לצדו האחר של הקו הירוק, כשהן מוכנות להתאים את עצמן ולהשתלב, עם או בלי שינוי, בהקשר חלופי אך מוכר – הליבה הפרגמאטי-מוסרית של התרבות הישראלית. התמסורת המתמדת הזו היא שמסבירה, לשיטתי, את אחת ההשלכות המוסריות המשמעותיות ביותר של הכיבוש: עיוות החזקות המוסריות מרצון. הרשו לי להדגים ולהסביר.

הבה נניח שהחזקה הנמסרת היא "אסור לבטוח באויב" כמו שהיא מיושמת בשטחים הכבושים. המשפט כמובן רב-משמעי, שכן כל אחת מקבוצות משתמשיו מתייחסת לאויבים שונים ולדרכים שונות לחשוד בהם ולהתייחס אליהם. הדעת נותנת שחיילים ישראלים מתייחסים לפלסטינים, שמתנחלים מתייחסים לפלסטינים ולפעמים לחיילים ישראלים, ופלסטינים ליהודים בכלל ולחיילים ומתנחלים בפרט. אם כך, החזקה עשויה להתפרש כממליצה לא לבטוח בפלסטינים, או ביהודים, או בצבא הישראלי, או במתנחלים, או בתת-קבוצות של כל אלה. ברגע שהנוסחה הזאת מיוצאת לישראל, היא נושאת עמה את כל המשמעויות האפשריות הללו. לשם הדיון, הבה נתייחס לשתי משמעויות בלבד – פלסטינים ויהודים ישראלים. בעת רכישת הנוסחה, אדם ישראלי יכול לקבל, במבצע, "שניים במחיר של אחד". הנחיית החזקה היא לא לבטוח הן בפלסטינים הן ביהודים ישראלים. כמובן, בעת השימוש בה, אפשר לבחור להתייחס רק לאחת משתי המשמעויות הללו. אף על פי כן, כעצה כללית היא מתייחסת לשתי הקטגוריות האנושיות הכלליות הללו באופן בלתי מוגבל. יתר על כן, אמצעי המניעה הננקטים כנגד פיגועי טרור בנמלי-התעופה, במסעדות, בתיאטראות, בבתי ספר ובמקומות ציבוריים אחרים, שבהם כולם עוברים בידוק (לרוב ביחס מפלה בעיקר כלפי ישראלים שנראים או נשמעים "חריגים"), לצד התזכורות החוזרות ונשנות שיש להיות ערניים לחפצים, כלי רכב ואנשים חשודים, כל אלה מחייבים אותנו להיות כל העת במצב תודעתי מכוון-חדות. אין פלא שההתייחסויות השונות לחזקה הדו-ערכית המופנמת מתמזגות, וחשדנות הופכת לחזקה הבסיסית ביחס לכולם, כמעט, ובכל מצב. הגישה המאוחדת הזו כלפי האחר תופסת את מקומה של חזקת האמון המסורתית, והיא זוכה לחיזוק נוסף כאשר מוסדות ממשלתיים מאמצים אותה ומזכירים בפרסומיהם לאזרחים שהם שייכים רשמית לאוכלוסייה נחשדת, שעליה יש לאיים על מנת לדרבן את חבריה למלא את חובותיהם האזרחיות. החזקה, על כן, נהיית "לחשוד

בכולם", והיא מחייבת כל אחד להרגיש שמקיפים אותו אויבים מסוכנים או להרגיש שהוא אחד מהם. לאחר שהפנימו את החזקה הזו, הישראלים למעשה מושמים, ללא מאמץ, במקומו של האחר – במקומם של הפלסטינים שחיים את חייהם מתוך חשד אפילו בקרוביהם, שעשויים להיות משתפי פעולה של שירותי הביטחון הישראליים. החיים בסביבה שנקודת המוצא בה אינה שעל אדם לבטוח ויש לבטוח בו, אלא שעליו לחשוד ויש לחשוד בו, ללא ספק מעידה על מעבר שוחק ומתיש לדפוס התנהגות שמצריך ערנות ואנרגיה רבה. מבחינה מוסרית, המשמעות אינה מוגבלת לצריכה מוגברת של משאבים פיזיים ופסיכולוגיים – לא רק חזקה אחת מושפעת, אלא משפחת חזקות שלמה. אכן, נתח בסיסי של מרקם המוסריות – הנתח שעניינו בחזקה שעלינו לכבד איש את רעהו – מוטל בספק ונפגע. חשדנות קשורה בקשר הדוק להכחשה, ולזול, השפלה, חוסר כבוד, אפליה, מיזנטרופיה, אשמה ודה-הומניזציה של האחר ושל העצמי. לא קשה לראות כיצד כל מרקם המוסריות מרוסק כאשר חזקה מרכזית, שבה תלויות חזקות כה רבות אחרות, מתרסקת. במובן זה ניתן להאשים את הכיבוש באחריותו ל"הידרדרות מוסרית".

אפשר שהעברתן של חזקות מוסר מורכבת יותר מההעתקה הפשוטה המנותחת לעיל. רגישותן של החזקות להקשר עשויה לחייב תיקונים מסוימים לשם הבטחת התאמתן לסביבה החדשה, וייתכנו אף מקרים שבהם יידחו החזקות המושתלות כיוון שלא יימצאו בהתאמה עם מאגר החזקות הקיים. אחד התיקונים השגורים עוסק ב"עוצמת" החזקה, כלומר כמה קשה להתעלם מהמלצתה, וב"מעמד" שלה, כלומר חשיבותה ביחס לחזקות אחרות. בה בעת שהחזקה בחברות מסורתיות היא שניסיונם של זקני השבט מקנה לעצותיהם בכל תחום ערך גבוה, בחברות אולטרה-מודרניות ניתן להתגבר על החזקה הזו באמצעות החזקה שיש לייחס למידע עדכני את מרב החשיבות בתהליכי קבלת החלטות.

הביטוי השגור "שלום צודק" בדיונים בדבר התנאים לפתרון הוא דוגמה מתאימה במיוחד לעימות בין חזקות בסכסוך הישראלי-פלסטיני. עולה השאלה, איזה משני רכיבי הביטוי, שלום או צדק, מוגדר כחשוב יותר – שאלה חשובה למאמצים להגיע לפתרון המוסכם על שני הצדדים. אבישי מרגלית (Margalit, 2009: Chapter 3) מתייחס לשאלה זו וטוען "חזקה מוצקה של שלום עולה בחשיבותה על חזקה של צדק במאמצים להגיע לפשרה סבירה". עם זאת, לי נראה שאף שהוא מתייחס לחזקת הצדק בעיקר מנקודת המבט הפלסטינית, הוא משווה את עוצמתן ומעמדן היחסיים של שתי החזקות בעיקר מנקודת המבט הישראלית, ואינו מנסה לשקול את מאזן הנימוקים של שני הצדדים. ייתכן אפילו שזו הסיבה שהפלסטינים כנראה היו דוחים את הצעתו של מרגלית, לא רק משום שעד כה הם סירבו לוותר על המרכיב המהותי ביותר לפתרון צודק, בעיניהם (קרי, זכות השיבה), או להכפיפו לתנאים אחרים (לדוגמה: פיזיונים מסוגים שונים, מפתים ככל שיהיו), אלא גם משום שהם רואים את הנכבה, האירוע הטראומתי שיצר

את בעיית הפליטים, כאירוע המעצב של זהותם הקולקטיבית. על כן, החלשת החזקה שצדק הוא תנאי בל יעבור לפתרון הסכסוך והכפפת מעמדה לשאיפה אחרת, רצויה ככל שתהיה, תתפרש כקריאת תיגר על תוקפה של חזקה חזקה אף יותר המגולמת בשישים שנים כואבות של פיתוח זהות. מסיבה זו, לא יסכימו הפלסטינים להצעתו של מרגלית יותר מאשר הסכימה התנועה הציונית להצעת אוגנדה. עם זאת, איכותה של ההצעה טמונה בעצם פתיחתה את הדיון בדבר תוקפן של חזקות מוסריות-פרגמטיות, שעד כה התקבלו כמובנות מאליהן, ושל משקלן היחסי, הן בתוך כל מחנה הן בין המחנות. המחלוקות המוסריות שצפויות להופיע עקב כך, אף שבוודאי יהיו קשות, לפחות ירעננו את הוויכוח בשימן על השולחן נושאים שהיו עד כה בגדר טאבו. לא משנה מהי הדרך שבאמצעותה חזקות עוברות, מאומצות או נדחות על ידי אזרחות ישראלית או פלסטינית, ומה התמורות שהן חשופות להן בדרך, תהליך ההשתלה והתמסורת עובר במסלול בומרנג קבוע להפליא. המוסריות המתפתחת בצד הכבוש, המושפעת רבות מנוכחות הכובש ומטרותיו, חוזרת אל צד הכובש. כך קורה שפירות הקולוניזציה שבות וכובשות את מוחותיהם של אלה ששתלו אותם. גורלה של כל מוסריות מקורית שנותרה במוחות הללו במרוצת עשרות שנות כיבוש, נחרץ לאבדון או לרמיסה בידי כוח העל של חזקות שנבחנו בנוקשות ואכזריות שכזו במסלול הבומרנג.

מחלוקות, מוסריות ופתרון סכסוכים

במבוא, הצעתי פרשנות מילולית לכותרת הפרק, על פיה מחלוקות הן חלק בלתי נפרד מסכסוכים ולהן תפקיד מכריע באפשרות של פתרון. אם אכן כך הדבר, כפי שאנסה להראות, עצם מיעוט קיומן של מחלוקות של ממש על היבטיו המוסריים של הסכסוך עשוי להיות גורם מרכזי בהתקדמות המעטה כל כך לעבר פתרון הסכסוך הישראלי-פלסטיני. אסכם את הפרק מתוך חזרה לטענות שהצגתי במבוא. מאחר שרוב הפרק עסק באופייה של המוסריות, יחסיה עם פעילות פרגמטית וההשלכות המוסריות של הכיבוש, בחלק זה אדון בתפקידן של מחלוקות בפתרון סכסוכים ברמה התיאורטית יותר, מתוך קישור הדיון לנקודות שעלו בחלקי הפרק הקודמים. אני מקווה שאחת ממטרותיי – לעודד מחלוקת אמיתית לגבי הסוגיות המוסריות של הכיבוש – כבר החלה להתממש במוחות הקוראים שהגיעו עד לחלק המסכם הנוכחי.

בעשרים השנים האחרונות פיתחתי ויישמתי טיפולוגיה של סוגי פולמוס המבחינה בין שלושה "סוגים אידיאליים", אותם כיניתי "ויכוח" (discussion), "מאבק" (dispute) ו"מחלוקת" (controversy) (ראו לדוגמה: Dascal, 1998). הטיפולוגיה הזו הוכיחה את עצמה כיעילה ביותר, ואפרט אותה בקצרה להלן על מנת שתשמש לנו נקודת מוצא.

ויכוח הינו צורתו האידיאלית של הפולמוס המדעי. מטרתו לקבוע איזו מהעמדות בעימות נכונה, כאשר מתחייב שהעמדה האחרת שגויה. ההנחה היא שההליך שהתקבל על (קהילת) המתדיינים מסוגל להוליד החלטה בלתי ניתנת לערעור, שאת אמיתותה מחויבים לקבל הן המנצח הן המפסיד, כמתפלמסים רציונאליים. זאת ועוד, המהלך הטיועוני המועדף בהליך מסוג זה הוא הוכחה לוגית, מתמטית או ניסויית. מאבק, בקצה האחר של הטיפולוגיה, הוא דמותו האידיאלית של קרב אינטלקטואלי. מטרת כל אחד מצדדיו לנצח את היריב. לא קיים בו כל הליך שביכולתו לשכנע את המתמודדים לחלוטין ולהכריע את הסוגיה, ואין מגבלות על סוגי אסטרטגיות הלחימה שמטרתן להביא לניצחון המיוחל, רגעי ככל שיהיה. כמה דיכוטומיות מפרידות בין הזוג ויכוח-מאבק: האמת (ויכוח) לעומת האמת שלי (מאבק), אפשר להכריע בסוגיה (ויכוח) לעומת אי-אפשר להכריע בסוגיה (מאבק), לוגיקה (ויכוח) לעומת רטוריקה (מאבק), רציונאלי (ויכוח) לעומת אירציונאלי (מאבק), שיח העוסק בתוכן (ויכוח) לעומת שיח העוסק במעמד (מאבק), מוביל לשינוי דעה (ויכוח) לעומת שאינו מוביל לשינוי דעה (מאבק) וכולי.

ברגע שהמשתתפים תופסים את המושגים ויכוח ומאבק כמנוגדים לחלוטין מכל כך הרבה בחינות, כלומר כמאורעות זרים המכסים יחד את כל סוגי הפולמוס האפשריים, הם נאלצים לתפוס את הפולמוס שבו הם שרויים או כוויכוח או כמאבק. בחירתם תקבע את ציפיותיהם, פרשנויותיהם והתנהגותם במהלך הפולמוס. משתתף יכול לדבוק בקטגוריה המקורית שבחר או, אם בהמשך הדברים ציפיותיו מופרות על ידי יריבו או על ידי תפיסתו את צעדי יריבו, לעבור לקטגוריה השנייה ולהגיב בהתאם לתכתיביה. אפקט ההלוך-ושוב הזה, שאינו מאפשר חלופת-ביניים, אינו תופעה חריגה בפולמוסים שנתפסים כדיכוטומיים.

מעבר לחוסרים התיאוריים של הסכמה הזאת ולאפקט ההלוך-ושוב המלאכותי שהיא כופה על המשתתפים, מה שהניע אותי לחפש סוג נוסף של פולמוס לטיפולוגיה הזאת היה מפגש עם גישה שונה למחלוקות בכתביו של ג' ו' לייבניץ (G. W. Leibniz) – גישה שזכתה להתעלמות כמעט מוחלטת במסורת שהבליטה דווקא את עבודתו בפיתוח גישה אלגוריתמית לפתרון מחלוקות באשר הן, כאילו היו ויכוחים מדעיים טיפוסיים בתקופתו.²¹ גישתו הנוספת, שעד עתה זכתה להתעלמות, התמקדה בסוג של מחלוקת שהמטרה הראשית בה אינה החלטה (בין שזו קביעת האמת בין שזו קביעת המנצח), אלא בנייתו והתהוותו של פתרון באמצעות שיתוף פעולה דיאלקטי בין המשתתפים. המפגש עם לייבניץ "הלא-ידוע" הוביל אותי להרחבה ושימוש בטיפוס אידיאלי חדש של פולמוס ולהפיכת הטקסונומיה המוקדמת לטריאדית. כינתי את הטיפוס החדש "מחלוקת" (controversy), שאותה מגדירים מאפיינים המבדילים אותה

21 לפירוט גישת לייבניץ בנושא זה, שעד כה התעלמו ממנה, ראו מסת המבוא של לייבניץ (2006).

הן מוויכוח הן ממאבק. את ערכה יש לשפוט על פי כוחה להסביר מחלוקות כגון אלה שהתלמוד מדגים, שיכולתן היא לאפשר את קיומן של דעות שונות גם אם הן מנוגדות. במחלוקת, בניגוד למאבק שמוביל אך ורק לסכסוך, המטרה אינה ניצחון, אלא שכנוע רציונאלי עד כמה שאפשר. המשתתפים מניחים מראש שהם צודקים לחלוטין בעוד יריבם טועה לחלוטין בהנחה זו, ואינם זונחים מלכתחילה כל סיכוי לשכנע את יריבם לשנות את דעתו באמצעות טיעונים; התערבות חיצונית (של בית משפט, למשל) יכולה לפזר מאבקים, אך לרוב היא אינה משנה את אמונת כל צד בצדקת עמדותיו; בניגוד לכך, במחלוקת המתמודדים לרוב עשויים להשתכנע מהנימוקים של יריביהם. מסתבר אם כן שמחלוקת נבדלת לגמרי מוויכוח בכך שהיא לא מניחה מראש את פתרוננו אלא יוצרת את האמצעים לדיון המושכל במסגרתו. במחלוקת ניתן תמיד ואף רצוי להטיל ספק בהנחות מכל הסוגים, ובכללן הנחות מתודולוגיות. זה מוביל לקשת רחבה של מחלוקות שעשויות להיות די קיצוניות – ובהן ספקות לגבי ודאותם של תהליכי קבלת ההחלטה. על כן, במחלוקת, השכנוע השכלתני אינו יכול ליצור התגלות מסעירה של האמת כפי שאמורה להתגלות במסגרת דיונים מדעיים.

מנקודת המבט של פרק זה, ההבדל העקרוני בין מחלוקת לסוגי שיח אחרים הוא שמאפייניה אינם דיכוטומיים והם מקנים לה גמישות, פתיחות, גישה המאפשרת אמונות ומנהגים מקובלים, היגיון שאינו דוגמטי, ואת היכולת לחדשנות. כל אלה ביחד מבהירים כיצד היא נכונה להתמודדות נאותה עם סכסוכים, מתוך ציפיות מוצדקות לפתרונם. מובן שמאפייני המחלוקת שזה עתה פירטתי, נכונים במיוחד להתמודדות עם סכסוכים מוסריים, כל זמן שאינם נערכים בדוגמטיות במסגרת דיכוטומית כגון זו של אבסולוטיזם מוסרי קיצוני לעומת רליטיביזם מוסרי קיצוני. זאת משום שאלה המאפיינים הנדרשים לשם התחשבות מלאה ברגישות המוסריות להקשר ולשם מיצוי יתרונותיה. יתר על כן, מבין שלושת סוגי הפולמוס שהובחנו, מחלוקת היא היחידה שפועלת על פי חזקת הכבוד לאחר. במאבק, כאשר כל עניינו של המשתתף להראות שעמדתו היא הנכונה, להשקפת האחר אין כל ערך בעיניו והוא אינו מקדיש לה תשומת לב רבה. בוויכוח, תהליך קבלת החלטה השוקל את עמדות שני המתדיינים הוא שקובע איזו עמדה היא הנכונה – תהליך שאינו מביא בחשבון את חשיבות המתדיינים כאנשים בעלי מחויבות אינטלקטואלית להבהרת הסוגיות הנידונות. במחלוקת, לעומת זאת, הצדדים מבצעים עבודה משותפת שבמסגרתה יכול כל אחד לתרום את הידע שלו לפתרון הבעיה המונחת על הכף, עוברים תהליך של למידה הדדית וממציים את הידע של האחר. ולעניין עריכת משא ומתן המסוגל לקדם פתרון לקונפליקט, דפוס המחלוקת הוא העונה על תנאי הכבוד ההדדי הנדרשים לפיתוחן של הגישות המוסריות ההכרחיות של המשתתפים (ראו את Dascal, 2008b) ולעיצובם של אינטרסים משותפים וכוונות מלוכדות ("we-intentions") על מנת להבטיח משא ומתן נחוש ויעיל (ראו את Dascal, 2007: 84-86; Dascal, 2003: Chapter 5).

מלבד ייעודן הראשוני כדפוס טיעונים במסגרתו דנים באי-הסכמות בין יריבים ולפעמים אף פותרים אותן, דפוסן של מחלוקות מקביל לדפוסים דומים בתופעות פסיכולוגיות וגם באבולוציה של סכסוכים. תופעה פסיכולוגית הקשורה למחלוקת היא שיקול דעת (ראו בסעיף 3), שהוא דוגמה למעין "שיח פנימי" (ראו את Dascal, 2005b). בעקבות עבודתו הפורצת דרך של פסטינגר (Festinger, 1957), התופעה שכינה "דיסוננס קוגניטיבי" נחקרה לעומקה. על פי פסטינגר, דיסוננס קוגניטיבי מתרחש כאשר אדם חווה "חוסר התאמה" בין הקוגניציות שלו. לדוגמה, אדם יכול לתפוס את עצמו כאנטי-גזעני מושבע, אבל להוציא את ילדיו מבית ספר מסוים ברגע שנרשמים אליו מוסלמים. דיסוננס, על כן, הוא חוסר עקביות בתוך מערכת הקוגניציות של אדם בתחום כלשהו. ניתן לומר, על כן, שבכל פעם שאדם שוקל ברעתו מתרחש בקרבו דיסוננס קוגניטיבי, שכן מתבצע תהליך של שקילת הסיבות בעד ונגד לעשות משהו או להאמין במשהו. באותו אופן, כאשר דעות שונות הנמצאות במחלוקת ציבורית מובאות לתשומת לבנו, אנו עשויים לחוות דיסוננס קוגניטיבי. פסטינגר לא ניתח את הדיסוננס במונחים פורמליים וציין כי העדיף את המונח "דיסוננס" על פני "חוסר עקביות" מפני שיש לו "קונוטציה פחות לוגית" (שם, עמ' 2); הוא גם הדגיש שאין לפרש את הביטוי "נובע מ-" במונחים של יחסים לוגיים נוקשים (שם, עמ' 14). חוסר עקביות לוגית הוא רק אחד המקורות האפשריים לדיסוננס; בין האחרים ישנו מגוון של יסודות תלוי-הקשר, דוגמת המוטיבציה והתוצאות הרצויות, מוסכמות תרבותיות, ניסיון העבר וכולי. עם זאת, בהנחה ש"האדם שואף להיות עקבי עם עצמו", התיאוריה טוענת שהדיסוננס הוא חוויה פסיכולוגית לא נעימה. לכן נוכחותו מניעה את האדם לפעול במטרה "לנסות להפחית את הדיסוננס ולהגיע להרמוניה" (שם, עמ' 1-3).

מחקרים בתחום הדיסוננס הקוגניטיבי התמקדו בעיקר בסוג הדיסוננס שמתרחש בעקבות הכרעה בין אפשרויות המוציאות זו את זו. נתונים ניסויים (ראו את Festinger, 1964 (ed.)) מראים שמיד לאחר קבלת ההכרעה מתחיל תהליך של "רציונליזציה" של הבחירה, במהלכו מופחתת ה"אטרקטיביות" של האפשרויות שנדחתה ומועצמת האטרקטיביות של החלופה שנבחרה, באופן המפחית את הדיסוננס בין שתי האפשרויות. מן הסתם, ההיבטים השליליים בוודאי נשארים זמינים מבחינה קוגניטיבית גם לאחר קבלת ההחלטה – שאם לא כן לא היו יכולים להניב דיסוננס שלאחר החלטה. יתר על כן, למרות שמטרת הרציונליזציה של הבחירה היא לתמוך בה, היא בעצם תהליך שיקול דעת חדש לגבי הסוגיה הנידונה. על כן, ייתכן שברגע שמתחיל התהליך הזה ומבוצעת הערכה מחדש של הבחירה, הוא עשוי להוביל לפסילת ההחלטה שקדמה לו במקום לאמץ אותה.²²

22 הברדל יכול להיגרם למשל מטעות שנעשתה בשלב טרום שיקול הדעת, דוגמת חישוב מוטעה של המשקל של סיבה שלילית כלשהי, או התעלמות ממנה כמרכיב של הכף של "מאזני התבונה".

דיסוננס שלאחר החלטה, על כן, הוא תופעה מפתיעה למדי, לפחות במידה שהוא סותר את הרעיון האינטואיטיבי שהכרעה היא קצו של שלב הטלת הספק וחילוקי הדעות הפנימיים, שכן היא מאמצת חלופה מסוימת ומוציאה את האחרות ואת הטיעונים התומכים בהן מהפרטטואר הקוגניטיבי של מקבל ההחלטה. תחת זאת, התופעה מראה שככלל, הדיון שקודם להחלטה אינו נגמר עם ההכרעה עצמה. עם זאת, פסטינגר מדגיש את ייחודיות רגע קבלת ההחלטה, וזאת אולי במטרה לשמר לפחות חלק מהאינטואיציה לעיל. על פיו, רגע ההכרעה קוטע את המשכיות התהליך הקוגניטיבי בין מה שקודם לו למה שבא בעקבותיו. לשם כך, הוא מניח הבחנה ברורה בין ה"קונפליקט" שקודם להחלטה ל"דיסוננס" שבא בעקבותיה:

האדם נמצא בקונפליקט לפני קבלת ההחלטה. לאחר שקיבל את ההחלטה הוא כבר לא בקונפליקט; הוא קיבל את החלטתו; ניתן לומר שהוא פתר את הקונפליקט. הוא כבר אינו נמשך לשני כיוונים או יותר בו בזמן. כעת הוא מחויב לדרך הפעולה שבחר. רק כאן מתרחש הדיסוננס, והלחץ להפחית את הדיסוננס אינו מושך את האדם לשני כיוונים במקביל. (Festinger, 1957: 39)

מתיאור זה עולה ששלב שיקול הדעת הקוגניטיבי דומה לקרב עיקש בין כוחות מנוגדים הנאבקים על הסכמתו של השוקל, ואילו שלב הצמצום עקב הדיסוננס לאחר קבלת ההחלטה הוא תהליך די שקט של דיכוי ההתנגדות שנוותר והיערכות ופריסה מחדש של הכוחות המנצחים לכאורה לאחר הקרב. את השלב הראשון ניתן לדמות לדיון או אפילו לסכסוך, בעוד השלב השני דומה יותר למחלוקת. למרות ההבדלים, נראה שאלה שלבים בהתמודדות פנימית רציפה, שבה חוזרת ועולה אותה סוגיה אך היא לעולם לא מגיעה לכדי מיצוי סופי.²³ מאחר שזה חלק יסודי של חיינו כמעט שאיננו חדלים מלהיות מעורבים בדיונים ללא הפסקה,²⁴ "מאזני התבונה" שלנו נמצאים בפעילות מתמדת והחלטות שהן בנות-חלוף נמצאות כל העת בתהליך של עיצוב מחדש ולעולם אינן סופיות.²⁵

23 רוב המחלוקות שחקרתי לעתים רחוקות מסתיימות עם "פתרון" מוחלט, ברור – וזו הסיבה שאני משתמש במקום זאת בביטוי "יישוב של חילוקי הדעות" כשאני מתייחס למצב המסקנה הטיפוסי של מחלוקת. זה לא אומר שמחלוקות הן תרגילים דיאלקטיים בלבד, כיוון שמאמץ רציני שנעשה בכוונה טובה לשכנע בהיגיון את היריב מניב "רווח קוגניטיבי" ניכר, למשל, בירור הסוגיות השנויות במחלוקת, אשר בתורו עשוי להוביל לצעדים חדשניים לקראת ה"יישוב של חילוקי הדעות" שלהן.

24 אשר ככל הנראה דומים למחלוקות יותר מאשר לדיונים או סכסוכים בגלל אופיין האינסופי דווקא, וכן משום חוסר הוודאות של ההחלטה.

25 למרות שהם מזכירים את הדיסוננס הקוגניטיבי כמצוקה פסיכולוגית מרכזית של כובשים שמנסים להתגבר עליה דרך סדרה של תמרונים נפשיים ידועים, רוסלר ואחרים (2009) לא מקדישים תשומת לב מיוחדת להתמדה של הדיסוננס בשלב שלאחר ההחלטה. עצם הרבר מלמד שלהתקנים

לסיום, יש לזכור ששיעור גבוה של סכסוכים פורצים מחדש. משתמע מכך שלבריתות, להסכמי השלום ולצעדים האחרים שלכאורה הביאו אותם לקצם הייתה השפעה זמנית בלבד, והם לא הביאו את הסכסוך לסופו אחת ולתמיד. פתיחתו מחדש של סכסוך שלכאורה "נפתר", בדומה לדיסוננס הקוגניטיבי שלאחר החלטה, מעידה שהבעיה המרכזית אינה למצוא נוסחת פלא לסיום הסכסוך. הבעיה היא בהנעת תהליך של שיפור ושימור התוצאות שהושגו ללא דיחוי, כלומר מיד לאחר השגתן.²⁶

יש לראות בהשכנת שלום בסכסוכים עיקשים מה שהיא, היינו: תהליך דיאלקטי מתמשך, תובעני ומורכב מאוד. כל מי שמצפה לפתרון בזק לוקה באשליות, וכל מי שתוהה מה הטעם בקידום מחלוקות על אף חוסר היכולת שלהן לייצר פתרון מושלם (כלומר היכולת שלהן לפתור את כל המחלוקות שבמרקם הסבוך) לסכסוך דוגמת הסכסוך הישראלי-פלסטיני, מוזמן להביא לשולחן הצעה משלו. התהליך הדיאלקטי המתמשך המוצע כאן הוא למעשה פורום קבע שבו יוכלו הצדדים להמשיך לדון בשאלות שונות תמיד – סוגיות פרגמטיות ומוסריות כאחד – שטרם יושבו במסגרת פרטיו הרשמיים של ההסכם שהושג. הדעת נותנת שתהליך כזה יזרז, לא יעכב, את התהליך האיטי של התגברות על יותר ויותר מכשולים לשלום, וקיימת תמיכה לחזקה הזאת בהיסטוריה של המחלוקות. על כל פנים, יש להעדיפה על החזקה המפוקפקת של נושאים ונותנים לא-מעטים, לפיה ניתן ליישב סכסוך מורכב וממושך באופן מספק, מהיר ומוחלט באמצעות הסכם אסטרטגי-פרגמטי, שיהיה מקובל על שני הצדדים ברמה המוסרית והפרגמטית אחת ולתמיד.

הנפשיים הללו יש במקרה הטוב השפעה זמנית שתחלוף, וכי ההשפעות המוסריות והפסיכולוגיות של הכיבוש אינן ניתנות להסרה באופן מוחלט מהמיינר שלנו.
26 מתבקש שהקמת נהלים למעקב שכזה תהיה חלק מהתוצאות שהושגו.

רשימת מקורות

- אריסטו (2009). הפוליטיקה. תל-אביב: רסלינג.
- בר טל, ד', ע' הלפרין, ק' שרביט, ר' רוזלר וע' רביב (2008). כיבוש מתמשך: היבטים פסיכולוגיים-חברתיים של חברה כובשת. סוציולוגיה ישראלית, 2, 386-357.
- ממי, א' (2005). דיוקן הנכבש ולפני כן דיוקן הכובש. ירושלים: כרמל.
- קליין, מ' (2006). יוזמת ז'נבה: מבט מבפנים. ירושלים: כרמל.
- Barghouti, O. (2005). Ethical implications of de-dichotomization of identities in conflict. In: P. Barrotta and M. Dascal (Eds.). *Controversies and Subjectivity*. Amsterdam: John Benjamins, Pp. 325-336.
- Bodei, R. (2002). *Personal Destinies: The Age of the Colonization of Minds*. Milan: Feltrinelli [in Italian].
- Borg, E. (2004). *Minimal Semantics*. Oxford: Clarendon Press.
- Chinweizu, I. (1987). *Decolonising the African Mind*. Lagos: Pero Publishers.
- Dancy, J. (2004). *Ethics without Principles*. Oxford: Oxford University Press.
- Dascal, M. (1993). One Adam and many cultures: The role of political pluralism in the best of possible worlds. In: M. Dascal and E. Yakira (Eds.). *Leibniz and Adam*. Tel Aviv: University Publishing Projects. Pp. 387-409.
- (1995). Strategies of dispute and ethics: *Du tort* and *La place d'autrui*. In: H. Breger (Ed.). *Proceedings of the VI. Internationaler Leibniz-Kongress*. Pp. 108-115.
- (1998). Types of polemics and types of polemical moves. In: S. Cmejrkova, J. Hoffmannova, O. Mullerova, and J. Svetla. *Dialogue Analysis V(1)*. Pp. 15-33. Tübingen: Max Niemeyer.
- (2003). *Interpretation and Understanding*. Amsterdam: John Benjamins.
- (2005a). The balance of reason. In: D. Vanderveken (Ed.). *Logic, Thought and Action*. Pp. 27-47. Dordrecht: Springer.
- (2005b). Debating with myself and debating with others. In: P. Barrotta and M. Dascal (Eds.). *Controversies and Subjectivity*. Pp. 31-73. Amsterdam: John Benjamins.
- (2005c). The challenge of human difference and the ethics of communication. In: Y. Yovel and I. Menuchin (Eds.). *Can Tolerance*

- Prevail? Moral Education in an Adverse World*, Pp. 94-102 [in Hebrew]. Jerusalem: Magnes Press.
- (2007). Traditions of controversy and conflict resolution: Can past approaches help to solve present conflicts?. In: M. Dascal and Han-liang Chang (Eds.). *Traditions of Controversy*, Pp. 281-295. Amsterdam: John Benjamins.
- (2008a). Dichotomies and types of debate. In: F. van Eemeren and B. Garssen (Eds.). *Controversy and Confrontation*. Pp. 27-49. Amsterdam: John Benjamins.
- (2008b). Towards a dialectic of tolerance. *L'Analisi Linguistica e Letteraria*, 16, Pp. 529-541.
- (2009a). Colonizing and decolonizing minds. In: I. Kuçuradi (Ed.). *Papers of the 2007 World Philosophy Day*. Pp. 308-331. Istanbul: Philosophical Society of Turkey.
- (2009b). Mental diversity and unity: A pragmatic approach to the debate. *Pragmatics & Cognition*. 17(2), Pp. 403-420.
- (Ed.). (2008). *Leibniz: What Kind of Rationalist?*. Dordrecht: Springer.
- De Gaudemar, M. (2008). Leibniz and moral rationality. In: M. Dascal (Ed.). *Leibniz: What Kind of Rationalist?*, Pp. 343-354. Dordrecht: Springer.
- Festinger, L. (1957). *A Theory of Cognitive Dissonance*. Stanford: Stanford University Press.
- Festinger, L. (Ed.). (1964). *Conflict, Decision, and Dissonance*. London: Tavistock.
- Freire, P. (2004). *Pedagogy of the Oppressed*. New York: Continuum Press.
- Gans, C. (2008). *A Just Zionism: On the Morality of the Jewish State*. New York: Oxford University Press.
- Hampshire, S. (1991). *Innocence and Experience*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Klein, M. (2006). The Geneva initiative: An inside view. Jerusalem: Carmel.
- Laerke, M. (2010). The golden rule: Aspects of Leibniz's method for religious controversy. In: M. Dascal (Ed.). *The Practice of Reason: Leibniz and his Controversies*. Pp. 297-319. Amsterdam: John Benjamins.
- Leibniz, G.W. (2006). *Leibniz: The Art of Controversies*. M. Dascal (Ed.). Dordrecht: Springer.

- Lloyd, G.E.R. (2007). *Cognitive Variations: Reflections on the Unity and Variation of the Human Mind*. Oxford: Oxford University Press.
- Margalit, A. (2009). *On Compromise and Rotten Compromises*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- McKeever, S. and Ridge, M. (2005). What does holism have to do with moral particularism?. *Ratio*. 18. Pp. 93-103.
- Memmi, A. (1967). *The Colonizer and the Colonized*. Boston: Beacon Press.
- (2006). *Decolonization and the Decolonized*. Minneapolis: The University of Minnesota Press.
- Raz, J. (1986). *The Morality of Freedom*. Oxford: Clarendon Press.
- (2006). The trouble with particularism (Dancy's version). *Mind*, 115, Pp. 99-120.
- Recanati, F. (2004). *Literal Meaning*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rescher, N. (2006). *Presumption and the Practices of Tentative Cognition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rosler, N., Bar-Tal, D., Sharvit, K., Halperin, E., and Raviv, A. (2009). Moral aspects of prolonged occupation: Implications for an occupying society. In: S. Scuzzarello, C. Kinnvall, and K. Monroe (Eds.). *On Behalf of Others: The Psychology of Care in a Global World*, Pp. 211-232. New York: Oxford University Press.
- Rouhana, N.N., and Bar-Tal, D. (1998). Psychological dynamics of intractable ethnonational conflicts. *American Psychologist*, 53(7), Pp. 761-770.
- Stern, A. (1962). *Philosophy of History and the Problem of Values*. The Hague: Mouton.
- Strauss, L. (1953). *Natural Right and History*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Zauderer-Naaman, N. (2008). The place of the other in Leibniz's rationalism. In: M. Dascal (Ed.). *Leibniz: What Kind of Rationalist?*, Pp. 315-327. Dordrecht: Springer.

ההשלכות הגיאוגרפיות של הכיבוש על החברה הישראלית

יצחק שנל

הקדמה

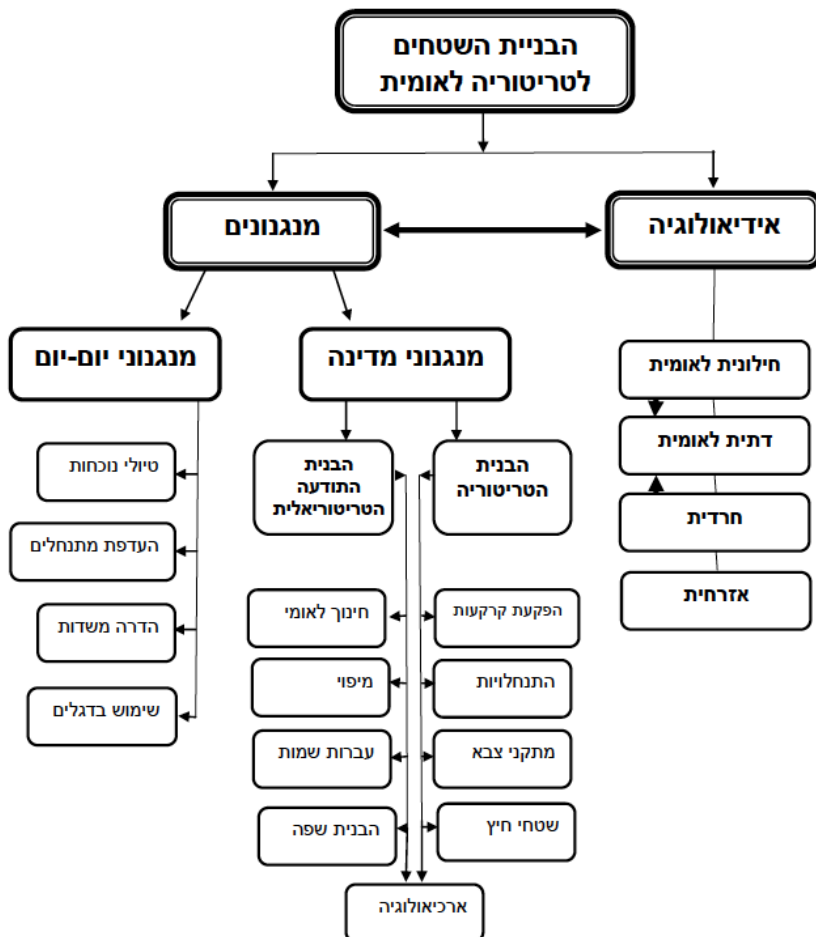
הדיון בהשפעות הגיאוגרפיות של הכיבוש על החברה הישראלית אמור להתמקד בקשר שבין חברה למרחב. קשר זה הוא לב לבה של האידיאולוגיה הלאומית, המאחדת בני קבוצה אתנית בעלת מוצא משותף סביב הטריטוריה שבה התגבשה תחושת הסולידריות של בני הקבוצה והתרבות הייחודית שלה (Anderson, 1991). בעבודות אלה הדגש הוא על הבנת תהליכי ההתקשרות הרגשית למרחבים מסוימים ככלי להבניית זהות חברתית, הגדרה עצמית ואוטונומיה חברתית, פוליטית ותרבותית (Buttimer, 1976; Knight, 1982; Newman, 2001; Schnell, 2001; Chisholm and Smith, 1990; Brown, 1987). הטריטוריה מוגדרת כיחידה מרחבית מתוחמת אליה מתקשרים בני אדם בקשר של זהות. על פי הגדרה זו הטריטוריה משפיעה על זהות האדם בשני מישורים המשלימים זה את זה. מישור אחד הוא הממד הסימבולי שבו מוטענת הטריטוריה הלאומית במשמעויות סימבוליות, המישור האחר הוא הטריטוריה כבסיס להבניית חיי היומיום של בני האדם (Paasi, 1999). בהתאם לאידיאולוגיה הלאומית, כל קבוצה אתנית או קהילה זכאית להגדרה עצמית בטריטוריה מובחנת. הטריטוריה מתפקדת כמקור מוחשי להבניית ההזדהות עם הקהילה המדומיינת המופשטת עמה קשה להזדהות ישירות (Bar-Tal, 2000; Anderson 1991). לשם כך מפעילה המדינה שורה של מנגנונים טריטוריאליים ואחרים, שתפקידם למסד את התהליך הדיאלקטי של הבניית זהות הקושרת קהילה לטריטוריה. תהליך זה הוא תהליך פוליטי משתנה המוטמע בחוויות היומיומיות ובהשקפות העולם של הפרט (Sarup, 1996). מכאן, שנוסף לעיקרון הדמוגרפי, לפיו רוב בני הקהילה המדומיינת אמורים לאמץ תרבות אחידה שמקורה במוצא המשותף בטריטוריית האם, על המדינה להפעיל

פרקטיקות של אסתטיזציה של המרחב ככלי מרכזי ביצירת מונומנטים הנטענים במשמעויות סימבוליות. כך הופכים המרחבים הבנויים לתזכורות חומריות המניעות תהליך אובייקטיביזציה של הנרטיב הלאומי. פרקטיקה זו הפכה לכלי חשוב בניסיון של האליטות למסד את ההגמוניה שלהם על כלל החברה בשם האידאולוגיה הלאומית (Redfield, 2003). כדוגמאות לכלים מרכזיים בהבניית הזהות, אנדרסון מביא את המפקד כמסמל שליטה באוכלוסייה, את המוזיאון כמסמל את המורשת התרבותית-היסטורית של האומה המדומינת ואת המפה, שמצד אחד ממתגת את הטריטוריה לכלל דימוי מוחשי ומצד אחר מאפשרת שליטה במרחב (Anderson, 1991). רדפילד מוצא בקבר החייל האלמוני ארכיטיפוס של מונומנט המטעין את הטריטוריה במשמעויות המגייסות את מחויבות האזרחים לקהילה המדומינת (Redfield, 2003). בהתאם לכך, שאפו מדינות להעמיק את החפיפה בין הפיזור של קהילת הלאום במרחבי הטריטוריה הלאומית כאמצעי להקטנת מתחים בין-אתניים, להטעין את המרחב במשמעויות סימבוליות המזוהות עם האומה ולדחוק את המיעוטים שאינם משתלבים בזהות הלאומית האחידה לשולי המרחב.

כהשלמה לפעילות של האליטה בהבניית הזהות הלאומית באמצעים טריטוריאליים ואחרים כחינוך, פועלת גם המציאות היומיומית כמנגנון חשוב בהבניה מלמטה של הזהות הלאומית. חוקרים רבים במדעי החברה מדגישים כי המדינה היא סוכן מרכזי בהבניה של פרקטיקות חיים אך באותה מידה מתגבשות פרקטיקות חברתיות מתוך מציאות החיים היומיומית שבה חיים בני אדם רגילים את שגרת חייהם (Lefevre, 1971; De Certeau, 1984; Giddens, 1991; Soja, 1996). יתר על כן, דה-סרטו מדגיש את הכוח החתרני של חיי היומיום לגבש פרקטיקות אוטונומיות ממנגנוני המדינה. ממי (1985) מראה כיצד הפרקטיקות היומיומיות שמתגבשות בתנאים של כיבוש קולוניאלי, מייצרות קונפליקט הכרחי בין הכובש המבקש למסד את הפריבילגיות שלו לנכבש – קונפליקט שמחייב את הכובש לאמץ פרקטיקות של דיכוי כלפי הנכבש. בשלב מסוים מתגלה פער תהומי בין המתנחל ובין חברת האם, שעלול להוביל לקונפליקט שמקורו בחוסר ההזדהות של כלל האוכלוסייה עם מנגנוני הדיכוי שהקצינו יתר על המידה.

על רקע זה, הטענה המרכזית של המאמר היא כי מדינת ישראל התייחסה בשניות לשטחים הכבושים. מצד אחד היא שמרה על מעמד החוקי כשטחים כבושים, ומצד אחר היא הפעילה פרקטיקות מסוגים שונים, שתכליתן היא להכיל את השטחים בטריטוריה המזוהה עם הלאום. רשמית ומשפטית הכריזה המדינה על השטחים ככבושים על פי החוק הבין-לאומי ועל אוכלוסייתם הפלסטינית כנתונה לממשל צבאי אשר מופעל הלכה למעשה (קרצמר, בספר זה). כך הצליחה המדינה לדחות התנגדות בין-לאומית לצעדי הסיפוח של השטחים למדינת ישראל, צעדים האסורים על פי החוק הבין-לאומי המתייחס לשטחים כבושים, ולהפעיל מנגנוני דיכוי אשר לא אפשרו לפלסטינים להתנגד ביעילות לנישולם מהטריטוריה. המדינה והמתנחלים הפעילו

פרקטיקות שונות ומגוונות, שנועדו לספח את השטחים לטריטוריה הלאומית. בכללם של אלה, פרקטיקות של הבניה מחדש של הטריטוריה באמצעות ייהודה והבניה מחדש של התודעה הטריטוריאלית של העם להכלת השטחים כחלק בלתי נפרד של המולדת, וכל זאת בניגוד למעמד המוצהר של השטחים ככבושים. מטרת המאמר הנוכחי היא להצביע על דוגמאות בולטות של שימוש בפרקטיקות מדינה וחיי יומיום לשם הבניה מחדש של השטחים כחלק בלתי נפרד של הטריטוריה הלאומית, וזאת מתוך התעלמות ממעמדם המוצהר כשטחים כבושים. כיון שמגוון המנגנונים שמדינת הלאום משתמשת בהם בתהליך הוא רחב, אציג רק כמה דוגמאות שימחישו את היקף התהליך ועוצמתו ואת הערכתי כי תהליך זה איננו אקראי אלא עקבי ושיטתי.

תרשים 1: הבניית השטחים לטריטוריה לאומית

המתודולוגיה להצגת המנגנונים להבניה מחדש של השטחים הכבושים לכדי מרכיב מרכזי של הטריטוריה הלאומית מסוכמת בתרשים 1. הלאומיות כאידיאולוגיה לובשת גוונים שונים, ובחברה הישראלית ניתן לזהות ארבעה גוונים עיקריים. כיוון שאין כוונת המאמר הנוכחי להתמקד באידיאולוגיה הלאומית, מצוינים כאן רק הקווים העיקריים המבהירים את הדיון הנוכחי המתמקד במנגנונים טריטוריאליים להכלת הלאומיות על השטחים. שני גוונים שוליים הם הזרם בשמאל היהודי והערבי בישראל, הקוראים להקמתה של מדינה אזרחית שכל תושביה יהיו אזרחים שוויוזכויות ללא הבדל לאום. הזרם האחר הוא של חרדים רבים, התופסים את המדינה כמדינה חילונית ככל העמים שאין בינה ובין הזהות היהודית כל קשר. לתפיסתם, כמצוות הרמב"ם, קדושת הארץ לא חלה על הטריטוריה הנוכחית. כיוון שבני ישראל לא מקדשים את הארץ במעשיהם (Shelhav, 2001). שתי עמדות אלה נותרו שוליות בשיח על הלאומיות הישראלית.

העמדה השלטת במדינת ישראל שלפני הכיבוש הייתה העמדה הלאומית החילונית, אשר ביקשה לבנות חברה יהודית לאומית דמוקרטית בארץ-ישראל. האמונה הייתה כי יצירת רוב יהודי בארץ ויצירה של חיים עצמאיים בארץ יגבשו מחדש את העם היהודי לעם ככל העמים. אפילו את משמעות הביטוי "עם סגולה" פירש בן-גוריון כמחויבות יהודית להפיץ את הקדמה בעולם השלישי על בסיס ניסיונה המוצלח של התנועה הציונית. הגישה הז'בוטינסקאית גרסה שהמנגנון המרכזי למימוש המטרה הלאומית הוא כיבוש הארץ ושיתוף פעולה עם האוכלוסייה הערבית בפיתוח הארץ והחברה לטובת כל תושביה. הגישה של תנועות הפועלים הייתה להתיישב בחלקי ארץ שניתן לגבש בהם רוב יהודי, ולעבד את אדמותיה כדי ליצור קשר טריטוריאלי ויצרני עם הארץ. הגישה הציונית הדתית הבולטת ביותר ראתה בתהליך ההתיישבות, שבו דגלו מפלגות הפועלים, חלק מתהליך משיחי המלכד את עם ישראל, תורת ישראל וארץ-ישראל לכלל שלמות אחת. כיבוש השטחים הציב במרכז השיח הדתי-לאומי את מצוות יישוב הארץ כמנגנון לחיזוק המשולש של העם, הארץ ותורת ישראל. יתר על כן, לאחר מלחמת יום הכיפורים פסק הרב קוק הבן כי בשטחים צריכה לקום תנועת התעוררות לאומית-דתית הממסדת את הזהות הישראלית על יסודות דתיים מחמירים, זאת על חשבון הזהות החילונית שהתנוונה (שלג, 2000; רביצקי, 1993). למרות שתנועת גוש אמונים נותרה מיעוט קטן באוכלוסייה, היא הצליחה להפוך למנוף חברתי שסחף אחריו בדרגות שונות של הזהות את תנועות הימין וחלקים נרחבים מהחרדים בישראל אשר הדגישו יותר ויותר את הזהות היהודית הלאומית הפרטיקולריסטית באיזון העדין שבין מדינה יהודית ודמוקרטית (שנל, 2012).

המנגנונים הממסדים את מעמדם של השטחים כטריטוריות מולדת הם ממסדיים ויומיומיים כפי שהם מתמסדים בפרקטיקות היומיומיות של המתנחלים. מנגנוני המדינה פועלים למען השתלטות ישירה על הטריטוריה בעיקר באמצעות הלאמה של

קרקעות, בניית יישובים, מחנות ומתקני צבא וסלילת דרכים נפרדות ליהודים במרחב ובה בעת הבניית התודעה הטריטוריאלית באמצעים כמו מחיקת הגבולות של הקו הירוק, עברות שמות של מקומות, הנחלת מידע המנכס את השטחים לשטחי המולדת במערכת החינוך ובניית אנדרטאות לזכר הנופלים על מזבח שחרור חבלי המולדת. הארכיאולוגיה תופסת תפקיד מרכזי במפעל של ייחוד הטריטוריה הן בהיבט של עיצוב הטריטוריה עצמה הן בהיבט של עיצוב התודעה הטריטוריאלית. מאמר זה מתמקד בהדגמה של דפוסי הפעולה של כמה מנגנונים אשר תרמו להבניית השטחים כחלק בלתי נפרד של הטריטוריה הלאומית וכאינקובאטור חשוב של הבניה מחדש של הזהות הלאומית. טענתי היא כי היקף הפעולה והמעורבות הגבוהה של ארגונים ממלכתיים בתהליך מלמדים כי סיפוח השטחים לטריטוריה הלאומית הוא איננו השלכה בלתי מתוכננת של הכיבוש אלא חלק מרכזי ומהותי של המדיניות הישראלית בשטחים. הערה נוספת המתבקשת בעניין זה היא שמדינות צעירות רבות השתמשו באמצעים דומים לטריטוריזציה של המרחב הלאומי, אך לא בשטחים שהן הגדירו כשטחים כבושים, וזאת בשונה מישראל שמגדירה כך את השטחים באופן חוקי.

מנגנונים של הבניית הטריטוריה הלאומית: פרקטיקות של המדינה

רכישת קרקעות

רכישת קרקעות בעבור העם היהודי הייתה מכשיר מרכזי של הציונות אשר שאפה לחבר עם ללא ארץ לארץ ללא עם. האידיאולוגיה של "דונם ועוד דונם" הפכה גם את הקרקע לזירה מרכזית של הקונפליקט בין התנועה הציונית לתנועה הלאומית הפלסטינית. הזרם המרכזי בציונות, בניגוד לזרם הז'בוטינסקאי, לא הסתפק ברכישת ריבונות על הטריטוריה אלא הציב את היעד של גאולת הקרקע – רכישת קרקעות, התיישבות וחקלאות – כאמצעים לגאולת האדם. בהתאם לכך, התנועה הציונית שאפה ליצור רוב יהודי בחלקי הארץ מתוך נכונות לפשרות טריטוריאליות והתאמתה של מפת ההתיישבות ליכולת לממש רוב יהודי בחלקים אלה (Kellerman, 1989; גורני, 1993). השנים 1947-1967, מהחלטת החלוקה של האו"ם ועד מלחמת ששת הימים, התאפיינו בהשלמה של הרוב הגדול של תושבי המדינה והאליטות הפוליטיות שלה עם גזרת החלוקה של הארץ. מגמה זו עולה לשיח הציבורי כבר בשנת 1937 בעמדת הציונות כלפי ועדת פיל ובדברי בן-גוריון בכנסת בשנת 1949, שקבע כי "בין שלמות הארץ או מדינה יהודית בחרנו במדינה היהודית". גם מדיניות הכיבוש הציבה לעצמה יעד של תפיסת קרקעות בשטחים, וזאת באמצעות סדרה של החלטות ממשלה ויוזמות של המתנחלים, אך היא סטתה מהמסורת של שמירה על איזון בין הטריטוריות שהתכוונו לכבוש ובין היכולת הדמוגרפית ליצור בהן רוב יהודי. מבחינים בשלוש תקופות של השתלטות על קרקעות בשטחים. התקופה הראשונה

הייתה עד 1977, וייחד אותה שלטון מפלגת העבודה אשר ניהלה מדיניות על פי ניסוחו של יגאל אלון בתוכניתו המפורסמת (אדמוני, 1992). התקופה השנייה נמשכה עד הסכמי אוסלו, והיא אופיינה בשיתוף הפעולה בין ממשלות הליכוד לגוש אמונים ומועצת יש"ע. התקופה השלישית החלה בהסכמי אוסלו והיא נמשכת עד היום. שתי התקופות הראשונות הן הבולטות בהשתלטות של המדינה על קרקעות השטחים.

בתקופת ממשלת העבודה, בשנים 1967–1977 הנחתה תוכנית אלון את מפת ההשתלטות על הקרקעות בשטחים. לצורך כך הכריזה ממשלת העבודה על עצמה כיורשת של קרקעות המדינה הירדנית, והפעילה את חוק נכסי הנפקדים שחוקק בשנים הראשונות לקום המדינה והביא בשנות החמישים להפקעת כמיליון דונם קרקע מהערבים אזרחי ישראל. היקף הקרקעות שהמדינה הפקיעה בשלב הראשון שלאחר מלחמת ששת הימים הגיע לכ-1.15 מיליון דונם, מהם כ-700,000 דונם אדמות מדינה ו-430,000 דונמים בהפקעה. תפיסה של כ-43,000 דונמים נוספים לצרכים צבאיים והכרזה על כ-100,000 דונמים כשמורות טבע השלימה את התמונה ואפשרה לממשלה לספח כרבע מכלל הקרקעות של הגדה המערבית (Benvenisti and Khayat, 1988; אלדר וזרטל, 2004; אזולאי ואופיר, 2008). כמחצית השטחים הללו (300,000 דונמים) היו ממוקמים בבקעת הירדן ובמורדות המזרחיים של הרי יהודה ושומרון. היו אלה שטחים גדולים ורצופים ששימשו את הצבא הירדני ולכן לא היו מאוכלסים ביישובים פלסטיניים. הריכוז השני בחשיבותו של קרקעות היה באזור ירושלים – הפקעות שאפשרו את הרחבת העיר ותנופת הבנייה בה.

בתקופה השנייה, שנמשכה מעליית ממשלת הליכוד לשלטון בשנת 1977 ועד הסכמי אוסלו, נוצרו כלים חדשים להשתלטות על קרקעות השטחים. הצעד הבולט ביותר נשען על חוות דעת משפטית של פליאה אלבק, סגנית פרקליט המדינה באותם ימים, כאשר ניצלה חוק עותומאני משנת 1858 לפיו כל קרקע לא רשומה שאין עליה קושאן ושאיינה מעובדת, שייכת למדינה. חובת ההוכחה של בעלות על אדמות אלה, לרבות זכות החזקה, הוטלה על הטוענים לבעלות על הקרקע ולא על המדינה. עצם הדבר שרבים נטשו את החקלאות ויצאו לעבודה שכירה בשוק העבודה הישראלי, הקל את פעולת ההפקעה של קרקעות אלה לטובת המדינה ומפעל ההתנחלות. כך גדל השטח שעבר לשליטת המדינה ולגורמים יהודיים פרטיים לכלל שני-שלישים מקרקעות הגדה המערבית, והמדינה השתמשה בהן לצורכי ההתנחלויות בלי להתחשב בחזקות של פלסטינים על קרקעות אלה. זאת ועוד, הממשלה הגמישה את האפשרות לסחור בקרקעות בהכניסה גורמים פרטיים לשוק הקרקעות בגדה המערבית.

בתקופה השלישית, שהחלה בהסכמי אוסלו, הועברו לשליטה ישראלית ישירה (אזורי C) כשבטים אחוזים משטחי הגדה המערבית. התגברות גלי המרי הובילה לסלילת מערכת ענפה של כבישים עוקפים למתנחלים ולנקיטת אמצעי ביטחון לאורכם. מטעמי ביטחון, נאסר על הפלסטינים להתקרב למרחק של קילומטר אחד מהכבישים

וההתנחלויות לצורך עיבוד שדותיהם. צו זה הפקיע דה פאקטו אדמות נוספות משליטתם הישירה, מה גם שלפי תקנות הממשל הצבאי, המדינה רשאית לתפוס אדמות אלה אם הן אדמות מושע, שאינן רשומות בבעלות פרטית בטאבו ושאין מעובדות. הקמת מאחזים חוקיים ובלתי חוקיים על שטחים אלה מאפשרת להרחיב את רצועת הביטחון סביב הכביש וההתנחלויות בתהליך זוחל. הקמת כמאה מאחזים בלתי חוקיים לאורך הצירים הללו על ידי מועצת יש"ע מלמדת על מגמה שיטתית של המתנחלים לנצל מנגנון זה בגיבוי המדינה. מניתוח זה עולה כי הסכמי אוסלו הובילו למנגנון חדש שהעמיק את השליטה הישראלית על השטח, באמצעות שליטה טריטוריאלית ישירה על צירי התנועה העיקריים ופיצול הטריטוריה הפלסטינית לגומחות מפוצלות ומבודדות במרחב. טקטיקות אלה התפתחו לשיקול אסטרטגי בניסיון ליצור שליטה על מרחבים בלי ליצור בהם רוב דמוגרפי.

לסיכום נציין כי תהליך ההשתלטות על קרקעות הגדה המערבית היה יוזמה עקבית ושיטתית של המדינה. תהליך זה נחל הצלחה רבה משום שהביא להשתלטות על יותר משני-שלישים של קרקעות הגדה המערבית, והשאיר את הקרקעות של ריכוזי האוכלוסייה הפלסטינית בבעלות פלסטינית מלאה. בשולי התהליך קיימת גם מגמה של גורמים יהודים לרכוש קרקעות של פלסטינים. רכישות אלה נעשות בדרך כלל במסתרים ובעזרתם של אנשי קש, לעתים בשולי החוק, אך רכישות אלה הן שוליות בתהליך הכולל.

התיישבות

את תהליך ההתיישבות ניתן לחלק לשלוש תקופות המקבילות לתקופות המאפיינות את מדיניות רכישת הקרקעות, ולראות קשר הדוק בין שני התהליכים. בתקופה הראשונה של שלטון מפלגת העבודה הנחתה תוכנית אלון, שמפלגת העבודה אימצה רשמית, את תוכנית ההתיישבות אך כבר בתקופה זו עלו כוחות חדשים אשר דחפו להרחיב את תהליך ההתנחלות אל מעבר להנחיות של תוכנית אלון. המספר הכולל של המתישבים היהודים בשטחים בתקופה זו הגיע ל-3,176 בלבד. כשני-שלישים מהם התיישבו בבקעת הירדן על פי תוכנית אלון, וכרבע נוספים בחברון, בגוש עציון ובשולי ירושלים. השאר התפזרו בכמה התנחלויות קטנות. המספר הקטן של המתנחלים בעשור הראשון מבטא את העמדה הדו-ערכית של מפלגת העבודה לתהליך ההתנחלות. מצד אחד תוכננו תוכניות נרחבות להתנחלות והממשלה נכנעה ללחצי גורמים אקטיביסטים בתנועת העבודה ומחוצה לה כגוש אמונים, ומצד אחר היא עשתה אך מעט כדי לממש את התוכניות הללו.

תוכנית אלון המליצה לבנות רצף של התנחלויות לאורך בקעת הירדן, רצועת עזה ועוטף ירושלים. רצועת היישובים לאורך בקעת הירדן נועדה להתבסס על שטחי קרקע פוריים לא מיושבים, מקורות מים זמינים שזרמו חופשי לירדן ולים המלח ועל תפיסה אסטרטגית שיישובים יכולים להבטיח ריבונות בשטחים בעלי חשיבות אסטרטגית

לאורך זמן (Benvenisty and Khayat, 1988; אדמוני, 1992). ההתיישבות בחבל עזה נועדה ליצור שלוש רצועות חיץ בין ריכוזי אוכלוסייה פלסטינית כדי לאפשר שליטה בשטח לנוכח המרי שהתפתח ברצועה כבר בראשית שנות השבעים. תפקיד ההתנחלויות היה כפול: לאפשר סגרים על ניידות ותקשורת בין הפלסטינים בחלקי הרצועה ולהעביר מסר לאוכלוסייה הפלסטינית, כי ישראל מתכננת להישאר ברצועה לתמיד ושמוטב לפלסטינים לשתף פעולה עם השלטון. הקמת השכונות בעוטף ירושלים נבעה משיקולים היסטוריים-לאומיים יותר משיקולים ביטחוניים אך גם מהצורך להבטיח תנועה חופשית בין מרכז הארץ לבקעת הירדן.

התקופה השנייה שבין עליית הליכוד לשלטון בשנת 1977 ובין הסכמי אוסלו בשנת 1993, התאפיינה בתנופת התנחלות אשר הגיעה לשיאה בשנות השמונים בעקבות בחירתו של אריק שרון לשר הממונה על ההתיישבות. ראשיתה של התקופה בתוכנית רשמית של המחלקה להתיישבות שהקימה ממשלת הליכוד בסוכנות היהודית. התוכנית אימצה את תוכנית גוש אמונים, הרחיבה אותה וסיפקה לה מניע אסטרטגי-ביטחוני נוסף על המניע הדתי-משיחי של גוש אמונים (שנל, 2009). דרובלס, בדומה לתוכנית גוש אמונים, הציע להקים שני צירים של יישובים שיתפרסו מדרום לצפון – על המורדות המזרחיים של הרי יהודה ושומרון ועל המורדות המערביים שלהם. שתי רצועות היישובים היו אמורות לחפות זו על זו ולאפשר שליטה יישובית על המרחב החדש. יתר על כן, יישובים אלה נועדו למנוע כל אפשרות לייסד מדינה פלסטינית בעתיד. התוכנית הדגישה את הצורך להקים קבוצות יישובים שיסייעו ויחפו כל אחד על שכנו, ולמקמם לאורך צירי התנועה העיקריים כדי להבטיח את חופש התנועה בהם. דגש מיוחד ניתן לשליטה על צירי הרוחב המקשרים בין ישראל לבקעת הירדן (דרובלס, 1980). התוכנית הציעה להקים 86 יישובים לכ-120,000 מתנחלים.

עד שנת 1982 הוקמו בפועל כשבעים התנחלויות. את רובן הקימה תנועת גוש אמונים, כאשר קבוצות של תומכים הקימו כמה התנחלויות כל אחת, בהותירן את ההתנחלויות הקודמות כמעט ריקות מאדם. על אף המספר המרשים של התנחלויות חדשות, נקלטו בהן רק כ-21,000 תושבים חדשים. בשנת 1982 היה נראה כי מאגר המתנדבים של גוש אמונים מתקרב למיצוי, ומתיישבים חילוניים נמנעו מלהתיישב ביישובים המרוחקים והמבודדים בסביבה הפלסטינית הצפופה שתכנן דרובלס. פריצת הדרך להרחבת ההתנחלות התרחשה בשנות השמונים, בעקבות החלטתו של שרון ליישב את מערב הרי הגדה המערבית באמצעות כמה וכמה יישובים פרבריים המסונפים למטרופולינים של ירושלים ותל-אביב. בתוך עשר שנים התיישבו כ-100,000 יהודים בהתנחלויות החדשות. מקצת היישובים הוקמו על הקו הירוק כדי לטשטש אותו ולמחוק אותו מהזיכרון הלאומי. לעניין זה בולטות תוכנית שבעת הכוכבים, שעל פיה הוקמו יישובים משני צדי הקו הירוק וכמה ערי לוויין אשר גדלו ליותר מ-10,000 תושבים כל אחת (אריאל, מעלה אדומים, ביתר עלית וכדומה).

עוד מפעל התיישבות מאותה תקופה הוא מפעל ההתיישבות ברצועת עזה. בתקופה הראשונה הוקמו שלוש התנחלויות בלבד, ושתיים מהן כהיאחזויות נח"ל, ואילו בתקופה השנייה הוקמו 14 התנחלויות, מרביתן בגוש קטיף, והן אכלסו כ-6,000 נפשות. ערב הסכמי אוסלו הגיע מספר המתנחלים בשטחים לכ-200,000. התקופה השלישית התאפיינה בהרחבת ההתנחלות ובבנייה מאסיבית בעיקר סביב ירושלים ובכמאה מאחזים בלתי חוקיים ברובם, אשר יועדו להרחיב ולחזק את ההתנחלות לאורך צירי התנועה העיקריים השולטים בשטחי הגדה המערבית. למרות מחויבותה של מדינת ישראל לפתרון של שלום המבוסס על שתי מדינות לשני עמים, הואץ קצב ההתנחלות. בשנת 2005 הגיע מספר המתנחלים ליותר מ-250,000, וזאת לאחר פינוי של כ-8,000 מתנחלים מרצועת עזה. מפעל זה, שקצב מימושו הלך וגבר עם השנים, מלמד על רצון לספח את השטחים באמצעות אסטרטגיות מרחביות שנועדו לאפשר שליטה על כלל הטריטוריה גם במציאות שבה היהודים הם מיעוט במרחב, וזאת נוסף על ירושלים, שבה אוכלסו עוד כ-150 אלף מתנחלים ברצועת יישובים שמקיפה את העיר משלושת עבריה.

מפות

מפות הן מנגנון מקובל בהבניית הזהות הלאומית. מדינת ישראל הפגינה רגישות גבוהה לחשיבות המפה בשיח הציבורי ובמערכת החינוך. המפות שהודפסו לאחר קום המדינה הקפידו להבחין בין גבולות בין-לאומיים שזכו לסטאטוס של גבול קבוע ומוכר, ובין קווי שביתת נשק, שמהותם העיקרית היא זמניותם. בהתאם לעיקרון זה הוכרו הגבולות עם מצרים, לבנון וירדן, חוץ מרצועת עזה והגדה המערבית, כגבולות בין-לאומיים, ואילו הגבולות עם רצועת עזה והגדה המערבית הוגדרו כקווי שביתת נשק זמניים. לקביעה זו יש חשיבות על רקע תחושת המצור והאיום האסטרטגי שחשה המדינה כלפי השכנות שמעבר לגבולות (Leuenberger and Schnell, 2010). ברגר (2008) ראתה בקביעה זו ביטוי לחוסר ההשלמה של המדינה עם גבולות אלה שמפרידים בין מדינת ישראל למולדת התנכית ואשר מותירים את המדינה בעמדה גיאואסטרטגית נחותה. חוסר המחויבות לגבול ברור של המדינה היהודית מבטא את העמדה הפרגמטית של ההנהגה הציונית אשר לצד חלומות על "ארץ-ישראל הגדולה" הסכימה להתפשר על גבולות מדיניים מצומצמים (גורני, 1993). המפה שנותנת את הביטוי החשוב ביותר להימנעות ממחויבות לגבול כל שהוא היא מפת הקופסה הכחולה של הקק"ל, אשר נועדה למתג את הטריטוריה הלאומית בקרב הקהילות היהודיות בתפוצות ובעיקר בקרב ילדי ישראל (בר-גל, 1999; Leuenberger and Schnell, 2010).

בניגוד להצהרות הראשוניות לאחר מלחמת ששת הימים של מנהיגי ישראל כי השטחים הם קלף לשלום, הוציא שר העבודה דאז, יגאל אלון, צו האוסר על מחלקת המדידות – הגוף היחיד שהדפיס מפות רשמיות של מדינת ישראל – להדפיס מפות

הכוללות את קווי שביתת הנשק משנת 1949. בהודעתו לכנסת מאותה שנה חייב השר את מחלקת המדידות לסמן אך ורק את קווי שביתת הנשק החדשים כקווי הגבול הזמניים של המדינה (אורן ורגב, 2008). בכך פעל אלון להשכחת הקו הירוק מהמפה הממתגת את הטריטוריה הלאומית. פעולה זאת, כשהיא מלווה את תהליך קביעת גבולות הביטחון של ישראל לאורך נהר הירדן ומעבר לרצועת עזה, היא בעלת משמעות גדולה, כי היא מלמדת על ניסיון שיטתי של זרועות השלטון למתג את הטריטוריה החדשה בגבולות המספחים את השטחים למדינת ישראל.

פעולתו של השר יגאל אלון איננה חד-פעמית אלא חלק ממגמה עקבית שדבקו בה כל ממשלות ישראל במרוצת השנים. משה ברזר, שהתפרסם בסדרת האטלסים שהוציא לאור, שהיו לכלי חינוכי מרכזי בהוראת הגיאוגרפיה במערכת החינוך לדורותיה, מעיד כי הוצאת הקו הירוק מהאטלסים שלו לא נבעה מהכרתו האקדמית כי כך נכון לנהוג, אלא מכפייה של מחלקת המדידות שהדפיסה את האטלס ושל משרד החינוך שהעמיד זאת כתנאי לאישור האטלס כספר לימוד תקני במערכת החינוך (Leuenberger and Schnell, 2010). אישור בולט לכך ניתן לקבל משני עימותים שהתפתחו בין גורמים ממשלתיים לעורכי אטלסים.

העימות הראשון התקיים בין שר השיכון, דויד לוי, לעורך אטלס ישראל, פרופסור דויד עמירן (1982), לאחר שפרופסור עמירן כתב בדף המתאר את ההתנחלויות כי הן מוקמו מסיבות פוליטיות ולא על פי היגיון גיאוגרפי. השר ביקש לשנות את הקטע ולהגדיר יישובים אלה ככל יישוב אחר במדינת ישראל. כאשר נענתה בקשתו בשלילה, פנה השר לכותבים אחרים לצרף דף תיקון חיצוני לאטלס. מאחר שכל הגיאוגרפים בארץ סירבו לפגוע ביושרה האקדמית של פרופסור עמירן, פנה השר לכותב שאינו גיאוגרף וביקש ממנו להדפיס את הדף המשלים (Leuenberger and Schnell, 2010). העימות השני התרחש בין שרת החינוך, לימור לבנת, ובין פרופסור ברזר. נציגי מועצת יש"ע התלוננו כי באינדקס מוזכרים יהודה ושומרון כחבלים המסונפים למדינת ישראל ולא כאזורים בלתי נפרדים של המדינה, וזאת אף שגבולות הקו הירוק נמחקו מהמפה. השרה דרשה מפרופסור ברזר לבטל את הציון של יהודה ושומרון כתנאי לאישור השימוש באטלס בבתי הספר. לאחר שפרופסור ברזר קיבל את פרס ישראל, החליטה השרה לוותר על מאבק זה והציון נותר במפות (Leuenberger and Schnell, 2010). אירועים אלה מלמדים כי המדינה הקפידה לאורך זמן לעצב את המפות כך שיכילו את השטחים בטריטוריה הלאומית.

שמות מקומות

שמות מקומות כחלק משפה הם מרכיב מרכזי בהאחדה תרבותית של אוכלוסיית הלאום ומיתוג קשרי הזהות בין העם לטריטוריה. שמות מקומות כמערכת טופונימית יוצרים מערכת כוללנית של סימול המרחב ברוח התרבות הלאומית. באמצעות ראיפיקציה

של המרחב (Duncan and Duncan, 1988), שמות המקומות מקנים תחושה של קשר אמיתי בין העם על עברו, תרבותו ושפתו לטריטוריה (Even Zohar, 1986). תהליך מתן שמות מבטא לכן את יחסי הכוח והסמכות לקבוע שמות כדי לתת ביטוי לאידיאולוגיה ההגמונית (Carter, 1988). תהליך זה הוא כפול: שמות מקומות מרמזים על המשמעות והזהות של המקום. שמות מקומות הם גם גילויים חיצוניים של מבנים אידיאולוגיים המנחים את בחירת השמות (Eco, 1972). במישור הלאומי, בולטת המגמה של גיוס ההיסטוריה לטובת סימול הזהות הלאומית באמצעות שמות (Gillis, 1994; Billig, 1995) ולכן קביעת שמות המתייחסים לתקופות זוהר מעברה של האומה במולדת, וקביעת שמות על שם גיבורי האומה, הן פרקטיות שכיחות בשטחים שעברו לידי שלטון חדש או שהתפצלו ממדינת אֶם, ומטרתן להחיל את הזהות הלאומית החדשה על הטריטוריה (Golan, 2001; Azaryahu and Zelinski, 1988). עברות מפת היישובים והמקומות בישראל הוגדר כפרויקט לאומי מיד לאחר הקמת המדינה. לשם כך הוקמה הוועדה הממשלתית למתן שמות ליישובים, והיא פועלת עד עצם היום הזה על פי אותם העקרונות (Azaryahu and Golan, 2001). הוועדה לא הגדירה מעולם קריטריונים ברורים למתן שמות ליישובים אך מרכזת הוועדה פרסמה את העקרונות שבאופן לא־רשמי הנחו את הוועדה. חברי הוועדה מדגישים במתן שמות את ביטוי הקשר האמין בין העם לארצו באמצעות החייאת שמות עבריים היסטוריים ושמות מהמקורות היהודיים (ביתן, 1992).

כהן וקליאוט (1981) מבחינים במחקרם בין שש קטגוריות של שמות, ודרזיה (1993) משווה על פי קטגוריות אלה את ההתפלגות של שמות היישובים בשטחים ושמות היישובים במדינה בכלל. מהטבלה עולה כי בדומה למדינה בכלל, יותר ממחצית השמות נגזרים מתקופת הזוהר התנכית או המשנאית ומהרצון להנציח אישים ואירועים המתקשרים לעצמאות, זאת בדומה לתהליכי מתן שמות במדינות צעירות. המגמה הבולטת בשטחים היא ריבוי של שמות המתקשרים לתנ"ך. מגמה זו נובעת מהעובדה שחבל ארץ זה הוא הליבה של ארץ התנ"ך, ומהרצון להדגיש את עצם השיבה למולדת ולא שלטון על שטחים כבושים. השוואה בין הקריטריונים למתן שמות בגליל ובשטחים מלמדת כי גם בגליל חלק ניכר מהשמות שניתנו ליישובים בשנים הראשונות להתיישבות, היו תנכיים ורק לאחר מכן עלתה השכיחות של שמות אחרים. כך גם בשטחים, אך ריבוי השמות האפשריים באזור מסביר את ההבדל. מגמה זו גם מעידה על העדיפות שניתנה לשמות תנכיים באפיון מפת היישובים של ישראל. מכאן שההתיישבות בשטחים מדגישה את החזרה לארץ האבות ואת השורשים של התנועה הניאו־ציונית שמזוהה עם ההתיישבות כליבה של הזהות הלאומית המתחדשת.

התפלגות היישובים לפי מאפייני שמם (%)

קטגוריה	ישראל	הגדה המערבית
שמות מקראיים	28	44
שמות משנאיים ותלמודיים	11	6
שמות סמליים	26	21
שמות הנצחה	14	9
עברות שמות	7	10
שמות מהטבע	14	10
סה"כ	100	100

חינוך לאומי

החינוך נתפס כמנגנון המרכזי באמצעותו מונחלת המורשת הלאומית לדורות הצעירים (Gelner, 1994; Anderson, 1999; Sarup, 1996). עזריהו ואורבך, ממניחי היסוד לחינוך העברי בישראל, היו מודעים לכך והם בחרו במודל ההיימטקונדה הגרמני המדגיש את האהבה למולדת כיעד מרכזי של מערכת החינוך. לפיכך הם שיעבדו את לימודי התנ"ך, הטבע, ההיסטוריה ובעיקר הגיאוגרפיה לעיקרון זה (Schnell, 2000; בר-גל, 1993). גישה זו ממשיכה להיות מובלעת בתפיסת החינוך הישראלית עד עצם היום הזה. בעיקר בולטת מגמה זו בחינוך הממלכתי-ידתי. הזרעים של תסיסה רוחנית משיחית של הנוער הדתי-לאומי שחש כי הוריו נדחקו לשולי החברה הישראלית, נזרעו כבר במערכת החינוך הממלכתי-ידתי, בתנועת הנוער בני עקיבא ובישיבות ההסדר לפני מלחמת ששת הימים (פלג, 1979). הופמן מציין כי תוכנית הלימודים משנת תשכ"א מקצינה את ההטיה של התוכנית להדגיש את לימודי ההיסטוריה כחלק מלימודי אהבת המולדת. הוא מראה כי מתוך חמש מטרות שהוצבו לתוכנית, שלוש הראשונות מדגישות את הוראת ההיסטוריה ככלי לחיזוק הקשר של התלמיד אל המולדת. לימודי ההיסטוריה הכללית מוצגים כרקע להבנת ההיסטוריה היהודית. לימודי ההיסטוריה מתחילים מתקופת המקרא ומוליכים למסקנה כי הציונות היא הפתרון היחיד לבעיה היהודית.

נוסף על כך, מתחזק הפיצול בין החינוך הממלכתי והממלכתי-ידתי. הפתרון הציוני מוצג בחינוך הממלכתי כפרי תהליך של התפתחות היסטורית רציונאלית, ואילו בחינוך הממלכתי-ידתי הוא מוצג כפרי של תהליך משיחי של גאולת ישראל (הופמן, 2002). על אף ההבדלים הבולטים בחזון החינוכי, ספרי הלימוד של החינוך הממלכתי נותרו דומים לספרי הלימוד בחינוך הממלכתי-ידתי. ניסיונות לגבש תוכניות לימודים

ביקורתיות יותר, המדגישות גם את החשיבות של לימוד ההיסטוריה הכללית, לא זכו ליישום מלא למרות הכוונות המוצהרות בתוכניות הפורמאליות. כך גם לגבי הניסיון לגבש נרטיב היסטורי פחות אתנוצנטרי כלפי הסכסוך הלאומי בין עם ישראל לעם הפלסטיני (פירר, 1985; Podeh, 2002). שתי דוגמאות להצלחת גורמי ימין לבלום ליישום של תוכניות כאלה בחינוך הממלכתי הן הספר של אייל נווה על "המאה ה-20 על סף המחר" וספר בעריכת דני יעקובי על "עולם של תמורות". שני הספרים ניסו להציג את הסכסוך הלאומי בין התנועה הפלסטינית ובין התנועה היהודית מעמדה ביקורתית אך משרד החינוך גנז את שני הספרים בגין העמדה הביקורתית שהציגו (הופמן, 2002). עקב כך הצהרות הכוונות על שינוי תוכניות הלימודים בהוראת ההיסטוריה בחינוך הממלכתי, במטרה לחשוף את התלמיד להיסטוריה הכללית ולאפשר לו הבנה ביקורתית של הסכסוך הלאומי על הארץ, לא יושמו בפועל. משמעות הדבר היא שהתכנים האתנוצנטריים שהכתיב החינוך הממלכתי-רדתי, המשיכו להטיל את צלם על ספרי הלימוד בחינוך הממלכתי.

הוראת ההיסטוריה התמקדה בהצגת ההיסטוריה כרצף של אירועים שמובילים למסקנה הבלתי נמנעת של הפתרון הציוני, ואילו הוראת הגיאוגרפיה התמקדה בהצגת הזכות של העם היהודי על הארץ ובהצגת חבלי יהודה ושומרון כחלק בלתי נפרד של המולדת. תוכנית הלימודים מאמצת את הגיאוגרפיה החבלית כמתודה עיקרית, מתודה ששירתה את הפרויקטים הלאומיים ברחבי העולם (Buttimer, 1993; Hooson, 1994). ברוח לימודי ההיימטקונדה הגרמניים, החלו התלמידים ללמוד על מקום מגוריהם בכיתות הנמוכות ומשם במעגלים מתרחבים לאזור, למדינה ולעולם הרחב. דגש הושם על התנסות ישירה בנופי הארץ כאמצעי לחיזוק הקשר הרגשי אל המולדת (Schnell, 2000). בר-גל מצטט את אושפיז הכותב בהד החינוך בשנת 1927 כי "שיטת הוראה משוכללת בהוראת המולדת תצליח להשקיט את מלחמות המולדת בלב חניכנו החדש ולחבב עליו את הארץ" (בר-גל, 1993, 55). שני (2002) מצטט ריאיון עם פרופסור ניר, מבכירי הכותבים של ספרי לימוד בגיאוגרפיה, הקובע שתוכניות הלימודים המשיכו להתבסס על המתודה החבלית, למרות שהיא איבדה את חשיבותה בשיח הגיאוגרפי, משום שעדיין היה צורך לחזק את ההזדהות של העולים החדשים עם המולדת.

הזכות לארץ נקנתה בכוח הזכות ההיסטורית-תנכית על הארץ אך לא פחות מכך בזכות הנחישות, הלהט האידיאולוגי והנכונות להילחם בטבע השורר ולהכניעו. ערביי הארץ, שנתפסו כחלק מהטבע, לא עמדו בפני אתגר זה (Schnell, 1999; 2001). העליונות היהודית בהכנעת הטבע בתהליך הבנייה של מולדת מובלט בספרי הלימוד בשלושה מעגלים: בספר על מישור החוף שיצא בהוצאת הטלוויזיה הלימודית, מצוין כי מישור החוף ששולטים בו כוחות הטבע – חולות נודדים וביצות – נותר שומם מאדם. הנוף הציוני לעומתו, ששולט בו האדם, הוא נוף משגשג של יישובים ומפעלי תעשייה, שדות מוריקים ובריכות דגים. בתיאורי הגליל מצוטט ערבי גאה המספר

כי היישוב שינה את פניו מכפר מסורתי ליישוב עירוני מפותח ופורה. אין בטקסט התייחסות להפקעות הקרקע הרבות ולתהליכי הדרה מרחבית שגיאוגרפים מרבים לדון בהם בשיח האקדמי.

מעגל שני מתייחס לאופן שבו מוצגים חבלי יהודה ושומרון בספרי הלימוד. חבלים אלה נכללים בספר על ארץ-ישראל כחבלים לגיטימיים, ככל חבל אחר של הארץ, ללא כל ציון למעמדם המיוחד כשטחים כבושים. יתרה מזו, אין בתיאור החבלים הללו כל התייחסות לסכסוך הלאומי ולשאיפות הלאומיות של העם הפלסטיני, שאיפות שהכירו בהן ממשלות ישראל, להוציא אזכורים אחדים בעניינה של ירושלים. הפלסטינים מוצגים כחברה מסורתית, שבניגוד לערבים בגליל לא הספיקו לעבור תהליך מודרניזציה בהשראת הפיתוח שההתיישבות הציונית מביאה לחבלי ארץ אלה. המעגל השלישי מתייחס לערבים במזרח התיכון. ספרו החשוב של ארנון סופר מציג את מאמצי הפיתוח של המדינות הערביות בחבלי הפרת והחידקל והנילוס כסיפור של כישלון צורב במאבק האדם כנגד הטבע. כישלונות אלה נובעים מנחשלותן של המדינות הערביות, והם גם מסבירים אותה. טיעונים אלה נלמדים על רקע הצגת ההצלחה של הפרויקט הציוני להכניע את הטבע הסורר (שנל, 2002). המסקנה שהתלמיד מתבקש להגיע אליה היא כי מדינת ישראל מציבה מודל ליסודה של ציביליזציה מתקדמת בסביבה העוינת של המזרח התיכון. הצלחה זו, בהשוואה לכישלון הערבים לפתח את הארץ, מחזקת את תוקפו של הצידוק ההיסטורי לקיומה של המדינה ששטחי יהודה ושומרון מהווים את ליבתה של הארץ.

ארכיאולוגיה

הארכיאולוגיה מקנה משמעות חומרית מוחשית לסיפור ההיסטורי מתוך שהיא מנכיחה בהווה תקופות נבחרות מן העבר, ומקנה לאתרים אלה משמעות כחוליה בשרשרת של האירועים הבונים את ההיסטוריה הלאומית. חשיפה של אתרים מסוימים והימנעות מחשיפה של אחרים, הסרת שכבות מסוימות ושיחזור ושימור של אחרות, כל אלה הן פרקטיקות המאפשרות לארכיאולוגים להנכיח סיפור היסטורי נבחר בהווה ולהעלים סיפורים אפשריים אחרים. האתרים הארכיאולוגיים על משמעותם החומרית יוצרים ראיפיקציה של הסיפור ההיסטורי הלאומי והם מקנים לסיפור זה אמינות. מכאן ששליטה בחשיפת העבר הרצוי היא כוח חשוב בהנחלת הסיפור הלאומי הרצוי. הארכיאולוגיה הישראלית התגייסה עד שנות השבעים למען המשימה הלאומית אך בתקופה זו היא החלה לאמץ גישות ביקורתיות יותר. על רקע זה מעניין לבחון את השאלה עד כמה גויסה הארכיאולוגיה לפרויקט של ניכוס השטחים לטריטוריה הלאומית.

הפעילות הארכיאולוגית החלה מיד לאחר מלחמת ששת הימים. בסקר שביצע כוכבי (1972) מיד לאחר המלחמה, אותרו 800 אתרים ארכיאולוגיים. כיום מסומנים על מפת הארכיאולוגים 5400 אתרים, מהם נחפרו ולו חלקית כ-900 אתרים. כל החפירות בוצעו

בפיקוח המנהל האזרחי תוך כדי שמירה לכאורה על הכללים המתחייבים מהגדרת השטחים ככבושים. לדוגמה, ישראל שמרה על מחויבותה להימנע מהוצאה של ממצאי החפירות מהשטחים. למרות האמור לעיל ניכרת השליטה הישראלית על העשייה הארכיאולוגית כמשרתת מטרות ישראליות לאומיות. המחקר הארכיאולוגי האקדמי שירת בעיקר שתי מטרות מוצהרות: חשיפת העבר התנכי והתחקות אחר ראשית הנצרות (פינקלשטיין, 1999; Greenberg, 2007). בחינה שערך צוות מאוניברסיטת תל-אביב (Greenberg, 2007) ב-188 אתרים שנחפרו ונחקרו באופן מתקדם, מלמדת כי 45 אחוזים מהם חשפו אתרים נוצריים בעיקרם, 41 אחוזים חשפו אתרים יהודיים בעיקרם ורק 12 אחוזים התייחסו לאתרים מוסלמים. שארית שני האחוזים התייחסו לאתרים שומרוניים. מכאן עולה כי השורשים הערבים-מוסלמים לא זכו לחשיפה רבה במחקר הארכיאולוגי.

מאופי התלונות של הפלסטינים כלפי המחקר הארכיאולוגי ניתן להקיש על הסיבות להפליה הזאת. ארכיאולוגים פלסטינים מתלוננים בעיקר על שמדיירים אותם מהמחקר בשטחים ומונעים מהם נגישות לחפירה באתרים בשטחים. עוד הם טוענים, שהגדרת האתרים כבני יותר מ-300 שנים אינה תואמת את האינטרסים שלהם והיא מדירה את מסורת הבנייה הפלסטינית במאות האחרונות מחשיפה ארכיאולוגית. הם מבקשים להגדיר כל אתר בן יותר ממאה שנים כאתר ארכיאולוגי (Greenberg, 2007). בעניין זה ראוי לציין כי לא נשמעו טענות של ארכיאולוגים פלסטינים על הסרה של שכבות מהתקופה המוסלמית באתרים שנחפרו או על הזנחת אתרים כאלה. תלונה נוספת מתייחסת לעצם הדבר שממצאי החפירות מועברים למזרח ירושלים, שהקהילה הבין-לאומית רואה בה כחלק מהשטחים ואילו מדינת ישראל רואה בה כחלק מישrael. ממצאים רבים גם הושאלו למוזיאונים בישראל ולא הקפידו להחזירם לבעליהם המקוריים בשטחים. כך עוקפים הארכיאולוגים הישראלים את התקנות הבין-לאומיות באשר לזכויות הארכיאולוגיות של הנכבשים.

מנקודת ראות ישראלית בולטת העמדה הביקורתית של האקדמיה הישראלית בחקר השורשים היהודיים בארץ. בעיקר בולט מחקרו של פינקלשטיין (1994) שמסיק על סמך האתרים היהודיים שנחפרו, כי מלכות דויד ושלמה הייתה קטנה ומפותחת פחות מכפי שניתן לשער בהתבסס על סיפורי התנ"ך. מחקר זה הוביל לירידת קרנה של המסורת הנשענת על התנ"ך כמקור להנחיית המחקר הארכיאולוגי בקרב הזרם המרכזי בקהילה האקדמית בישראל.

עד כה התייחסתי לפעילות של הארכיאולוגיה האקדמית אך תפקידה היה משני בלבד בחקר הארכיאולוגיה של השטחים. עד שנות השמונים נערכו מחקרים מעטים בשטחים, ולאחר תקופת פריחה של כעשור הדירה האקדמיה את רגליה מחקר השטחים בעקבות הסכמי אוסלו והתעוררות האינתיפאדות. עיקר המשימה נותרה בידי המנהל האזרחי שהפעיל מחלקה ארכיאולוגית. פעילות המנהל נותרה ללא פיקוח ציבורי מסודר ומבלי

שמתקבל דוח רשמי על פעילותו. עם זאת, הר מסוים לפעילות הארכיאולוגית אפשר לקבל מפרסומי מכללת אריאל. המכללה מוציאה לאור שנתון אקדמי על מחקרי יהודה ושומרון ובו מרוכז המחקר על השטחים. פרק גדול בשנתון מיוחד למחקר הארכיאולוגי. בחינת הפרסומים בשנים 1993-2003 מלמדת כי כשבעים אחוזים מהמאמרים העוסקים בארכיאולוגיה מתייחסים למורשת היהודית בשטחים. שאר המאמרים מתייחסים למורשת ההלניסטית-רומית-ביזנטית ולנושאים מתודולוגיים. רק שלושה עד ארבעה מחקרים עסקו במורשת מוסלמית-ערבית. כלומר במחקר זה ההטיה לטובת עיסוק במורשת היהודית בולטת יותר מאשר במחקר האקדמי על השטחים.

זאת ועוד, המחקר הארכיאולוגי, כמו שהוא משתקף בפרסומי מכללת אריאל, מקצין את ההישענות על המסורת התנכית של המחקר הארכיאולוגי שהזרם המרכזי בארכיאולוגיה הישראלית ערער עליה. תיטיב להמחיש זאת דוגמה ממחקרו של שמעון ריקלין על מיקומה של העיר התנכית עי (1995). לאחר דיון במקורות התנכיים וזיהוי אתרים ארכיאולוגיים שלא נחפרו או שלא נמצאו בהם שרידים מהתקופה המתאימה, מסיק החוקר על מיקומה של העי ממזרח לבית-אל, וזאת בהתבססו על סמיכות הציון של שתי הערים במקרא. בסיכום המאמר קובע המחבר כי "דומה כי התיאור ההיסטורי (המקראי) על כל מגבלותיו עדיף במקרים רבים על ניתוח ממצא חומרי בשטח. גם במאמר זה נעשה ניסיון להסתייע ככל האפשר בתיאור המקראי שכן רק בזכות תיאור זה ידועים לנו סיפורה של העי ומקומה המשוער". מכאן שבחסות המנהל האזרחי מתפתחת ארכיאולוגיה שמגויסת במלואה למען מפעל ניכוס השטחים לטריטוריה הלאומית, ופוסלת כל גישה ביקורתית.

המחקר הארכיאולוגי האלטרנטיבי משמש בסיס למערכת הפצה של ידע פופולארי על השטחים באמצעות מפות תיירות באתרי מורשת בשטחים. את המפות מפיצה מועצת יש"ע והמועצות האזוריות הכפופות לה, ואליהן מצטרף גם מערך בתי ספר שדה המפיץ ידע זה בסיוע משרד החינוך. מועצת יש"ע מפיצה מפת תיירות בשטחים אשר מדגישה את רשימת אתרי התיירות היהודיים המשוחררים על פי הארכיאולוגיה התנכית. נוסף על כך, כל מועצה אזורית מפיצה מפות תיירות הכוללות את היישובים היהודיים בשטחים, דרכי גישה לאזור מהקו הירוק ואתרים יהודיים היסטוריים. המפות מוחקות את המרחב הפלסטיני לחלוטין ומציגות את השטחים כחלק מהרצף הטריטוריאלי הישראלי הן בממד המרחבי הן בממד העיתי.

ארבעה בתי ספר שדה פועלים בגדה המערבית בלבד, והם הפכו לסוכני הפצה של הידע הארכיאולוגי האלטרנטיבי. עצם הדבר שמשרד החינוך שולח עשרות כיתות מהחינוך הממלכתי והממלכתי-דתי לטיולים שנתיים בהדרכת בתי ספר שדה אלה, נותן להם גיבוי ממשלתי רשמי. לדוגמה, מאתר בית ספר שדה כפר עציון עולה כי כ-50,000 תלמידים מחמישים בתי ספר וכ-10,000 מבקרים פרטיים ביקרו בבית הספר בשנה האחרונה. מאמר של מאיר תורי באתר מלמד כי בית הספר מעורב בחפירות

ובמחקר ארכיאולוגי המתמקד בחשיפת העבר המקראי והמשנאי של האזור. בית הספר מדגיש שלושה נושאים בפעילותו החינוכית: המחשת העבר היהודי באזור כמנוף להבנת הקשר בין העם לארץ, חקר מורשת לוחמי גוש עציון והוראתה ומוזיאון המציג את סגנון החיים של הערבים כמודל לסגנון החיים התנכי. כל אלה משרתים בחסות משרד החינוך את היעד של הגדרת השטחים כחלק מהטריטוריה הלאומית בתודעת הציבור הישראלי.

מנגנונים של הבניית הטריטוריה הלאומית: פרקטיקות יומיומיות

חיי יומיום של המתנחלים

ממי (1985) בוחן בספרו על הכובש והנכבש כיצד משפיעה המציאות המיוחדת של חיי היוםיום תחת משטר הכיבוש הן על קהילת הכובשים הן על קהילת הנכבשים. עיקר טענתו היא כי הצדדים נקלעים למציאות של דיכוי וניצול גם כאשר מדובר באנשים שהם טובים ביסודם. מנגנון הכיבוש גורר את הכובשים להנמיך את קומתם של הנכבשים ולהבטיח את התנהגותם הכנועה כדי להבטיח את השליטה בנכבש גם בניגוד לרצונו. השימוש של הנכבשים בטרור כאמצעי של מחאה ומאבק לשחרור מחייב את הכובש להפעיל אמצעי דיכוי קשים יותר כנגד הנכבש. מנגנונים אלה הופכים להכרח קיומי לכובש, וזה מבנה מחדש את זהותם של הכובש והנכבש (Tajfel, 1978). הסכסוך העקוב מדם בין הכובש לנכבש, שהוא רווי במשקעים מרים של אלימות ותגובות-נגד לאלימות, משכיח מלב הצדדים את מקורות הסכסוך כשיצר הנקמה ההדדי מזין את הסכסוך בנפרד ממקורותיו הראשוניים (Girard, 1977). בתהליך זה, על הכובש לחפש דרכים לשמור על דימויו העצמי החיובי לנוכח האכזריות הגוברת של מנגנוני הכיבוש. מנגנון שכזה הוא תהליך הדה-הומניזציה של הנכבש, דימוי שזוכה לאישוש בדעת הקהל לנוכח האלימות שמפגין הנכבש במאבקו לשחרור (Derrida, 2005; Korf, 2006; בר-טל, הלפרין, שרביט, רוזלר ורביב, 2008). הכיבוש יוצר מעמדים המזכירים את המציאות שמתאר ממי, זו המובילה למיסוד של יחסי כובש-נכבש המאופיינים בדה-הומניזציה של כל צד את הצד האחר. המתנחל יוצר לעצמו דימוי עצמי של שוחר שלום, המתנחל בשטחים כדי לחיות בשלום עם שכניו הפלסטינים למען רווחתו שלו ורווחתם הכלכלית של שכניו הפלסטינים (בר-טל, 2007). פעמים רבות נשמעת טענתם של מתנחלים כי הם הביאו פיתוח לשטחים וסיפקו עבודה לפלסטינים שכניהם, שעמם הם שאפו לחיות בשלום. רבים מזכירים בנוסטלגיה את קשרי השכנות הנפלאים בינם לפלסטינים עד פרוץ האלימות הפלסטינית שפגעה לדעתם במרקם יחסים זה. הם מוסיפים ומציינים כי הם סיפקו מקורות תעסוקה לפלסטינים שאפשרו להם להתקיים בכבוד תחת הכיבוש. בכך המתנחלים מתעלמים

מהאלימות "האצורה" שלהם ככובשים, המתנחלים בחסות צה"ל ומערכת שלטונית שתומכת בטריטוריה שהפלסטינים תופסים כפלסטינית, כמו שהם מתעלמים מהנישול השיטתי של פלסטינים מקרקעותיהם וממקורות הקיום שלהם.

הדוגמאות השכיחות של המציאות היומיומית תחת משטר הכיבוש ממחישות טוב מכול את מיסודה של האלימות האצורה כאמצעי להבטיח את כניעתם של הנכבשים. הדוגמה הבולטת ביותר היא העובדה שכל מתנחל הנע ברחבי השטחים נושא עמו נשק להגנה עצמית. עצם מציאות זו הופכת כל מפגש בין מתנחל לפלסטיני לבלתי שוויוני ומחייבת את הפלסטיני לקבל את יתרון הכוח של המתנחל. במציאות שכזאת אין צורך להפעיל את הנשק כדי לסמל את יחסי הכוח הבלתי שוויוניים הללו. המפגש הלא-שוויוני משליך על התנהגות הצדדים בכל מגע בשוק, בסכסוך שכנים, בהתגרריות הדדיות וכדומה. ואף על פי כן, לא אחת מתנחלים משתמשים או מאיימים בנשק כנגד דפוסי מחאה של פלסטינים כזריקות אבנים וכיוצא באלה. גם כאשר קיים ספק עד כמה נקלעו המתנחלים לסכנת חיים מיידית.

דוגמה נוספת היא התנהגות המתנחלים בכביש. התחושה של המתנחלים כי עצירה בצמתים חושפת אותם לפעולת טרור הביאה כבר בשנות השבעים למיסוד של נורמות נהיגה, לפיהן מכונית עם מספר ישראלי עוברת ראשונה בצומת ללא קשר לכיוון ממנה היא מגיעה. המכונית של הפלסטינים ממתינה בצומת עד למעבר המכונית הישראלית. נורמה כזאת יצרה פרקטיקה שממסדת מחדש את עליונותו של המתנחל על פני הנכבש. כאשר אמצעים אלה לא הספיקו נגד האלימות הפלסטינית הגלויה, הופקעו אלפי דונמים של אדמות פלסטיניות לצורכי ביטחון לשם סלילה של כבישים נפרדים למתנחלים, העוקפים את היישובים הפלסטינים. גם גילוי זה של אלימות אצורה כנגד אינטרסים פלסטינים תופס הכובש כאמצעי התגוננות מפני האויב הפראי ולא כמעשה של אלימות כלפיו. מציאות החיים היומיומיים תחת משטר הכיבוש רצופה בדוגמאות מסוג זה שקצרה היריעה להרחיבן. מכל מקום פרקטיקות אלה מעצבות מתנחל אדנותי הלומד להפחית את ערך האחר.

עשרות המחסומים בכבישי השטחים מדגישים אף הם את נחיתות הפלסטינים בהשוואה ליהודים. במציאות של המחסומים, יהודים עוברים את המחסום ללא בדיקה. הפלסטינים, לעומת זאת, נדרשים להמתין זמן רב בתור לבדיקה ביטחונית, שלא פעם נוקטת בפרקטיקות משפילות ומותירה את העוברים במחסום להחלטות שרירותיות ואף אכזריות לעתים (דיווחי מחסום ווטש). מתברר כי הפרקטיקות של הגבלת חופש התנועה שהפלסטינים מתנסים בהן בתדירות כה גבוהה, הצליחו להפנים גם ביהודים גם בפלסטינים את האדנות של היהודי על פני הנכבש הפלסטיני ושכירת מוסכמה זאת יצרה מבוכה אפילו בקרב הפלסטינים.

פרקטיקה אחרת היא הדגשת הנראות של המרחב היהודי וסימולו כיהודי. המתנחלים המתיישבים באזורים קרובים לתחומי מושב פלסטינים מעטרים את גגות

בתייהם בדגלי לאום גדולים. בתייהם מוקפים גדרות הגנה, תאורת לילה חזקה במיוחד ושומרים חמושים. המתקנים המדגישים את נראות המרחב היהודי נוטעים את הרושם כי ההתיישבות היהודית השתלטה על חלקים נרחבים של המרחב. מיקומם הטופוגרפי הגבוה ומתקני הביטחון מקנים להם ממד של שליטה במרחב, ולמרחבים הפלסטינים השכנים להם הם מקנים תחושה של פיקוח. מטעמי ביטחון, על הפלסטינים לעקוף אתרים אלה ולהתרחק מהם. כמו כן לעתים תכופות המתנחלים מתנכלים לפלסטינים המנחלים את חיי היומיום שלהם בשכנות למוקדי יישוב אלה, ותופעה זו מחזקת את תחושת הפיקוח שהתנחלויות ומאחזים בשכונות ערביות מטילים על הפלסטינים. יש עדויות רבות על הפיכת דוכנים בשוק, קללות ויריקות על פלסטינים בגין סכסוכים קטנים. בכל אירוע שכזה הפלסטיני פוחד להגיב כי הוא יודע שהשוטר או החייל לא יגן על זכויותיו, שהמתנחל החמוש עלול לסכן את חייו ולכן הוא מקבל בהכנעה התגרויות אלה. מספר לא מבוטל של מקרי רצח של פלסטינים שלעולם לא פוענחו אף שהחשד הראשוני נפל על מתנחלים, לא זכו למאמץ גילוי משטרי נאות. מתנחלים מרבים לשים דגלים על מכוניותיהם כדי להבהיר לפלסטינים כי מדובר במכונית של מתנחלים שנוסעת מצוידים בנשק ובנכונות להשתמש בו. לא פעם אחת נשמעת פרקטיקה זו בגאווה מפי מתנחלים הפוסקים כי "איתנו הפלסטינים לא מעיזים להתעסק לכן הדגל על המכונית מחזק את ביטחוננו בדרכים" (ראיונות עם מתנחלים אנונימיים בשטחים). אירועים יומיומיים אלה ממסדים את תחושת ההשפלה של הנכבש ואת תחושת האדנות של המתנחל, החש כי השטחים הם מרחב פראי הממתין לכיבושו בידי המתנחל בו בזמן שהפלסטיני הוא חלק מהמציאות הפראית המחייבת ריסון.

דוגמאות אלה מצביעות על מיסוד חיי יומיום לא-שוויוניים שקובעים עמדה של נחיתות, כאילו מולדת, של הפלסטינים על פני המתנחלים וחיילי צה"ל. מאות אלפי צעירים ישראלים וחיילי מילואים שותפים לחוויה זאת בתקופות שירותם בצה"ל, והם מביאים איתם זיכרון זה לחיים האזרחיים בתחומי הקו הירוק. אבל דוגמאות אלה הן קצה הקרחון של מערכת ממשלתית הפוגעת בזכויות הפלסטינים. תושב פלסטיני נזקק לרישיונות רבים מהממשל הצבאי. הוא נאלץ להמתין בתורות ארוכים, להתמודד עם תשובות שרירותיות ועם כל מיני מגבלות על חופש תנועתו, זכותו לקניין וכדומה. כל אלה מעמיקים את תחושת ההשפלה שהפלסטיני נושא עמו. בעיקר בולטת הבושה המתלווה לפרקטיקות של ההשפלה המתבצעות כלפי הורים בפני ילדיהם וכלפי נשים בפני בעליהן.

קשה להוכיח את השפעת הפרקטיקות הדכאניות הממוסדות בשטחים הכבושים על החברה הישראלית כולה, אך אירועי אוקטובר 2000 מספקים לנו רמז לזליגה של השקפות עולם ודפוסי התנהגות שהתמסדו בשטחים הכבושים לתוך מדינת ישראל (Rosler, Bar-Tal, Sharvit, Halperin, E., & Raviv, 2009). כבר בשנות התשעים, מלמד מחקרו של שני (1995), כי הערבים אזרחי ישראל תופסים את עצמם כחלק

מהזהות הפלסטינית אך מבחינים בין מעמדם כאזרחי ישראל ובין הפלסטינים בשטחים הכבושים. בניגוד לכך, ראיונות עם קבוצת ביקורת של נחקרים יהודים, מיישובים שכנים ליישובים הערבים, מלמדת כי היהודים לא הבחינו בין פלסטינים אזרחי ישראל לפלסטינים מהשטחים וראו בכולם גורם עוין המסכן את המדינה. במאורעות אוקטובר הסתיימו ההפגנות ב־13 ערבים הרוגים, לאחר שהשוטרים ירו אל ההמון המפגין בדומה להתנהגות כוחות הביטחון בהפגנות בשטחים הכבושים ובניגוד לנוהגם בהפגנות סוערות לא פחות של חרדים.

מסקנות

מדינת ישראל נמנעה מלספח את השטחים והצהירה על כוונתה לכבד את האמנות הבין־לאומיות המגדירות התנהגות כובשים בשטחים כבושים, זאת למרות הספקות שהעלו מקצת המשפטנים הישראלים באשר למעמדם הבין־לאומי של השטחים. ממצאי המחקר הנוכחי מלמדים כי לא ניתן להגיע למסקנה כי החלטה זאת הייתה אסטרטגית אלא מתבקשת המסקנה שהחלטה זאת הייתה טקטית בלבד. היא נועדה לאפשר למדינת ישראל להפעיל בשיטתיות פרקטיקות של סיפוח מעשי מבלי לעורר התנגדות פעילה מצד הקהילה הבין־לאומית ומתוך שהיא שומרת על האפשרות לקיים ממשל צבאי בשטחים ככלי לדיכוי כל ניסיון של פלסטינים למרוד כנגד תהליך הסיפוח הזוחל של השטחים. כמה וכמה מנגנונים פעלו כדי לבצע את הפרויקט של הסיפוח הזוחל. המנגנונים האלה אינם ייחודיים למדינת ישראל, הם שימשו מדינות צעירות רבות שרצו להנחיל לציבוריהן זהות לאומית המתקשרת לטריטוריה הנתפסת כלאומית. ייחודו של המקרה הישראלי הוא בהפעלתם של מנגנונים של ניכוס הטריטוריה לאומה בשטחים שהמדינה עצמה הגדירה ככבושים ולא כשטחי מולדת. כך נוצר משטר של שניות כפולה: (א) הבחנה בין המעמד הרשמי של השטחים ככבושים ובין המאמץ לנכס את הטריטוריה למרחב הלאומי כמוקד של הבניה מחדש של הזהות הלאומית הישראלית. (ב) הבחנה בין הממשל הצבאי שהוחל על האוכלוסייה הפלסטינית כמתבקש על ידי האמנות הבין־לאומיות לאוכלוסייה של שטח כבוש, ובין האוכלוסייה היהודית הגדלה בשטחים הנהנית מזכויות אזרחיות מלאות.

שניות זו, המתקיימת זמן רב, מייצרת לדעת אזולאי ואופיר (2008) משטר שהוא חלק מהמבנה הפוליטי של החברה הישראלית ולא שליטה על טריטוריה זרה. בתוך משטר זה חלקים באוכלוסייה נהנים מזכויות אזרח מלאות וחלקים אחרים לא, ומצב זה מערער את הבסיס הדמוקרטי של המדינה. בעת ובעונה אחת המשטר הדמוקרטי בתחומי הקו הירוק וביחס לאוכלוסייה היהודית בשטחים נשמר, כך שאי־אפשר לטעון כי מדינת ישראל איננה מדינה דמוקרטית. המיסוד של שניות זאת מתחזק לנוכח העובדה שגם בשנים 1949–1967 חסרו מקצת התושבים זכויות יסוד בהיותם נתונים לממשל צבאי למרות שהוגדרו כאזרחי המדינה. המסקנה המרכזית מדיון זה

היא שהמערכת הפוליטית הישראלית מצאה דרכים לגזול זכויות יסוד מאוכלוסיות פלסטיניות בלי לערער על הלגיטימציה הדמוקרטית של משטרה הן כלפי פנים הן כלפי חוץ. אף על פי שדפוסי ההגבלה של זכויות השתנו במרוצת השנים, הדרה של קבוצות אוכלוסייה מזכויות יסוד היא מבסיסי המבנה הפוליטי הישראלי.

את רוב הפרקטיקות שהופעלו כדי להבטיח שליטה יהודית על הטריטוריה ולעצב את התודעה הטריטוריאלית של בני האומה סביב הטריטוריות החדשות בשטחים, ביצעו מוסדות רשמיים של המדינה, לעתים בהפעלת לחצים על אקדמאים וגופים מקצועיים שסירבו לשתף פעולה עם מגמה זו. ההשתלטות על הקרקעות, ההתיישבות, עיצוב המפה, החינוך וכדומה, בכולם שלטו ישירות מוסדות המדינה. היקף ההפעלה של מנגנונים אלה, השיטתיות שבה הופעלו, העקביות ורבי-הממדיות שלהם מלמדים כי הפרויקט של קשירת הזהות הלאומית החדשה לטריטוריות החדשות היה פרויקט מכוון ולא השלכה בלתי מכוונת של חוסר ההחלטיות של ממשלות ישראל. נראה כי גם פעילות של קבוצות כגוש אמונים ומועצת יש"ע נטמעה בפעילות של מוסדות המדינה, אשר גיבו אותם בפועל גם ברגעים של מתח בין גורמי המדינה לארגוני המתנחלים.

ההשפעה של תהליכים אלה על החברה הישראלית היא בהגדרה המחודשת של הזהות הישראלית, המדגישה יותר ויותר את המרכיב היהודי בזהותה כמדינה יהודית ודמוקרטית בגין המרכזיות שיוחסה לטריטוריות החדשות בהבניית הזהות הלאומית. מגמה זו באה לידי ביטוי בתמורות שחלו בשיח הפוליטי במדינת ישראל מאז כיבוש השטחים. הסוכנות המרכזית של מגמה זו הייתה תנועת גוש אמונים. תנועה זו סחפה את התנועה הדתית הלאומית לעמדה השואפת להוביל את התנועה הציונית לעידן המדגיש את זהותה היהודית של המדינה ולהפוך את חבלי יהודה ושומרון לגלעין המניע את התנועה הפוליטית בכיוון זה. במרוצת השנים מאז הכיבוש התמסדו בפוליטיקה הישראלית שתי קואליציות מתחרות. האחת של מפלגות הימין המדגישות את הזהות היהודית הפרטיקולריסטית והאחרת, הכוללת את מפלגות השמאל, המדגישה זהות אוניברסאלית הומניסטית. תפיסות אלה מתקשרות גם לעמדות כלפי השליטה הישראלית בשטחים. הקואליציה של השמאל שאפה לשלום עם מדינות ערב הכרוך בויתור על השליטה בשטחים, ואילו קואליציית הימין הגדירה את השטחים כלב לבנה של הארץ ואת השליטה בהם כמבטאת את תמצית זהותה של המדינה כמדינה יהודית. חידוד הזהות הלאומית על פי הגדרות דתיות המעמידות את השליטה בטריטוריה, ועוד בטריטוריה המאוכלסת ברוב של בני עם אחר, כמוקד הזהות לא הצטמצם לגוש אמונים ולתנועת הציונות הדתית אלא חלחל לרבדים עמוקים יותר בחברה היהודית. זוהי טריטוריאליות שמחדדת את הצורך במנגנוני דיכוי כנגד עם אחר, שמחדדת את הזהות לא סביב ערכים של צדק אוניברסאלי ברוח נביאי ישראל אלא בערכים המתנגשים בהכרח בערכים אלה כדי לאפשר דיכוי של פלסטינים וניהול מאבק קיומי מול העולם הערבי והמוסלמי. מגמת התנודות מעמדות הומניסטיות אוניברסאליות

לעמדות יהודיות פרוטוקולריסטיות אפיינה בעיקר גורמים אקטיביסטים בתנועת העבודה ובמפלגות הליברליות. מלחמת ששת הימים העלתה לכמה הציבורית את תנועת ארץ-ישראל השלמה, שהורכבה מחברי אחדות העבודה ואקטיביסטים ממפא"י. גורמים אלה חברו למפלגות הימין, שתמכו בסיפוח השטחים הכבושים. גם המפלגה הליברלית התאחדה עם מפלגת חרות הימנית שהמשיכה להאמין בארץ-ישראל השלמה. האיחוד נבע מגורמים מורכבים יותר בפוליטיקה הישראלית אבל ההתלהבות שסחפה גורמים רבים בחברה הישראלית בגין כיבוש מרחבי התנ"ך, סחפה גם את הליברלים לאמץ עמדות ימניות. המעורבות הגוברת של החרדים בפוליטיקה הישראלית וההתלהבות מהחזרה לשטחי ארץ האבות סחפה גם את החרדים לעמדות ימניות המבקשות לספח את השטחים. אף שעמדות הרבנים נותרו פשרניות בנושא השטחים, הם חוששים לחייב את מפלגותיהם לפתרון של פשרה טריטוריאלית מפחד לאבד את תומכיהם שאימצו עמדות ימניות ביחס לשטחים. עצם הדבר שהממשלה יישבה רבים מהם בשטחים, משלב גם אינטרסים אישיים של רבים מהחרדים בהמשך השליטה על השטחים.

המתח בין השאיפה לספח את השטחים ובין האיזון הדמוגרפי בשטחים אלה מולך בפעם הראשונה שיח התופס את מרכיבי הזהות הלאומית של מדינה דמוקרטית ויהודית כשתי זהויות המתנגשות זו בזו. מצד אחד סיפוח השטחים מפר את האיזון הדמוגרפי, והוא עלול להיות מתורגם לכוח פוליטי בקלפיות ולאיים על אופייה הדמוקרטי והיהודי של המדינה מכוח הפרקטיקה הפוליטית. מצד אחר ויתור על השטחים המהווים את ערש התרבות והזהות היהודית מנטרל את האיום הדמוגרפי אך יש בו ויתור על אופייה היהודי של המדינה מכוח זיקתה ונאמנותה למסורתה. נראה שזוהי מצוקה שהציבור הישראלי מתקשה להכריע בה. בינתיים המתח הדמוגרפי מעודד שיח ציבורי התומך בהגבלת זכויות של מיעוטים ובהדגשת השמירה על אופייה היהודי של המדינה. דרידה (2005) ואגמבן (2005) מציינים כי איומים על הזהות של מדינות דמוקרטיות מעוררים בחברות הרוב "מנגנוני חיסון עצמי", שמכוחם עלולה להתגבש תמיכה ציבורית בשלילת זכויות דמוקרטיות של מיעוטים המאיימים על הזהות של הרוב. סקרים שונים מלמדים כי רבים בציבור הישראלי מוכנים בעשורים האחרונים להצר את זכויות המיעוטים כדי להבטיח את הזהות היהודית של המדינה. גורמים אלה ובאליטה הפוליטית הימנית תופסים את בית הדין הגבוה לצדק כגורם אנטי-יהודי כאשר הוא מקפיד על שמירת הערכים הדמוקרטיים של החברה הישראלית. מכאן שהשטחים כאינקובאטור של זהות יהודית שהונחלה לציבור בכמה וכמה פרקטיקות ממוסדות, הצליחו לשנות את התודעה הציבורית בישראל סביב שיח הזהות.

רשימת מקורות

- אדמוני, י' (1992). עשור של שיקול דעת. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
- אורן, ע' ור' רגב (2008). ארץ בחאקי. ירושלים: כרמל.
- אזולאי, א' וא' אופיר (2008). משטר זה שאינו אחד. תל-אביב: רסלינג.
- אלדר, ע' וע' זרטל (2004). אדוני הארץ: המתנחלים ומדינת ישראל. אור יהודה: כנרת, זמורה-ביתן, דביר.
- ביתן, ח' (1992). ועדת השמות הממשלתית. ארץ ישראל, 23, עמ' 366-371.
- ברגר, ת' (2008). איך עושים דברים עם מפה, ברווח בין עולם לצעצוע. תל-אביב: רסלינג.
- בר-גל, י' (1993). מולדת וגיאוגרפיה, מאה שנות חינוך ציוני. תל-אביב: עם עובד.
- (1999). סוכנות תעמולה ארץ ישראלית, הקרן הקיימת לישראל, 1947-1924. חיפה: הוצאת אוניברסיטת חיפה.
- בר-טל, ד' (2007). לחיות עם הסכסוך. ירושלים: כרמל.
- בר-טל, ד', הלפרין, ע' שרביט, ק' רוזלר, ר' ורביב, ע' (2008). כיבוש מתמשך: היבטים פסיכולוגיים-חברתיים של חברה כובשת, סוציולוגיה ישראלית, 2, 357-386.
- גורני, י' (1993). מדיניות ודמיון. ירושלים: יד בן-צבי.
- גורביץ, ז' (2007). על המקום. תל-אביב: עם עובד.
- דרזיה, א' (1993). "מרחב ושמות, שמות יישובים, תהליכים לאומיים ויחסים חברתיים". חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, החוג לגיאוגרפיה. אוניברסיטת חיפה.
- הופמן, ע' (2002). "בין היסטוריה לאומית להיסטוריה כללית". בתוך: הופמן, ע' וי' שגל (עורכים). ערכים ומטרות בתכניות הלימודים בישראל. תל-אביב: רכס.
- ממי, א' (1985). דיוקן הנכבש ולפני כן דיוקן הכובש. ירושלים: כרמל.
- פינקלשטיין, י' (1999). ראשית המדינה בישראל וביהודה. החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, כו, עמ' 132-142.
- פירר, ר' (1985). סוכנים של החינוך הציוני. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד/ספרית פועלים.
- פלג, מ' (1997). להפיץ את זעם האל. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
- קרצמר, ד' (2013). דיני התפיסה הלוחמתית כמערכת שליטה: הלבשת הנישול בכסות מכובדת. ד' בר-טל וי' שגל (עורכים). השפעת הכיבוש על החברה הישראלית. תל-אביב: האגודה הישראלית למדע המדינה.
- רביצקי, א' (1993). הקץ המגולה ומדינת היהודים, משיחות, ציונות ורדיקליזם דתי בישראל. תל-אביב: עם עובד.
- ריקלין, ש' (1995). הצעה חדשה לזיהוי העי בסמוך למעלה מכמש. מחקרי יהודה ושומרון. קדומים-אריאל: המכללה האקדמית יהודה ושומרון, עמ' 27-33.

- שלג, י' (2000). הדתיים החדשים. ירושלים: כתר.
- שנל, י' (2002). גיאוגרפיה כאתגר חינוכי, הופמן, ע' וי' שנל (עורכים). ערכים ומטרות בתכניות הלימודים בישראל. תל-אביב: רכס.
- (2012). האסטרטגיה של השליטה בשטחים. חסון, ש' (עורך), עיצוב המרחב בישראל.
- Agamben, G. (2005). *State of exception*. translated by Kevin Attel. Chicago: University of Chicago Press.
- Anderson, B. (1991). *Imagined Communities*. London: Verso.
- Azaryahu, M., Golan, A. (2001). Renaming the landscape: The formation of the Hebrew map of Israel 1949-1960. *Journal of Historical Geography*, 27(2), Pp. 178-195.
- Bar-Tal, D. (2000). *Shared Beliefs in a Society: Social Psychological Analysis*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Benvenisti, M., Khayat, S. (1988). *The West Bank and Gaza Atlas*. Jerusalem: *The Jerusalem Post*.
- Billig, M. (1995). *Banal Nationalism*. Sage: Nationalism.
- Brown, B.B. (1987). Territoriality. In: D. Stokols & I. Altman (Eds.). *Handbook of Environmental Psychology*, pp. 505-529. John Wiley; New York.
- Buttimer, A. (1976). Grasping the dynamism of the life world. *Annals of the Association of the American Geographers*, 56(2), Pp. 277-292.
- (1993). *Geography and the Human Spirit*. Baltimore: John Hopkins University Press.
- Carter, P. (1988). *The Road to Botany Bay*. New York: Balckwell.
- Chisholm, M., Smith, D. (1990). *Shared Space. Divided Space*. London: Unwin Hyman.
- Cohen, S. B., Kliot, N. (1981). Israel place names as reflection of continuity and change. In *Nation Building, Names*, 29(4), Pp. 653-680.
- De Certeau. (1984). *The Practice of Everyday Life*. Los Angeles: University of California Press.
- Derrida, J. (2005). *Two Essays on Reason*. California: Stanford University Press.
- Duncan, J., Duncan, N. (1988). *Rereading the landscape, Environment and Planning D: Society and Space*, 6, Pp. 117-126.
- Eco, U. (1972). *Einführung in de Semiotik*. Munich.
- Even Zohar (1986). Language conflict and national identity: A semiotic

- approach. In J. Halper (Ed.). *Nationalism and Modernity: Mediterranean Perspectives.*, Pp. 126-135. New York.
- Gelner, E. (1994). *Conditions of Liberty: Civil Society and the Rivals.* New York: Pinguin.
- Giddens, A. (1991). *Modernity and Self Identity: Self and Society in the Late Modern age.* Cambridge: Polity.
- Gillis, J. R. (1994). *Commemoration: The Politics of National Identity.* Princeton University Press: Princeton.
- Girard, R. (1977). *Violence and the sacred.* Baltimore: John Hopkins University Press.
- Greenberg, R. (2008). The West Bank and East Jerusalem archeological data base project. The S. Daniel Abraham Center for International and Regional Studies. www.tau.ac.il/humanities/abraham/archiological-database.html
- Hooson, D. (1994). *Geography and National Identity.* Oxford: Blackwell.
- Korf, B. (2006). Who is the rouge? Discourse, power and spatial politics in post-war Sri Lanka. *Political Geography.* 25, Pp. 279-297.
- Kellerman, A. (1989). *Time, Space and Society: Geographical and Societal Perspectives.* Kluwer: Dordrecht.
- Knight, D. B. (1982). Identity and territoriality, geographical perspectives on nationalism and regionalism. *Annals of the Association of the American Geographers.* 72, Pp. 514-531.
- Lefevre, H. (1971). *The Production of Space.* Oxford: Blackwel.
- Leuenberger, C., Schnell, I. *The Politics of Maps in Israel.* (Unpublished).
- Newman, D. (2001). From national to post-national territorial identities in Israel-Palestine. *Geojournal,* 53(3), Pp. 235-246.
- Paasi, A. (1999). Boundaries as social processes: Territoriality in a world of flows. *Geopolitics,* 3(1), Pp. 69-88.
- Podeh, E. (2002). *The Arab-Israeli conflict in Israeli history textbooks, 1948-2000.* Westport, CT: Bergin & Garvey.
- Redfield, M. (2003). *The Politics of Aesthetics.* Stanford: Stanford University Press.
- Rosler, N., Bar-Tal, D., Sharvit, K., Halperin, E., & Raviv, A. (2009). Moral aspects of prolonged occupation: Implications for an occupying society. In: S. Scuzzarello, C. Kinnvall & K.R. Monroe (Eds.). *On behalf of*

- others: The psychology of care in a global world*. New York: Oxford University Press, Pp. 211-232.
- Sarup, M. (1996). *Identity, Culture and the Postmodern World*. Athens: The University of Georgia Press.
- Schnell, I. (1999). Narratives and Styles in regional geography of Israel. In A. Buttner, S. Bruhn & U. Wardenga (Eds.). *Text and Image: Constructing Regional Knowledge*. Leipzig: Institut für Landeskunde.
- (2000). Heimatkunde in Israeli regional geography. In: A. Hofman, I. Schnell, G. Stephan, G. Brauer & P. Fenn (Eds.). *Identity and Education in German and Israel*. Verlag Dr. Kovac: Hamburg.
- (2001). Transformation in territorial concepts: From nation building to concession. *Geojournal*, 53(3), Pp. 221-234.
- Shilhav, Y. (2001). Religious factors in territorial disputes: An intra-Jewish view. *Geojournal*. 53(3), Pp. 247-259.
- Soja, E. (1996). *Third Space*. Oxford: Basil Blackwell.
- Tajfel, H. (1978). Social categorization, social identity and social comparison. In: H. Tajfel (Ed.). *Differentiation between Social Groups*. Academic Press: London, Pp. 61-76.
- Zelinski, W. (1988). *Nation into State*. Carolina: University of North Carolina.

עמדות הציבור היהודי בישראל בסוגיית "השטחים הכבושים": נתונים והשלכות

תמיר מגל, נטע אורן, דניאל בר-טל, עירן הלפרין

כאשר הסתיימה מלחמת העצמאות בהסכם הפסקת האש (1949), היה קשה לחזות ש-18 שנים מאוחר יותר תחל מלחמה נוספת שתימשך שישה ימים, שבמהלכם תכבוש ישראל את כל סיני, רצועת עזה, הגדה המערבית ורמת הגולן. קשה אף יותר היה לדמיין שב-2010 עדיין יתקיים כיבוש ישראלי בגדה המערבית וברמת הגולן, וישראל תשלוט בחלק נרחב מתחומי החיים ברצועת עזה. כיבוש ממושך זה משקף לא רק מצב צבאי ומדיני בעל השלכות כלכליות, חברתיות, תרבותיות ודתיות מרחיקות-לכת למדינת ישראל – הוא גם משפיע בהכרח על הרפרטואר הפסיכו-חברתי והפוליטי של החברה היהודית בה (Bar-Tal, Halperin & Oren, 2010). תוצאות מלחמת 1967, ובעיקר כיבוש הגדה המערבית ורצועת עזה, היוו נקודת מפנה מכרעת בעמדותיהם של חברי החברה היהודית בישראל. עד מלחמת 1967, רוב היהודים בישראל ראו בקווי הפסקת האש ב-1949 (הקו הירוק) את גבולות המדינה הסופיים, ולא טיפחו תקוות לכיבושם של שטחים נוספים.¹ כיבוש השטחים ב-1967 שינה עמדות אלה מן הקצה אל הקצה בתוך זמן קצר מאוד, והעלה את התפיסה כי השטחים הללו – בייחוד הגדה המערבית ורצועת עזה – הינם שטחים משוחררים, שכן הם חלק מהמולדת ההיסטורית המובטחת וגם נחוצים לשם הבטחת המשך קיומה של מדינת ישראל. מטרתו של פרק זה היא להאיר את האוריינטציות השונות לגבי מעמד השטחים הכבושים והעמדות לגבי העם הפלסטיני, שרווחו בקרב הציבור היהודי בישראל

1 הרעיון בדבר קריאת תיגר על גבולות 1949 והרחבת מדינת ישראל היה נפוץ בחוגים מסוימים, בעיקר בקרב חברי המפלגות חרות ואחדות העבודה (נאור, 2001). אף על פי כן, הזרם המרכזי בציבור הישראלי ברובו דחה רעיונות אלה מכול וכול וקיבל את גבולות 1949 כריאלפוליטיק.

מ־1967 עד 2009. הפרק מתמקד בהשתקפותן של עמדות אלה במציעיהן של המפלגות הפוליטיות, באמונות המנהיגים הפוליטיים בתקופות שונות וברדת הקהל. הנחת היסוד של הניתוח שלנו הינה שלעמדתם של המנהיגים ובני החברה בשתי הסוגיות הללו (מעמד השטחים ודימוי הפלסטינים) יש השלכות חשובות על מוכנותם לקבל עקרונות שונים הנחוצים לפתרון הסכסוך הישראלי-פלסטיני; לקבל את הפתרונות שהוצאו לפתרון של שלום לסכסוך; וכן לקבל את הפלסטינים כעם שווה-זכויות, ולהתייחס אליהם כבני-שיח למטרות של עשיית שלום. ביתר פירוט, אנו טוענים שלעמדות הללו הייתה, ועדיין יש, השפעה על הנכונות לסיים את הכיבוש ועל הפעולות הפוליטיות אשר ננקטו וננקטות לאורה. עם זאת, תחילה עלינו להציג בקצרה את המשמעות הכללית של כיבוש.

המשמעות של כיבוש

אנו יוצאים מנקודת הנחה בתחילת המאה ה־21, כיבוש ממושך של אומה אחת בידי אומה אחרת הינו תופעה נדירה ביותר, שכן הקהילה הבין-לאומית רואה בו מעשה פסול ולא-מוסרי המנוגד לחוק הבין-לאומי (לפרטים, ראו את Roberts, 1990). על כן, מנקודת מבט פסיכולוגית, למונח "כיבוש" משמעויות שליליות:

הוא משקף ניגוד עניינים אינהרנטי בין כובש לנכבש; משמעו שההקשר מאופיין באליומות; הוא כרוך במידה רבה של אפתייה כלפי הנכבש וגישה שלילית כלפי הכובש; והוא משדר ציפייה לכך שהמצב הינו זמני ועתיד לבוא על סיומו (Halperin, Bar-Tal, Sharvit, Rosler & Raviv, 2010) מסיבה זו, לכיבוש השלכות קשות על הכובש, לא רק בשל הביקורת והסנקציות המופנות נגד חברות כובשות, אלא גם בשל ההשלכות הפסיכו-חברתיות שמייצר הכיבוש לחברה (Sharvit, Halperin, Rosler, Bar-Tal & Raviv, 2009)

במצבי כיבוש, חברי החברה הכובשת מוצאים את עצמם משתמשים בכוח ובאלימות, ולעתים אף מבצעים מעשים שמנוגדים לנורמות מוסריות. זאת משום שברוב המקרים החברה הנכבשת מתנגדת באמצעים אלימים ובלתי אלימים שונים ומגוונים לכיבוש (ראו דוגמאות עכשוויות בעיראק, אפגניסטן וצ'צ'ניה). כמו כן קבוצות התייחסות מרכזיות בקהילה הבין-לאומית מותחות ביקורת על מעשי המדינות הכובשות. תהליכים אלה מאיימים על הצורך הבסיסי של בני האדם כפרטים וחברי קולקטיב לשמר הן ערך עצמי חיובי שלהם, הן ערך חיובי של החברה שלהם והן את שמה הטוב של המדינה הכובשת. איום זה מתעצם כאשר החברה מבקשת לפעול על פי נורמות בין-לאומיות ולהתקבל לאגף הנאור בקהילה הבין-לאומית. על כן, האתגר הפסיכולוגי המרכזי העומד בפני חברה כובשת הוא יישוב הסתירות שבין הרצון לשמר ערך עצמי חיובי ובין ההשלכות השליליות של מצב הכיבוש (לפירוט, ראו את

(Halperin et al., 2010). כמובן, דרך אחת ליישוב הסתירה היא לסיים את הכיבוש. על כן, נראה שנכונות מצד החברה הכובשת להכיר במצב מסוים כ"כיבוש" עשויה להיות תנאי הכרחי (גם אם אינו מספיק) לסיומו.

על כן, אנו טוענים שעל מנת שכיבוש יוכל להתקיים ולהתמשך, החברה הכובשת נדרשת למניעים כבדי־משקל כדי ליזום אותו וכדי לשמר אותו בשנים שלאחר מכן. בני החברה מוכרחים לייצר הסבר משכנע לכיבוש או להכחיש את דבר קיומו. בחינה של ההסברים השונים לפעולת הכיבוש מראה כמה סיבות אפשריות לפעולה זו: יש שבני החברה הכובשת מאמינים שהכיבוש משרת מטרת־על המשותפת לאומות רבות, ושהוא נחוץ כדי למנוע אסונות נוראים יותר או להגשמת מטרה נכספת (לדוגמה: הכיבוש האמריקאי בעיראק). במקרים אחרים, בני החברה הכובשת מאמינים שהכיבוש הוא צעד נחוץ להבטחת יעדים מהותיים של החברה או אפילו יעדים בעלי אופי קיומי, שבלעדיהם, הם מאמינים, לא תוכל החברה לשרוד (לדוגמה: הכיבוש היפני במנצ'וריה). לעתים, בני החברה הכובשת מאמינים שיש להעניש את האומה האחרת על עוולה שהיא אחראית לה (לדוגמה: הכיבוש האמריקאי באפגניסטן). במצבים אחרים, חברות כובשות עשויות לסרב לקבל את הגדרת המציאות ככזאת של כיבוש, והם מגדירים אותה כ"שחרור" או במונחים אחרים, מקובלים יותר (לדוגמה: הכיבוש הרוסי באזורים מסוימים של גאורגיה או הכיבוש הסיני בטיבט).

מקרה הכיבוש הישראלי

בראשית הניתוח שלנו את המקרה הישראלי, נאיר תכתובת לגבי דיון שערכו הרמטכ"ל, יצחק רבין, ושר הביטחון, משה דיין, כשישה שבועות אחרי תום מלחמת ששת הימים (לסיפור המלא, ראו את שגב, 2005). במקור, נכתב בפרוטוקול שאחד הנושאים על סדר היום היה "תקריות בשטחים הכבושים". ימים ספורים לאחר מכן, "יד נעלמה" שינתה את הפרוטוקול בכתב־יד והחליפה את המונח "שטחים כבושים" במונח "שטחים משוחררים" – מהמונח "שטחים משוחררים" עולות כמובן משמעויות חברתיות־פוליטיות מקובלות, ועל כן נעשה בו שימוש כבר בשלבי הכיבוש המוקדמים ביותר. כיבוש השטחים שמעבר לקו הירוק במלחמת 1967, הוביל בתוך זמן קצר לשינוי באמונותיהם הבסיסיות של ישראלים־יהודים רבים לגבי שטחים אלה, ומכאן לשינוי של ממש בהשקפותיהם. כיבוש השטחים הגביר באופן ניכר את האמונה שהשטחים הללו – ובעיקר הגדה המערבית ורצועת עזה – צריכים להיות חלק מהמדינה היהודית. כך התגבשה הסכמה שהשטחים שוחררו והיהודים שבו למולדתם. תפיסה זו זכתה למעמד הגמוני בקרב חלק הארי של החברה היהודית בישראל לאחר מלחמת 1967. היא נישאה בפי רוב מנהיגי המדינה, בתקשורת, בפי המפלגות הפוליטיות, בפי רבים

באליטה הפוליטית והתרבותית ובפי בני החברה (נאור, 2001). עם התפיסה הזו נולדה גם האמונה שאסור לישראל לסגת מהשטחים הכבושים. אמונה זו התבססה על טיעונים מתחום הדת, הלאום, ההיסטוריה, התרבות, הפוליטיקה והצבא.

טענתנו היא כי מרגע תחילת הכיבוש, הופיעו בישראל דעות שונות וניתן למקמן על רצף: בקצהו האחד של הרצף היו רוב גדול של ישראלים-יהודים אשר ראו בכיבוש שחרור, ואילו בקצהו האחר היה מיעוט מזערי של ישראלים-יהודים שהתנגד לכיבוש מטעמי מוסר. ביטוי לעמדות קוטביות אלה ניתן למצוא בשתי הצהרות מנוגדות, שבאורח מקרה ראו אור באותו יום, זמן קצר לאחר מלחמת ששת הימים.

ההצהרה הראשונה, שמאחורי פרסומה עמדו 57 אישי ציבור מכובדים מתחומי הפוליטיקה, התרבות והצבא בחברה הישראלית, טענה:

ארץ-ישראל השלמה היא עתה בידי העם היהודי, וכשם שאין לנו רשות לוותר על מדינת ישראל, כך מצווים אנו לקיים את מה שקיבלנו מידיה: את ארץ-ישראל. היננו חייבים בנאמנות לשלמות ארצנו, כלפי עברו של העם וכלפי עתידותיו גם יחד, ושום ממשלה בישראל אינה זכאית לוותר על שלמות זו (27 בספטמבר 1967).

ההצהרה השנייה, פרי עטם של 12 אינטלקטואלים ישראליים יחסית שוליים, הציגה טיעון נגדי:

זכותנו להגן על עצמנו מפני השמדה אינה מעניקה לנו את הזכות לדכא אחרים. כיבוש מביא בעקבותיו שלטון זר. שלטון זר מביא בעקבותיו התנגדות. התנגדות מביאה בעקבותיה דיכוי. דיכוי מביא בעקבותיו טרור ומלחמה בטרור. קורבנות הטרור הם בדרך כלל אנשים חפים מפשע. המשך השליטה על השטחים הכבושים תהפוך אותנו לאומה של רוצחים וקורבנות טרור. עלינו לעזוב את השטחים הכבושים מיד (27 בספטמבר 1967).

בהסתכלות לאחור, אנו טוענים שניתן להבחין בין האוריינטציות הפוליטיות של ישראלים-יהודים כלפי מצב הכיבוש על פי שני ממדים: אוריינטציה ערכית ואופי השקפת העולם. ממד האוריינטציה הערכית מתייחס לסוג הערכים העומדים בבסיס תפיסת המצב. בקצה אחד של ממד זה אנו מציבים את בני החברה המונעים בידי ערכים, צרכים, מערכת אמונות ומטרות לאומיים-דתיים יהודיים, דוגמת אמונות יהודיות דתיות המתמקדות בהבטחותיו של אלוהים לעם ישראל לגבי הארץ או בזכותם הבלעדית של היהודים על הארץ שבין נהר הירדן לים התיכון. בקצה האחר של ממד זה, מצאנו בני חברה המונעים מתוך ערכי מוסר אוניברסאליים: צדק, חופש, שוויון ובייחוד זכויות אדם וזכויות קולקטיביות.

אופי השקפת העולם הוא הממד הנוסף לפיו נבחנות האוריינטציות כלפי מצב הכיבוש. בקצהו האחד של ממד זה נמצאים בני החברה שהשקפותיהם לגבי המצב מונחות לחלוטין מתוך שיקולים אידיאולוגיים, ואילו בקצהו האחר נמצאים בני חברה שהשקפותיהם נשענות לחלוטין על הערכה פרגמאטית של המצב. שני ממדי ההבחנה הללו יוצרים טיפולוגיה 2X2 של ארבע אוריינטציות בסיסיות בתוך החברה הישראלית-יהודית ביחס לשטחים הכבושים (ראו את תרשים 1). עם זאת, ברור לנו שחפיפה מסוימת קיימת בין ארבע הקטגוריות הללו, ויש לראות בהבחנה בין הלאומי לאוניברסאלי רצף ולא דיכוטומיה, בייחוד באוריינטציה הלאומית-פרגמאטית (ראו גם את (Rynhold, 2001).

תרשים 1. אוריינטציות בסיסיות בחברה הישראלית-יהודית כלפי השטחים הכבושים

אידיאולוגית		פרגמאטית
לאומית	לאומית-אידיאולוגית	לאומית-פרגמאטית
אוניברסאלית	אוניברסאלית-אידיאולוגית	אוניברסאלית-פרגמאטית

לכל אחת מהאוריינטציות הללו השלכות ברורות לא רק על תפיסת מצב הכיבוש אלא גם על מידת הסובלנות כלפי המצב והנכונות לקבלו, האמונות המשתמעות לגביו, הרגשות הנלווים אליו והנטיות ההתנהגותיות שכל הנראה מביאות לסיומו או משמרות אותו. כעת נתאר את ארבע האוריינטציות הללו כאבות-טיפוס. עם זאת, כפי שצינו, במציאות יכולות להיות לאנשים המשתייכים לשתי האוריינטציות הפרגמאטיות עמדות מורכבות, שבהן גם טיעונים לאומיים וגם טיעונים אוניברסאליים.

אוריינטציה לאומית-אידיאולוגית: בני החברה בקטגוריה זו רואים בשטחים חלק בלתי נפרד מהמולדת היהודית השייכת אך ורק לעם היהודי. את השקפתם זו הם מבססים על האמונה שאלוהים הבטיח את הארץ לאבות העם היהודי; על העובדה ששורשי האומה היהודית נטועים בלב לבם של השטחים הכבושים, שהיו חלק מהמולדת היהודית ההיסטורית, שם נוצרה התרבות של העם היהודי; ועל כך שמקומות אלה המשיכו להיות חלק בלתי נפרד מהמורשת היהודית במרוצת הדורות ועד ימינו אלה. הם שוללים את תביעת הבעלות של הפלסטינים על שטחי הגדה המערבית ורצועת עזה, מתוך תפיסתם שאלה שטחים משוחררים ולכן יש לספחם למדינת ישראל. בני החברה הללו חווים מצוקה ותסכול כאשר עולה האפשרות של סיום הכיבוש ונסיגה מהשטחים. שליטת ישראל בשטחים מסבה להם תחושת גאווה ומימוש, ועל כן הם נוקטים בפעולות שנועדו למנוע כל נסיגה מהם. לצורך סיווג, השתמשנו בקריטריונים הבאים בבואנו להעריך אם יחידים וקבוצות שייכים לקטגוריה הזאת: תמיכה בזכותם הבלעדית של היהודים על ארץ-ישראל השלמה; תפיסת השטחים הכבושים כחלק

מהמולדת היהודית שאין לוותר עליהם; תמיכה בזכותם של יהודים ליישב את כל חלקי ארץ-ישראל; שלילת זהותם הלאומית של הפלסטינים ושלילת זכותם למדינה. **אוריינטציה לאומית-פרגמטית:** בני החברה המשתייכים לקטגוריה זו מאמינים שהשטחים שייכים אך ורק לעם היהודי, אך שוקלים גם את התנאים הפנימיים, האזוריים והבין-לאומיים הקובעים כיצד יש לטפל בסוגיית השטחים והפלסטינים. בני החברה הללו מונחים לרוב מתוך פחד, שמתעורר לנוכח תפיסת איום. קבוצה זו של בני החברה נחלקת בתוכה משום האופן שבו מבינים חברה את התנאים השונים ואת משמעותם. הבנה זו מתבטאת בממד הנכונות לסגת מהשטחים. בקיצון האחד של הממד נמצאת התת-אוריינטציה הלאומית-פרגמטית עם דגש יתר על הלאומיות. היא מדגישה את הסכנות והאיומים הביטחוניים אשר עלולים להיווצר מכל נסיגה ישראלית, וגורסת כי נסיגה מהגדה המערבית ומרצועת עזה עלולה לסכן את עצם קיומה של מדינת ישראל. כלומר התת-אוריינטציה הזאת אמנם מכירה במציאות של התנאים אבל בוחרת בהחזקת השטחים כפתרון למצוקה. לעומתה, התת-אוריינטציה הלאומית-פרגמטית עם דגש יתר על הפרגמטיות מתמקדת בעיקר באיומים על אופייה היהודי והדמוקרטי של המדינה הנובעים מהמשך השליטה בשטחים. סוג האיומים הראשון מתייחס לאובדן הרוב היהודי במדינה עקב שינויים דמוגרפיים שייווצרו מסיפוח אוכלוסייה פלסטינית גדולה החיה בשטחים. סוג האיומים השני מתייחס לסיכוי לאבד את סממני המשטר הדמוקרטי בשל המשך השליטה בשטחים שמאכלסים פלסטינים (אלה הם שני הצדדים של אותה המטבע). תת-אוריינטציה זו עשויה אף לתמוך בנסיגה מתוך אמונה שרק כך תוכל להבטיח את אופייה היהודי והדמוקרטי של מדינת ישראל. בתנאים מסוימים, קבוצה זו עשויה אפילו להכיר בזכות הפלסטינים למדינה. כך, במקרה של קבוצה זו, גוברים שיקולים פרגמטיים על שיקולים לאומיים, בניגוד לקבוצה הקודמת. השתמשנו בקריטריונים הבאים בבואנו להעריך את עמדותיהם של יחידים וקבוצות בקטגוריה הזאת: ראית השטחים כשייכים באופן בלעדי לעם היהודי; שימוש בשילוב של טיעונים לאומיים וטיעונים מונחי-איומים לשם הצדקת ההתנגדות לויתורים טריטוריאליים או התמיכה בהם; הכרה בעם הפלסטיני כבעל זהות לאומית מובחנת. **אוריינטציה אוניברסאלית-פרגמטית:** לקטגוריה זו משתייכים בני חברה שעושים שימוש בנורמות וערכי מוסר אוניברסאליים כטיעונים מרכזיים להצדקת עמדותיהם, אך בו בזמן גם שוקלים את התנאים המיוחדים שמדינת ישראל מתקיימת בהם. בעלי אוריינטציה זו מכירים בכך שהמצב הינו כיבוש ורואים בו פעולת הגנה שהייתה נחוצה, אך הם גם מאמינים כי סיום הכיבוש נחוץ בשל שיקולי מוסר וכן לטובתה של ישראל. עם זאת, הם דורשים שכל נסיגה מהשטחים בשלמותם או מחלקים מהם תותנה בשמירה על צורכי הביטחון של מדינת ישראל. בני החברה בקטגוריה זו חווים לרוב פחד בלתי נשלט שמתעורר עקב תפיסה מוגברת של איומים, אך הם עשויים גם לחוות אשמה ובושה לאור ערכיהם. בבואנו להעריך

עמדות של קבוצות ויחידים בקטגוריה הזאת השתמשו במדרים הבאים: הכרה בקיום הלאומי המובחן של העם הפלסטיני; הכרה בזכותם של היהודים והפלסטינים לבית לאומי בארץ-ישראל; נכונות להגיע לפשרה טריטוריאלית עם הפלסטינים, במסגרת הסכם שלום סופי; שימוש בטיעונים מוסריים ובשיקולים ביטחוניים להצדקתה של פשרה טריטוריאלית.

אוריינטציה אוניברסאלית-אידיאולוגית: לקטגוריה זו משתייכים בני חברה שמנחים אותם אך ורק נורמות וערכים מוסריים אוניברסאליים. הם רואים בכיבוש הפרה של עקרונות מוסר בסיסיים ועל כן דורשים נסיגה מוחלטת מהשטחים, שהינם כבושים לשיטתם. הכיבוש, בעיניהם, הוא בבחינת עוולה לא-מוצדקת. מקצתם אף נוטלים חלק בפעילויות שונות לסיום הכיבוש. בני חברה אלה חווים סתירה בין האידיאל המוסרי שלהם ובין המציאות בשטח, אשר מובילה אותם לחוות רגשות של בושה ואשמה. בבואנו לבחון את העמדות של קבוצות ויחידים בקטגוריה זו השתמשו במדרים הבאים: שימוש בטיעונים מוסריים בנוגע לסכסוך הישראלי-פלסטיני ורצון להביאו לפתרון בדרכי שלום; הכרה בזכותם של הפלסטינים לבית לאומי בארץ-ישראל; נכונות להגיע לחלוקה של הארץ עם הפלסטינים, במסגרת הסכם שלום סופי. כעת נבחן את שכיחותן של האוריינטציות הפוליטיות הנזכרות לעיל בחברה היהודית בישראל בשנים 1967-2009. לשם כך, נחלק את רצף הזמן לארבעה פרקי זמן מובחנים, על פי אירועים פוליטיים מרכזיים.² בכל פרק זמן ננסה לקבוע את מקומה של כל אוריינטציה בחברה היהודית בישראל בעזרת בחינתם של מצעי מפלגות פוליטיות,³ עמדות המנהיגים וסקרי דעת קהל.

התקופה הראשונה: 1967-1977

עמדות המערכת הפוליטית

מלחמת 1967 וכיבושן של הגדה המערבית ורצועת עזה הביאו עמן גל של רגשות לאומיים שהשתלטו על הציבור היהודי בישראל ועל רוב הנהגתו הפוליטית: ראש הממשלה דאז, לוי אשכול, אמר: "רואה עצמי כשליח העם כולו, שליח של דורות רבים של בני עמנו, שנכספה נפשם לירושלים וקדושתה... ברוך שהחיינו וקיימנו והגיענו לזמן הזה" (טבת, 1973, עמ' 39).

2 האירועים הפוליטיים המרכזיים שאנו מתייחסים אליהם הינם המהפכים האלקטוראליים ב-1977 וב-1992 ופרוץ האינתיפאדה השנייה באוקטובר 2000. אירועים אלה מסמנים שינויים מהותיים במדיניות ישראל ביחס לשטחים.

3 בניתוח זה, אנו מתייחסים רק למפלגות הנשלטות בידי חברים יהודים. זאת משום שנטיותיהן של מפלגות ששולטים בהן בעיקר ערבים מונחות על פי מערכת שיקולים שונה, ולכן פחות מתאימות למסגרת הקונספטואלית שאנו מציעים.

שר הביטחון דאז, משה דיין, אמר: "חזרנו לקדושים שבמקומותינו, על מנת שלא להיפרד מהם לעולם" (טבת, 1973, עמ' 36).

הזרם המרכזי בהנהגה הפוליטית הישראלית התייחס לזכותו ההיסטורית והלאומית של העם היהודי על ארץ-ישראל השלמה. עם זאת, כל סיעה פוליטית שמה דגש שונה והסיקה מסקנות משלה על בסיס ההכרה בזכויות ההיסטוריות אלה.

האוריינטציה הלאומית-אידיאולוגית רווחה בעיקר בקרב המפלגות הדתיות והלאומיות, דוגמת המפד"ל⁴ והליכוד.⁵ המפד"ל הייתה בקואליציה והליכוד הצטרף אליה לפרק זמן קצר ב-1967. מנהיגי המפלגות הללו ראו בגדה המערבית ובעזה מרכז הווייתו ומורשתו של העם היהודי וחלק בלתי נפרד מארץ-ישראל – הארץ המובטחת ליהודים. מצעי שתי המפלגות הצהירו במפורש: "זכותו של העם היהודי לארץ-ישראל אינה ניתנת לערעור והיא משולבת בזכותו של עמנו ובשאיפתו לבטחון ולשלום" (הליכוד, 1973); "המפד"ל מאמינה בקשר הנצחי והחינוי שבין עם ישראל, ארץ-ישראל ותורת ישראל" (המפד"ל, 1977).

מצעי שתי המפלגות הדגישו את הצורך ב"יישוב שטחי ארץ-ישראל המשוחררת באוכלוסייה יהודית רחבת ממדים" וכן התעלמו מקיומם של הפלסטינים והתייחסו אליהם כ"תושבי ארץ-ישראל": "המפד"ל רואה בתושבי ישראל הערבים אזרחים שווי זכויות וחובות במדינה, והם חבים לה נאמנות והזדהות מלאה ופעילה, תוך שמירה על מורשת תרבותית-דתית" (המפד"ל, 1977); "בארץ-ישראל יקוים שווי זכויות מלא לכל אזרחיה ותושביה. תושב ארץ-ישראל, ללא הבדל גזע לאום ודת, אשר יבקש הענקת אזרחותה של המדינה ויתחייב נאמנות לה – יקבלנה" (הליכוד, 1973).

מנחם בגין, מנהיג הליכוד, ראה בגדה המערבית חלק מהמורשת היהודית, וכך הוא הצהיר: "אלה שטחים משוחררים השייכים לעם ישראל... אין לספח את יהודה ושומרון לישראל... באשר זוהי אדמתנו, ואין אנו מדברים באדמות זרים" (אלדר וזרטל, 2004,

4 המפד"ל (מפלגה דתית לאומית) נוסדה ב-1956 וייצגה את התנועה הציונית-דתית. במקור, הייתה המפד"ל מפלגת מרכז פרגמטית בעלת אוריינטציה סוציאליסטית-דתית, אבל בעקבות מלחמת ששת הימים היא החלה לזוז ימינה, ובעשורים האחרונים היא נהייתה יותר ויותר מזוהה עם המתנחלים הישראלים וזכתה ברית עם מפלגת הימין, האיחוד הלאומי. בשנות השישים והשבעים היה כוחה 11-12 מושבים בכנסת, אך בין שנות השמונים לשנות האלפיים נפל כוחה לחמישה-שישה מושבים. המפד"ל הייתה שותפה בכל ממשלות ישראל, להוציא את השנים 1992-1996.

5 מפלגת הליכוד נוסדה ב-1973 כחזית של מפלגות ימין. ב-1977 נהפכה למפלגה השליטה ושמרה על מעמד זה עד 1992. הליכוד הינה מפלגת מרכז-ימין עם אוריינטציה לאומית בסוגיות הסכסוך הישראלי-פלסטיני ואוריינטציה קונסרבטיבית בנושאים כלכליים וחברתיים. במהלך שנות השבעים עלה כוחה של מפלגת הליכוד בהדרגה מ-26 מושבים בכנסת ל-43, אשר השתמרו במהלך שנות השמונים. במהלך שנות התשעים, לעומת זאת, נפל כוחה בהדרגה ל-32 מושבים, ובהמשך ל-19. בשנות האלפיים חל שינוי חד בכוחה מ-12 מושבים ל-38. לליכוד היה מעמד הנהגתי בכל הממשלות בשנים 1977-1992, ב-1996 ושוב מ-2001.

עמ' 84). בגין ראה נסיגה משטחים אלה כשוות ערך לבגידה: "החרווה הזו והרצון לחלק כברת ארץ של אבותינו, שלנו ושל בנינו. איזו תופעה מוזרה בהיסטוריה היהודית. עשרות אלפים היינו פה וטענו לשלמותה של הזכות על ארץ-ישראל השלמה, והיום – צריך לחלק?" (בגין, 1970). בגין דחה מכול וכול את הרעיון של זהות פלסטינית מובחנת באומרו בכנסת ב-1975 כי: "כאן זה לא פלסטינה, ולכן אין ישות, אין זהות, ואין עם שנקראים פלשתינאים" (צוטט ב- Auerbach and Ben-Yehuda, 1987: 330). על כן, הוא השתמש בתווית "ערביי ארץ-ישראל" בהתייחסויותיו לפלסטינים. על בסיס העמדות הנזכרות לעיל לגבי השטחים והפלסטינים, אין זה מפתיע שמפלגת הליכוד התנגדה לכל נסיגה שהיא מהשטחים הכבושים: "יש לשלול כל הצעה שתוצאתה היא חלוקה מחדש של ארץ-ישראל המערבית" (הליכוד, 1973). אוריינטציה זו, אם כן, הדגישה את זכותם הלאומית הבלעדית של היהודים על "השטחים המשוחררים", מתוך שלילה מוחלטת של הלאום הפלסטיני. האוריינטציה הלאומית-פרגמטית אופיינה בראש ובראשונה בתומכים שהכירו בזכותו של העם היהודי לכל שטחי ארץ-ישראל. אבל כבר במהלך תקופה זו התפלגו תומכיה לשתי תת-אוריינטציות – בין מנהיגים פוליטיים שהתנגדו לפשרה טריטוריאלית ובין אלה שתמכו בפשרה טריטוריאלית על בסיס שיקולים שונים. את התת-אוריינטציה הלאומית-פרגמטית עם הדגש על הלאומיות ייצגו אריאל שרון ומפלגתו שלומציון,⁶ וכן מנהיגיה הניציים יותר של מפלגת העבודה,⁷ דוגמת משה דיין, שב-1969 הקימו את המערך. אף על פי שהכירה בקיומו של העם הפלסטיני, אוריינטציה זו הדגישה טיעונים לאומיים וביטחוניים על מנת להכשיר את המשך שליטתה של ישראל בגדה המערבית ובעזה. המצע של מפלגת שלומציון התייחס לזכותם של היהודים על ארץ-ישראל השלמה, ולפיכך תמך ביישובם של השטחים שנכבשו: "יהודים יחיו בכל חלקי ארץ-ישראל בהתאם לזכותנו ההסטורית הבלתי מעורערת על ארץ-ישראל. כשם שהערבים חיים

6 אריאל שרון ייסד את מפלגת שלומציון ב-1977. המפלגה קידמה אידיאולוגיה ימנית לאומית ואוריינטציה כלכלית קונסרבטיבית. זמן קצר לאחר הבחירות לכנסת ב-1977, בהן זכתה בשני מושבים, התאחדה עם מפלגת הליכוד.

7 מפלגת העבודה הוקמה ב-1968 כחזית משותפת של המפלגות הסוציאליסטיות מפא"י, אחדות העבודה ורפ"י. למפלגה זו אידיאולוגיה סוציו-דמוקרטית וציונית פרגמטית, לצד אוריינטציות מרכז-שמאל פוליטית. בשנים 1969-1984 תפקדה מפלגת העבודה במערך עם מפ"ם. במהלך שנות השבעים שימרה המפלגה את כוחה הפוליטי, שעמד על כ-50 מושבים בכנסת, ובשנות השמונים עמד כוחה על כ-44 מושבים. עם זאת, כוחה הידרדר בהדרגה במהלך שנות התשעים ל-28 מושבים ובמהלך שנות האלפיים הידרדר הלאה ל-19 מושבים ואף ל-13 מושבים. מפלגה זו מילאה תפקיד הנהגתי בכל ממשלות ישראל עד שנת 1977, שבה הפסידה בבחירות לליכוד. היא חזרה להנהיג את הממשלה בבחירות שנערכו ב-1992 ו-1999. בשנות האלפיים, לעומת זאת, החלה למלא תפקיד שולי בממשלות בהנהגת הליכוד וקדימה.

כיום בכל חלקי ארץ-ישראל, כך יחיו בהם היהודים" (שלומציון, 1977). בו בזמן, הכירה המפלגה בקיומה של זהות לאומית פלסטינית, המחייבת משא ומתן עמם: "השלום יושג במשא ומתן ישיר בין ישראל והגורמים הערביים המעורבים ישירות בסכסוך, כולל הפלשתינאים" (שלומציון, 1977).

אריאל שרון, שעמד בראש מפלגת שלומציון, אמנם הכיר בזהות הפלסטינית אבל התייחס לירדן בתור המדינה הפלסטינית בפועל (Auerbach & Agid-Ben Yehuda, 1993). הוא אף היה מוכן להכיר באש"ף כנציגו האמיתי של העם הפלסטיני, בניגוד לרוב ההנהגה הישראלית, וב-1977 אמר כי: "ישראל חייבת לשאת ולתת עם אש"ף, במידה והוא מייצג את הפלשתינאים" (צוטט ב-, Auerbach and Agid-Ben Yehuda, 1993: 154). שרון טען שליהודים זכות היסטורית על השטחים המשוחררים: "מקומות אלה (יהודה ושומרון) היו חלק מרכזי מן המורשת שלנו... העובדות הבסיסיות היו ששטחים אלו היוו חלק מן המדינה, אשר נתפס על ידי הצבאות הערביים הפולשים בשנת 1948. כעת שבנו אליהם" (Sharon, 1989: 208). אבל נוסף לאידיאולוגיה ההיסטורית-לאומית, הוא השתמש גם בטיעונים ביטחוניים, שהדגישו את החשיבות האסטרטגית של שימור השליטה הישראלית בגדה המערבית: "לא היינו צריכים ולא רצינו את האדמות החקלאיות. אולם, הייתי בטוח שאנו זקוקים לצמתי הדרכים החשובות ולשטחים השולטים... כדי להגן ולהעניק עומק אסטרטגי לרצועה הצרה של מישור החוף, כדי להיות מסוגלים להגן על עצמנו לאורך ביקעת הירדן, ולהבטיח את ירושלים כבירת העם היהודי לנצח" (Sharon, 1989: 208).

שר הביטחון, משה דיין, גם הוא דוגמה למנהיג בעל אוריינטציה לאומית-פרגמטית שהדגיש את הצד הלאומי. אף שהיה חבר מפלגת העבודה, הדגיש דיין את הזכות ההיסטורית של היהודים, לצד ההכרה בקיומה של זהות פלסטינית מובחנת (Auerbach and Ben-Yehuda, 1987): "חזרנו לקדושים שבמקומותינו" (טבת, 1973, עמ' 39); "שטחים אלה הם חלק מן המולדת ההיסטורית של עם ישראל" (Dayan, 1974). דיין הכיר גם בתפקידו של אש"ף ביישוב הסכסוך הישראלי-פלסטיני: "אש"ף אינו רק ארגון טרור. ישנו גם החלק האזרחי שלו, כלומר הפליטים הפלשתינאים... איש אינו חושב שניתן להשיג פתרון מלא לסכסוך במזרח התיכון ללא פתרון לבעיית הפליטים" (Dayan, 1979a). אף על פי כן, דחה דיין את החיבור הפלסטיני לארץ-ישראל, טען שמקומם בירדן (Auerbach and Ben-Yehuda, 1987) וגרס שהמשך השליטה בשטחים, התורמים עומק אסטרטגי, חשוב יותר מהשלום.

תת-אוריינטציה מעט שונה, שהגדרנו אותה כלאומית-פרגמטית עם דגש על פרגמטיות, רווחה בקרב בכירים אחרים במפלגת העבודה, שהנהיגה את הממשלה בתקופה זו. תת-אוריינטציה זו הדגישה את החשיבות שבשמירה על אופייה היהודי והדמוקרטי של מדינת ישראל, חשיבות העולה על זכותו ההיסטורית של עם ישראל על הארץ. התפיסה בדבר קיומם של האיומים הללו, העוסקים באובדן אופייה היהודי

או לחלופין אופייה הדמוקרטית של מדינת ישראל, הצדיקה את הצורך בפשרה טריטוריאלית.

מצע העבודה הדגיש את אופייה היהודי של מדינת ישראל ואת הקשר שלה למולדת ההיסטורית של העם היהודי: "הבטחת אחדותו של העם היהודי ומרכזיותה של מדינת ישראל בתודעתו. ריכוזו של העם היהודי במולדתו ההסטורית על ידי עלייה מכל הארצות. שמירה על קיומו הלאומי של העם על ידי העמקת התודעה העצמית" (העבודה, 1969); "מדינת ישראל היא מדינת העם היהודי כולו. חובתה לקיים ולטפח את אופייה היהודי והלאומי... תהיה מודרכת על ידי ערכי היסוד של הציונות, המחייבים להתמיד בקיבוץ הגלויות, ביישוב הארץ, בעיצוב קשרי אחריות הדדית בינה לבין כלל העם היהודי" (העבודה, 1977).

יתר על כן, מצע העבודה הדגיש את זכותם של יהודים להתיישב בכל מקום בארץ-ישראל, אך הכפיף זכות זו לשיקולים ביטחוניים: "יישובם של כל רחבי המדינה הוא ציווי ראשון במעלה מבחינה ציונית, בטחונית וחברתית... יעשה להמשך וביסוס ההתיישבות העירונית והכפרית במרחב ירושלים, בגולן, בבקעת הירדן, בחבל רפיח ובמרחב שלמה. ההתיישבות תעשה במסגרת מדיניותה של ממשלת ישראל להבטחת גבולות בניהגנה" (העבודה, 1977).

עם זאת, העבודה הכירה בקיומו של העם הפלסטיני אך בה בעת פסלה את תביעתם למדינה עצמאית: "ישראל שוללת הקמת מדינה ערבית-פלשתינאית נפרדת ממערב לירדן. במדינה הירדנית הפלשתינאית השכנה תוכל לבוא לכלל ביטוי הזהות העצמית של הערבים הפלשתינאים והירדנים תוך שלום ושכנות טובה עם ישראל" (העבודה, 1977).

בעודה מצהירה על מוכנותה לפשרה טריטוריאלית, השתמשה מפלגת העבודה בשיקולים ביטחוניים על מנת לפסול את האפשרות של נסיגה לגבולות 1967: "בעקבות הנסיון של עשרות שנות איבה סביבנו ועם ההכרח להבטיח את בטחון ישראל לבאות, לא תשוב עוד ישראל על קווי שביתת הנשק אשר מלפני מלחמת ששת הימים" (העבודה, 1969); "המערך קורא לעם בישראל לחזק את ידיה של הממשלה במאמציה לקדם שלום בר-קיימא... בגבולות ברי הגנה, תוך נכונות לפשרה טריטוריאלית עם כל אחת ממדינות ערב. המערך שולל את המדיניות של חזרה לקווי הארבעה ביוני המוותרת על גבולות ברי-הגנה" (העבודה, 1977).

אף על פי כן, הביעה מפלגת העבודה במצעה מוכנות להקנות מידה כלשהי של אוטונומיה ל"אוכלוסייה המקומית" בשטחים: "ממשלת ישראל תסייע לפעילות העצמאית של האוכלוסייה (בשטחים) בתחומי החינוך, התרבות והדת ובטיפול יסודות הדמוקרטיה והקדמה בחיים החברתיים הציבוריים והמוניציפליים" (העבודה, 1969). הגם שההיבט הדמוגרפי של החזקת השטחים נעדר ממצעי העבודה בשנים אלה, הוא נמצא ברטוריקה של כמה ממנהיגיה, שכולם החזיקו בדעה של ישראל זכות

היסטורית על השטחים אך יש להתחשב גם במציאות בכל הנוגע למימוש זכות זו. שר האוצר, פנחס ספיר, היה בין הראשונים שהצהירו בפירוש על האיום הדמוגרפי הטמון בהמשך הכיבוש: "אני נגד תוספת של מיליון ערבים ל-400 אלף ערביי ישראל, שיהיו מיעוט של 40% בקרב האוכלוסיה של ישראל... לא יהיה קשה לעשות חישוב מתי יהיה רוב ערבי בארץ" (צוטט בטבת, 1973, עמ' 288).

יצחק רבין, שמונה להיות ראש הממשלה ב-1974, הדגיש את תביעת היהודים למולדת: "הזכות של העם היהודי לחיות את חייו במדינה משלו – חופשי, עצמאי, ובשלום... כדי להבטיח את (המשך) הקיום של עמנו במולדתו ההיסטורית" (Rabin, 1967).

רבין הצהיר גם על תמיכתו בזכות היהודים להתיישב בכל רחבי ארץ-ישראל, אך עם זאת, הכיר גם בקיומם של שיקולים מוסריים המגבילים זכות זו: "אינני מסכים עם ההלכה שמותר להתיישב ליד יריחו ואסור ליד כפר סבא. אינני מבין מדוע מותר בבקעה ואסור בהרי השומרון... אני מכיר בכך שאין להתיישב על ידי נישול ערבים ועל ידי התעלמות מרגשותיהם" (מצוטט על ידי אלדר וזרטל, 2004, עמ' 76).

רבין גם הכיר בהיות הפלסטינים קבוצה נבדלת, וב-1977 אמר: "אנו מכירים בקיומה של בעיה פלשתינאית" (רבין, 1979, עמ' 431). אף על פי כן, הוא התנגד להקמתה של מדינה פלסטינית, בטענה שעל ירדן להפוך למדינה ירדנית-פלסטינית (Auerbach and Agid-Ben Yehuda, 1993). את עמדותיו פירט רבין בבירור בנאום כניסתו לתפקיד ראש הממשלה ב-1974:

גם במסגרת חוזי שלום, לא נוכל לסגת לקווי ארבעה ביוני 1967, שאינם ברי הגנה ומעורדים תוקפנות נגדנו. אנו חותרים להשיג שלום עם ירדן שיושתת על קיומן של שתי מדינות עצמאיות: ישראל, שבירתה ירושלים המאוחדת, ומדינה ערבית ממזרח לישראל. במדינה הירדנית-פלשתינאית השכנה תוכל לבוא לידי ביטוי זהותם הפוליטית של הערבים הפלשתינאים והירדנים, תוך שכנות טובה עם ישראל. ישראל שוללת מכל וכל הקמת מדינה ערבית נוספת בינה ובין ירדן, ממערב לנהר (רבין, 1979, עמ' 424).

סגן ראש הממשלה, יגאל אלון, הדגים את מחויבותו לזכויות הלאומיות של היהודים: "הזכות ההיסטורית על ארץ אבות היא העושה את ההבדל המהותי בין שיבת ציון צודקת לבין התישבות קולוניאלית. זכותנו ההיסטורית על ארץ-ישראל היא הבסיס המוסרי לזכות קיומה של ישראל בגבולות כל שהם" (אלון, 1973).

עם זאת, אלון גם הכיר בזכויותיו הקולקטיביות של העם הפלסטיני, והדגיש את הקשר של עם זה לירדן: "במשך מאות בשנים חיה בארץ אוכלוסיה ערבית מושרשת, שפיתחה במרוצת השנים קווי-ייחוד משלה... לאמיתו של דבר, במסגרת ארץ-ישראל ההיסטורית – המשתרעת משני עברי הירדן – קיימים כבר, עקרונית, שני בתים

לאומיים, יהודי וערבי. אם שמו של הבית הערבי הוא במקרה הממלכה ההאשמית-הירדנית – עניינם הוא" (אלון, 1973).

אלון הדגיש גם את הסכנות לאופייה היהודי והמוסרי של מדינת ישראל הטמונות בסיפוח השטחים: "הברירה שלפנינו בעניין זה היא בהירה ואכזרית: אם נחבר לישראל את כל השטחים המאוכלסים בצפיפות, תוך הענקת מלוא הזכויות לתושביהם – שוב לא תהיה לנו מדינה יהודית. אם נספחם בלא להעניק לתושביהם זכויות – נחדל להיות חברה דמוקרטית... שאם לא כן, קיימת סכנה ממשית של תהליך 'רודז' בחברה הישראלית" (אלון, 1973).

אלון המשיך וביטא ערכים אוניברסאליים בהצהרתו מ-1977: "עשיית צדק עם אחר... כוונתי לעם הערבי הפלשתינאי השוכן על גדות נהר הירדן, בארץ-ישראל ההיסטורית, היא בפני עצמה (פעולה) בעלת משמעות היסטורית" (Agid-Ben Yehuda & Auerbach, 1991: 530).

כמו כן הביע אלון את תמיכתו המפורשת בפשרה טריטוריאלית ופסל את האפשרות של נסיגה לגבולות 1967: "אם אני גורס פשרה טריטוריאלית אין זה משום העדרן של זכויות היסטוריות, אלא למרות זכויות אלו, ולמען מטרה היסטורית נעלה יותר – השלום... לא יכול להתקיים שלום עם המשך שליטה (ישראלית) מלאה בשטחים, כפי שלא יכול להיות ביטחון עם נסיגה מלאה (לקווי 1967)" (אלון, 1973).

שר הביטחון, שמעון פרס, שכינה בתפקיד זה בשנים 1974-1977, הצהיר גם הוא על זכויותיו ההיסטוריות של העם היהודי: "התוקף של הזכויות ההיסטוריות של עם ישראל על ארץ-ישראל... נישא על ידי העם היהודי בליבו, בתודעתו, ובגורלו, לאורך מאות שנים של נדודים" (פרס, 1978, עמ' 94).

פרס הצדיק את הצורך בפשרה טריטוריאלית והדגיש את הצורך לשמר את אופייה היהודי של מדינת ישראל: "הפשרה הטריטוריאלית המנוסחת במצע שלנו אינה מטרה, כי אם מחיר, מחיר שלום האמת... ערובה הכרחית לשימור אופייה היהודי של המדינה" (פרס, 1978, עמ' 35).

אף על פי כן, כל שלושת המנהיגים הנ"ל התנגדו להקמתה של מדינה פלסטינית עצמאית, בטענה שהפתרון לשאיפותיהם הלאומיות של הפלסטינים צריך להימצא על בסיס מדינה ירדנית-פלסטינית (ראו את Agid-Ben Yehuda & Auerbach, 1991).

בעודם מכירים בזכויות ההיסטוריות של היהודים, הדגישו מנהיגים אלה את הסכנות הטמונות למדינת ישראל בהמשך כיבוש השטחים. יתר על כן, הם הכירו גם באופיו הלאומי המובחן של העם הפלסטיני והתייחסו לאיום הדמוגרפי ולסכנה שבאובדן אופייה היהודי של מדינת ישראל, אשר מובילים לצורך בפשרה כלשהי. עם זאת, הם פסלו את אפשרות הקמתה של מדינה פלסטינית עצמאית, ושיקולם העיקרי בתיחום נסיגה אפשרית מהשטחים היה שיקול ביטחוני.

את הנטייה האוניברסאלית-פרגמטית ביטאו קבוצות ומפלגות בצד השמאלי של המפה הפוליטית בישראל, אשר הגדירו את עצמן כמפלגות ציוניות. עם השמאל הציוני נמנו בתקופה זו מפלגות דוגמת מפ"ם⁸ ור"צ⁹, וכן התנועה לשלום וביטחון.¹⁰ בו בזמן שמפלגות מיעוט אלה (מפ"ם אף נכנסה לברית של המערך עם מפלגת העבודה ב-1969) תמכו בזכותו של העם היהודי על מולדתו ההיסטורית (אבל לא באופן בלעדי ובלי ציון הגבולות המורחבים), הן גם תמכו בהכרה בזכויותיהם הלאומיות של הפלסטינים והתנגדו לסיפוחם של "השטחים המוחזקים".

ר"צ התמקדה בשיבת העם היהודי למולדתו ההיסטורית, ואילו התנועה לשלום וביטחון הדגישה את זכויותיהם הלאומיות של שני העמים: "השלום יהא מבוסס על השאיפה להבטחת קיומה של מדינת ישראל כמדינה ריבונית וכאוצו של העם היהודי החוזר למולדתו ההיסטורית" (ר"צ, 1977); "התנועה תלחם להעמקת ההכרה שסיומה של הטרגדיה במזרח התיכון לא יושג בדרך של כפייה והתערבות מבחוץ... אלא רק בדרך של הבנה, מתינות וכיבוד הזכויות הלאומיות של כל עמי האזור... להתחשב בזכויות הצודקות של עם ישראל ושל העם הערבי הפלשתינאי" (שלום וביטחון, 1968, 1969א).

שני המצעים הדגישו את אופייה הזמני של השליטה הישראלית בשטחים: "השטחים הנתונים לממשל צבאי מאז מלחמת ששת הימים לא סופחו על ידי ממשלות ישראל והם מוחזקים על ידינו כערכה להשגת שלום וביטחון" (ר"צ, 1977); "תחזור הממשלה ותצהיר ברורות שאין פני ישראל לסיפוח שטחים ושהיא מאמצת לעצמה, היום כבעבר, את העיקרון של פינוי שטחים מוחזקים כתוצאה מהסכם שלום המושתת על גבולות מוסכמים ובטחון" (שלום וביטחון, 1969א).

8 מפ"ם (מפלגת הפועלים המאוחדת) הוקמה ב-1948 כאיחוד של מספר מפלגות סוציאליסטיות ומפלגות פועלים. מפלגה זו ייצגה הן את קיבוצי הפועלים החקלאיים הן את מעמד הפועלים העירוני. למרות שהייתה מפלגה ציונית, תמכה מפ"ם בדו-קיום ישראלי-פלסטיני ובהמשך תמכה בהקמת מדינה פלסטינית. בסוגיות כלכליות, צידדה מפ"ם באוריינטציה סוציאליסטית מובהקת. בשנים 1969-1984, הייתה המפלגה חלק ממערך שהוקם עם מפלגת העבודה, וב-1992 חברה לשינוי ולר"צ להקמת מפלגת מר"צ.

9 ר"צ – התנועה לזכויות האזרח הוקמה ב-1973 על ידי חברת הכנסת שולמית אלוני. המפלגה קידמה אידיאולוגיה סוציאליסטית חילונית שקידשה הגנה על זכויות אדם ומאבק בכפייה דתית. במהלך שנות השמונים תמכה המפלגה בפתרון של פשרה לסכסוך הישראלי-פלסטיני. כוחה של ר"צ ככנסת גדל בהדרגה ממושב יחיד בשנות השבעים לחמישה מושבים בסוף שנות השמונים. בבחירות שנערכו ב-1992, חברה ר"צ לשינוי ומפ"ם להקמת מפלגת מר"צ.

10 התנועה לשלום וביטחון הייתה תנועת גראסרוטס שהוקמה בעקבות מלחמת ששת הימים ותמכה בפתרון מוסכם לסכסוך הישראלי-פלסטיני. את התנועה הובילה קבוצה של פרופסורים מוערכים מהאוניברסיטה העברית בירושלים. התנועה רצה בבחירות ב-1969, אבל לא הצליחה לזכות במושבים בכנסת.

התנועה לשלום וביטחון גייסה גם שיקולים מוסריים ודמוקרטיים לתמיכה בפשרה טריטוריאלית:

השליטה בעם אחר בניגוד לרצונו חותרת תחת הצידוק המוסרי לקיומה של מדינת ישראל. כיצד יטען העם, שכל צידוקו למדינה ריבונית מושתת על היותו מיעוט נרדף חסר מולדת, שעה שהוא עצמו גוּזל זכות זו מן העם הפלשתינאי שכנו וכופה עליו בעל כורחו מעמד של מיעוט. השליטה בעם הפלשתינאי בניגוד לרצונו תהרוס את הריקמה היהודית-דמוקרטית של המדינה, כי אין אפשרות להעניק למיעוט זכויות אזרח, בלי לסכן בזאת את ביטחונה ואת אופיה הלאומי של המדינה. אין אפשרות לשלול ממנו זכויות אלה בלי שישאל תהפך למדינת משטרה, המפעילה את כוח זרועה מפחד מיעוט עויין (שלום וביטחון, 1969ב).

אף על פי כן, מצעי שתי התנועות שמו דגש רב על "ביטחון ישראל" ונמנעו מאמירה מפורשת על מעמדה העתידי של הגדה המערבית ורצועת עזה:

תמורת הסכם שלום עם מדינות העימות, יש מקום להסכים לפשרות טריטוריאליות בכל הגזרות, אשר יענו על צרכי בטחונה וקיומה של ישראל (ר"צ, 1977).

תוכנית שלום ישראלית אשר תהיה מבוססת על העקרונות הבאים: נכונות למשא ומתן על הסדר אשר יבטיח גבולות בטוחים ומוכרים למדינת ישראל ולשכנותיה; נכונות לכלול את הערבים הפלשתינאים תושבי "השטחים המוחזקים" כשותף במאמצים לשלום... האינטרס הלאומי החיוני ביותר חייב להמריץ אותנו להתנגד לכל תוכנית סיפוח ולמצוא בכל ההקדם דרך להסדר שלום, שיאפשר לנו למסור את השטחים המאוכלסים – לעם השני (שלום וביטחון, 1969ב).

את האוריינטציה האוניברסאלית-אידיאולוגית ייצגה מפלגת שמאל אלטרנטיבית קטנה בשם "העולם הזה", שבהמשך נקראה מר"י.¹¹ אוריינטציה זו הכירה במפורש בזכויותיהם הלאומיות הן של היהודים הן של הפלסטינים, והדגישה ערכים אוניברסאליים דוגמת הגדרה עצמית, שוויון זכויות לאומיות ופתרון של שלום לסכסוך:

11 העיתונאי אורי אבנרי הקים את העולם הזה כוח חדש ב-1965 והיא זכתה בשני מושבים בכנסת. המפלגה קידמה אוריינטציה שמאלנית רדיקלית ותמכה בהקמתה של מדינה פלסטינית עצמאית. ב-1973 שינתה המפלגה את שמה למר"י (מחנה רדיקלי ישראלי), וב-1977 התמזגה עם מחנה של"י. המפלגה מעולם לא הייתה שותפה בשום קואליציה מכהנת.

ארץ-ישראל היא מולדתם המשותפת של שני עמים: העם היהודי והעם הערבי-הפלשתינאי. מדינת ישראל היא הגשמת הזכויות הלאומיות של העם היהודי... הזכויות הלאומיות של העם הערבי-הפלשתינאי לא באו כלל לידי מימוש. לעם הפלשתינאי הזכות להגדרה עצמית, ומימושה ייעשה על בסיס דו-קיום בשלום עם ישראל. זכות ההגדרה העצמית כוללת את הזכות להקים מדינה עצמאית בצידה של מדינת ישראל (מר", 1973).

בהתאם לעקרונות אלה, התנגדה המפלגה מכול וכול לסיפוח, דרשה נסיגה ישראלית מלאה לגבולות 1967 וקבעה ששלום יספק את הערבות האחת ויחידה לביטחון: "הגבול בין מדינת ישראל למדינה הערבית הפלשתינאית יתבסס על קווי הגבול לפני יוני 1967" (מר", 1973).

עמדות הציבור היהודי

סקרי דעת הקהל שנערכו בקרב יהודים בישראל בתקופה זו, התייחסו לכמה נושאים הנוגעים לניתוחנו: הלגיטימיות של התביעה הישראלית לארץ, חוסר הלגיטימיות של התביעה הפלסטינית והנכונות לסגת מהשטחים. בשנים מאוחרות יותר ניתן אף למצוא מידע על עמדות הציבור הנוגע לרעיון המדינה הפלסטינית ולשאלה אם מדינה פלסטינית תהיה בבחינת איום על מדינת ישראל.

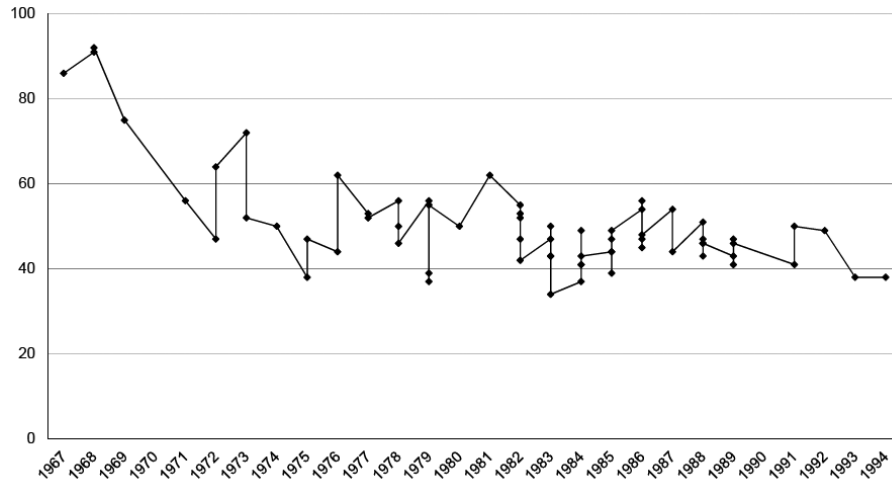
הסקרים מעידים כי באופן התואם את האוריינטציה הלאומית-אידיאולוגית, רוב הציבור היהודי בישראל בתקופה זו לא הכיר בזהותם הייחודית של הפלסטינים כאומה. בשנים 1973-1977, לדוגמה, 70% מהיהודים בישראל הסכימו עם הטענה כי "הלאום הערבי הפלסטיני הוא מושג מלאכותי, שנוצר רק בשנים האחרונות, כתוצאה מהתפתחויות באזורנו".

הסקרים בתקופה זו לא שאלו את חברי הציבור הישראלי-יהודי ישירות על האופן שבו הם רואים את השטחים הכבושים או את הסיבה להמשך כיבושם. עם זאת, יש לציין שנוסח השאלות בסקרי דעת קהל מתקופה זו התייחס לשטחים בעיקר בתור "השטחים המוחזקים", ולא בתור שטחים "משוחררים" או "כבושים". מקצת הסקרים השתמשו בשמה העברי של הגדה, יהודה ושומרון, ובכך הציגו אותה במרומו כשטח ישראלי. סקרים אחרים התייחסו לשטח זה בתור "הגדה המערבית".

עם זאת, הסקרים בחנו את השאלה אם על ישראל להמשיך להחזיק בשטחים הללו. הנתונים מראים שבשנים 1967-1972 חשבו רוב הנשאלים (יותר מ-60%) שעל ישראל לשמר את שליטתה בשטחים. מאז 1973, הציבור הישראלי מפולג בנוגע לסוגיה זו (ראו תרשים 1).

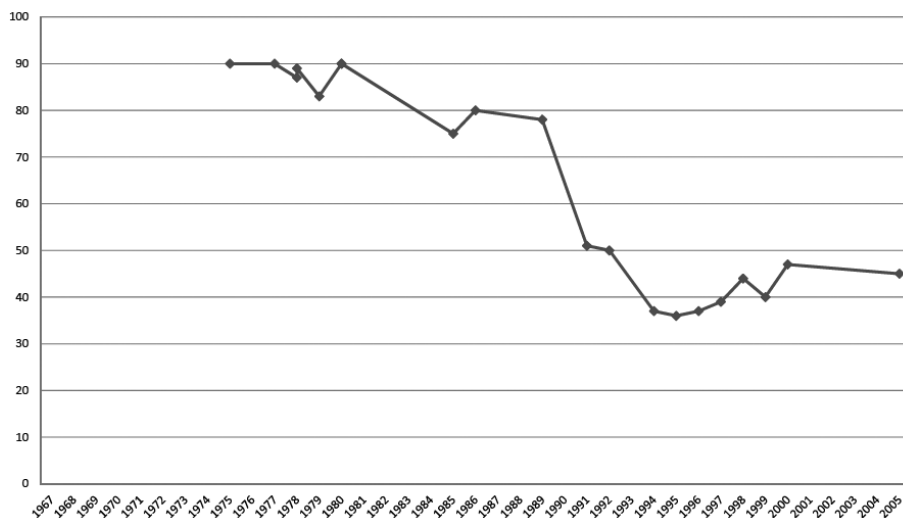
תרשים 1: אחוז היהודים בישראל שאינם מוכנים להחזיר את השטחים: הגדה המערבית,

¹²1994-1967

נוסף על כך, רוב הנשאלים ראו במדינה פלסטינית איום על מדינת ישראל (כ-90% החזיקו בעמדה זו – ראו תרשים 2). מסיבה זו, הייתה ההתנגדות לרעיון המדינה הפלסטינית גבוהה מאוד בשנים 1976-1977 (יותר מ-85% התנגדו לכך – ראו תרשים 3).

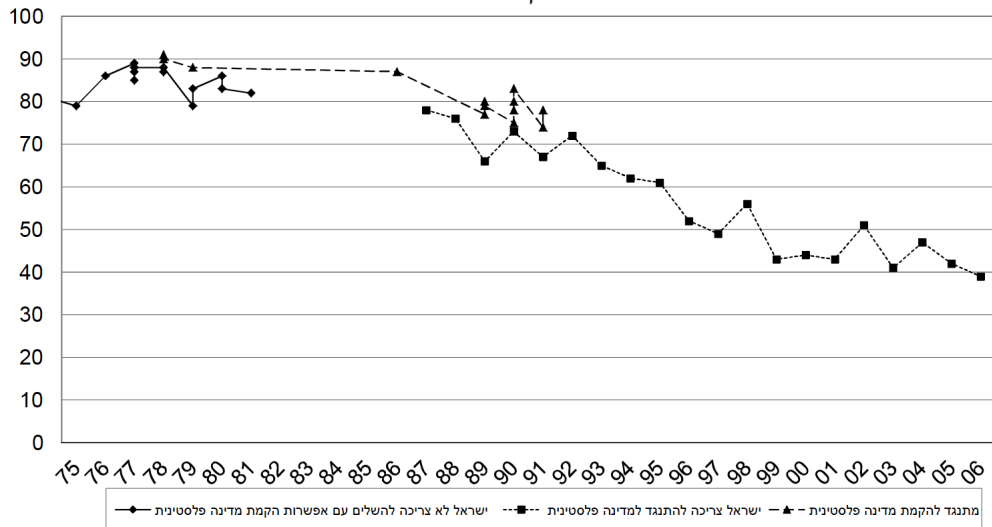
תרשים 2: אחוז היהודים בישראל הרואים במדינה פלסטינית איום על ישראל, 1974-2005

12 מקור: המכון הישראלי למחקר חברתי שימושי (הסקר השוטף).

תרשים 3: אחוז היהודים בישראל המתנגדים להקמתה של מדינה פלסטינית

לאורך השנים.¹³

סיכום

בשנים 1967-1977 רובו הגדול של הציבור הישראלי, וכך גם הזרם המרכזי של ההנהגה הפוליטית והמפלגות הפוליטיות, הדגישו את הזכויות הלאומיות הבלעדיות של היהודים ואת השיקולים הביטחוניים כקו הגיוני מנחה להמשך השליטה הישראלית בשטחים. בו בזמן, רוב היהודים בישראל התכחשו לקיומו של עם פלסטיני וראו במדינה פלסטינית איום גדול על ישראל. הליכוד והמפד"ל דגלו באוריינטציה הלאומית-אידיאולוגית באופן מוחלט. הזרם המרכזי של הפוליטיקה, קרי מפלגת העבודה, דגל באוריינטציה הלאומית-פרגמטית. אוריינטציה זו נחלקה לתת-אוריינטציה הלאומית, המדגישה איומים ביטחוניים ואת הצורך לשמר את השליטה הישראלית על השטחים שנכבשו, ולתת-אוריינטציה המעשית, המדגישה את אופייה היהודי והדמוקרטי של המדינה, המחייב פשרה טריטוריאלית ולכלל הפחות נסיגה חלקית. רק מיעוט זניח בתקופה זו התמקד בערכים אוניברסאליים והכיר בזכות הפלסטינים להגדרה עצמית ולמדינה משלהם.

13 מקור: המכון הישראלי למחקר חברתי שימושי: ישראל צריכה לא לקבל הקמת מדינה פלשתינאית. המרכז למחקרים אסטרטגיים ע"ש יפה: להתנגד להקמת מדינה פלשתינאית. המכון הישראלי למחקר חברתי שימושי: לא להסכים להקמת מדינה פלשתינאית.

התקופה השנייה: 1977-1992

על רקע המהפך הפוליטי של 1977, שבו עלתה לשלטון קואליציה ימנית בראשות הליכוד, התרחשו שינויים באוריינטציה הפוליטית באגף הלאומי. בעקבות הסכמי קמפ דייוויד והכרתה של ישראל ב"זכויות הלגיטימיות של העם הפלסטיני" (Camp David accords, 1978), החל הליכוד לפנות יותר לכיוון אוריינטציה לאומית-פרגמטית. על כך העידה כניסתן של דמויות פוליטיות פרגמטיות יותר, דוגמת שרון, וייצמן ודיין, לממשלה החדשה.

עמדות המערכת הפוליטית

את האוריינטציה הלאומית-אידיאולוגית בתקופה השנייה ייצגו מפלגות כגון המפד"ל, צומת¹⁴ והתחיה.¹⁵ אף על פי כן, בתוך הליכוד נותרו כמה מנהיגים ותומכים שהמשיכו לדבוק באוריינטציה זו, אשר הדגישה את זכותם הבלעדית של היהודים על כל השטחים שבין נהר הירדן לים התיכון, המשיכה להתעלם מקיומם של הפלסטינים, פסלה כל פשרה טריטוריאלית ב"שטחים המשוחררים" וקידמה את בנייתן של התנחלויות יהודיות בתוכם.

מצע המפד"ל במהלך שנות השמונים הדגיש זכויות היסטוריות וערכים יהודיים, והתנגד ל"ויתורים" מכל סוג:

התנועה רואה את זכותו הדתית וההיסטורית של העם היהודי לריבונותו על ארץ-ישראל כולה, אבן יסוד בדרכה ובמשנתה החינוכית... בין הים והירדן תתקיים מדינה אחת והיא מדינת ישראל. לא ימסר חלק מחלקי ארץ-ישראל לשלטון זר או לריבונות זרה. לא יעקר אף יישוב ממקומו. לא תיכון כל יישות לאומית עצמאית ערבית בארץ-ישראל (מפד"ל, 1988).

באשר לתושבים הפלסטינים, קבע מצע המפד"ל: "יש לנהל משא ומתן מכובד והוגן עם האוכלוסיה הערבית ביש"ע, על זכויותיהם וחובותיהם במישור האישי והמוניציפלי

14 את מפלגת צומת הקים רא"ל רפאל איתן ב-1983 לאחר פרישתו מתפקיד הרמטכ"ל ב-1982. למפלגה הייתה אוריינטציה חילונית וימנית. צומת קידמה את הסיסמה "שלום תמורת שלום" במקום "שלום תמורת שטחים" והתנגדה מכול וכול לכל פשרה טריטוריאלית. במהלך שנות השמונים היה למפלגה כוח פוליטי מועט – מושב עד שניים בכנסת בלבד. ב-1992 זינק כוחה לשמונה מושבים. עם זאת, ב-1996 איבדה המפלגה את רוב כוחה, וב-1999 נעלמה לחלוטין. המפלגה הייתה שותפה בממשלות הליכוד ב-1990 ו-1996.

15 את התחיה ייסדו ב-1981 אנשי ימין שערקו מהליכוד. המפלגה התנגדה לכל פשרה טריטוריאלית, דרשה את סיפוחה של ארץ-ישראל השלמה ותמכה במדיניות כוחנית כלפי הערבים. כוחה הפוליטי בשנות השמונים עמד על כארבעה מושבים בכנסת. המפלגה הגיעה לקצה ב-1992, כאשר יורשותיה היו חרות ומולדת. היא הייתה שותפה בממשלות הליכוד ב-1981 ו-1988.

במדינת ישראל, ועל זכויותיהם האזרחיות במסגרת מדינה ערבית שכנה" (מפר"ל, 1988, 1992).

לאחר שפרצה האינתיפאדה הפלסטינית, הצהיר מנהיג צומת, רפאל איתן: "כבר עכשיו הייתי מודיע שארץ-ישראל כולה שייכת לעם היהודי. לא תהיה שום פשרה על שום שעל אדמה. ערביי יהודה ושומרון הם אזרחי ירדן" (ברזל-מירסקי, 1988). יצחק שמיר,¹⁶ מנהיג הליכוד בשנות השמונים, היה נציג טיפוסי של האוריינטציה הלאומית-אידיאולוגית. שמיר ראה בזכויות הלאומיות של היהודים ובחזון של ארץ-ישראל השלמה ערכים העולים בחשיבותם על כל ערך אחר (דמוקרטיה, למשל): "הביטחון של הבעלות שלנו על ארץ-ישראל הוא מעבר לכל שאלה של ביטחון... למען הדמוקרטיה לא אהיה מוכן לוותר על ארץ-ישראל" (מצוטט ב-Aronoff, 2009: 49-50); "על יהודים נאסר לוותר על איזה שהוא חלק ממולדתם ההיסטורית" (צוטט בנאור, 2001, עמ' 13).

שמיר התריע בפני האיום הקיומי שמציבים הפלסטינים: "האינתיפאדה... הוכיחה לי פעם נוספת שהסכסוך אינו על טריטוריה, כי עם על זכות ישראל להתקיים... הפלשתינאים מאיימים על עצם קיומנו. כל עוד אנחנו כאן, הם אינם שבעי רצון" (מצוטט ב-Aronoff, 2009: 51, 54); "הדרך היחידה להגיע להסדר (עם הערבים) היא באמצעות 'קיר ברזל'" (מצוטט ב-Aronoff, 2009: 48).

האוריינטציה הלאומית-פרגמטית נחלקה בתקופה זו לשתי תת-אוריינטציות עיקריות, שאותן ייצגו הליכוד ומפלגת העבודה. סוגיית הפשרה הטריטוריאלית נותרה הגורם המבחין בין שתי תת-אוריינטציות אלה.

התת-אוריינטציה הלאומית-פרגמטית ששמה דגש על הצד הלאומי נעשתה רווחת בקרב כמה אגפים במפלגת הליכוד, שבמהלך שנות השמונים החלו להשתמש בשיקולים ביטחוניים כדי להצדיק את תמיכתם בווייתורים מסוימים. ויתורים אלה קיבלו ביטוי ממשי בתוכנית האוטונומיה. עם זאת, מפלגת הליכוד המשיכה להדגיש את מחויבותה לזכותה הבלעדית של העם היהודי על ארץ-ישראל, להתיישבות היהודית בשטחים, לשלילת הזהות הפלסטינית ולסירובה לסגת מהשטחים בכל דרך שהיא:

זכותו של העם היהודי לארץ-ישראל היא זכות נצחית שאינה ניתנת לערעור, והיא משולבת בזכות לבטחון ולשלום... כל תוכנית שיש בה מסירת חלקי ארץ-ישראל לשלטון זר, כפי שמציע המערך, מערערת את זכותנו לארץ... הסדרי האוטונומיה, שהוסכמו בקמפ-דיוויד, הם הערובה שלא תקום בשטחי ארץ-ישראל המערבית, בשום תנאי, מדינה פלשתינאית (ליכוד, 1981, 1988).

16 שמיר מילא את תפקיד ראש הממשלה לסירוגין עם שמעון פרס (מנהיג מפלגת העבודה) בשנים 1983-1990, ולאחר מכן הנהיג ממשלה לאומית בשנים 1990-1992.

בעניין הפלסטינים, התייחס מצע הליכוד ל"תושבים הערבים" והביע נכונות להעניק להם אוטונומיה מסוימת: "רוב האוכלוסיה הירדנית מוצאה ממערב לירדן וערביי יהודה ושומרון הם אזרחים ירדניים. הממשלה בראשות הליכוד תמשיך לנהל שיחות עם נציגי התושבים הערביים של יהודה ושומרון וחבל עזה, כדי להגיע איתם להסדר ביניים על פי הסכמי קמפ־דייוויד" (ליכוד, 1988, 1992).

מנחם בגין, שעמד בראש הממשלה בשנים 1977–1983, התייחס לגדה המערבית כ"שטח משוחרר" שהוא חלק מן "הארץ המובטחת" הנצחית של העם היהודי. אחרי הסכמי קמפ־דייוויד, הבהיר בגין את אופיים של הוויתורים המוצעים: "המשמעות האמיתית של הסכמי קמפ־דייוויד היא זו: אוטונומיה לתושבים הערביים של יהודה, שומרון וחבל עזה; יהודים וערבים חיים יחדיו בארץ־ישראל; וביטחון לישראל ולכל אזרחיה" (Begin, 1979).

משה דיין, שעבר ממפלגת העבודה לממשלת הליכוד, הדגיש את הזכויות ההיסטוריות של היהודים בשטחים ואת הזכות להקמת התנחלויות: "ההתנחלויות היהודיות ביהודה, שומרון וחבל עזה הן שם בזכות. לא יעלה על הדעת שייאסר על יהודים להתיישב בכל מקום ביהודה ושומרון, שהן הליבה של מולדתנו" (Dayan, 1978). מתוך כך, דיין לא היה יכול לדמיין ויתור על הגדה המערבית: "אינני יכול לדמיין מסירה של הגדה המערבית לירדן כמקובלת על איזו שהיא מפלגה או ממשלה בישראל" (Dayan, 1977); "השינוי, אשר האוטונומיה נושאת בחובה, יהיה בסטאטוס, אך לא בדרך החיים של התושבים הערבים או של המתישבים היהודיים" (Dayan, 1979b).

אריאל שרון, מנהיג בליכוד, השתמש בפרוץ האינתיפאדה הפלסטינית הראשונה כדי להדגיש את ההצדקה הביטחונית להמשך השליטה הישראלית בגדה המערבית: "יש פתרון אחד, אם לדבר על פיתרון ראלי, מדינה פלשתינאית בירדן. מראש אני קובע שלא ניתן להוציא מידי ישראל את האחריות הביטחונית בגדה וברצועת עזה" (ברזל־מירסקי, 1988).

בעודם מציעים מידה מסוימת של אוטונומיה ל"תושבי השטחים הערביים", אפילו מנהיגי הליכוד הפרגמאטיים ביותר התנגדו לכל פשרה טריטוריאלית משמעותית. את התת־אוריינטציה הלאומית־פרגמאטית בהדגשה על פרגמאטיות ייצגה מפלגת העבודה, שנכנסה באמצע שנות השמונים לקואליציה עם הליכוד. תת־אוריינטציה זו הדגישה את הסכנות הדמוגרפיות והמוסריות הטמונות בהמשך השליטה הישראלית באוכלוסיית הגדה המערבית ורצועת עזה.

מצע העבודה הדגיש, מתוך התעקשות על הזכות ההיסטורית של היהודים על ארץ־ישראל, את הצורך לשמר את אופייה היהודי הייחודי של מדינת ישראל:

המערך יגביר את המאמץ של העם לבניינה של מדינת ישראל העצמאית

ולהגשמת יעודיה של הציונות על יסוד הזכות ההיסטורית של העם היהודי לכונון ולקיים את מדינתו במולדתו. מאז ומתמיד נועדה מדינת ישראל להיות מדינה יהודית, עצמאית ודמוקרטית, המקיימת שוויון מלא לכל אזרחיה (העבודה, 1981, 1984).

צרכי ביטחונה של מדינת ישראל ושמירת אופייה היחודי-לאומי, קיום יעודיה הציוניים והשאיפה לבסס את ישראל כחברה דמוקרטית נאורה ידריכו את עמדתה של ממשלת ישראל לגבי גבולות הקבע (העבודה, 1984).

העבודה התריעה מפני האיום הדמוגרפי על אופייה היהודי של המדינה:

מדיניות זו (סיפוח יהודה ושומרון) מובילה להפיכתה של ישראל ממדינה יהודית למדינה דו-לאומית. גם מבחינת תוכנה החברתי-מוסרי של מדינת ישראל, דוחה המערך שליטה של קבע הכפויה על 1,200,000 ערבים פלשתינאים תושבי שטחים אלה (העבודה, 1981).

ועוד הדגישה מפלגת העבודה את השלכות השליטה הישראלית המתמשכת בשטחים על אופייה הדמוקרטי של החברה הישראלית:

מדיניות השליטה של ממשלת הליכוד ביהודה, שומרון ובעזה כבר הביאה לכרסום מדיניות בערכיה הדמוקרטיים והמוסריים של החברה בישראל בכל הקשור לקיום שלטון החוק והשוויון בפניו, לסמכויות הרשויות הדמוקרטיות וליחס לערבים. עמדת המערך היא כי קיום משטר דמוקרטי בישראל המושתת על שוויון זכויות לכל האזרחים איננו מתיישב עם כפיית שלטון קבע על התושבים הערבים הפלשתינאים בכל שטחי יהודה, שומרון ועזה (העבודה, 1984).

עם זאת, העבודה הדגישה גם את ביטחון ישראל ואת הצורך ב"גבולות בני-הגנה", והתנגדה לאפשרות הנסיגה לגבולות 1967:

מדינת ישראל זקוקה לגבולות בני הגנה היכולים לאפשר לה להתגונן ביעילות ובכוחות עצמה נגד כל מתקפה המאיימת עליה. פירוז והסדרים ביטחוניים ייכללו בהסכמי השלום ובנוסף על גבולות בני הגנה, ולא כתחליף להם. ישראל תעמוד על גבולות בני הגנה מוכרים, אשר יהיו גבולות מדיניים של קבע, ולא תשוב אל קווי יוני 1967 אשר היוו פיתוי לתוקפנות נגדה (העבודה, 1984).

יתר על כן, הדגיש המצע את תפקידה החיוני של "ההתיישבות הביטחונית" כחלק מגבול ברי-הגנה:

ההתיישבות – בבקעת הירדן, צפון מערב ים המלח, גוש עציון, בסביבות

ירושלים, בדרום רצועת עזה וכן בגולן – היא חיונית לבטחון המדינה... מממשלת ישראל תעמוד על כך כי לעת השלום, המערך של כוחות צה"ל כולל ההתיישבות... יהיו כלולים בשטחה הריבוני של ישראל (העבודה, 1981).

בעודה מכירה בקיומה של "בעיה פלסטינית" ובזכויות הלאומיות של הפלסטינים, שללה מפלגת העבודה את הרעיון של מדינה פלסטינית עצמאית והדגישה כי פתרון הסוגיה הפלסטינית טמון במדינה ירדנית-פלסטינית:

בהיותה מודעת לקיומה של בעיה פלשתינאית תהיה ישראל מוכנה לסייע לפתרונה במסגרת של מדינה ירדנית-פלשתינאית. המדינה הירדנית פלשתינאית תשתרע על מרחבי השטח של ירדן, אשר רוב תושביה הם פלשתינאים, ועל אזורים מוגדרים צפופי אוכלוסיה ביהודה שומרון ועזה, אותם יפנו כוחות צה"ל עם כינון השלום. רק במסגרת אחדות מדינית זאת תוכל לבוא על ביטוי זהותם העצמית של הערבים הפלשתינאים ורק בה תוכל לבוא על פתרונה בעיית הפליטים. ישראל שוללת את כינונה של מדינה פלשתינאית נוספת בשטח שבין ישראל לירדן (העבודה, 1981).

מפלגת העבודה שבה והדגישה את מחויבותה ל"נסיגה מאזורים פלשתינאים מאוכלסים":

המדינה הפלשתינאית תשתרע... על אזורים מוגדרים צפופי אוכלוסיה ביהודה שומרון ועזה, אותם יפנו כוחות צה"ל עם כינון השלום (העבודה, 1981).

מנהיגי העבודה השתמשו בשיקולים מבוססי-איומים להצדקת פשרה טריטוריאלית. המפלגה הבינה ששמירת השטחים שנכבשו עלולה להוביל למדינה דו-לאומית שתאיים על עליונות היהודים. רבין ופרס הדגישו שניהם את ההשלכות של "המשך השליטה על עם אחר":

אני לא מכיר עם בן 3.5 מיליון שבלע עם בן 2.3 מיליון בניגוד לרצונו, אין דוגמה בהיסטוריה לכך... מדינה יהודית ריבונית לא מסתדרת עם סיפוח, עם א"י השלמה. מי שרוצה א"י השלמה... זו מדינה דו-לאומית, זו מדינה גזענית עם אפרטהייד, אין אפשרויות אחרות (רבין, 1989).
העיקרון הדמוקרטי של זכויות הרוב ושלטון הרוב הפך לעיקרון מקובל כיום במשפט הבין-לאומי. להיות רוב הפך לעיקרון מנחה בהגדרת זהות וקביעת זכויות (פרס, 1978, עמ' 94).

כמו כן פרס הביע הזדהות עם הפלסטינים והכיר בזכותם לקבוע בעצמם את עתידם. ב-1979 הצהיר פרס:

"דחייתנו את אש"ף אינה קשורה בדחיית זכויותיהם של שכנינו, הערבים הפלשתינאים. אנו מאחלים להם כל טוב. אנו שואפים להאציל אליהם כבוד ויקר – על כבודם, על זהותם, על מורשתם, על ילדיהם, ועל עתידם" (מצוטט ב-Agid-Ben Yehuda & Auerbach, 1991: 530).

עם זאת, למרות שהכירו בצורך להגיע לפשרה טריטוריאלית, גם רבין וגם פרס הדגישו שיקולים ביטחוניים כנגד האפשרות של נסיגה ישראלית מלאה ורעיון המדינה הפלסטינית.

משא ומתן עם אש"ף פירושו מדינה פלשתינאית בינינו לבין ירדן, דבר שאני מתנגד לו בכל תוקף. פירושו גם הכנסת הפליטים הפלשתינאים אשר חיים היום מחוץ לגבולות ארץ-ישראל המנדטורית (אברמוביץ, 1989). אני נגד נסיגה לקווי 67, בשום פנים לא. ירושלים תישאר מאוחדת בריבונות ישראל ואינני מוכן, משיקולי ביטחון, לחזור לגבולות 67 (רבין, 1989). ההתיישבות לאורך הבקעה נועדה לקבוע, הלכה למעשה, את הירדן כגבול ביטחון. ההתיישבות בשיפוליהם המערביים של הרי יהודה ושומרון היא אשר תגאל אותנו מקללת המותניים הצרים של ישראל (פרס, 1978, עמ' 47).

האוריינטציה האוניברסאלית-פרגמטית יוצגה בידי מפלגות שמאל ציוני קטנות, ר"צ ומפ"ם (שנפרדה מהמערך עם מפלגת העבודה ב-1984), ששמו דגש רב יותר על שיח הזכויות ההדדיות:

ארץ-ישראל היא מולדת משותפת של העם היהודי השב למולדתו והעם הערבי הפלשתינאי היושב בה. לשני העמים קיימת הזכות לממש את הגדרתם העצמית הלאומית במולדתם, על יסוד הכרה הדדית, במסגרת פשרה מוסכמת ובגבולות בטוחים ומוכרים (מפ"ם, 1988). בארץ-ישראל חיים שני עמים – העם היהודי והעם הערבי-פלשתינאי, ולשניהם זכויות היסטוריות וטבעיות על הארץ... ישראל מכירה בזכות ההגדרה העצמית של העם הערבי-פלשתינאי, ותובעת מאש"ף להכיר בזכות קיומה הריבוני והבטוח של מדינת ישראל (ר"צ, 1988).

אף על פי כן, השמאל הציוני עדיין התייחס לשיקולי ביטחון כבואו לקבוע את מעמדן העתידי של הגדה המערבית ועזה:

בהסכם השלום תהיה ישראל מוכנה לסגת בהדרגה ובשלבים משטחי הגדה והרצועה, שיפורזו כדי למנוע סיכונים לישראל ואיומים עליה (ר"צ, 1988).

אחד מנציגיה המפתיעים של אוריינטציה זו היה חבר הכנסת יוסי ביילין ממפלגת העבודה, שהציע להקים מדינה פלסטינית בעזה:

אני לא מציע מדינה פלשתינאית רק בעזה. במקום הסדר ביניים בעזה ובגדה, אני מציע מדינה עכשיו בעזה, ואוטונומיה בגדה. הפלשתינאים בגדה יוכלו לממש את זכותם להגדרה עצמית כשנגיע לשלום עם מדינות ערב (לוי, 1991).

מנהיגת ר"צ, שולמית אלוני, הביעה אמפתיה רבה וגישה הומאנית יותר לפלסטינים בבואה להעריך את השפעת הכיבוש המתמשך על החברה הישראלית:

אין לנו עכבות ביחס לערבים, כפי שלקוזקים באוקראינה לא היו עכבות ביחס ליהודים. אנחנו עושים בדיוק אותה דה-הומניזציה שנעשתה כלפינו... סביב יהודה ושומרון בנו מיתוסים שקשה לנפץ, אבל עובדה שגם היום, אחרי שמחקר ומחקר, אין מי שאינו יודע מה זה הקו הירוק (גולן, 1991).

את האוריינטציה האוניברסאלית-אידיאולוגית ייצגה מפלגת השמאל האלטרנטיבי, מחנה של"י.¹⁷ המפלגה הדגישה הכרה בזכויות הלאומיות של הפלסטינים וטענה שמימוש זכויות אלה יספק את הערבות העליונה לשלום. המפלגה ניהלה שיח שהתבסס במובהק על זכויות אוניברסאליות.

המאורעות האחרונים שבו והוכיחו כי יש רק מוצא מדיני לסכסוך הישראלי-פלשתינאי, שבמסגרתו תכיר ישראל בזכות העם הפלשתינאי להגדרה עצמית במדינה משלו לצד מדינת ישראל, וזאת במסגרת של הכרה הדדית והסכם שלום שיבטיח את ביטחון ישראל (של"י, 1978).

מצע המפלגה קבע כי נחוצה נסיגה ישראלית מלאה והקמתה של מדינה פלסטינית:

את הבעיה הפלשתינאית אי אפשר לחסל... צריך לפתור אותה בתוך משא ומתן עם הפלשתינאים על עצמאות לאומית בגדה המערבית ורצועת עזה – לצד ישראל (של"י, 1982).

עמדות הציבור היהודי

בשנים 1976-1992, פחות ישראלים אימצו את נקודת המבט הלאומית-אידיאולוגית, שראתה בלאום הפלסטיני מושג מלאכותי (50% ב-1979 ו-1983). עם זאת, 60% מהנשאלים בסקר של מכון PORI מ-1985 טענו שאין לפלסטינים זכות למדינה

17 מחנה של"י (שלום לישראל) הוקם לקראת הבחירות ב-1977 בעת איחודן של כמה תנועות שמאל רדיקאליות קטנות, בהן מר"י, מוקד וכמה מחברי הפנתרים השחורים. מחנה של"י נשא אידיאולוגיה שמאלנית רדיקאלית ותמך בהקמתה של מדינה פלסטינית עצמאית. כוחו הפוליטי הסתכם בשני מושבים בכנסת. המפלגה לא הצליחה לעבור את אחוז החסימה בבחירות ב-1981, וכתוצאה מכך נעלמה, אך רבים מחבריה לשעבר הצטרפו לרשימה המתקדמת לשלום. המפלגה מעולם לא לקחה חלק בקואליציית שלטון.

פלסטינית. רוב היהודים בישראל בתקופה זו ראו את תביעת ישראל לשטחים כצודקת ומבוססת יותר מתביעת הפלסטינים לארץ. בסקר מ-1986, לדוגמה, 70% מהנשאלים השיבו כי "ליהודים יש זכויות לארץ-ישראל שהן יותר צודקות ומכריעות מאשר אלו של הערבים" (Zemach, 1987).

יתר על כן, בהתייחסם לסיבות שבגינן יש להחזיק בשטחים, בתחילת תקופה זו הייתה לנשאלים העדפה מובהקת לנימוקים אידיאולוגיים. ב-1986, לדוגמה, 50% מן הישראלים-היהודים שנשאלו דירגו את "זכותנו על ארץ-ישראל" כסיבה העיקרית להחזקת השטחים.¹⁸ עם זאת, אחוז הנשאלים שהחזיקו באמונה זו ירד בהדרגה, בו בזמן שאחוז הנשאלים המתייחסים לטיעונים פרגמאטיים לצורך החזקת השטחים (לדוגמה: "לשמור על עומק אסטרטגי" או "שימוש במשא ומתן עתידי") יותר מהכפיל את עצמו בסוף תקופה זו (Arian, 1995). הנתונים, אם כך, מצביעים על מעבר בשנים אלה מטיעונים אידיאולוגיים לטיעונים פרגמאטיים יותר העומדים בבסיס הדיון בעתיד השטחים, קרי מעבר מאוריינטציה לאומית-אידיאולוגית לאוריינטציה לאומית-פרגמאטית.

נטייה זו נצפתה בסדרת סקרים נוספת שנערכה בשנים אלה. משתתפי הסקר התבקשו לדרג על פי סדר חשיבות ארבעה ערכים (דמוקרטיה, שלום, ארץ-ישראל השלמה ורוב יהודי בישראל). בשנים 1988-1992, אחוז המשתתפים שדירג את "ארץ-ישראל השלמה" (קרי החזקת השטחים מטעמי אידיאולוגיה) כעדיפות ראשונה או שנייה ירד מ-28% ב-1988 ל-24% ב-1991 (Shamir & Shamir, 2000). עוד מראים הנתונים כי הציבור הישראלי היה מפולג סביב השאלה אם יש להמשיך ולהחזיק בשטחים (ראו תרשים 1). כמו כן ההתנגדות למדינה פלסטינית ירדה מ-90% בשנים 1978-1986 לכ-70% בשנות האינתיפאדה (1987-1993) (ראו תרשים 3). הסקרים מראים גם שאחוז המשתתפים הרואים במדינה פלסטינית איום על מדינת ישראל ירד מכ-90% ב-1985 לכ-80% ב-1992 (ראו תרשים 2).

סיכום

בתקופה השנייה נצפו שני שינויים ניכרים בשיח הפוליטי בישראל. מצד אחד, קו השבר בזרם הפוליטי המרכזי, בין העבודה לליכוד, זו משום שמפלגת הליכוד אימצה אוריינטציה פרגמאטית יותר. תזוזה זו התרחשה בעת שסוגיית הזכויות הלאומיות

18 הנשאלים התבקשו לדרג את החשיבות של ארבעה טיעונים מתחרים שמשמשים בהם אנשים הרוצים לראות את המשך שליטתה של ישראל בשטחים: "זכותנו על הארץ", "למנוע הקמת מדינה פלשתינאית", "לשמור על עומק אסטרטגי לפעולות צבאיות", "לשימוש במשא ומתן עתידי". שאלה זו נשאלה רק עד 1995.

הבלעדיות של היהודים התרחקה מלב הקונצנזוס בדעת הקהל, ושליטת העם הפלסטיני נעשתה שנויה יותר במחלוקת. האוריינטציה הלאומית-פרגמטית נחלקה גם בתקופה זו בין התת-אוריינטציה הלאומית, התומכת בהמשך השליטה הישראלית בשטחים, ובין התת-אוריינטציה המעשית, התומכת בפשרה טריטוריאלית לשם שימור אופייה היהודי והדמוקרטי של ישראל. מצד אחר, קווי השבר שבין הזרם המרכזי הפרגמטי ובין ההשקפות האידאולוגיות התרחבו והעמיקו. שני קצוות הקשת הפוליטית צברו כוח ככל שאימצו שיח ברור יותר לגבי הזכויות על הארץ.

התקופה השלישית: 1992-2000

הבחירות לכנסת ב-1992 הביאו איתן מהפך נוסף בחיים הפוליטיים בישראל מעצם הרכבתה של ממשלת עבודה אחרי 15 שנים של שלטון הליכוד (בשנים 1984-1990 בקואליציה עם מפלגת העבודה). זמן קצר לאחר מהפך פוליטי זה הופיע ציון דרך היסטורי בסכסוך הישראלי-פלסטיני עם החתימה על הסכמי אוסלו בספטמבר 1993. הסכמי אוסלו כללו, לראשונה, הכרה הדדית בזכויות הלאומיות של הישראלים והפלסטינים.

עמדות המערכת הפוליטית

בתקופה זו יוצגה האוריינטציה הלאומית-אידאולוגית בידי מפלגות ימין דוגמת המפד"ל, מולדת, צומת ובהמשך, האיחוד הלאומי,¹⁹ שכוון הפוליטי התעצם בבחירות ב-1992.²⁰ היו גם מנהיגים וקבוצות בתוך מפלגת הליכוד שתמכו בה. עם זאת, בעקבות הסכמי אוסלו, ניצבה אוריינטציה זו בפני האתגר הגדול ביותר שלה כיוון שממשלת ישראל הכירה באש"ף והגיעה איתו להסכם. מצעי המפלגות המשיכו להתמקד בטענה לזכויות לאומיות בלעדיות ליהודים.

התנועה דבקה בעיקרון המנחה את הציונות הדתית מראשית דרכה – ארץ-ישראל לעם ישראל לאור תורת ישראל, ותחתור להגשמתו המלאה (המפד"ל, 1996).

ארץ-ישראל היא מולדתו של העם היהודי, מכוח תורתו ומורשתו, בית לשבי

19 האיחוד הלאומי נוסד ב-1999 כקואליציה של כמה מפלגות ימין קטנות, בהן מולדת, חרות ותקומה. למפלגה אידאולוגיה ימנית לאומית-דתית ותמיכה חזקה בתנועת המתנחלים, לצד אוריינטציה קונסרבטיבית בנושאים כלכליים וחברתיים. במהלך שנות האלפיים עלה כוחה בהדרגה מארבעה לתשעה מושבים בכנסת. בשנים 2001-2005 השתתפה בממשלות הליכוד.

20 מפלגות הימין (התחייה, המפד"ל, מולדת וצומת) זכו ב-17 מושבי כנסת בבחירות ב-1992, לעומת 12 מושבים ב-1988, 11 מושבים ב-1996, ו-13 מושבים ב-1999.

ציון... זכות העם היהודי על ארץ-ישראל משולבת לבלי הפרד בזכות לבטחון ולשלום (האיחוד הלאומי, 1999).

הפלסטינים הוגדרו "תושבים ערבים" הזכאים ליחס של כבוד ולאוטונומיה מסוימת:

מדינת ישראל תנהל משא ומתן מכובד והוגן עם האוכלוסייה הערבית ביש"ע על הדרך לגיבוש מערכת חייהם המוניציפלית, החברתית, והתרבותיים האוטונומיים (המפד"ל, 1996).

עם זאת המפלגות סירבו לקבל כל אפשרות לפשרה טריטוריאלית:

הסיעה תחתור להחלת הריבונות היהודית על כל חלקי ארץ-ישראל שבידינו. ירושלים, בירת הנצח, תשמר כולה בריבונות ישראל. הסיעה תשקוד על חיזוק ופיתוח ההתישבות היהודית בכל חלקי ארץ-ישראל (האיחוד הלאומי, 1999).

כל ויתור בגדה המערבית ובעזה נתפס על ידן כסכנה חמורה לביטחון ישראל:

המפד"ל תתנגד לכל תוכנית אוטונומיה העלולה להביא להקמת מדינה פלשתינאית ותערער את מפעל ההתישבות היהודית ביש"ע (המפד"ל, 1992). הסכמי וואי, חברון ואוסלו, המפרים זכויות יסוד אלה, אינם מביאים לשלום אלא לשפיכות דמים... הסיעה שוללת את טענת 'זכות השיבה' של האוכלוסייה הערבית לחבלי ארץ-ישראל (האיחוד הלאומי, 1999).

גם בעת הזאת, מפלגות אלה ראו בגדה המערבית ובעזה "שטחים משוחררים" וכלל לא התייחסו ל"שליטה" בשטחים אלה או ל"כיבושם".

האוריינטציה הלאומית-פרגמטית נותרה חלוקה בין שתי תת-אוריינטציות שביניהן הבדילה מידת הנכונות לפשרה טריטוריאלית.

את התת-אוריינטציה הלאומית-פרגמטית שהדגישה את הצד הלאומי ייצגה מפלגת הליכוד, שתפסה מחדש את השלטון בבחירות של 1996. מדיניות המפלגה בתקופה זו שיקפה סתירה בין האוריינטציה האידאולוגית לזו הפרגמטית. המפלגה נותרה מחויבת "לזכויות הלאומיות הבלעדיות של היהודים", בעודה מכירה במחויבות ישראל להסכמי אוסלו ובקיומה של הרשות הפלסטינית. ההבדל שיקף שתי תקופות: בתקופה הראשונה הייתה הליכוד באופוזיציה, ובתקופה השנייה הייתה הליכוד הכוח הפוליטי המרכזי בממשלה הטרייה. במהלך הקדנציה של ממשלת העבודה (1992-1996), ובעיקר לאחר חתימת הסכם אוסלו, דגלה מפלגת הליכוד באוריינטציה לאומית-אידאולוגית המבוססת על שיקולי ביטחון. מצעה הצהיר מפורשות על הזכויות הלאומיות הבלעדיות של היהודים, בד בבד עם שלילת אופיו הייחודי של העם הפלסטיני ותביעתו להגשמה עצמית:

לעם הערבי הוענקה זכות הגדרה עצמית למכביר על ידי קיומן של 21 מדינות ערביות עצמאיות. למדינת ישראל יש זכות ותביעה לריבונות על יהודה ושומרון וחבל עזה. ישראל תעלה תביעה זו עם תום הסדר הביניים ותפעל למימוש זכותה כאן (הליכוד, 1992).

בנוגע ל"תושבים הערביים" בשטחים, מצע הליכוד הביע את מחויבות המפלגה ל"הסדרי ביניים" השוללים כל פשרה טריטוריאלית וכן את האפשרות שתוקם מדינה פלסטינית:

הממשלה בראשות הליכוד תמשיך לנהל שיחות עם נציגי התושבים הערביים של יהודה, שומרון וחבל עזה, כדי להגיע איתם להסדר ביניים על פי הסכמי קמפ־דייוויד. הסכמים אלה הם הערובה לכך שבארץ־ישראל המערבית לא תהיה עוד כל חלוקה טריטוריאלית ושלא תקום בה, בשום תנאי, מדינה פלשתינאית (הליכוד, 1992).

בנימין נתניהו, שעמד בראש הליכוד אחרי 1992 ושימש כראש הממשלה בשנים 1996–1999, התייחס רבות לזכויות ההיסטוריות של היהודים לצד שלילת קיומו של עם פלסטיני:

חבלי יהודה ושומרון, הם לב מולדתו של העם היהודי... תביעתם של הערבים 'הפלשתינאים' להגדרה עצמית היא תביעת כזב. תושבי ירדן הם כולם ערבים פלשתינאים... רוב הערבים הפלשתינאים יושבים כיום ברוב שטחה של פלשתינה המנדטורית... מה שקרוי "הבעיה הפלשתינאית" עשוי להיפתר במסגרת של שתי מדינות ריבוניות, ישראל וירדן, מבלי שתוקם ביניהם מדינה שלישית, מלאכותית ובלתי יציבה (נתניהו, 1995, עמ' 150).

מעבר לכך, נתניהו הצדיק את שליטתה הממושכת של ישראל בגדה המערבית בהתבססו על שיקולים ביטחוניים: "חשיבות מכרעת נודעת לעובדה שהשטחים שמדובר בהם – שימשו בידי הערבים שטחי היערכות להסתערות על ישראל במלחמת ששת הימים" (נתניהו, 1995, עמ' 143). הוא גם התריע מפני הקמתה של מדינה פלסטינית עצמאית: "כעת אנו יכולים להבין את גודל הסכנה (האסטרטגית) הנשקפת לישראל ממדינה פלשתינאית ביהודה ושומרון" (נתניהו, 1995, עמ' 276).

לקראת הבחירות שנערכו ב־1996 שונה מצע הליכוד על מנת לשקף גישה פרגמטית יותר ביחס לשינויים שחלו במישור המדיני, ולהתאימו לשינויים שחלו בדעת הקהל הישראלי־יהודי. המצע הכיר בהסכמי אוסלו ובהקמתה של הרשות הפלסטינית, בה בעת שהדגיש את האיום שהיא מציבה לקיומה של מדינת ישראל. בכך עברה המפלגה לתת־אוריינטציה הלאומית־פרגמטית עם דגש על הלאומיות:

ממשלת ישראל תכבד הסכמים בין-לאומיים... תכיר בעובדות שנוצרו בשטח על פי ההסכמים השונים ותפעל לצמצום הסכנות הנובעות מהסכמים אלה לעתידה ולבטחונה של ישראל. ממשלת ישראל תנהל משא ומתן עם הרשות הפלשתינאית להשגת הסדר קבע של שלום בתנאי שהפלשתינאים יקיימו במלואן את כל התחייבויותיהם (הליכוד, 1996).

המצע הכיר גם בקיומם של ה"פלסטינים" ובזכותם ל"ממשל עצמי". עם זאת הוא שב והדגיש את ההתנגדות למדינה פלסטינית עצמאית:

ממשלת ישראל תאפשר לפלשתינאים לנהל באורח חופשי את חייהם, במסגרת ממשל עצמי, אולם ענייני חוץ וביטחון ונושאים המחוייבים תאום, ימשיכו להיות באחריותה של מדינת ישראל. הממשלה תתנגד להקמתה של מדינה פלשתינאית עצמאית (הליכוד, 1996).

כמו כן הרחיב המצע בנושא המגבלות הישראליות הנוקשות על כל פשרה טריטוריאלית עתידית:

צה"ל וכוחות הביטחון הישראליים ייהנו, לפי הצורך, מחופש פעולה מלא בכל מקום במאבקם נגד הטרור. אזורי הביטחון החיוניים להגנתה של ישראל וההתיישבות היהודית ישארו בשלטון ישראלי מלא. ישראל תשמור על מקורות המים החיוניים לה ביהודה ושומרון... הגבול המזרחי של מדינת ישראל מדרום לכנרת יהיה נהר הירדן (הליכוד, 1996).

גם ראש הממשלה נתניהו שינה את עמדותיו – הוא הכיר בקיומה של הרשות הפלסטינית והביע הסכמה ל"ממשל עצמי" פלסטיני. עם זאת הוא שלל כל אפשרות לריבונות פלסטינית:

אנו זקוקים למודל חדש, שבו קבוצה לאומית יכולה להתקיים תחת הסדר שהוא פחות מריבונות, אבל הסדר המאפשר לקבוצה זו למשול כמעט בכל אספקט של חיה הלאומיים. אינני רוצה לנהל את חייהם, אינני רוצה לשלוט בהם, אבל גם אינני רוצה שיהיו להם אותן היכולות לאיים על ארצי... הרשות הפלשתינאית צריכה לכלול את מרבית האוכלוסיה הפלשתינאית (Schmemmann, 1996).

אריאל שרון, ממנהיגי הליכוד בתקופה זו, הביע תמיכה מהוססת בפשרה טריטוריאלית:

אמרתי אמנם שאני לא בעד פשרה טריטוריאלית, אבל אם הייתי צריך לבחור בין פשרה טריטוריאלית לאוטונומיה, אעדיף פשרה טריטוריאלית. כי פשרה פירושה מדינה פלשתינאית בחלק מהשטח, ואוטונומיה פירושה מדינה פלשתינאית בכל השטח (קדמון, 1994).

עם זאת שרון הטיל כמה וכמה מגבלות על כל פשרה עתידית:

הממשלה יכולה להשיג תמיכה מהאופוזיציה אם תכריז שלא תקום מדינה פלשתינאית... על החלת האוטונומיה או הממשל העצמי רק באזורים שיכילו את רוב האוכלוסיה הערבית. מחוץ לתחום האוטונומיה יושארו האזורים המיושבים ביהודים, אזורי ביטחון נוספים וצירי התנועה העיקריים המקשרים את שפלת החוף עם בקעת הירדן (קדמון, 1994).

אביגדור ליברמן, ראש מפלגת ישראל ביתנו,²¹ שנוסדה באותה עת, משתייך לתת-אוריינטציה הלאומית-פרגמטית עם דגש על הפרגמטיות. בד בבד עם הדגשת מחויבותו לזכויות היהודים ההיסטוריות, הביע ליברמן מוכנות לפשרה טריטוריאלית:

אני מאמין בארץ-ישראל השלמה, לא מוכן לוותר על שום דבר. יש לנו זכות מלאה על שתי גדות הירדן. ברמה התיאורטית אני לא מוכן לוותר על כלום. אבל ברמה המעשית, אני מוכן להשלים עם מצב שהוא המצב בפועל, דה-פאקטו... בנושא הסדר הקבע אני מוכן ללכת על תוכנית אלון פלוס, שזה הקונצנזוס הציוני המקסימלי. כולל כל אזורי הבטחון. כ-55 אחוזים מהשטח ישארו בידנו, והשאר שלהם (כספית, 1998).

לגבי מעמד השטחים כ"כבושים", ציין ליברמן:

לפני 67' היו להם כל השטחים הללו. זה היה רק לפני כ-30 שנה, ואז אף אחד לא דיבר על הקמת מדינה פלשתינאית, לא על אוטונומיה ולא בטיח (כספית, 1998).

עם זאת ליברמן התנגד להקמת מדינה פלסטינית עצמאית:

מדינה פלשתינאית? תהיה יישות, לא בהכרח מדינה. לא נוכל לוותר על בקרה על הגבולות החיצוניים... לכן אי אפשר להגיד שזו מדינה במלוא מובן המילה. זו אוטונומיה מרחיקת לכת (כספית, 1998).

מפלגת העבודה העמיקה במקצת אל תוך התת-אוריינטציה הלאומית-פרגמטית המדגישה פרגמטיות, והחלה לעשות שימוש מובהק יותר בטיעונים הלוקחים מעולם הערכים האוניברסאליים. בעודה מתייחסת לזכויות הלאומיות של היהודים, תמכה

21 את ישראל ביתנו ייסד אביגדור ליברמן ב-1999 כמפלגה חילונית הפונה לציבור הרוסי. למפלגה אידיאולוגיה פוליטית לאומית ואוריינטציה כלכלית קונסרבטיבית. אף על פי כן, ישראל ביתנו תומכת בחילופי שטחים למען שימור מדינת ישראל כמדינה יהודית הומוגנית. כוחה של המפלגה זינק במהלך שנות האלפיים, מארבעה מושבים בכנסת ל-15. ישראל ביתנו שותפה בכל ממשלות ישראל מאז 2001.

המפלגה בפשרה טריטוריאלית על בסיס טיעונים שהתמקדו באיומים על אופייה היהודי והדמוקרטי של המדינה. בה בעת, הדגישה העבודה את חשיבותם של צורכי הביטחון, המכתיבים את היקף הנסיגה מהשטחים, ואף החלה להעלות את אפשרות הקמתה של מדינה פלסטינית. מצע העבודה הצהיר במפורש על הקשר של העם היהודי לארץ-ישראל:

מדינת ישראל היא מדינה יהודית, ביתם הלאומי של כל היהודים באשר הם... הווייתנו וזהותנו יונקות מהמורשת היהודית. נתיב אחד מוליך משורשי מורשתנו הדתית והתרבותית לעתידה של מדינת ישראל... מדינה יהודית בעלת שורשים וזיקה בלתי הפיכים לארץ-ישראל (העבודה, 1999).

מצעי העבודה הדגישו את הצורך לשמור על אופייה היהודי והדמוקרטי של מדינת ישראל ואת החשיבות לשמור בה רוב יהודי:

אנו רוצים בשלום וזקוקים לו – למען קיום משטר דמוקרטי, למען הבטחת רוב ליהודים במדינה, לשם בניית חברה הומנית וכגורם המסייע לקליטת עלייה (העבודה, 1992).

אנו עוסקים היום בעיצובה של ישראל כמדינה ציונית, יהודית ודמוקרטית. מדינה המתבססת על שילוב ואיזון של ערכי התרבות היהודית וערכים ליברלים-דמוקרטיים. מדינה המביאה לידי ביטוי את מחויבותנו לערכים הומניסטיים ולערכי הצדק החברתי, השוויון, החירות ואהבת האדם המעוגנים במורשת היהודית (העבודה, 1999).

המפלגה הדגישה גם את התנגדותה ל"שליטה בעם אחר" מטעמים מוסריים:

מתוך האמונה שאסור למדינה יהודית לשלוט בעם אחר, העבודה מציעה לפעול להיפרדות פיזית בין שני העמים.... רק היפרדות מעין זו תבטיח ביטחון אישי לאזרחי המדינה ותשרת את האינטרסים המדיניים, הביטחוניים והמוסריים של ישראל (העבודה, 1999).

העבודה חזרה והדגישה את מחויבותה לפשרה טריטוריאלית במסגרת הסכמי שלום. עם זאת, המצע הדגיש גם את מחויבות המפלגה לצורכי הביטחון של ישראל ולשיקולי ביטחון:

ישראל תקדם את המשא ומתן להסכם שלום של פשרה עם ירדן והפלשתינאים. ההסכם צריך להתבסס על הבטחת צרכי הביטחון של ישראל" (העבודה, 1992). לא נחזור בשום מקרה לגבולות 1967. לא נתפשר על ביטחונה של מדינת ישראל ואזרחיה. כל הסדר אליו נגיע יהיה מותנה בשמירה על גבולות בטוחים וביכולתנו להגן על המדינה ואזרחיה (העבודה, 1999).

המצע כלל גם פירוט לגבי הסייגים הביטחוניים לאפשרות של פשרה טריטוריאלית:

המשא ומתן עם הפלשתינאים יושבת על בסיס הסכמי אוסלו וישראל תעמוד במשא ומתן על העקרונות הבאים: ירושלים המאוחדת בירת ישראל בריבונות ישראל. ישראל לא תשלוט בעם הפלשתינאי. נהר הירדן הוא גבול הבטחון המזרחי של ישראל ולא יהיה צבא אחר ממערב לו... ריבונות על בקעת הירדן, צפון ים המלח, גוש עציון, ושטחים חיוניים לבטחון ישראל (העבודה, 1996).

יתר על כן, המצע הביע הסתייגות מהקמתה של מדינה פלסטינית עצמאית, אך העלה את האפשרות שמדינה כזאת אכן תקום:

מבחינת האינטרס הישראלי, עדיפה הקמתה של קונפדרציה ירדנית-פלשתינאית, בהסכמה פלשתינית וירדנית. מדינה פלשתינאית אינה ולא תהיה מטרה ישראלית. עם זאת, במידה שמדינה פלשתינאית תהיה תוצאתו של הסדר הקבע, יש להקפיד שהמגבלות הביטחוניות והפוליטיות שיוסכם עליהן תשקפנה את האינטרסים החיוניים של מדינת ישראל (העבודה, 1999).

על פניו, נראה שהיו הבדלים קלים בין מצעי הליכוד למצעי העבודה באשר להיקף הפשרה הטריטוריאלית והסדר הקבע האפשרי. עם זאת, המפלגות הציגו עמדות שונות לגבי מהותם וערכם של הסכמי אוסלו. הליכוד ראה בהסכמי אוסלו איום שיש להגבילו, ואילו העבודה ראתה בהם הזדמנות לממש את החזון למזרח תיכון חדש. ראש הממשלה, יצחק רבין, הדגיש את האיום הדמוגרפי הניצב בפני אופייה היהודי של המדינה, והצהיר על מחויבותו האישית לזכות ההיסטורית הבלעדית של היהודים על הארץ:

אני מאמין בזכותו של עם ישראל על ארץ-ישראל, עם זאת, מהי המציאות כעת? כיום יש מעל שני מליון פלשתינאים בשטחים. תוסיף לכך מעל מליון פלשתינאים אזרחי ישראל. אם אתה מגשים את ארץ-ישראל השלמה תקבל 4.4 מליון יהודים, עם מעל 3 מליון פלשתינאים. האם זוהי מדינה יהודית? אמרנו מראש: איננו רוצים את כל ארץ-ישראל, אנחנו רוצים מדינה יהודית ולא מדינה דו-לאומית (בן, 1995).

נוסף על אלה, רבין הדגיש את חשיבותם של שיקולי ביטחון בקביעת עתידם של השטחים, ותמך בריבונות פלסטינית מוגבלת:

עם זאת, לא נחזור לגבולות 1967... בסופו של דבר, הפתרון הכולל נמצא במשולש של ישראל וירדן כמדינות ריבוניות, וביניהן, יישות פלשתינאית ברוב שטחי הגדה המערבית ורצועת עזה, שהיא פחות ממדינה (בן, 1995).

אהוד ברק, מנהיג העבודה בסוף שנות התשעים, הצהיר גם הוא על הקשר ההיסטורי של היהודים לגדה המערבית:

אלו הם חלקי מולדת שמהם הופרדנו על ידי גבול עויין ואשר אליהם שבנו... זהו ביטוי טבעי של אהבתנו אליה, ושל הקשר ההיסטורי שלנו עם הארץ, אשר היתה מולדתנו מימים ימימה (ברק, 2000).

ברק הכיר גם בשאיפותיהם הלאומיות של הפלסטינים והביע הזדהות עם זעמם של הפלסטינים:

לשני עמינו יש שאיפות, זכויות, ואינטרסים לגיטימיים, אשר חלקם מנוגדים זה לזה. חלק משאיפותינו וחלומותינו אינם תואמים זה לזה... אין לנו שום שאיפה לשלוט עליכם ולשלול מכם את זכותכם להגדרה עצמית (ברק, 2000).
אני מתאר לעצמי שאם הייתי (פלשתינאי)... הייתי בשלב כלשהו מצטרף לאחד מארגוני הטרור ונוטל חלק במאבק המזוין... אינני מקבל את שיטותיהם, אבל אני מבין שהפלשתינאים חשים שהם קופחו על ידי הנסיבות ההיסטוריות (Barak, 1998).

יתר על כן, הוא הדגיש את הצורך בפשרה טריטוריאלית לשם שימור אופייה היהודי של מדינת ישראל:

המוקד של החזון שלנו היא מדינה ציונית, יהודית ודמוקרטית, החיה בביטחון ובשלום עם שכנותיה... אם היא רוצה להשיג שלום ולשמור על צביונה כמדינה יהודית ודמוקרטית, ישראל אינה יכולה לשמור לעצמה את כל השטחים שנכבשו ב-1967 ולשלוט על עם אחר (ברק, 2000).

ברק גם הדגיש את האיום שמציב המשך הכיבוש בפני הדמוקרטיה:

ישראל אינה יכולה להרשות ואינה צריכה לנסות לשלוט על עם אחר... אני חושב שאנחנו צריכים להפריד עצמנו מן הפלשתינאים. איננו צריכים פה, לא סוג של אפרטהייד, ולא בוסניה (Batia, 1997).

עם זאת, הוא הדגיש גם את צורכי הביטחון של ישראל ככאלה שיגבילו כל פשרה:

זה יכול להיגמר בהסכם על שאלות כבודות משקל, כשאנחנו נפרדים היפרדות פיזית ממש תחת חמישה עקרונות: ירושלים מאוחדת בריבונותנו; לא חוזרים בשום אופן לגבולות 67; אין צבא זר ממערב לירדן; רוב המתישבים, לאו דווקא רוב היישובים, בריבונותנו (דנקנר, 1998).

ברק גם הצהיר מפורשות על הסתייגות ישראלית מהקמתה של מדינה פלסטינית עצמאית, לצד הכרה בקיומה של אפשרות כזו:

אנחנו מעדיפים קונפדרציה ירדנית-פלשתינאית, אבל איננו בעמדה לכפות זאת (Beck, 1997); ברור שיגידו מדינה, מה יגידו – קרקס? אריק שרון אומר מזמן שיש להם מדינה בפועל (דנקנר, 1998).

מנהיגי העבודה המשיכו להדגיש את סיום "השליטה בעם אחר", בד בבד עם הגבלת ממדיה של הפשרה המוצעת מטעמי ביטחון. מעניין במיוחד השימוש שעשו בטיעונים מוסריים, הבאים לחזק את הצורך לסגת מחלק מהשטחים. האוריינטציה האוניברסאלית-פרגמטית יוצגה בידי מפלגת השמאל-הציוני הקטנה מר"צ.²² מצד אחד שיח הזכויות אשר הדגיש את זכויותיהם הלאומיות של הפלסטינים ואת תמיכת המפלגה בהקמת מדינה פלסטינית עצמאית, הדהד במצע המפלגה לבחירות ב-1996:

מר"צ רואה במימוש זכות ההגדרה העצמית של העם הפלשתינאי יסוד מוסד לכל הסדר שלום עתידי. משמעותה של הכרה זו היא הכרה בזכותו להקים מדינה עצמאית לצד מדינת ישראל, החיה בשלום עם ישראל, על בסיס קיום הביטחון של שני הצדדים וקיום קפדני של ההסכמים ביניהם (מר"צ, 1996).

מצד אחר, השיח הביטחוני, שהדגיש גם את חשיבותם של שיקולים ביטחוניים ודמוגרפיים בקביעת עתיד השטחים, הדהד אף הוא במצע:

גבולות הקבע בין ישראל למדינה הפלשתינאית ייקבעו במשא ומתן בין הצדדים, וישראל תצטרך לפנות את מרבית השטחים שנכבשו במלחמת ששת הימים, כפי שיסוכם. השיקולים המרכזיים בקביעת הגבול צריכים להיות השיקול הבטחוני והשיקול הדמוגרפי, כך שיחוזק ביטחון ישראל ותמנע ככל הניתן השארת פלשתינאים תושבי השטחים תחת שלטון ישראלי או ישראלים תחת שלטון פלשתינאי (מר"צ, 1996).

מאז בחירות 1992, לא ייצגה את האוריינטציה האוניברסאלית-אידיאולוגית שום

22 מר"צ נוסדה ב-1992 בעקבות איחוד בין מפ"ם, ר"צ ושינוי. מר"צ הינה מפלגה סוציאל-דמוקרטית חילונית התומכת בפתרון מוסכם לסכסוך הישראלי-פלסטיני וגישה כלכלית ליברלית. כוחה של המפלגה היה די יציב במהלך שנות התשעים, עם 10-12 מושבים בכנסת. אף על פי כן, במהלך שנות האלפיים ירד כוחה בהדרגה משישה מושבים לשלושה מושבים. מר"צ הייתה שותפה לממשלות העבודה ב-1992 ו-1999.

מפלגה יהודית.²³ עם זאת, כמה ארגונים שפעלו מחוץ למסגרות הפוליטיות הממוסדות, כמו גוש שלום, המשיכו לקדם את שיח הזכויות האוניברסאליות.

עמדות הציבור היהודי

בתקופה זו החלו הנשאלים לקבל בהדרגה את הרעיון שיש לפלסטינים זכות למדינה פלסטינית. בסקר Gallup ממאוס 1997, לדוגמה, 50% מהנשאלים השיבו שלפלסטינים זכות למדינה משלהם, לעומת 45% שחשבו שאין לפלסטינים זכות כזו (מעריב, 1997, עמ' 16). סקרי מדד השלום בשנים 1996–1999 מראים כי אחוז הנשאלים שמאמינים בצדקת הדרישות הפלסטיניות למדינה עצמאית משלהם עלה בשנים אלה מ-45% ביוני 1996 וספטמבר 1998 ל-55.6% במאוס 1999. ואולם, כפי שנראה להלן, רק מיעוט האמין שהעובדה שגם לפלסטינים זכות על הארץ היא סיבה לויתור על השטחים.

ב-1992 ובינואר 1993 (לפני שנחתמו הסכמי אוסלו) רק 30% מהיהודים בישראל הצביעו על "זכותה של ישראל על הארץ" כסיבה המרכזית לשמור על השטחים ברשותה. במקביל, מספר הנשאלים שהתייחסו לשיקולים פרגמאטיים כסיבות לשמור על השטחים המשיך לגדול, וב-1993 כבר כמעט השתווה לאחוז האנשים שהעדיפו שיקולים אידיאולוגיים (Arian, 1995). יתר על כן, אריאן מצא שבשנים 1992–1993, בקרב אלה שהתייחסו לשיקול האידיאולוגי של "זכותנו על הארץ", חלה ירידה בשיעור הנשאלים שסירבו להחזיר את השטחים. לשון אחר, "לא רק שמחנה 'זכותנו על הארץ' נמצא בנסיגה, אלא שבנוסף ישנה התרככות במחויבות לשמור על השטחים בקרב אלו שנותרו בקבוצה האידיאולוגית" (Arian, 1995: 31), עד שגם היא מעידה על מעבר לאוריינטציה הלאומית-פרגמאטית.

הנטייה להעדיף סיבות פרגמאטיות להחזרת השטחים הופיעה בשאלה נוספת, שנשאלה בשנים 1994–1995: 39% חשבו שהסיבה העיקרית להחזיר את השטחים היא להפחית את הסיכויים למלחמה ו-27% חשבו שהסיבה העיקרית היא שאין כל חלופה. רק כ-17% השיבו, בהתאם לאוריינטציה האוניברסאלית, שהסיבה להחזיר את השטחים היא ש"גם ליהודים וגם לפלשתינאים יש הזכות לחיות כאן". שיעור דומה השיב שהסיבה להחזיר את השטחים היא "לשמור על ישראל כמדינה יהודית" (Arian, 1998). למרבה הצער, השאלות הנוגעות לסיבות לשמירה על השטחים או להחזירם לא נשאלו אחרי 1995, ולכן אין באפשרותנו לבחון מה הייתה המגמה בשנים מאוחרות יותר.

23 בניתוח זה, אנו מתייחסים אך ורק למפלגות שבהן יש רוב של חברים יהודים. זאת משום שהאוריינטציות של מפלגות שבהן ערבים מהווים רוב, מוכתבות על פי מערכת שיקולים שונה, ועל כן פחות מתאימות למסגרת הקונספטואלית שאנו מציעים.

יש בדינו, עם זאת, נתונים משנים מאוחרות יותר בנוגע לשיעורי הנשאלים שדירגו את "ארץ-ישראל השלמה" ו"רוב יהודי" כערכים בעלי חשיבות עליונה. נתונים אלה מצביעים על ירידה נוספת במספר בעלי ההעדפה ל"ארץ-ישראל השלמה": מ-14% ב-1992 ל-7% ב-2000.²⁴ במקביל, שיעור גבוה יותר של נשאלים (29% ב-2000) דירג את ערך "הרוב היהודי" כערך עליון. מגמה זו הופיעה גם בסקרי מדר השלום: ביוני 1996, 54% דירגו את שימור הרוב היהודי כחשוב יותר, ואילו 25% בלבד הביעו העדפה לארץ-ישראל השלמה.²⁵

באופן כללי, תקופה זו אופיינה גם בירידה בהתנגדות לרעיון המדינה הפלסטינית (ראו תרשים 3). בסוף תקופה זו רוב הנשאלים (57%) קיבלו את רעיון המדינה הפלסטינית. חלה גם ירידה בשיעור הנשאלים שראו במדינה פלסטינית איום. תרשים 3 מעיד שחוק מהשנים 1999-2001, התקיים קשר הפוך בין הראייה במדינה פלסטינית כאיום לרמות התמיכה בהקמת מדינה פלסטינית: ככל שירידה תפיסת האיום, עלתה בהדרגה התמיכה במדינה פלסטינית.

לאחר הסכמי אוסלו, דעת הקהל חשפה מגמה הדרגתית גוברת של נכונות להחזיר את השטחים הכבושים לפלסטינים (Arian, 1995, 2002). אף על פי כן, הסקרים מעידים שרוב הנשאלים האמינו שעל ישראל להמשיך להחזיק בעמק הירדן, בגוש עציון ובמזרח ירושלים.

סיכום

התקופה השלישית התאפיינה בירידה בתמיכה ברעיון של ארץ-ישראל השלמה מסיבות פרגמטיות. חלק גדול מהמנהיגים ומהעם הבינו שיש מחירים כבדים להחזקת השטחים גם אם הם נחשבים בעיניהם לשטחי מולדת. ירידה זו הייתה קשורה לתמיכה הגוברת ברעיונות של "פשרה טריטוריאלית" ו"מדינה פלסטינית עצמאית". מגמות אלה השתקפו בשיח הפוליטי, בטשטוש קו השבר בזרם המרכזי הפרגמטי בין מפלגת העבודה לליכוד. המחלוקת בין צרכים ביטחוניים לנכונות לפשרות הוחלפה במחלוקת לגבי ממדי הפשרה המוצעת. אף על פי כן, ככל שהזירה הפרגמטית הפכה מטושטשת, כוחן של מפלגות השמאל-הציוני והימין הלאומי-ציוני גדל באופן ניכר, כפי שזה בא לידי ביטוי בהצבעה לכנסת. עם זאת, האוריינטציה האוניברסאלית-אידיאולוגית חדלה מלהתקיים בקשת הפוליטית היהודית.

24. אנו מודים למיכל שמיר ואשר אריאן על הנתונים.

25. המשיבים נשאלו: "לפי דעתך, איזה משני היעדים הבאים הינו חשוב יותר: שמירה על ארץ-ישראל השלמה או שמירה על רוב יהודי?"

התקופה הרביעית: 2000-2009

אירועי אוקטובר 2000 ופרוץ האינתיפאדה השנייה (אינתיפאדת אל-אקצה) חיזקו את האמונות הלאומיות במערכת הפוליטית בישראל. מחנה השלום הצטמק ורבים מחבריו נעו לעבר המרכז והימין (בר-טל והלפרין, 2008; Bar-Tal & Sharvit, 2008). כל המפלגות הציוניות בישראל גינו את האלימות הפלסטינית ותמכו ב"מלחמה בטרור" הישראלית.

עמדות המערכת הפוליטית

את האוריינטציה הלאומית-אידאולוגית ייצגו בכנסת המפד"ל והאיחוד הלאומי. אוריינטציה זו חזרה והדגישה את האידאולוגיה של זכות לאומית על ארץ-ישראל השלמה וקראה לביטולם של הסכמי אוסלו. עם זאת, אפילו המפלגות הללו נטשו את העמדות הנחרצות ובאופן בלתי ישיר הכירו במציאות קיומה של הרשות הפלסטינית ובצורך בפשרות מסוימות:

המפד"ל תומכת במשא ומתן ישיר לשלום עם כל מדינות ערב והרשות הפלשתינאית, על בסיס היסודות הבאים: (1) הבטחת ביטחון מלא ויציב לפרט ולמדינה ומאבק בלתי מתפשר למיגור הטרור במדינה ובגבולותיה. (2) בין הנהר לים התיכון תיכון מדינת ישראל בלבד. לא תיכון בה מדינה פלשתינאית. (3) ירושלים המאוחדת הינה בירת הנצח של עם ישראל ומדינת ישראל בלבד, ולא תחולק (המפד"ל, 2003).

על ערביי יש"ע שאינם נמנים עם תושבי מחנות הפליטים תוחל תוכנית קנטונים, בהתאם למבנה הגיאוגרפי בשטח, על בסיס הנהגה מקומית אוטנטית ולא מנהיגות מיובאת מתוניס, וזאת תחת ריבונות ושליטה ביטחונית ישראלית כוללת ומלאה (האיחוד הלאומי, 2003).

כמו שניתן לראות, מפלגות אלה סירבו להכיר במעמד הקולקטיבי והלאומי של העם הפלסטיני והמשיכו להתייחס לפלסטינים כ"תושבים ערבים".

האוריינטציה הלאומית-פרגמטית המשיכה לכלול בתוכה שתי תת-אוריינטציות. את התת-אוריינטציה הלאומית-פרגמטית עם הדגש על הלאומיות ייצגו מפלגות הליכוד וישראל ביתנו, שבתקופה זו החלו להתקרב יותר לכיוון האוריינטציה הלאומית-פרגמטית עם דגש על הפרגמטיות. בעודן מתעקשות על זכותם הבלעדית של היהודים על ארץ-ישראל השלמה, מפלגות אלה החלו להכיר באיום הדמוגרפי הניצב בפני אופייה היהודי של המדינה לנוכח המשך השליטה בשטחים:

האוכלוסיה הערבית ביהודה ושומרון... מהווה איום דמוגרפי על אופייה היהודי של מדינת ישראל. איום זה יכול להגיע עד שינוי כולל של המאזן

הדמוגראפי של ישראל שתייחפך ממדינה יהודית למדינה בעלת רוב ערבי תוך זמן קצר (ישראל ביתנו, 2006).

על כן, הן החלו להכיר בצורך בפשרה טריטוריאלית, בד בבד עם הטלת מגבלות על יישומה:

רק היפרדות בפועל של ישראל מערביי יהודה ושומרון, וממרבית הערבים המוסלמים במדינה, תמנע תהליך בלתי הפיך זה (ישראל ביתנו, 2006). מטורות העל להסדרי הקבע עם הפלשתינאים: סיום הסכסוך בין ישראל לפלשתינאים על בסיס מוסכם, יציב ובר קיימא, והמרת יחסי העימות בשיתוף פעולה ובשכנות טובה, תוך שמירת האינטרסים החיוניים של ישראל כמדינה ציונית ויהודית בטוחה ומשגשגת (הליכוד, 2003).

מצע הליכוד דבק בהתנגדותו למדינה פלסטינית עצמאית:

מדינת ישראל לא תאפשר הקמת מדינה ערבית פלשתינאית ממערב לירדן. הפלשתינאים יוכלו לנהל באורח חופשי את חייהם במסגרת של ממשל עצמי ולא מדינה ריבונית עצמאית (הליכוד, 2003).

ואולם התנגדות זו לא באה לידי ביטוי מפורש בבחירות 2006. ישראל ביתנו, לעומת זאת, הכירה בצורך בפשרה טריטוריאלית ותמכה בהיפרדות מוחלטת מהפלסטינים:

ישראל תיזום מהלך שבו יקבע גבולה עם הפלשתינאים. הגבול החדש יביא לכך שהרוב היהודי במדינת ישראל יהיה יציב ומובטח לשנים רבות. ישראל והפלשתינאים יחליפו שטחים כשהבסיס לחילופים אלה יהיה "הקו הירוק". השאיפה היא להגיע לקו מוסכם עם הפלשתינאים ולקבע הסכמה זו בקהילה הבינ"ל ובאו"ם (ישראל ביתנו, 2006).

בנימין נתניהו, שעמד בראשות הליכוד בחצי השני של עשור זה, הינו דוגמה למנהיג לאומי הנמצא על הגבול שבין האידיאולוגי לפרגמאטי. נתניהו קרא תיגר על תפיסת השטחים ככבושים וחזר על מחויבותו למטרות הלאומיות של היהודים:

האזור הזה (יהודה ושומרון) הוא שטח מריבה, לא שטח כבוש (ברנע, 2004); הקשר של העם היהודי לארץ-ישראל נמשך יותר מ-3,500 שנה. יהודה ושומרון, המקומות בהם הילכו אברהם, יצחק ויעקב... אינם ארץ נוכריה. זוהי ארץ אבותינו (נתניהו, 2009).

ואף על פי כן, הכיר נתניהו בקיומו של העם הפלסטיני:

בלב חבלי המולדת היהודית חי היום ציבור גדול של פלשתינאים. אנחנו לא רוצים למשול בהם, לא לנהל את חייהם, ולא לכפות עליהם את הדגל שלנו או את התרבות שלנו (נתניהו, 2009).

הוא אף הביע מוכנות להקמתה של "מדינה פלסטינית":

לקראת הסכם קבע אהיה מוכן לשקול ברצינות (מדינה פלשתינאית). אני בעד שהפלשתינאים ימשלו בעצמם, פרט לאותן סמכויות שיסכנו את ביטחון ישראל (כמו צבא) (בלום, 2004).

בחזון השלום שלי חיים בארץ הקטנה שלנו שני עמים חופשיים זה לצד זה, בשכנות טובה ובכבוד הדדי. לכל אחד הדגל שלו, ההמנון שלו והשלטון שלו. ואיש מהם אינו מאיים על הביטחון ועל הקיום של שכנות (נתניהו, 2009).

מן הציטוטים לעיל עולה כי למרות השינויים שעבר, נתניהו המשיך להדגיש את שיקולי הביטחון והטיל מגבלות מחמירות על הריבונות הפלסטינית העתידית:

אנחנו מבקשים היום... התחייבות מפורשת שבהסדר הקבע לשלום, השטח שבידי הפלשתינאים יהיה מפורז: כלומר, ללא צבא וללא שליטה במרחב האווירי, עם פיקוח אפקטיבי שימנע הכנסת נשק לשטחם – פיקוח של ממש, ולא מה שקורה היום ברצועת עזה. ומובן מאליו שהפלשתינאים לא יוכלו לירות בריחות צבאיות... ישראל זקוקה לגבולות ברי הגנה, וירושלים בירת ישראל תשאר מאוחדת, תוך המשך קיום חופש הפולחן לכל הדתות (נתניהו, 2009).

אביגדור ליברמן, מנהיגה של ישראל ביתנו ולימים שר החוץ, הדגיש את אופיים הזדוני של הערבים ואת האיום שהם מציבים בפני ביטחון ישראל:

ברגע שיש את הפיתוי, שאפשר להרוס אותנו, להשמיד, אז אויבנו כל הזמן רק מתחזקים. הם עושים את זה גם בינם לבין עצמם. ברגע שצד אחד יותר חלש, הם מיד מנצלים את זה. זה הטבע של כל משטר רודני (קדוש, 2001).

ליברמן גם קרא תיגר על הקשר הסיבתי שנעשה בין הכיבוש להימשכות הסכסוך:

אמרתי לה (לקונדוליסה רייס) שהיא טועה בניתוח שלה שהכיבוש הוא סיבת הסכסוך. לכולם ברור שגם אם נחזור לקווי '67 לא ישתנה דבר (דואק, 2007).

אף על פי כן, למרות שהתנגד רשמית לרעיון של "שטחים תמורת שלום", בהמשך דבריו הביע ליברמן את תמיכתו בפשרה טריטוריאלית וברעיון של "חילופי שטחים":

הימין (בישראל) לא הצליח לעצור את פינוי ימית, את אוסלו א' ואוסלו ב', את עמונה וההתנתקות... המסקנה שלי היא שצריך לאמץ גישה אחרת ולא להגיד

רק לא, אלא גם מה כן. הכן שלי הוא לחילופי שטחים. ייתנו ביהודה ושומרון ויקבלו את ואדי ערה (דואק, 2007).

אביגדור ליברמן ומפלגתו, ישראל ביתנו, אם כן, מייצגים עמדת ביניים בין התת-אוריינטציות הלאומית והאוריינטציה הלאומית-פרגמטית. את התת-אוריינטציה הלאומית-פרגמטית עם הדגש על הפרגמטיות ייצגו מפלגת העבודה ומפלגת קדימה,²⁶ שהוקמה בתקופה זו. בעוד היא מצהירה על זכויותיהם הלאומיות של היהודים, הדגישה תת-אוריינטציה זו את האיומים הדמוגרפיים (קדימה) ואת הסכנות לאופייה הדמוקרטי של המדינה (העבודה), אשר מחייבים פשרה טריטוריאלית וחתומה על הסכמי שלום עם הפלסטינים. עם זאת, היא הדגישה גם את צורכי הביטחון של ישראל כשיקול מרכזי בעשיית שלום. המצע של קדימה הדגיש את האיומים הדמוגרפיים, המחייבים פשרה טריטוריאלית, לצד הצהרה על מחויבות המפלגה "לזכותנו ההיסטורית על הארץ":

לעם ישראל זכות לאומית היסטורית על ארץ-ישראל כולה... ההכרעה בין הרצון לאפשר לכל יהודי לגור בכל רחבי ארץ-ישראל לבין קיומה של מדינת ישראל כבית לאומי יהודי מחייבת ויתור על חלק מארץ-ישראל. הויתור על חלק מארץ-ישראל אינו ויתור על אידיאולוגיה אלא מימוש האידיאולוגיה שחותרת להבטחת קיומה של מדינה יהודית ודמוקרטית (חלק של) ארץ-ישראל (קדימה, 2006, 2009).

השיקול הדמוגרפי הודגש גם בתמיכתה של קדימה בפתרון "שתי המדינות":

האינטרס בקיום ישראל כמדינת לאום יהודית מחייב לקבל את העיקרון שסיום הסכסוך יהיה בקיומן של שתי מדינות לאום על בסיס המציאות הדמוגרפית, שיחיו בשלום ובביטחון זו לצד זו (קדימה, 2006).

עם זאת, המצע הדגיש שיקולים ביטחוניים ולאומיים על מנת להסביר את ההתנגדות לנסיגה טריטוריאלית מלאה:

קביעת גבולותיה של ישראל תעשה במסגרת הסדר הקבע ועל בסיס העקרונות הבאים: הכללת אזורים נדרשים לביטחון ישראל; הכללת המקומות הקדושים לדת היהודית וחשובים כסמל לאומי, ובראשם ירושלים המאוחדת בירת ישראל;

26 ראש הממשלה אריאל שרון הקים את קדימה ב-2005. המפלגה איגדה בתוכה מנהיגים בולטים שערקו ממפלגות הליכוד והעבודה. למפלגה אידיאולוגיה פוליטית מרכזית עם דגש רב על האינטרסים הלאומיים של ישראל ואוריינטציה כלכלית ליברלית. כוחה הפוליטי של המפלגה, מאז הקמתה, עומד באופן יציב על 28-29 מושבים בכנסת. בשנים 2005-2009 הנהיגה קדימה את הממשלה.

הכללת מקסימום מתיישבים יהודיים בפועל, בדגש על גושי ההתיישבות (קדימה, 2006, 2009).

אריאל שרון²⁷ התקדם מאוד בעמדותיו כאשר הכיר ב"כיבוש" של העם הפלסטיני:

בלתי אפשרי להחזיק 3.5 מיליון פלשתינאים תחת כיבוש וכך: הכיבוש אינו יכול להימשך לנצח (ישיבת סיעת הליכוד בכנסת – 26.5.2003). מתוך תחושת אמפתיה לסבלם של הפלסטינים, שרון היה מוכן לשקול רעיונות המתייחסים לעשיית שלום:

אני מכיר את המצוקות והסבל של העם הפלסטיני. אני מאמין שניתן להתקדם לשלום בהדרגה מתוך גישה של כבוד הדדי ובניית יחסי אמון בין הצדדים. אנו מוכנים לבחון רעיונות שונים לקידום ההדברות והשלום ולהקלת המצוקה של העם הפלסטיני אולם לא ניתן לעשות זאת תחת לחץ של טרור ואלימות (שרון, 2001).

ועדיין הצהרותיו של שרון לגבי עתיד השטחים ועצמאות הפלסטינים נותרו מעורפלות, והוא חזר שוב ושוב על מחויבותו לביטחון ישראל:

ממשלה בראשותי תניח בסיס אחר להסדר, הבנוי על הסדר בשלבים, שבו שני העקרונות הברורים ביותר יהיו ביטחון לאזרחי ישראל וביטחון לצד השני על בסיס של הדדיות (ברנע, 2002). לדעתי, שלום אמיתי, שלום לדורות... מחייב ויתורים. ייתכן שיהיו יישובים שנצטרך לפנות אותם... למען דבר רציני... אהיה מוכן לעשות ויתורים מרחיקי לכת. אבל בנושא ביטחון ישראל ואזרחיה לא תהיה שום פשרה ושום ויתור (ברנע, 2003).

אהוד אולמרט, שירש את מנהיגות המפלגה החדשה ואת כס ראש הממשלה מאריאל שרון, הצהיר מפורשות על אהדתו למתנחלים ועל אמונתו האישית בזכויות ההיסטוריות הבלעדיות של העם היהודי. עם זאת הוא הכיר גם בקיומו של העם הפלסטיני ובאיום הדמוגרפי שהוא מציב:

קיום רוב יהודי במדינת ישראל אינו מתיישב עם המשך השליטה באוכלוסייה הפלסטינית ביהודה, שומרון ובעזה. אנו עומדים בתוקף על הזכות ההיסטורית של עם ישראל על ארץ-ישראל כולה... עם זאת, הבחירה בין הרצון לאפשר לכל

27 אריאל שרון כיהן כראש הממשלה מטעם הליכוד בתחילת שנות האלפיים ובהמשך פרש והקים את מפלגת קדימה.

יהודי לגור בכל מקום בארץ-ישראל, לבין קיומה של מדינת ישראל כמדינה יהודית – מחייב ויתור על חלקים מארץ-ישראל (אולמרט, 2006).

אולמרט השתמש באיום הדמוגרפי כדי להצדיק את תמיכתו בפשרה טריטוריאלית. עם זאת הוא המשיך להדגיש את צורכי הביטחון של ישראל כתנאים לפשרה עתידית שכזו:

נתקדם בצעד מכריע לעיצוב ישראל כמדינה יהודית, שיש בה רוב יהודי מוצק ויציב שלא נתון בסכנה... העיקרון שינחה אותי בניהול הדיאלוג הזה הוא התכנסות לגושי ההתיישבות הגדולים ועיבוי גושי ההתיישבות הללו... בכל מקרה, גבול הביטחון שלנו יהיה לאורך הירדן. יש לזה שיקולים אסטרטגיים, שאיננו יכולים לוותר עליהם (ברנע, 2006).

אולמרט ביטא במפורש את תמיכתו בהקמתה של מדינה פלסטינית עצמאית:

קיום שתי מדינות לאום, יהודית ופלסטינית, הוא הפתרון המלא של השאיפות הלאומיות של כל אחד מהעמים, כולל סוגיית הפליטים שיקלטו אך ורק במדינה הפלסטינית (אולמרט, 2006).

תת-אוריינטציה זו הדגישה טיעונים ביטחוניים ודמוגרפיים בעד פשרה טריטוריאלית, לצד דבקות בהצהרות על זכויות לאומיות בלעדיות ליהודים על השטחים. מפלגת העבודה נעה בעשור האחרון לעבר עמדות לאומיות יותר, שקשה היה להבדילן מעמדות קדימה ולאחרונה אף מעמדות הליכוד. כמו קדימה, גם העבודה הכירה במצעה בקיומו של הלאום הפלסטיני וב"פתרון שתי המדינות", לצד הדגשת השלום כ"אינטרס לאומי חיוני":

הסדר מדיני הוא אינטרס לאומי של מדינת ישראל... העבודה תשאף לחדש את המשא ומתן עם הרשות הפלשתינאית במגמה להגיע לפתרון שיביא לסיום הסכסוך. המשא ומתן המדיני יתבסס על העקרונות הבאים: שתי מדינות לשני עמים החיים בשלום זה לצד זה, הגבול בין שתי המדינות יקבע במשא ומתן ישיר בין הצדדים (העבודה, 2006, 2009).

עם זאת, בעודו מכיר בעקרון של "שתי מדינות לשני עמים", מצע העבודה הדגיש את ההגבלות על פשרה טריטוריאלית שהמפלגה תוכל להסכים לה:

גושי ההתיישבות הגדולים ביהודה ושומרון יצורפו למדינת ישראל; ההתנחלויות המבודדות מחוץ לגושי ההתיישבות המצורפים לישראל יפוננו; ירושלים, על כל שכונותיה היהודיות, תהיה בירתה הנצחית של מדינת ישראל (העבודה, 2006, 2009).

לשיקולי ביטחון ישראליים ניתנה עדיפות על פני הסכמה הדדית:

בהעדר הסכם מדיני תפעל ממשלת ישראל להפרדות מהפלשתינאים בדרך של קביעת גבול ביטחון. העבודה תציג חלופה של תוכנית הפרדה חד-צדדית מהפלשתינאים באופן ייזום על פי שיקולי הביטחון... יפוננו התנחלויות מבודדות – בעיקר בעזה (העבודה, 2003).

המצע ציין גם ערכים דמוקרטיים והומאניסטיים שעניינם אופייה היהודי של המדינה. אך עם זאת הם אינם מופיעים בהתייחס למציאות של הכיבוש:

אנו עוסקים היום בעיצובה של ישראל כמדינה ציונית, יהודית ודמוקרטית. מדינה המביאה לידי ביטוי את מחויבותנו לערכים הומניסטיים ולערכי הצדק החברתי, השוויון, החירות ואהבת האדם המעוגנים במורשת היהודית (העבודה, 2006, 2009).

אהוד ברק, ששב להנהגת העבודה במחצית השנייה של העשור, הכיר בזכותם של הפלסטינים להגדרה עצמית:

בקמפ־דיוויד בגין לא רק החזיר את כל סיני, הוא גם הכיר בזכויות הלגיטימיות של העם הפלשתיני. כל העולם מבין שהזכויות הלגיטימיות של העם הפלשתיני כוללות את הזכות להגדרה עצמית. הזכות להגדרה עצמית זו מדינה (שביט, 2005).

אנשים הנוטים לאוריינטציה זו הציגו טיעונים פרגמאטיים ל"סיום השליטה בעם אחר", בד בבד עם המשך ההתמקדות באופייה היהודי של המדינה ובשיקולי ביטחון. את האוריינטציה האוניברסאלית-פרגמאטית ייצגה מפלגת השמאל הציוני הקטנה מר"צ, שבתקופה זו היוותה מקרה גבולי בין האוריינטציה הפרגמאטית לזו האוניברסאלית. מצע מר"צ שם את הדגש על ערכי מוסר ועל אינטרס הפנים הישראלי לסיים את הכיבוש:

הכיבוש הישראלי בשטחים ושלטון ישראל על האוכלוסייה הפלשתינאית בשטחים מהווים אסון מוסרי, כלכלי, חברתי ומדיני לישראל. האמצעים בהם נוקט שלטון הכיבוש מהווים הפרה יומיומית של זכויות אדם... האינטרס הישראלי היה ונותר סיום הכיבוש וחלוקת הארץ בדרך של הסכם ברוח יוזמת הליגה הערבית ויוזמת ז'נווה (מר"צ, 2006, 2009).

מר"צ הציגה חזון ברור לעתיד השטחים:

הסכם השלום יתבסס על פתרון של שתי מדינות לשני עמים שעיקריו: (1) סיום הסכסוך והפסקת האלימות. (2) גבול הקבע על בסיס קווי 67', עם תיקונים

הכרוכים בחילופי שטחים בהסכמה. (3) בירושלים תהינה שתי בירות של שתי המדינות, זו לצד זו. (4) פתרון מוסכם של בעיית הפליטים. (5) הסדרי ביטחון שיאפשרו לשני העמים לחיות בשלום זה לצד זה (מר"צ, 2009).

באוריינטציה זו הדהד שיח הזכויות האוניברסאליות, יד ביד עם שיקולי ביטחון.

עמדות הציבור היהודי

במהלך תקופה זו רוב הישראלים היהודים הכירו בזכות הפלסטינים להגדרה עצמית. לדוגמה, ממצאי סקר שנערך לאחרונה במסגרת מדד השלום הצביעו על רוב מוצק בקרב הציבור הישראלי (61%) שחושב שתביעת הפלסטינים למדינה עצמאית הינה מוצדקת (מדד השלום, נובמבר 2008). יתר על כן, 62% מהציבור הישראלי היהודי מכירים בקיומו של העם הפלסטיני (מדד השלום, יוני 2009), ורוב הנשאלים (53%) תמכו ברעיון המדינה הפלסטינית. למגמה זו נלוותה ירידה באיום הנתפס ממדינה פלסטינית (ראו תרשים 2) (בן-מאיר, 2009).

במהלך תקופה זו, חלה עלייה בשיעור היהודים בישראל שחשבו שרוב יהודי הינו הערך החשוב ביותר, מ-29% ב-2000 ל-42% ב-2005 ו-50% ב-2007. במקביל, לא חל בשנים 2000-2007 כל שינוי של ממש בשיעור האנשים שחשבו שהערך החשוב ביותר הוא ארץ-ישראל השלמה (כ-9%) (Ben-Meir & Shaked, 2007). ממצאים אלה מעידים על מרכזיותו העולה של הגורם הדמוגרפי, שניכרת גם בהצהרות הפוליטיקאים בתקופה זו.

אף על פי כן, תוצאות סקרי דעת הקהל בנוגע לתפיסת מעמד השטחים (ככבושים או משוחררים) היו מעורבות. באוגוסט 2004, 51% מהציבור היהודי ראו בגדה המערבית ובעזה שטחים כבושים, ואילו ב-2008 55% מהציבור היהודי ראו בגדה המערבית "שטח משוחרר", ולא "שטח כבוש" (32%) (מדד השלום, מארס 2008).

יתר על כן, בשנים 2000-2007 חלה ירידה בשיעור התמיכה בנסיגה מאזורים מסוימים בשטחים. כך, למשל, התמיכה בהחזרת גוש עציון ירדה מ-33% ל-24%, התמיכה בהחזרת עמק הירדן ירדה מ-32% ל-24% והתמיכה בהחזרת מערב השומרון ירדה מ-51% ל-29% (Ben-Meir & Shaked, 2007). השכונות הערביות במזרח ירושלים יוצאות מכלל זה: שיעור התמיכה בפשרה טריטוריאלית במזרח ירושלים הוכפל ויותר מכך בין שנת 2000 (24%) ל-2001 (51%). שיעור תמיכה זה נותר די יציב עד 2006, כאשר צנח ל-40% (בן-מאיר, 2009).

סיכום

התקופה הרביעית, שבאה בעקבות אינתיפאדת אל-אקצה, מאופיינת בלגיטימיות גוברת בקרב דעת הקהל הישראלי לזכויות הלאומיות של הפלסטינים ולמדינה פלסטינית עצמאית. ייתכן שמגמה זו נובעת ממודעות גוברת לאיום הדמוגרפי מצד הפלסטינים במקרה שהארץ לא תחולק בין שני העמים. בד בבד, שיעור ניכר מהיהודים בישראל ממשיכים לראות בשטחים שנכבשו במלחמת 1967 שטחים משוחררים. עם זאת, דעת הקהל בתקופה זו מאופיינת גם בפחד גובר וספקנות לגבי כנותם של הפלסטינים. בזירה הפוליטית, תרמה האינתיפאדה השנייה לטשטוש הקו המבחין בין התת-אוריינטציות שבתוך הגישה הלאומית-פרגמטית, ובכך גרמה לארגון מחדש של המרכז הפוליטי בישראל ולהקמתה של מפלגת קדימה. אף על פי כן, הספקנות הגוברת והאמון הצונח פגעו בכוחו הפוליטי של השמאל-הציוני המעוגן באוריינטציה האוניברסאלית-פרגמטית, ובה בעת הגבירו את מרכזיותה וכוחה של האוריינטציה הלאומית-אידיאולוגית. התפתחויות אלה באו לידי ביטוי בהצבעה לכנסת. הזרם המרכזי של השיח הפוליטי בישראל הצטמצם לכדי ניסוח ברור של הפתרון הפוליטי הרצוי, וכך אפילו הגישה הלאומית-אידיאולוגית הכירה בעקיפין בקיומה של הרשות הפלסטינית (ראו Bar-Tal, Halperin, & Oren, in press לדיון נרחב יותר בנקודות אלה).

השלכות

כיבוש הגדה המערבית (לרבות מזרח ירושלים) ורצועת עזה הציב בפני מדינת ישראל שאלה מכריעה שלא נשאלה קודם לכן. כיצד יש לפעול לגבי השטחים שנכבשו, אשר העם הפלסטיני, מדינות ערב והקהילה הבינ-לאומית הגדירו כנקודת המפתח בפתרונו של הסכסוך הישראלי-פלסטיני? כל אלה דרשו נסיגה מלאה משטחים אלה לשם הקמתה של מדינה פלסטינית עצמאית. לשון אחר, נסיגה משטחים אלה הפכה לאחד התנאים המרכזיים לפתרון מוסכם לסכסוך הישראלי-ערבי. כך, באופן פרדוקסאלי, יצרה מלחמת 1967 ברבות השנים אפשרות לפתרון הסכסוך בדרכי שלום, ובכך גם הציבה בעיה בפני הציבור היהודי בישראל והנהגתו: האם לסגת מהשטחים הללו תמורת שלום?

אנו מניחים שיישוב הבעיה הזאת, וכך גם הבנייתה הקוגניטיבית, תלויים במידה רבה בראייה של היהודים בישראל את השטחים ואת הסוגיות הנוגעות להם. תפיסת השטחים ככבושים; תפיסת הפלסטינים כעם בעל זכות להגדרה עצמית ומדינה משלו; תפיסת הארץ שבין נהר הירדן לים התיכון כמולדתם של שני עמים – כל אלה מכוונות את המחזיק בהן לבחור דרכי פעולה שונות במהותן משהיה בוחר מישהו בעל ראייה

הפוכה. הראייה ההפוכה בממד זה מייחסת ליהודים זכות בלעדית על הארץ שבין נהר הירדן לים התיכון, היא מכחישה את קיומם של הפלסטינים כעם ייחודי ושוללת את זכותם להגדרה עצמית ומדינה. מן הסתם, ניתן לווסת את העמדות בממד הזה באמצעות בחינה פרגמטית של התנאים הביטחוניים, שהם לרוב גורם משפיע על יהודים-ישראלים בבואם להעריך הצעות שלום, או של האיומים הדמוגרפיים על אופייה היהודי של מדינת ישראל, אשר נהיו מרכזיים יותר בעשור האחרון. כמובן, ישנם שיקולים נוספים שעשויים להשפיע.

הפרק הציג את העמדות הרווחות בחברה היהודית בישראל לגבי השטחים והפלסטינים מאז 1967. הניתוח מלמד שבזרם המרכזי בפוליטיקה הישראלית רווחה מ-1967 עד שנות התשעים בעיקר האוריינטציה הלאומית, שהייתה ברובה פרגמטית עם אגף אידיאולוגי. משקל מועט ביותר ניתן לשיקולים אוניברסאליים המכירים בשטחים ככבושים, בפלסטינים כעם עם זכות להגדרה עצמית ובכיבוש עצמו כמצב בלתי מוסרי. אנשים המחזיקים באוריינטציה ההגמונית ראו בארץ שבין נהר הירדן לים התיכון כשייכת ליהודים בלבד. אוריינטציה זו הכילה את כל קשת המפלגות הפוליטיות היהודיות, בכללן מפלגת העבודה. ההבדלים בין המפלגות המרכזיות השונות התייחסו לראיית הפלסטינים כעם ולשיקולים פרגמטיים של ביטחון. אף על פי כן, מאז 1992 ישנה מגמה ברורה בקרב המפלגות הגדולות לאמץ עמדות פרגמטיות יותר ויותר.

מאז תחילת השליטה בגדה המערבית וברצועת עזה ב-1967, מפלגת העבודה קיבלה על עצמה את העמדה הלאומית-פרגמטית, מתוך הכרה בסכנות הטמונות בהחזקת השטחים הכבושים. לשיח שלה חדרו גם ערכים מוסריים. מפלגת הליכוד התעלמה משיקולים שכאלה לחלוטין עד שאריאל שרון, מנהיג הליכוד וראש הממשלה דאז, אמר שהגיע למסקנה כי "בלתי אפשרי להחזיק 3.5 מיליון פלשתינאים תחת כיבוש" וכן כי "הכיבוש אינו יכול להימשך לנצח" (ישיבת סיעת הליכוד בכנסת, 26.5.2003, הדגש שלנו).²⁸ עם זאת, ב-2008 רוב הישראלים בכל זאת ראו בתפיסת השטחים כפעולת שחרור, וכמעט כל ההנהגה הפוליטית והדתית כיום רואה בשטח שבין נהר הירדן לים התיכון כשייך אך ורק ליהודים. במהלך כל התקופה, שיקולים הנובעים מערכים אוניברסאליים היו שוליים ולרוב אף זניחים במשקלם.

28 מעניין לציין שאלו רובינשטיין, שר המשפטים של ישראל, התנגד לשימוש שעשה אריאל שרון במונח "כיבוש", בטענה שכל ממשלות ישראל התייחסו לשטחים כ"שטחים במחלוקת". בעקבות זאת, הסכים ראש הממשלה לשנות את המונח שהשתמש בו (אלדר זורטל, 2004)

מחקר אמפירי

טענתנו הבסיסית היא שלעמדותיהם ההגמוניות של ההנהגה היהודית והציבור היהודי בישראל באשר לשטחים וכיבושם, הייתה בעבר, וישנה גם כיום, השפעה מכרעת על גישתם לפתרון הסכסוך הישראלי-פלסטיני. על בסיס המסגרת הרעיונית שהציגו הלפרין ושותפיו (Halperin et al., 2010), אנו טוענים כי התפיסה לגבי הגדרת המדויקת של השטחים (קרי כבושים לעומת משוחררים) תשפיע על מידת תמיכתו של היחיד בפשרות המסוימות הנדרשות לשם שלום, פי כמה וכמה מהשפעתם של אמונות אידיאולוגיות ושל השיוך הפוליטי של הפרט.

הנחה זו נבחנה אמפירית במחקר שערכו לאחרונה רוזלר ועמיתיו (Rosler, Bar-Tal, Sharvit & Halperin, 2010). נתוני המחקר נאספו משלושה מדגמים כלל-ארציים מייצגים של האוכלוסייה היהודית בישראל בשלושה מועדים שונים. בכל שלושת הסקרים נבחן הקשר שבין תמיכת הנשאלים בפשרות מסוימות או הצעות שלום, ובין פריט הבוחן תפיסה סובייקטיבית ביחס למעמד שטחי 1967, מתוך שליטה במשתנים סוציו-פוליטיים בעלי השפעה ומשתנים פסיכולוגיים נוספים.²⁹

שני הסקרים הראשונים נערכו במסגרת פרויקט "מדד השלום" באוגוסט 2004 (N=504) ומארכ 2008 (N=496).³⁰ שני הסקרים ייצגו את ההרכב הכללי של החברה הישראלית באידיאולוגיה פוליטית, הגדרה דתית וגורמים סוציו-פוליטיים אחרים.

הסקר הראשון נערך בעיצומו של השיח הציבורי לגבי ההתנתקות מן ההתנחלויות הישראליות ברצועת עזה ובצפון השומרון. על כן, בחנו את השפעת מעמד הנתפס של השטחים על התמיכה בתוכנית ההתנתקות. בהתאם להשערותנו, גם כאשר שלטנו באידיאולוגיה פוליטית ובגורמים סוציו-פוליטיים אחרים (קרי מידת הדתיות, הכנסה, מגדר, השכלה), השפעת ההגדרה הסובייקטיבית של המצב על התמיכה בתוכנית הייתה מובהקת, חיובית וגבוהה יחסית ($\beta=.29, t<.001$).

הסקר השני נערך כמעט ארבע שנים מאוחר יותר, במהלך משא ומתן נמרץ בין ראש הממשלה לשעבר אהוד אולמרט ונשיא הרשות הפלסטינית הלאומית מחמוד עבאס. הפעם, השאלה שבחנה את התפיסה הסובייקטיבית של המצב בשטחים הייתה דיכוטומית, כאשר הספרה 1 ייצגה "שטחים כבושים" והספרה 2 ייצגה "שטחים

29 הנוסח המדויק של פריט ה"כיבוש" היה: "ישנם אנשים הטוענים כי השליטה הישראלית בשטחי הגדה המערבית מהווה כיבוש. עד כמה אתה מסכים או לא מסכים (1=כלל לא, 6=מסכים מאוד) עם טענה זו?"

30 סקרי מדד השלום הינם סקרים חודשיים שעורך מרכז תמי שטינמן למחקרי שלום באוניברסיטת תל-אביב מאז 1994 (מידע נוסף על פרויקט מדד השלום אפשר למצוא כאן: www.tau.ac.il/peace). כל סקרי מדד השלום כוללים כמה שאלות קבועות בנוגע לתמיכה ואמון בתהליך השלום בין ישראל לעולם הערבי.

משוחררים". שיטה זו אפשרה לנו להשוות את מידת התמיכה של כל קבוצה במשא ומתן המתרחש. בהתאם להשערה, מי שהגדירו את המצב ככיבוש תמכו במידה רבה יותר בהמשך המשא ומתן ($M=2.2$, $SD=.94$) ובפשרות הנדרשות להשגת שלום ($M=1.7$, $SD=.46$) מאשר מי שהגדירו את השטחים כמשוחררים (תמיכה במשא ומתן – $M=1.5$, $SD=1.10$, תמיכה בפשרות – $M=1.32$, $SD=.47$, בשני המקרים $t<.001$). גם כאן, הדפוסים הללו התקיימו גם בעת שליטה בכל הגורמים הסוציו-פוליטיים הנתפסים כבעלי השפעה.

את הסקר הכלל-ארצי השלישי ערכנו (Rosler et al., 2010) במטרה לבחון אם הדפוסים הנ"ל יתקיימו גם בעת שליטה בסדרה של גורמים פסיכו-פוליטיים בעלי השפעה (קרי ידע פוליטי, תמיכה בערכים דמוקרטיים, סמכותנות ומידת האיום הנתפס מצד הערבים), מעבר לגורמים הסוציו-כלכליים שנכללו בסקרי מדד השלום.³¹ כמו בסקרים הקודמים, הניתוח הסטטיסטי הוליד תוצאות מובהקות – מי שהגדירו את המצב ככיבוש נטו לתמוך בפשרות ($\beta=.23$, $t<.001$), גם בעת שליטה בכל הגורמים הנ"ל.

סיכום

טענתנו המרכזית היא שלאופן שבו נתפסים השטחים ישנה השפעה מכרעת על הגישה של יהודים בישראל לסוגיות העומדות בליבת כל פתרון של שלום לסכסוך הישראלי-פלסטיני. לתפיסת השטחים כמשוחררים, משום שהם חלק מהמולדת היהודית ושייכים אך ורק ליהודים או שהם בעלי חשיבות עליונה להבטחת המשך קיומה של מדינת ישראל, השפעה ישירה על סוגיות כגון קביעת גבולות המדינה, פינוי ההתנחלויות וחלוקת ירושלים, וכן על הקמתה של מדינה פלסטינית. יש לציין שעמדה זו הייתה שולית יחסית טרם מלחמת 1967. כיבוש הגדה המערבית ורצועת עזה ב-1967 שינה את העמדה השליטה בחברה היהודית בישראל.

בהחזיקם בעמדה זו, לא מפתיע שהמנהיגים והציבור בישראל אינם ששים לתמוך בנסיגה מהשטחים ובפירוק ההתנחלויות היהודיות שנבנו בהם. יש להם מחשבה ברורה להמשיך ככיבוש ללא כל תחושת דיסוננס, אשמה או בושה. על פי מחשבה זו, הכיבוש אינו קיים או שהוא מוצדק ולגיטימי, ועל כן יכול ואף צריך להימשך. רק שיקולי איום תועלתניים מניעים את רובם הגדול של המנהיגים והציבור לפשרות המכירות ברעיון

31 המדגם כלל 716 נשאלים המייצגים את האוכלוסייה היהודית הבוגרת החיה בתחומי ישראל בגבולות 1967, בהם 46.5% גברים ו-53.5% נשים. הגיל הממוצע היה 45.9 שנים ($SD = 16.49$). מבחינת אוריינטציה פוליטית, 45.8% מהנשאלים הגדירו את עצמם ניצנים, 37.7% כתומכי מרכז ו-16.5% כיוניים.

חלוקת הארץ בין שני עמים ופינוין של לפחות חלק מההתנחלויות (לדוגמה: הסכנה להיחפץ למיעוט בשטח שבין נהר הירדן לים התיכון). הגישה של ההנהגה והציבור בישראל לכיבוש אינה מושפעת משאלות של מוסר או זכויות אדם. אבל אפילו בעמדה הזאת, הראייה הרווחת ביותר היא שהוויתורים וההקרבות מצד היהודים עולים בהרבה על אלה של הפלסטינים. הם אינם שותפים לעמדה הפלסטינית הרואה בפתרון השלום המתגבש כפשרה האולטימטיבית – כפשרה שנותנת להם רק 22% מהאדמה שמגיעה להם.

על כן, כל מי שמנסה להבין את העמדה הישראלית חייב להביא בחשבון את התיאור המפורט הנ"ל של ראיית היהודים בישראל את הכיבוש. מלחמת 1967 הייתה אירוע מרכזי ששינה את התפיסות והאמונות של היהודים בישראל והכתיב את גישתם לפתרון הסכסוך בדרכי שלום. אנו סבורים שאחד התנאים ליצירת תמיכה בקווי המתאר המתגבשים לפתרון הסכסוך הישראלי-פלסטיני הוא לשכנע את ההנהגה והציבור בישראל, שהגדה המערבית הינה כבושה ומוחזקת זה שנים רבות בניגוד לחוק הבין-לאומי ולאמות המוסר שישראל מתיימרת לדבוק בהן, ובניגוד לעמדת כל מדינות העולם.

רשימת מקורות

- אברמוביץ, א' (1989). "אם עם ישראל יתאזר בסבלנות: ריאיון עם שר הביטחון יצחק רבין". תל-אביב: מעריב. 10 בפברואר.
- אולמרט, א' (2006). נאום ממלא מקום ראש הממשלה אהוד אולמרט, כנס הרצליה לחוסן לאומי. 24 בינואר.
- (2008). נאום ראש הממשלה אהוד אולמרט במושב הכנסת החגיגי לרגל יום השנה לרצח יצחק רבין. דברי ימי הכנסת. 10 בנובמבר.
- אלדר, ע' וע' זרטל (2004). אדוני הארץ: המתנחלים ומדינת ישראל 1967-2004. אור יהודה: כנרת, זמורה-ביתן.
- אלון, י' (1973). אסטרטגיה לשלום: הרצאה במכון אשכול. האוניברסיטה העברית, ירושלים. 6 במארס.
- בגין, מ' (1970). ארץ ישראל: נאומו של מנחם בגין בכנס מרכז חרות. 23 באפריל.
- (1977). נאום ראש הממשלה במסגרת ביקורו של נשיא מצרים, אנואר סאדאת, בכנסת. דברי ימי הכנסת. 20 בנובמבר.
- בלום, ג' (2006). "תוכנית ההתחזקות: ריאיון עם בנימין נתניהו". ידיעות אחרונות. 13 באוקטובר.
- בן, א' (1995). "ההפרדה כתפיסת עולם פוליטית". תל-אביב: הארץ. 14 באפריל.
- בן-מאיר, י' (2009). "הזירה הפוליטית ודעת הקהל". בתוך: ברום, ש' וע' קורץ (עורכים). הערכה אסטרטגית לישראל 2009. המכון למחקרי ביטחון לאומי.
- בר, י' (1990). "ביילין והשם המפורש". תל-אביב: על המשמר. 14 בדצמבר.
- ברזל-מיורסקי, ב' (1988). "מהו הפתרון שלהם: שמיר, פרס, רבין, שרון, ורפול". תל-אביב: ידיעות אחרונות. 15 בינואר.
- ברטל, ד' וע' הלפרין (2008). "נפילתו של מחנה השלום הישראלי: ההשפעה של ראש הממשלה אהוד ברק על דעת הקהל הישראלית: יולי 2000 – פברואר 2001". מגמות, 45, עמ' 435-463.
- ברנע, נ' (2002). "אנחנו במלחמה: ריאיון עם אריאל שרון". תל-אביב: ידיעות אחרונות. 1 בפברואר.
- ברנע, נ' (2003). "אינני נותן מתנות לאיש: ריאיון עם ראש הממשלה שרון". תל-אביב: ידיעות אחרונות. 16 באפריל.
- (2004). "אם תהיה קטסטרופה, שרון יעצור את ההתנתקות: ריאיון עם שר האוצר נתניהו". ידיעות אחרונות. 1 באוקטובר.
- (2006). "אלו הגבולות שלי: ריאיון עם ראש הממשלה אהוד אולמרט". תל-אביב: ידיעות אחרונות. 10 במארס.
- ברק, א' (2000). נאום ראש הממשלה אהוד ברק לרגל יום השנה החמישי לרצח יצחק רבין. 8 בנובמבר.

- גולן, א' (1991). "לקורבן מותר הכל: ריאיון עם ח"כ אלוני". תל-אביב: הארץ. 16 באוגוסט.
- גלילי, ל' (2001). "מניסיונם, גבולות כמו ברוסיה, הם דבר טוב". תל-אביב: הארץ. 1 בספטמבר.
- דואק, נ' (2001). "ליברמן: טרנספר לחלק מערביי ישראל". תל-אביב: ידיעות אחרונות. 23 בדצמבר.
- (2007). "דמשק תחילה: ריאיון עם שר החוץ אביגדור ליברמן". תל-אביב: ידיעות אחרונות. 17 באוגוסט.
- דנקר, א' (1998). "אוכלים חומס, חושבים שושי". תל-אביב: מעריב. 10 באפריל.
- האיחוד הלאומי. מצעי מפלגות פוליטיות בישראל. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה. http://www.idi.org.il/elections_and_parties/Pages/parties_ihud_leumi.aspx
- הליכוד. מצעי מפלגות פוליטיות בישראל. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה. http://www.idi.org.il/elections_and_parties/Pages/parties_likud.aspx
- המפד"ל (מפלגה דתית לאומית). מצעי מפלגות פוליטיות בישראל. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה. http://www.idi.org.il/elections_and_parties/Pages/parties_mafdal.aspx
- העבודה. מצעי מפלגות פוליטיות בישראל. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה. http://www.idi.org.il/elections_and_parties/Pages/parties_Avoda.aspx
- התחייה. מצעי מפלגות פוליטיות בישראל. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה. http://www.idi.org.il/elections_and_parties/Pages/parties_hathiya.aspx
- טבת, ש' (1973). קללת הברכה. ירושלים: שוקן.
- ישראל ביתנו. מצעי מפלגות פוליטיות בישראל. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה. http://www.idi.org.il/elections_and_parties/Pages/parties_israel_beytenu.aspx
- כספית, ב' (1998). "חלק ממנהיגי מועצת יש"ע... איווט ליברמן מדבר". תל-אביב: מעריב. 3 באפריל.
- לוי, ג' (1991). "אבל הכינוי 'פורל' כבר נדבק: ריאיון עם ח"כ ביילין". תל-אביב: הארץ. 4 בינואר.
- מדד השלום (1993-2009). מרכז תמי שטינמן למחקרי שלום. אוניברסיטת תל-אביב. <http://www.tau.ac.il/peace/>
- מעריב (1997). סקר מעריב. 28 במארס.
- מפ"ם (מפלגת פועלים מאוחדת). מצעי מפלגות פוליטיות בישראל. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה. http://www.idi.org.il/elections_and_parties/Pages/parties_mapam.aspx
- מר"י (1973). טיוטא לסעיפי מצע מר"י. 29 במאי.

- מר"צ. מצעי מפלגות פוליטיות בישראל. המכון הישראלי לדמוקרטיה. http://www.idi.org.il/elections_and_parties/Pages/parties_meretz.aspx
נאור, א' (2001). ארץ ישראל השלמה: אמונה ומדיניות. חיפה: הוצאת הספרים של אוניברסיטת חיפה.
- נתניהו, ב' (1995). מקום תחת השמש: מאבקו של עם ישראל לעצמאות, לביטחון ולשלום. תל-אביב: ידיעות אחרונות.
- (2009). נאום ראש הממשלה בנימין נתניהו במרכז בגין-סאדאת, רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן. 14 ביוני.
- פלוצקר, ס' (2000). "אפילו אם ברק יחתום, אינני מחויב". תל-אביב: ידיעות אחרונות. 15 בדצמבר.
- פרס, ש' (1978). כעת מחר. ירושלים: כתר.
- צומת. מצעי מפלגות פוליטיות בישראל. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- קדוש, ע' (2001). "עיימות כולל הוא בלתי נמנע: אביגדור ליברמן מתקרב לממשלה". תל-אביב: מעריב. 23 בפברואר.
- קדימה. מצעי מפלגות פוליטיות בישראל. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה. http://www.idi.org.il/elections_and_parties/Pages/parties_kadima.aspx
קדמון, ס' (1994). "אריק שרון: ריאיון". תל-אביב: מעריב. 8 ביולי.
- רבין, י' (1979). פנקס שרות. תל-אביב: מעריב.
- (1989). נאום רבין בוועידת מפלגת העבודה. 8 באוגוסט.
- (1995). נאום ראש הממשלה יצחק רבין בכנסת במהלך הדיונים לאישור הסכם אוסלו ב'. דברי ימי הכנסת. 10 במאי.
- ר"צ (התנועה לזכויות אזרח). מצעי מפלגות פוליטיות בישראל. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה. http://www.idi.org.il/elections_and_parties/Pages/parties_ratz.aspx
שביט, א' (2005). "הקשיבו לי: ריאיון עם אהוד ברק". הארץ. 20 במאי.
- שגב, ת' (2005). 1967 – והארץ שינתה את פניה. תל-אביב: כתר.
- שינוי. מצעי מפלגות פוליטיות בישראל. המכון הישראלי לדמוקרטיה. http://www.idi.org.il/elections_and_parties/Pages/parties_shinuy.aspx
שלום וביטחון (1968). שנה לאחר מלחמת ששת הימים, אנו עדיין רחוקים משלום וביטחון. 1 במארס.
- (1969א). שלום וביטחון, עלון מספר 1. 1 בינואר.
- (1969ב). נייר עמדה בנושא שלום. 1 בספטמבר.
- שלומציון. מצעי מפלגות פוליטיות בישראל. המכון הישראלי לדמוקרטיה. http://www.idi.org.il/elections_and_parties/Pages/parties_shlomtzion.aspx
של"י (1978). על צומת דרכים בין מלחמה לשלום: החלטות ועידת של"י. 30 במארס.
- (1982). פלייר: של"י מתאבלת. 20 ביוני.

שרון, א' (2001). נאום ההשבעה של ראש הממשלה אריאל שרון. דברי ימי הכנסת. 7 במארס.

- Agid-Ben Yehuda, H., & Auerbach, Y. (1991). Attitudes to an existence conflict: Allon and Peres on the Palestinian issue, 1967-1987. *Journal of Conflict Resolution*, 35, Pp. 446-519.
- Arian, A. (1995). *Security threatened: Surveying Israeli opinion on peace and war*. Cambridge, Cambridge University Press.
- (2002). *Israeli Public Opinion on National Security 2002*. Memorandum No. 61. Tel Aviv: Jaffee Center for Strategic Studies at Tel Aviv University.
- Aronoff, Y.S. (2009). When do hawks become peacemakers: A comparison of two Israeli prime ministers. *Israeli Studies Forum*, 24(1), Pp. 39-61.
- Auerbach, Y., & Ben-Yehuda, H. (1987). Attitudes towards an existence conflict: Begin and Dayan on the Palestinian issue. *International Interactions*, 13, Pp. 323-351.
- Auerbach, Y., & Ben-Yehuda, H. (1993). Attitudes to an existence conflict: Rabin and Sharon on the Palestinian issue, 1967-1987. In: K.S. Larsen (Ed.). *Conflict and Social Psychology*, Pp. 144-167. Oslo: PRIO.
- Bar-Tal, D., Halperin, E., & Oren, N. (2010). Socio-psychological barriers to peace making: The case of the Israeli Jewish society. *Social Issues and Policy Review*, Pp. 109-463.
- Bar-Tal, D., & Sharvit, K. (2008). The influence of the threatening transitional context on Israeli Jews' reactions to Al Aqsa Intifada. In: V.M. Esses & R.A. Vernon (Eds.). *Explaining the Breakdown of Ethnic Relations: Why Neighbors Kill*, Pp. 147-170. Oxford: Blackwell.
- Barak, E. (1998). Uproar in Israel over Barak's identification with terrorists. *BBC*, March 6.
- Batia, S. (1997). Barak has power in his sights. *The Guardian*, June 4.
- Beck, E. (1997). Barak conditionally supports Palestinian state. *Jerusalem Post*, January 26.
- Begin, M. (1979). Statement issued by Prime Minister Begin on Israeli settlements, June 11. <http://www.mfa.gov.il/MFA/Foreign+Relations/>
- Ben-Meir, Y. & Shaked, D. (2007). *The People Speak: Israeli Public Opinion on National Security 2005-2007*. Memorandum No. 90. Tel Aviv: Institute for National Security Studies.

- Dayan, M. (1974). Article in New-York Times, March 3.
- (1977). Interview with Foreign Minister Dayan on ABC Television, June 2 <http://www.mfa.gov.il/MFA/Foreign+Relations/>
- (1978). Address to the United Nations General Assembly by Foreign Minister Dayan, Oct 9.
- (1979a). Article in New-York Times, February 14.
- (1979b). Remarks by Foreign Minister Dayan on the future of settlements in Judea, Samaria, and the Gaza district, April 24. <http://www.mfa.gov.il/MFA/Foreign+Relations/>
- Halperin, E., Bar-Tal, D., Sharvit, K., Rosler, N., & Raviv, A. (2010). Prolonged occupation: Socio-psychological implications for the occupying society – The case for the Israeli society. *Journal of Peace Research*, 47, Pp. 59-70.
- Roberts, A. (1990). Prolonged military occupation: The Israeli-occupied territories since 1967. *The American Journal of International Law*, 84, Pp. 44-103.
- Rosler, N., Bar-Tal, D., Sharvit, K., Halperin, E., & Raviv, A. (2009). Moral aspects of prolonged occupation: Implications for an occupying society. In: S. Scuzzarello, C. Kinnvall, & K.R. Monroe (Eds.). On behalf of others: *The Psychology of Care in a Global World*, Pp. 211-232. New York: Oxford University Press.
- Rosler, N., Bar-Tal, D., Sharvit, K & Halperin. (in preparation). The effects of the perception of occupation on support for compromises for peace: Evidence from the Israeli-Jewish society.
- Rynhold, J. (2001). Re-conceptualizing Israeli approaches to “land for peace” and the Palestinian question since 1967. *Israel Studies*, 6(2), Pp. 33-52.
- Schmemmann, S. (1996). Netanyahu Hints at Easing Barriers Against Palestinians: Interview with Prime Minister Netanyahu. *New York Times*, July 5.
- Sharon, A. (1989). *Warrior: The Autobiography of Ariel Sharon*. New York: Simon and Schuster.
- Teveth, S. (1973). *The Cursed Blessing: The Story of Israel's Occupation of the West Bank*. London: Weidenfeld and Nicolson.
- Zemach, M. (1987). *Through Israeli Eyes: Attitudes towards Judaism, American Jewry, Zionism and the Arab-Israeli Conflict*. New-York: The American Jewish Committee, Institute of Human relations.

ההשפעות הפוליטיות של הכיבוש

הכיבוש והדמוקרטיה הישראלית

ירון אזרחי

מצב של כיבוש אינו יכול להתיישב עם משטר דמוקרטי לאורך זמן. במקרה של ישראל, הכיבוש שהחל במלחמת ששת הימים הינו מצב העניינים הנתון בזמן כתיבת שורות אלה, יותר משני־שלישים מאורך חיי המדינה וסופו אינו נראה קרוב יותר מבעבר. אם, על אף ההכחשה הגורפת, השטחים הכבושים ותושביהם הפלסטינים הם חלק בלתי נפרד של המשטר הישראלי הנוכחי, יש להעריך מחדש את סוגיית אופייה הדמוקרטי של מדינת ישראל (אזולאי ואופיר, 2008). עיקר ההשפעה של הכיבוש על המשטר בטווח הרחוק תלוי במידת ההשפעה שתהיה להתנחלויות היהודיות הגדולות בשטחים הכבושים על אופי הבנייתה העתידית של מדינת ישראל, שתוביל לאחת מבין האפשרויות הבאות: דמוקרטיה חוקתית שהגיעה בהצלחה להסכם עם שכנותיה על גבולות מוסכמים וקץ הכיבוש; מדינת לאום בלתי דמוקרטית המדכאת מיעוט גדול או מעין דמוקרטיה אתנית המפלה מיעוטים שאינם יהודים; מדינה דו־לאומית הנשלטת בידי ממשלה יהודית־ערבית משותפת; פדרציה של ישויות פוליטיות יהודיות וערביות; או כל סוג אחר של משטר משותף.

מטרת הדיון להלן מוגבלת יותר ותבחן את השלכות פעולותיו של המשטר הישראלי בשטחים הכבושים בהווה, ובעיקר את השפעותיהן על החלק הנחשב על פי רוב לישראל עצמה, הנמצא בתוך תחומי הקו הירוק. הנחתי היא שגם אם ייגמר הכיבוש היום, החותם שיותירו עשרות שנות הכיבוש שעברו על מבנה המשטר הישראלי ותרבותו הפוליטית, יהיה חזק דיו לגרוע מאופיו הדמוקרטי של המשטר בעתיד.

כל הערכה בדבר השפעת הכיבוש הישראלי על היבטים שונים של הדמוקרטיה בישראל מאז מלחמת ששת הימים, ובייחוד בעשורים שבהם הורחבו ההתנחלויות היהודיות השנויות במחלוקת בשטחים הכבושים, עליה להתמודד עם הקושי המתודולוגי הטמון בייחוס אקסקלוסיבי של גרסיות שחלו בדמוקרטיה הישראלית מאז 1967 להשפעה סיבתית של הכיבוש. הקושי טמון בעצם האפשרות ששינויים

חברתיים ופוליטיים, לצד שינויים בכלכלה, בטכנולוגיות תקשורת, בדפוסי הגירה ובערכים קולקטיביים וכן התפתחויות בתרבות הפוליטית, השפיעו לרעה על הדמוקרטיה בישראל בלי כל קשר לכיבוש. אף על פי כן, ולמרות שאין בכוונתי לעסוק כאן בהיסטוריה ספקולטיבית היפותטית, אני סבור שנוכחותו של הכיבוש בכל תחומי הקיום של הדמוקרטיה הישראלית מספקת בסיס רחב לאישושן של אבחנות ראשוניות בדבר השפעת הכיבוש על הפוליטיקה הישראלית, המבנה החוקי של ישראל, הצבא, תפיסות חברתיות בדבר גבולות השימוש הלגיטימי בכוח הן כלפי פנים הן כלפי חוץ, נורמות הביורוקרטיה ונהליה, מערכת החינוך, מעמד הרשמי והלא-רשמי של ערבים ישראלים, היחסים בין דת לפוליטיקה וההכרה הבין-לאומית בישראל כדמוקרטיה.

הואיל ודמוקרטיה הינה מערכת ממשל המבוססת על שלטון החוק ועל השליטה החוקית בשימוש בכוח, אין זה מוגזם לטעון שהגנאלוגיה הבלתי חוקית והאלימה של מפעל ההתנחלויות העצום והשפעותיו ההרסניות על השטחים שנכבשו במלחמת ששת הימים נהפכו לאיום המרכזי ביותר על יכולת קיומה של הדמוקרטיה בישראל. כך, במידה מסוימת בגלל היענותם השקטה של רשויות המדינה הרשמיות ללחצים של מפלגות הימין, "לא הצליחו" זרועות המדינה לאורך זמן להכפיף את המעשים הבלתי חוקיים ואף האלימים של המתנחלים לשלטון החוק ועשו במקום זאת כל מאמץ להכשירן בדיעבד. ניתן לומר, אם כך, שבעקבות מלחמת ששת הימים תהליך הדמוקרטיזציה העצמית (שבין סממניו היו, למשל, פירוקן המוקדם יותר של המחתרות החמושות הצבאיות-למחצה שפעלו לפני קום המדינה על ידי בן-גוריון או ביטול הממשל הצבאי שחל על הערבים החיים בישראל ב-1965) נפגע פגיעה קשה ואולי אף התהפך.

דמוקרטיה מודרנית רבות נולדו מתוך החטא של מהפכות וכיבושים עקובים מדם, מתוך שימוש בכוח בלתי חוקי להרוג את תומכי המשטר הקודם, להחריב או לגרש אוכלוסיות של אזרחים ילידים ולא לצלץ להגר. בעקבות לידתן האלימה, כמה מדינות מודרניות הפכו דמוקרטיה במתיחת קו הבדלה ברור בין הכוח השרירותי הבלתי חוקי של המהפכה שיצרה את הסדר החדש, ובין הכוח הקיים לאחר המהפכה, שנועד לשמור על הסדר והינו מוגבל וממוסד בחוקה, בין שהיא פורמאלית בין שאינה פורמאלית. הדמוקרטיה המצליחות יותר היו אלה שעשו הבחנה שכזאת בין הכוח שיצר את החוק ובין הכוח שנועד לשמרו, ובכך הגדירו מחדש כל שימוש בכוח שאינו תחת חסות המדינה כשרירותי ולא-חוקי (ראו, Hamilton et al., 1937; Huntington, 1991; Dahl, 1990; ולפירוט על חקיקת חוקה בישראל של היום, אזרחי וקרמניצר, 2001).

1. הכישלון בריסון כוח המופעל מחוץ לחוק

מאחר שעל פי הנורמות החוקיות והמוסריות של המשטר הישן אלימות המהפכנים אינה חוקית ובאה לפגוע באתוס ההגמוני, מהפכנים וכובשים שצלחה דרכם נוטים

לפעול במהרה להחלפת המערכת החוקית הקיימת במערכת חלופית משלהם, ובכך לקבע את כוחם בתיאוריה חדשה של משפט וצדק פוליטי. כך קרה בעת המעבר מפלסטיין לישראל: מייסד המדינה, דוד בן-גוריון, החליף את המחתרות והארגונים הצבאיים הציוניים שהיו מעורבים במאבק לעצמאות בצבא סדיר של מדינה, צבא ההגנה לישראל, המעוגן בחוק מדינה וכפוף למרות אזרחית (שפירא, 1992).

טענתי המרכזית היא שלמרות שלאחר הקמת המדינה ב־14 במאי 1948, המדינה הצעירה התקדמה בדרך המפרכת מהכוח הלא־חוקי ששימש ליצירת הסדר החדש אל עבר כוח כפוף־חוק מבוקר שנועד לשמר את הסדר, היא לא הצליחה לשלוט בהתפרצות המחודשת של הכוח הלא־חוקי לאחר כ־26 שנה. למרות שעשתה צעדים להקמתו של משטר המבוסס על בחירות חופשיות תקופתיות, על הפרדתן של שלוש הרשויות, על צבא המופקד על התמודדות עם איומים חיצוניים שהינו כפוף לרשות אזרחית ומשטרה המופקדת על שימור הסדר האזרחי, ולמרות שיצרה תשתית לחוקה רשמית עתידית ותקשורת חופשית, התקדמותה של המדינה אל עבר דמוקרטיה חוקתית נכלמה במידה רבה על ידי תנועת "גוש אמונים" של המתנחלים ותומכיה המסורים בקרב חברי הכנסת ובממשלות ישראל מהימין, ואף אישים מרכזיים מהשמאל, במהלך יותר מארבעים שנה (אלדר וזרטל, 2004; Sprinzak, 1999). יתר על כן, מפעל ההתנחלות הדתי־לאומי האידיאליסטי של תנועת המתנחלים היה משום מקור השראה למגזרים בחברה הישראלית, שבהם מהגרים יהודיים ממדינות לא־דמוקרטיות במזרח אירופה, צפון אפריקה והמזרח התיכון, שהיו ועודם מנוכרים ממוסדות מדינה דמוקרטיות הפועלים על סמך פשרות ולא על סמך סמכויות היררכיות וערכים אידיאולוגיים או דתיים. השילוב של גורמים יהודיים משיחיים, לאומנות כוחנית ומפעל התנחלות מעשי, שתומכי גוש אמונים ראו בו גלגול של הרוח החלוצית שאפיינה את מושבות היישוב לפני קום המדינה, שכנע חוגים אלה הרבה יותר מהעסקאות הפוליטיות המעורפלות ולעתים גם מלאות הסתירות של הפוליטיקה הפרלמנטארית ותכתיבי החוק.

הבעיה הייתה, כמובן, שכל מפעל ההתנחלות הלא־חוקי הזה לא נהגה ולא בוצע בשלב היישוב שקדם למדינה, כהתנגדות לשלטון זר, אלא בלבה של מדינה ומערכת משפטית מוסדרת שנוצרה במהלך כמעט עשרים שנות מדינה, וכל זאת בניגוד לחוק הבין־לאומי ולרוב הציבור ובהסכמתן השקטה של סוכנויות אכיפת החוק ושיתוף פעולה לא־רשמי מצדן. עצם הדבר שמתחילת מפעל ההתנחלות התמיכה הפוליטית במתנחלים הגיעה מקשת רחבה של מניעים פוליטיים מהימין עד השמאל ושמשלות ישראל סיפקו למתנחלים תמיכה לוגיסטית, פוליטית ותקציבית במהלך עשרות שנים, אינו משנה את העובדה שמפעל ההתנחלות תקע טריז ההולך ומעמיק בין עקרונותיהם של המוסדות בישראל הדמוקרטית לאלה שבישראל הלאומנית כמדינת לאום (ראו את הפרק של מגל, אורן, בר־טל והלפרין בספר זה). מתוך תפקידן העקיף של ממשלות ישראל, באפשרן את ההתנחלויות בשטחים הכבושים ובתמיכה בהן, ייתכן שצריך

לכנות את "מפעל ההתנחלויות" פרויקט ממשלתי, שהוא חלק בלתי נפרד מהמשטר הישראלי (זוהי כאמור העמדה שמציגים אזולאי ואופיר, 2008). כצפוי, הסתירה שבין המחויבות לחוקים דמוקרטיים למחויבות לפרשנות הימנית והמשיחית שניתנה לציונות עוררה אנטגוניזם בין המתנחלים ובין מוסדות המדינה הדמוקרטיים דוגמת בית המשפט העליון. אנטגוניזם זה מתבטא הן בהיסטוריה ארוכה של התקפות פנימיות ממניעים אידיאולוגיים ורתיים על החוק הישראלי ומערכת בתי המשפט הן, כפועל יוצא, במידה מסוימת של הסתגלות מצד בתי המשפט ורשויות האכיפה ללחצים הללו. מתחים פנימיים אלה פגעו בפועל בעצמאותה ובשמה הטוב של הרשות השופטת וביעילות האכיפה של החוק, וזאת בסתירה לשאיפתם של המתנחלים להיתפס כממשיכי הדרך של רוח החלוצים הציונים המקוריים של התקופה שקדמה למדינה, אשר חלמו על מדינה יהודית דמוקרטית (הכרזת העצמאות, 1948).

המתחים שנוצרו בין התמיכה הסמויה והגלויה בקבוצת מיעוט של אזרחים חמושים, כביכול רק לצורכי הגנה עצמית – המונעת מכוח אמונה דתית-לאומית לוחטת, מוגנת בצבא ונתמכת על ידי מפלגות הימין – ובין תפיסת ישראל כדמוקרטיה הולידו סטיות רבות כגון השימוש בשפה והליכים משפטיים על מנת לטיח את שימוש הצבא, ובהמשך ה"מנהל האזרחי", בכוח גס ולעתים קרובות שרירותי בגיבוי המדינה הכובשת. עצם הדבר שזמן רב ישראלים המתנגדים לכיבוש "הבלתי נאור" של השטחים שנתפסו במלחמת ששת הימים מתייחסים לכיבוש כזמני, ועל כן כתואם את מחויבותם ארוכת-הטווח לשלום ודמוקרטיה, אינו משפר את התמונה העגומה העולה מניתוח, גם אם ראשוני בלבד, של הפעולות המצטברות של רשויות המדינה בשטחים הכבושים והשלכותיהן מאז מלחמת ששת הימים.

ללא ספק, העובדה שישראל לא הצליחה לכוון חוקה רשמית במהלך שנות הקיום הראשונות שלה, בצירוף הדי מורשת ההתנגדות למשטר המנדט הבריטי לפני קום המדינה שעוררו פעולות המתנחלים ותומכיהם, כל אלה סיפקו תנאים נוחים לחזרתה של תרבות של אלימות מגובת באמונה לאחר מלחמת ששת הימים. לגבי חלק מהציבור הישראלי, הפרות החוק והשימוש של המתנחלים בכוח נהנו מן ההילה של צידוק אידיאליסטי מן הסוג שהנחה את הארגונים הסמי-צבאיים של ההגנה והאצ"ל לפני קום המדינה. אפילו מאמציה המוגבלים של המדינה להכפיף את מפעל ההתנחלות למרות החוק הוחלשו דרך קבע בידי מנהיגים פוליטיים ששיתפו פעולה בסתר עם המתנחלים ובכך, באופן בלתי רשמי, עזרו לנטוע בלבנה של מדינת ישראל הצעירה את הכוחות המהפכניים האילגאליים שלפני קום המדינה כווננו נגד הרשויות הבריטיות וההתנגדות הערבית. ההתפתחויות הללו יצרו בהדרגה אנומליה בדמות מערכת דואלית של נוהגי חוק ואכיפה היוצרת תרבות שלמה של אילגאליזם בעלת השפעה הרסנית על הדמוקרטיה בישראל, על החוק, הצבא, השירות האזרחי, מערכת החינוך ומעמדה הבינ-לאומי של המדינה כדמוקרטיה (ראו את פרקו של קרצמר בספר זה

וכן את (Kretchmer, 2002; Gordon, 2008). מסיבות אידיאולוגיות או ממניעים פוליטיים התרבות הזו, שיצרה דרך קבע צורות רבות של כפייה ואלימות, זכתה כל העת להגנתם של שרים ישראלים, של הצבא המלווה ושל מנגנוני הבירוקרטיה, אותם מאיישים יותר ויותר מתנחלים בעלי מחויבות אידיאולוגית ודתית, שאינם מהססים להתעלם מפסיקות בתי המשפט הישראלים (לפירוט הפערים שבין החוק ובין אכיפתו בשטחים הכבושים ראו את דו"ח קרפ, 1982, ואת דו"ח ששון, 2005). בדו"ח קרפ על אלימות המתנחלים, סירוב המתנחלים לשתף פעולה עם המשטרה האזרחית תואר כ"שווה ערך למרי אזרחי" (שם, עמ' 46). במציאות זו גדל בהדרגה המחיר הפוליטי שגבתה ביקורת על תנועת המתנחלים, ואת זאת הבינו פוליטיקאים ישראלים רבים. אפילו מנהיגי העבודה, דוגמת רבין וברק שביקשו להגיע להסכם עם הפלסטינים, ניסו להימנע מסיכוכים פוליטיים ודחו את העימות עם המתנחלים עד לרגע ההכרעה בהסכם הקבע, שמעולם לא הגיע. נוצר כאן מצב אבסורדי כאשר המתנחלים הפועלים כנגד המשטר הדמוקרטי נהנו מחסינות בבנייה בלתי חוקית, ברדיפת פלשתינאים, בהפגנות וכולי. ההתחמקויות, העיכובים והמניפולציות של רשויות המדינה, שניסו להימנע מעימות ישיר עם המתנחלים ותומכיהם הפוליטיים, בתוספת נחישותם חסרת הפשרות של המתנחלים, אפשרו למתנחלים לגדול בהדרגה מתנועה של כמה אלפים לתנועה של כמה מאות אלפים (כ-300,000 אלף או יותר, אם כוללים את ההתנחלויות בפאתי ירושלים). בתקופה שמאז 1977, מאז ההפסד הצורב של מפלגת העבודה לגוש הימין בראשות בגין לאחר 29 שנות הגמוניה, גידול ההתנחלויות המסיבי זכה לתמיכה פוליטית גלויה יותר והתאפשר גם הודות לחוסר ההתנגדות של מפלגת העבודה המצטמקת ומאמציה הנואשים ולרוב הכושלים לזכות בתמיכתם של מצביעי עבודה פוטנציאליים, מצביעים דתיים ומצביעי מרכז לאומיים המזדהים עם פועלם של המתנחלים. העוצמה הפוליטית הדועכת של השמאל הישראלי (לפחות עד 2012), חוץ מרגעים דוגמת ממשלת רבין השנייה או תקופה קצרה לאחר ניצחונו של ברק בבחירות 1999, וההבדל הקטן לעתים בין כוחם היחסי של גושי הימין והשמאל להיגיון הפוליטי של מערכת ממשל קואליציונית מרובת מפלגות, כל אלה אפשרו למיעוט קטן אך נחוש של מתנחלים קיצוניים לשלוט בהצבעותיה של קבוצה קטנה אך אסטרטגית של פוליטיקאים לשם גיוס כוח פוליטי חסר פרופורציה, שיסחט ויתורים מהמפלגות הגדולות ויקבע אם הממשלה תונהג בידי גוש הימין או גוש השמאל. במצב זה, הימין לרוב יוצא כשידו על העליונה, ובכך נוצרת קרקע פוליטית פורייה להמשך הצלחתה של תנועת גוש אמונים ויורשותיה (לפירוט על מהלכיה של הפוליטיקה בישראל, ראו (Arian, 2005).

מתוך פתיחתה מחדש של השאלה בדבר שטחי ישראל וגבולותיה והחזרה לדרכי הפעולה והרטוריקה האלימות שהיו נהוגות בתקופה המהפכנית שקדמה למדינה, החברה הישראלית, שלאחר עשרות שנות מאבק פעלה לבסס את עצמה כמדינה מוכרת

רגילה, הצליחה במהלך של התכחשות קולקטיבית חסר תקדים בהיקפו ובעומקו להתעלם מכך שהכיבוש ומפעל ההתנחלויות המתמשך מנציחים את קיומה של ישראל כמדינה בלתי גמורה השרויה עדיין בשלב המהפכני של מדינה בהתהוות. במצב לא יציב זה ישראל כבר עשרות שנים נעה אחורה אל עבר שלב מוקדם יותר בהתפתחותה ("המדינה בדרך"), כמדינה נטולת חוקה רשמית וגבולות מוכרים וכמדינה שמנהיגיה נעדרים משאבים וכוח רצון פוליטיים להתמודד בתקיפות עם מפעל ההתנחלות ולהטיל עליו את מרותם. זאת אף על פי שמפעל ההתנחלות הולך ומטיל נטל כבר יותר ויותר על יכולת הממשל של ישראל, ביטחונה, יחסי החוץ שלה, ביטחונה ומעמדה המוסרי בעיני רבים מתושביה. כפי שצינו אזולאי ואופיר, מציאות זו מראשיתה איימה להגדיר מחדש את מפעל ההתנחלות בשטחים הכבושים, שנחשב בעבר חיצוני למשטר הדמוקרטי בישראל עצמה, כמרכיב אינטגרלי באתנוקרטיה היהודית.

2. צבא ההגנה הופך צבא כיבוש

לקטיעתו של התהליך החוקתי הדמוקרטי המכפיף לחוק כל שימוש בלתי מוסדר בכוח, התווספה התאמתו הנורמטיבית והמעשית של צבא ההגנה לישראל, שייעודו המקורי היה להתמודד עם אויבים מבחוץ, לתפקידו כצבא כובש האחראי על שמירת הסדר בשטח שתושביו הפלסטינים נושלו מזכויותיהם הפוליטיות (ראו גם את פרקו של פדהצור בספר זה). ממשלות ישראל פרסו למעשה את צבא המדינה בשטח הפקר מוסרי וחוקי: החיילים מופקדים על שמירת הסדר האזרחי ובה בעת גם מגנים באופן אסימטרי על מתנחלים ישראלים מול הערבים הכבושים המתנגדים להם. מובן שכאזרחי ישראל, המתנחלים היהודים זכאים להגנה מצד צה"ל, אך גם הפלסטינים, כנתינים כבושים, זכאים להגנה שווה. אבל במצב הסבוך הזה, שבו הצבא מופקד על הגנתן של שתי האוכלוסיות העוינות הללו, החיילים הישראלים כושלים בקביעות במאמצם לשמור על איזון. התאמתו ההדרגתית אך הנחושה של הצבא לצורכיהם, ידירותם ודרישותיהם של המתנחלים טשטשה את קו ההבחנה שהוגדר במאמץ רב לאחר 1948 בין כוח חוקי לכוח בלתי חוקי ובין דפוסי השליטה הריבונית בשטחה הפנימי של ישראל לדפוסי השליטה בשטח כבוש שברמה הרשמית הינו חיצוני לה. יתר על כן, שליחת "צבא ההגנה" הישראלי לשמור על הסדר האזרחי מתוך השלטת משמעת והגנה הן על המתנחלים הן על הפלסטינים, השרויים באלימות הדדית ובמבוך של חוקים ישראלים וירדניים וצווים צבאיים, יצרה חפיפה בין תפקידי הצבא לתפקידי המשטרה וטשטשה את ההבחנות בין כללי ההתנהגות של כל אחד מהגופים (Ezrahi, 1997). הפיכת צה"ל לצבא כיבוש במחיר השחיקה ההדרגתית בהבחנה שבין שימושים פנימיים לחיצוניים בכוח של המדינה, חותרת תחת האתוס הבסיסי של צה"ל כצבא העם, צבאם של חיילים אזרחים דמוקרטיים המגנים על ארצם מפני אויבים חיצוניים. יתר על כן, חיילים

חמושים העומדים אל מול אזרחים פלסטינים זורקי אבנים, ביניהם נשים וילדים, אינם יכולים עוד להזין את האתוס הישראלי של גבורה צבאית או לייצר את סוג החיילים שגבורתם והקרבתם יוכלו לעורר הערצה ולשמש מודל חיקוי לנוער הישראלי (ראו Ezrahi, 2010). במציאות זו, הכיבוש ללא ספק פגע בדימויי העבר של צה"ל בחברה הישראלית כצבא לאומי אפוליטי הפועל ככוח הגנה לוחם. מאחר שההתיישבות בשטחים הכבושים נהייתה הסוגיה השנויה ביותר במחלוקת בפוליטיקה הישראלית העכשווית, נטייתו של צה"ל לפעול למען המתנחלים בתוך שימור הניטרליות שלו נועדה לכישלון (אלדר וזרטל, עמ' 373-438).

לא פחות הרת-תוצאות היא העובדה שמבחינות רבות, צה"ל כנושא הריבונות של השליט בשטחים הכבושים ניצל את סמכותו זו ואת כוחו הפיזי לצורכי חקיקה והסדרה מנהלית ולא רק כאמצעי אכיפה. צווים צבאיים ואלימות מצד הצבא, ביוצרים מצבים שלחלקם נתנו בתי המשפט תוקף חוקי רק באופן רטרואקטיבי, תרמו רבות למציאות שקיבלה חותמת חוקית דה-פקטו, תוך כדי נגיסה בסמכות החקיקה הרשמית העליונה של הכנסת ובתי המשפט (ראו, למשל, את קרצמר, 2010; ואת אזולאי ואופיר, 2008, עמ' 71-77). ועוד, בשילוב מרכיבי הכוח המעצב של "המדינה בדרך" עם הכוח המדיני המוסדר בחוק, ממשלת הכיבוש יצרה ערפולים מובנים המייצרים שימושים שרירותיים בכוח. המציאות המעורפלת מן הסתם סיפקה לצה"ל אף תמריצים ביוורקטיים כדי להרחיב את סמכותו ולהגדיר את "דרישות הביטחון" מעל ומעבר לגבולות הסביר, וכל זאת על מנת לחזק את שליטתו הריכוזית בשטחים הכבושים. תהליך זה שירת כמובן פוליטיקאים שששו לקדם את שאיפותיהם הדתיות והאידיאולוגיות במסווה שיקולי ביטחון צבאיים "מקצועיים". נדמה שהיישום הקיצוני ביותר של סמכויות צה"ל וכוח הריבון – כמחוקק בפועל בשטחים הכבושים – בעניינים שחורגים משמירה על הסדר והביטחון, הוא החלטתו השנויה במחלוקת לייסד אוניברסיטת מתנחלים בגדה המערבית חרף התנגדותה הנחרצת של המועצה להשכלה גבוהה (ההחלטה התקבלה בתחילת ינואר 2010). חברי המועצה, שדבקו בהתנגדותם להקמתה של אוניברסיטה שמינית בצפון ישראל או בכל מקום אחר מטעמים הקשורים בצרכים המבניים של המערכת האקדמית בישראל, הביעו גם ספקות רבות לגבי איכות החינוך והמחקר האקדמי במכללת אריאל. ובכל זאת העניק לה האלוף האחראי על הגדה המערבית הכבושה את מעמד האוניברסיטה השמינית בישראל. נוסף למצב תמוה וחסר היגיון זה ששר ביטחון וגנרל מקימים אוניברסיטה (שבעת כתיבת מילים אלה טרם קיבלה אישור חוקי פורמאלי), החלטה זו היא דוגמה מובהקת להפעלה חסרת מעצורים של כוחו וסמכותו של צה"ל כשליח הריבונות הישראלית בשטחים הכבושים מעבר לשיקולים של ביטחון וסדר. ההשפעות השליליות של ההחלטה הפוליטית של שר הביטחון להורות לאלוף האחראי על השטחים הכבושים לרומם מכללה בינונית למעמד האוניברסיטה השמינית של ישראל על ההשכלה הגבוהה בישראל, השפעות

אלה ברורות כשמש: זהו צעד בוטה לקראת פוליטיזציה של המערכת האקדמית כולה. זו גם מכה קשה לסמכותה וליעילותה של מערכת עדינה של מוסדות כגון המועצה להשכלה גבוהה וועדת המשנה שלה לתכנון ותקצוב, שהוקמה לפני כמה עשרות שנים כדי לתווך בין האקדמיה למדינה על מנת למנוע התערבות פוליטית ישירה במחקר וחינוך מדעיים. וכמובן, הפעולה, אם תאושר, גם תגביר את פגיעותה של כל המערכת האקדמית בישראל לעיצומים בין-לאומיים נגד הכיבוש.

3. המנהל האנטי-אזרחי

נראה שהכיבוש פגע אף בהתפתחותו של שירות אזרחי מקצועי אפוליטי במדינת ישראל המודרנית. כמו ההיסטוריה של מעללי צה"ל כצבא הכיבוש הישראלי, כך גם ההיסטוריה של השחיתות והפוליטיזציה ב"מנהל האזרחי", המופקד על השטחים הכבושים, אינה כולה סמויה מעיני המתבונן (לדוגמאות בולטות לשחיתות בניהול וויסות השטחים הכבושים ולהשפעותיה על התנהגות בכירים וקבלנים בתחומי הקו הירוק, ראו את אלדר וזרטל, 2004, עמ' 87-90, ואת שפרינצק, 1986, עמ' 116-118). מה שטרם נבחן לעומקו הינו שיתוף הפעולה ההדוק ההולך ומתרחב בין מתנחלים, חיילים ופקידים אזרחיים בשימוש שרירותי בכוח בשטחים הכבושים תוך כדי אפליה בין ערבים למתנחלים, והשפעותיו מרחיקות הלכת על פועלם של צה"ל ושל הביורוקרטיה הישראלית בתוך תחומי הקו הירוק. חלק ניכר מתרבות השחיתות המתפשטת מהשטחים הכבושים אל תוככי ישראל שבגבולות הקו הירוק, מתפתח סביב כלכלת ההתנחלויות, ובייחוד סביב העסקאות שבין קבלני הבנייה, רגולטורים ופוליטיקאים מהימין. מטרתי כאן מוגבלת לבחינת כמה היבטים של פעילויות אלה והערכת השלכותיהן הרחבות יותר לגבי המערכת הפוליטית והמערכת המנהלתית בישראל.

אתר טוב במיוחד לבחינת האופן שבו פקידים ישראלים, בגיבוי הצבא, חוצים מדי יום את הקו המבחין בין החלטות המתקבלות במסגרת חוקית ומוסרית ובין כוח שרירותי שקוף, הינו מועצת התכנון העליונה, שהיא הזרוע של המנהל האזרחי האחראית על אישור הריסות ובנייה בשטחים הכבושים. רשמית, המנהל האזרחי בשטחים הכבושים מופקד על רווחה ועל צרכים המתעוררים בשל "גידול טבעי" הן של אוכלוסיית הערבים הן של היהודים. בחינת החלטותיה ופעולותיה של מועצת התכנון חושפת דפוס עקבי של אפליה נגד התושבים הערבים לעומת המתנחלים היהודים. המועצה הוציאה אלפי צווי הריסה למבנים "לא-חוקיים" של כפריים פלסטינים, בתוך שהיא מאשרת בשיטתיות את הרחבתן של רוב ההתנחלויות ומיזמי בנייה שלהן על חשבון קרקעות שהיו נחוצות לגידול הטבעי של הכפרים הפלסטינים. המנהל האזרחי ביטל את ועדות התכנון, שבמהלך השלטון הירדני אפשרו לתושבי המקום להציג את

צורכיהם והתנגדותם לבנייה על קרקע פרטית וציבורית כאחד. הוא מינה את עצמו לסמכות המרכזית בעלת כוח כמעט בלתי מוגבל ליישם מדיניות שמגבילה ביותר את שטח המחיה הזמין לתושבי הכפרים (התחום האסור, 2008). המנהל האזרחי למד להצדיק את האפליה השיטתית הזו באמצעות תירוצים שונים, שבמבט ראשון נשמעים כמו שיקולים מקצועיים המשרתים את רווחת הציבור. הגבלות רבות על הצורך לבנות בתים כמענה על הגידול באוכלוסיית הפלסטינים הוצדקו על בסיס מראית עין של שיקולים של מומחים כגון שמירה על שלמות הקרקע המיועדת לחקלאות, שמירה על הסביבה, שימור אתרים ארכיאולוגיים ומענה ל"צרכים ביטחוניים" לא מוגדרים (שם). השימוש בסמכות המקצועית של מתכנני ערים, מומחים סביבתיים, עורכי דין, ארכיאולוגים וחיילים לשם טיוח סדר העדיפויות הפוליטי-דמוגרפי של המדינה הכובשת אינו מוסווה דיו להערים על הפלסטינים, על ישראלים בלתי מוטים ועל משקיפים מהקהילה הבין-לאומית. המטרה הסמויה של ההפרות הנרחבות הללו של זכויות האדם, הליכי משפט תקינים וחוקים ארמיניסטרטיביים הייתה להחליש את האוכלוסייה הפלסטינית באמצעות פירוקה הטריטוריאלי ואפלייתה בהקצאת המשאבים והשירותים. נראה היה שהצפיפות הגדולה שנכפתה על הפלסטינים, שמרחב המחיה שלהם הוגבל בשיטתיות, נועדה לפגוע באיכות החיים שלהם על מנת לעודד הגירה. הלגיטימציה הרטורית והמעשית שניתנה לשימושים כאלה בכוח מוטה ושרירותי אומצה בהדרגה בידי פוליטיקאים, שרים, מניעים כלכליים ודוברים ציבוריים שהפיקו רווחים פוליטיים, מקצועיים וכלכליים מתמיכתם במתנחלים. אבל התמונה העולה מהמקבץ הגדול של החלטות מקומיות ברורה: הכפריים הפלסטינים בשטחים הכבושים, מחוסרי המשאבים הפוליטיים, המשפטיים, האדמיניסטרטיביים והצבאיים הנגישים למתנחלים, הפכו קורבנות של מערכת שליטה משולבת של אפליה שיטתית המוסווה בחזות וברטוריקה של "כיבוש נאור" המונחה לכאורה מתוך נורמות מקצועיות וחוקיות אוניברסאליות.

נראה שעוד מוקדם לטעון שקיימות ראיות מספיקות לייחוס גורף של הריבוי הקיצוני בהפרות חוק, זלזול בהליכים מנהליים תקינים ומקרי שחיתות מרחיקי-לכת בשירות הציבורי בתוך תחומי הקו הירוק לדרכי הפעולה של הכיבוש הישראלי. מחקרים מראים שהמסורות החברתיות המקומיות של מהגרים לישראל ממדינות וחברות לא-דמוקרטיות, הן סיבה מספקת לבחון את הקשר שבין מרכיבים רבים של התנהגויות מסוג זה לגורמים ותנאים בעלי קשר מועט לכיבוש ולתנועת המתנחלים, אם בכלל. גם בהסתמך על הסתייגויות אלה, לא סביר לטעון שחלקים נכבדים ממערכות הממשל, המשפט, המנהל והכלכלה בישראל אינם מושפעים כלל מההפרות של כללי ההתנהגות הפוליטיים, המשפטיים והמנהליים, המגובות שיטתית באידיאולוגיה חילונית או דתית. בהתחשב בעובדה שבמהלך יותר מארבעים שנה, ממשלת השטחים הכבושים וממשלת ישראל שבתחומי הקו הירוק הן למעשה שני חלקים מאותה מערכת ממשל,

ושלמרות מדיניות ההכחשה הרשמית הן קשורות ומשיקות זו לזו באלפי דרכים, אין זה מפתיע להבחין גם שהן חולקות התנהגות לא־חוקית, אי־אכיפה שיטתית של חוקים ופסיקות בג"צ והתנהלות מפלה אל מול לא־יהודים. במקרים רבים, כפי שכבר נאמר, אותם שרים, חברי כנסת, פקידים רמי־דרג, פעילי מפלגות וקבלנים המעורבים עמוק בתרבות ההתנהלות האילגאלית המפלה הקיימת בשטחים הכבושים, הם גם אלו הקשורים להפרות דומות בצדו האחר של הקו הירוק, כפי שעולה בין השאר מכמה כתבי אישום מפורסמים (ראו למשל את המקרה של שמואל ענב במאמרו של עקיבא אלדר בהארץ, 2005). עבר עתיר זלזול בחוק מצד רשויות האכיפה, על אף מחאתם התדירה של מבקר המדינה, היועץ המשפטי לממשלה ובית המשפט העליון נגד הפעולות השרירותיות בשטחים הכבושים, לצד סדרה של פסיקות מתירניות של בתי משפט מקומיים (בעיקר בשנים 1977–1989 במהלך הרחבה מוגברת של ההתנחלויות), פערו תהום מסוכנת בעלת השלכות מרחיקות־לכת למשטר כולו בין החוק לכוח (ראו את דו"חות קארפ וששון). הכמות האדירה של הפרות חוק מצטברות שבוצעו בידי סוכנים אידיאולוגיים ודתיים קיצוניים ללא חשש מעונש בארבעים השנים האחרונות פגעו פגיעה קשה, ובמקרים מסוימים אף החזירו לאחור מאמצים מוקדמים לפתח תרבות שומרת ומכבדת חוק בצדו הישראלי של הקו הירוק. נראה שיש מדרון חלקלק העובר מן האמרה שמוצדק "לשקר למען המדינה" לדעה שמוצדק לשקר למען רווח אישי (מן המפורסמות הוא שראש הממשלה לשעבר, יצחק שמיר, אמר בפומבי שלמען ארץ־ישראל מותר לשקר). אני חוזר ומדגיש, שתרבות האילגאליים שהתעוררה לפני קום המדינה כחלק מההתנגדות היהודית למנדט הבריטי ודוכאה בשנים הראשונות של המדינה הצעירה, שבה וקיבלה אישור מחודש כעת מסיבות פוליטיות־לאומניות־דתיות סביב המטרה ליישב את השטחים שנכבשו במלחמת ששת הימים. על רקע אי־יציבות פוליטית, אמביוולנטיות וחולשה מצד כמעט כל מפלגות השמאל ונחישותם חסרת הפשרות של המתנחלים ותומכיהם בממשלות ישראל ובגופי המנהל שלה, מפעל ההתנחלויות גדל לממדים שהפכוהו למכשול עיקרי על דרך המאמצים להגיע להסדר עם הפלסטינים. במהלך הזמן התברר לפוליטיקאים וקובעי מדיניות ישראלים שהמחיר הפוליטי המתגבר והולך של עצירת בניית ההתנחלויות ופינויים, מסכן את עתידם הפוליטי.

4. הכיבוש והערבים בישראל

אין צורך לאמץ גישה של היסטוריה ספקולטיבית אוטופית על מנת להניח שאפילו שלום לא חם בין ישראל לפלסטינים היה קרקע פורייה לאפליה פחותה ויחסים טובים יותר בין הרוב היהודי למיעוט הפלסטיני בתוך ישראל. אמנם גורמים שאינם קשורים ישירות לכיבוש הישראלי היו כנראה משפיעים בין כך ובין כך לרעה על המאבק

המתמשך בין יהודים לפלסטינים בישראל, אך התנועה האסלאמית והחיזבאללה וכך גם הפונדמנטליסטים הלאומיים היהודים ללא ספק זכו לחיזוק רב מהכיבוש (בנוזמן, 2006). הפצע הפתוח בעטיו של הכיבוש המדכא והעימותים האלימים בין יהודים לפלסטינים שהתעוררו בעקבותיו, שינו את המצב כולו. הסכסוך הלא-פתור סיפק לפונדמנטליסטים דתיים משני צדי המתרס מנוע רב-עוצמה לגיוס ציבורים גדולים ובעיקר צעירים למטרתם: הפצת הפונדמנטליזם הדתי והלאומנות האתנוצנטרית בקרב כל אחת מהחברות. החיבור שנוצר בפועל בין התנועות הדתיות-לאומניות הפונדמנטליסטיות בכל צד ובין הסכסוך הישראלי-פלסטיני הפך את הסכסוך למשאב יקר לתנועות הללו, שמטרתן העיקרית אינה לפתור את הסכסוך, אלא למנוע התרחקות מהדת לפי תפיסתן, לעצור תהליכי חילון ולהגיע למעמד הגמוני בכל אחת מהחברות. על רקע ערכים ניאוליברלים ופולחן "האינדיבידואליזם הכלכלי", הוכח שחלקים נרחבים מהנוער הישראלי אינם מסוגלים לעמוד בפני משיכתו של אידיאליזם המקבל את חסותן המשותפת של הדת והלאומנות. אין זה צירוף מקרים שהמניעים להשתמש בכוח קטלני, שאין עליו מגבלה של מחויבות מוסרית הומניסטית להגן על חייהם של חפים מפשע בצדו של האויב, פעמים רבות נראים טיפוסיים יותר ללוחמים המייחסים משמעות דתית-לאומנית ללחימה. השקפות דתיות שכאלה נוטות לעודד את העמדה שעצם ההשתייכות לקבוצה דתית-לאומית יריבה היא סיבה מספקת להתייחס לאדם כאויב ולכן כמטרה מותרת. תרבות של טרור והרג אזרחים שרירותי מקושרים שניהם לגישות המבקשות להעניש או להפחיד קבוצות באמצעות הרג אקראי של אזרחים. אמנם יש הבדל ניכר בין מסורות יהודיות לאסלאמיות באשר לאלימות דתית ונכונות להתעלם מאנושיותו של היריב, אבל בתוך כל אחת מהחברות הללו, פונדמנטליסטים יהודים ומוסלמים, לרוב בגיבוי הלאומנות, נוטים להיות פחות מאופקים בנוגע לשימוש בכוח קטלני כנגד הצד האחר ולנצל יותר את הסכסוך על מנת להחריף את העוינות בין ערבים ליהודים בישראל.

לנטיות הללו, נוסף לסולידריות הטבעית של הפלסטינים בישראל עם הפלסטינים בשטחים הכבושים, השפעה מסוכנת על הדמוקרטיה הישראלית. אירועי אוקטובר 2000 בצפון ישראל, בהם נהרגו 13 ערבים ישראלים מאש חיה של המשטרה, המחישו עד כמה הכיבוש מגביר מתחים בין ערבים ליהודים בתוך ישראל ומביא את שיטות השליטה שננקטות בזמן מהומות בשטחים הכבושים אל פנים הארץ, כמו השימוש באש חיה מול מפגינים ערבים, שאף אם הם אלימים, הם אזרחים ישראלים. מהומות אוקטובר בוודאי לא היו היוצא מן הכלל. גם המהומות האלימות פחות שהתרחשו בעכו בספטמבר 2008, המחישו את הקשר שבין הסולידריות הטבעית של ערביי ישראל עם ערביי השטחים הכבושים ובין המתחים שבין אזרחים ישראלים יהודים וערבים. ועדת אור, שהוקמה על מנת לחקור את אירועי אוקטובר 2000, ציינה שעל רקע הרציפות הקיימת בין אלימות משטרתית בתוך ישראל ובין זו שבשטחים הכבושים, קשה לראות

במהומות הללו אי-סדר מקומי בלבד (ראו את דו"ח ועדת אור מ-2003 על אירועי אוקטובר 2000). הבחנה זו מצביעה על השפעת הכיבוש על קשיי ערבים ויהודים ישראלים כאחד לראות אלו את אלו כאזרחים שווים.

5. הכיבוש ומקומה של הדת בדמוקרטיה בישראל

כיבושם של שטחים שהיו חלק ממפות תנכיות של ממלכות יהודים תאם את החזון היהודי דתי-לאומי של ישראל החדשה כתחנה במסע של "היסטוריה קדושה". מיעוט ברה-השפעה של יהודים ישראלים דתיים-לאומיים ייחס ומייחס לניצחון המהיר והמרהיב של ישראל במלחמת ששת הימים משמעות דתית. בתוך זמן קצר אחרי מלחמת ששת הימים, הזיקה הגוברת בין השטחים הגיאוגרפיים שהתווספו בעקבות הכיבוש ובין תפיסות דתיות של שיבה ייעודית לארץ-ישראל השלמה, הגבירה תהליך שבו כוח ושטחים סיפקו ממד גשמי מוחשי לחזונות הדתיים שהשתמרו בנפשם של יהודי הגולה במשך דורות רבים רק כתפילות, נבואות, מושאי אמונה מופשטים ופואטיקה יהודית-דתית. מרכיבים מסוימים של הזיקה הזו התקיימו עוד לפני כן, כמובן, בתנועה הציונית במחנה הדתי-ציוני, ובצורותיו החילוניות גם בזרם העבודה ובזרם הלאומי של הציונות (ראו למשל את אלבוים-דרור, 2009). אבל כפי שמתועד בהרחבה בעיתונות הישראלית ובשיח הציבורי, השליטה בשטחים שנכבשו במלחמת ששת הימים חיזקה ביותר את הקשרים בין כוח צבאי, שטחים, דת ופוליטיקה, שלפני כן היו כלליים ורופפים, ובכך השפיעה עמוקות על מקומה של הדת ועל גבולות הדמוקרטיה בישראל של היום. ייחוס המשמעות הדתית לניצחון במלחמה סייע רבות לתנועת ההתנחלות ולהתפשטות הרעיון, בקרב יהודים מאמינים רבים, שניתן מנדט משמים לשוב ל"ארץ-ישראל השלמה", גם במחיר שלילת מרותן הפוליטית של ממשלות ישראל הנבחרות (Sprinzak, 1991). רבנים וחיילים דתיים-לאומיים נשבו בסתירה שבין ההתייחסות לצבא כצבא קודש מחד גיסא, ומאידך גיסא – כשנשלח הצבא לפנות התנחלויות יהודיות – כצבא רודני חסר לגיטימיות של המדינה החילונית. שנים מאוחר יותר, בקרב קבוצה של חיילים דתיים-לאומיים, לבשה הסתירה הזו צורה של עימות גלוי בין מרותם של מפקדי הצבא ובין מרותם החלופית של רבנים שדרשו שהחיילים הדתיים בכלל, והמתנחלים בפרט, המשרתים בשטחים הכבושים יפרו פקודות שלכאורה סותרות את פסיקותיהם.

מאז שנות השבעים, ובעיקר בעקבות המהפך בבחירות 1977, כשהמפד"ל שברה את בריתה המסורתית עם מפלגת העבודה לאחר 29 שנות קואליציות בהנהגת העבודה והצטרפה לגוש הימין, סוגיית ההתיישבות בשטחים שנכבשו ב-1967 הפכה בהדרגה למוקד השסע החברתי-פוליטי העמוק ביותר במדינת ישראל. מנהיגי הליכוד, המפלגה הציונית-לאומית הגדולה ביותר בישראל, המפד"ל ותומכיהן גילו במהרה שהדגשת

הזיקה העמוקה בין השקפות דתיות ולאומיות ביחס ליישוב יהודי של ארץ-ישראל השלמה, משרתת את האינטרסים הפוליטיים של שתיהן. הלאומנים החילוניים השיגו אישור דתי למדיניות הסיפוח באמצעות ההתנחלות בשטחים הכבושים, והלאומנים הדתיים יכלו לעורר השראה בקרב הנוער שלהם באמצעות קוקטייל משכר של חזון דתי משיחי והתנחלות כמו-ציונית של חלוציות התנחלותית רוחנית-כוחנית לשם "שחרור" ארץ הקודש (על הברית בין הליכוד למפד"ל, ובהמשכה בחיזוקה של ש"ס, ראו Ezrahi, 2000). הברית הפוליטית-אידיאולוגית בין דת ללאומיות ימנית הרחיקה בהדרגה ישראלים חילוניים ליברלים וסוציאל-דמוקרטיים מהדת והתרבות היהודית, ותרמה להופעתן של תפיסות פוליטיות שונות ומתחרות בנוגע לשימוש הצודק בכוח. קידום ההתנחלויות בשטחים הכבושים כמטרה מרכזית בסדר היום של המפלגות הדתיות-לאומיות ושל אגפים ניצייים בשמאל המפה הפוליטית מסביר חלק ניכר מהפעילות הפוליטית בישראל מאז, לצד טשטוש ההבדלים המסורתיים בין מפלגות ימין לשמאל במדיניות פנים חברתית וכלכלית (לפחות עד בחירות ינואר 2013). הדחיקה הפוליטית של הבדלים אלה לשוליים דלדלה את השיח הפוליטי ואת המשאבים הפוליטיים שעמדו לרשות המאבק לצמצום הפערים בין עשירים לעניים בישראל. אחד המשאבים הפוליטיים והאידיאולוגיים האלה היה הנוער הדתי-ציוני, שמעצם גיוסו המוחלט לפרויקט ההתנחלויות מעבר לקו הירוק, הפקיר כמעט לחלוטין את זירת המאבק לכינון חברה יהודית צודקת לגלי הניאו-ליבראליזם והקפיטליזם הדורסני ששטפו את המדינה. מתוך מגמות אלה, החברה הישראלית, שהייתה מהשוויוניות ביותר בעולם בעשורים הראשונים לקיומה, הפכה לאחת המדינות הממוקמות בצמרת המדינות הסובלות ביותר מפערים חברתיים וכלכליים בעולם המערבי כיום (ראו את הדו"חות התקופתיים של מרכז אדווה – מידע על שוויון וצדק חברתי בישראל).

אף על פי שמראשית דרכה, ההפרדה המוסדית בין דת למדינה במדינת ישראל לא הייתה נחרצת, מאז 1977 ניצבו בפניה אתגרים נוספים בדמות חיזוק החדירות ההדדית בין פוליטיקה לדת והמיזוג המאולץ של טרמינולוגיות דתיות ודמוקרטיות-אזרחיות. מעצם היותן של רשויות דתיות ודמוקרטיות בנויות על יסודות שונים במהותם, הברית הזו והחיבור שבין כוח כובש ורציונליזציה דתית-פוליטית-אידיאולוגית הייתה חייבת בשלב מסוים להזין תהליכי דה-לגיטימציה פוגענית של חוקי המדינה ורשויות האכיפה בד בבד עם ירידה במשיכתה הרוחנית והמוסרית של היהדות אצל הרוב הגדול של ישראלים חילוניים בעלי זיקה ליהדות. חמור מכול, עם זאת, הוא שהחדירה חסרת התקדים של הצדקות דתיות לשימושי הצבא בכוח בשטחים כבושים, וגם נטייתם של מנהיגי מפתח בקבינט ובצבא להתייחס להתנחלויות כפרויקט דתי-היסטורי המצדיק צעדי דיכוי פיזיים וארגוניים נרחבים כנגד הערבים המקומיים, כל אלה החלישו את הפעלת הכוח הצבאי בכפוף לנורמות המקובלות בצבאות דמוקרטיות. יתר על כן, כמו שציינתי לעיל, ההשפעה הפוליטית-אסטרטגית של מפלגות מיעוט דתיות וחרדיות

לאומיות על יציבותן של רוב ממשלות השמאל והימין פגעה גם בעוצמת ההתנגדות הפוליטית והממשלתית לתנועת המתנחלים וגם מפעם לפעם שיתקה את מאמצי קואליציות השלום בישראל להתקדם אל עבר הסדר המבוסס על פתרון שתי המדינות (על מאמצי של הרב ורדיגר לחסום את מאמצי של שמעון פרס למוטט את ממשלת שמיר ב-1990 ולהחליפו כראש הממשלה, ראו Frankel, 1990).

6. הכיבוש והידרדרות החינוך האזרחי

בשעה שהדורות שחוו את המעבר מהתקופה המהפכנית שקדמה למדינה לשלב שלאחר הכרזת העצמאות נחשפו הן לתרבות האילגאליזם של המהפכנים הציונים שקדמה להקמת המדינה, ובכללה האלימות שבנתה את הסדר החדש על חורבות הסדר הישן, והן לשלב העצמאות שבמהלכו ניסתה המדינה להכפיף כל שימוש בכוח לחוקי המשטר החדש, דור המייסדים קיווה שילדים שנולדו וייוולדו במדינת ישראל ייחשפו אך ורק למדינת לאום דמוקרטית המטפחת תרבות אזרחית. אם דור המהפכנים נאלץ לעבור תהליך תובעני של ריסון הכוח האילגאלי של השלב החתרני שקדם למדינה דרך ההסתגלות למעמד של אזרחים שומרי חוק, ברור שבטווח הרחוק לא יהיה אפשר לתחזק דמוקרטיה חוקתית בישראל אם דור אחר דור של אזרחים ייחשפו שוב ושוב מגיל צעיר לטשטוש הקווים בין התנהלות חוקית ובלתי חוקית. דמוקרטיות יכולות להיווסד בידי אזרחים פורעי חוק, אך אי-אפשר לשמרן בטווח הרחוק ללא אזרחים שומרי חוק, המתחנכים לאורם של מוסדות דמוקרטיים הולמים. אזרחים שהפנימו את ערכי הדמוקרטיה יהיו בדרך כלל מוכנים כחיילים לסכן את חייהם על מנת להגן על חברה חופשית קיימת שבה שולט החוק – ולא על מדינה שאת מדיניותה ומעשיה מכתיבים קיצוניים המתנגדים לחוק וסדר בשם אידיאולוגיה קנאית או חזונות דתיים. אבל ישראלים שנולדו אחרי 1967 נחשפו לסתירות ולא-בהירויות של מדינה שבו זמנית מתעקשת על התנהגות שומרת חוק אך תומכת למעשה בהפרות חוק חוזרות ונשנות מצד קבוצות מתנחלים פורעים בשטחים הכבושים. נכון להיום, ישראל היא מדינה המציגה מעלות דמוקרטיות קלאסיות אחדות דוגמת בחירות חופשיות ותקשורת חופשית, אבל בה בעת לא נרתעת מלשלוח את חייליה החמושים להגן על אזרחים ישראלים המשתלטים בכוח על קרקעות ומים לא להם (לפירוט על המדיניות המפלה, ראו גם גרוסמן, 2009).

בלשון אחרת, המערכת החוקית-אדמיניסטרטיבית הדואלית לעיל שהופיעה אחרי 1967 יצרה תנאים שבהם הדמוקרטיה הישראלית, שאותה שבים ומכנים דוברים רשמיים כ"דמוקרטיה היחידה במזרח התיכון", ודאי מצטיירת בעיני תלמידי תיכון ישראלים רבים בעת לימודי אזרחות רגע לפני גיוסם לצבא כדמוקרטיה חלולה, כמשטר המתיישב עם כיבוש ודיכוי עם זר שדימויו העצמי כדמוקרטיה מנותק מן המציאות.

עצם הדבר שישראל לא הצליחה ליצור הבחנה ברורה בין כוח חוקי לכוח שרירותי, בין התרבות האילגאלית של ההתנגדות למנדט הבריטי לפני קום המדינה ובין התרבות החוקתית שגובשה בשלב בניית המדינה והופרה בשיטתיות בשטחי הכיבוש, עובדה זו פגעה קשות בחינוך הדמוקרטי-אזרחי כהשקעה בעתידה של הדמוקרטיה בישראל (Halperin & Bar-Tal, 2006). אכן, קשה להעריך מהן ההשפעות ארוכות-הטווח של חוויית הכיבוש המדכא על המדכאים ועל דורות של בני נוער שהיו והינם עדיין עדים למעשיהם, אבל לא קשה לצפות שהחווייה הקולקטיבית המתמשכת של הכיבוש תטיל מעמסה כבדה על הדורות הבאים. עצם הדו-קיום המתמשך יותר מארבעים שנה של מערכת ממשל שהדמוקרטיה שלה נתפסת כמובנת מאליה ושל שטח כבוש שבו מאפשרת המדינה תרבות של אילגאליזם ואללימות לעתים ברוטאלית כנגד אוכלוסייה מקומית כבושה ומנושלת, מלמד דורות של ישראלים צעירים להאמין בתפיסה דמיונית של דמוקרטיה – תפיסה של דמוקרטיה התואמת את היעדרו של חוק המציב גבולות ללאומנות המוקצנת בידי משיחיות פוליטית ואת היעדרה של מערכת אכיפה יעילה שיכולה לתת לו תוקף (לדיון בסתירות הקוגניטיביות והמוסריות שאליהן נחשפים בני הנוער הישראלים כחברים בחברה כובשת ובהשפעותיהן השליליות על חינוכם ותפיסתם לגבי דמוקרטיה ראו את Halperin & Bar-Tal, et al, 2010). לשון אחרת, בתודעת רוב הישראלים שנולדו אחרי 1967, מפעל ההתנחלות האלים שנולד והתקיים בשיתוף פעולה לא-רשמי של ממשלות ישראל, מערער על האמינות והתוקף של החינוך האזרחי-דמוקרטי המדגיש את המעבר החד מהאלימות המהפכנית הראשונית לכוח הכפוף לחוק שלאחר המהפכה. הפערים הבין-דוריים בתפיסת משמעותה של מדינה דמוקרטית עשויים לספק הסבר חלקי לכך שמאגר הישראלים הזמין למחנה השלום הישראלי הצליח להצטמק כל כך בעשורים האחרונים. ז'אן ז'ק רוסו התעקש מזמן שמה שמחנך אנשים הוא מוסדותיהם – שמוסדות טובים יוצרים אזרחים טובים. בישראל, הכיבוש מאז 1967 והעבר הרצוף דיכוי שברובו היה לא-רשמי אך בתמיכת הממשלה, הם דוגמה למוסדות גרועים המייצרים אזרחים גרועים ותורמים להידרדרות התרבות האזרחית הדמוקרטית.

7. הכיבוש והלגיטימיות הבין-לאומית של ישראל כדמוקרטיה

מעבר להשפעות השליליות של הכיבוש על מעמדם של המוסדות הדמוקרטיים בישראל, על השיח הפוליטי, על חוקי המדינה, על הישגיה באכיפת החוק, על מערכת המפלגות, על אתוס הצבא כצבא הגנה ומעמדו בחברה, על היחסים בין דת ומדינה, על השירות הציבורי, על מקומו של המיעוט הערבי בישראל ועל החינוך האזרחי, הכיבוש וההתנחלויות פגעו במהלך השנים במעמדה של ישראל כדמוקרטיה גם בעיני הקהילה הבין-לאומית ולכן גם בלגיטימיות של ישראל בזירה העולמית. מאמצים ישראלים

רשמיים לגייס את תמיכת דעת הקהל העולמית נכשלים פעם אחר פעם משום מעמדה כמדינה כובשת המשתמשת בכוחה דרך קבע לאפלייתו ודיכוי של עם כבוש. אותה ישראל, שנהנתה בעבר ממידה רבה של לגיטימיות חיצונית שניזונה במידה רבה מאהדה בין-לאומית ליהודים כקורבנות רצח העם של הנאצים, הולכת ומאבדת את הלגיטימציה שלה ככל שהקורבנות וילדיהם נתפסים כמקרבנים. הניסיון להצדיק את מפעל ההתנחלויות, שהעולם רואה כמפעל קולוניאלי, כשחרור לאומי וכגאולה דתית נידון מראש לכישלון בתקופה הפוסט-קולוניאלית שבה אנו חיים.

על אף מגרעותיה הניכרות של הדמוקרטיה הישראלית ודימויה השנוי במחלוקת, העובדה שרוב הישראלים, לרבות אלה שהגיעו מחברות לא-דמוקרטיות במזרח אירופה, במזרח התיכון ובאסיה, שואבים גאווה מהאמונה שישראל היא דמוקרטיה, תורמת כל העת למגבלות פנימיות מסוימות על כוחות אנטי-דמוקרטיים מבית. בישראל "פשיזם" היא עדיין מילת גנאי, ולהיות אנטי-דמוקרט אינו מחמאה. עם זאת, קיימת סכנה תמידית שאם גם הדימוי הבין-לאומי הגבולי של ישראל כדמוקרטיה וגם הביטחון והגאווה הפנימית באופיו הדמוקרטי של המשטר הישראלי ייפגעו קשות, ישראלים רבים ירגישו שאין עוד צורך ב"הקרבות" הנדרשות לשם הגנה עליו. עמדה שכזו באה לידי ביטוי בתגובות הרשמיות והציבוריות הראשוניות של ישראל לדרו"ח גולדסטון של האו"ם על הפרות הצבא הישראלי במבצע בעזה שהחל בשלהי 2008. טראגית ואירונית היא העובדה שישראל, שפרצה את הדרך להתפתחותה של סמכות שיפוט בין-לאומית מתוך ששפטה על אדמתה את הנאצי אדולף אייכמן על פשעים שביצע בארצות אחרות (1961), חרדה כיום לחופש התנועה של חייליה מחוץ לישראל, ומומחי ביטחון ישראלים מציעים שישראל תוביל את המאמץ הבין-לאומי לשנות את מוסכמות הלחימה כך שיפחיתו את ההגבלות המוטלות על שימוש בכוח קטלני בעימותים עירוניים בין צבא קבע ללוחמי גרילה או טרוריסטים חמושים בלבוש אזרחי.

* * *

לסיכום נראה שיהיה אפשר לחזק את יסודותיהם השבריריים של המוסדות הדמוקרטיים והתרבות הפוליטית בישראל של היום באמצעות סיומו המוסכם של הכיבוש. למרות שכרגע קשה להיות אופטימיים לגבי הסיכויים לפתרון של שלום לסכסוך, שישחרר הן את היהודים הן את הפלסטינים מההסתבכות ההדדית הקטלנית ביניהם, אסור לפסול את האפשרות להגיע אליו. עם זאת, דמוקרטיה כסוג של משטר היא תמיד בהיבטים מסוימים אוטופיה יותר משהיא מציאות היסטורית. גם אם צמצום הפער בין האדיאה למציאות קשה במיוחד באזורנו, הוא אינו בלתי אפשרי. מאחר שבמאות האחרונות מושג הדמוקרטיה הפך לאדיאה הרווחת ביותר של כוח לגיטימי, החזון הדמוקרטי צפוי להמשיך להנחות את הביקורת על שימוש שרירותי בכוח ואת הניסיונות להחליפו בשלטון החוק.

רשימת מקורות

- אזולאי, א' וע' אופיר (2008). משטר זה שאינו אחד: כיבוש ודמוקרטיה בין הים לנהר (1967-). תל-אביב: רסלינג.
- אזרחי, י' ומ' קרמניצר (2001). ישראל לקראת דמוקרטיה חוקתית: עקרונות לתיקון מדינה ומשטר. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- אלבוים-דרור, ר' (2009, 27 בנובמבר). "זהירות תיאולוגיה חילונית". אתר הארץ.
- אלדר, ע' (2005, 27 באוקטובר). תל-אביב: הארץ.
- אלדר, ע' וע' זרטל (2004). אדוני הארץ: המתנחלים ומדינת ישראל 1967-2004. אור יהודה: כינרת, זמורה ביתן, דביר.
- במקום – מתכננים למען זכויות תכנון (2008). התחום האסור: מדיניות התכנון הישראלית בכפרים הפלסטינים בשטח C. במקום.
- בנזימן, ע' (2006). של מי הארץ הזאת? מסע לניסוח אמנה יהודית-ערבית בישראל. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- גרוסמן, ל' (2009, 23 באוקטובר). "מדינה מפרת חוק – ריאיון עם יהודית קרפ". ירושלים: כל העיר, עמ' 70-74.
- דו"ח ועדת אור (2003). דין וחשבון ועדת החקירה הממלכתית לכירור התנגשות בין כוחות הביטחון לבין אזרחים ישראלים באוקטובר 2000.
- דו"ח קרפ (1982). וושינגטון הבירה: המכון ללימודי פלסטין.
- מדינת ישראל (1948). הכרזת העצמאות. (התפרסמה בעיתון רשמי מס' 1, 14 במאי 1948). תל-אביב.
- קרצמר, ד' (2010, 10 בינואר). "הונאה מספר 443". הארץ, עמ' 2.
- שפירא, א' (1992). חרב היונה: הציונות והכוח 1881-1948. תל-אביב: עם עובד-ספרית אפקים.
- שפרינצק, א' (1986). איש הישר בעיניו: אי-לגליזם בחברה הישראלית. בני ברק: ספרית פועלים.
- ששון, ט' (2005). דו"ח טליה ששון. וושינגטון הבירה: המכון ללימודי פלסטין.

Arian, A. (2005). *Politics in Israel: The Second Republic* (2nd ed.). London: Chatham House.

Dahl, R. A. (1990). *After the Revolution: Authority in a Good Society*. New Haven: Yale University Press.

Ezrahi, Y. (1997). *Rubber Bullets: Power and Conscience in Modern Israel*. New York: Farrar Straus and Giroux.

- (2000). 1977. in: *Le Juifs et Le XX Siècle*. E. Barnavi & Sh. Friedlander (Ed.). Paris: Calmann Levy.
- (2010). Soldier's violence and the dialectics of citizenship and victimhood in contemporary Israel. In: Y. Peled, N. Lewin-Epstein, G. Mundlak & J. Cohen (Eds.). *Democratic Citizenship and War*. London: Routledge, Pp. 124-129.
- Frankel, G. (1990, April 27). Power initiative returns to Shamir as Peres fails to form a government. Washington D.C.: *The Washington Post*.
- Goldstone, R. (U.N. Hum. Rts. Council, United Nations fact finding mission on the Gaza conflict. Report: Human Rights in Palestine and Other Occupied Arab Territories. U.N. Doc. A/HRC/12/48 (Sept. 15 2009).
- Gordon, N. (2008). *Israel's Occupation: Sovereignty, Discipline and Control*. Berkeley: University of California Press.
- Halperin, E., Bar-Tal, D. (2006). Education toward democracy in Israel: Its effect on youth and Israeli democracy. *Democracy and Security*, 2, Pp. 169-200.
- Halperin, E., Bar-Tal, D., Shavit, K., & Rosler, N. (2010). Socio-psychological implications for an occupying society: The case of Israel. *Journal of Peace Research*, 47(1), Pp. 59-70.
- Hamilton, A., Madison, J., & Jay, J. (1937). *The Federalist [c1787]*. New York: The Modern Library.
- Huntington, S.P. (1991). *The Third Wave of Democratization in the Late 20th Century*. Oklahoma: University of Oklahoma press-Norman Division.
- Kretchmer, D. (2002). *The Occupation of Justice: The Supreme Court of Israel and the Occupied Territories*. Albany: State University of New York Press.
- Sprinzak, E. (1991). *The Ascendance of the Israel's Right*. New York and Oxford: Oxford University Press.
- (1999). *Brother against Brother: Violence and Extremism in Israeli Politics from Altalena to the Rabin Assassination*. New York: Free Press.

הכיבוש והשפעתו על צה"ל

ראובן פדהצור

למלחמת ששת הימים ולתוצאותיה נודעו השלכות מרחיקות-לכת על החברה הישראלית בכלל ועל צה"ל בפרט. כיבוש השטחים – חצי האי סיני, הגדה המערבית ורמת הגולן – הגדיל את השטח שבשליטת ישראל פי שלושה ויצר מצב גיאואסטרטגי חדש באזור. "השטחים", כפי שהם כונו מיד לאחר המלחמה, עמדו עד מהרה במוקד הדיון על גיבושה מחדש של תפיסת הביטחון הלאומי של ישראל. בפעם הראשונה מאז הקמת המדינה נוצר צורך דחוף להתמודד עם מרכיביה הבסיסיים של מדיניות הביטחון הלאומי, שגיבש בעשור שנות החמישים ראש הממשלה ושר הביטחון, דוד בן-גוריון. הכיבוש הצריך את קובעי המדיניות לקבל, בתוך פרק זמן קצר, החלטות מרחיקות-לכת בכל האמור לגבי עתידם של השטחים הכבושים. ההכרעות האלה נתפסו כבעלות חשיבות אסטרטגית, אשר השפעתן על עתידה של מדינת ישראל ועל דמותה העתידית תהיה מכרעת.

שרי "ממשלת הליכוד הלאומי", שכוננה בתחילת יוני ערב פרוץ המלחמה, והעומד בראשה, לוי אשכול, לא היו ערוכים להתמודדות עם סוגיית השטחים הכבושים מן הבחינה הפסיכולוגית, ויותר מכך – לא הייתה להם היכולת לגבש תהליך יעיל של קבלת החלטות בדבר עתידם של השטחים. הם הופתעו מפירות הניצחון של מלחמת ששת הימים. הם לא היו שותפים לתכנוני הלחימה, ולא הם שהתוו את יעדי המלחמה. שטחי הגדה המערבית, חצי האי סיני ורמת הגולן לא נתפסו על ידם, קודם ליוני 1967, כבעלי ערך ביטחוני חיוני. יסודות מדיניות הביטחון הלאומי של כל ממשלות ישראל לא כללו את ההכרח בכיבוש שטחים אלה, או חלקם, כמרכיב בהבטחת צורכי הביטחון של המדינה. "המלחמה", אמר שר הביטחון, משה דיין, שלשה ימים לאחר סיומה, "התפתחה והתגלגלה לחזיתות שלא כווננו ולא תוכננו מראש על ידי שום איש, גם לא על ידי" (פדהצור, 1996, 27).

חשוב לזכור שאווירה קודרת שררה בישראל בשלושת השבועות שקדמו למלחמה,

והיא הייתה גם נחלתם של קובעי המדיניות בממשלה. מקורה של האווירה הקודרת הזאת היה בחשש מפני האיום על עצם קיומה של המדינה. ביטוייה הבולטים, במהלך תקופת ה"המתנה", היו בהכנה של לא פחות מ-14 אלף מיטות בבתי-החולים לקליטת פצועי המלחמה, קידוש גנים עירוניים כבתי-עלמין, הכנת אלפי ארונות קבורה והרגשת חוסר אונים בשל היעדר אמצעי התגוננות מפני האפשרות שמדינות ערב ישתמשו בחומרי לחימה כימיים. אווירה זאת התחלפה באחת, ושרי הממשלה חשו הקלה עצומה ואף שיכרון נעים בעקבות הניצחון האדיר. הם גם הרגישו בתחושה הנעימה לא פחות של היותם המנהיגים המובילים את מדינתם לשעתה היפה ביותר.

ההקלה שחשו התמקדה לפיכך בעיקרה במישור הביטחוני. הכיבושים של צה"ל נתפסו כמבטלים במידה רבה את האיום הביטחוני החרף שכה העסיק את מעצבי המדיניות במהלך התקופה שקדמה למלחמה. התחושה הכללית של קובעי המדיניות, שמצאה ביטוי בכל דיון וישיבה שבהם נטלו חלק, הייתה שבשום אופן אסור לה לישראל לחזור ולהימצא בתנאים ביטחוניים כאלה שיאלצו אותה להתעמת שוב עם טראומה דומה. כדי להבין את המדיניות שגיבשה הממשלה בחודשים שלאחר המלחמה, יש להכיר בכך שמלכתחילה הייתה הסכמה בקרב שרי הממשלה כי כל מדיניות שתקבע בנושא עתיד "השטחים", וכל תוכנית או הצעה שיועברו אל הצד השני, חייבות לענות על צרכיה הביטחוניים של ישראל – השטחים נתפסו אפוא כ"פיקדון ביטחוני" שבאמצעותו יהיה אפשר לפתור סוף-סוף חלק ניכר מבעיות הביטחון הלאומי וממצוקת הקיום הפיזי, שמקורן בסד ישראל הייתה נתונה בו בגבולות הקו הירוק, שנקבעו לאחר מלחמת העצמאות. שטחים אלה היו, אליבא דכל שרי הממשלה, הקלפים המוצלחים ביותר שנפלו בידיה של ישראל ב"משחק" המתמשך על עצם קיומה, שניהלה במשך 19 שנים מול שכנותיה. ניצחון מלחמת ששת הימים שינה, לפי תפיסתם של קובעי המדיניות הישראלים, את כללי המשחק במזרח התיכון. לפתע פתאום, כמעט כל הקלפים נמצאים לראשונה בידי ישראל, ובכוחה להכתיב את כללי השימוש בהם.

ההסכמה, שהפכה לנחלתם של כל חברי הממשלה, לפיה עתיד השטחים הינו סוגיה ביטחונית, היא שהייתה גם בבסיס תהליך קבלת ההחלטות בתחום זה. אחת הנגזרות מהתפיסה לפיה כל הסכם עם שכנותיה של ישראל תלוי בטיבם של ההסדרים הביטחוניים, הייתה, שיש להפקיד בידי "המומחים" בתחום הביטחוני את גיבוש יסודותיהם של ההסכמים העתידיים. את הדיונים המהותיים בנושא השטחים, הנושאים בהכרח אופי ביטחוני, יש לקיים לפיכך בפורומים שבהם יש לבכירי הצבא, אלה הנתפסים כ"מומחים לביטחון", משקל מכריע. כך, ככל שחלף הזמן הלכה וגדלה מעורבותו של הצבא בתהליך קבלת ההחלטות. הפקדת השטחים בידי הממשל הצבאי, בעקבות ההחלטה שלא לספח את השטחים אלא להשאירם במעמד של שטח כבוש, העניקה לצה"ל סמכויות כמעט בלתי מוגבלות בנוגע לגיבוש המדיניות בשטחים אלה.

להמשך הכיבוש, הכולל שליטה ישירה על מיליוני תושבים שאינם אזרחי המדינה, היו השלכות מרחיקות-לכת, שליליות ברובן, על פעילותו ודימויו של צה"ל. הניצחון המוחץ שהיה נחלתו של צה"ל בששת הימים של יוני 1967, גרם לליקוי מאורות אצל בכיריו ולהתפתחותו של קיבעון מחשבתי שהוביל לגיבוש דוקטרינה צבאית מוטעית, לזלזול ביריב ובסופו של דבר למחדל שתוצאתו הייתה מלחמת יום הכיפורים.

מאמר זה, מטרתו אם כן לבחון את השפעת תוצאות הניצחון הצבאי של מלחמת ששת הימים ובמיוחד את השלכות כיבוש השטחים על פעילותו של צה"ל ועל דימויו, מדיניותו ומערכת הערכים והנורמות שגיבש.

השטחים הכבושים ובניית גבולות "בני הגנה" הכיבושים במלחמת ששת הימים העניקו לישראל קווי הגנה נוחים, הרחיקו את מרכזי האוכלוסייה מהגבול, קיצרו את הגבול היבשתי והעניקו לישראל עומק גיאוגרפי ואסטרטגי. לראשונה מאז קום המדינה, ניתנה לצה"ל הזדמנות לתכנן ולבצע הגנה בקווים המרוחקים ממרכזי אוכלוסייה ולהיערך לאפשרות לנהל קרבות הגנה ניידים. לאחר מלחמת ששת הימים היה לישראל, בפעם הראשונה בתולדותיה, מרחב טריטוריאלי שהיה אפשר לכנותו "עומק אסטרטגי" בסיני ו"עומק אופרטיבי" ברמת הגולן ובגדה המערבית. כך נוצרה גם לראשונה היכולת להוסיף שני מרכיבים חדשים לתפיסת הביטחון של ישראל, ובנגזר מכך לדוקטרינה הצבאית שלה: (א) כושר ספיגת מכה ראשונה, המתאפשר מעצם השימוש בשטחו הגדול של חצי האי סיני כמרחב הגנה; (ב) גמישות מדינית, המאפשרת להנהגה להחליט אם לתקוף או לחכות למתקפה של האויב.

שני המרכיבים האלה נעדרו מתפיסת הביטחון שגיבש דוד בן-גוריון לאחר מלחמת העצמאות. בהתייחס ל"מותניים הצרים" של ישראל בגבולות 1949 גובשה התפיסה שלפיה אין צה"ל יכול לנקוט דוקטרינה הגנתית, אלא עליו להעביר את המלחמה אל שטחו של האויב. מרכיב נוסף של הדוקטרינה הצבאית לפני מלחמת ששת הימים קבע כי אם מתברר שעומדת לפרוץ מלחמה, ואין דרך למונעה, יש להשכים ולהכות מכה מקדימה (פרס, 1965, 9-15; אלון, 1959, 76).

הצורך בנקיטת גישה התקפית והעברת המלחמה לשטחו של האויב וההכרח לממש את עקרון המכה המקדימה נבעו מהנחיתות האסטרטגית המובנית בגבולות הפסקת האש משנת 1949. גבולות אלה נעדרו מרחב ממשי בין הקו הקדמי לשטח החיוני. ירושלים, תל-אביב ושאר ערי השדה נמצאו כמטחוי אש ארטילרית מן הגדה המערבית, ושדות התעופה נמצאו בטווח טילי קרקע-קרקע מהמדינות השכנות. מפרץ אילת, ששימש כמוצא היחיד לדרום ומזרח אסיה היה נתון בסכנת מצור וסגירה תמידיים מצד מצרים, ירדן וערב הסעודית. לא הייתה נקודה בישראל המרוחקת יותר מ-2-5 דקות טיסה מהגבול הסמוך.

חיפה וירוחם היו למעשה הנקודות היחידות בישראל המרוחקות יותר מ־40 ק"מ מגבול כלשהו. עוד היה ברור, כי כוחות שריון מירדן וממדינות אחרות שיועברו לגדה המערבית וייעזרו בתשתית שתוכן עבורם שם, ימצאו עצמם בטווח נסיעה הנמדד בדקות מן הים התיכון. מערכות מכ"ם שתוצבנה על גב ההר תוכלנה לפגוע ביכולתה של ישראל להשיג התרעה וכן ביכולתה להפתיע את האויב, ושדות תעופה שיאפשרו נחיתה והמראה מהגדה המערבית יגדילו את הסיכוי למתקפת פתע נגד ישראל (שמחוני, 2006, 14).

והנה, בפועל, נכשל צה"ל, לאחר מלחמת ששת הימים, ובמקום לנצל את מרחבי סיני ואת העומק המבצעי ברמת הגולן לשימוש צבאי נכון, דבק צה"ל בדוקטרינה המסורתית, על אף השינוי הרב שחל בתנאים הגיאוגרפיים. את מחיר הכישלון הזה שילם צה"ל במלחמת יום הכיפורים, כפי שיובהר בהמשך הדברים. אחד התהליכים החמורים שהתרחשו לאחר מלחמת ששת הימים היה כשהפיקוד הבכיר של צה"ל שעבד תפיסות צבאיות־מקצועיות להחלטות, או נכון יותר לאי־החלטות, של הדרג המדיני. כאשר התחיל הדרג המדיני לדון בעתיד השטחים מיד לאחר תום המלחמה, נוצר קיפאון בשל אי־הסכמה בין קובעי המדיניות. כך הפך הסטטוס קוו למדיניות, וכפי שניסח זאת יגאל אלון: "החלטנו שלא להחליט".

בהיעדר הסכמה בין מעצבי המדיניות בנושא מפת הגבולות הרצויה ובאשר לעתיד השטחים, לא גובשה מדיניות ממשלתית מחייבת בתחום זה. הדבר הביא את קובעי המדיניות השונים לעסוק מדי פעם בפעם באופן עצמאי בהגדרת מפת הגבולות הרצויה. את הצהרותיהם בנושא הגבולות ביססו קובעי המדיניות בעיקר על טיעונים ביטחוניים, אך הם עשו זאת רק ברמה העקרונית, בלי שהתעמקו להבין את המרכיבים הביטחוניים של היערכות בגבולות החדשים ומשמעותם. המונחים שזכו לשימוש נרחב בפי קובעי המדיניות היו "גבולות ביטחון", ומאוחר יותר גם "גבולות בני הגנה". השימוש במונחים אלה נועד להבהיר כי שינויי הגבול שדורשת ישראל חיוניים לה בשל צרכיה הביטחוניים. צרכים מסוג זה נתפסים כמוצדקים יותר מטיעונים הנסמכים, למשל, על היות השטחים "נחלת אבות", או "גבולות ההבטחה" או "ארץ התנ"ך".

ראש הממשלה לוי אשכול היה הראשון שהשתמש במונח "גבולות ביטחון" (דבר, 15 במארס 1972). גבול הביטחון הוא מושג צבאי ולא מדיני; לפיכך סבר ראש הממשלה, שגבול הביטחון אינו חייב לחפוף את הגבול המדיני. השר יגאל אלון התנגד לתפיסה זו וטען כי כל גבול המקנה ביטחון חייב להיות בראש ובראשונה גבול מדיני: "גבול ביטחון שאיננו זהה עם גבול מדיני – איננו גבול ביטחון", קבע יגאל אלון בפני צירי מפלגת העבודה. ובמקום אחר, בפגישה עם צעירי הקיבוץ הארצי ב־1969, אמר אלון: "חוזה שלום מלווה הסדרי ביטחון אפקטיביים, שפירושם גבולות בטוחים, מאפשר גם [את] קיומם של שטחים מפורזים עם פיקוח יעיל, אך בשום פנים ואופן לא

[בא] במקום גבול ביטחון שהוא גם גבול מדיני" (פדהצור, 1996, 102). גם שר הביטחון, משה דיין, הבהיר כי לדעתו על ישראל לדבוק בעיקרון "גבולות בני הגנה". "ישראל הודיעה ברבים", כתב דיין, "כי מכוח זכותה לגבולות בטוחים, גבולות בני הגנה, היא לא תחזור לקווי 4 ביוני 1967" (דיין, 1982, 521). זמן קצר אחרי המלחמה ביטא משה דיין, במילים ברורות ומפורשות, את התחושה ששררה בקרב קובעי המדיניות בהתייחס להישגים הצבאיים של צה"ל במלחמה. בכנס של סגל הפיקוד הבכיר, ב-29 ביוני 1967, אמר שר הביטחון: "ההישגים הגיאוגרפיים, הצבאיים והמדיניים של המלחמה הזאת נתנו קודם כל את הקו המקסימאלי שמישהו חלם עליו אי פעם לגבולות האידיאליים של מדינת ישראל" (נדל, 2006, 10). כך החל להתבסס קונצנזוס לפיו קווי הפסקת האש הם הקווים הטובים ביותר שהיה אפשר להשיג על מנת לשמור על ביטחונה של ישראל. בעקבות הקיפאון, ו"ההחלטה שלא להחליט", שמקורם בדרג המדיני, החל תהליך של היזון חוזר בין דרג זה ובין הפיקוד הבכיר של הצבא. המושג החדש "גבולות בני הגנה" נהיה למונח שהוא גם מדיני וגם ביטחוני. היה ברור לכול כי "גבולות בני הגנה" אלה הם קווי הפסקת האש – תעלת סואץ, הקו ברמת הגולן ונהר הירדן.

ההתייחסותם של קובעי המדיניות לסוגיית הגבול הרצוי בגזרה המזרחית (הגדה המערבית) הגדילה את המבוכה של קציני הצבא, שניסו לפרש את התפיסה המדינית ולתרגמה לדוקטרינה צבאית. ראש הממשלה, לוי אשכול, תמך מלכתחילה בקביעה חד-משמעית שהירדן יהיה הגבול הביטחוני. עם זאת, לוי אשכול לא יצא בהצהרה פומבית בעניין זה בחודשים הראשונים, ואת גרסתו השמיע רק בדיונים סגורים. רק מאוחר יותר נתן ראש הממשלה פומבי לתפיסתו באשר לגבול הרצוי. בפגישה עם אנשי "תנועת ארץ-ישראל השלמה" ב-12 בנובמבר 1967, הוא פרש את תפיסתו באשר לעתיד השטחים. בהתייחסו לגדה המערבית, אמר: "עדיין לא אמרנו 'לא' ולא אמרנו 'כן' לגבי סיפוח הגדה. אך [כן] אמרנו – הירדן הוא הגבול הביטחוני של ישראל". ובראיון עיתונאי שקיים ב-31 במאי 1968, החליט לתת פומבי לתפיסתו שלו ובכך להפכה לעמדת הממשלה, מבלי שזו קיבלה החלטה מפורשת כי אמנם זו עמדתה הרשמית: "נהר הירדן יהיה הגבול, אשר טנקים וצבא ירדניים רשאים להימצא רק ממזרחו, וטנקים וכוחות ישראליים שומרים עליו ממערבו". כחודש לאחר הריאיון הנ"ל ב"למרחב" קבע ראש הממשלה, בריאיון ברדיו, ש"מבחינתנו הירדן הוא גבול הביטחון של ישראל" (פדהצור, 1996, 103-104).

הפיקוד הבכיר של צה"ל מיהר לאמץ את העמדה שביטא ראש הממשלה בהצהרותיו, ובכך תרגם את העמדה הפוליטית הזאת ל"שפה" צבאית-ביטחונית. כך, בעקבות ראש הממשלה, גם הרמטכ"ל, יצחק רבין, הבהיר כי לדעתו נהר הירדן הוא אכן בגדר "גבול ביטחון". בדיון שהתקיים בפורום מטכ"ל, ב-27 בדצמבר 1967, הציג רבין את תפיסתו בנוגע לגבולות העתידיים הרצויים לישראל. בהתייחסו לגדה המערבית קבע: "הירדן

כקו הגנה". הבעיה הוחרפה כאשר הפיקוד הצבאי הבכיר החל לדון בסוגיות בעלות אופי מדיני מובהק. כך קרה זמן קצר לאחר סיום המלחמה, בישיבת המטה הכללי ב-27 בדצמבר 1967, שיחודה לדיון על עתיד השטחים הכבושים. היו אמנם חברי המטה הכללי אשר התריעו מפני מגמה זו, כמו האלוף ישראל טל שטען כי "לעשות שיחה חופשית במטכ"ל זה חורג מן הפק"ל (פקודות קבע לקרב)", אך לעומתו טען האלוף מתי פלד, שהמטה הכללי חייב לתת לדרג המדיני ייעוץ גם בנושאים אסטרטגיים. סופו של דבר שגישתו של האלוף טל נדחתה, והמטה הכללי של צה"ל דן בנושאים מדיניים שאין להם בהכרח קשר ישיר לביטחון. רוב חברי המטכ"ל הסכימו שאין סיכוי לשלום בעתיד הקרוב, שהשלום איננו הכרח ביטחוני ומוטב לוותר עליו בשנים הקרובות. על דעה זו חלקו האלופים מתי פלד וחיים בר-לב. הם ראו בשלום תנאי לפיתוח חיים תקינים ומטרה שיש לשאוף אליה. פלד הציע לגבש תוכנית כבסיס להסדר, ובר-לב הציע להגדיר את מטרות השלום. ואולם פלד ובר-לב היו במיעוט בקרב הקצונה הבכירה.

רוב המשתתפים התנגדו לנסיגה כלשהי מן השטחים שהיו בידי ישראל לאחר המלחמה, והחזיקו בעמדה שרק שליטה מלאה בכל השטחים תבטיח את הביטחון, כלשונו של האלוף אריאל שרון, "להשאיר את השטח לאיזה שהוא הסדר פירושו שאנו גוזרים עלינו אסון". האלופים עזר ויצמן, מוטי הוד ושרון השמיעו בצד הנימוקים הביטחוניים גם נימוקים אידיאולוגיים נגד החזרת שטחי ארץ אבות, והאלוף טל הביע התנגדות לעירוב נימוקים אידיאולוגיים בשיקולים צבאיים-ביטחוניים. היחיד שתמך בהחזרת חלקים משטחי הגדה היה האלוף מתי פלד, שהמליץ שלא לספח את הגדה לישראל ובמקום זאת גרס שיש לפתח את רעיון המדינה הפלסטינית בשטחים אלה. הוא אף הציע ליוזם יציאה מן המשולש הקטן כדי להפחית את מספר הערבים בישראל, ולבצע זאת עוד לפני בואו של שליח האו"ם, גונאר יארינג. האלוף בר-לב הסכים איתו שייתכן שהפתרון היחיד הוא מדינה פלסטינית, אך הוא הביע חשש מפני מדינה ערבית עצמאית נוספת. יתר המשתתפים דחו את רעיון המדינה הפלסטינית (רוזנטל, 2005, 562).

הרמטכ"ל, יצחק רבין, שסיכם את הדיון, לא נמנע מלעסוק ישירות בעניינים בעלי אופי מדיני טהור, שספק אם קצין צבא צריך לעסוק בהם. וכך אמר:

כדרך פתרון אני מתחיל על בסיס ההנחה שמדינת ישראל מוכנה להסדר עם כל מדינות ערב ועם כל אחת לחוד ויודעת מי חשובה ומי פחות חשובה, אבל מוכנה עם כל אחת בנפרד לדון כשהקווים המנחים הם:
הפרובלמטיקה כלפי ירדן [מקורה] [ב] הנחות הבאות:
א. גם לגבי הסדר שלום שקו ירדן הוא הקו להגנת ישראל.
ב. שמדינת ישראל לא יכולה לתת ידה להכרה בסיפוח הגדה המערבית לירדן.

כלומר, אפילו אם הסכם עם חוסיין זה סטטוס שונה בגדה המערבית. אם כי אני לא נכנס לנוסחאות טכניות, אני חושב ש[אם] מדינת ישראל תכיר בסיפוח הגדה או חלקה לירדן – זה יהיה משגה. זה דבר שאי אפשר לעכל אותו.

ג. אני חושב שלמסור בקבלנות את הערבים לשלטון אזרחי או ירדני או פלסטיני יש פנים לכאן ולכאן. בכל אופן זהו גבול שנראה לי סביר. אני מציע לא להיכנס לניואנס כזה או אחר. אני אומר שלושה עקרונות:

- א. סטטוס שונה לגדה מאשר לירדן.
- ב. שלטון אזרחי או בדרך הפתרון הפוליטי של מדינה פלסטינית או שלטון אזרחי ירדני.
- ג. הירדן כקו ההגנה.

לדעתי, סוריה זה מקום שאסור לסגת. לא רוצה להעלות אם יש סיכוי להסדר עם סוריה, אבל מבחינת מגמות, אפשר לסגת חצי קילומטר פה או חצי קילומטר שם אבל ביסודו של דבר אסור לסגת.

לגבי מצרים. אני אומר – בסיס ההנחה של הסדר שלום אני חושב שקו המינימום שלי נראה הוא לא בהכרח התעלה.

אני מזכיר עוד פעם, נקודת המוצא שלי שלא הולכים לנסיגה אלא בהסדר קבע שאחד האלמנטים שלו זה גבול פתוח. ואני לא רוצה להיכנס לדיון איפה הקו. ברור דבר אחד, שבשום פנים אי אפשר לוותר על מרחב שארם א-שיח "כשטח ישראלי". אסור לוותר על אל-עריש פלוס מינוס. וכל היתר, איך שם בדיוק לחלק את השטח אני לא מוכן כרגע להגיד. אבל נקודת המוצא שלי שאני לא מאמין שאפשר להציע ברצינות למצרים שלום כשקו הגבול הוא על התעלה.

סגן הרמטכ"ל, האלוף חיים בר-לב, פנה אל הרמטכ"ל ואמר: "אני בעניין הסטטוס בגדה לא הבינותי". רבין השיב:

אני מוכן להסביר את עצמי. אני חושב שלא רק בגלל, אם כי אני לא מתעלם מסיבות חינוך ומסורת, גם מסיבות פוליטיות. אפילו ההחלטה הגרועה של 1947 לא ראתה סיפוח וגידולן של מדינות ערב. הייתה החלטה פוליטית של או"ם על שתי מדינות – פלסטינית ויהודית. אם אינני טועה, לסיפוח הגדה המערבית לירדן אינני יודע כמה מדינות בעולם הכירו. בכל אופן, לא כולם קיבלו זאת כעובדה דה-פקטו. אפילו מדינות ערב לא הכירו בזה פורמלית. לפי דעתי הגדה המערבית – מדינת ישראל לא צריכה להיות בין המדינות שמכירות בסיפוחה המלא לירדן.

וצריך לחתור לשמור סטטוס מיוחד לגדה המערבית. סטטוס שמאפשר תנועה ישראלית בשטח ללא בעיות, זה נותן כל מיני דברים. אני לא חושב שיש חשיבות להיכנס לניסוחי ניסוחים. אבל שיש הסכם ישראלי-חוסייני במקרה של הסדר

בינינו ובין הירדנים – לקבוע סטטוס מיוחד לגדה המערבית שנותן שליטה אזרחית לירדן. וביטחון צבאי לישראל. לא מנסים, לא הולך.

בכירי המטה הכללי, ללא יוצא מן הכלל, אימצו את התפיסה לפיה קווי הפסקת האש הם אכן הטובים ביותר מבחינה צבאית. בדיון סגור, ב־31 בדצמבר 1967, טען ראש אג"מ, האלוף עזר ויצמן, כי "מבחינה צבאית טהורה לא יכולים להיות גבולות טובים יותר וכל נסיגה מזאת רק תשבש את המצב הביטחוני וממילא תרחיק את השלום". מפקד חיל האוויר, האלוף מוטי הוד, אמר בדיון ב־27 בדצמבר 1967, כי "אנו יושבים בגבולות אידיאליים... אין לנו היום טענות לגבולות שאנו יושבים בהם ואסור שיהיו". אלוף פיקוד הדרום, ישעיהו גביש, הבהיר כאותו דיון כי "אלה הגבולות שנותנים ביטחון". ראש מה"ד, האלוף אריאל שרון, אמר: "לדעתי הגבולות שצריך להחזיק אותם הם הגבולות הנוכחיים, ללא כל נסיגה ללא כל הסדר שלא יבטיח שליטה צבאית מוחלטת שלנו בשטח". סגן הרמטכ"ל, האלוף חיים בר־לב, שיום לאחר הדיון שהתקיים בפורום המטה הכללי ב־31 בדצמבר 1967, עמד להתמנות לרמטכ"ל, הבהיר את עמדתו בנוגע לגבולות העתידיים: "הוויתור היחיד למצרים יכול להיות – התעלה פתוחה מתחת שליטתם... מבחינה צבאית אין מה לוותר על הגדה... באשר לרמה הסורית, שם אין לנו ממש אפשרות לזוז מילימטר אחד" (רוזנטל, 2005, 96–100).

כלומר חברי המטה הכללי לא נרתעו מלדון בסוגיות פוליטיות, שהרי אין ספק שמדובר בהצהרות ובהכרזות של קציני צבא בכירים בעלות משמעות פוליטית ברורה.

ואולם, התברר כי חברי הממשלה לא שיתפו את הקצינים הבכירים בתהליך קביעת המדיניות שהתרחש באותם ימים, אלא מידרו אותם ולא חשפו בפניהם החלטות אסטרטגיות שקיבלו באשר לעתיד השטחים. כך נוצר מצב, שבו המטה הכללי "משחק עם עצמו" ודן על חלופות למדיניות, בשעה שהממשלה כבר החליטה על המדיניות המועדפת. הפיקוד הבכיר של צה"ל לא היה ער להחלטה שקיבלה הממשלה ב־19 ביוני 1967, לפיה מסכימה ישראל לוותר על כל השטחים שנכבשו מידי מצרים וסוריה תמורת חזוי שלום עם שתי המדינות. לפיכך ההתבטאויות של הקצינים הבכירים שאסור לוותר "על מילימטר" ברמת הגולן או שאסור לוותר על ישיבה בשארם א־שייך, היו מנותקות מתהליך קביעת המדיניות של ממשלת אשכול. אפילו לרמטכ"ל, יצחק רבין, לא נמסרה החלטת ה־19 ביוני, שהועברה לממשל האמריקאי, על מנת שיעבירה לשליטי מצרים וסוריה (רבין, 1977, 227).

כלומר החלטה אסטרטגית מרחיקת־לכת זו של ממשלת ישראל לא יכלה כלל להשפיע על תוכניותיו של הפיקוד הבכיר של צה"ל, משום שהוא לא ידע עליה. בין השאר קבעה החלטת הממשלה מה־19 ביוני 1967 כי:

מצרים:

ישראל מציעה כריתת חוזה שלום איתה על בסיס הגבול הבינלאומי [מימי המנדט הבריטי] וצורכי הביטחון של ישראל. לפי הגבול הבינלאומי נמצאת רצועת עזה בשטח מדינת ישראל.

חוזה השלום יחייב:

1. הבטחת חופש השיט במצרי טיראן ובמפרץ שלמה.
2. הבטחת חופש השיט בתעלת סואץ.
3. הבטחת חופש הטיסה מעל מיצרי טיראן ומפרץ שלמה.
4. פירוז של חצי האי סיני.

סוריה:

ישראל מציעה כריתת חוזה שלום על בסיס הגבול הבינלאומי [כנ"ל] וצורכי הביטחון של ישראל.

חוזה השלום יחייב:

1. פירוז הרמה הסורית המוחזקת עתה בידי כוחות צה"ל.
2. הבטחה מוחלטת של אי-הפרעה לזרימת המים ממקורות הירדן לישראל (פדהצור, 1996, 55-56).

מתוך שקציני המטכ"ל לא היו ערים להחלטת הממשלה להסכים לוותר על כל סיני ועל כל רמת הגולן, היה עליהם לתרגם את המונח "גבולות בני הגנה" לדוקטרינה צבאית. אך במקום לנקוט עמדה מקצועית ברורה, החל צה"ל "ללכת בין הטיפות", בעיקר כדי לרצות את הדרג המדיני, שלא היה מסוגל להחליט מה לעשות עם השטחים שנכבשו. (קובעי המדיניות ביטלו את החלטת ה-19 ביוני כארבעה חודשים לאחר מכן, לאחר שהתברר שהמצרים והסורים דחו את הצעת ישראל לחוזי שלום תמורת החזרת סיני ורמת הגולן) אלופי המטכ"ל הבינו, בלי שהיה אפילו צורך לערוך דיון על כך, שאם ינקטו, בפומבי, עמדות ברורות באשר לקווי הגבול העתידיים של מדינת ישראל, תהיינה אלה החלטות פוליטיות, שתבואנה בעקבות דיון בעל אופי פוליטי במטה הכללי (הורביץ, 1985). בדיון בפורום המטה הכללי, שעסק בניתוח עתיד הגבולות, העיר אחד המשתתפים, אלוף פיקוד המרכז, עוזי נרקיס, כי "דיון כזה אני לא חושב שהיה אי פעם, ואינני יודע אם טוב שנעשה או לא" (נדל, 2006, 97).

על מנת שלא יצטייר מצב שבו מקיימים אלופי צה"ל דיונים בעלי אופי פוליטי, נמנעו בכירי הצבא מלעסוק בפומבי בנושא הגבולות העתידיים הנחוצים ואימצו את המונח המעורפל "גבולות בני הגנה". תרגום המונח הזה לשפת המעשה הצבאית הוביל להחלטה שלפיה היעד של הצבא בגבולות החדשים, גבולות הפסקת האש, הוא למנוע בכל מחיר מעבר של כוח כלשהו את קו הפסקת האש בכל שלוש הגזרות. אם תפרוץ

מלחמה, הוחלט במטכ"ל, אסור שייכבש אפילו השטח הקטן ביותר, לא בסיני, לא בגדה המערבית ולא ברמת הגולן.

כך גובשה והוטמעה תפיסה חדשה, שאפשר לכנותה "אף שעל ביטחוני". בצה"ל היה אמור להיות המונח מנותק ממשמעות פוליטית, וכוונתו הייתה להציג תפיסה מקצועית-צבאית. בפועל נגזרו בכירי צה"ל לתת פירוש פוליטי גם למונח הצבאי. בדיון שקיים המטה הכללי ב-21 בנובמבר 1968 בסוגיית תפיסת ההגנה של חצי האי סיני, הציג אלוף פיקוד הדרום, ישעיהו גביש, את התוכנית שהכין הפיקוד: "העקרונות עליהם בנויה התוכנית הם כדלהלן: אנחנו חייבים להגן על קו התעלה. ההגנה צריכה לאפשר מניעת צליחת התעלה... אנחנו חייבים להחזיק את הגדה המזרחית ולא לאפשר חדירה של מטר אחד לגדה המזרחית... כמובן שמשמעות הישיבה על התעלה היא פועל יוצא משני שיקולים: 1. צבאי; 2. פוליטי" (נדל, 2006, 97; 156).

אחת הסיבות לאימוץ העמדה שדגלה בהגנה קשיחה על קו התעלה, הייתה ההכרה שכך רוצה הדרג המדיני. ואכן, ראש הממשלה, גולדה מאיר, שהחלה לכהן בראשות הממשלה במארכ 1969, ועמה השרים יגאל אלון וישראל גלילי, הניחו כי בלי נוכחות מוצקה של צה"ל על קו המים יתרחש במהרה כרסום מצרי בשטחים שבשליטת צה"ל, ויהיה למצרים פיתוי לבצע מחטפי פתע ולהזמין למעשה התערבות מעצמתית כדי למנוע מישראל את הזמן הדרוש לעקור כוח מצרי שינחת על הגדה המזרחית של התעלה (יניב, 1994, 221). כך גובשה תפיסה של הגנה קשיחה, שפירושה היה: קו הבלימה הוא גם קו ההגנה. וקו הבלימה הוא קו הפסקת האש. משום שאם היעד הוא למנוע כניסה של כוח צבאי מצרי אל הגדה המזרחית של התעלה, חייבים לבלום אותו על קו המים. זאת הייתה הסיבה שהקימו את קו בר-לב (ברטוב, 1979, 174-176).

לא הייתה שום סיבה אחרת להקמתו, משום שמבחינה צבאית אין שום היגיון שלא לנצל את מרחבי סיני כמרחבי בלימה או כמרחבי הגנה. אין שום היגיון לנסות לעצור צבא שלם על הקו הזה. חצי האי סיני, שאין בו אוכלוסייה אזרחית ואין בו מכשולים עירוניים ומבנים המקשים על ניהול המלחמה, היה אמור להיות השטח הטוב ביותר ללוחמה הניידת שצה"ל התמחה בה והעדיף אותה. לפיכך היה זה מן ההיגיון הצבאי לאפשר למתקפה מצרית עתידית להתקדם ולהגיע לעומק סיני, ושם, באזורים שבהם יהיה לכוחות צה"ל יתרון טופוגרפי, כמו באזור המעברים המיתלה והגיד, למגר את הכוח המצרי התוקף. אבל מפני שהפיקוד הבכיר לא השכיל להחליט שבמקרה של מלחמה ישראל מוכנה לנהל את הלחימה בשטח סיני, הוקם קו בר-לב ולאורכו גם הוקמו המעוזים המבוצרים, שנועדו להגן על החיילים בקו מפני ההפגזות והתקיפות של הצבא המצרי. בדיון של המטה הכללי שבו הוחלט על הקמת קו בר-לב, הבהיר הרמטכ"ל, חיים בר-לב, את התפיסה העומדת מאחורי קו הביצורים:

המטרה שלנו היא לשבת על המים ולמנוע מהמצרים כל הישג טריטוריאלי.

בגלל הבעיות הקונקרטיות הפוליטיות איננו רואים אפשרות לעשות זאת בצורה הצבאית הנוחה לנו ביותר – לתת להם להיכנס ולדפוק אותם כשלא יוכלו ליהנות מהארטילריה שלהם ומכל ההכנות שאפשר לעשות לפני מלחמה (גיא, 1998, 178).

כלומר הרמטכ"ל אינו שוקל שיקולים צבאיים-מקצועיים, אלא פועל על פי שיקולים פוליטיים שאינם מענייניו של מפקד הצבא.

עם כניסתו לתפקיד הרמטכ"ל, ב-1 בינואר 1968, הציג חיים בר-לב את תפיסתו באשר לקווים שלאורכם צה"ל פרוס לאחר המלחמה, והדגיש שוב את הצורך להמשיך ולשבת, בין השאר, על תעלת סואץ.

היות שהערבים אינם רואים עצמם מסוגלים להדוף את ישראל חזרה לגבולות הקודמים, החלופה הריאלית מבחינתם, היא פעולה מוגבלת שעשויה להתמקד 'בפתיחת תעלת סואץ'... לפיכך עלינו להחזיק בקווים האלה למען ההרתעה, שתוציא להם מהראש את הרצון להתקיף. כשאנחנו יושבים על התעלה, בירדן וברמת הגולן, יחסי הכוחות שלנו טובים משהיו, והגבולות נוחים להגנה (גיא, 1998, 158-159).

מכאן קצרה הייתה הדרך להצדקת הקמתו של "קו בר-לב". כך לא היה ברור אם סיני יגן על ישראל, או שמא על ישראל מוטל עתה להגן על סיני (בן-דור, 2009, 97). גם קצינים בכירים אחרים התייחסו אל "קו בר-לב" ולמדיניות של "אף שעל ביטחוני" בהיבטיהם הפוליטיים. כך התבטא האלוף לנר, בסיכום תרגיל "איל ברזל", בתחילת אוגוסט 1972: "כמובן שצריך לסכל כל ניסיון צליחה מצרי – מידי. השיקול צריך להיות יותר מדיני מאשר צבאי". והאלוף אריאל שרון קבע: "אני בדעה שצריך להכות מיד. יש גורם מדיני אך לא רק" (גורדון, 2008, 135). מלחמת ההתשה, שפרצה במאוס 1969, הוסיפה נדבך לטיעוניהם של המצדדים בתפיסת ההגנה הקשיחה על קו התעלה. שהרי אם תיסוג ישראל מקו התעלה בלחץ האש המצרית, היא תזמין לחצים נוספים עליה מאותו סוג. כלומר נסיגה מהתעלה כאשר המצרים יורים תוביל להמשך ההתשה מצדם ולהסלמתה. תעלת סואץ גם נתפסה בעיני מומחי השריון של צה"ל כ"תעלת הנ"ט הטובה בעולם", שהמצרים לא יהיו מסוגלים לחצות אותה בכוח גדול.

בינואר 1970, בעקבות מינוי אריאל שרון לאלוף פיקוד הדרום, התחדש הדיון באשר ליעדיו של "קו בר-לב". האלוף דוד אלעזר הבהיר כי "בעצם בלתי אפשרי לייצב קו שבו נוכל לחיות בנוחות יותר גדולה מאשר בקו הסואצי". הוסיף על כך גם שר הביטחון, משה דיין, שקבע כי "מעולם לא ראה אלטרנטיבה לקו המים" (גיא, 1998, 191). "המשימה הייתה ברורה", כתב האלוף ישראל טל, "הגנה נוקשה במטרה לא לאבד שטח" (טל, 1996, 152). כך היה על קו הפסקת האש לענות בו זמנית על שני

יעדים צבאיים: גם הגנה וגם בלימה. בדיעבד ברור כי עצם הדבר שלא נקבע קו הגנה או עצירה כלשהו בסיני, היה טעות צבאית מובהקת.

גם ברמת הגולן הייתה התפיסה דומה, אם כי שם היה קו הביצורים מעט פחות מסיבי מאשר בתעלה (אשר, 2003, 63-78). השעות הראשונות של מלחמת יום הכיפורים הוכיחו, שלא "קו בר-לב" ולא הקו ברמת הגולן מסוגלים לספק את שתי המטרות הצבאיות האלה. ההחלטה להיערך להגנה קשיחה בתעלת סואץ וברמת הגולן הובילה לחיכוך מתמיד בין צה"ל לצבאות האויב, מצב שחייב להחזיק סד"כ (סדר כוחות) גדול בקווים הקדמיים. החלטה זו הובילה גם למצב חדש בתחום הלוגיסטי – צה"ל נאלץ להקים מרכזי תחזוקה ואספקה נייחים במרחבים החדשים בצפון ובעיקר בסיני.

באמצע את התפיסה של "אף שעל ביטחוני" בסיני ובתכנון את העברת הלחימה לשטח מצרים, במקרה של מלחמה עתידית, נתן צה"ל את ידו לתפיסה פוליטית הגורסת כי סיני אינו שטח כבוש, אלא במובנים מסוימים חלק מן המולדת. צה"ל גם נתן ידו להענקת שמות יהודיים והיסטוריים לאתרים צבאיים בסיני. כך כונתה שארם-א-שייח בשם אופירה, ובסיס חיל האוויר קיבל את השם אופיר. המתחם הצבאי בביר-גפגפה נקרא בשמו התנכי, רפידים. צה"ל, כאמור לעיל, נקט בתפיסת "אף שעל" לא רק בסיני אלא גם ברמת הגולן. בפקודת "סלע", שהתעדכנה לפני מלחמת יום הכיפורים, נכתב: "פיקוד צפון יגן על מרחבו וימנע פריצת אויב בגזרתו. הגנת רמת הגולן תתבסס על הגנה קשוחה על קו הגבול" (גורדון, 2008, 137). בעת שקציני פיקוד הצפון הציגו את תוכניות ההגנה של הפיקוד בפני הרמטכ"ל, דוד אלעזר, ב-26 באפריל 1973, הנחה הרמטכ"ל את קציני הפיקוד: "יש למנוע מהסורים כל הישג מקומי או זמני, ולאחר שלב בלימה קצר יש למהר ולעבור למתקפה לשטח האויב" (נדל, 2006, 154). האלוף ישראל טל היטיב לתאר את התהליך שעבר על צה"ל בהתייחסותו לשטחים שכבש:

בין מלחמת ששת הימים למלחמת יום הכיפורים נקלענו לדיכוטומיה. מצד אחד זכינו בעומק אסטרטגי שכל כך נכספנו לו, ושבלעדיו היינו תלויים בהתרעה מודיעינית... אבל מצד שני, השטחים שנכבשו לא נועדו לשמש רק כעומק אסטרטגי וכקלפים לצורכי מיקוח מדיני. הם נתפסו כנכסים לאומיים המסמלים את הגשמת מאווייו של העם היהודי (נדל, 2006, 62).

הצבא וההתיישבות בשטחים הכבושים

למלחמת ששת הימים והכיבוש שנמשך לאחריה הייתה השפעה מכרעת על החשיבה והפעילות הצבאית ועל מערכת הנורמות של צה"ל בפעילות ההתיישבות בשטחים. צה"ל התחיל להיות מעורב בהתיישבות הזאת, שהייתה בעיקרה פוליטית, משום

שבשטחים כונן ממשל צבאי ופירושו היה שצה"ל הוא הריבון בשטחים שנכבשו. ככל שחלף הזמן הפך צה"ל לשחקן מרכזי במדיניות ההתיישבות בשטחים. החלטות רבות לגבי יישובים בשטחים היו בעצם החלטות של המפקדים בשטח, שהציגו בפני הממשלה נתונים וסיפקו לה אמתלה להקים התנחלויות במסווה של התיישבות ביטחונית. להקמת ההתנחלויות רתמו את חיל הנח"ל. על התפקיד החשוב בתהליך ההתיישבות שמילא הצבא, יעידו דבריו של האלוף רחבעם זאבי ביום עיון שנערך ב-1981: "חלקו ומעורבותו של צה"ל בהתיישבות היו גדולים. הצבא היה גורם מעודד, ואפילו יוזם, להקמת יישובים. מרום גולן לא היה קם ללא עידודו של דדו [אלוף פיקוד הצפון, דוד אלעזר] (דפי אלעזר, 1981, 112).

דוגמה בולטת למעורבותו של צה"ל בסוגיית ההתיישבות בשטחים זמן קצר לאחר סיום מלחמת ששת הימים היא תחילת ההתיישבות ברמת הגולן. כבר ב-30 ביולי 1967, כשבועיים לאחר עלייתם על הקרקע, וזמן רב בטרם נדון נושא ההתיישבות בממשלה, ניתן לראשוני המתיישבים ברמת הגולן אישור בכתב מצה"ל המרשה להם להתמקם במחנה הצבאי הסורי הנטוש בעליקה. על האישור חתום רב סרן עקיב פיינשטיין, המושל הצבאי של רמת הגולן (פדהצור, 1996, 167).

זמן קצר לאחר סיום המלחמה הכין צה"ל מפה ובה הצעות להתיישבות בשטחים שנכבשו ביוני 1967. בכך נטל על עצמו הצבא תפקיד שהוא פוליטי במהותו ואין לו כל קשר לפעילות צבאית או ביטחונית (פדהצור, 1996, 190). בעניין ההתיישבות בשטחים החל אפוא הצבא לשקול שיקולים פוליטיים. מפקדי צה"ל גם נתנו ידם כשנעשה שימוש פוליטי בצבא, ויישובים אזרחיים הוקמו במסווה של היאחזויות נח"ל. הייתה זו החלטה של הפיקוד הבכיר לשתף פעולה עם הטעיה מדינית, שהייתה אמורה לדחות כל לחץ בין-לאומי בנושא ההתיישבות בשטחים. את הרעיון העלה לראשונה על שולחן הממשלה כ"הצעה לפעולה" השר ישראל גלילי, ב-1 באוקטובר 1967. גלילי העריך כי ניתן להקהות את הלחץ הבין-לאומי עם הצגת היישובים בשטחים כהיאחזויות של הנח"ל. רעיונו של גלילי היה מבוסס על ההנחה לפיה הקמתם של יישובים שיוצגו כהיאחזויות במתכונת צבאית-ביטחונית, לא תעורר התנגדות, שהרי מדובר בצרכים חיוניים בשטחים כבושים, שקיימות בהם עדיין בעיות ביטחון קשות. עם זאת, היה ברור כי גלילי אינו מתכוון להסתפק בהיאחזויות צבאיות, ואלה היו אמורות לספק כסות לתוכנית התיישבות רחבת-היקף להקמת היישובים האזרחיים. הצורך למצוא כסות צבאית להתיישבות האזרחית התחזק לאחר שלשרי הממשלה הובהר כי התיישבות בשטחים, מכל סוג שהוא, מנוגדת לחוק הבין-לאומי. בדיון שהתקיים בממשלה ב-10 בספטמבר 1967, הבהיר שר המשפטים, יעקב שמשון שפירא, את המצב המשפטי בצורה הברורה ביותר. בהתייחסו לרעיונות השונים להקמת יישובים בשטחים, שהועלו במהלך הדיון, קבע שר המשפטים כי "אנו יכולים לעשות זאת, אבל עלינו לדעת שבעניין זה אנו פועלים לא רק בניגוד להסכמי ז'נבה, אלא בניגוד לפקודות

מטכ"ל" (פדהצור, 1990). ארבעה ימים לאחר מכן, ב־14 בספטמבר 1967, הוגש לשר החוץ תזכיר שהכין היועץ המשפטי של משרד חוץ, תיאודור מירון, ובו הבהיר כי הקמת היישובים בשטחים נוגדת את הסכמי ז'נבה: "מסקנתי היא שהתיישבות אזורית בשטחים המוחזקים סותרת הוראה מפורשת של אמנת ז'נבה מספר ארבע. חוששני שקיימת בעולם רגישות גדולה מאד לגבי כל שאלה של התיישבות יהודית באזורים המוחזקים וטיעונים משפטיים אשר ננסה למצוא, לא יסירו את הלחץ הבינ־לאומי הכבד אשר יופעל עלינו גם מצד מדינות ידידותיות, שתתבססנה על אמנת ז'נבה מספר ארבע" (פדהצור, 1996, 195).

ואולם, עוד לפני שהיה סיפק בידי הממשלה לדון בהצעות להשתמש בנח"ל לצורכי ההתיישבות בשטחים, נאלצו דובריה הרשמיים לנסות ולהסוות את פעולות ההתיישבות שנשארו אופי אזרחי מובהק תחת מעטה של היאחזות צבאית. לאחר שה־ניו־יורק טיימס פרסם ידיעה על הכרזת אשכול בדבר הצורך ליישב את רמת הגולן והגדה המערבית, מיהרה משלחת ישראל באו"ם לשגר מברק בהול ללשכת ראש הממשלה כדי לקבל הבהרות שיאפשרו להכחיש את המידע הזה. אנשי המשלחת לא ידעו על הפעילות ההתיישבותית המתוכננת, ולפיכך גם לא ידעו אם המידע שבידי ה־ניו־יורק טיימס הינו אמיתי או שקרי. "הברק נא בהולות", ביקש רביב, איש המשלחת באו"ם, במברק מה־24 בספטמבר 1967 ששיגר למנהל לשכת ראש הממשלה, עדי יפה: "האם אמנם נאמרו דברים ומה תוכן ההצהרה. במידה ולא נאמרו – ברצוננו לפרסם מיד הכחשה".

במברק התשובה ששלח למחרת, ב־25 בספטמבר, יום לאחר עלייתה של בניאס על הקרקע וביום שבו עלו מתיישיבי כפר עציון להתיישבות, כתב עדי יפה, מנהל לשכת ראש הממשלה: "אין בכלל הכרזה, אלא סוכם בממשלה על הקמת היאחזויות. חוזר, היאחזויות צבאיות התיישבותיות בגוש עציון, ועל תכנית להקמת נקודות נוספות. ברמת הבניאס הוקמה אתמול כבר נקודה ראשונה בגולן". בעקבות תשובתו של מנהל לשכת ראש הממשלה פרסמה משלחת ישראל באו"ם, ב־26 בספטמבר, הודעה לפיה זה"ל הקים את היאחזויות הנח"ל בתור "יחידות צבאיות באזורי הגבול, המשלבות תפקידי הגנה עם עבודה חקלאית. היאחזות נח"ל בגוש עציון מתבצעת מטעמי ביטחון צבאי". למחרת, יומיים לאחר עלייתם על הקרקע של מתיישיבי כפר עציון, הצהיר שר החוץ, אבא אבן, בשטרסבורג שבצרפת, כי "ההיאחזויות ברמת הגולן ובגדה המערבית הן צעדי חרום בעלי אופי צבאי, ואין בהם כדי לפגוע בשיחות על שאלות טריטוריאליזם במסגרת המשא ומתן על שלום" (פדהצור, 1996, 196–197).

שר הביטחון, משה דיין, תמך גם הוא ברעיון להשתמש בנח"ל לצורכי ההתיישבות בשטחים. "יכול להיות שבעוד חודש או חודשיים, או מספר חודשים, יהיה מצב אחר. אבל בשלבים הראשונים, ההתחלתיים, אני מציע שנעסוק בהתיישבות אך ורק במסגרת נח"ל ובמסגרת מחנות צבאיים. ואני חושש שאנו מכבידים על עצמנו, שאנחנו עושים

את ההיפך מזה. מדוע זה ההיפך? – מפני שאנחנו עושים מעשה כבשה ומתנפחים בעור של זאב, במקום שאנחנו צריכים לעשות עכשיו לא מעשה של זאב, אבל של חצי זאב, ולהתעטף בעורה של כבשה" (אדמוני, 1992, 32-33).

השר ישראל גלילי הביא בפני השרים, בישיבת הממשלה ב-1 באוקטובר 1967, נוסח החלטה סביבו יוכלו להתלכד: "בתקופה הנראית לעין נחליט על מתכונת כללית של היאחזויות בקרקע, בגדר של נח"ל, או היאחזויות צבאיות חקלאיות. אינני סבור שהמושג 'היאחזות נח"ל' הוא ארעי בהחלט. הוא יכול להיות ארעי, אבל אינו חייב להיות ארעי. כעבור חודשים אחדים נשנה את המתכונת. לתקופה זו, שלפנינו נראים כל מיני מרעין בישין, הרי לגבי היאחזויות קרקע אין טוב יותר מאשר מתכונת שיש לה רקע ביטחוני. אפשר לתת לזה גם סימנים חיצוניים שיצדיקו את ההגדרה הזאת".

כך הפך הצבא לשחקן מרכזי במלאכת ההתיישבות בעקבות החלטות הממשלה לרתום היאחזויות נח"ל לצורך הקמת יישובים אורחיים. לאחר שהצעתו של השר גלילי לעשות שימוש במתכונת של היאחזויות נח"ל התקבלה בממשלה, פעלו קציני צה"ל לממשה. אלוף פיקוד הצפון, דוד אלעזר, וראש מטהו, תת-אלוף דן לנר, לחצו על המתיישבים הראשונים ברמת הגולן לקבל את ההצעה ולהסכים להפוך את יישובם להיאחזות נח"ל. שני הקצינים הסבירו כי בשל אילוצים מדיניים, ולחץ שמפעיל שר החוץ אבא אבן, כדאי להיענות להצעה כדי למנוע ביקורת בחו"ל על ההתיישבות. לאחר דין ודברים סוער הסכימו בסופו של דבר המתיישבים להצעה. בפתח היישוב הוצב שלט "נח"ל קוניטרה" והונף על תורן דגל המדינה, כמו שנהוג במחנה צבאי (פרדצור, 1996, 194-203).

קצינים בכירים, שהבינו ששרי הממשלה מוכנים לעצום עין כאשר מתארגנות קבוצות המתכוונות להקים התיישבות בשטחים, שיתפו פעולה ולא מנעו את פעילותן של קבוצות אלה, גם כאשר אנשיהן לא עמדו בהסכמים עם הממשל הצבאי. כזה היה מקרה חברון. בערב פסח 1968 פנו הרב משה לוינגר וקבוצה מחסידיו לאלוף פיקוד המרכז, עוזי נרקיס, וביקשו לקיים סדר פסח ברובע היהודי של חברון. אלוף הפיקוד אישר את בקשת חברי הקבוצה, מתוך שהוא "מושך בכתפיו" ואומר להם, "לא איכפת לי. אני לא יודע שום דבר. תשכרו מלון, תעמידו אוהלים, אני לא יודע" (אלדר וזרטל, 2004, 375). לוינגר ואנשיו הבטיחו כי יעזבו את העיר מיד לאחר ליל הסדר. ב-11 באפריל 1968 הם יצאו למקום כדי לחגוג את "ליל הסדר" בחדרים ששכרו במלון פארק בחברון. מהר מאוד התברר שהבקשה לחגוג את ליל הסדר בחברון הייתה תכסיס בלבד, וכוונת הרב לוינגר הייתה להישאר עם אנשיו בעיר ולקבוע בה עובדות התיישבותיות. כבר למחרת ליל הסדר הצהירו לוינגר ואנשיו כי הם "קבוצת מתנחלים ראשונה הבאה לחדש את היישוב היהודי בחברון. ישוב שחבר 39 שנה קודם לכן". ואולם, גם כאשר התברר כי מדובר בתכסיס, ואין לאנשי לוינגר כל כוונה לעזוב את השטח, לא התעקשו

הקצינים הבכירים בפיקוד לפנותם. הם הבינו כי שרי הממשלה חפצים ביקרם של המתנחלים, והחליטו לשתף פעולה עם הדרג המדיני.

כשנודע לשר הביטחון, משה דיין, שקבוצת לוינגר מבקשת להמשיך ולשהות בחברון גם לאחר ליל הסדר, לא החליט לפעול לסילוקם מהמקום. להיפך. הוא הורה לצה"ל לדאוג מעשית לביטחונם האישי של המתנחלים בחברון. זמן קצר לאחר מכן, ובהתבסס על החלטת ועדת השרים לענייני ביטחון מה-12 במאי 1968, החליט שר הביטחון להעביר את המתנחלים ממלון פארק אל מתקן הממשל הצבאי על גבעה המרוחקת מעט ממרכז העיר חברון. המתנחלים נכנסו להתגורר בחדרים שפוננו בשבילם באגף המערבי של הבניין המרכזי, והצבא החל לבנות להם צריפי מגורים בחצר המגודרת של מתקן הממשל (טבת, 1969, 237). כך נתן הצבא את ידו ואת חסותו לפעולת התיישבות שעמדה בניגוד לתקנות הממשל הצבאי ושיסודה בתרמית. שר הביטחון אף אישר בכנסת כי צה"ל מסר לקבוצת לוינגר כלי נשק, וקצין בדרגת סגן העביר להם אימוני נשק בבית הממשל הצבאי (דברי הכנסת, 1968, 2231). התנהגות הקצונה הבכירה של צה"ל ב"פרשת לוינגר" פגעה קשה ביוקרתו, בסמכותו ובדימויו של צה"ל.

הקמתם של יישובים ישראלים ברמת הגולן ובגדה המערבית עוררה בעיה חדשה, בתחום הביטחוני. לצה"ל נוספה משימה חדשה – הגנה על אותם יישובים. כך התבטל יתרון העומק האסטרטגי ברמת הגולן או בגדה המערבית, יתרון שנבע מעצם כיבושם. כך ננטש אחד העקרונות של תפיסת הביטחון הקודמת, לפיה "הרמה הסורית" היא אזור שבו נלחמת ישראל כדי להגן על הגליל. וכך, כצפוי, התממש במלחמת יום הכיפורים התסריט הגרוע מכול. לא זו בלבד שהיישובים ברמת הגולן לא נטלו חלק במאמץ ההגנתי של צה"ל מול הצבא הסורי, אלא שהם גזלו מצה"ל משאבים לצורך פינוי האוכלוסייה האזרחית ביישובים ממש לפני פרוץ הקרבות. המשימה לשמור על שלומם של האזרחים הישראלים התרחבה חיש מהר גם לגדה המערבית, רצועת עזה וסיני. זו היא משימה שצה"ל לא נועד לה.

אך רבים בצה"ל לא רק שלא ראו בעיה במימוש משימה זו אלא אף התנדבו לסייע להתיישבות בשטחים. כך, למשל, הדגיש אלוף פיקוד המרכז, רחבעם זאבי, בפני מתיישבים בבקעת הירדן: "הצבא כאן כדי לשרת אתכם. זו הרי התכלית אחרי אלפיים שנות. לך אל הארץ הזו לרשתה". בפנותו אל חיילי הנח"ל הראשונים שסיימו את שירותם הצבאי-אזרחי והחליטו להקים היאחזות בשטחים, אמר האלוף זאבי, "אתם תקימו בית וצה"ל ישמור עליכם" (אלדר וזרטל, 2004, 380). צה"ל, כאמור לעיל, הכין מיד לאחר המלחמה מפת התיישבות ובה כלל יישובים אזרחיים לכל דבר, בלי כל כוונה להקיםם כהיאחזויות נח"ל. הצעות צה"ל להקמת יישובים אזרחיים בשטחים שימשו את קובעי המדיניות בעת שביקשו להעביר בממשלה החלטות על הקמת אותם יישובים. כך עשה ראש הממשלה, לוי אשכול, בעת הדיון בוועדה מדינית של המערך

ב־18 באוגוסט 1967, שעסק בסוגיית העלייה לקרקע של מתנחלי כפר עציון. בהתייחסו לדעות בעד ונגד מתן אישור לעלייה על הקרקע, העיר ראש הממשלה כי "במפה שהכין צה"ל, ובה הצעות להתיישבות, נכללת משבצת ישובים בגוש עציון" (פרהצור, 1996, 190).

באותה מפה הציע הצבא להקים יישוב גם בבית הערבה, מצפון לים המלח. אך צה"ל לא הסתפק בהצעות להתיישבות, אלא אף החליט על מיקום היישובים ועל מועד עלייתם לקרקע. כזה היה המקרה של היאחזות מחולה, שהוקמה בצפון בקעת הירדן. בעקבות סיור של שר הביטחון באזור צפון הבקעה, הוציא אל"מ שלמה גזית מסמך שכותרתו "עיבוד קרקעות ברדלה ובקעת הירדן" והוא נושא את התאריך 11 בינואר 1968. בין השאר נכתב בו כי "ב־16 בינואר יתחיל חריש אדמות ברדלה [...] יבוצע על ידי מנהל מקרקעי ישראל באמצעות תחנת הטריטוריה של משקי הגליל העליון, בתאום עם פיקוד מרכז והממשל הצבאי". המסמך מתייחס גם למיקומה של היאחזות שתוקם באזור ברדלה, וזאת אף על פי שהממשלה עדיין לא החליטה על כך. "מיקום היאחזות, לאחר שתאושר, יהיה בנג. [נקודת גובה, ר"פ] 144, או בכל מקום אחר שייקבע על ידי הפיקוד". בפועל העניק צה"ל שירותים לכל היאחזויות שהוקמו בשטחים, ובשנים מאוחרות יותר גם לאלה שהוקמו בניגוד לחוק, אלה שכינויים "היאחזויות בלתי חוקיות". נוסף לשמירה על היישוב, סיפקו שירותים אלה גם חיבור לרשת החשמל והמים וסלילת כבישי גישה. צה"ל אף הגדיל לעשות וסייע בפועל להקמת ההתנחלויות, באמצעות אספקת רכב כבד צבאי ומסוקים שעסקו במלאכת העלאת היאחזות על הקרקע. כך היה למשל במקרה של אלון מורה (בג"צ, 1970).

הצבא הפך גם לשחקן מפתח במישור המשפטי. קציני צה"ל הופיעו בדיוני בג"צ במקרים שתושבי השטחים עתרו נגד הפקעת קרקעות שעליהן הוקמו היאחזויות. כזה היה המקרה שבו הגיש סלימאן תופיק שתי עתירות נגד שר הביטחון על הפקעת קרקעות באזור אלבירה, נפת רמאללה, סמוך למחנה הצבאי "בית-אל", וקרקעות באזור טובאס, נפת שכם, לא הרחק מבקעת הירדן. כוונת ההפקעה הייתה להקים יישובים יהודיים, ובהם היישוב בית-אל. מטעם המדינה הופיע בפני בג"צ האלוף אברהם אורלי, מתאם הפעולה בשטחים, שהבהיר כי

הקמת היישוב בשטח מחנה "בית-אל", לא זו בלבד שאינה עומדת בסתירה לצורך הצבאי, אלא היא אף משרתת אותו, בהיותה חלק מהתפיסה הביטחונית של הממשלה, המבססת את מערכת הביטחון, בין היתר, על יישובים יהודיים. בהתאם לתפיסה זו, כל היישובים הישראליים בשטחים המוחזקים בידי צה"ל מהווים חלק ממערכת ההגנה המרחבית של צה"ל. יתר על כן, יישובים אלה מסווגים בסיווג הגבוה ביותר במסגרת מערכת ההגנה המרחבית האמורה, דבר המתבטא בהקצאת תקני כח-אדם ואמצעים. בעתות רגיעה משמשים יישובים אלה בעיקר לצורך נוכחות ושליטה בשטחים חיוניים, לקיום תצפיות, וכיוצא

בזה. חשיבותם של ישובים אלה גוברת במיוחד בעתות מלחמה כאשר כוחות הצבא הסדירים מועברים, בדרך כלל, מבסיסיהם לצרכי הפעלה מבצעית, והישובים האמורים מהווים את המרכיב העיקרי של הנוכחות והשליטה הביטחונית באזורים שבהם הם ממוקמים (בג"צ, 1978).

אין ספק כי האלוף אורלי היה ער לכך שהישוב שיוקם בשטח לא יתרום דבר לביטחון, אלא אפילו יוסיף לצה"ל בעיה ביטחונית משום הצורך להגן עליו. חודשים ספורים לאחר מכן עתרו פלסטינים נגד הפקעת קרקעותיהם, שעליהן עמדו להקים את ההיאחזות אלון מורה. הפעם הופיע כעד הרמטכ"ל, רפאל איתן, שהצהיר כי אי-אפשר לממש את צורכי הביטחון באזור המדובר ללא הקמת יישוב יהודי אזורי בשטח. הרמטכ"ל הדגיש את החשיבות המיוחדת שיש בהקמת היישוב לצורך הבטחת צירי התנועה בעת התפרסותם של כוחות המילואים בעת מלחמה. לא צריך להיות מומחה לענייני צבא כדי להבין כי זהו טיעון מופרך, כמו שאכן טען הרמטכ"ל לשעבר, חיים בר-לב, שהופיע גם הוא כעד במשפט והבהיר כי לדעתו התנחלות הממוקמת בלב אוכלוסייה ערבית, לא זו בלבד שלא תתרום לביטחון, אלא שתכביר עליו. היו גם מקרים שקציני צה"ל יזמו תוכניות להקמת היאחזויות נח"ל ואפילו יישובים אזוריים. כזה היה המקרה שבו אלוף פיקוד הדרום, אריאל שרון, פינה בתחילת שנות השבעים אלפי בדואים מפתחת רפיח כדי להקים שם יישובים יהודיים. בדיוני הבג"צ, שעסק בסוגיית פינוי הבדואים, העיד האלוף ישראל טל, ראש אגף המטה הכללי בצה"ל. הוא הסביר שאזור פתחת רפיח שממנו פונו העותרים

שימש במשך תקופה ממושכת מוקד לפעילות חבלנית עוינת ומקום מעבר לביצוע מעשי חבלה מחוץ לאזור, כגון מיקוש דרכים ומעברים, ירי על רכב ישראלי ורצח תושבים מקומיים, חבלות במבנים ובמיתקנים בתחום של פיתחת רפיח, אזור סיני, רצועת עזה ומדינת ישראל, מאגר ותחנה להעברת נשק ותחמושת למחבלים אשר פעלו ברצועת עזה ובמדינת ישראל ומקום חניה, מקלט ומסתור לאנשי מודיעין מצריים שנשלחו לביצוע משימות באזור סיני, ברצועת עזה ובמדינת ישראל, ולמחבלים (בג"צ, 1972).

האלוף טל ידע כי פינוי הבדואים לא נעשה מטעמים ביטחוניים, אלא כדי לפנות מקום להקמת היאחזויות. ולמרות זאת, היה מוכן להעיד על החשיבות הביטחונית שבפעולת הפינוי.

אך דומה כי התפקיד השלילי ביותר שמילא צה"ל בשטחים הוא בפרשת ההיאחזויות הבלתי חוקיות. צה"ל פעל כשליח של מפעל ההתנחלות ונתן ידו במודע לעבירות על החוק ועל החלטות הממשלה. הצבא הפך למעשה לשותף פעיל בפעולת ההתיישבות הבלתי חוקית. פעילותו של צה"ל בתחום זה נחשפה בדו"ח שכתבה עורכת הדין

טליה ששון והגישה במארכ 2005, על פי בקשת ראש הממשלה, אריאל שרון. ששון, ששימשה לפני כן כמנהלת המחלקה לתפקידים מיוחדים בפרקליטות המדינה, ניתחה, בין השאר, את התפקיד שמילא הצבא בתהליך הקמתן של ההיאחזויות הבלתי חוקיות:

[היתה קיימת] הקונספציה הביטחונית לפיה בכל מקום בו ישנו ישראלי בשטחים – תינתן לו הגנה. לפיכך, בכל מקום בו מחליט פלוני להקים מאחז – מגיעים חיילי צה"ל לשמור עליו. התוצאה היא שצה"ל, הגם שלא ברצונו, נגרר לתת למעשה ההתנחלות הבלתי חוקית גושפנקא מעצם נוכחותו והגנתו על המתיישבים שם; בעצם נוכחותו במקום ובהגנה שהוא מספק לאותם מפרי חוק, הוא קובע עובדות בשטח, יחד עם מפרי החוק עצמם. במקום לפנותם – הוא שומר עליהם [...] נראה על כן כי הפרת החוק הפכה ממוסדת ומוסדית. אין לנו עניין עם עברייני או קבוצת עבריינים הפועלים בניגוד לחוק. התמונה הנגלית לעין המתבונן היא הפרת חוק בוטה על ידי רשויות מדינה מסוימות, רשויות ציבוריות, מועצות אזוריות באיו"ש ומתנחלים, הכל תוך הצגת מראית עין כאילו יש כאן מערכת מוסדית מסודרת הפועלת כחוק [...] מצב דברים זה משדר מסר לצה"ל, לחייליו, למפקדיו. למשטרת ישראל ולשוטריה. לציבור המתנחלים בפרט ולציבור בכלל. המסר הוא שמעשי ההתנחלות במאחזים הבלתי מורשים, אף שאינם חוקיים, הם מעשה ציוני, ולכן יפה לו העלמת העין, הקריצה, המסר הכפול. השפעת המסר היא קשה, הן על צה"ל והן על משטרת ישראל (ששון, 2005, 44).

השפעת קשרי הגומלין בין צה"ל למתנחלים

הקמתם של היישובים היהודיים בשטחים הכבושים הנמצאים תחת שליטת הצבא הובילה בהכרח לגיבוש מערכת יחסים בעייתית בין קציני צה"ל למתנחלים. אלה נותרו אזרחים ישראלים, אך ניהלו את חייהם באזור שלא הממשלה שלטה בו ישירות, אלא הצבא. ביסודו של דבר נוצר מצב בעייתי, שבו אזרחי המדינה, שעליהם חלים חוקי המדינה, מתגוררים בשטח שלא שייך למדינה ושחלים בו חוקי הממשל הצבאי ונוהליו. הבעיה הוחרפה ככל שגברו החיכוכים בין המתיישבים היהודים לשכניהם הפלסטינים. קציני צה"ל נאלצו לא פעם להתערב בחיכוכים אלה. ככל שחלף הזמן התהדקו קשרי הגומלין בין צה"ל ובין המתיישבים היהודים בשטחים, עד שהצבא הפך במקרים רבים לעושה דברם של המתנחלים. "נקודת המוצא הבסיסית ביחסי הצבא והמתנחלים", קובע עמוס הראל, "אינה מאפשרת הפרדה בין הצדדים. בכל משרד בשטחים, חטיבתי או פלוגתי, מנוסחת מטרת הפעילות הצבאית: הגנה על חיי האזרחים הישראלים. המתנחלים אינם רק 'מקבלי שירות' סבילים, אלא משתתפים פעילים במאמץ – כחיילים בסדיר ובמילואים, כרכזי שב"כ וקציני משמר הגבול

וכאזרחים, הפועלים בכיתות כוננות ביישוביהם או כקציני ביטחון של המועצות [...]. פעולות טרור נגד המתנחלים הגבירו את הזדהות חיילי צה"ל עמם. ההחלטה להעביר את מוצבי צה"ל לתוך ההתנחלויות, כהגנה מפני איום חדירת פלסטינים, טשטשה עוד יותר את ההבדלים בין חיילים לאזרחים. ואילו חומרת האיום חייבה את מפקדי החטיבות המרחביות לעמוד בקשר רצוף, יום-יומי, לא רק עם קציני הביטחון אלא גם עם ראשי המועצות שלהם" (הראל, 2003).

אחת התוצאות השליליות של מערכת היחסים שהתפתחה בין צה"ל למתנחלים, היא השפעתם של שיקולים פוליטיים על החלטותיהם של קצינים רבים ששירתו בשטחים. קציני צבא האוהדים את מפעל ההתנחלות ואת המתנחלים עצמם, הפכו למליצי יושר שלהם בפני הדרג המדיני ובפני מפקדיהם הבכירים. "מנגד עמדו קציני צבא על קרבתם של המתנחלים לאזניהם של פוליטיקאים, ועל כוחם להשפיע על קידומם בתוך הצבא ומעבר לו. הם נכחו לדעת כי דבקות בחוק ובפקודות מטכ"ל אינה בהכרח מפתח לקריירה מוצלחת. הפוליטיזציה של השטחים שאבה לתוכה את המפקדים בשטח, שהחלו לדבר ולעשות פוליטיקה. בצמרת צה"ל תפרו את המינויים לפי המידות הנדרשות" (אלדר וזרטל, 2004, 384). הקצינים ששירתו בשטחים ידעו כי נגישותם של המתנחלים לקובעי המדיניות ולתקשורת, ונכונותם הגוברת להתעמת עם זרועות הביטחון ובהן צה"ל, עשויות לאיים על הקריירה שלהם, אם לא ישכילו להימנע מעימות עמם (הופנונג, 1991, 269). קציני הצבא חוששים עד היום להיגרר לעימות עם המתנחלים ותומכיהם, שבו תודבק להם תווית פוליטית של "שמאלנים". השירות בתפקידי מפתח בשטחים נהפך בשנות האינתיפאדה, הראשונה והשנייה, לתחנת מעבר הכרחית בדרך למטכ"ל, אבל הרצון להיות בחזית הלחימה מלווה אצל קצינים לא מעטים בדאגה מפני הסתבכות. קצינים רבים יודעים שעקשנות בשאלות חוק ומשפט תתייג אותם כ"אוהבי ערבים". כך קרה למג"דים במילואים אבל גם לאלוף פיקוד המרכז, עמרם מצנע, בחודשים שקדמו לאינתיפאדה הראשונה. הרמטכ"ל, בני גנץ, שהיה תת-אלוף ומפקד כוחות צה"ל בגדה בתחילת האינתיפאדה השנייה, הוכפש משום שהמתנחלים סברו שלא גילה די יוזמה בחילוץ מטיילים שהותקפו בהר עיבל. כשמח"ט בנימין (רמאללה), אל"מ (כיום תא"ל) יוסי היימן, בן למשפחה דתית שרבים מבניה גרים בהתנחלויות, העז לצאת נגד יחסם של המתנחלים לשלטון החוק, התפרסם ב"מעריב" מאמר ארסי, שבו הואשם באחריות למעבר מתאבדים מרמאללה לירושלים (הראל, 2003). כישוריהם הדיפלומטיים, הפוליטיים והמניפולטיביים של קציני הצבא ששירתו בשטחים, נהיו חשובים יותר מיכולתם לפקד על יחידות צבא בקרב. אכן, כפי שכותבים אלדר וזרטל, "השרות הצבאי בשטחים הטיל באחת את לובשי המדים אל התהום האינסופית המפרידה בין כיבוש לבין דמוקרטיה" (אלדר וזרטל, 2004, 375).

מעורבותם של אזרחים-מתנחלים בפעולות מבצעיות של הצבא, גם היא מקור

למתחים בלתי פוסקים ולאיום מתמיד על מעמדו העל-מפלגתי של הצבא. ההשלכות ההרסניות של קשרי הגומלין היומיומיים הומחשו ב"דו"ח קרפ", שחיברה ב־1982 המשנה ליועץ המשפטי לממשלה, יהודית קרפ, על אכיפת החוק ביהודה ושומרון, ובו תוארו מקרים של עצימת עין של רשויות הצבא להתגרויות ולפעולות אלימות שבהן נחשדו המתנחלים (הופנונג, 1991, 269). היו אף מקרים שקציני הממשל הצבאי העניקו סיוע למתנחלים שפעלו באלימות נגד הפלסטינים. הבולט שבהם הוא המקרה של שני קציני ממשל, סרן שלמה לווייתן ורב סרן רוני גילה, שהורשעו בסיוע לחברי "המחתרת היהודית" להתנקש בראשי הערים בגדה המערבית (הארץ, 15 באפריל 1986).

עם כניסתו של רפאל איתן לתפקיד הרמטכ"ל, הוא החליט להעביר רבים מאנשי המילואים המתגוררים בהתנחלויות מיחידות המילואים שלהם ולהציבם במערך ההגנה המרחבית בשטחים. הם קיבלו כלי נשק, שאותם החזיקו בבתיהם, ועשו שימוש במתקנים של צה"ל בשטחים. מאז הפכו מתנחלים אלה לחיילים בפועל, ליקירי המסדר הפוליטי של ממשלות הליכוד. ככל שחלף הזמן, גברו דרישותיהם של המתנחלים בתחום הביטחון. הם דרשו מצה"ל לפעול על פי המדיניות שהם עצמם גיבשו, כמו להציב מחסומים במקומות שהם בחרו וכיוצא באלה תביעות. "התוצאה הייתה שבשטחים צמחו מיליציות חמושות מקומיות. כך נוצר מבנה יחסים מורכב בין המתנחלים ובין הצבא. המתנחלים תלויים בצבא כספק הנשק, משלם השכר ומאמן המיליציות המקומיות, אך הצבא תלוי במיליציות כמי שרצונן הטוב יקבע את מידת התנהלותן, אם בכפיפות להוראות הצבא ואם כהתרסה נגדו" (לוי, 2003, 343). המצב הסתבך כאשר המתנחלים הקימו, ב־1980, "ועדת ביטחון" שהציגה בפני הצבא את בעיות הביטחון של ההתנחלויות. גוף זה זכה לברכתו של שר הביטחון, אריאל שרון, כשהזמין את חברי ועדת הביטחון של המתנחלים להשתתף בדיונים המבצעיים של הפיקוד הצבאי בשטחים. אירועי מנהרת הכותל, בספטמבר 1996, הובילו להחלטה להקים יחידות נבחרות מקרב המתנחלים. הפיקוד הישיר על יחידות אלה נמסר לידי קצינים תושבי ההתנחלויות (שיף, 9 באוגוסט 1999).

טליה ששון התייחסה בדו"ח שהכינה לראש הממשלה שרון, לסוגיית אכיפת החוק בשטחים על ידי צה"ל ועל נכונותם של קציני הצבא להתעלם מפעולות לא-חוקיות של מתנחלים:

חיילי צה"ל אמורים לעסוק בביטחון בשטחים כמשימתם העיקרית. תפקיד משטרת ישראל הוא לאכוף את החוק. אך לעיתים קרובות מלאכת אכיפת החוק נופלת על צה"ל. מבחינה משפטית מפקד האזור הוא שנכנס לנעלי הריבון בשטחים. מכאן רובצת עליו האחריות הכוללת לשמירת הסדר והביטחון בשטחים. משטרת ישראל במחוז ש"י כפופה לו. האחריות הכוללת רובצת על צה"ל לא רק מטעמים פורמאליים. חיילי צה"ל הם שמצויים בשטח – לעומת

הכוח המשטרתי הקטן שבמחוז ש"י; צה"ל נמצא ראשון במקום בו מבוצעות עבירות על ידי ישראלים, המשטרה מגיעה פעמים רבות רק לאחר מכן; לעיתים מחמת תנאי הביטחון המשטרה אף אינה יכולה להגיע למקום העבירה. וכן לכל אירוע ביטחוני, בו מעורבים חיילי צה"ל, פוטנציאל להפוך לאירוע בעל פן פלילי, ולהיפך. [...] לחיילי צה"ל מוקנות סמכויות אכיפה כשל שוטר, וזאת מכוח נוהל אכיפת החוק בשטחים הנכלל בפקודות צה"ל. אך בפרקטיקה חיילי צה"ל אינם אוכפים את החוק, אינם מכירים את נוהל אכיפת החוק ואינם מעוניינים כלל לתפקד כשוטרים. 'רוח המפקד' כפי שתוארה בפני היא, שאל לחיילי צה"ל לבחון במשקפי החוק את מעשי המתנחלים, העושים מעשה ציוני בהקמת המאחזים, אף שהוא בלתי חוקי. 'רוח המפקד' הזו ניזונה בין השאר, ממעורבות רשויות מדינה ורשויות ציבוריות בהקמת מאחזים בלתי מורשים. היחס למתנחלים מפרי חוק הוא לרוב סלחני. תוצאת היחס הסלחני כלפי מפרי החוק היא התגברות מעשי הפרות החוק ביתר שאת. (ששון, 2005, 45).

מתוך כך, קציני צה"ל וחייליו מעדיפים במקרים רבים להתעלם ממעשי אלימות של המתנחלים, כמו שמצאו גם תחקירני "בצלם":

במקרים רבים בהם נוכחים חיילים במעשי אלימות של מתנחלים נגד פלסטינים, אין הם מנסים לעצור או למנוע את המעשים הללו או לפחות לקחת מהמתפרעים את פרטיהם האישיים ולדווח למשטרה. ניסיונותיו של צה"ל למנוע מעשים בלתי חוקיים של מתנחלים נגד התושבים הפלסטינים, או לעצור את המשתתפים בהם, אם בכלל, הם מעטים וקלושים. יש מקרים בהם לא זו בלבד שהחיילים לא מנסים לעצור בעד פעולות אלימות של מתנחלים, אלא שותפים בעצמם לאותם מעשים. [...] במקרים רבים של פעולות אלימות מצד מתנחלים מטיל צה"ל הגבלות תנועה, כולל עוצר, על התושבים הפלסטינים ואינו עושה כן לגבי התושבים היהודים. הדבר נעשה כדי להגן על הפלסטינים מפני המתנחלים, אולם יוצר מצב אבסורדי, כשההגבלות מוטלות על המותקף ולא על התוקף. [...] בניגוד לחובתו, מגלה צה"ל אוזלת יד מתמשכת בטיפולו באלימות של המתנחלים נגד תושבים פלסטינים. אוזלת יד זו איננה מקרית, אלא תולדה של הקשר ההדוק בין צה"ל והמתנחלים. על פי העמדה הרשמית, כוחות הביטחון הינם האחראים הבלעדיים להשלטת הסדר ואכיפת החוק בשטחים. יחד עם שאר זרועות השלטון, רואה צה"ל במתנחלים אוכלוסיה התורמת רבות לביטחון ולהשלטת הסדר הציבורי בשטחים, ואף משתף אותה באופן רשמי בפעילותו. [...] מהישנותם של המחדלים בתגובתו של צה"ל למעשי אלימות של מתנחלים, חרף התרעות חוזרות ונשנות של פוליטיקאים, עיתונאים וארגוני זכויות-אדם, ניתן להסיק כי המחדלים הללו אינם בגדר חריג, אלא מצביעים

על מדיניות כוללת של צה"ל. על רקע הקשר המיוחד בין צה"ל לבין התושבים היהודים בשטחים, מתעורר חשש כי מדיניות זו היא תולדה של מצב בו כל אחד מהצדדים מודע לתרומתו של השני לחיזוק מנגנון השליטה היהודי באזור. [...] צה"ל נכשל באופן מתמשך בהשלטת החוק על המתנחלים בשטחים ובשמירה על חייהם, גופם ורכושם של התושבים הפלסטינים מפני ההתקפות החוזרות ונשנות של התושבים היהודים. היחס של צה"ל כלפי גילויי האלימות הללו נע בין 'אי-התערבות מרצון' לבין צורות אקטיוויות יותר של שיתוף פעולה. כל עוד נוקט צה"ל במדיניות פשרנית וסלחנית זו, ואף בשיתוף פעולה עם גילויי אלימות, הוא תורם באופן פעיל להמשכם של מעשי האלימות (בצלם, 1994).

על עצימת העין של צה"ל ממעשי המתנחלים כותבת עוד טליה ששון:

חיילי צה"ל, ואף מפקדיהם, רואים עצמם בראש וראשונה כמי שאמונים על אספקת הביטחון באזור... תפקיד אכיפת החוק על מתנחלים, איננו נתפס כחלק אינטגרלי מתפקידו של צה"ל... התוצאה בפועל היא שחיילים ואף מפקדיהם עושים לא פעם הכול, כדי להשיל מעל עצמם את גלימת השוטר שבאופן מלאכותי, לשיטתם, הוטלה על כתפיהם. וכך נראה כי חיילים אינם מעוניינים למסור הודעות למשטרה על מעשים פליליים לכאורה שנעשו מול עיניהם. הם אינם מעוניינים לדווח על כריתת 600 עצי זית בסמוך ליצהר שנעשתה משך 3 ימים בסמוך ליחידת צה"ל שהייתה במקום; ומשנדרש קצין בצה"ל לשלוח את החיילים שהיו במקום למסור הודעה במשטרה, הוא דורש ממשטרת ישראל לדעת מראש איזה שאלות בדעתה לשאול את החיילים, כתנאי לכך שיסכים שיחקרו. [...] כאשר מגיעים שני קרוונים למאחז בלתי חוקי, קצין צה"ל מגיע למקום ומתעמת עם המתנחלים על מנת שהקרוונים יחזרו למקום משם באו. בסופו של דבר הכיפה שעל ראשו נתלשת ומושלכת; הוא חוטף מכות; הוא מסרב להתלונן ומפקדו עומד על כך שתוגש תלונה. בסופו של דבר עומד המתנחל לדין ומקבל עונש זעום. כאשר קצין צה"ל בכיר חוטף סטירת לחי ממתנחלת ידועה – הוא מסרב להתלונן. והדוגמאות רבות הן. [...] ככלל, חיילי צה"ל אינם מעוניינים להיות שוטרים, ועוד יותר מכך אינם מעוניינים ליטול חלק בעימות בין המתנחלים לבין הפלסטינים על קרקעות ושליטה בשטח; ומשעה שהטור הפלסטיני החל להשתולל – נעשתה התמונה מורכבת עוד יותר. כפי שמסר לי קצין צה"ל בכיר המכיר את הנושא מקרוב מאד – מטבעם של דברים הוא, שקודם מטפלים בטרור ורק אחר כך (ואם בכלל כאמור) מטפלים בהפרות חוק של מתנחלים. [...] קושי נוסף טמון בהעברת מסר רך מדי, המועבר לעיתים על ידי חיילי צה"ל ביחס לעבריינות של מתנחלים, גם כלפי החיילים עצמם. אם במהלך פינוי קרוון פוגע מתנחל בצמיגי מכוניתו של קצין צה"ל בכיר

שנוכח בשטח ולא נעשה מאומה בעניין – אז מועבר מסר למתנחלים מתנגדי הפינוי, מסר שיש לו תוצאות של הפרת חוק בוטה יותר בפעם הבאה שיפונה קרוון. אם חיילי צה"ל מאפשרים לקרוון להגיע ליעד שאסור היה לו להגיע משום שאין להם עניין להתעמת עם מתנחלים – אזי מועבר מסר למתנחלים של העלמת עין. כאשר מגיעים חיילי צה"ל לפנות קרוונים ופטישים בידיהם ולא עם טרקטורים כמקובל בישראל בהריסת מבנים לא חוקיים – אז מועבר מסר. תוצאת היחס הסלחני כלפי מפרי החוק, היא התגברות מעשי הפרת החוק, בחוצפה, במצח נחושה, ללא חשש (ששון, 2005, 259).

החמור בכל פרשת מערכת היחסים הזאת שהתפתחה בין צה"ל למתנחלים הוא, שהפיקוד הבכיר של הצבא, ובכללו הרמטכ"ל, אינם מביעים עמדה נחרצת בנושא ומעדיפים להתעלם מהמקרים שבהם נפגעים חיילים וקצינים, ולא לדרוש טיפול תקיף במתנחלים הפוגעים.

הממשל הצבאי והשטחים הכבושים

ביותר משישים שנות המדינה, רק במשך פחות משנה לא היה בה ממשל צבאי כלשהו. עד 1966 היה ממשל צבאי אחד, בתחומי הקו הירוק, ולמשך ארבעה חודשים התקיים ממשל צבאי בעזה ובסיני, ב-1956-1957 בעקבות כיבושם במלחמת סיני, ומ-1967 קיים ממשל צבאי בשטחים שנכבשו במלחמת ששת הימים. לאחר המלחמה היא היה צה"ל לריבון בשטחים. אלופי הפיקודים הפכו בפועל לפקידים משטר קולוניאלי. הבעיה הייתה שמקצת קציני צה"ל הבכירים גם התאהבו בתפקיד הזה. די להיזכר בתמונות הקצינים הבכירים המוקפים בנכבדי השטחים העולים אליהם לרגל. זאת הייתה כנראה הרגשה מאוד נעימה.

בלית ברירה החל צה"ל לעסוק בנושאים אזרחיים. הוא היה הריבון בשטח ולכן היה עליו לדאוג לכל תחומי החיים של האוכלוסייה האזרחית. הממשל הצבאי עסק בביוב, בחקלאות, בארכיאולוגיה ובחינוך. משום שלטונו המוחלט של צה"ל בשטחים והאמון העיוור שנתן בו הדרג המדיני, הממשלה לא ידעה תמיד על כל מה שהצבא עושה בשטחים. במקרים רבים פעל הצבא ועודנו פועל בשטחים בניגוד למה שהחליטה הממשלה.

בהיעדר ניסיון קודם לשליטה באוכלוסייה אזרחית גדולה שאינה בעלת אזרחות ישראלית, עמד צה"ל בפני בעיה לא פשוטה – ההכרח לארגן במהירות מנגנון שליטה בשטחים, שיש בו סממנים אזרחיים מובהקים. בשבועות הראשונים שלאחר המלחמה, עדיין לא הייתה ברורה לגמרי חלוקת האחריות בין הדרג המדיני ובין הדרג הצבאי בכל הנוגע לשליטה בתושבי השטחים.

על המבוכה ששררה בקרב הפיקוד הבכיר של צה"ל בנושא זה יעידו דבריו של הרמטכ"ל, יצחק רבין, בישיבת המטה הכללי ב-19 ביוני 1967:

האורגניזציה מאוד מסובכת. יש מפקדים צבאיים שאחראים אחריות פיקודית מלאה לנושא, לקיום הסדר, השלטון וכו'. יש דבר שני, ועדת שרים, שלידה יש ועדת מנכ"לים... היא מהווה את הצינור לקביעת הדברים האזרחיים כמו כן לספק קמח או לא. היא עוברת דרך המפקדים הצבאיים, דרך בטמ"ר (ביטחון מרחבי). כלומר, איזה שער חליפין, בנקים וכל מיני דברים שאיננו בנויים לטפל בהם. עכשיו מוקם דבר שלישי. יועץ פוליטי ליד שר הביטחון שיהיה אלוף הרצוג. צוות שתפקידו למצוא מגעים עם ראשי הערים בגדה המערבית. יש בתוכו נציג של משרד החוץ ומשרד הפנים. הוא מציע פתרונות פוליטיים שאני לא יודע מהם. אין להם שום סמכות הוראה. צריך לתת להם סמכות מגע. במידה ותתגבש הצעה היא תוגש לראש הממשלה או למישהו. אם תצא הוראה היא תצא כפקודה לצינור הפיקוד (רוזנטל, 2005, 518).

חברי המטה הכללי של צה"ל ראו, בתקופה הראשונה שלאחר המלחמה, במשימת הקמתו והפעלתו של הממשל הצבאי בשטחים סוגיה שולית ולא חשובה במיוחד. כמו כן עסק צה"ל במשימות אחרות חדשות שמקורן בהיערכות הצבאית בשטחים שנכבשו, והממשל הצבאי לא נתפס כמשימה צבאית של ממש. מתוך כך הוצב כוח-אדם באיכות לא גבוהה למלא את משימות הממשל האזרחי. שלמה גזית, שהיה המתאם הראשון של הפעולות בשטחים, כותב על כך: "לאחר מלחמת ששת הימים גדל העומס על קצונת צה"ל ועל המטה הכללי. הממשל היה במקום נמוך ביותר מבחינת סדר העדיפויות ועל כן עשה המטכ"ל כמיטב יכולתו שלא להציב את הקצינים המעולים למערך הממשלי. הקצינים עצמם חששו כי כניסה לתפקיד ממשלי עלולה, במשך הזמן, להזיק להם במסלול קידום הצבאי". התוצאה הייתה, כצפוי, תפקוד הממשל הצבאי ברמה לא גבוהה, שהוביל לא פעם להתפתחותה של מערכת יחסים בעייתית בין הצבא הכובש ובין תושבי השטחים.

למרות הניסיונות שנעשו בתחילת התקופה לאייש באזרחים בכירים תפקידים חשובים בממשל, כמו ראש ענף כלכלה וראש ענף מנהל ושירותים, סירבו בכירי משרדי הממשלה לשתף פעולה בנושא, וצה"ל נאלץ לשבץ קצינים בתפקידים אלה, שהם בעלי אופי אזרחי מובהק. זאת ועוד, שר הביטחון, משה דיין, צמצם את מעורבותו הישירה במינויים של אנשי מפתח במשרות החשובות בממשל הצבאי, ובעצם כך תרם עוד ל"השתלטות" הצבא על המשרות האזרחיות בממשל. לבכירי המטה הכללי היה זה פתרון טוב. "נוח היה להם", כותב גזית, "לעבוד עם אנשי צבא בייחוד בכל הנוגע למשמעת ולהפעלת מרות. מחוסר ברירה נאלצו למנות לנציגי המשרדים גם אנשים שרמתם בינונית" (גזית, 1985, 75-76).

כך הפכו אנשי צבא לנציגיהם בשטחים של משרדים ממשלתיים אזרחיים. הכפיפות הישירה שלהם הייתה כמובן למטה הכללי ולרמטכ"ל ולא למשרד הממשלתי הנוגע לפעילותם. כך נדונה לכישלון המדיניות שעליה החליט שר הביטחון, דיין, זמן קצר לאחר המלחמה, לפיה יהיה צה"ל אחראי לצד הביטחוני של הפעילות בשטחים ואין הוא אחראי לתוכן או למהות פעולתם של משרדי הממשלה, כל אחד בתחומו. בפועל, הפך צה"ל למגבש המדיניות בשטחים בתחומים האזרחיים, כאשר מעורבות משרדי הממשלה מזערית. מכורח מציאות זו התעצבה בשטחים מדיניות המבוססת על שיקולים צבאיים, גם כאשר מדובר בנושאים אזרחיים.

קציני צה"ל גם לא היססו להשתמש במשאבי הצבא על מנת לממן את צורכיהם של המתנחלים. כזה היה המקרה שבו אלוף פיקוד המרכז, רחבעם זאבי, הקצה כספים מ"קרן אלוף הפיקוד" על מנת לממן את מסיבת החתונה של הנח"לאי ישראל נדיבי (אלדר וזרטל, 2004, 380).

אלוף פיקוד המרכז היה האחראי בפועל לא רק על ניהול חיי התושבים בגדה המערבית, אלא גם על ההתיישבות שם. אלוף הפיקוד פעלו בתחום ההתיישבות באוטונומיה מלאה, וקיבלו החלטות כבדות משקל מבלי לערב את הממשלה. כך, למשל, לא נראתה מוזהר הצהרתו של ראש מועצת קרני שומרון ביולי 1999, לפיה משה יעלון, כאלוף הפיקוד, אישר לו להוסיף אלפיים דונם ליישוב (שלח, 2003, 100).

השפעת התעסוקה בשטחים והלחימה בטרור על ההתכוננות למלחמה

תוצאות מלחמת ששת הימים הביאו לתחום חדש בחשיבה הצבאית ובפעולותיו של הפיקוד הבכיר, והוא הצורך להילחם בטרור או במלחמת הגרילה המתנהלת בשטחים. עקב הסלמתה של הפעילות הצבאית בשטחים בתחום הביטחון השוטף, במיוחד מאז פרוץ האינתיפאדה השנייה בשלהי שנת 2000, נזנחה ההכנה למלחמה כוללת. הפיקוד הבכיר החליט כי הכנת הצבא למלחמה כוללת דוחקת פחות ולכן "שום דבר לא בוער", ואפשר לדחות זאת לעתיד. כך הזניח צה"ל את האימונים ולא הקפיד על שמירת מלאי הציוד הדרוש למלחמה בהיקף רחב. במקביל חזרה היהירות והרימה ראש. הפעם חיזבאללה היה היריב שזלזלו בו. האינתיפאדה השנייה אילצה את צה"ל להקצות אוגדות סדירות ואף לגייס מילואים להגנה על היישובים בשטחים. דו"ח של צה"ל גילה שכ-600 חיילים מועסקים בשמירה על ההתנחלויות בשטחים, ובכך הם מושבתים מכל פעילות צבאית אחרת.

בשנת 2005 גיבש הצבא לאחר דיונים פנימיים ממושכים תפיסת הפעלה חדשה (דוקטרינה צבאית). תפיסה זו נתנה עדיפות לאיום הטרור על פני איום המלחמות הקונבנציונליות והדגישה את מרכיב האש על פני מרכיב התמרון

וכיבוש השטח. כמו כן בוצעו שינויים ארגוניים מקיפים במבנה הצבא (גולן, 2008).

ועדת וינוגרד, שחקרה את מלחמת לבנון השנייה, הצביעה על ההשלכות של התפיסה החדשה:

תפיסת ההפעלה החדשה של צה"ל הייתה אמורה לתת מענה הולם גם למלחמה כוללת, על מרכיביה המסורתיים, וגם לעימות מוגבל במסגרת מה שמכונה לחימה בעצימות נמוכה נגד גורמים מזוינים תת-מדינתיים למיניהם. בתוקף הנסיבות, התרחקות האיום הקונקרטי של מלחמה נגד מדינות ערב במעגל הראשון והחרפת ההתמודדות המזוינת מול הפלסטינים (אנחנו מדברים על האינתיפאדה בשטחים) עוצב עיקר הדגש בפיתוח וביישום תפיסת ההפעלה החדשה על הלחימה המוגבלת הלא-סימטרית, תוך ניסיון לאתר מענים של בניין הכוח והן בהיבטים של הפעלת הכוח. [...] אנו סבורים כי התפיסה החדשה יצרה בעיות בצה"ל בתקופה שלפני המערכה בלבנון. הרעיון כי ניתן להשיג הכרעה במציאת מנופים עקיפים ואפקטים כתחליף למושגי ההכרעה הקלאסית של כיבוש והשתלטות והשמדה [...] תפיסת ההפעלה החדשה הניחה כי הפעלת מהלומה של אש מדויקת המשלבת גורמי תמרון תופעל על כל ממדי המערכה (ועדת וינוגרד, 2007, 49).

בדברי הוועדה יש ביטוי לחלק מן הקיבעון. קצינים רבים שהיו שותפים למלחמה, אף שלא הבינו על מה מדובר, לא אמרו מילה. כי איך ייתכן שהם אינם מבינים מה הם ה"מנופים" הללו? הרבה מאוד פקודות ודיבורים לא היו מובנים למפקדים וחיילים בשדה הקרב.

כך הובילו השליטה בשטחים והצורך להתמודד עם הלחימה בטרור לכשלי חשיבה בקרב הפיקוד הבכיר, שהקדיש את מרב תשומת לבו המקצועית לנעשה בשטחים ולפעילות הטרוריסטית, משמע התמקד ברמה הטקטית, והתעלם מהצורך לגבש תפיסות לחימה גם ברמה האסטרטגית.

התוצאה, כאמור, באה לידי ביטוי בכישלון של צה"ל במלחמת לבנון השנייה. צה"ל היה לצבא שחשיבתו מקובעת. "...יתרה מזו" כותבים שני חוקרים שניתחו את כשלי המלחמה,

כמו שמוכיחה השמדת מערך הרקטות ארוכות הטווח על ידי חיל האוויר של ישראל ביומיים הראשונים של המלחמה, ברשות צה"ל היה מידע אינטימי על אודות המערך הצבאי של חזבאללה. עם זאת, אף שהנתונים היו ידועים, נראה כי משמעותם לא הופנמה. ואם הופנמה, לא טופלה. בשנים 2000-2006 היה צה"ל שקוע בלחימה נגד הטרור ביהודה ושומרון, תפיסות הפעלה חדשות

פותחו כדי להתמודד עם איום זה, ותרבות מבצעית שלמה התפתחה כדי לתת מענה לתנאים הייחודיים ששררו בשטחים. הזירה הלכנונית והאיום אשר נכנה בהתמדה על ידי חזבאללה נותרו מבחינת צה"ל בעדיפות שנייה. מלחמת לבנון שימשה מבחינה זו קו פרשת מים משמעותי עבור צה"ל בהבנת אופיו של האיום, עצמתו, משמעויותיו והמענה המבצעי אשר יש לפתח כדי להתמודד עמו (סיבוני וקוליק, 2009, 58).

על הליקויים בתפיסות, על הקיבעון המחשבתי ועל השפעת הפעילות בשטחים מעיד גם מי שהיה סגן הרמטכ"ל בתקופת מלחמת לבנון השנייה, האלוף משה קפלינסקי:

בעקבות הטרור המתגבר חלחלה להכרתנו ההבנה כי אם לא נדע לטפל בגל טרור המתאבדים, הוא אכן עלול להיות איום קיומי על מדינת ישראל. צה"ל בשנים האלה עשה את אשר נדרש כדי למגר תופעה זו [...] בין השאר הוחלט להעביר את כלל הכוחות הסדירים ללחימה רציפה בטרור וכן הוחלט להסיט משאבים ללחימה זו גם על חשבון התעצמות ארוכת-טווח, וגם על חשבון הזנחת יחידות מחסני חירום (ימ"חים) [...] כן הדגשנו את סוגית המבצעים והפעילויות הכירורגיות על חשבון פעולות גדולות שמסה של כוחות גדולים משתתפת בהם [...] כחלק מתרבות מבצעית זו גם דרשנו ממפקדי החטיבות שלנו לשבת מאחור. אולי שם יצרנו את מה שכונה לאחר מכן בעגה הציבורית "מפקדי הפלזמה" [...] שלא כבעבר, בתקופת הלחימה בטרור המתאבדים הצבא למעשה הפסיק להתאמן [...] צירוף שני גורמים אלה, הלחימה בטרור והקיצוצים החוזרים ונשנים בתקציב הביטחון והשפעתם על תכנית האימונים של הצבא, הביא לכך שצה"ל הגיע ללבנון לא מוכן למשימתו. מפקדי פלוגות לא עברו אימון מרוכז. קצינים אשר מאז גיוסם לצבא עסקו בלחימה בטרור בשטחים מצאו את עצמם בלבנון בפעם הראשונה מובילים פלוגה בהיקף מלא בלי שעברו אימון מסודר עם הפלוגה שלהם. מפקדי גדודים שלא הובילו מעולם גדוד טנקים נשלחו ללבנון; והיו יחידות מילואים אשר במשך שש שנים לא ביצעו תרגיל באש [...] הנקודה הראשונה ששגינו או כשלנו בה כמפקדים הייתה חוסר הצלחתנו הכללי [...] לשנות את התפיסה או את הלך הרוח של הציבור, אבל בעיקר בתוך הצבא פנימה. לא הצלחנו להבהיר, ואולי לא הבנו בעצמנו במידה זו או אחרת, שהעימות עם חזבאללה איננו המשך ישיר לפעולות השוטפות שביצענו בשש השנים שלפני המלחמה ביהודה ובשומרון, אלא זאת מלחמה (קפלינסקי, 2009, 32-19).

ברור שהעסקת חיילי שריון במחסומים מורידה את רמת מוכנותם לתפקידם המבצעי-צבאי שלשמו גויסו, וחטיבת חי"ר שאינה מבצעת תרגיל חטיבתי במשך שנתיים או

שלוש כי היא נמצאת בתעסוקה בשטחים, תתקשה לתפקד כאשר תיקרא להשתתף במלחמה. במלחמת לבנון השנייה נחשפו גישה יהירה להתמודדות עם חיזבאללה, היעדר ציוד, הזנחת העורף, בלבול ומבוכה בצמרת הצבאית, היסוס בהפעלת הכוח. במידה רבה אפשר לקשור בין כל אלה ובין השפעותיהם השליליות של כיבושי מלחמת ששת הימים.

סיכום

פרדוקס הוא שבניצחוננו הצבאי המרשים של צה"ל במלחמת ששת הימים ובכיבוש המתמשך שבא בעקבותיו, נטמנו זרעי פורענות דווקא, שהשפעותיהם השליליות עליו נמשכות עד היום. ניצחון המלחמה היה ל"ניצחון פירוס", שהוביל את הצבא מדחי אל דחי.

צבאות גדולים ובעלי מבנה ביורוקרטי מורכב אינם נוטים בדרך כלל לחדשנות יתרה", כתב אבנר יניב, "הם מקדשים בעצם מבנם קפיאה על השמרים ומרתיעים את פיקודיהם ממחשבה בלתי אורתודוקסית. לכך אפשר לצפות גם כאשר אין למערכת הישגים גדולים להשתבח בהם, וקל וחומר כאשר יש הישגים כה גדולים להתגאות בהם, כמו שהיו לצה"ל עוד טרם חגג את יום הולדתו העשרים. מבחינה זו אחד הדברים הגרועים ביותר שיכולים לקרות לצבא – לכל צבא, כולל צה"ל – הריהו ניצחון מוחץ ולכאורה בלא מאמץ (יניב, 1994, 214-215).

ואכן, הדבר הגרוע הזה קרה לצה"ל. הוא ניצח ניצחון מוחץ וללא עוררין. התוצאה הייתה קיפאון מחשבתי בקרב הקצונה הבכירה והתמקדות ברמה הטקטית, לצד זניחת החשיבה האסטרטגית. בין מלחמת ששת הימים למלחמת יום הכיפורים עשה צה"ל שימוש טקטי מוצלח בכוח הצבאי, אך הדבר רק עודד את הנטייה להתעלם מגיבוש תפיסה אסטרטגית. כך הפכה החשיבה הצבאית ל"סכמטית, קופאת על שמריה, רוויה סתירות וגרושה בהנחות מוצא שכוחן יפה בזמנים אחרים ובנתוני אויב, שטח וזירה אחרים" (יניב, 1994, 241).

הסכמטיות במחשבה הצבאית נשקפה מעצם הדבר שלמרות הרחבתם של גבולות ישראל עד כדי יצירת עומק אסטרטגי, המשיכו מגבשי החשיבה של צה"ל לחשוב במונחים של מדינה קטנה במצור שאינה יכולה להרשות לעצמה נסיגה אופרטיבית או אפילו טקטית. במקום לנצל את מרחבי סיני לתכנון הגנה נידת, העושה שימוש בעומק האסטרטגי החדש, הקים צה"ל על גדות תעלת סואץ את קו מאזינו הישראלי. על מידת הקיפאון המחשבתי יעידו דבריו של האלוף אברהם אדן, מאדריכלי קו בר-לב, שהבהיר באחד מדיוני המטה הכללי כי "את המעוזים תיכננתי על פי הדגם הקומפקטי של נירים

הישוב הקטן כנגב שהותקף על ידי המצרים ב־15 במאי 1948] (גולני, 2002, 213). עוד הוסיפה להשלכות השליליות על צה"ל, הפתאומיות שבה הפך צה"ל מצבא שעיסוקו מלאכת הלחימה, לצבא שהוא גם ריבון בשטח כבוש שנמצאים בו כמיליון תושבים נעדרים מעמד של אזרחים. מיד עם תחילת הכיבוש, נאלץ צה"ל לגבש במהירות, וללא שום הכנה, מערכת ממשל צבאי על כל מרכיביה האזרחיים. אלופים היו למושלים ונאלצו להתמודד עם סוגיות שלא הוכשרו לתת להן פתרונות. עבודת החקיקה היומיומית בשטחים נעשתה גם היא על ידי צה"ל, באמצעות צווים של המפקדים הצבאיים האזוריים, שלהם מוקנית סמכות החקיקה על פי המשפט הבינלאומי. ככל שנתארך משך האחיזה הישראלית בשטחים הכבושים, התפשטה חקיקת המפקד הצבאי לתחומים רחבים, ובכללם אורחות החיים של תושבי השטחים. החקיקה מבית מדרשו של צה"ל יצרה מצב שבו ערכי שלטון החוק, כמו שוויון בפני החוק וודאות החוק, אינם מתקיימים ברמה נאותה. השוויון בין יהודים לפלסטינים אינו קיים בשטחים. צה"ל גם הפך לפטרונם של היהודים שהתיישבו בשטחים, ובמקרים רבים נתן ידו, בין שבגלוי ובין שבעצימת עין, לפעולות אלימות של אלה מול הפלסטינים. השליטה על בני עם אחר, הנמצא בתהליך חיפוש של זהות לאומית, הובילה עד מהרה לעימותים בין צה"ל לפלסטינים. העימותים החלו בהפרות סדר המוניות, ולאחר מכן נמשכו בניסיונות לבצע פעולות טרור. כך, נאלץ הצבא להקצות משאבים רבים לתפקידי שיטור, להשלטת סדר בשטחים, ולמלחמה בטרור בשטחים עצמם ומול תושבי השטחים שהחלו לבצע פעולות בתוך ישראל של הקו הירוק. החרפה בתחום זה חלה עם פרוץ האינתיפאדה הראשונה, בדצמבר 1987, וביתר שאת עם פרוץ אינתיפאדת אל־אקצה, בספטמבר 2000. החיכוך בין מפקדים וחיילים בשטחים ובין הפלסטינים, ובעיקר פעילות צה"ל מול הפלסטינים במהלך שתי האינתיפאדות, הובילו יותר ויותר חיילים ליטול חלק בפעולות חריגות, ובהן הכאת אזרחים, התעללות בעצירים, הריסת רכוש, גניבה מתוך בתים שבהם ערכו חיפושים וכיוצא באלה (בצלם, מאי 2001; בצלם, דצמבר 2007; בצלם, דצמבר 2002). לאלה יש להוסיף את ההשפעה השלילית של פעילות חיילי צה"ל במחסומים שהוקמו ברחבי הגדה המערבית, על נורמות ההתנהגות שלהם, ואת ההשלכה השלילית שיש להטלת עוצר או סגר על התנהגותם של חיילים וקצינים בשטחים. התוצאה הבלתי נמנעת היא התפתחותם של אטימות, רוע והשחתה. הצורך להקצות משאבים כה רבים לפעילות בשטחים בא על חשבון ההכנות למלחמה. אימונים הוזנחו, תורות לחימה חדשות לא פותחו ואת הפיקוד הבכיר אפיין שוב הקיפאון החשיבתי. תפקודו הלקוי של הצבא במלחמת לבנון השנייה היה הביטוי הבולט לכל אלה.

נוסף על כך, הפך צה"ל לשחקן מפתח בתהליך ההתנחלות בשטחים. בתחום זה החל הצבא לשקול שיקולים פוליטיים, מתוך שהוא מעניק גיבוי ולגיטימיות, גם באמצעות עדויות בבתי המשפט, לדרג המדיני, שהחלטותיו בנושא ההתיישבות בשטחים לא

היו מבוססות על שיקולי ביטחון. קצינים בכירים הפכו למיישבים הגדולים של השטחים, וכעבור זמן גם תמכו בהפרת החוק על ידי מתנחלים שהקימו את מה שמכונה "התנחלויות בלתי חוקיות".

ככל שחלף הזמן, התפתחה בצה"ל התפיסה לפיה הישיבה בשטחים הכבושים היא צורך ביטחוני, מעבר לחשיבותם הצבאית כמספקי עומק אסטרטגי. המשך השליטה בשטחים הפך ליעד בפני עצמו, משום שכל פינוי של שטח, או אפילו התנחלות מבודדת, עלול להיתפס בקרב הפלסטינים כחולשה ישראלית. כאשר רמטכ"ל מצהיר כי פינוי התנחלות מבודדת, דוגמת נצרים, הוא סימן חולשה שיחזק את האויב הפלסטיני, הוא מהדק בעצם דבריו את הקשר שבין התפיסה האידיאולוגית של ההתנחלות בשטחים ובין הביטחון (שלח, 2003, 106). פינוי שטח כבוש כמוהו כהודעה בתבוסה צבאית של צה"ל. פשרה שיש בצדה ויתור על שטח כבוש, אפילו הוא מזערי, פירושה "מתן רוח גבית לטרור". מכאן נבעה התנגדותם של בכירי הצבא להסכם השלום עם מצרים, שכלל ויתור על סיני, להסכמי אוסלו, שתוצאתם היא ויתור על רוב הגדה המערבית ולתוכנית ההינתקות, שבה יש ויתור על הישיבה ברצועת עזה.

מלחמת ששת הימים הייתה המשכו של תהליך בחירתה של ישראל בדרך הכוח, ששיאו היה אי-שם בין 1967 ל-1973. אז חגגה ישראל את ניצחונה של הכוח, שמבטאו הנאמן היה צה"ל. ייחודה של המלחמה ב-1967 בעשותה את דרך הכוח הישראלית, שהייתה לאחר 1956 למוסכמה, לעניין שיש להתגאות בו. אמרת-הכנף של הרמטכ"ל, חיים בר-לב, "מהר, חזק ובאופן אלגנטי", הייתה לתיאור חד וברור של המציאות על פי רוב הישראלים (גולני, 2002, 205-206). האירוניה היא, שבימי כהונתו של בר-לב כרמטכ"ל דווקא החלה ההידרדרות של צה"ל לכיוון של צבא "איטי, כוחני ומאד לא אלגנטי". השפעתה הרעה של מלחמת הניצחון על צה"ל עם הכיבוש ממשיכה וגובה את מחירה עד היום.

רשימת מקורות

- אדמוני, י' (1992). עשור של שיקול דעת. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
- אלדר, ע' וע' זרטל (2004). אדוני הארץ. תל-אביב: דביר.
- אלון, י' (1959). מסך של חול. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
- אשר, ד' (2003). לשבור את הקונספציה. תל-אביב: מערכות.
- בג"צ 390/70, עזת מחמד מוסטפה דויקאת, ו-16 אח' נגד ממשלת ישראל, שר הביטחון, המפקד הצבאי של אזור יהודה ושומרון ואחרים.
- בג"צ 302/72, שיח סולימאן חסיין עודה נ' ממשלת ישראל. פ"ד כז (2), עמ' 174.
- בג"צ 606/78; 610/78, סולימאן תופיק איוב ואחרים נגד שר הביטחון ואחרים. פ"ד ל"ג (2), עמ' 113.
- בן-דור, ג' (2009). "התנוונות תפיסת הביטחון בחשיבה הישראלית בעקבות מלחמת ששת הימים". בתוך: לביא א' (עורך). 40 שנות שלטון בשטחים. תל-אביב: אוניברסיטת תל-אביב, מרכז תמי שטינמן למחקרי שלום.
- בצלם (1994). אכיפת החוק על אזרחים ישראלים בשטחים. ירושלים.
- בצלם (דצמבר 2002). התעללות חיילים בפלסטינים בחברון, 3.12.02. http://www.btselem.org/Download/200212_Hebron_Barbershop_Abuse_Heb.pdf
- בצלם (מאי 2001). מעשים שבשגרה – מכות והתעללויות בפלסטינים על-ידי כוחות הביטחון במהלך אינתיפאדת אל-אקצה. ירושלים.
- בצלם (דצמבר 2007). מצב זכויות האדם בשטחים הכבושים: סיכום לשנת 2007. http://www.btselem.org/Download/200712_Annual_Report_Heb.pdf
- ברטוב, ח' (1979). דדו, 48 שנה ועוד 20 יום. תל-אביב: מעריב.
- גולן, א' (8 בפברואר 2008). כישלוננו של הצבא, אחריותם של המדינאים. אופקים חדשים.
- גולני, מ' (2002). מלחמות לא קורות מעצמן. תל-אביב: מודן.
- גורדון, ש' (2008). 30 שעות באוקטובר. תל-אביב: מעריב.
- גזית, ש' (1985). המקל והגזר. תל-אביב: זמורה ביתן.
- דברי הכנסת (12 ביוני 1968). כרך 52.
- דיין, מ' (1982). אבני דרך. ירושלים: עידנים דביר.
- הופנונג, מ' (1991). ישראל – ביטחון המדינה מול שלטון החוק, 1948-1991. ירושלים: נבו.
- הורביץ, ד' (1985). "הקבוע והמשתנה בתפישת הביטחון הישראלית". בתוך יריב א' (עורך). מלחמת ברירה. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד, עמ' 57-115.
- הראל, ע' (26 בספטמבר 2003). "צה"ל בשירות המתנחלים". בתוך אילן ש' (עורך). מחיר ההתנחלויות (מוסף מיוחד). תל-אביב: הארץ.

- ועדת וינוגרד (אפריל 2007). הוועדה לבדיקת אירועי המערכה בלבנון 2006. דין וחשבון חלקי.
- טבת, ש' (1969). קללת הברכה. תל-אביב: שוקן.
- טל, י' (1996). ביטחון לאומי – מעטים מול רבים. תל-אביב: דביר.
- יניב, א' (1994). פוליטיקה ואסטרטגיה בישראל. תל-אביב: ספרית פועלים.
- לוי, י' (2003). צבא אחר לישראל, מיליטריזם חומרי בישראל. תל-אביב: ידיעות אחרונות.
- נדל, ח' (2006). בין שתי מלחמות, 1967-1973. תל-אביב: מערכות.
- סיבוני, ג' וא' קוליק (אוקטובר 2009). סיכום – מלחמת לבנון השנייה כִּקְו פרשת מים, צבא ואסטרטגיה. 1(2), עמ' 55-60.
- פדהצור, ר' (16 במארס 1990). "גדיים שהיו לתיישים". תל-אביב: הארץ.
- פדהצור, ר' (1996). ניצחון המבוכה. תל-אביב: ביתן.
- פרס, ש' (1965). השלב הבא. תל-אביב: עם הספר.
- קפלינסקי, מ' (אוקטובר 2009). צה"ל בשנים שלפני המלחמה, צבא ואסטרטגיה. 1(2), עמ' 19-23.
- רבין, י' (1977). פנקס שרות. תל-אביב: מעריב.
- רוזנטל, י' (עורכת). (2005). יצחק רבין ראש ממשלת ישראל, 1974-1977 ו 1992-1995, מבחר תעודות מפרקי חייו, כרך ראשון: 1922-1967. ירושלים: גנוך המדינה.
- שיף, ז' (9 באוגוסט 1999). "חשש מצבא פוליטי". תל-אביב: הארץ.
- שלח, ע' (2003). המגש והכסף. אור יהודה: כנרת, זמורה-ביתן.
- ששון, ט' (מארס 2005). חוות דעת בנושא מאחזים בלתי מורשים מוגש לראש הממשלה אריאל שרון. <http://www.pmo.gov.il/NR/rdonlyres/0A0FBE3C-C741-46A6-8CB5-F6CDC042465D/0/sason2.pdf>

מיקוחים פוליטיים על האדמות ועל העתיד של המדינה: מדיניות ישראל כלפי השטחים שנכבשו ב־1967

גדעון דורון ומעוז רוזנטל

מבוא

מאז מלחמת ששת הימים, מיישבת ישראל אוכלוסייה יהודית גדולה בשטחים שכבשה ממצרים, סוריה וירדן. ממצרים, ישראל כבשה את חצי האי סיני, מסוריה, את הגדה המזרחית של הכנרת ואת רכס הרי הגולן המקיף אותה, ומירדן, את השטח שבין נהר הירדן ל"קו הירוק" (קרי קו הפסקת האש בין ישראל וירדן ב־1949). אזור זה בישראל מכונה יהודה ושומרון (יו"ש) או השטחים הכבושים, ובמקומות אחרים הוא מכונה הגדה המערבית. נכון ל־2007 היו בגדה המערבית יותר משני מיליון תושבים ערבים־פלסטינים לצד כ־300,000 יהודים הגרים בהתנחלויות נפרדות.¹

מפעל ההתנחלויות בשטחים הללו מביא עמו כמה פרדוקסים במדיניות ציבורית. למרות שאינו נתמך רשמית על ידי מדיניות ממשלות ישראל, ניתן לו גיבוי ביורוקראטי רב־משמעות. את האינטרסים של פעילי מפעל זה מייצגות בכנסת ובממשלה מפלגות המכונות "הימין הקיצוני". מאז הופעתן של מפלגות אלה על המפה הפוליטית בתחילת שנות השמונים של המאה ה־20, הן הפגינו נטייה להפכפכנות פוליטית: מדי פעם בפעם הן מתאחדות, ומתפצלות ואחר מתאחדות מחדש. הסוגיה העיקרית, ולעתים אף היחידה, שמעסיקה מפלגות אלה הינה יישובם של יהודים בגדה המערבית. עם זאת, כאשר הממשלות מחליטות לקיים שיחות רציניות עם הפלסטינים בדבר אפשרות של נסיגה משטחים אלה, הצעדים מיושמים בדרך כלל כמעט ללא התחשבות באינטרסים של המתנחלים. על כן, לגבי ישראל, כאשר מפלגות הימין הקיצוני הסכימו להיות שותפות בממשלות ימין שהתבססו על קואליציות־זכות־מינימלית, הן השכילו לרכוש

1 שנתון סטטיסטי לישראל (2008). לוח http://www.cbs.gov.il/shnaton59/st02_09x.pdf 2.9

להן מעמד של שחקניות וטו (Veto Players) מפלגתיות (Tsebelis, 2002).² בממשלות שכאלה, נציגי המפלגות הפעילו את השפעתם כדי להפנות משאבים למטרות המדיניות המועדפות עליהן (קרי מפעל ההתנחלויות). אך כאשר התבצעו בממשלות הללו חילופי גברי ונכנסו אליהן מפלגות מרכז-שמאל, והמדיניות נהייתה פחות נחרצת בתמיכתה בהתנחלויות או, במקרה הרע, הממשלה התחילה לתמוך בפינוי, איבדו מפלגות הימין הקיצוני את בסיס הכוח שלהן וכן את גישתן לתקציבי הממשלה.

נקודת מבט זו תואמת את נקודת המבט של המיקוח המתנהל בדמוקרטיה בנוגע לעיצוב מדיניות ציבורית (Doron and Sened, 2001). נקודת מבט זו מניחה כי לכידותו של תהליך המדיניות ויכולתו להשיג תוצאות תלויות בשחקניות הווי המפלגתיות והממסדיות המעורבות בתהליכים הללו כחלק מהקואליציה השולטת. מן הסתם, שחקניות שכאלה יטילו וטו על תהליכי מדיניות או יעצבו אותם כך שיתאימו לרצונותיהן, או, לחילופין, יטילו וטו על מבנה המדיניות או יישומה (Cox and McCubbins, 2001). אף על פי כן, יציבות הקואליציה השולטת וגמולם של חבריה תלויים ביכולתם לצבור הישגים במהלך תהליך המיקוח. תהליך זה עשוי לקבל ביטוי באופנים שונים ובנסיבות שונות. אך תוצאותיו תלויות בקונפליקט ובאסטרטגיה לא פחות משהן תלויות בחוקי המשחק המבניים (Doron and Sened, ibid).

הניתוח המוצג להלן מלמד כי שומה על ראשי הממשלות של ישראל, המתפקדים במערכת פרלמנטארית רב-מפלגתית, לעשות שני דברים: לתחזק את הקואליציות שלהם ובו בזמן למזער את הסיכויים לחיכוך או סכסוך עם ארצות-הברית בענייני מדיניות. לרוב, ארצות-הברית מעודדת את ישראל, באמצעות לחצים בדרגות שונות, לסגת מן השטחים לרבות ההתנחלויות. מאחר שארצות-הברית נחשבת בת-בריתה האסטרטגית העיקרית של ישראל, מדינה מזרח-תיכונית קטנה זו רגישה ביותר למסרים שמגיעים מצפון אמריקה לגבי מדיניות ההתנחלויות (Bar-Siman-Tov, 1998). כל עוד הלחץ לא היה חזק מדי, ראשי ממשלות ישראל מהאגף הימני של המפה הפוליטית כללו את מפלגות הימין הקיצוני בממשלותיהם ובכך הקנו להן מעמד של שחקניות וטו. במקרים אלה, המימון הממשלתי שניתן להתנחלויות גדל.

אבל כאשר הלחצים הבין-לאומיים שהופעלו כנגד ממשלת ישראל החמירו בעוצמתם, ראשי הממשלות נכנעו לדרישות ארצות-הברית. מנקודת המבט של מפלגות הימין הקיצוני נראה כי בין שהסיבה היא האידיאולוגיה ארוכת-הטווח של המפלגות הללו ובין שהסיבה היא רגישותן לבוחריהן, כמעט תמיד הן בחרו לקיים את

2 המושג קואליציה-זוכה-מינימלית (Minimum Winning Coalition) מבית האולפנא של Riker (1962) פירושו שגורל הקואליציה מספיק כדי למשול ולא יותר. במצב כזה, כאשר בישראל הקואליציה מורכבת, נאמר, מ-63 חברים שמתוכם חמישה הם מן הימין הקיצוני, חמשת אלה נעשים לשחקני וטו ובכוחם להפיל את הממשלה עם צירוף קולותיהם לאופוזיציה בהצבעת אי-אמון.

הבטחותיהן לבחוריהן על מנת לשוב ולזכות בתמיכתם. על כן, מפלגות הימין הקיצוני היו חייבות לפרוש מממשלות שהחלו לנוע "שמאלה" לכיוון של הסדר עם הפלסטינים. מכאן, שאף על פי שהמפלגות הללו היו מסוגלות להשפיע בכיוון של הפניית תקציבים להתנחלויות כל עוד השכילו לאגור כוח פוליטי פורמלי, לא היה באפשרותן להגיע לעמדת וטו בענייני פינוי התנחלויות. עם זאת, מצב זה, שלא בכוונה, הציב אותן בעמדת וטו אחרת: וטו המכריע מי יישם את הפינוי – הימין הפוליטי הישראלי או השמאל הפוליטי הישראלי.

על כן, מה שמקיים את מפעל ההתנחלויות הוא שילוב בין מוסדות ומדיניות ברמת המאקרו לאינטרסים ברמת המיקרו. כמו ביחס לניסיונות הבנה של "פאזלים" פוליטיים אחרים, המטרה המעשית של הניתוח היא להבין את מהות השילוב שבין ניתוח מוסדי ברמת המאקרו וזיהוי מערך התמריצים שהם מייצרים, ובין היחסים בין הגורמים המרכזיים ברמת המיקרו שביכולתם לשמר את המסגרת הכללית (Bates, 1988). וזה הרכב המאמר: החלק השני מספק את הקשר לבעיה המחקרית; החלק השלישי מציג את ההתפתחויות, התמורות וההישגים של הימין הקיצוני הישראלי מאז 1967; הסיום מסכם את טיעונינו.

בחינת הבעיה המחקרית בהקשרה הפוליטי: בולטות נושא מפעל ההתנחלויות במרחב המדיניות הישראלי

מקור היווצרותם של נושאים פוליטיים וסוגיות פוליטיות המאפיינים את המרחב הרעיוני שבו פועלות מערכות פוליטיות ואת תכניהן הנובע מהן אינו תמיד ברור (Riker, 1980). עם זאת, כאשר סוגיות פוליטיות עולות על סדר היום, הן פועלות במקביל לממדים פוליטיים ברורים המפרידים בין שחקנים פוליטיים ומאפיינים את עמדותיהם על פי ממדים אלה. הפרדות שכאלה מאפשרות לשחקנים הפוליטיים להפגין את בידולם הרעיוני בממדים שונים, למשוך אליהם את קולות הבוחרים ולהפנות תקציבים למטרות שנבחרו, מתוך קיום יחסי הדדיות בתוך המסגרות שאליהן נבחרו (Austen-Smith & Banks, 1988). במקרה הישראלי, היה זה אירוע אקסוגני ששינה את המרחב הפוליטי, שכן הוא הציג נושא חדש: מלחמת ששת הימים שבה כבשה ישראל שטחים ממדינות ערב – שטחים שבהם אוכלוסייה פלסטינית אזורית. מיד לאחר המלחמה, הופיעה על סדר היום כסוגיה פוליטית השאלה אם ליישב אזרחים יהודים בשטחים אלה. כפי שנראה להלן, לסוגיה זו היה קשר לממדים החשובים ביותר ולנושאים שפיארו את מרחב המדיניות הישראלי ואשר הגדירו את הבריתות והיריבויות הפוליטיות החל בתקופה שלפני הקמת המדינה וכלה במלחמת ששת הימים. כפועל יוצא מכך, השחקנים הפוליטיים החלו להגדיר את עצמם ביחס לסוגיה חדשה זו. כפי שעשוי לקרות עם נושאים חדשים וסוגיות חדשות במערכות פוליטיות,

הופעתם הביאה לעלייתן של נאמנויות פוליטיות חדשות שבהדרגה הגדירו את תכני מרחב המדיניות המאפיין את המשטר הפוליטי בישראל עד עצם היום הזה. התמורות בנאמנויות היו, למשל, מצד תומכי תנועת העבודה שהחלו לתמוך בהתנחלויות אזרחיות בשטחים הכבושים. באופן מסורתי, שחקניות אלה של תנועת העבודה תמכו בקו הסוציאליזם הריכוזי, שהיה אמור למקם אותן בעמדה שמאלית בממד הכלכלי-חברתי לצד קבוצות שמאל שמחד גיסא התנגדו לכיבוש מראשיתו אך מאידך גיסא תמכו במפעל ההתנחלות. עם זאת, נאמנויותיהן החדשות הגדירו אותן כשייכות לאותו מחנה פוליטי המונה גם את דובריו המסורתיים של הימין הישראלי (Naor, 2005a). נראה כי יהודים דתיים, כחלק מתפיסתם את תקומתה של מדינת ישראל כתחילת תהליך גאולתו של עם ישראל, עם שמתהווה מתוך ריבונות, כיבוש והתנחלויות, היו אמורים לתמוך בהתלהבות בהקמתן של התנחלויות אזרחיות בשטחים הכבושים. למרות זאת נמצא כי יש בהם שהתנגדו בתקיפות לכיבוש ולהתנחלויות, מתוך חשש שאלה יוליכו להיווצרותה של מדינה אנטי-דמוקרטית אשר תנפץ את חזון המדינה היהודית הדמוקרטית (Leibowitz and Egan, 1986). זאת ועוד, נראה שאפילו בתוך הגושים הפוליטיים היציבים יותר, אופן התייחסותן של המפלגות הפוליטיות לנושא ההתנחלויות היה טנטטיבי ותלוי-הקשר. הן נעזרו בנושא בעיקר על מנת למנף אותו פוליטית במסגרת האפשרויות שהיו קיימות אז בתוך מערכת ההזדמנויות הפוליטיות (Doron, 2003).

במהלך שנות השבעים והשמונים של המאה ה-20, קיבל נושא ההתנחלות ביטוי בולט בשני ממדים מרכזיים: בממד החילוני-דתי, שאפיין את יחסי הגומלין שהתקיימו בין המדינה לחברה. ממד זה מבוסס מצד אחד על עמדות הגורסות שעל המדינה להיבנות על בסיס הדת (קרי תיאוקרטיה), ומצד אחר על עמדות הגורסות שלמדינה אסור להתערב בענייני דת. בהכללה, יהודים מסורתיים תמכו בשמירת השטחים ויישובם כחלק מהמחויבות הדתית שלהם (סמוחה, 1993). הממד הנוסף שעליו בולטת סוגיית ההתנחלויות הינו הממד האידיאולוגי. ביטוי של הממד הזה הוא בסכסוך הערבי-ישראלי ובהגדרתם של בוחרי ימין ושמאל על בסיס עמדותיהם לגבי רמת הפייסנות הנדרשת כלפי הערבים בכלל והפלסטינים בפרט. באופן מסורתי, השמאל תמך בפייסנות כלפי הערבים כאסטרטגיה כללית, שמטרתה לשמר את קיומה של ישראל כמדינה יהודית בסביבה עוינת שתוכל לפחות לסבול את קיומה (Naor, ibid). הימין, לעומת זאת, זוהה עם עמדה פחות פייסנית כלפי הערבים. עמדה זו מציעה פתרונות אפשריים שונים לסכסוך הערבי-יהודי, ובכללם השאיפה להתפרס על כלל השטח הכלול בתוך גבולותיה ההיסטוריים של ארץ-ישראל. ההתפרסות תימשך עד אשר (אם בכלל) יקבלו הערבים את קיומה של ישראל ככוח שליט המושל בלגיטימיות בשטחים שבין הירדן (ויש שטוענים – משני צדדיו) ובין הים התיכון (Naor, 2005b). על כן, סוגיית הלגיטימיות של מפעל ההתנחלויות השפיעה על הזירה הישראלית המקומית

ובדרכים רבות כנראה הגדירה את עצם אופיו של מרחב הנושאים הפוליטי (סמוחה, 1993; Kimmerling, 1999; Yiftachel, 1998; Peled & Shafir, 1996; Ram, 1999).

מאחר שהנחנו שמהלכן של סוגיות אלה הינו דינאמי ותלוי-הקשר, ושלב הניתוח נמצא את עלייתן של הסוגיות והמהלכים הפוליטיים שעשו פוליטיקאים על מנת לצבור הון פוליטי (דורון, שם), נבחן להלן את האופן שבו הושפע המשחק הפוליטי ממפעל ההתנחלויות. כמו כן נבחן עניין חשוב לא פחות – באיזו מידה הושפע מפעל ההתנחלות מהמשחק הפוליטי הפנימי בישראל.

הימין הקיצוני והפוליטיקה הקואליציונית הישראלית

בחלק זה של המאמר נציג שלושה עניינים. בראשון נסקור היסטורית את השורשים האידיאולוגיים והעממיים של הימין הקיצוני הישראלי. בשני נמנה את הסיבות לשינוי שחל בדרך הפעילות הפוליטית של הימין הקיצוני, במיוחד משלב התארגנות ההמונים לשלב הממוקד בקידום האינטרסים שלהם באמצעות הזירה הפרלמנטאית. בחלק השלישי ננתח את האופן שבו הימין הקיצוני משיג עמדת כוח בכנסת במגבלות שמציבה המערכת הפוליטית בישראל.

התגבשותו של הימין הקיצוני בישראל: מהגבעות לכנסת
השטחים שכבשה ישראל במלחמת ששת הימים חיזקו והגבירו את מובהקותו של הפילוג האידיאולוגי שהיה קיים זה מכבר במערכת הפוליטית הישראלית. פילוג זה הציב זו לצד זו שתי השקפות מנוגדות לגבי תפקידן של החברה הישראלית והמדינה ולגבי ההקשר שבו הן נמצאות (סמוחה, 1993). ההשקפה הראשונה, המזוהה עם הימין הפוליטי הישראלי, תופסת את ישראל כחברה המבוססת על המשכיותה של הממלכה היהודית התנכית העתיקה. כפועל יוצא, אחד הצווים המרכזיים, מפורשים או מובלעים, של גישה זו הוא כיבושן של אדמות שהן חלק מארץ-ישראל, אשר בעבר ישבו בהן אנשי הממלכות העתיקות הללו וקיימו את מרכז הווייתם באזור שכיום מכונה הגדה המערבית. על כן, במסגרת מימושו של חזון זה, שאלת זכותו של משטר חילוני קיים לצוות על נסיגה מן השטחים הינה בעייתית. בעיני הימין הקיצוני, אין לשום משטר ישראלי חילוני קיים כל זכות לסגת משטחים אלה. ההשקפה השנייה, המזוהה עם המרכז והשמאל המתון בישראל, תופסת את המדינה הציונית ככזו שנועדה לפתור את "הבעיה היהודית" המודרנית (כלומר היות היהודים במצב גלותי – עם/לאום ללא ארץ) בטריטוריה שיש לה זיקה למקום הולדתו ההיסטורי של העם היהודי. בהתאם לכך, אם יש בהעברת השליטה על שטחים אלה למדינות ערב כדי להפחית את רמת הסכסוך באזור, אזי זהו הצעד הנכון שיש לנקוט בו (שם).

מבחינה פוליטית, עד 1977, שנת המהפך הפוליטי, היוזמות לבניית התנחלויות בשטחים הכבושים התבססו על שני מקורות מרכזיים. מקור אחד היה תומכי הרעיון של "ארץ-ישראל השלמה", שפעלו בתוך המרכז הפוליטי, כאשר הבולטים שבהם היו שרי ממשלה של "המערך". מקור התמיכה האחר היה מפלגת "הליכוד" הוותיקה, שרק החלה את עלייתה הפוליטית בעקבות חבירה לגח"ל (גוש חרות ליברלים) עם כמה מפלגות ימניות קטנות. מפלגה זו עודדה את מאמצי ההתנחלות האזרחיים מספסלי האופוזיציה. בשנת 1973, מנהיגיה המרכזיים של תנועת ההתנחלות שחברו לליכוד והתמודדו איתה בבחירות, הביאו אותה בסיבוב הבחירות הבא שהתחולל בשנת 1977 לעמדת הכוח השליט בפוליטיקה. מפלגת הליכוד גמלה לתומכיה בהתנחלויות באמצעות משרד ראש הממשלה ומשרדי ממשלה נוספים (Sprinzak, 1991: 61-69). מקור תמיכה נוסף להתנחלויות הגיע מחוץ לכותלי הממשלה בדמותה של תנועת אזרחים בשם "גוש אמונים". תנועה זו הייתה ארגון לא-ממשלתי, ובשנות השמונים תפסה את מקומה מועצת יש"ע (יהודה, שומרון ועזה). פעילי ארגון גוש אמונים היו בעיקר צעירים, דתיים ולאומנים שקבעו להם למטרה ליישב את ארץ-ישראל השלמה והאמינו שהם מקיימים מצווה ביישובם של השטחים שנכבשו ב-1967. פעילויותיו של הארגון התמקדו בחתירה תחת הצבא והממשלות המכהנות. עד 1981, ה"גוש" נכלל במפלגה שהייתה הנציגה ה"טבעית" שלו, המפד"ל (מפלגה דתית לאומית).

את המפד"ל הובילה ההנהגה המסורתית של המגזר הדתי-לאומי. הנהגה זו כרתה ברית עם מפלגת העבודה (תחילה מפא"י ואחר כך המערך) והייתה שותפה בכל הממשלות, ובתוך כך שימרה פשרה מתמשכת ומתועדת שנקראה "הסכם הסטטוס קוו" של 1947 (דורון, 2006, 155:54). הסכם זה, שנחתם בין נציגי הקהילה הדתית לנציגי הקהילה החילונית, שימר את ישראל כמייצגת את עקרונות היהדות (הלכה) מבלי שתהפוך למדינת הלכה. אף על פי כן, רוח הפשרה לא תאמה את הציווי הדתי ליישב את ארץ-ישראל השלמה. בסופו של דבר, המפד"ל פרשה מהממשלה ב-1976, כשממשלת העבודה פגעה בחוק השבת.³ בעקבות כך הוגשה לכנסת הצעת אי-אמון בממשלה והממשלה התפרקה (רבין וגולדשטיין, 1979, 538-540). כשעלה הליכוד לשלטון ב-1977, הצטרפה המפד"ל לממשלת הליכוד.

האיום הממשי הראשון לחזון ארץ-ישראל השלמה הגיע מנשיא מצרים, אנואר סאדאת. בנובמבר 1977, הוא החליט להגיע לישראל על מנת לקדם הסכם שלום בין שתי האומות. עד שנת 1982, יוזמה זו הובילה לנסיגת הכוחות הישראליים ופינוי ההתנחלויות האזרחיות מחצי האי סיני. פינוי ימית, יישוב חדש שהוקם על חוף הים התיכון, היה אלים. אף על פי כן, לא הוצב אתגר ממשי בפני ממשלת הימין שכן מדובר סיני מעולם לא נחשב חלק מארץ-ישראל השלמה. המשא ומתן על הסכם השלום

3 הממשלה הטיסה מטוסי קרב מארצות-הברית לישראל בערב שבת.

הוביל את הישראלים והמצרים לשיחות על עתיד הגדה המערבית ורצועת עזה. את השיחות הללו הוביל מנהיג המפד"ל, יוסף בורג. יתרה מזאת, בשנת 1979 קבע בית המשפט העליון של ישראל שהקמתן של התנחלויות חדשות חייבת להיות במסגרת שלטון החוק. למרות עוינותם של גוש אמונים ותומכי הליכוד שבו, ראש הממשלה, מנחם בגין, שלא נחשד כאיש שמאל, לא מחה על קביעה זו. על כן, אפילו תחת הליכוד, לא היו ההתנחלויות מוגנות מפני פינוי (Zertal and Eldar, 2007: 355-361). הקרע בין הנהגת ה"גוש" ובין המנהיגות הוותיקה של הימין עמד בפתח: המשמר הישן לא מילא את ייעודו האמיתי. בשלו התנאים להקמתה של מפלגה חדשה.

בניית בסיס הבוחרים של הימין הקיצוני הישראלי לאחר חתימת הסכם השלום בין ישראל למצרים ב-1978, במאמצם למנוע את הנסיגה ממדבר סיני, חברו אנשי "גוש" מרכזיים לחברי כנסת מהליכוד לשעבר והקימו מפלגה חדשה. מפלגה זו, "התחייה", הייתה המערכה הראשונה בהתהוותה של מפלגת ימין קיצוני לאחר מלחמת ששת הימים. התחייה הייתה זרוע ההשפעה הפוליטית של ההתנגדות שפעלה בשטח נגד הנסיגה מהשטחים שנכבשו ב-1967. במילים אחרות, המפלגה נהייתה התגלמותו הפוליטית הרשמית של אידיאל ארץ-ישראל השלמה (Sprinzak, ibid). מפלגת התחייה השתתפה בבחירות בשנת 1981 וזכתה בשלושה מנדטים.⁴ אך התחייה לא הצליחה לעצור את הנסיגה מסיני. במהלך שנות השמונים של המאה ה-20, התחייה נכנסה לקואליציה כשותפתה של הליכוד, מאחר שבאותן שנים לא קידם הליכוד תהליך שלום עם שותף ערבי. בכנסת ליכדה התחייה כוחות עם תנועת "צומת", שהקים הרמטכ"ל לשעבר, רפאל איתן. ההצדקה שסיפקה צומת לעמדתה הימנית חסרת הפשרות שעל ישראל להמשיך לשלוט בשטחים, לא התבססה על תפיסה דתית-היסטורית של מדינת ישראל והחברה שבה אלא על ניתוח גיאוגרפי-אסטרטגי, ביטחוני. היבט נוסף שבידל את צומת מהתחייה היה עמדתה החילונית האנטי-דתית. בגין מתחים אידיאולוגיים שפרצו ב-1988 סביב סוגיית המדינה והדת, וכן בשל חיכוכים אישיים, התפרקה מפלגת התחייה, ומנהיגה, רפאל (רפול) איתן, וצומת התמודדו בבחירות הכלליות בנפרד.

שתי מפלגות ימין קיצוניות נוספות נוסדו בשנות השמונים: "מולדת" ו"כ"ך". מולדת זכתה בשני מנדטים. כמו התחייה, גם מולדת תמכה בתפיסת ארץ-ישראל השלמה מתוך הצגת הצדקות גיאוגרפיות ודתיות על מנת לתמוך בעמדה זו ועל מנת לרכוש הסכמה ציבורית רחבה. עם זאת, בניגוד לתחייה, מולדת קראה לטרנספורם של ערבים הן מישראל עצמה הן מהשטחים הכבושים. כ"ך, בהנהגת הרב מאיר כהנא,

4 שלושה מנדטים נוספים קיבלה מפלגה חדשה של מזרחיים דתיים בשם תמ"י (תנועת מסורת ישראל).

תמכה אף היא במדיניות הטרינספר, ובסופו של דבר נפסלה מהתמודדות פוליטית ב-1988 בשל עמדותיה הגזעניות כלפי ערבים (Sprinzak, 2000). שלוש מפלגות הימין הקיצוני – התחייה, מולדת וצומת – נחשבו לחברות לגיטימיות בקואליציה כאשר הליכוד הרכיבה אותה ולא הייתה מעורבת בתהליך פיוס כלשהו עם שותף ערבי. במהלך כל התקופה הזאת, מספר חברי הכנסת שייצגו את המפד"ל לא עלה על חמישה. המפלגה המצטמקת המשיכה לכהן בכל הממשלות ששלטו במהלך שנות השמונים. עם זאת, במשטרים פרלמנטאריים בעלי שיטת בחירות של ייצוג יחסי, בשל החובה המוטלת על ראשי הממשלות להרכיב קואליציה שלטונית על בסיס התפלגות הנציגים בפרלמנט, אפילו למפלגות שמייצגות פחות מחמישה אחוזים מהפרלמנט יש יכולת השפעה רבה על המדיניות הציבורית, זאת מבלי ש"תנועתן" וגמישותן האידאולוגית תחרוג באופן מובהק מהעמדות והעדפות של תומכיהן (Duverger, 1952; Schofield and Sened, 2005). על כן, במהלך כל שנות השמונים של המאה ה-20, מיצבו את עצמן מפלגות הימין הקיצוני של ישראל בפינה של מרחב הנושאים הפוליטי שדחתה, בקוטבה המתון, כל פשרה טריטוריאלית, ובקוטבה הקיצוני תמכה בטרנסספר של כלל הערבים מישראל ומן השטחים. גיוון זה בתוך הימין הקיצוני השתקף גם בעמדות המפלגות לגבי סוגיות אחרות. לשון אחר, צומת דגלה בהשקפת עולם חילונית ביחס למדינה ולסוגיות דתיות, ואילו לתחייה ולמולדת היו עמדות לא עקביות בנושא, וכך דגלה בהשקפת עולם דתית במיוחד לגבי סוגיות אלה (Sprinzak, 1991, ibid).

במהלך שנות השמונים, התגבש מאזן קולות וכוחות בין שני גושים פוליטיים. מצד אחד, הליכוד עמד בראש גוש מפלגות הימין והמפלגות הדתיות, ומצד אחר, העבודה הובילה את גוש מפלגות השמאל והמפלגות הערביות. אף על פי שחברי השמאל נשענו לעתים על המפלגות הערביות על מנת לחסום את היווצרותה של קואליציה ימנית-דתית, הן כמעט אף פעם לא שקלו ממש לצרפן לקואליציות השמאל שלהם. נראה כי מנהיגי השמאל העדיפו לצרף מפלגה חרדית לא-ציונית לקואליציה בהנהגתם מאשר מפלגה ערבית לא-ציונית. כך קרה, למשל, בשנות התשעים, כאשר יצחק רבין הרכיב את ממשלתו ב-1992 ואהוד ברק ב-1999. אלא ששמעון פרס, מנהיג גוש השמאל בשנות השמונים, התייסר מעט מאוד בנוגע לדילמה זו. בהנהגתו, גוש העבודה לא השכיל לנצח את גוש הליכוד ולפיכך הוא לא קיבל את שרביט מרכיב הקואליציה מנשיא המדינה. בשל התיקו הפוליטי שהתקבל ב-1984, שני מנהיגי המפלגות הליכוד והעבודה, יצחק שמיר ושמעון פרס, החליטו להקים ממשלת אחדות ברוטציה: בשנתיים הראשונות כיהן האחד כראש ממשלה, ובשנתיים שלאחר מכן כיהן השני. לאחר הבחירות שהתקיימו ב-1988, הסדר זה של ממשלת אחדות (אך בלי רוטציה) אומץ בשנית, ונמשך עד 1990. לליכוד, ריבוי המפלגות החדשות לא סיפק את מספר המנדטים הנחוץ להרכבת קואליציה-זוכה-מינימלית. המפלגות הערביות לא היו מוכנות, כמובן (ואף לא הוזמנו) להצטרף לקואליציה ציונית. ב-1990, קרסה השותפות

בין הליכוד לעבודה והולידה קבינט ימני בהנהגת הליכוד ובהשתתפות מפלגות הימין הקיצוני והמפלגות הדתיות (Doron, 1993).

היווצרותה של שחקנית וטו מפלגתית מוגבלת

בשנים 1990–1992, ראש הממשלה דאז, יצחק שמיר, איש הליכוד, הצליח להנהיג קואליציה-הזוכה-מינימלית. במהלך שנתה הראשונה של קואליציה זו, היה נראה שראש הממשלה יוכל לשמור על כוחו ולנצח בבחירות הבאות (Doron, ibid). אף על פי כן, החלו לצוץ בעיות בעקבות יריבויות תוך-מפלגתיות בליכוד. יתר על כן, כאשר האמריקאים לחצו על שמיר ב-1991 לקדם תהליך של שלום עם הפלסטינים ועם מדינות ערב (שלום שיכלול כמובן גם פינוי התנחלויות), נאלץ שמיר לתמך כן שלא יכעיס את גורמי ההשפעה השונים – מפלגות הימין הקיצוני מצד אחד והאמריקאים מצד אחר.⁵ על כן, נענה שמיר להזמנת הממשל האמריקאי לשיחות הבין-לאומיות שהתקיימו במרדכי ב-1991, ומאוחר יותר בווינגטון, בתוך שהוא מעכב ומונע כל פריצת דרך של ממש במשא ומתן. כאשר המשלחת הישראלית לשיחות בווינגטון נקטה באסטרטגיה זו, והציגה הצעת-סרק בדמות אוטונומיה פלסטינית בשטחים שישראל כבשה במלחמת ששת הימים, חמשת חברי הכנסת מטעם שתי מפלגות הימין הקיצוני, צומת ותחייה – שותפות חיוניות בקואליציה-הזוכה-מינימלית של שמיר שמנתה 65 חברי כנסת בלבד – פרשו מהקואליציה.

מעברן של מפלגות אלה אל האופוזיציה סלל את הדרך לבחירות חדשות (Schlaim, 1994). הימין הפסיד בבחירות למרות שזכה במספר קולות כמעט זהה לזה שזכה לו השמאל. אף על פי שהסיבות לניצחון השמאל היו רבות (Doron, 1993), שתי סיבות הן מכריעות לענייננו: האחת, עמדתו האידיאולוגית חסרת הפשרות של הימין הקיצוני דחקה את שמיר מהמרכז הפוליטי והעבירה ממנו את קולות המצביעים המתונים לטובת יצחק רבין, מנהיג העבודה. האחרת היא הגיוון הפנימי בימין הקיצוני שהוליד פילוגים במפלגות הקיימות, ובכך הוביל רבים ממצביעי הימין הקיצוני לבחור במפלגות שלא עברו את אחוז החסימה בבחירות, שעמד באותה עת על 1.5% (דורון, 1996).

דפוס מפתיע התגלה במהלך שנות התשעים של המאה הקודמת. בשל החלטתו שלא לשאת ולתת על שלום, הפיל הימין הקיצוני ממשלה וקיבל במקומה ממשלה שעשתה ויתורים מרחיקי-לכת אף יותר. הסיבה האסטרטגית ברורה: כאשר לא מתקיים כל תהליך שלום, מפלגות אלה יכולות להצטרף לליכוד כאשר הליכוד מרכיב את הקואליציה. זאת משום שלגבי רוב הסוגיות המדיניות, אין למפלגות הימין הקיצוני בעיה להתפשר בתמורה לתיקים ממשלתיים ולהפניית משאבים להתנחלויות. אך

5 חשוב לציין שמאמציו של יצחק שמיר לעכב התקרומות בתהליך השלום הולידה את אחד המשברים החמורים ביותר בתולדות יחסי ארצות-הברית-ישראל.

המגבלות ברורות אף הן: ברגע שהממשלה מתחילה לשקול בכובד־ראש את נוסחת "שלום תמורת שטחים", הנזק הצפוי להישרדותן הפוליטית של המפלגות עשוי להיות גורלי. על כן, במקום להפוך לשחקן וטו המסוגל להשפיע, לכל הפחות, על תהליך הפינוי, הימין הקיצוני יכול רק להיות שחקן וטו בכל הנוגע לאופייה של הקואליציה הפוליטית שתוביל את פינוי ההתנחלויות – קואליציה בעלת נטייה ימנית או קואליציה בעלת נטייה שמאלית.

מנהיג גוש השמאל, יצחק רבין, שקיבל על עצמו את תפקיד ראש הממשלה בשנית ב־1992, קידם תהליך שלום עם הפלסטינים בנחישות. הוא הראה נכונות לעשות ויתורים נרחבים יותר משעשה כל ראש ממשלה לפניו, ואף הוביל את פריסתו מחדש של הצבא ברצועת עזה ובגדה המערבית. אך בכל התהליך הזה, לא פונתה שום התנחלות אזרחית. אמנם בין 1994 ל־1996 לא הוקמה אף התנחלות חדשה, אבל התאפשרה צמיחתן ה"טבעית" של התנחלויות קיימות. בנובמבר 1995 נרצח רבין בידי תומך הימין הקיצוני, ותהליך השלום למעשה נעצר.

במאי 1996 התקיימו בחירות כלליות בשיטה אלקטוראלית חדשה וייחודית: הבוחרים הצביעו למועמדים המועדפים עליהם באמצעות שני פתקים. פתק אחד שימש לבחירת המועמד לתפקיד ראש הממשלה, ופתק שני שימש לבחירת רשימה מפלגתית שהרכבה נקבע זה מכבר בעזרת שיטות שונות של בחירות מוקדמות. שתי הבחירות התבצעו באותו יום, וכעת, נוסף על אחוז החסימה הנמוך, ניתן למצביעים תמריץ "לערבב" את בחירותיהם – להצביע הן באופן אסטרטגי הן מתוך כוונה כנה. לשון אחר, להקצות פתק אחד למועמד לתפקיד ראש הממשלה מהעבודה או מהליכוד, ולאחר מכן לבחור במפלגה הקרובה יותר להעדפותיהם האידיאליות. שיטה זו הולידה מצב שבו ראש הממשלה נאלץ להתמודד עם כנסת מגוונת ועם קואליציה המורכבת משחקנים רבים בעלי מניעים שונים, שכל אחד מהם הוא שחקן וטו מפלגתי פוטנציאלי נטול תמריצים לפשרות (Nachmias and Sened, 2001).

מציאות זו הפכה את הקדנציה של בנימין נתניהו בין 1996 ל־1999 לקדחתנית ומלאת משברים (Doron, 2002). הקואליציה של נתניהו הייתה בת 66 חברי כנסת וכללה את גורמי הימין שבכנסת, החל במפלגת המרכז־ימין "הדרך השלישית" וכלה במפלגת הימין הקיצוני "מולדת" (Diskin, 1997; Arian, ibid: 6-145).

בשנת 1997, בעקבות לחץ אמריקאי כבד, פתחה ממשלת נתניהו במשא ומתן עם הרשות הפלסטינית, כאשר רק שרי הליכוד הצביעו בעד מדיניות זו (Diskin, ibid). בפברואר 1997, נתניהו הורה לצה"ל לסגת מחלקים מסוימים של העיר חברון. צעד זה הוביל להתפטרותו של בני בגין, שר מטעם הליכוד, שעמדו האידיאולוגית הייתה הקרובה ביותר לקו של הימין הקיצוני. במהלך כל שנת 1997, נתניהו תמך בין שרי הימין הקיצוני, מתחריו על הנהגת הליכוד, אופוזיצית עבודה־מרצ מלוכדת והלחצים שהפעיל נשיא ארצות־הברית על ישראל כדי להמריץ אותה להתקדם בתהליך השלום.

לקראת סוף 1997, החלה הקואליציה של נתניהו להתפורר בשל שיחות התקציב השנתיות (Diskin, 1998).

באוקטובר 1998, נתניהו נכנע ללחציו של הנשיא קלינטון וחתם על הסכם וואי, שבו התחייבה ישראל לנסיגות נוספות של צה"ל משטחים בגדה המערבית. הסכם זה גרר את התגובה המתבקשת והצפויה – הימין הקיצוני משך את תמיכתו בממשלה. ההסכם אושר בכנסת בזכות תמיכתה של האופוזיציה והבטחתה של זו לספק לנתניהו "רשת ביטחון" כל עוד יקדם את ההסכם. שיתוף פעולה זה לא השתמר, ובינואר 1999 החליטה הכנסת לערוך בחירות מוקדמות במאי של אותה שנה (Diskin, 1999). על כן, כמו שקרה קודם עם הקבינט של שמיר, בשל לחצים חיצוניים נאלץ ראש הממשלה לקדם את תהליך השלום. מתוך כך, הפסיק הימין הקיצוני לתמוך בממשלה, והוחלט להקדים את הבחירות.

בבחירות אלה הביס אהוד ברק, מנהיג העבודה, את נתניהו.⁶ ברק ניצב מול כנסת מפולגת אף יותר משהייתה קודמתה תחת שלטון נתניהו. הקואליציה של ברק כללה מפלגות שמאל (העבודה ומרצ), מפלגות חרדיות (ש"ס ויהדות התורה), וכן מפלגות מרכז וימין (המפד"ל וישראל בעלייה). כמצופה, קואליציה זו החלה להתפורר טיפין טיפין – ראשונה עזבה יהדות התורה, אחריה הימין ולאחר מכן ש"ס.

ביולי 2000, טס ברק לקמפ דייוויד לנהל שיחות שלום עם יושב ראש הרשות הפלסטינית, יאסר ערפאת, ללא קואליציה המגבה אותו. הכישלון בקמפ דייוויד, ביקור שנוי במחלוקת של מנהיג הליכוד, אריאל שרון, בהר הבית, תסכולם של הפלסטינים – כל אלה הולידו התפרצות אלימה בגדה המערבית וברצועת עזה באוקטובר 2000. כשהוא ניצב מול קואליציה מתפוררת ומול איום חזרתו של נתניהו למערכת הפוליטית, הכריז ברק על עריכתן של בחירות מוקדמות מיוחדות לראשות הממשלה בלבד (Diskin, 2001). בבחירות מיוחדות אלה, שנערכו בפברואר 2001, שרון ניצח את ברק. אל מול האלימות הפלסטינית המתמשכת, לא היה כל מכשול פוליטי להקמתה של ממשלת אחדות חדשה. ממשלה זו כללה את מפלגות הימין הקיצוני: האיחוד הלאומי בראשותו של מנהיג מולדת, רחבעם זאבי ("גנדי"), שאיחדה כוחות עם ישראל ביתנו בראשות אביגדור ליברמן,⁷ וכן ישראל בעלייה. ברק פרש מהפוליטיקה זמנית, וכעת היה זה אריאל שרון שניצב מול משבר הביטחון. בעקבות סדרה של פיגועי ירי ופיגועי התאבדות נגד אזרחים ישראלים, הוא החל להשתמש בכוח צבאי נגד הפלסטינים. החלטה זו נתקלה בהתנגדות פנימית מועטה, אם בכלל, ומעט מאוד לחצים מבחוץ. במהלך 2002, הקרבות המתמשכים עם הפלסטינים עלו מדרגה והולידו התקפות

6 ב-1999, שלוש מפלגות היו חברות בעבודה: העבודה, גשר ומימד, ועל כן היא התמודדה בבחירות אלה תחת הדגל "ישראל אחת".

7 זאבי, שכינה כשר בממשלתו של שרון, נרצח בידי מחבל פלסטיני ב-10 באוקטובר 2001.

קטלניות נגד האוכלוסייה האזרחית בישראל. במארכ 2002, שרי הימין הקיצוני פרשו מן הממשלה בעקבות מה שהייתה לדעתם תגובה חלשה לאלימות הפלסטינית. ביוני 2002, הנשיא בוש הציג את חזונו לפתרון הסכסוך הישראלי-פלסטיני. מוקדם יותר, במאי 2002, שרון פיטר את שרי ש"ס בעקבות מחלוקות תקציביות והנהגת העבודה התפטרה. לבסוף, קרא שרון לערוך בחירות מוקדמות בינואר 2003 (Diskin, 2003).

בבחירות ב-2003 חזרה ישראל לשיטת הבחירות הקודמת, שבה ישנו פתק אחד בלבד עבור רשימה פרלמנטאית, אך עם אחוז חסימה מעט גבוה יותר (2%) וכניסתו של השימוש בהצבעת אי-אמון קונסטרוקטיבי בכנסת ישראל.⁸ הליכוד בראשותו של שרון זכתה ב-38 מנדטים מתוך 120 וקלטה לתוכה את ישראל בעלייה, מהלך שהעניק לה עוד שני מנדטים. כוחה של הליכוד ומיקומה במרכז מרחב המדיניות הפך אותה למעשה למה שסקופילד (Schofield, 1995) הגדיר כמפלגת ליבה יציבה מבחינה מבנית (structure-stable-core party) אשר יכולה להרכיב קואליציה עם כל אחת מקצוות הקשת הפוליטית ולהוביל את המדינה בהחלטיות אל עבר המדיניות הנבחרת.⁹

בהתחלה, הרכיב שרון קואליצית ימין והמשיך בעמדתו הנצית כלפי הרשות הפלסטינית: הוא הגביר את תדירות החיסולים הממוקדים של מנהיגים פלסטיניים, המשיך לבנות את מכשול ההפרדה המפריד את הגדה המערבית מישראל, וגם החרים את התשתית הצבאית של הפלסטינים. באפריל 2003, ארצות-הברית והאיחוד האירופי הכריזו על "מפת הרכים לשלום" אשר התבססה על חזונו של הנשיא ג'ורג בוש מ-2002. ביולי 2003, שרון חתם על הסכם עם הנהגת הרשות הפלסטינית לקדם את התוכנית. אף על פי כן, לא הושגה כל התקדמות אמיתית בכיוון זה במהלך רוב שנת 2003. בדצמבר 2003, בשל לחצים בין-לאומיים גוברים, או, כפי הנראה, בשל חוסר אמונו המתמשך של שרון ביכולתו של המנהיג הפלסטיני ערפאת להביא שלום, הוא החליט ליזום נסיגה חד-צדדית מרצועת עזה ומצפון הגדה המערבית, ובכללה פינוין של התנחלויות ישראליות אורחיות.

ארצות-הברית לא דחתה את התוכנית הזאת, ושרון החליט ליישם אותה. ביוני 2004, טרם הצבעת הממשלה על התוכנית, פיטר שרון את שרי האיחוד הלאומי-ישראלי ביתנו, אשר ניסו להשפיע על התוכנית מתוך הממשלה ולא משורות האופוזיציה. המפד"ל התפצלה בזמן זה בשל רצונו של מנהיגה, אפי איתם, לפרוש מן הממשלה, ואילו זבולון אורלב, מנהיג נוסף, התעקש להישאר בממשלה על מנת להשפיע על התהליך מבפנים. מתוך כך, שרון נותר עם 59 חברי כנסת בקואליציה שלו. מי שתורמו

8 הצבעת אי-אמון מתרחשת כאשר האופוזיציה משיגה רוב מספיק להפלת הממשלה ודרישה לבחירות מוקדמות. בהצבעת אי-אמון קונסטרוקטיבי, על האופוזיציה להוכיח כי ביכולתה להרכיב ממשלה חלופית לממשלה השליטה.

9 גם מפא"י של שנות החמישים הייתה מפלגת ליבה יציבה מבחינה מבנית.

אף יותר לחוסר היציבות היו 17 חברי הליכוד (מפלגתו של שרון) שכונו "המורדים" ופעלו נמרצות להכשלת תוכניתו של שרון בכנסת. בנובמבר, בעקבות קידומו של תהליך החקיקה המכין את הקרקע לתוכנית ההתנתקות, עזבו שאר חברי המפד"ל את הממשלה. בעקבות מחלוקות בענייני אישור התקציב, פרשה גם מפלגת המרכז "שינוי" מהממשלה. כיוון שכך, השתמש שרון בעמדת הליבה שלו וזימן את נציגי מפלגת העבודה לחבור לקואליציה שלו בינואר 2005 (Diskin, 2005; דורון, 2006, 273-274, 289). קואליציה זו הובילה למימושה של תוכנית ההתנתקות, שבה פונו הן מחנות צבא ישראליים הן התנחלויות אזרחיות מרצועת עזה.

אם כך, הדפוס המאפיין את מפלגות הימין הקיצוני בישראל הינו ברור: כניסה לקואליציה בעלת נטייה ימנית, המתנה עד שלב קידומו של תהליך שלום, ואז פרישה מהממשלה, גם אם משמעותה של פרישה כזו בחירות חדשות שעשויות להביא לשלטון ממשלה שמאלנית יותר שתבצע ויתורים טריטוריאליים רחבים ועמוקים יותר. אך האם כניסות אלה של מפלגות ימין קיצוני לממשלה עזרו לציבור הבוחרים שלהן?

הבה נבחן שאלה זו מתוך שימוש בניתוח שונות פשוט לשני משתנים:

א. מספר ההתנחלויות החדשות שנבנו

ב. מספר המבנים החדשים בהתנחלויות

שני המשתנים נמדדו שנה אחת לאחר השנה שבה היו מפלגות הימין הקיצוני בקואליציה, מתוך הנחה שההתקדמות בשנה אחת נובעת מההחלטות התקציביות של השנה שקדמה לה. נתונים לגבי ההתנחלויות והמבנים החדשים הינם נתונים רשמיים שהתקבלו מהלשכה המרכזית לסטטיסטיקה של ישראל לשנים 1980-2005. טבלה 1 מציגה את ההבדלים הללו ואת קישורם למשתנים השונים שעשויים להשפיע עליהם.

טבלה 1: השפעתן של מפלגות הימין הקיצוני על הקמת התנחלויות והרחבתן כאשר הן חברות בקואליציות שלטוניות וכאשר אינן חברות בקואליציות כאלה: 1908-2005

F	דרגות חופש (df)	הימין הקיצוני לא בקואליציה	הימין הקיצוני בקואליציה	
495	24	4.8 (7.529)	7.2 (6.66)	מספר ההתנחלויות החדשות
1.068	26	1935.5 (557.78)	2697.14 (383.59)	מספר ההרחבות בהתנחלויות

F	דרגות חופש (df)	הימין הקיצוני לא בקואליציה	הימין הקיצוני בקואליציה	
		לא הליכוד מרכיבה את הקואליציה	הליכוד מרכיבה את הקואליציה	
5.637*	24	3.667 (4.960)	9.538 (7.113)	מספר ההתנחלויות החדשות
3.128	26	1944.666 (1082.112)	2994.466 (1809.447)	מספר ההרחבות בהתנחלויות
		7-4 תיקי ממשלה בשנה הקודמת	3-0 תיקי ממשלה בשנה הקודמת	
1.115	24	9.00 (7.788)	5.833 (6.317)	מספר ההתנחלויות החדשות
9.888**	26	3811.25 (2163.16)	1987.526 (900.194)	מספר ההרחבות בהתנחלויות

סטיית תקן בסוגריים
p<.01**

ככלל, כאשר הימין הקיצוני בממשלה והליכוד מרכיבים את הקואליציה, מספר התיקים המוקצים לימין הקיצוני גדל ומספר ההתנחלויות החדשות וההרחבות בהתנחלויות הקיימות גדל אף הוא. להבדלים אלה מובהקות סטטיסטית בשני מקרים: התנחלויות חדשות כאשר הליכוד מרכיבה את הקואליציה, ומספר ההרחבות בהתנחלויות גדל כאשר מספר התיקים הממשלתיים שנמצאים בידי הימין הקיצוני עולה על ארבע. על כן, כאשר הימין הקיצוני נמצא בממשלה שפונה אל ציבור הבוחרים שלו, ביכולתו להשפיע על הפעילות בשטח, גם אם לא על מהלכים אסטרטגיים מרכזיים. עם זאת, עובדה מעניינת היא שהבדלים אלה אינם מובהקים בכל המקרים האחרים. משמעות הממצא הזה היא שהפעילות בשטח ממשיכה גם כאשר הימין הקיצוני אינו בממשלה, או גם כאשר הליכוד אינה המפלגה שמרכיבה את הקואליציה. נתונים אלה מחייבים ניתוח מעמיק יותר של היבט זה של תהליך המדיניות, המתמקד בפעילותה של הביורוקרטיה הישראלית בשטחים.

סיכום

השאלה שביקשנו לענות עליה בפרק זה הייתה: מהם הגורמים המאפשרים למפעל ההתנחלויות בשטחים שכבשה ישראל ב־1967 להמשיך, על אף התנגדויות רשמיות של ממשלות ישראל ומחלוקת מתמשכת לגבי סוגיה זו במערכת הפוליטית הישראלית? כאן, שמנו את הדגש על התנהגותו הפוליטית של הימין הקיצוני בתוך ממשלות ישראל כגורם המשמר את המדיניות ההפכפכה הזו. על מנת לספק תימוכין לטענה זו, בחנו את האירועים שהובילו להצלחתו של מפעל זה ואת אלה שהובילו לכישלונו. הראינו שהאינטרסים הקואליציוניים של הימין הקיצוני מאפשרים למפלגות הימין הקיצוני להצטרף לממשלות מבלי להרחיק את בוחריהן. המבנה המסובך הזה מן הסתם מתמוטט כאשר המרכז הפוליטי מחליט שנסיגה מהשטחים משקפת את האינטרסים שלו, אפילו אם משמעות הדבר פינויין של התנחלויות אזוריות. במקרים שכאלה, כוח הווטו של מפלגות הימין הקיצוני מוגבל לקביעה מי תהיה המפלגה שתוביל את תהליך הפינוי, והוא אינו משפיע על התהליך עצמו. על כן, בניגוד להסברים אחרים הניתנים למדיניות של ישראל בשטחים שנכבשו ב־1967, ההנמקה שלנו מראה שעל מנת לספק הסבר מקיף למדיניות זו, יש צורך לקשרה להיבטים האסטרטגיים של המשטר בישראל, ולא להתמקד רק בטענות סטרוקטורליסטיות לגבי משטר זה.

רשימת מקורות

גולדשטיין, ד' וי' רבין (1979). פנקס שרות. תל-אביב: מעריב.
 דורון, ג' (1996). אסטרטגיה של בחירות. רחובות: כיוונים.
 דורון, ג' (2006). משטר נשיאותי לישראל. ירושלים: כרמל.
 הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2008). שנתון סטטיסטי לישראל. ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.
 סמוחה, ס' (1993). "שסעים מעמדיים, עדתיים ולאומיים ודמוקרטיה בישראל". בתוך: רם א' (עורך, החברה הישראלית: היבטים ביקורתיים). תל-אביב: ברירות.

- Arian, A. (2005). *Politics in Israel: The Second Republic*. Washington: The CQ Press.
- Bar-Siman-Tov, Y. (1998). The United States and Israel since 1948: A special relationship? *Diplomatic History*. 22(2), Pp. 231-262.
- Austen-Smith, D. & J. Banks (1988). Elections, coalitions and legislative outcomes. *American Political Science Review*. 82(2), Pp. 405-422.
- Bates, R.H. et. al. (1998). *Analytic Narratives*. New-Jersey: Princeton University Press.
- Cox, G.W., & McCubbins, M.D. (2001). The institutional determinants of economic policy outcomes. In: S.H. McCubbins, *Presidents, Parliaments, and Policy*, Pp. 21-63. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Diskin, A. (1997). Israel. *European Journal of Political Research*, 32, pp. 405-416.
- (1998). Israel. *European Journal of Political Research*, 34, Pp. 441-445.
- (1999). Israel. *European Journal of Political Research*, 36, Pp. 429-435.
- (2000). Israel. *European Journal of Political Research*, 38, Pp. 425-433.
- (2001). Israel. *European Journal of Political Research*, 40, Pp. 335-339.
- (2002). Israel. *European Journal of Political Research*, 41, Pp. 984-991.
- (2003). Israel. *European Journal of Political Research*, 42, Pp. 986-989.
- (2004). Israel. *European Journal of Political Research*, 43, Pp. 1033-1040.
- (2005). Israel. *European Journal of Political Research*, 44, Pp. 1056-1062.

- (2006). Israel. *European Journal of Political Research*, 45, Pp. 1135-1142.
- Doron, G. (1993). Labor's return to power in Israel. *Current History*, 92(570), Pp. 27-31.
- (2002). A recipe for failure. In: D. Korn (Ed.) *Public Policy in Israel*. London: Lexington Pub.
- (2003). Right as opposed to left as opposed to wrong. *Israel Studies*, 10(3), Pp. 29-53.
- Doron, G., & I. Sened (2001). *Political Bargaining*. London: Sage Publications.
- Hadar, Leon T. (1992). The last days of Likud: The American-Israeli big chill. *Journal of Palestine Studies*, 21(4), Pp. 80-94.
- Kimmerling, B. (1999). Religion, nationalism and democracy in Israel. *Constellations*, 6(3), Pp. 339-363.
- Leibowitz, Y. & Egan J.P. (1986). Yeshayahu Leibowitz: Liberating Israel from the occupied territories. *Journal of Palestine Studies*, 15 (2), Pp. 102-108.
- McLean, I. (2001). *Rational Choice & British Politics: An Analysis of Rhetoric and Manipulation from Peel to Blair*. Oxford: Oxford University Press.
- Nachmias, D. & Sened, I. (2001). Governance and public policy. *Israel Affairs*, 7(4), Pp. 3-20.
- Naor A. (2005a). "Behold, Rachel, behold": The Six Day War as a biblical experience and Its impact on Israel's political mentality. *The Journal for israeli History*, 24(2), Pp. 229-250.
- (2005b). Hawks, beaks, doves feathers Likud prime ministers between ideology and reality. *Israel Studies*, 10(3), Pp. 154-191.
- Peled, Y., Shafir, G. (1996). The roots of peacemaking: The dynamics of citizenship in Israel 1948-1993. *International Journal of Middle East Study*, 28, Pp. 391-413.
- Ram, U. (1999). The state of the nation: Contemporary challenges to Zionism in Israel. *Constellations*, 6(3), Pp. 325-338.
- Riker, W.H. (1963). *The Theory of Political Coalitions*. New Haven and London: Yale University Press.
- (1980). Implications from the disequilibrium of majority rule to the

- study of institutions. *American Political Science review*, 74, Pp. 432-446.
- Schofield, N. (1995). Coalition politics: A formal model and empirical analysis. *Journal of Theoretical Politics*, 7(3), Pp. 245-281.
- Schofield, N.J., Sened I. (2006). *Multiparty Democracy*. New-York: Cambridge University Press.
- Shlaim, A. (1994). Prelude to the accord: Likud, labor, and the Palestinians. *Journal of Palestine Studies*, 23(2), Pp. 5-19.
- Sprinzak, E. (1991). *The Ascendance of Israel's Radical Right*. New-York: Oxford University Press.
- (1993) Elite illegalism in Israel. In: E. Sprinzak & L. Diamond. (Eds.). *Israeli Democracy Under Stress*. London: Lynne Reinner Pub.
- (2000). Extremism and violence in Israeli democracy. *Terrorism and Political Violence*, 12(3&4), Pp. 209-236.
- Tsebelis, G. (2002). *Veto Players*. Princeton NJ: Russel Sage Foundation.
- Yiftachel, O. (1998). Democracy or ethnocracy? Territory and settler politics in Israel/Palestine. *Middle East Report*, 207, Pp. 8-13.
- Yiftahel, O. (2006). *Ethnocracy*. Pennsylvania: Pennsylvania University Press, 2006.
- Zertal, I., Eldar. A. (2007). *Lords of the Land*. New-York: Nation Books.

השפעת הכיבוש בגדה המערבית וברצועת עזה על השיח הפוליטי של הפלסטינים בישראל

מוחמד אמארה ומוהנד מוסטפא

מבוא

מלחמת יוני 1967, שהולידה את כיבוש הגדה המערבית ורצועת עזה, היא האירוע השני (כאשר הראשון הוא הנכבה, כפי שתואר להלן) שהשפיע עמוקות, במישורין ובעקיפין, על המיעוט הפלסטיני במדינת ישראל. מחקרים שונים התמקדו בעיקר בהשפעת הכיבוש על סוגיית הזהות. רוב המחקרים מראים שהכיבוש חיזק את רכיב הזהות הפלסטיני ברפרטואר הזהות של הפלסטינים בישראל, עד שמעמדו מתחיל להשתוות למעמד הרכיב הישראלי האזרחי ולהתחרות בו. התהליכים הללו זוכים לכינוי "ישראליות" ו"פלסטיניות" בפי חוקרים מסוימים. עם זאת, הכיבוש הישראלי השפיע לא רק על סוגיית הזהות, אלא השתקף גם בתחומי חיים רבים. השפעת מלחמת יוני 1967 והכיבוש על הפלסטינים בישראל ניכרים בתחומים שונים כלהלן:

1. סוגיית הזהות והשייכות אשר זכתה להתייחסות במחקרים שונים (ראו לדוגמה: אמארה וכבהא, 1996; ג'אנס, 1996; רייטר, 1995; Al-Smoocha, 1990, 1994; Haj, 1993, 1997; Rouhana, 1993; Mana, 1995 סוגיית זהותם החברתית של הפלסטינים ואת אופי הקשר בין הרכיב האזרחי לרכיב הלאומי בזהות בתקופות שונות בהתפתחותה של החברה הפלסטינית בישראל (ראו לדוגמה: סולימאן, 1999; Hofman, 1969; Peres and Davis, 1976; Nakhle, 1978; Smoocha, 1992; Rouhana, 1993; and Suleiman, 1999; Amara and Schnell, 2004). המחקרים השונים מראים שהרכיב הפלסטיני נהיה מרכזי בזהות הפלסטינית בישראל בעקבות מלחמת

יוני 1967. הרכיב הדתי החל גם הוא להופיע בזהותם של הפלסטינים בישראל כפועל יוצא מהמלחמה וגם בשל הקשר הרציף עם הפלסטינים בשטחים הכבושים (רכס, 1993).

2. הכיבוש הישראלי השפיע על ההיערכות הפוליטית של הפלסטינים בישראל. שתי תנועות הופיעו, ושתיהן הושפעו מעצם הכיבוש הישראלי: אבנאא אלבלד (בני הכפר) והתנועה האסלאמית. הן הופיעו בעקבות המפגש עם הזרם הלאומי והזרם האסלאמי בשטחים הפלסטינים הכבושים בגדה המערבית וברצועת עזה.
3. הכיבוש הישראלי השפיע על מצבם הסוציו-כלכלי של הפלסטינים בישראל. לפני מלחמת יוני 1967, הפלסטינים בישראל היו בתחתית מדרג הכלכלה הישראלית. אחרי המלחמה הם התקדמו מעלה במדרג הסוציו-כלכלי, בין השאר משום כניסתם של עובדים פלסטינים זולים ובלתי מיומנים מהשטחים הכבושים לשוק העבודה הישראלי. השיפור במצב הכלכלי הצמיח מעמד ביניים פלסטיני בישראל והעלה את שיעור בעלי ההשכלה הגבוהה (Haider, 1990).
4. השפעת הכיבוש על השיח הפוליטי. מלחמת יוני 1967 הובילה את הפלסטינים בישראל לקבל החלטות בדבר אזרחותם. מושגים כגון שוויון ושלוש החלו להשתלט על השיח הפוליטי הפלסטיני בישראל. שתי הסוגיות הללו נהיו לשתי הדרישות המרכזיות בליבת השיח הפוליטי של הפלסטינים בישראל, ובהן יתמקד המחקר הנוכחי.

פרק זה עוסק בהשפעת הכיבוש הישראלי על השיח הפוליטי של הפלסטינים אזרחי ישראל. הוא יבחן את אופי היחסים בין הממד הלאומי לממד האזרחי, ויעסוק בשינויים שהתרחשו במאפייני השיח הפוליטי ביחס לשיח שרווח לפני הכיבוש. נבחן גם כיצד משתקף השיח הפוליטי בהיערכותם הפוליטית של הפלסטינים בישראל וביחסיהם עם המדינה.

אנו מבחינים בין שלוש תקופות בהתפתחות השיח הפוליטי של הפלסטינים בישראל. התקופה הראשונה נמשכה מקום המדינה ועד 1967. בתקופה זו, בידורם של הערבים בישראל מחבריהם במדינות השכנות, היעדר תנועת שחרור פלסטינית עצמאית ותדהמתם מההפסד במלחמת 1948, העצימו את נוכחותו של הרכיב האזרחי בזהותם של הפלסטינים בישראל, במנותק מהרכיב הלאומי, בדיונים על נושאי זהות ופוליטיקה. התקופה השנייה נמשכה מ-1967 ועד תחילת שנות התשעים. השיח הפוליטי בתקופה זו יצר קשר חזק בין שני הרכיבים, האזרחי והלאומי. בתקופה השלישית, שהחלה באמצע שנות התשעים, והתגברה לאחר הסכמי אוסלו, השיח הפסיק לקשר את המעמד האזרחי לפתרון השאלה הפלסטינית כפי שקישר ביניהם בתקופה השנייה.¹

1 חלוקה דומה מופיעה ב-Rekhess, 2007. הוא מכנה את התקופה הראשונה "הסתגלות", את השנייה "פלסטיניזציה" ואת השלישית "רה-אוריינטציה".

טענת המחקר היא שמלחמת יוני 1967, הכיבוש והמאבק הפלסטיני שינו את השיח הפוליטי שרווח לפני 1967 והפכו אותו לשיח לאומי שחדר בעוצמה לשיח הפוליטי הפלסטיני בישראל אחרי 1967, אלא שהוא לא היה עצמאי ובלתי תלוי בסוגיה האזרחית – שתי הסוגיות פעלו יחד וניהלו יחסי גומלין.

המציאות הפוליטית של הפלסטינים בישראל לפני מלחמת יוני 1967

לשני אירועים מרכזיים שהתרחשו באזור היה תפקיד מכריע בהתפתחותו של המיעוט הפלסטיני בישראל, והם השפיעו עליו פוליטית, חברתית וכלכלית. האירוע הראשון היה מלחמת 1948, הידועה בספרות ובשיח הפוליטי של הערבים והפלסטינים בתור אל-נכבה (האסון).² מלחמת 1948, הנכבה, עקרה ממקומם המוני פלסטינים, החריבה את עריהם, הרסה את אזורי הכפר שלהם והעלימה את הנהגתם החברתית והמדינית, אשר גשגשה בעשורים שקדמו למלחמה. כך נותרה במדינה החדשה חברה פלסטינית חלשה (Kimmerling and Migdal, 2003). ההתיישבויות הפלסטיניות שנותרו במדינת ישראל היו ברובן כפריות ואופיינו בכלכלה חקלאית.

חוקרים רבים טוענים שהמציאות הפוליטית שנוצרה בעקבות הנכבה לא אפשרה למיעוט הפלסטיני להתארגן מחדש ולבנות את עצמו מבחינה פוליטית, חרף העובדה שהחברה הפלסטינית היא חברה ילידית. היא הייתה חברה מובסת, דלת-אמצעים חומריים ותרבותיים, ומחוסרת אליטות לאומיות, חברתיות ופוליטיות (ראו לדוגמה: Zureik, 1979; Lustick, 1980; Ghanem and Rouhana, 2001). למרות שהחוקרים לעיל ביססו את מחקריהם על אותן עובדות החיים הפוליטיים של אחרי 1948, הם עשו שימוש בכלים שונים לבחינתן: זוריק השתמש במודל "הקולוניאליזם הפנימי" לשם בחינת היחסים בין אוכלוסיית מתיישבים לאוכלוסייה ילידית; לוסטיק בחן את המצב מהזווית של יחסי הכוח בין מדינת ישראל לחברה הפלסטינית וניסיונותיה של ישראל לשלוט בהתפתחותה של החברה הפלסטינית מבחינה פוליטית; גאנם ורוחנה, לעומת זאת, ראו בהתפתחות החברה הפלסטינית תהליך מלאכותי שהשפיע על היערכותם והתנהגותם הפוליטית. ככלל, מאפייני החברה הפלסטינית שנותרה בישראל לעיל השפיעו על התפתחות מוסדותיה הפוליטיים והשיח הפוליטי שלה בתקופה הראשונה, שנמשכה מקום המדינה ועד סוף שנות השישים. זאת ועוד, קימרלינג ומגדל מציינים שההלם של הנכבה היה כפול ומכופל עבור המיעוט הפלסטיני משום שלא הייתה לו הנהגה מדינית לאומית יעילה. מצב זה אפשר להנהגה המסורתית המקומית למלא את החלל שנותר (Kimmerling and Migdal, 1993: 163).

2 בעניין האירוע המרכזי השני, ראו פירוט בחלקו הבא של הפרק, "הפלסטינים בישראל אחרי מלחמת 1967: שינויים בסיסיים".

לאחר הקמת מדינת ישראל והחתימה על הסכם הפסקת האש בין ישראל למדינות ערב, ישראל הטילה ממשל צבאי על הפלסטינים שנותרו בשטחה. תקופת הממשל הצבאי נחשבת אחת התקופות החשובות ביותר בשל השפעתה הרבה על התפתחותם הפוליטית של הפלסטינים בישראל. הוא הציב מערכת שלמה של מכשולים ומגבלות על חופש התנועה של הפלסטינים בין יישוביהם (ג'ריס, 1967), ובכך עיכב את ההתארגנות הפוליטית בחברה הפלסטינית. מערכת האשרות הוכפפה לשיקולי ביטחון והתערבויות מקומיות, כאשר הממשל הצבאי השתמש בראשי החמולות ובהנהגה המסורתית כערוצים שדרכם העניק זכויות־יתר ממשלתיות בתחומים שונים, בהם חינוך, תעסוקה ותנועה ממקום למקום (ג'ריס, 1967; Lustick, 1980). הממשל הצבאי שאף לשליטה ובקרה מלאה על הקהילה הפלסטינית שנותרה במדינה החדשה (אוסצקי־לזר, 2002; בויםל, 2002; Lustick, 1980).

הפלסטינים שנותרו בישראל היו קבוצה שולית בכל תחומי חיי היומיום והחיים הפוליטיים בישראל (ג'אנם, 2005; Ghanem, 2001). הם היו שוליים לא רק לגבי החברה הישראלית, אלא היו גם חלק שולי בחברה הפלסטינית שהייתה לפני 1948: "תרומתם לתנועה הפלסטינית לאומית מסתכמת בהשתתפותם במרידות 1936–1939³, ולא היה להם תפקיד מרכזי בתנועה התרבותית הפלסטינית שהתפתחה במרכזים העירוניים" (בשארה, 1998, 22). הקבוצה השולית הזאת במדינה החדשה שהוקמה, נעדרה אליטה פוליטית ותרבותית וגם מעמד ביניים. תהליך הפרולטריוזציה – המעבר מחברה חקלאית לפרולטריון – נחשב לתהליך הסוציו־כלכלי החשוב ביותר שהתרחש בחברה הפלסטינית בתקופת הממשל הצבאי (Zureik, 1979). בשל העובדה שלא הייתה כלכלה לאומית פלסטינית ולא היה מעמד ביניים, מקום עבודת הפועלים עבר מן היישובים הפלסטינים אל שוק העבודה שבמרכזים העירוניים היהודיים.

בזמן הממשל הצבאי, הוקמו שני מנגנונים שונים בישראל: מנגנון דמוקרטי שמשל במגזר היהודי ונתן לחבריו ביטוי תרבותי, פוליטי ואפילו דתי באמצעות הגדרת הארץ כמדינת היהודים וכמדינה יהודית, ומנגנון לא־דמוקרטי שמשל בפלסטינים באמצעות ממשל צבאי, על זרועותיו השונות. אף על פי שהמדינה העניקה לפלסטינים זכויות פוליטיות מסוימות, דוגמת הזכות לבחור, לאחר שקיבלו אזרחות ישראלית, היא הגבילה מאוד זכויות פוליטיות אחרות שלרוב ניתנות במנגנוני אזרחות דמוקרטיים, דוגמת זכות ההתארגנות הפוליטית והזכות לתנועה חופשית והתאספות. כמו כן הנהיג הממשל הצבאי מערכת משפטית נפרדת לפלסטינים (סבן, 2002). הפלסטינים הוכפפו

3 ההתקוממות של 1936 נמשכה שלוש שנים, בשנים 1936–1939. המניע העיקרי להתקוממות היה הפגנה נגד ההגירה היהודית לפלסטין ונגד המפעל הציוני בפלסטין, שהפלסטינים ראו בו איום קיומי ממשי. בעיני הפלסטינים, המנדט הבריטי בפלסטין תמך במפעל הציוני. הבריטים דיכאו את ההתקוממות, והיא הגיעה לסופה ב־1939.

לבתי משפט צבאיים, ואילו היהודים מוכפפים לבתי משפט אזרחיים (אוסצקי-לזר, 2002). ההפרדה בין הפלסטינים ליהודים הבליטה את העובדה שליהודים זכויות קולקטיביות ולאומיות, ואילו לפלסטינים זכויות אינדיבידואליות בלתי שוות ותו לא (פלד, 1993).

במהלך תקופת הממשל הצבאי, הוקמו מפלגות וארגונים פוליטיים שונים. כל מערכת פוליטית התמקדה בשאלות פוליטיות ואידיאולוגיות מסוימות, ולמפלגה הקומוניסטית הישראלית (מק"י) ולרשימות הערביות⁴ שהיו קשורות למפלגות הציוניות היה בתקופה זו מעמד מרכזי. בזמן שמק"י התמקדה באפליה אתנית, הרשימות הערביות תיווכו בין האוכלוסייה הפלסטינית בישראל ובין הממשל הצבאי והצליחו להשיג את חלק הארי של קולות הציבור הפלסטיני. שני הזרמים הפוליטיים לעיל התרכזו בסוגיות אזרחיות. מק"י דרשה שיבוטל הממשל הצבאי על מנת לחזק את האזרחיות הישראלית, ואילו הרשימות הערביות התעסקו בסוגיות מחיי היומיום כגון השגת אשרות עבודה ותנועה ממקום למקום ומענה על צורכיהם האישיים של מקצת האזרחים. הסוגיה הלאומית הייתה בשולי השיח הפוליטי הפלסטיני.

נוסף לשני הזרמים לעיל, אשר השתמשו כל אחד באמצעים פוליטיים שונים אך שאפו להביא את השינוי מתוך המדינה היהודית, התארגנויות פוליטיות אחרות שהופיעו בזירה הפוליטית הציגו הנחות מוצא שהתבססו על זהות לאומית והשתייכות לאומה הפלסטינית. כאן נתייחס לִחְרָכַת אל-ארד (תנועת האדמה) ואל-ג'בהה א-שעבייה (החזית הדמוקרטית).⁵

הממשל הצבאי והממסד שלטו בהתפתחותה של הפוליטיקה הפלסטינית בישראל בהשתמשם באמצעים רשמיים, שהדירו את הפלסטינים מהמערכת החברתית, המנהלית והפוליטית על מנת להבטיח שליטה פוליטית יעילה בהם. תום שגב (1986) סיכם את מטרותיו הפוליטיות של הממשל הצבאי בשנותיו הראשונות כלהלן:

מדיניות הממשלה שאפה לחלק את האוכלוסייה הפלסטינית לקבוצות אתניות ואזורים. הקמת מועצות מקומיות בכפרים הערבים מחד, ויצירת אוירה של תחרות בבחירות למועצות המקומיות מאידך, העמיקו את הקרע בתוך הכפרים, ושני העניינים הללו, פוליטיקה אתנית ומחלוקות בין חמולות בכפרים, עיכבו את התגבשותה של האוכלוסייה הערבית לכדי יחידה אחת (שגב, 1986, 78).

4 אלו מכונות גם "רשימות לוויין" ונחשבות לקבוצות בעלות אוריינטציה מדינית ולחלק מהמחנה המתון. הן העמידו את עצמן לבחירות לכנסת באופן עצמאי, אבל הזדהו עם המפלגה השלטת באופן מלא.

5 שתי התנועות הערביות הוקמו בסוף שנות החמישים, והן נחשבות (במיוחד חרבת אל-ארד) תנועות בעלות אפיון ערבי לאומי, אשר הושפעו מהזרם הערבי הלאומי בעולם הערבי, כפי שיוצג בידי גמאל עבד אל-נאצר, נשיא מצרים בשנים 1954-1970. חֲרָכַת אל-ארד הוצאה מחוק לחוק כאשר ביקשה לעמוד לבחירות לכנסת ב-1964. לפרטים נוספים, ראו Ghanem, 2001.

הממשל הצבאי, כך נראה, העצים את מעמדו של הארגון המקומי והאתני, וההנהגה המסורתית הפכה להנהגה המרכזית בחברה הפלסטינית בישראל.

לרשימות הערביות ניתנו שמות שונים לפני כל מערכת בחירות לכנסת, ולבחירת רשימת המועמדים בהן ולמימון להן היו אחראיות מפא"י, המפלגה השלטת בשנים 1948-1977, או מפלגת השמאל מפ"ם (כהן, 1989; לנדאו, 1993; רכס, 1993). שמות הרשימות לרוב השתנו ממערכת בחירות למערכת בחירות, מתוך מטרה לגייס את מספר הקולות המרבי. בכל מערכת בחירות לכנסת הוקמו רשימות שונות, על פי חלוקה אזורית, אתנית ומשפחתית – חלוקה שהממשל הצבאי שאף לשמר בחברה הפלסטינית. מספיק לבחון את השמות שניתנו לרשימות הללו כדי להבין אילו תמריצים ואיזה תפקיד מילאו הרשימות בהבניית זהויות ומטרות מקומיות המדגישות את צורכי היומיום במקומם של הזהות הלאומית וסדרי יום פוליטיים.⁶ הרשימות הללו הדגישו את סוגיית חיי היומיום לא כחלק מתוכנית פוליטית, במאבק נגד האפליה, אלא לשם הקשת קשר בין נאמנות למדינה ובין זכויות יתרת אזרחיות בנות-השגה. זאת נוסף לתפקידן בגיוס קולות פלסטינים במהלך הבחירות לכנסת.

הרשימות הערביות הדגישו את הזהות המקומית, האתנית והמשפחתית, כדי למנוע ככל האפשר התארגנות פוליטית סביב סוגיות לאומיות. גישה זו מאפיינת חברות מתיישבות ביחסיהן עם הילידים, בקביעת זהותם הלאומית והתנהגותם הפוליטית של הילידים, וזאת באמצעות "יצירתה של אידיאולוגיה בקרב הילידים המצדיקה את המציאות, ובייחוד את מצבם והמדיניות הננקטת כלפיהם" (חיידר, 1996, 36). ההנהגה המקומית המסורתית מילאה תפקיד דומה למימוש המטרה הזאת, כאשר היא שלטה בענייני הממשל המקומי בחברה הפלסטינית. המועצות המקומיות שיתפו פעולה עם הממשל הצבאי בתיאום נגד כל יוזמה, מחאה או פעילות פוליטית, והממשל הצבאי השתמש בהן כדי לשלוט באוכלוסייה הפלסטינית (Al-Haj and Rosenfeld, 1990).

הרשימות הערביות השיגו את מרבית קולות הפלסטינים במערכות הבחירות השונות שהתקיימו בתקופת הממשל הצבאי, אף שחוו ירידה הדרגתית במהלך השנים באחוזי קולות הפלסטינים לטובת המפלגות הציוניות, בראש ובראשונה, אך גם לטובת מק"י.

6 ראו למשל את שמות הרשימות הערביות שצולחו בבחירות לכנסת, דוגמת: רשימה דמוקרטית של נצרת, רשימת חקלאות ופיתוח, רשימת שיתוף ואחווה.

טבלה 1. התפלגות קולות הפלסטינים במערכות הבחירות השונות בתקופת הממשל הצבאי

שנה	אחוזי הצבעה	הרשימות הערביות (%)	מק"י (%)	מפא"י (%)	מפלגות אחרות (%)
1949	79	51	22	10	17
1951	86	55	16	11	18
1955	91	48	15	14	23
1955	85	42	11	10	37
1961	83	40	22	10	28
1966	82	38	23	13	26

נראה שככל שהתרחקו הפלסטינים מההלם של הנכבה, הם החלו לבחון ולגבש מחדש את העדפותיהם הפוליטיות.⁷

ראשי הרשימות הערביות, שייצגו את ההנהגה המסורתית, לא המשיכו ונהיו להנהגה אזורית או לאומית. מעמדן החוקי של הרשימות ניתן מכוח המסגרות המסורתיות, אשר עברו תהליך מודרניזציה חלקי אם בכלל, ואלה עזרו לשמרן ולהפוך אותן לכוח המוביל בחברה הפלסטינית למשך עשרים שנה. גם הממשל הצבאי חיזק את מעמד ההנהגה הזאת באופן ישיר, בהעניקו לה זכויות יתור להשגת טובות אישיות. תפקיד ההנהגה הזו היה מוגבל לגישור בין האוכלוסייה הפלסטינית לפקידי המדינה, ולא היה באפשרות האזרח הפלסטיני הפשוט להגיע לרשויות שלא דרך חסותה של ההנהגה המקומית (עבליני, 2006, 61).

לסיכום חלק זה, השיח הפוליטי הפלסטיני שהתגבש במהלך תקופת הממשל הצבאי שאף להתגבר על מציאות התבוסה ולהגן על הפלסטינים שנותרו במולדתם לאחר מלחמת 1948. מטרה זו הושגה באמצעות נוכחות מוגברת של שיח אזורי במשמעותו הראשונית,⁸ שהתבסס על תחינה למסדר במטרה להשיג לאזרחים הפלסטינים זכויות וחירויות מסוימות על מנת לספק רמה בסיסית של ביטחון קיומי לחברה הפלסטינית המובסת והחלשה של השנים שלאחר הנכבה. בתקופה זו, השיח הלאומי, המדגיש את הסוגיה הפלסטינית הלאומית והקשר שלה למציאות הפלסטינים בישראל, היה

7 הרשימות הערביות נעלמו מהזירה הפוליטית הפלסטינית ב-1981, כאשר לא הצליחו עוד לעבור את אחוז החסימה. נראה שכשעלו מפלגות הימין לשלטון והופיעו תנועות פוליטיות פלסטיניות חדשות, כבר לא היה צורך פוליטי ברשימות הללו בקרב מפלגות השמאל הציוניות.

8 השיח הפוליטי השליט בשנים הללו דמה לשיח שהתגבש בשנות התשעים, ואשר אפיין את המודעות הערבית למהות אזורותם וזכויותיהם, מתוך שימור ייחודם התרבותי והלאומי (ראו את פלד ושפיר 2005).

לכל היותר מוגבל. הממשל הצבאי ניתק את הפלסטינים בישראל מסביבתם הערבית-פלסטינית, ומאבקם הפוליטי הגיע לשיאו כאשר ביקשו לבטל את הממשל הצבאי, מבלי שחיברו את דרישתם לשאלה הלאומית. זאת לומר, השיח בתקופה זו היה אזרחי בעיקרו ומנותק מהשיח הפוליטי-לאומי שרואה בפלסטינים בישראל חלק מהשאלה הפלסטינית הרחבה יותר.

הפלסטינים בישראל אחרי מלחמת יוני 1967: שינויים יסודיים

מלחמת יוני 1967 השפיעה השפעה ניכרת על תחומי החיים החברתיים, הכלכליים והפוליטיים של הפלסטינים בישראל. העמקת התודעה הלאומית בקרב הפלסטינים בישראל הובילה להקמתם של מוסדות לאומיים. בתחילת שנות השבעים של המאה הקודמת נצפו הניצנים הראשונים של מעמד בעלי השכלה גבוהה ומעמד הביניים התרחב, ובעקבות כך הוקמו מוסדות לאומיים עבור החברה הפלסטינית בישראל, דוגמת הוועד הארצי של ראשי הרשויות המקומיות הערביות בישראל (1972), ועד הסטודנטים הערביים הארצי (1974), הוועד הארצי להגנה על אדמות ערביות (1975) וועדת המעקב העליונה של הציבור הערבי בישראל (1982). המוסדות הללו היו בבחינת צעדים ראשונים ממשיים לקראת הרה-ארגון ובנייתה של החברה הפלסטינית בישראל, לאחר שנים רבות של פילוג בעקבות הנכבה (בשאה, 1998; לנדאו, 1993; רכס, 1993; Ghanem, 2001). התהליך המהיר של רה-ארגון קולקטיבי בקרב הפלסטינים בישראל החל עקב מלחמת יוני 1967 והכיבוש של האדמות הערביות. מרעי (1984) מסכם שאיחודה מחדש של האומה הפלסטינית הוביל למצב של פוליטיזציה ציבורית נרחבת ומקיפה בקרב הפלסטינים בישראל. מרעי מסביר במחקר אחר (1988) ש"הערבים-הפלסטינים לא רק הצליחו לשמר את זהותם בישראל, אלא אף תרמו ישירות להעשרתה של הזהות הפלסטינית בעל פה ובכתב, בפרוזה ובשירה, וגם בפועל, במאבק הפוליטי והחברתי לעמידה בקצבו של זרם התודעה הפלסטיני ופיתוחו לכדי מבע הרמוני עם דרישות כל שלב בשלבי התפתחותה של השאלה הפלסטינית" (מרעי, 1988, 35).

מלחמת יוני 1967 והאיחוד עם אחיהם הפלסטינים בשטחים הכבושים הגבירו את תחושת הגורל המשותף, התחושה שהפלסטינים בישראל הם חלק מהשאלה הפלסטינית הרחבה יותר. בספרו "יחסים מוכלים", פורטוגלי (2006) מתאר את השפעת הכיבוש ומלחמת יוני 1967 על שני הצדדים, הישראלי והפלסטיני. על פי פורטוגלי, הקשר שהתאפשר בעקבות המלחמה היה קשר עם ההיסטוריה והגיאוגרפיה של העבר, ובכך יצר מפה קוגניטיבית (מעבר למפה הפיזית) בתודעתם של היהודים והפלסטינים כאחד, והעבר הגיח למרכז ההווה.

השתתפותם הגוברת של אזרחי ישראל הפלסטינים במאבק החמוש של התנועה הפלסטינית נגד ישראל הייתה אחד מסממני השינוי הזה. מסוף המלחמה ביוני

1967 ועד יוני 1970 הרשיעו בתי המשפט הישראליים 120 פלסטינים אזרחי ישראל באישומים ביטחוניים, ו-27 אנשים נוספים הושמו במעצר מנהלי (קהוג' 1972). על פי מקור אחר, באוקטובר 1968, 48 פלסטינים השתתפו בפעולות ביטחוניות, שנה לאחר מכן עלה המספר ל-115 אסירים ביטחוניים פלסטיניים, ובין 1967 ל-1973 נעצרו והורשעו 320 פלסטינים שהואשמו בעבירות ביטחוניות (רכס, 1993, 114). אין זה אומר שהפלסטינים ויתרו על אזרחותם הישראלית – ההיפך הוא הנכון, שכן רוב המתנגדים נאבקו מתוך מסגרת האזרחות הישראלית. בשנות השבעים התקיימו פעילויות פוליטיות נמרצות לאור התגברות רכיב הזהות הפלסטיני בקרב אזרחי ישראל הערבים. נצפתה עלייה בפעילויות פוליטיות רבות כנגד הכיבוש הישראלי ברחוב הערבי ובקרב הסטודנטים הערביים באוניברסיטאות הישראליות. ההפגנות נגד הפקעת הקרקעות התרבו גם הן, והגיעו לשיאן ביום האדמה הראשון ב-1976. הוועד הארצי של ראשי הרשויות המקומיות הערביות בישראל הוקם ב-1972 כביטוי לניצנים של התארגנות חברתית. הוא דרש זכויות לערבים בתקציבים והשוואת תנאי הרשויות המקומיות הערביות לאלה של היהודיות (ג'אנס ומוסטפא, 2009).

שנות השבעים, בעקבות המלחמה, הולידו שכבה של בעלי השכלה גבוהה ואקדמאים, תודות לעלייה במספר הסטודנטים. בשנת הלימודים תשל"א (1970-1971) היו 607 סטודנטים פלסטינים רשומים – פי שלושה ממספר הסטודנטים שהיו רשומים ב-1965. הנתון הזה המריא ל-1,281 ב-1975, לקראת סוף שנות השבעים עמד על 1,634 וב-1985 הגיע ל-4,097 (Al-Haj, 1995). מספר הסטודנטים המשיך לנסוק במהלך שנות התשעים והגיע ל-5,400 ב-1995 (5.6% מכלל הסטודנטים בישראל), וב-2005 הגיע לכדי 10,000 סטודנטים, שהיוו 8% מכלל הסטודנטים (מוסטפא, 2006, 81).

העלייה במספר הסטודנטים הפלסטינים הובילה למודעות מוגברת לחשיבות החינוך בכלל והחינוך הגבוה בפרט בקרב הדור הצעיר, שראה בו כלי חשוב למוביליות חברתית. מתוך המודעות הזאת, הסטודנטים הפלסטינים החלו לשלב בין המטרות האישיות של חינוך, אחד הכלים החשובים ביותר להשגת מוביליות סוציו-כלכלית, ובין המטרות הקולקטיביות כאמצעים להתפתחות. במחקר שערכו בנימין ופלג בקרב סטודנטים פלסטינים באוניברסיטת חיפה, ניכר היה שאלה המסיימים את לימודיהם במוסדות האקדמיה משיגים משאבים אישיים, מרחיבים את הזדמנויותיהם להשתלב בחברה הכללית ועשויים לגשר בין החברה שלהם לחברה הכללית בשני אופנים: לרכוש מידע והשכלה במהלך לימודיהם ולהעבירם לחברה שממנה הגיעו, או לייצג את החברה שלהם כלפי חוץ ולסייע לה לנסח את דרישותיה ולהשיג את מטרותיה על מנת להשתלב בחברה הכללית מבחינה כלכלית, פוליטית ותרבותית (בנימין ופלג, 1977).

ניכר היה שלמגע שנוצר בין סטודנטים ערביים באוניברסיטאות ישראליות ובין

סטודנטים פלסטיניים מהגדה המערבית (ובמיוחד בין סטודנטים מהאוניברסיטה העברית ומהאוניברסיטת ביר-זית, וגם סטודנטים במכללות השריעה [החוק] האסלאמית בחברון) הייתה השפעה רבה על תודעת הסטודנטים הערביים בישראל. הם ראו את אחיהם באוניברסיטאות הגדה המערבית מובילים את התנועה הלאומית מחוץ לאוניברסיטאותיהם ונאבקים נגד הכיבוש הישראלי. אלה שלמדו במכללות השריעה האסלאמית בגדה המערבית (דוגמת השייח' ראאד סלאח) הקימו כששבו את התנועה האסלאמית בישראל בהשראת הזרם האסלאמי בגדה המערבית (ראו Ali, 2004).

לצד ההנהגה המקומית, ההנהגה המדינית הלאומית הפלסטינית התפתחה רבות בעשורים האחרונים, בפעילויותיה, בסוגיה ובמאפייניה, בהשפעת היחסים עם ישראל והמציאות הישראלית (Jamal, 2006). בשנות המדינה הראשונות, ההנהגה הייתה שריד של ההנהגה הפלסטינית שהייתה חלק מהמפלגה הקומוניסטית הפלסטינית והליגה לשחרור לאומי (עוסבת אלתחרור אלוטאני), שהמשיכו את פעילויותיהן הפוליטיות לאחר קום המדינה באמצעות מק"י. ההנהגה הפלסטינית של המפלגה הקומוניסטית הציעה אלטרנטיבה פוליטית להנהגה המקומית שקידם הממשל הצבאי לנהל את חיי היומיום הפלסטינים.

שנות השבעים של המאה הקודמת היו עשור מכריע בהיסטוריה של הפלסטינים בישראל, שבו הואץ תהליך בניית המוסדות המקומיים והארציים. תהליך זה הגיע לשיאו בהקמת "ועדת המעקב העליונה של הציבור הערבי" בתחילת שנות השמונים. בחזית ניצבה הנהגה חדשה וצעירה, מורכבת מבוגרי האוניברסיטאות, שהדגישה את השתייכותם הלאומית של הפלסטינים. ההנהגה החדשה הציגה סדר יום שונה מזה שדגלה בו מק"י.

את ההנהגה הפלסטינית הצעירה העסיקה הסוגיה הלאומית, והיא התמקדה, על כן, לא רק בסוגיה האזרחית. ההנהגה הזו קראה תיגר באופן פוליטי ופומבי על ההנהגה המסורתית, ונצחונה של נציג ההנהגה הצעירה תאופיק זיארד בנצרת, העיר הפלסטינית הגדולה ביותר, על מועמד ההנהגה המסורתית סייף א-דין א-זועבי, העיד על תחילת עלייתה של ההנהגה הפוליטית שזכתה לכינוי "ההנהגה הלאומית". זאת לומר שזו אינה הנהגה השואפת לענות על דרישות חיי היומיום בלבד, אלא גם עוסקת בהשגת זכויותיו הלאומיות של העם הפלסטיני.

הסוגיה הלאומית היא שהבדילה את ההנהגה המקומית מהנהגה הארצית החדשה, שהביאה לקדמת הבמה את השיח הפוליטי הלאומי, עד כדי השתלטות על השיח האזרחי. האוניברסיטאות היו הזירה שבה החלו הדיונים בסוגיה הלאומית. ההנהגה הפוליטית החדשה, שהופיעה בשנות השבעים לאחר שחוותה את ההלם של מלחמת יוני 1967, הייתה הכוח המרכזי בגיבוש השיח הפוליטי הלאומי החדש, שקשר בין הממד הלאומי לממד האזרחי.

בשנות השבעים הופיעו גם תנועות של סטודנטים פלסטיניים בעקבות הקמתם

של ועדי סטודנטים באוניברסיטאות.⁹ הם הציגו שיח פוליטי לאומי שהדגיש את ההשתייכות הפלסטינית הלאומית. השיח הזה היה חזק יותר מהשיח האזרחי בקרב תנועות הסטודנטים. הוועד של הסטודנטים הערבים באוניברסיטה העברית פרץ את הדרך במחאה נגד הכיבוש הישראלי. ייתכן שהסיבה לכך הייתה קרבתו לסבלם של הפלסטינים בשטחים הכבושים. המפגש בין הסטודנטים הפלסטינים מהאוניברסיטה העברית ובין סטודנטים מאוניברסיטת ביר-זית בגדה המערבית הוביל לשיתוף פעולה הדדי שהשתקף בכיסוי החדשות מאוניברסיטת ביר-זית בביטאונים של ועד הסטודנטים הערבים באוניברסיטה העברית. יחסי הגומלין הללו הביאו להקמתה של ועדת סולידריות עם אוניברסיטת ביר-זית, ששיקפה את התודעה ואת השיח הפוליטי הפרוגרסיבי אליהם הגיעה תנועת הסטודנטים בתקופה זו.

השיח הפוליטי-אידיאולוגי הפלסטיני בישראל אחרי מלחמת יוני 1967

מחקרים שונים (לדוגמה: כהן, 1989; לנדאו, 1971, 1992; רכס, 1989; Landau, 1989; Peres and Yoav-Davis, 1968) מראים שהמיעוט הפלסטיני בישראל עבר תהליך מודרניזציה מזורז שהשתקף בעליית רמת ההשכלה ורמת המחיה – מה שהוביל להעלאת ציפיות. החברה הפלסטינית העריכה את מעמדה ביחס לקבוצת היהודים על פי קריטריונים אזרחיים שונים. הקריטריונים הללו וגורמים נוספים עוררו תסכול והתמרמרות בקרב הפלסטינים בישראל, והובילו אותם לאמץ עמדות רדיקליות והתנהגות פוליטית רדיקלית. תהליך זה החל לאחר מלחמת יוני 1967, אבל עד לאותה שנה, משום הניתוק מהעולם הערבי והשליטה המחמירה שהטיל עליהם הממשל הצבאי, השתמר "איזון עדין" בין מעגלי ההשתייכות השונים.

תיאוריית המודרניזציה, שאימצו כמה חוקרים ישראלים (כמו לנדאו, 1984; כהן, 1989), גורסת שהמגע שנוצר לאחר מלחמת יוני 1967 בין שתי הקבוצות הפלסטיניות, זו שבישראל וזו שבגדה המערבית ובעזה, היה אחד הגורמים החשובים ביותר שהשפיעו על הפלסטינים בישראל והגבירו את מאבקם. רכס (1989) טוען שהמגע חשף את נחיתותם של הפלסטינים בישראל בהשוואה לאחיהם בגדה המערבית, הן בחינוך הן בארגון הפוליטי, ובכך הגביר את התנכרותם למדינה ודרך כך את עמדותיהם הרדיקליות. רכס מאמין שלנוכח האוריינטציה של הפלסטינים בישראל, הרואים בארגון לשחרור פלסטין (אש"ף) תנועת שחרור לאומית, היה אפשר לצפות שיצטרפו אליו ויבצעו פעולות צבאיות בשמו. אף על פי כן, הם לא עשו זאת בשל "כוח ההרתעה" של כוחות הביטחון הישראליים והפחד שיאבדו את מקורות ההכנסה שלהם

9 באוניברסיטת תל-אביב הוקם הוועד ב-1968; באוניברסיטת חיפה הוא הוקם ב-1973 בטכניון; ב-1973 בכר-אילן; ב-1974 באוניברסיטת בן-גוריון; ב-1975 (מרעי 1978 מוסטפא 2002).

ורכושם. עם זאת, רכס מתעלם בניתוחו מהעובדה שהפלסטינים אזרחי ישראל קיבלו החלטה לנהל את המאבק בעיקר מתוך אזרחותם הישראלית.

לנדאו (1984) חילק את ההיסטוריה של הפלסטינים בישראל לשתי תקופות. התקופה הראשונה נמשכה עד 1967 והתאפיינה באוריינטציה אינטגרטיבית. התקופה השנייה החלה לאחר מלחמת יוני 1967 והתאפיינה ברדיקליזציה וניכור. הראיות המובאות לשם חיזוק הטענה הן העלייה בממוצע הקולות שניתנו למפלגות האנטי-ציוניות, ולמק"י בפרט, והעלייה במידה ובאיכות של המאבק למען סוגיות הקשורות לשוויון הפלסטינים במדינה, והמחאה נגד המשך כיבוש הגדה המערבית ורצועת עזה. כהן (1989) רואה במלחמת יוני 1967 ותוצאותיה, ובכללן המגע שנוצר בין שתי הקבוצות הפלסטיניות, הוכחה חשובה להתרחשותו של תהליך רדיקליזציה בקרב הפלסטינים בישראל. על פיו, עד המלחמה שימרו הפלסטינים "איוון עדין בהשתייכותם המורכבת", בין השתייכותם לעולם הערבי ובין השתייכותם לישראל. עם זאת, המלחמה "טרפה את הקלפים": ההשתייכות לאומה הפלסטינית-ערבית גברה על ההשתייכות למדינת ישראל. משמע הדבר, לשיטתו, שהפלסטינים בישראל מאמצים אסטרטגיות וטכניקות דומות לאלה שמאמצים הפלסטינים בשטחים הכבושים, שכן הם נאבקים להשתחרר מהשליטה הישראלית ועל זכותם להגדרה עצמית.

15 השנים שלאחר מלחמת יוני 1967 סימנו את תחילת התגבשותם של החיים המפלגתיים בחברה הפלסטינית בישראל. בתקופה שקדמה למלחמה, היה לרשימות הקשורות למפלגות הציוניות תפקיד חשוב בקרב החברה הפלסטינית לצד מק"י, מפלגה יהודית-פלסטינית, שהנהגתה הייתה יהודית בעיקרה (רכס, 1993). תקופת התגבשות המפלגות הפוליטיות הביאה איתה שיח חדש אשר שלט בזירה הפוליטית הפלסטינית בארץ שנים רבות.

בשנים אלה הוקמו ארבע תנועות פוליטיות-אידיאולוגיות. ייחודן היה שהן חיברו בין הסוגיה האזרחית ובין הסוגיה הלאומית בשיח הפוליטי שאימצו, וכן בהגדרות שנתנו לזהויות הפלסטינים בישראל. לשון אחר, התנועות הפוליטיות החדשות שהוקמו בעקבות המלחמה יצרו שיח פוליטי חדש, שהושפע מהמציאות הפוליטית החדשה. ארבע התנועות, על פי סדר הופעתן, הן:

אבנא אלבלד (בני הכפר), שהוקמה ב-1972, ראתה את עצמה כחלק מהתנועה הפלסטינית הלאומית וראתה את סוגיית פתרון מעמדם של הפלסטינים בישראל כנטועה בפתרון השאלה הפלסטינית הכללית. היא ראתה את הפלסטינים בישראל, בשיח הפוליטי שלה, כחלק מהשאלה הפלסטינית (חיידר, 1996). על פי התנועה, כל דיון בשוויון שאינו מתייחס לפתרון השאלה הלאומית, מעוות את מעמד הפלסטינים וזהותם.

אלג'בהה אלדימוקראטיה לסלאם ואלמוסאואה (החזית הדמוקרטית לשלום ושוויון – חד"ש), כפי שמעיד שמה, מקשרת את סוגיית השוויון לפלסטינים עם השאלה הפלסטינית. חד"ש, יותר מכל תנועה אחרת, חיברה בין סוגיית השוויון לסוגיה

הפלסטינית, והאמינה שיש לנהל את המאבק הפלסטיני על שני צירים: שוויון מצד אחד, והמאבק להשגת פתרון לסוגיה הלאומית מצד אחר (רכס, 1993). כך פרצה את הדרך אל עבר שיח פוליטי המחבר בין הסוגיה האזרחית והסוגיה הלאומית בקרב הפלסטינים בישראל (רכס, 1993). על פיה, השלום הינו סוגיה מרכזית, והשגתו תיצור נסיבות טובות יותר להשגת שוויון.¹⁰

התנועה האסלאמית הוקמה בסוף שנות השבעים ופתחה בשיח דתי ופוליטי, המתמקד בשיפור מעמד הפלסטינים באמצעות הקמתה של רשת מוסדות חברתיים, כלכליים וחינוכיים לצד הדגש על פתרון לשאלה הפלסטינית (מאיר, 1988). לאחרקה אלתקדמיה ללסלאם (הרשימה המתקדמת לשלום) התמקדה ברכיב הזהות הפלסטיני, וקיסרה בין מעמד הפלסטינים בישראל ובין פתרון לסוגיה הלאומית (Ghanem, 2001). במצעה הפוליטי הדגישה את הצורך להשיג שוויון מלא לפלסטינים בישראל, עם דגש על השתייכותם הלאומית הפלסטינית. היא דרשה גם שהמדינה תכיר באש"ף כנציג הבלעדי של העם הפלסטיני, ותמכה בהקמתה של מדינה פלסטינית לצד מדינת ישראל.

מאז 1967, החלו הפלסטינים בישראל, מסיבות שונות, לאמץ את הרכיב הפלסטיני אל רפרטואר הזהות שלהם. הסיבות העיקריות לכך הן: הקשר המחודש עם הפלסטינים בשטחים הכבושים והשיפור במעמד אש"ף בזירה הבינ-לאומית. תהליך זה הואץ במהלך שנות השמונים, בעיקר לאחר הקמתה של הרשימה המתקדמת לשלום (Rouhana, 1993), שהדגישה את שורשיהם הפלסטיניים של הפלסטינים בישראל. בניגוד לתנועות ומפלגות אחרות, התנועה המתקדמת לשלום עשתה מאמץ רב להתמודד עם השאלה הפלסטינית, וזאת במידה רבה על חשבון עניינה בסוגיות היומיום שמטרידות את הפלסטינים בישראל. אפילו הסוגיות שאליהן התייחסה הרשימה בעניין מעמד האזרחים הפלסטינים במדינה – למשל, הגדרתם כבעלי אוטונומיה-עצמית – היו דו-משמעיות ולא מספיק מחודדות.

ארבע התנועות המוזכרות לעיל, שהושפעו כולן, במישרין או בעקיפין, ממלחמת יוני 1967 ותוצאותיה, משתייכות לשלושה זרמים פוליטיים-אידיאולוגיים מרכזיים, אשר מתווים את השיח הפוליטי-אידיאולוגי הפלסטיני עד היום: הזרם הלאומי, הזרם האסלאמי והזרם הקומוניסטי/השמאל הפלסטיני. הזרמים הללו פיתחו את נטיותיהם הפוליטיות בהתבסס על תוצאות המלחמה, ואלה המשיכו להיות בעלות משקל עד לחתימת הסכמי אוסלו.¹¹

10 www.aljabha.org/q/index.asp

11 לאחר הסכמי אוסלו, השיח הפוליטי הערבי החל להדגיש את החיבור בין מעמדם האזרחי של הערבים בישראל ובין מהות המדינה ואופייה היהודי. מאז, השיח שרווח לאחר מלחמת 1967, שהדגיש את הקשר בין המעמד האזרחי לסוגיה הלאומית, הולך ודועך.

הזרמים הללו, על עושרם האידיאולוגי, לא היו יכולים להופיע לפני 1967 בשל הניתוק הפוליטי מהעם הפלסטיני ומהעולם הערבי. המלחמה הובילה להקמתם של ארגונים פוליטיים פלסטיניים חדשים בקרב הפלסטינים בישראל, כשעל סדר יומם שיח פוליטי חדש, שונה מהשיח שהתקיים לפני המלחמה.

בשנות השבעים הושם דגש על ההבדלים הפוליטיים והאידיאולוגיים בזירה הפוליטית, אבל מה שייחד את התקופה הזו יותר מכול היה הדגשת החשיבות של השיח האזרחי, שהתמקד בענייני היומיום ובצורכי היומיום, לצד שיח אידיאולוגי, שהשתנה ממפלגה למפלגה. הסוגיה האזרחית, לראשונה בתולדות השיח הפוליטי הפלסטיני, חוברת לשאלה הפלסטינית ולפתרונה. עם זאת, המפלגות והזרמים השונים נבדלו זה מזה: יש בהם שהדגישו בעיקר את השיח האידיאולוגי, אחרים הדגישו בעיקר את השיח האזרחי, והיו גם כאלה שמצאו איזון בין שני סוגי השיח.

מלחמת יוני 1967 וכיבוש השטחים הפלסטיניים השפיעו על השיח הפוליטי הפלסטיני בישראל בשני תחומים: התחום הראשון היה ההתייחסות לשאלה הפלסטינית בישראל כחלק מהשאלה הפלסטינית הרחבה יותר. התחום השני היה החזון לפתרון מעמד הפלסטינים בישראל. הם ביקשו להיכלל בכל פתרון שיוצע לבעיה הפלסטינית, כאשר האמינו שפתרון כזה ישפיע לחיוב על מעמדם בישראל. אבנא אלבלד אף הרחיקו להאמין שפתרון מעמדם של הפלסטינים בישראל יתאפשר באמצעות הקמתה של מדינה חילונית ודמוקרטית אחת בפלסטין המנדטורית, שבה יכללו הן הפלסטינים הן היהודים.

השיח הפוליטי הפלסטיני הגיע לשיאו עם פרסום מסמך ה-6 ביוני 1980, אשר נחשב לטקסט הפוליטי השיתופי הראשון שמבטא את השיח הפוליטי הפלסטיני החדש בישראל. החיבור בין הסוגיות הלאומיות והפוליטיות במסמך ניכר. אלפי אנשים חתמו על המסמך, אשר מצהיר: "אנו ילידי הארץ הזו. אין לנו מולדת מלבד המולדת הזו... לא נוכל להתכחש, אפילו אם חיינו היו תלויים בזה, למקורנו השורשי... אנו חלק חי, מודע ואיתן מהעם הערבי-פלסטיני. לא ויתרנו ולא נוכל לוותר על זכות העם הזה להגדרה עצמית ולחירות ועצמאות על אדמת מולדתו" (מסמך ה-6 ביוני, 1980).

המסמך קישר בין מצבם הקשה של הפלסטינים בשטחים וההידרדרות במצבם של הפלסטינים בישראל. במסמך נטען: "ההתדרדרות המתמשכת [בשטחים הפלסטינים] משפיעה ישירות על חייהם ועתידם של האזרחים הפלסטינים בישראל, שהינם קורבנות של דיכוי לאומי ואפליה גזעית. תחת הממשלה הנוכחית, ובייחוד בחודשים האחרונים, ההסתה הגזענית והאלימה נגד הפלסטינים הפכה מקובלת בישראל, החל בהצהרות ראש הממשלה ושר החקלאות וכלה בתקשורת ההמונים, בראשי רשויות מקומיות ובביטאוניהם של גזענים באוניברסיטאות הישראליות. אנו רואים גם שהאוירה הגזענית והאלימה משתלטת על זרועות הרשות המבצעת, ובפועל על המטרה, על הצבא ועל משמר הגבול".

המסמך, שנחשב למסמך הקולקטיבי הראשון של הפלסטינים בישראל, מאשש את מאפייני השיח הפוליטי שהופיע לאחר מלחמת יוני 1967, הבוחן מחדש את מערכת היחסים בין הממד הלאומי לממד האזרחי, שאינם ניתנים להפרדה.

טבלה 2. ההבדל בין רכיבי השיח הפוליטי הפלסטיני לפני מלחמת יוני 1967 ואחריה

הגדרה	השיח הפוליטי לפני מלחמת יוני 1967	השיח הפוליטי אחרי מלחמת יוני 1967
מהות השיח הפוליטי	ערכים בישראל	פלסטינים בישראל
מהות הבעיה הפלסטינית בישראל	אזרחי, דגש על הישרדות	אזרחי-לאומי
פתרון	ממשל צבאי, אפליה	חלק מהשאלה הפלסטינית
סוכני השיח הפוליטי	שוויון אזרחי	פתרון השאלה הלאומית
	הנהגה מסורתית	הנהגה לאומית משכילה

השיח הפוליטי התהווה לאחר מלחמת יוני 1967 ונמשך עד תחילת שנות התשעים, עם כישלון התהליך המדיני ובעקבותיו התרופפות השיח הפוליטי שחיבר את פתרון השאלה הפלסטינית לשוויונם האזרחי של הפלסטינים בישראל.

הסכמי אוסלו ב-1993 היו תמריץ מרכזי לשינוי השיח. השיח הפוליטי החדש חיבר בין מעמד הפלסטינים בישראל ומהות המדינה כמדינה יהודית. הפלסטינים בישראל הבינו שהקמתה של מדינה פלסטינית לא תבטיח שיפור במעמדם הפוליטי והאזרחי במדינה היהודית. בעקבות הסכמי אוסלו, הפלסטינים מצאו את עצמם נדחקים לשוליים הן בישראל הן במסגרת התנועה הלאומית הפלסטינית. שני הצדדים לא העלו לשולחן הדיונים את הסוגיות הבורעות לגבי הפלסטינים בישראל. הם החלו לייחס את מעמדם בעיקר לאופייה המשתנה של המדינה האתנית, וביקשו להקים מערך פוליטי חדש. יש מי שדגלו ברעיון של מדינת כל אזרחיה, אחרים הציעו להקים מדינה דו-לאומית בתוך ישראל או אף על כל השטח של פלסטין המנדטורית, ואחרים התמקדו בשוויון רב יותר בתוך המדינה היהודית (ג'אמל ומוסטפא, 2009).

ג'מאל (Jamal, 2008) מתאר את אופיו של השיח הפוליטי שהתפתח בשנים האחרונות ומצביע על השינויים הניכרים שחלו בו. חמישה שינויים הוא מציין, ואלה הם: (א) הפוליטיזציה של הילידיות – כלומר הדגשת החברה הפלסטינית בישראל כחברה ילדית וההשפעה שיש לנתון זה על זכויות הפלסטינים האישיות והקולקטיביות; (ב) פיתוח מושג השוויון כדרך חוקתית בישראל, על מנת ליצור שוויון אזרחי ולאומי איתן. משמעות הדבר היא הזכות להשתתף בקביעת תקציבי המדינה,

משאבי המדינה ובכלל זה סמליה, הזכות לחלוק את סמכויות השלטון, ולא רק לדרוש אי-אפליה; (ג) שילוב פוליטיקת חלוקת המשאבים בפוליטיקת ההכרה. הפלסטינים פיתחו עמדה על פיה הם מקשרים את היעדר השוויון למהותה של המדינה האתנית (Ghanem, 2001), והאפליה אינה רק נוהג ביורוקראטי אלא היא נטועה ומובנית עמוק בתוך מהותה של המדינה והמבנה האתני שלה. הפלסטינים טוענים שחלוקה הוגנת של המשאבים אינה אפשרית כל עוד אין הכרה בחברה הערבית כמיעוט לאומי; (ד) איחוד הזכויות האישיות והקולקטיביות, שמשמעותו מעבר ממדיניות של אינטגרציה אישית למדיניות של הכרה בזכויות הקולקטיביות של הפלסטינים בישראל. רכיב זה נהיה רכיב בלתי נפרד בשיח המשפטי הפלסטיני בישראל (Jabareen, 2006; Jamal, 2007); (ה) השינוי החמישי הינו השיח בדבר הזכות לאוטונומיה עצמית. השיח הפוליטי הערבי מתייחס לזכות להגדרה עצמית, ובכללה אוטונומיה עצמית בתוך מדינת ישראל (Smootha, 2002).

שיא השיח הפוליטי הזה היה פרסומם של ארבעה מסמכים המוכרים כמסמכי "החזון". מסמכים אלה בוחנים את אופיו האתני של המשטר הפוליטי ואת היעדר הדמוקרטיה, וחושפים גם את המכשולים האתניים שמציב המשטר הפוליטי בפני שוויון הפלסטינים בישראל, הן ברמת הפרט הן ברמה הקולקטיבית (ראו לדוגמה: Ghanem, 2001 ופיתחאל וג'אנם, 2004). הפלסטינים בישראל הבינו שמעמדם האזרחי אינו תלוי בשאלה הפלסטינית ובפתרונה, אלא הוא קשור ליחסיהם עם המדינה ולמהותה. התובנה הפוליטית הזו הובילה לניסוחו של שיח פוליטי פלסטיני שמדגיש את האזרחות ואת כוחה של אזרחות זו בהתייחס למדינה ולזהותה היהודית. השיח הפוליטי החדש הזה זכה לביטוי בארבעה ניירות עמדה המוכרים כמסמכי החזון,¹² שפורסמו בקרב הציבור הפלסטיני בשנים 2006-2007. החשוב מבין המסמכים הללו היה מסמך "החזון העתידי" שפרסם הוועד הארצי לראשי הרשויות המקומיות הערביות בישראל. מסמך "החזון העתידי" היה פרי של עבודה משותפת, והוא שאב את כוחו מארבעים המשתתפים השונים (אקדמאים ופעילי חברה אזרחית), מרקעים פוליטיים ואידיאולוגיים שונים, שהשתתפו בניסוחו. "החזון העתידי" מציב אתגר סמלי בפני הגמוניית הרוב ומציג חלופה פוליטית למשבר הקיים כיום בין המיעוט לרוב. נוסף לפוליטיקה הסמלית המאפיינת את מסמכי החזון, יש בהם גם את הנרטיב ההיסטורי של הפלסטינים בישראל. הנרטיב ההיסטורי הכלול במסמכי החזון קורא תיגר על

12 המסמך הראשון, "מסמך החזון העתידי לערבים הפלסטינים בישראל", פורסם בשם "הוועד הארצי לראשי הרשויות המקומיות הערביות בישראל" (2006). המסמך השני, "חוקה שוויונית לכל? על חוקה וזכויות קולקטיביות של האזרחים הערבים בישראל", פורסם מטעם מרכז מוסאוא וכתב אותו יוסף ג'בארין (2006). המסמך השלישי, "החוקה הדמוקרטית", פורסם מטעם עדאלה, המרכז המשפטי לזכויות המיעוט הערבי בישראל (2007). המסמך הרביעי, "הצהרת חיפה", פורסם מטעם מרכז "מדה אל-כרמל" (2007).

הנרטיב ההיסטורי של הרוב היהודי. הרעיון החשוב ביותר הגלום בחזון העתידי הוא התובנה בדבר הקשר ההדוק בין מעמדם האזרחי של הפלסטינים בישראל ובין מהות המדינה היהודית. תובנה זו היא שמבדילה את השיח הנוכחי מהשיח שרווח לאחר מלחמת יוני 1967.

סיכום

השינויים האידיאולוגיים והפוליטיים שבאו בעקבות מלחמת יוני 1967 והכיבוש מעידים על שינויים מהותיים בממדי השיח הפוליטי האזרחי והלאומי של הפלסטינים בישראל. באופן כללי, הפלסטינים בישראל אימצו עמדות כלפי פתרון השאלה הלאומית שהיו דומות לאלה שהציג הזרם המרכזי של התנועה הלאומית הפלסטינית. מאז שנות השבעים, מתוך מרכזיותו של השיח הפוליטי האזרחי בקרב הפלסטינים בישראל וכן מתוך דינאמיקת הסיסמאות בדבר שוויון ושותפות, התגבשה גישה קולקטיבית השואפת לשוויון אזרחי יד ביד עם פתרון השאלה הלאומית. הפלסטינים בישראל האמינו שפתרון השאלה הלאומית ישפר את מעמדם האזרחי, כאשר מעמד מחובר לשאלה הלאומית, בהיותם חלק בלתי נפרד מהאומה הפלסטינית. הקשר שבין גישתם הפוליטית למעמדם האזרחי הגביר את נוכחותו של הרכיב הישראלי בתודעתם והתנהגותם של הפלסטינים בישראל, כפי שהשתקף בדפוסי פעולתם ובחשיבתם הפוליטית, שבהם נקבעה הסוגיה האזרחית. משמע הדבר שהשיח הפוליטי של הפלסטינים בישראל החל לקשר בין הממד האזרחי לממד הלאומי אחרי 1967, כאשר המעמד האזרחי תלוי בפתרון הלאומי.

מעל לכול, השיח הפוליטי הפלסטיני אימץ את יחסי הגומלין בין השאלה האזרחית לזו הלאומית על אף שוליותם של הפלסטינים בשני מישורים אלה. המחקרים שבחנו את הקשר שבין הפלסטינים בישראל לאש"ף, מראים שהפלסטינים בישראל חיים בשוליות כפולה: הם שוליים כאזרחים בישראל ושוליים בקרב התנועה הלאומית הפלסטינית (ראו לדוגמה: ג'אנס, 1996; סלימאן, 1999; Al-Haj, 1993), שבהמשך אינה רואה בהם חלק מהשאלה הפלסטינית; הם אינם בתוכנית הלאומית או במפעל המדיני הפלסטיני, והסוגיות הנוגעות להם אינן חלק מהמשא ומתן עם ישראל. השיח הפוליטי הזה הדגיש את בעיות הפלסטינים בישראל כחלק בלתי נפרד מהשאלה הפלסטינית, במובנה הרחב יותר, ולא רק כבעיה ישראלית.

רשימת מקורות

- אוסצקי-לזר, ש' (2002). הממשל הצבאי כמנגנון שליטה באזרחים הערבים: העשור הראשון, 1948-1958. המזרח החדש, מ"ג, עמ' 103-132.
- אמארה, מ' וס' כבהא (1996). זהות חצויה: חלוקה פוליטית והשתקפויות חברתיות בכפר חצוי. גבעת חביבה: המרכז לחקר השלום.
- בוימל, י' (2002). "הממשל הצבאי ותהליך ביטולו 1958-1968". המזרח החדש, מ"ג, עמ' 133-156.
- בנימין, א' ור' פלג (1977). השכלה גבוהה והערבים בישראל. תל-אביב: עם עובד.
- בשורה, ע' (1998). השיח הפוליטי השסוע ומחקרים אחרים. רמאללה: מרכז מואטן [בערבית].
- ג'אנס, א' (1996). "הפלסטינים בישראל, חלק מהבעיה ולא מהפתרון: שאלת מעמדם בעידן של שלום". מדינה, ממשל ויחסים בין-לאומיים, 41, עמ' 123-154.
- ג'אנס, א' (2005). אתגור מצב השוליות. רמאללה: מרכז מדאר [בערבית].
- ג'אנס, א' ומ' מוסטפא (2009). הפלסטינים בישראל: הפוליטיקה של המיעוט היליד במדינה האתנית. רמאללה: מרכז מדאר [בערבית].
- ג'ריס, צ' (1967). הערבים בישראל. קהיר: הליגה הערבית [בערבית].
- חיידר, ע' (1996). "התפקיד של ההתנגדות התרבותית בעיצוב הזהות הקולקטיבית: חקר הזהות הקבוצתית של הערבים בישראל". אל-מוסתקבל אל-ערבי, 205, עמ' 25-48.
- יפתחאל, א' וא' ג'אנס (2004). "לקראת תיאוריה של משטרים אתנוקרטיים: הפוליטיקה של התפשטות אתנו-לאומיות". מדינה וחברה, 4, עמ' 761-788.
- כהן, ר' (1989). בסבך הנאמנויות: חברה ופוליטיקה במגזר הערבי. תל-אביב: עם עובד.
- לנדאו, י' (1971). הערבים בישראל: עיונים פוליטיים. תל-אביב: משרד הביטחון.
- (1993). המיעוט הערבי בישראל 1967-1991: היבטים פוליטיים. תל-אביב: עם עובד.
- מאיר, ת' (1988). התעוררות המוסלמים בישראל. גבעת חביבה: המרכז לחקר השלום.
- מוסטפא, מ' (2002). התנועה הסטודנטיואלית הערבית הפלסטינית באוניברסיטאות הישראליות. אום אל פחם: מרכז המחקרים בני זמננו. [בערבית].
- (2006). השכלה גבוהה בקרב הפלסטינים בישראל. אום אל פחם: עמותת אקראא. [בערבית].
- מרעי, ס' (1984). "החינוך, התרבות והזהות". אל-מואקב, 2, עמ' 5-22. [בערבית].
- (1988). הזהות והדו קיום ותכני הלימוד. חיפה: ועדת המעקב לחינוך הערבי. [בערבית].
- סבן, א' (2002). המעמד המשפטי של מיעוטים במדינות דמוקרטיות שסועות: המיעוט

הערבי בישראל והמיעוט דובר-הצרפתית בקנדה. ירושלים: האוניברסיטה העברית.

סלימאן, ר' (1999). "על הזהות הקולקטיבית של הפלסטינים בישראל". עיונים בחינוך, 4(6), עמ' 64-78.

עבליני, מ' (2006). "הדינאמיקה ודברים שאנו רואים". מדא אח'ר, 2, עמ' 57-71. [בערבית].

פורטוגלי, י' (2006). יחסים מוכלים: חברה ומרחב בסכסוך הישראלי-ערבי. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.

פלד, י' (1993). "זרים באוטופיה: מעמד האזרחי של הפלסטינים בישראל". תיאוריה וביקורת, 3, עמ' 21-53.

פלד, י' וג' שפיר. (2005). מיהו ישראלי: הדינאמיקה של אזרחות מורכבת. תל-אביב: אוניברסיטת תל-אביב.

קהוגי, ח' (1972). הסיפור המלא על תנועת אל-ארע'. אל-קודס: מנשוראת אל-ערבי. [בערבית].

רייטר, י' (1995). "בין 'מדינה יהודית' ל'מדינה של תושביה' – מעמד הערבים בישראל בעידן השלום". המזרח החדש, לז, עמ' 45-60.

רכס, א' (1989). "הערבים בישראל והערבים בשטחים הכבושים". המזרח החדש, 22, עמ' 165-191.

רכס, א' (1993). המיעוט הערבי בישראל בין קומוניזם ללאומיות ערבית. תל-אביב: אוניברסיטת תל-אביב.

שגב, ת' (1986). הישראלים הראשונים – 1949. ביירות: מואססת אל-דראסאת אל-פלסטיניה. [בערבית].

- Al-Haj, M. (1993). The impact of the Intifada on the orientation of the Arabs in Israel: The case of double periphery. in: A. Cohen., G. Wolsfeld. (Eds.). *Framing the Intifada: Media and People*, Pp. 64-75. Norwood Ablex Publishing Corporation.
- (1995) *Education, Empowerment and Control: The Case of the Arabs in Israel*. Albany: University of New York Press.
- Al-Haj, M., & Rosenfeld, H. (1990). *Arab Local Government in Israel*. Boulder, CO: West view press.
- Ali, N. (2004). Political Islam in an ethnic Jewish state: Its historical evolution contemporary challenges and future prospects. *Holly land Studies*, 3(1), Pp. 69-92.
- Amara, M., & Schnell, I. (2004). Identity repertoire among Arabs in Israel.

- Journal of Ethnic and Migration Studies*, 30(1), Pp. 175-193.
- Ghanem, A. (1998). State and minority in Israel: The case of the ethnic state and the predicament of its minority. *Ethnic and Racial Studies* 21(3), Pp. 428-448.
- (2001). *The Palestinian Arab Minority in Israel: A Political Study*. New York: SUNY University Press.
- Ghanem, A., & Rouhana, N. (2001). Citizenship and the parliamentary politics of minorities in ethnic state: The Palestinian citizens in Israel. *Nationalism and Ethnic Politics*, 7(4), Pp. 135-152.
- Haidar, A. (1990). *The Arab Population in Israeli Economy*. Tel-Aviv: International Center for Peace in the Middle East.
- Hofman, J., & Rouhana, N. (1976). Young Arabs in Israel: Some aspects of a conflicted social identity. *Journal of Social Psychology*, 99, Pp. 75-86.
- Jabareen, Y. (2006). Law, minorities, and transformation: A critique and rethinking civil rights doctrines. *Santa Clara Law Review*, 46(3), Pp. 513-565.
- Jamal, A. (2006). Arab leadership in Israel: Ascendance and fragmentation. *Journal of Palestine Studies*, 35(2), Pp. 1-17.
- (2007). Strategies of minority struggle of equality in ethnic states: Arab politics of Israel. *Citizenship Studies*, 11(3), Pp. 263-282.
- (2008). The political ethos of Palestinian citizens of Israel: Critical reading in the future vision documents. *Israel Studies Forum*, 23(2), Pp. 3-28.
- Kimmerling, B., & Migdal, J. S. (1993). *Palestinians: The Making of a People*. Cambridge Mass: Harvard University Press.
- (2003). *The Palestinian People: A History*. Cambridge: Harvard University Press.
- Landou, Y. (1984). The Arab vote. In: D. Caspi, Diskin, & Gutmann, E. (Eds.). *The Roots of Begin's Success*, Pp. 89-169. London: Croom Helm.
- Lustick, I. (1980). *Arabs in the Jewish State: Israel's Control of a National Minority*. Austin, Texas: University of Texas Press.
- Mar'i, S. (1978). *Arab Education in Israel*. Syracuse University Press: Syracuse, New York.
- Nakhleh, K. (1979). *Palestinian Dilemma: National Consciousness and University Education in Israel*. Belmont, Mass: The Association of

Arab-American University Graduates.

- Neuberger, B. (1998). *The Arab Minority in Israel: Between Alienation and Integration*. Tel-Aviv: The Open University.
- Peres, Y., & Yuval-Davis, N. (1969). Some observations on the national identity of the Israeli Arabs. *Human relations*, 22, Pp. 219-233.
- Rekhes, E. (2007). The evolvement of an Arab-Palestinian national minority in Israel. *Israel Studies*, 12(3), Pp. 1-28.
- Rouhana, N. (1993). Accentuated identities in protracted conflict: The collective identity of the Palestinian citizens in Israel. *Asian and African studies*, 27, Pp. 97-127.
- Smootha, S. (1989). A typology of Jewish orientations toward the Arab minority in Israel. *Asian and African Studies*, 13(2-3), Pp. 155-182.
- (1990). Minority status in an ethnic democracy: The status of the Arab minority in Israel. *Ethnic and Racial Studies*, 13(3), Pp. 389-413.
- (1992). *Arabs and Jews in Israel*, 2. Boulder and London: Westview Press.
- (2002). The model of ethnic democracy: Israel as a jewish and democratic state. *Nation and Nationalism*, 8(4), Pp. 475-503.
- Zureik, E.T. (1979). *The Palestinian in Israel: A Study in Internal Colonialism*. London: Routledge and Kegan Paul.

ההשפעות החברתיות של הכיבוש

העלות הכלכלית של הכיבוש עבור ישראל

שיר חבר¹

ארבעים וחמש שנות הכיבוש הישראלי בגדה המערבית, לרבות מזרח ירושלים, וברצועת עזה שינו את הכלכלה הישראלית מן הקצה אל הקצה. בניגוד לכיבוש הישראלי ברמת הגולן, וכיבושי העבר בדרום לבנון ובחצי האי סיני, המאפיין העיקרי של כיבוש השטחים הפלסטיניים היה והינו האוכלוסייה האזרחית הגדולה שהוכפפה לשליטה ישראלית. למרות שכלכלנים ישראלים מנסים להמעיט בחשיבותו של הכיבוש לניתוח הכללי של הכלכלה הישראלית, כפי שיתואר להלן, למדיניות ישראל בשטחים הפלסטינים הכבושים השפעה ניכרת על החברה הישראלית עצמה – השפעה שלא פסחה על הזירה הכלכלית.

פרק זה יעסוק בשאלה "כמה עולה הכיבוש לישראל?" ואולם בטרם נצלול למעמקי החישובים הכלכליים, נבהיר כמה נקודות:

מטרתי כאן היא בראש ובראשונה להתמקד בעלות הכיבוש לישראל, לא לפלסטינים. המונח "עלות" הוא נכון לדיון בהוצאות שאינן בגדר חובה, וניתן לומר בבטחה שממשלת ישראל, בגיבוי תמיכה עממית רחבה, בוחרת לשמר את שליטתה בשטחים הפלסטינים הכבושים למרות שהיו לה הזדמנויות לסיים את הכיבוש. הפלסטינים, לעומת זאת, לא בחרו להיכבש. הכיבוש אינו מוצר שהם רכשו, ועל כן מונח הולם יותר לעניינם הינו "נזקי" הכיבוש, ולא ה"עלות". למרבה הצער, טרם בוצע מחקר מקיף ועדכני על נזקי הכיבוש לפלסטינים.

כמו כן יש להבהיר את המונח "ישראל". ישראל הינה מדינה, וככזו, היא בנויה ממוסדות. מוסדות אלה מופקדים על נכסי הציבור, ואלה מושקעים בפרויקטים שונים. מחקר זה יתמקד בעלויות שלקחו על עצמם המוסדות המהווים חלק מהמנגנון המדיני

1 פרק זה הינו עיבוד של שני פרקים מתוך ספרו של שיר חבר: *Political Economy of Israel's Occupation: Repression Beyond Exploitation*, שראה אור ב־2010 בהוצאת Pluto Press.

של ישראל. המחקר לא יתמקד בעלויות הכיבוש לאזרחים ישראלים פרטיים. לדוגמה, ישראלים רבים מחזיקים בנשק חם או ברכב ממוגן שרכשו כי הם מאמינים שהם זקוקים לו על מנת להגן על עצמם במקרה שיותקפו על ידי פלסטינים (לרוב בתוך השטחים הפלסטינים הכבושים). העלות של כלי נשק אלה אינה כלולה בחישובים שיוצגו בפרק זה.

זאת ועוד, כל העלויות שיוצגו בחישובים הבאים מתייחסות רק להוצאות שהן מעבר להוצאה הציבורית הרגילה לכל אזרח ישראלי ממוצע. ההנחה הבסיסית היא שלו הייתה ישראל נסוגה מהשטחים הפלסטינים, היא עדיין הייתה נדרשת לממן שירותים ציבוריים עבור מתנחלים-לשעבר שהיו עוברים לגור בתחומי גבולותיה המוכרים ולא בהתנחלויות בלתי חוקיות. על כן, כל החישובים יתמקדו בסבסוד הנוסף שממנו נהנים רק המתנחלים מעבר להוצאה הציבורית הממוצעת שממנה נהנים אזרחים ישראלים בכלל.

העלויות שיחושבו מוגבלות לעלויות כלכליות – אובדן נכסים שאפשר להעריך את ערכם במונחים כספיים. אובדן חיים, פציעות ונזקים פסיכולוגיים הנגרמים מהכיבוש ומההתנגדות לכיבוש לא יידונו כאן, אך לא משום שאלה נתפסים כפחותים בחשיבותם. עם זאת, כן נכללים פיצויים מהמוסד לביטוח לאומי לקורבנות ההתנגדות הפלסטינית. מערך זה כמובן מותיר חלק גדול מעלויות הכיבוש בערפל, מפני שהכלכלה הישראלית מן הסתם ספגה הפסדים גדולים בשל קשיים, כאב וסבל אישיים הנובעים מההתנגדות הפלסטינית לכיבוש, וכן משום ההידרדרות בשלטון החוק ובנוהגי הממשל השקופים נוכח המימון הסודי שניתן להתנחלויות עשרות שנים.

לבסוף, דיון בעלויות מחייב גם דיון ברווחים. רשויות ישראליות וחברות ישראליות עשו שימוש במגוון מנגנונים על מנת לנצל את הכלכלה הפלסטינית, ואלו יתוארו להלן. בעת חישוב העלויות, חשוב להחסיר מהן את ההכנסה של ישראל מהכיבוש. הטיעון שבראייה הכללית הכיבוש הוא נטל, ולא נכס, על הכלכלה הישראלית אינו מובן מאליו ויש לגבות אותו בראיות. ואלה יוצגו בהמשך הדברים.

סקירה היסטורית

ההוצאות הישראליות על הכיבוש וההכנסות ממנו אינן קבועות. ניתוח הכיבוש באמצעות חלוקה לשלושה פרקי זמן תורם להבנת ההתפתחויות העיקריות ביחסים הכלכליים של ישראל עם השטחים הכבושים.

1. כיבוש מוקדם: 1967-1986

2. כיבוש מאוחר (שנות ההתנגדות): 1987-2004

3. כיבוש מופרט: 2004 ועד היום.

בתקופה הראשונה, מ-1967 ועד אמצע שנות השמונים, השליטה הישראלית בשטחים הושגה באמצעות כוח צבאי מצומצם. קומץ החיילים שהוצבו בשטחים הצליח

לשלוט באוכלוסייה האזרחית עם מספר מועט של תקריות אלימות (ביחס לכיבושים צבאיים אחרים בעולם, Gordon, 2008). העלות של תחזוקת הכיבוש בתקופה זו הייתה נמוכה. נוסף על כך, הכיבוש היה רווחי לכלכלה הישראלית מהסיבות הבאות:

- א. המסים שגבתה ממשלת ישראל מהפלסטינים עלו על הוצאות המוסדות הישראליים בשטחים הפלסטינים (סבירסקי, 2005).
- ב. הפלסטינים היו קהל שבוי לסחורות ישראליות, ובייחוד סחורות סוג ב' שלא ניתן היה למכור בשוק הישראלי (שטרסלר, 2005).
- ג. מעסיקים ישראלים העסיקו פלסטינים בשכר נמוך מאוד, ובכך הגדילו את רווחיהם (סבירסקי, 2005).
- ד. ההתנחלויות הישראליות הבלתי חוקיות בשטחים הפקיעו קרקעות ומאגרי מים מהפלסטינים (בצלם, 2002).
- ה. חברות בנייה ישראליות הקימו מחצבות בגדה המערבית וברצועת עזה; במהלך עשרות שנות הכיבוש, הם ניצלו אחוז ניכר מהמשאבים הטבעיים הפלסטיניים (רינת, 2008).

אמנם התקופה הראשונה של הכיבוש הייתה רווחית לישראל, אך מצב זה השתנה בהדרגה במהלך שנות השמונים. הרחבת ההתנחלויות הלכה ונהייתה נטל על התקציב הציבורי הישראלי (כפי שיפורט בהמשך), וההתנגדות הפלסטינית לכיבוש עלתה מדרגה עם פרוץ האינתיפאדה הראשונה. ישראל נאלצה לשגר עוד חיילים וציוד על מנת למגן את ההתנחלויות, המחסומים והמתקנים הצבאיים בשטחים הפלסטינים הכבושים. ייצוא הסחורות לשטחים צומצם כמעט בחצי, בעיקר משום חרם פלסטיני על סחורות ישראליות, והתיירות לישראל צנחה (Gordon, 2008). בהמשך הדברים אראה שהכיבוש הפסיק להיות רווחי בשנות השמונים, כאשר עלויות התחזוק שלו עלו על ההכנסות ממנו. ההשפעה השלילית על הכלכלה הישראלית הגיעה לשיא במהלך האינתיפאדה השנייה, כאשר ישראל שקעה במיתון עמוק. לא היה בכוחן של ההכנסות מהשליטה על השטחים הפלסטינים לפצות על העלויות ההולכות וגדלות של הכיבוש. תקופת הכיבוש השלישית חופפת במידה רבה עם התקופה השנייה, שכן שתי מגמות אלה נמשכות עד היום. אחרי האינתיפאדה השנייה, המנהיגות, הן הצבאית הן המדינית, של ישראל ניסתה להתאים את עצמה לאופנה שהכתיבה ארצות-הברית בדבר "המלחמה בטרור".² התאמה זו כללה שינויים במבנה הצבא הישראלי, וכן

2 אחרי ה-11 בספטמבר 2001, פוליטיקאים ישראלים החלו לשווק את ישראל כמדינה הנמצאת בחזית המלחמה בטרור. הם טענו שהתנועה הפלסטינית לשחרור לאומי מהכיבוש הישראלי היא למעשה חלק מ"תנועת הטרור האסלאמי העולמי". בנימין נתניהו, שכהן כראש ממשלה בשנים 1996-1999 ושוב בשנת 2009, אמר שהפיגועים ב-11 בספטמבר היו טובים לישראל, מכיוון שהם עזרו להטות את דעת הקהל העולמית לטובת ישראל (הארץ ו-Reuters, 2008).

הפרטה ניכרת ברבות מסמכויות הצבא, בין השאר תחזוקת המחסומים (בוחבוט, 2008) וההתנחלויות (Cohen, 2008). כמו כן, ישראל פינתה מתנחלים ישראלים מרצועת עזה, והחלה לבנות את חומת ההפרדה.

מבנה חדש זה לא צמצם את עלויות הכיבוש מבחינתה של ממשלת ישראל, אך הוא ייצר אינספור הזדמנויות עסקיות לחברות מהמגזר הפרטי. הרקע של חברות הביטחון הפרטיות הללו – כמה מהן חברות ממשלתיות לשעבר שהופרטו, אחרות חברות שהקימו קצינים ישראלים במיל' – אפשר להן להשיג חוזים ממשלתיים בקלות, ובכך למכור את מכולתם לצבא הישראלי. מכאן ואילך, עצם הדבר שהחברות כבר מספקות את מוצריהן לצבא הישראלי יכול לשמש להן כלי לקידום מכירותיהן בעת מפגש עם קונים פוטנציאליים ברחבי העולם. ה"מומחיות" שלהן בצידור, ושירותים וטכניקות שכבר יושמו ב"מלחמה בטרור", עוזרים להן לשכנע קונים לשלם מחירים גבוהים בתמורה למוצריהן (Klein, 2007a).

מאז אמצע שנות התשעים, מאמצי סיוע בין-לאומיים בשטחים הכבושים יצרו מקורות הכנסה נוספים לכלכלה הישראלית. מאחר שישראל שולטת בכל נקודות הגישה לשטחים הפלסטינים, סוכנויות סיוע חייבות להשתמש בנמלים ושודות התעופה של ישראל ובתחבורה היבשתית שלה, ופעמים רבות אף קונות את הסחורה המיועדת לחלוקה מחברות ישראליות, שכן אלה פטורות ממכס. יתר על כן, סיוע בין-לאומי מייצר תזרים מטבע זר לתוך ישראל, משום שיש להמיר את כספי הסיוע למטבע הישראלי לפני שניתן להשתמש בהם בשטחים הפלסטינים. אחוז כספי הסיוע המוצא את דרכו לכלכלה הישראלית טרם הוערך. אין לפלסטינים מטבע נפרד, כך שמאוד קשה לבחון את חלוקת כספי הסיוע בין ישראל והשטחים הפלסטינים הכבושים (Hever, 2008).

השיח הכלכלי על עלות הכיבוש

כלכלנים ישראלים מביעים עמדות שונות לגבי ההיבטים הכלכליים של הכיבוש. בכל אחת מהתקופות המתוארות הנ"ל, שיח אחר היה השגור ביותר. במהלך התקופה הראשונה, הזרם המרכזי של כלכלנים ישראלים כמעט אף פעם לא התייחס להשפעות הכיבוש על הכלכלה הישראלית, אלא התמקד בהשפעות הכיבוש על הכלכלה הפלסטינית. בתקופה זו, היו סיבות רבות להאמין שהכיבוש הועיל לכלכלה הפלסטינית, וטעם זה היה למקור גאוה לכלכלנים ישראלים שהשתמשו בטיעון הכלכלי כדי להצדיק את מוסריות הכיבוש (לדוגמה: ברגמן, 1974). השפעות הכיבוש על הכלכלה הישראלית זכו להתייחסות בעיקר מצד כלכלנים מרקסיסטיים, שנשמכו על תיאוריות האימפריאליזם על מנת לטעון שהכיבוש הוא מקור רווח לכלכלה הישראלית (לדוגמה: Khouri, 1980).

במהלך התקופה השנייה, לאחר האינתיפאדה הראשונה, נעשה קשה יותר להתעלם מהעלות הגוברת של הכיבוש לכלכלה הישראלית (כפי שיפורט להלן), וכן מחורבן הכלכלה הפלסטינית. יתר על כן, המשמעות של יד קשה בדיכוי ההתנגדות הפלסטינית ובה בעת תנופת ההרחבה של ההתנחלויות הבלתי חוקיות הייתה רמות גבוהות של התערבות ממשלתית בכלכלה. התערבות שכזאת הלכה ואיבדה מערכה בעיני כלכלנים ניאוליברלים. בעקבות שיחות אוסלו בתחילת שנות התשעים, כלכלנים ניאוליברלים החלו לטעון ביתר שאת שהכיבוש הוא נטל על הכלכלה הישראלית וששלוש עשוי להוביל לשיפור בתנאים הכלכליים בישראל (Hever, 2006). טקסטים אלה הגיעו לשיאם עם פרוץ האינתיפאדה השנייה באוקטובר 2000, אירוע שהוביל לאחד מהמיתונים העמוקים ביותר בתולדות ישראל.

התקופה השנייה תרמה לשיח ממד נוסף של מורכבות. אף על פי שלא חלה כל ירידה בהוצאות הממשלה על התנחלויות ועל מבצעים צבאיים בשטחים הפלסטינים הכבושים, מספר אנשי עסקים פרטיים מצאו דרכים לנצל את המצב לטובתם. הם החלו לפתח מגזר עסקי חדש – "ביטחון המולדת" (homeland security) – שהתמקד פחות בפיתוח נשק, תחמושת, כלי רכב וכלים צבאיים אחרים מסורתיים, ויותר באמצעי מעקב, חימוש מתוחכם, הכשרה מיוחדת של אנשי ביטחון ופעילויות אחרות, בהן פעילויות המיועדות לחברות פרטיות ומוסדות שאינם צבאיים, דוגמת שדות תעופה אזרחיים. החברות החדשות הללו (או חברות קיימות עם מוצרי "ביטחון המולדת" חדשים) גילו שמשדר הביטחון הישראלי הוא לקוח נוח. כמו כן החלו החברות לייצא את מוצריהן ברחבי העולם,³ ובכך תרמו לייצוא הישראלי ולמחירי המניות בבורסת תל-אביב. ומכיוון שמדיניותה הניאוליברלית של ישראל, ובכללה הקלות במס ורגולציה חלשה, עודדה חברות בין-לאומיות להגדיל את השקעותיהן בישראל, הממשלה הישראלית השתמשה בטיעון של "מצב חירום ביטחוני" כדי לקדם במהרה רפורמות ניאוליברליות מבלי לעורר התנגדות חברתית רבה. כל הגורמים הנ"ל תרמו לתקופה של צמיחה מהירה בכלכלה הישראלית.

לאור הצמיחה המהירה, לא היה קשה לכלכלנים להתעלם ממשמעותו של הכיבוש על הכלכלה הישראלית. למרות הקיפאון במשא ומתן להסכם שלום, כלכלנים ישראלים החלו לטעון ששגשוג אינו מותנה בשלום (לנדאו, 2008).

3 בשל אופייה הסודי של התעשייה הזאת, המידע על אודות הייצוא של מוצרים כאלה מוגבל למידע שהחברות מוכנות לחשוף לצרכים מסחריים. עם זאת, יותר מ-45 חברות כאלה מכרו את מוצריהן בתערוכת מסחר של טכנולוגיות "נגד טרור" בתל-אביב (Mitnick, 2004).

מודעת גוברת לעלות

רוב הטקסטים המתייחסים לעלות הכיבוש הופיעו בתחילת המשא ומתן על הסכם אוסלו ובסוף האינתיפאדה השנייה. את אחת העבודות המקיפות ביותר כתב הסוציולוג הישראלי שלמה סבירסקי, ובה הוא ניסה לסכם הערכות ומקורות שונים על עלות הכיבוש (סבירסקי, 2005).

ספרו של סבירסקי הינו פסגת הכתיבה הישראלית על השפעתו השלילית של הכיבוש ושל מחיר ההתנחלויות הגבוה. אריאל רובינשטיין (רובינשטיין, 2005), אריה ארנון, ישראל לוסקי, אביה ספיבק, ג'ימי ויינבלאט (Arnon et al, 1997), דן בן-דוד (בן-דוד, 2005), איתן ברגלס (Berglas, 1989) וחיים בן-שחר (לביב, 2003) הינם כמה מהכלכלנים הישראלים המהוללים שהחלו להדגיש את הנטל הכלכלי של הכיבוש על הכלכלה הישראלית עוד לפני האינתיפאדה השנייה. רוב הכלכלנים הללו נוטים לראיית עולם כלכלית ימנית. עם זאת, בשל התנגדותם לכיבוש, הם רואים את עצמם כשייכים לשמאל הישראלי. כולם התריעו שהכיבוש הינו פרויקט יקר המדכא את הכלכלה הישראלית.

בגל המחקרים שפורסמו על העלות הכלכלית הכבדה של הכיבוש נמצאים גם מחקר של דרור צבן (צבן, 2003), פרויקט מחקר מעמיק של עיתון הארץ (הארץ, 2003), מאמר מאת נאור גמליאל (גמליאל, 2005), ושני מחקרים של מרכז אדווה (סבירסקי ושות', 2002; Swirski, 2008). מחקרים אלה גורסים שעלויות הכיבוש חלות על החברה הישראלית בכללותה, כמאין שירות ציבורי מופסד מהשקעות אבודות, ושהיבטים רבים של הכלכלה הישראלית נפגעים מעצם הפניית המשאבים לשימור השליטה הישראלית בשטחים.

סבירסקי טוען שההחלטה הישראלית למנוע מהכלכלה הפלסטינית להתפתח תרמה לנחישות הפלסטינים להתנגד לכיבוש, והתנגדות זו פגעה ביכולתן של חברות ישראליות להמשיך לגרוף רווחים מהשוק הפלסטיני השבוי. העימות האלים הניא אנשים מלהעסיק פלסטינים, ופלסטינים פועלים להחרמת סחורות ישראליות. הוא מציין גם שהשפעת הכיבוש על הכלכלה הפלסטינית הייתה חריפה בהרבה מהשפעתו על הישראלים (סבירסקי, 2005).

ניתוח העלויות

לא ניתן להפריד את עלות ההתנחלויות מעלויות הכיבוש עצמו. מוצבים ומתקנים צבאיים שהוקמו על מנת להגן על ההתנחלויות הפכו למוקדים של דיכוי והכנעה של האוכלוסייה הפלסטינית המקומית. קל יותר למתנחלים להפקיע קרקעות לשם הרחבת ההתנחלויות שלהם באזורים שהצבא שולט בהם יותר. ההתנחלויות החדשות מתרחבות במהרה, ובמהרה דורשים המתנחלים עוד הגנה מהצבא הישראלי, והוא,

בתורו, נענה במהרה ומגביר את נוכחותו. על כן, קטר ההוצאות כמעט ומניע את עצמו: הוצאות אזרחיות מובילות להוצאות צבאיות ולהיפך (בצלם, 2002; ששון, 2005). פגם אינהרנטי במחקרים מסוג זה הינו שאין גישה לנתונים הנחוצים מהצבא וממשרד הביטחון. הגישה לנתונים אלה, שהינם הכרחיים לניתוח מעמיק, חסומה תחת האמתלה של ביטחון לאומי, כך שבלתי אפשרי לערוך חישוב מדויק של הכסף שישראל מוציאה על הכיבוש (לן, 2005).

על כן, אין ברירה אלא להסתדר עם הנתונים הזמינים, לפרט את החשבון וליצור רשימה של הוצאות כנגד הכנסות. עלות הכיבוש מורכבת מאינספור חתיכות, חלקי פאזל שיש לחברם זה לזה. בכל ניסיון לסכם את המספרים הללו קיים סיכון. הוא דורש לחשב נתונים שזמינותם מוגבלת לשנים מסוימות. על כן, יש להתייחס להערכות אלה כאומדן של העלות האמיתית. עם זאת, חשוב לנסות להציג מספר שיוכל לשמש אומדן גס ובסיס לשיח העתידי בנושא. האומדן שהציע סבירסקי ב־2005 עמד על כ־100 מיליארד ש"ח, אבל אומדן זה לא הביא בחשבון שינויי מחירים ואת הריבית שהצטברה. יתר על כן, האומדן התבסס על התרשמות כללית מהמספרים והדו"חות של סבירסקי, ולא על חישוב שיטתי (שם). מהחישוב של סבירסקי אף נשמטו העלויות של הגברת הנהלים הביטחוניים בתוך הקו הירוק כתוצאה מהכיבוש, גידול בהוצאות במשטרה ובניית בתי סוהר ותחנות משטרה נוספים, הן בתוך ישראל הן בשטחים הפלסטינים הכבושים, שכולם יחד מרכיבים את סעיף ההוצאות הגדול ביותר על הכיבוש (ראו להלן).

העובדות הסמויות

הקושי להשיג את הנתונים הנחוצים אינו נובע מהיעדר מאמץ בקרב החוקרים השונים שבחנו את עלות הכיבוש ופרסמו את ממצאיהם, אלא ממדיניות מכוונת של ממשלת ישראל לטשטש את העובדות. ממשלת ישראל מסתירה נתונים על אודות הכיבוש בשיטתיות (בלאו, 2009). דוגמה אחת להוצאות הסודיות הללו היא הסבסוד המוניציפאלי הניתן להתנחלויות. לאחר הסכמי אוסלו, ישראל החלה להזרים מיליוני ש"ח להתנחלויות מדי שנה בשנה בסתר באמצעות משרד הפנים. העברות אלה הסתכמו בעוד 66 מיליון ש"ח בכל שנה. ב־2004, הסכום שהועבר להתנחלויות היה שווה לסך שהועבר לכלל הרשויות המקומיות העניות בתוך הקו הירוק (שטרסלר, 2004).

שר מתמרד הדליף את פרטי התהליך לתקשורת. מחצית הסכום נקראה "מענקי אוסלו", והמחצית השנייה, "מענקי אינתיפאדה". השמות מעידים שההצדקה שניתנה למענקים הייתה פיצוי המתנחלים על סבלם בתהליך אוסלו, שבו דנה ישראל באפשרות לפנות התנחלויות (המענקים שימשו מעין שוחד שנועד למנוע מהמתנחלים להפגין נגד המשא ומתן, אך המענקים כשלו, שכן המתנחלים כן הפגינו), ועל קשיי המחיה

באזור פלסטיני שבו מורדת האוכלוסייה נגד הכיבוש הישראלי (שם; גמליאל, 2005). למרבה האירוניה, אפילו לשרי ממשלה אין גישה לנתונים האמיתיים של עלות הכיבוש, וזאת אפשר ללמוד מניסיונם של כמה שרים שניסו ונכשלו (שם). אפילו פיסות מידע פשוטות כגון הגבולות המוניציפאליים של ההתנחלויות הסתירה הממשלה עד 2005, כאשר נחשפו הפרטים בעקבות עתירה של האגודה לזכויות האזרח בישראל (האגודה לזכויות האזרח, 2005).

שתי סיבות יש לסודיות שבה מועברים הכספים: המאמץ למנוע זעקה ציבורית בישראל על העדפתם הכלכלית של המתנחלים, והמאמץ למנוע זעקה בין-לאומית על הפרות החוק הבין-לאומי על ידי ישראל. הסובסידיות המיוחדות שמקבלים המתנחלים מעורדות אנשים לעבור להתנחלויות, תוך כדי הפרת אמנת ז'נבה הרביעית, האוסרת להעביר אוכלוסייה אזרחית לשטח כבוש. על מנת להסתיר את ממדי התמריצים שהממשלה יוצרת למתנחלים פוטנציאליים, הסובסידיות מחולקות בין אינספור תקציבים מיוחדים, מענקים חד-פעמיים, קרנות אד-הוק וכיוצא באלה, והן יוצרות מבוך כלכלי שניווטו כרוך בקשיים אדירים.

חישוב יסודי

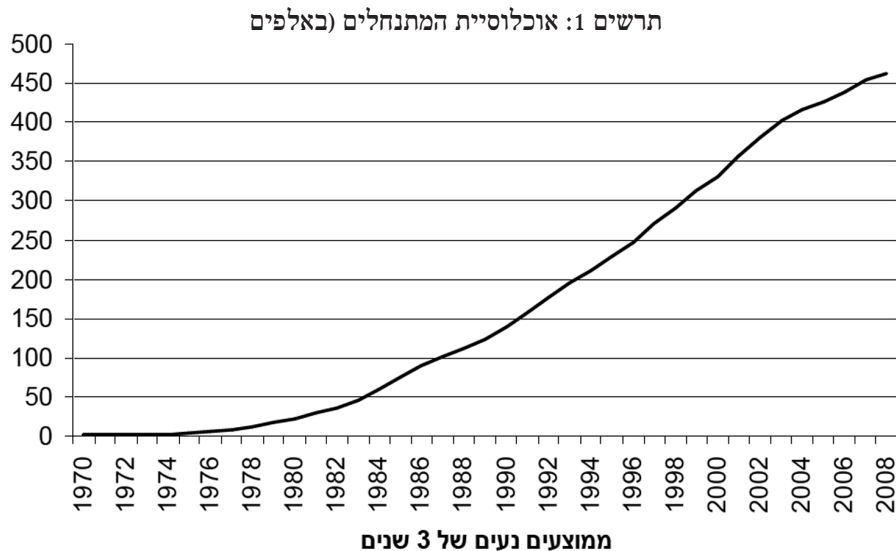
חישוב העלויות האמיתיות של הכיבוש עבור ישראל מחייב להסתפק באומדנים רבים. לעתים קרובות, קיים מידע רק לגבי שנים מסוימות, במחירים שהיו נכונים לאותה תקופה. על כן, הצעד הראשון בחישוב הוא להציג מספרים אלה במונחים של דצמבר 2007. הצעד הבא הוא להעריך את העלות המצטברת לכל תקופת הכיבוש. אם קיים מידע רק על מספר מועט של שנים יש להכפיל את הנתונים, מתוך ההנחה שישארל מימנה את ההתנחלויות בשנים 1970-2008 ללא יוצא מן הכלל. מאמר זה מניח כי העלויות בשנים 1967-1969 היו זניחות ביחס לשאר העלויות.

עם זאת, כפל פשוט אינו מספיק משום שהסובסידיות הינן יחסיות לגודל האוכלוסייה הנתמכת בידי הממשלה. העלות השנתית מחושבת בהתאם לשינויים בגודל אוכלוסיית המתנחלים.⁴ כיוון שאין נתונים מדויקים לגבי אוכלוסיית המתנחלים

4 ההחלטה להתאים את העלות למספר המתנחלים המשוער בשטחים הפלסטינים הכבושים מעניקה דגש רב יותר לעלויות חדשות יותר. על פי הערכת עיתון הארץ, למשל, העלויות בעשור הכיבוש הראשון היו כמחצית העלויות בעשור השני (הארץ, 2003). הערכתי היא שמאחר שאוכלוסיית המתנחלים גדלה בפקטור של 10, כך גדלו העלויות. התאמת העלויות לגודל האוכלוסייה נובעת מהעובדה שסובסידיות רבות ניתנות על בסיס משפחתי או אישי. בתשובה לטענה כי יישובים צפופים עשויים להגביר את היעילות ולחסוך בעלויות בערים הגדולות לעומת המאוזנים המבודדים, יש לציין שגידול ההתנחלויות לרוב מתרחש בדפוסים מיוחדים וכמעט ללא פיקוח, ובכך מטיל על הצבא אחריות להגן על אזורים מורכבים יותר ועל חברות, שירותים, ודרישות תשתית מורכבות

בשנים 1970-1975, החישוב יעשה שימוש בהערכה ממוצעת של 1,600 מתנחלים, מחצית מספר המתנחלים הרשומים נכון ל-1976. המאמר מניח שאוכלוסיית המתנחלים גדלה בעקביות ושלא היו מתנחלים כלל לפני תחילת הכיבוש – בכך מתעלם המאמר, מטעמי נוחות, מזינוקים והפוגות בקצב גידול ההתנחלויות.⁵ תרשים 1 שלהלן מציג את מספר המתנחלים בכל שנה (שלום עכשיו, 2007; מכון ירושלים לחקר ישראל, 2003 ו-2006).

לדוגמה, העלות הנוספת לשירותי חינוך למתנחלים ב-2003 הוערכה ב-118 מיליון ש"ח (הנתונים כבר הותאמו למחירי 2007, ראו בהמשך המאמר). על מנת להחיל עלות זו על השנים 1970-2008, יש לחלק את הסכום במספר המתנחלים נכון ל-2003 – 407,000 מתנחלים. משתמע מכך שהממשלה שילמה כ-290 ש"ח בממוצע לכל מתנחל מדי שנה בשנה. חיבור כל סובסידיות החינוך ששולמו בכל שנה בשנים

יותר. גידול בלתי יציב זה מונע כל תכנון מרוכז של הגידול בהתנחלויות ויוצר בזבוז בחלוקת המשאבים והתשתיות (ששון, 2005).

5 הנתונים על אודות אוכלוסיית המתנחלים בשטחים הפלסטינים הכבושים מתייחסים אך ורק לגדה המערבית (כולל מזרח ירושלים) ולרצועת עזה, מאחר שדיון זה אינו מתייחס לרמת הגולן. למרבה הצער, שלום עכשיו והארגונים הישראליים הסוקרים את גודל ההתנחלויות אינם מחשבים בספירתם את המתנחלים המתגוררים במזרח-ירושלים בניגוד לחוק (שלום עכשיו, 2007). זאת משום ששלום עכשיו אימצה את הראייה הישראלית לפיה שטחים שסופחו אינם נחשבים עוד כבושים, מה שכמובן אינו המצב על פי החוק הבין-לאומי. על מנת להשלים את הסטטיסטיקה, שוקל גם מידע על אוכלוסיית המתנחלים במזרח-ירושלים (על פי מכון ירושלים לחקר ישראל, 2003 ו-2006).

1970-2008, על בסיס מספר המתנחלים שחיו בשטחים הכבושים בכל שנה, והוספת הריבית (על ההשקעות ההיפותטיות שהיה אפשר לעשות עם הכסף לולא שימש לסבסוד ההתנחלויות), מביא לאומדן בסך 5.8 מיליארדי ש"ח עבור סובסידיות החינוך לכל התקופה.

הערכה שכזאת בוצעה בכל מקום שהתאפשר. במקומות שבהם הליך זה אינו מתאים (כשמדובר בעליות או בסוגי הכנסות שהתקיימו רק בשנים מסוימות), הסברתי מה הן השנים שעבורן הערכתי עלויות.

החישוב

ריבית

הדיון ברעיון של "עלות הכיבוש" מניח כי לולא היה בשטחים הפלסטינים כיבוש צבאי, הממשלה הישראלית הייתה יכולה להקצות את משאביה בדרכים אחרות ולפתח את הכלכלה הישראלית. העלות, אם כן, נמדדת לא רק במונחים נומינליים פשוטים, אלא גם במונחי התועלת האבודה לכלכלה הישראלית.

ניתן לטעון כי להשקעה הכלכלית בהתנחלויות תמורות משלה. זה ודאי נכון, והתרחבות הבזק של ההתנחלויות היא ראייה לכך שההשקעה נשאה פירות. אך השאלה במאמר זה היא אילו משאבים היה אפשר לחסוך לו ויתרה ישראל על השטחים הפלסטינים. על מנת לענות לשאלה זו, עלינו להניח שהמשאבים הנחסכים לא היו נותרים ללא שימוש, אלא היו משולבים בתקציב הממשלתי של ישראל ומופנים לשירותים ציבוריים, לתשלום חובות ולפרויקטים לאומיים.

נוסף על כך, במקרה שישראל תיסוג מהשטחים הפלסטינים, היא תאבד כמעט את כל השקעתה בכיבוש, והוצאות אלה בהחלט ייהפכו להפסד חד-משמעי לכלכלה הישראלית. מסיבה זו, חשוב לכלול בחישובנו ריבית. אין דרך מדויקת להבין מה היו יכולות להיות התשואות על השקעת הכספים בפרויקטים אזרחיים בישראל במקום להשקיעם בכיבוש. חישוב זה עושה שימוש במדד הריבית של בנק ישראל כאומדן לרמת התשואות (מכיוון שזהו אומדן לריבית הממוצעת הזמינה להשקעות ישראליות, הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, כמה וכמה שנים). ריבית התווספה רק לאומדנים שטרם כללו את ערך הריבית. לפני הוספת הריבית, כל המספרים מוצגים במחירים המותאמים לשנת 2007.

הכנסות

יש לשקול את העלות של תחזוקת הכיבוש לישראל מול ההכנסות שהיא מייצרת על מנת להבין אם השורה התחתונה היא חיובית או שלילית. לצורך החישוב הזה, חושבו רק עלויות שיצאו ישירות מכיסה של ממשלת ישראל, אבל ההערכות לגבי הכנסות

חושבו גם עבור הכנסותיהן של רשויות נוספות בישראל, שאינן ממשלתיות. זאת משום שקשה לקבוע איזה אחוז מהכנסותיהן של חברות ומוסדות פרטיים מהכיבוש מגיע בהמשך לממשלה באמצעות מיסוי ישיר ובלתי ישיר. ומאחר שמה שבעצם מעניין אותנו הוא עלות הכיבוש לציבור הישראלי, הדעת נותנת שחלק מהכנסותיהן של רשויות לא-ממשלתיות בישראל מגיע בסוף לחלק מהציבור הישראלי. את ההכנסות שיוצר הכיבוש לכלכלה הישראלית אפשר לחלק לכמה קטגוריות. ואלה הן:

- ביטוח לאומי: לפני שנחתם הסכם פריז, ממשלת ישראל הטילה מסים על פועלים פלסטינים שעבדו בישראל ובהתנחלויות – תשלומים לביטוח לאומי, שבשנים 1968-1993 הוערכו בכ-1.327 מיליארד ש"ח. השירותים שלרוב מתקבלים בעד תשלום מס זה, לא סופקו לפועלים הפלסטינים. סכום זה חישוב הכלכלנים סטנלי פיישר ותומאס שלינג (סבירסקי, 2005).
- תוספות לשכר: על פי ממצאים של קו לעובד, ארגון זכויות עובדים ישראלי, 953.65 מיליון ש"ח הוחרמו בסוגים שונים ומגוונים של תוספות לשכר בשנים 1984-1992. לדוגמה, פלסטינים שעבדו בישראל חויבו לשלם "מס ביטחון" כדי לכסות את עלויות הפיקוח עליהם במקום עבודתם (שם).
- דמי ייצוג להסתדרות: עובדים פלסטינים נאלצו לשלם דמי ייצוג להסתדרות, אפילו שזו לא סיפקה להם כל הגנה או סיוע. סך התשלומים הללו הוערכו בכ-567.96 מיליון ש"ח (שם).
- ניצול כלכלי: נגרפו הכנסות גם מניצולו של כוח העבודה הפלסטיני הזול, השוק השבוי ומשאבי המים והקרקעות. הכלכלנים שמשון ביכלר ויהונתן ניצן (ביכלר וניצן, 2001) העריכו שסך ההכנסות מניצול זה הגיע לכדי 10% מהתמ"ג של ישראל ב-2001 – 58.99 מיליארד ש"ח.⁶
- העברות לרשות הפלסטינית: על מנת לוודא שהחישובים יהיו מדויקים ככל האפשר, חשוב להתייחס לעובדה שמאז 1994, ישראל מחויבת להעביר לרשות הפלסטינית כספים שאספה בשמה. סכומים אלה כוללים תשלומי מכסות, מס ערך מוסף (מע"מ) ומסים שנגבו מעובדים פלסטינים (סבירסקי, 2005). העברות אלה אינן באמת "עלויות" של הכיבוש, מכיוון שהן בעצם מקורות הכנסה של הרשות הפלסטינית שגובה ישראל. ישראל מטילה עמלות ודמי תפעול מנהליים לפני שהיא מעבירה את הכספים לרשות הפלסטינית, ואף מאפשרת לחברות ישראליות לגבות חובות בגין שירותים שניתנו לרשות הפלסטינית או לרשויות

6 מאחר שאומדן זה מתייחס לצמיחה כלכלית ופיתוח שהורמו מהכלכלה הפלסטינית לכלכלה הישראלית, לא יתווספו לחישוב זה חישובי ריבית, שהרי השימושים החלופיים למשאבים אלה כבר כלולים בחישוב.

מקומיות בשטחים הפלסטינים ישירות מתוך הכספים הללו לפני שהם מועברים לרשות, ללא כל תהליך בוררות (סבירסקי, 2008). על מנת לוודא שהחישוב מדויק ככל האפשר, יש להחסיר את ההעברות לרשות הפלסטינית מההכנסות שישאל גורפת מהשליטה בשוק הפלסטיני. בפועל, ההעברות הן "החזר" חלקי של רווחי ישראל מהכיבוש. בשנים 1996-2006, סך התשלומים היה 29.34 מיליארד ש"ח. אין הערכה לשנים המוקדמות יותר, מכיוון שישאל החלה לבצע העברות אלה רק ב-1996 (רשות המסים, 2007).

סבסוד ההתנחלויות

העברתה של אוכלוסייה אזרחית לשטח כבוש לצורך מגורים הינה הפרה של אמנת ז'נבה הרביעית, שישאל חתומה עליה. אמנם ממשלת ישראל אינה מכריחה אזרחים ישראלים לגור בהתנחלויות, אבל התמריצים הכלכליים הרבים שמציעים למתנחלים ולרשויות המקומיות בהתנחלויות, הם חלק מהסיבה לנדידה המהירה של ישראלים לשטחים הכבושים.

הסובסידיות מחולקות לכמה קטגוריות:

- חקלאות: ההסדרות הציונית העולמית, שלכאורה פועלת למען העם היהודי, משמשת מנגנון מרכזי להשקעה בהתנחלויות. הארגון, הממומן נכבדות על ידי ממשלת ישראל, משקיע בפיתוח פרויקטים חקלאיים בהתנחלויות שנמצאות בבעלות יהודית. סבירסקי העריך כי רק בשנים 2000-2002, השקיע הארגון 454.13 מיליון ש"ח בפרויקטים חקלאיים בהתנחלויות (סבירסקי, 2005).
- חינוך: השקעתה של ממשלת ישראל בבתי ספר בהתנחלויות גדולה מהשקעתה בבתי ספר רגילים בתוך ישראל. תמריצים למורים, הסעות לתלמידים ופחות תלמידים בכל כיתה תורמים כולם להוצאות המוגברות על חינוך בהתנחלויות, לעומת ההוצאות על תלמידים ישראלים ממוצעים. רלי סער העריכה את העלויות הנוספות ב-118 מיליון ש"ח רק לשנת 2003 (שם).
- בריאות: ההתנחלויות נהנות מהשקעת יתר בבריאות. בהתנחלויות קטנות, ישנה מרפאה לכל חמישים עד מאה תושבים, יחס קטן בהרבה מיחס המרפאות לנפש בתוך ישראל. יתר על כן, הסגל הרפואי מקבל הטבות על העבודה בהתנחלויות, וישנן עלויות נוספות בשל השימוש באמצעי ביטחון מיוחדים, רכב ממוגן, שומרים וכדומה. סבירסקי מצטט את הערכת עיתון הארץ, שעלויות הבריאות הנוספות בהתנחלויות הגיעו עד שנת 2002 לסכום של 2.07 מיליארד ש"ח (שם).
- דיור: עלויות אלה כוללות סבסוד ממשלתי לדיור בהתנחלויות והלוואות ומענקים מסובסדים למתנחלים לקניית בתיים. סבירסקי מעריך עלות זו ב-3.39 מיליארד ש"ח בשנים 1990-1999 (שם).
- תעשייה: אזורים תעשייתיים שנבנו בהתנחלויות למען המתנחלים תוגברו

בסובסידיות נוספות בסך כולל של 280 מיליון ש"ח בשנים 1997-2001, על פי הערכתו של דרור צבן. סכום זה מתייחס אך ורק להוצאות ממשלתיות, לא להשקעות פרטיות (שם).

– רשויות מקומיות: בשנים האחרונות, ממשלת ישראל החלה לקצץ בתקציבי הרשויות המקומיות בישראל, חוץ מאלה של ההתנחלויות – הן המשיכו לקבל תקציב גבוה מהממוצע הישראלי. חלק מהתקציבים שימשו את המתנחלים למימון הפגנות וקמפיינים נגד הפינוי (יועז, 2005א; שטרסלר, 2004). סבירסקי מעריך כי הושקע סך של 2.7 מיליארד ש"ח במהלך שנות התשעים במימון היתר של הרשויות המקומיות בהתנחלויות. משמע הדבר, שמימון ההתנחלויות היה יותר מפי שניים מהניתן לנפש ברשויות המקומיות בתוך הקו הירוק (סבירסקי, 2005).

– כבישים: מערכת ייעודית של כבישים עוקפים, לשימוש הבלעדי של המתנחלים, מאפשרת גישה לכל ההתנחלויות, הקרובות והרחוקות. בו בזמן, מבתרים הכבישים את השטחים הפלסטינים למובלעות מבודדות ומסוגרות. קצב סלילת הכבישים בתוך ההתנחלויות בשטחים הפלסטינים הכבושים ואלהן עולה בהרבה על קצב סלילת הכבישים בתוך ישראל. העיתונאי זאב שיף העריך שבשנים 1993-2002 הושקע בכבישים הייעודיים להתנחלויות סך כולל של 1.47 מיליארד ש"ח, אך העלות האמיתית לוטה בערפל, שכן תקציב הכבישים להתנחלויות הועבר למשרד הביטחון על מנת להסתירו (שם; גמליאל, 2005).

– הקלות מס: מתנחלים מקבלים הקלות מס רק מתוך שכתובתם הרשמית היא בהתנחלות. ההקלה המורגשת ביותר שמקבלים המתנחלים היא הנחה במס ההכנסה. דיווח בעיתון הארץ העריך שהמתנחלים קיבלו הנחות בסך כולל של 1.69 מיליארד ש"ח עד שנת 2003, אבל דיווחים אחרים (דוגמת גמליאל, 2005) העריכו שערך ההקלות במס גדול כמעט פי שניים מסכום זה (הארץ, 2003). מאמר זה משתמש בהערכה השמרנית יותר.

– מים: ישראל השקיעה סכומים גדולים ביצירת תשתית מים למתנחלים, המבוססת בעיקרה על ניצול אקוויפר ההר בגדה המערבית ומניעת השימוש בו מהפלסטינים. ראוי לציין שצריכת המים הפלסטינית לנפש הינה שליש מצריכת המים הישראלית (ליין, 2000). ההוצאה על תשתית המים מעבר לעלויות המים הממוצעות לחברה הישראלית בתחומי הקו הירוק הייתה 562 מיליון ש"ח בשנים 1994-2003 (הארץ, 2003).

עלויות ביטחון

הסבסוד להתנחלויות עדיין מושך ישראלים לעבור להתנחלויות, אבל ההתנגדות הפלסטינית לכיבוש הישראלי מייצרת לממשלת ישראל עלויות נוספות הכרוכות

בשימור השליטה הישראלית בשטחים הפלסטינים. בין שהתנגדות הפלסטינית אלימה בין לאו, התשובה הישראלית להתנגדות היא שימוש בכוח חזק. ואף על פי שהנזק שנגרם לפלסטינים במהלך הסכסוך ללא ספק עולה על הנזק שנגרם לישראלים, אין לזלזל בעלות הכלכלית לישראל.

מאז 1967, על מנת להבטיח את שליטת ישראל בשטחים הפלסטינים ולהגן על אזרחים ישראלים מפני הממדים האלימים של ההתנגדות הפלסטינית, הרשויות הישראליות מפעילות מדיניות של שליטה מרחבית באמצעות מעקים, סיורים, גדרות, חומות, מחסומים ואשרות. כיום, מערך סבוך זה של שליטה מרחבית הינו המרכיב הגדול ביותר בהוצאותיה של ישראל בשטחים הכבושים (Gordon, 2008). השקעת הכספים, ציוד, כוח־האדם והמאמצים, וכן שימוש הרשויות הישראליות בכוח בשטחים הכבושים, חורגים מעבר ל"הגנה על ביטחונם" של הישראלים. זהו מאמץ לשמר את מערכת היחסים ההיררכית בשטחים הפלסטינים – לוודא של־ישראל תמשיך להיות שליטה מוחלטת בתנועות, בידע ובפעילות הכלכלית באזור (אזולאי ואופיר, 2008). יתר על כן, מאמצים רבים מושקעים בהפרדת האוכלוסייה היהודית מהאוכלוסייה הפלסטינית – לא רק על מנת למנוע מפלסטינים להיכנס לישראל ולהתקשר עם ישראלים, אלא גם על מנת למנוע מישראלים להיכנס לקהילות פלסטיניות ולהתקשר עם פלסטינים.⁷ כמו כן הרשויות הישראליות שואפות להציג חזות של יכולת שליטה באלימות הפלסטינים ויסותה באמצעות כוח. בפרק זה לא נדון באובדן חיי אדם כתוצאה מההתנגדות הפלסטינית לכיבוש, ובכל זאת חשוב לכלול בחישובים את הפיצויים שהמוסד לביטוח לאומי משלם לנפגעי פעולות התנגדות פלסטיניות ולמשפחות ההרוגים מאלימות פלסטינית.

אומדן עלויות הביטחון הינו משימה קשה במיוחד מכיוון שההוצאות מפוזרות בין תקציבים רבים, מקצתם סודיים. לדוגמה, התקציב הנ"ל לכבישי ההתנחלויות כלל בעבר סעיף "ביטחון" בסך 19% מכלל התקציב. אך כאשר הועבר תקציב סלילת הכבישים ממושרד התחבורה למשרד הביטחון, הוא הפך לסודי, וכפועל יוצא רכיב הביטחון בו חסוי כעת (גמליאל, 2005).

מאמר זה ייחשב את העלויות הביטחוניות רק עבור פעילות כגון אבטחת ההתנחלויות ופעולות המבוצעות בשטחים הכבושים במטרה לשמר את השליטה על השטח ותושביו או במטרה לדכא אלימות פלסטינית כלפי ההתנחלויות או כלפי ישראל. מאחר שהרשויות אינן מפרסמות נתונים אלה, החישוב יתבצע באמצעות אומדן. מרכיבי האומדן הינם:

7 אלוף יאיר גולן, שהיה בזמנו מפקד הכוחות הישראלים בגדה המערבית, הרצה במכון ון ליר, ב־20 באפריל, 2007, על מנגנוני השליטה וההפרדה הישראלים. בין שאר דבריו בהרצאה זו אמר שהפרדה, לא ביטחון, היא המניע העיקרי לבניית חומת ההפרדה, ושהיא אפשר להשיג ביטחון באמצעים אחרים, יעילים וזולים יותר.

– תוספות מיוחדות לתקציב הביטחון: מאז 1989, התקציבים המיוחדים לפעילות צבאית בשטחים הכבושים עולים על 30.6 מיליארד ש"ח, נוסף על תקציב הביטחון הרגיל, שחלקו מכסה פעילות בשטחים הכבושים בין כה וכה (Swirski, 2008a). יתר על כן, קיים גם תקציב ליחידת תיאום פעולות הממשלה בשטחים (המתפ"ש), שמאז 1994 אחראית על תיאום הפעילות הצבאית בשטחים הכבושים. על פי דו"חות התקציב של משרד האוצר, תקציב היחידה היה 3.42 מיליארד ש"ח בשנים 1994–2008.

– פיצוי אזרחים שנפגעו מאלימות פלסטינית: בשנים 1980–2003, סך הפיצויים שניתנו להרוגים ולנפגעים ישירים בפיגועים פלסטיניים עמד על 2.776 מיליארד ש"ח. על פי סבירסקי, לפני 1980 מעטים בצד הישראלי נהרגו או נפצעו, ועל כן אין טעם לחשב אחורה ולהוסיף את השנים הללו (סבירסקי, 2005).

– משטרה וביטחון פנים: ההוצאה הביטחונית הגבוהה ביותר של ישראל, מעבר לכל ספק, הינה משטרה וביטחון פנים, בשל המאמצים האדירים שנדרשים לממשלת ישראל על מנת להיאבק בהתנגדות לכיבוש ולשמר את שליטתה בשטחים הכבושים ובקריאות התיגר על מדיניותה בתוך ישראל. כוחות ביטחון הפנים בישראל מופקדים על ה"לוחמה בטרור", ולא רק על המאבק בפשיעה. שיעור העלייה השנתית הממוצעת בתקציבי הממשלה השונים המיועדים לביטחון פנים – כוחות המשטרה, משמר הגבול, רשות בתי הסוהר וכוחות נוספים – הוכפל ואף יותר מכך מאז 1968. יצירת אומדן היפותטי לתקציבים אלה בשנים 1968–2008 על בסיס שיעור הגידול השנתי בתקציבים אלה לפני 1968, והשוואתו לתקציבים עצמם כפי שאושרו בידי ממשלות ישראל בשנים אלה חושפות הבדל ניכר.

בשנים 1968–2008, ממשלת ישראל השקיעה בתקציבים אלה כ-17.3% יותר ממה שהיה ניתן לצפות שתשקיע לולא הנטל שהתווסף כתוצאה מהכיבוש. בתוספת ריבית (ראו בהמשך הדברים), זהו המרכיב הגדול ביותר בסך עלויות הכיבוש. העלות מורכבת כלהלן: 4.2% לבנייתם של בתי כלא ותחנות משטרה נוספים, 7.4% לעלויות היתר של משמר הגבול, 14.9% לעלויות היתר של רשות בתי הסוהר (תחזוקת בתי הכלא החדשים) ו-73.5% להוצאות אחרות בענייני ביטחון (על פי ספרי התקציב של ישראל בשנים שונות). עלויות אלה כוללות, בין השאר, רכש משוריינים, חימוש ואימונם של חילות מתנדבים של מתנחלים (המארגנים סיורים בהתנחלויות שבהן הם גרים), הוצאות על ציוד מעקב, גדרות וחומות ועוד מגוון כלי נשק ותחמושות לשימושים שונים, החל בפזיור הפגנות וכלה בחיסולים והריסת בתים (סבירסקי, 2005).

– חומת הפרדה: אף שיעדה המרכזי של החומה אינו ביטחון אלא הפרדה,

אין ספק שמקומה בקטגוריה של "עלויות ביטחוניות". זהו פרויקט צבאי שלאורכו מסיירים חיילים וחברות ביטחון פרטיות. על גביה מותקנים ציוד מעקב ותחמושות בשלט רחוק. החומה אינה מתקן קבוע, וכל העת פלסטינים ואקטיביסטים ישראלים וזרים קוראים עליה תיגר ומזכירים את פסיקת בית הדין הבין-לאומי לצדק בהאג שקבע שתוואי החומה אינו חוקי. גם מתנחלים ומפקדים צבאיים מוחים על תוואי החומה מתוך מאמץ לכלול כמה שיותר התנחלויות ונכסים אסטרטגיים בצדה המערבי של החומה (אזולאי ואופיר, 2008). על כן, תוואי החומה ממשיך להשתנות, וחלקים ממנה נהרסו ונבנו מחדש, וכל אלה עשו אותה לפרויקט יקר במיוחד. זאת ועוד, תוואי החומה מתפתל סביב התנחלויות וחודר לעומקה של הגדה המערבית, ולכן הוא ארוך מאוד ועלותו גבוהה. כבר ב־2004 היה תוואי הגדר ארוך פי שניים מאורכו של הקו הירוק (הגבול הבין-לאומי בין ישראל לגדה המערבית, Ynet, 2004).

על כן, עלות החומה מוערכת בכ־13 מיליארד ש"ח (Swirski, 2008b). חישוב זה אינו מביא בחשבון את הפיצויים ששילמה ישראל לפלסטינים שאדמותיהם הופקעו לשם בנייתה. זאת משום שרובם המוחלט של הפלסטינים בחרו שלא לתבוע פיצויים (משום שבקשת פיצויים עלולה להתפרש כהכרה בחוקיות הפקעת האדמות), ומשום שאלה שהגישו בקשות קיבלו כפיצוי בעיקר אדמות מדינה בגדה המערבית הכבושה (יועז, 2005).

– נסיגה מעזה: "תוכנית ההתנתקות" שביצעה ישראל בספטמבר 2005 פינתה את המתנחלים הישראלים מרצועת עזה, אבל לא שמה קץ לשליטה הישראלית ברצועת עזה. הוצאת המתנחלים מהתמונה אפשרה לצה"ל להפגין את האוכלוסייה האזרחית ברצועת עזה ולמנוע כל תנועה אל הרצועה ומתוכה, לצד הרשאת כניסה של ציוד הומאניטארי הכרחי בלבד, וזאת ללא כל סכנה למתנחלים הישראלים. הנסיגה מעזה עלתה לישראל יותר מ־11.25 מיליארד ש"ח, על פי מחקר שערך המרכז לאינפורמציה אלטרנטיבית (Hever, 2005). כשליש מסכום זה מייצג את עלות הזזתם של מתקנים צבאיים, ושני השלישים הנוספים מייצגים את הפיצויים שניתנו למתנחלים. מאחר שמספר המתנחלים שפוננו מרצועת עזה היה כשלושה אחוזים בלבד מאוכלוסיית המתנחלים הכללית, העלות ההיפותטית של פיצוי שארית המתנחלים בגדה המערבית, על בסיס התקדים של הפינוי מעזה, תמנע מראש צעד שכזה, כפי שיפורט להלן.

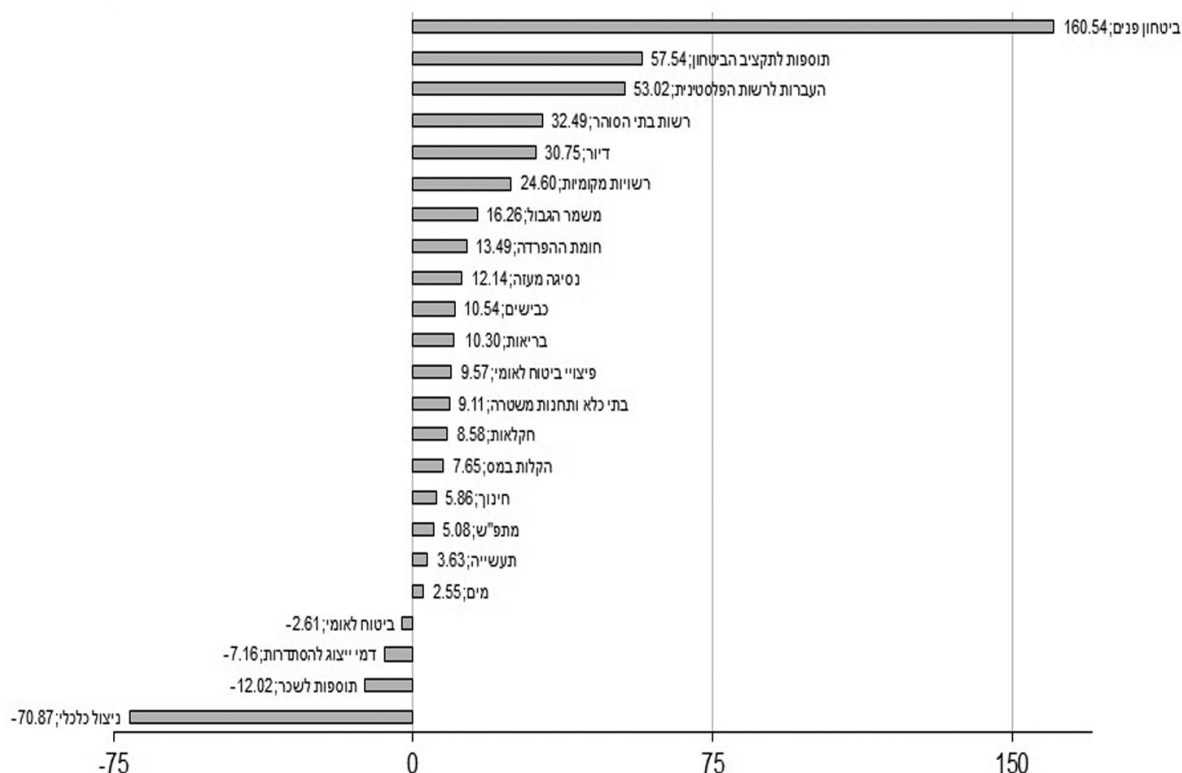
סיכום העלויות

העלויות השונות הנ"ל אינן רשימה ממצה, אך הן יכולות לשמש בסיס לאומדן של כלל הנטל שמעמיס הכיבוש על כתפי הכלכלה הישראלית. בתוספת ריבית לנתונים הנ"ל, אלה הם סכומי העלויות:

הכנסות מהכיבוש: 39.64 מיליארד ש"ח.⁸
 סובסידיות להתנחלויות: 104.46 מיליארד ש"ח.
 עלויות ביטחוניות: 316.21 מיליארד ש"ח.
 סה"כ עלות (נטו): 381.02 מיליארד ש"ח.

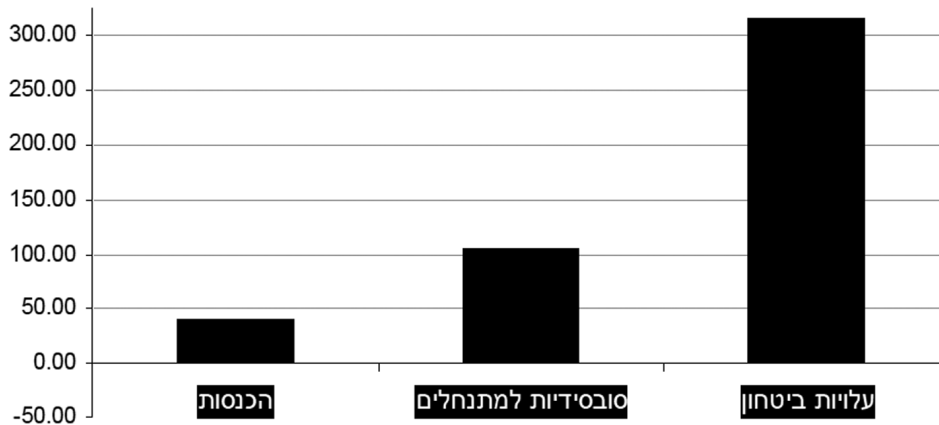
הסכומים הללו כוללים הן את האומדנים לשנים 1970–2008 הן את ההתאמות לשינויי המחירים והריבית. עם זאת, הסכומים אינם כוללים את הרווחים שהכלכלה הישראלית

תרשים 2: עלויות הכיבוש (מיליארדי ש"ח, מחירי 2007)

8 לאחר החסרת ההעברות לרשות הפלסטינית בשנים 1996–2008.

תרשים 3: סך עלויות הכיבוש (מיליארדי ש"ח, מחירי 2007)

גורפת מסיוע בין-לאומי לשטחים הפלסטינים הכבושים או מסיוע אמריקאי לישראל, שפחות או יותר חופפים את שנות הכיבוש.

השלכות ביטחוניות

העלויות הביטחוניות עולות על הסבסוד להתנחלויות פי שלושה. עצם הדבר שעלויות ביטחוניות עולות בהרבה על כל עלות אזורית אחרת, משמעו שהסיבה העיקרית למחירו היקר של הכיבוש היא ההתנגדות הפלסטינית. הפלסטינים הם הכוח האמיתי הרוחק את ישראל אל מחוץ לשטחים הכבושים, שכן הם גורמים לכל צעד ישראלי בשטחים להיות קשה ויקר והופכים את הכיבוש לנטל הולך וגדל על ישראל. לא ניתן להדגיש נקודה זו דיה. היותה של ההתנגדות החמושה של הפלסטינים לכיבוש הישראלי אמצעי יעיל לשחיקת עוצמתה הכלכלית של ישראל אינה מספקת, בפני עצמה, הצדקה לאלימות, אך היא מעידה שיעילותו של מאבק מזוין אינה מוגבלת לשדה הקרב (שם הפלסטינים כמעט תמיד מפסידים), אלא חלה גם על הזירה הכלכלית. בזירה זו, השאלה אינה מי יכול לגרום נזק רב יותר לצד האחר, אלא מי מסוגל לשרוד זמן רב יותר.

מצוקתם הכלכלית של הפלסטינים עקב הכיבוש ללא ספק גדולה מזו של הישראלים, אך התנאי הכלכלי היחיד להמשך מאבקם הוא יכולתם להישאר בחיים, תנאי הנתמך בידי סיוע בין-לאומי. ישראל, לעומת זאת, זקוקה למערכת סבוכה יותר של עליונות טכנולוגית וצבאית, לכידות חברתית ותמיכה עממית לשם שימור הכיבוש, ודרישות אלה תלויות בהמשך צמיחתה הכלכלית של ישראל.

השוואת הסכומים

מחקרים שונים הבוחנים את עלות הכיבוש לישראל נותנים הערכות שונות של העלות הכללית של הכיבוש, בהתבסס על הנחות שונות לגבי הדרך הנכונה לבצע את החישוב. בקצה הנמוך של טווח ההערכות נמצאת ההערכה שפרסם עיתון הארץ. הערכה זו מוגבלת לשנים 1970-2003, ואינה כוללת את העלויות הביטחוניות ואת הריבית המצטברת של הסכומים המדוברים. האומדן הכללי בהערכה זו הוא 50.62 מיליארד ש"ח (במחירי דצמבר 2007). בקצה העליון של הטווח, ההערכות של עלות הכיבוש מגיעות עד 600 מיליארד ש"ח, אך הן אינן כוללות בחישוב את ההכנסות שהכיבוש מייצר לישראל.

לעומת זאת, על פי החישוב שהוצג, 41 שנות כיבוש עלו לממשלת ישראל יותר מ-381 מיליארד ש"ח נכון ל-2008. זו אינה עלות סטאטית, אלא הוצאה שכל העת הולכת וגדלה. על כן, שימושי יותר הנתון של 6.84 מיליארד דולר (26.3 מיליארד ש"ח), המייצג את עלות הכיבוש השנתית נכון ל-2008.

ההוצאות הישירות הנגזרות מהכיבוש מהוות כיום 8.72% מהתקציב של ישראל. על פי החישוב בפרק זה, הממשלה משקיעה 40.89 אלף ש"ח בממוצע באזרח הישראלי הממוצע, אבל משקיעה יותר מפי שניים – 93.1 אלף ש"ח – במתנחל הממוצע (135.03% יותר). בשנים 2003-2008, התקציב הישראלי גדל ב-2.3% בממוצע מדי שנה בשנה, בעוד מספר המתנחלים גדל ב-7.13% בממוצע בכל שנה מאז 1991. לא סביר שמגמה זו תימשך, משום שאם תימשך, עד 2038 יותר מ-50% מהתקציב של ישראל יושקע בשימור הכיבוש בשטחים הפלסטינים.

תחזית לטווח כה ארוך לבטח אינה יכולה להיות מדויקת, ומאוד לא סביר שתתגשם. אף מדינה מפותחת לא יכולה לשמר נטל תקציבי של 50% למימון כיבושו של שטח זה. על כן, אין טעם לשאול "מה יקרה אם עלות הכיבוש תגדל ל-50% מהתקציב הישראלי?". שאלה מועילה יותר הינה, "מה יקרה מעכשיו עד 2050 שיעצור את שיעור הגידול בעלות הכיבוש?".

ככל שעלות הכיבוש עולה, הדעת נותנת שהלחץ הפוליטי להביא לכדי שינוי יגדל בכוחו. רק הזמן יוכל להגיד מה יהיו תוצאותיו של לחץ זה – אם ישכנע את ישראל לסגת, יגרום לישראל לשפר את מנגנוני השליטה שלה על מנת לחסוך בעלויות, יניע את ישראל לבצע רצח-עם או יביא לנפילתה של מדינת ישראל.

פיצויים

כשישראל פינתה את ההתנחלויות היהודיות ברצועת עזה בספטמבר 2005, הפעילה הממשלה מערך פיצויים מורכב לטובת המתנחלים שפונו. המתנחלים קיבלו פיצויים על ערך הנדל"ן שהותירו מאחור, על עבודותיהם לפני הפינוי, על עסקים שפעלו

בהתנחלויות ועל האי-נוחות שבהעתקת מגוריהם. למרות החוק הבין-לאומי, שרואה במתנחלים פושעים, ואף על פי שהייתה זו בחירתם של המתנחלים לעבור לרצועת עזה, לא יכלה הממשלה להכחיש שעורדה ישראלים להתיישב בשטחים הכבושים, ועל כן נאלצה לקבל על כך אחריות.

פחות מ-8,000 מתנחלים פונו, אבל עלות פיצוים הייתה אדירה. תומכי הנסיגה בכנסת קידמו פיצויים גבוהים כדי לזרז את הפינוי (המתנחלים בעצם שוחדו לעזוב ללא מאבק). אלה שהתנגדו לפינוי קידמו פיצויים גבוהים אף יותר ברגע שהבינו שלא יוכלו למנוע את הפינוי, כדי ליצור תקדים לעלות פיצויים קשה מנשוא ובכך למנוע פינויים עתידיים. בסופו של דבר, קיבל כל מתנחל יותר ממיליון ש"ח בממוצע (Hever, 2005). משמעותו של תקדים זה היא שאם תחליט ישראל לפנות את ההתנחלויות הבלתי חוקיות בגדה המערבית, שם גרו 471 אלף מתנחלים נכון ל-2008, יהיה עליה להתמודד עם דרישותיהם לפיצויים. המתנחלים יוכלו להשתמש בתקדים של פינוי עזה ולדרוש שתוחל עליהם אותה נוסחה, וכך יוכל להגיע סכום הפיצויים הכולל ל-471 מיליארד ש"ח – בהחלט יותר ממה שתוכל ממשלת ישראל לשלם, ויותר מ-150% התקציב השנתי שלה. מצד אחר, אם לא יפוננו המתנחלים ועלות הכיבוש תמשיך לגדול, ישראל עלולה לשלם מחיר כבד אף יותר. בהתחשב בחישובי עלויות הכיבוש הנ"ל, ממשלת ישראל תנהג בתבונה כלכלית אם תחליט ללוות מספיק כסף לפיצוי המתנחלים ולשלם ריבית על ההלוואה במקום לשלם על סבסוד ההתנחלויות ואבטחתן. החלטה שכזאת תחסוך לממשלת ישראל כסף בתנאי שהריבית על ההלוואה תהיה פחות מ-5%, וזאת אף לפני שמביאים בחשבון שיש יסוד להניח שהמתנחלים שפוננו יוציאו את כספי הפיצויים שלהם אל תוך הכלכלה הישראלית ובכך ייצרו לממשלה הכנסות ממסים. המצב הפוליטי הנוכחי בישראל לא מקבל בברכה חישובים שכאלה. הממשלה אינה מכירה בעלות הכיבוש, ועלות זו אף אינה נידונה בתקשורת. הנהגת המתנחלים הולכת ונעשית מיליטנטית יותר ומוכנה אף לנקוט באלימות נגד הרשויות הישראליות על מנת למנוע פינויים (ובכך אף מעלה את עלותם), ועצם הרעיון של פינוי התנחלויות ושיבה לגבולות 1967 לא מתקבל על דעתה של רוב החברה הישראלית, כפי שניתן להסיק מהצהרות הפוליטיקאים הנבחרים. תוצאות הבחירות שנערכו בישראל בפברואר 2009 מספקות ראיות נוספות לטענה זו, עם עלייה נוספת בכוחו של הימין הקיצוני.

רווחי הכיבוש

רווחי הכיבוש נפוצים ומפוזרים מדי מכדי שנוכל להתייחס לכולם במאמר זה, אבל חשוב להבין אותם כאשר מנתחים מדוע ממשיך הכיבוש. הכיבוש לא רק גורר נזק כלכלי כבד, אלא בעצם כרוך גם, באופן ניכר, בחלוקה מחדש של ההכנסה. בכל מקרה שבו השקיעה המדינה כספים נוספים במימון הכיבוש, מישוהו גרף לעצמו חלק מהכסף.

קשה לעקוב אחר חלוקה מחדש זו, שכן חברות ישראליות מסתירות את פעילותן בשטחים הכבושים בשיטתיות. מכרזים ממשלתיים לבנייה בהתנחלויות מעורפלים בכוונה תחילה, ופעמים רבות שמותיהן של החברות הזוכות אינם מתפרסמים (בניגוד לנוהל לגבי מכרזים לבנייה בתוך ישראל).

יתכן שהפירוט הנ"ל של סובסידיות להתנחלויות הותיר את הרושם שהמתנחלים מרוויחים מהכיבוש ושהם נהנים מתנאי מחיה טובים יותר מהאזרח הישראלי הממוצע. בכמה מן ההתנחלויות זה אכן המצב, אבל הסובסידיות להתנחלויות אינן מחולקות שווה בין כל ההתנחלויות. רוב ההתנחלויות הבלתי חוקיות במזרח ירושלים, למשל, כלולות בגבולות המוניציפאליים של ירושלים ועל כן אינן מקבלות הטבות יתר, חוץ מדיר מוזל. נוסף על כך, התנחלויות מבודדות יותר הממוקמות באזורים מסוכנים יותר של הגדה המערבית, או אלה הנמצאות בריחוק יחסי מהמרכזים העירוניים של ישראל, מציבות בפני המתנחלים קשיים יומיומיים שהסובסידיות אינן יכולות לפצות עליהן לחלוטין.

לעומת זאת, בין ספסרי הכיבוש הגדולים ביותר נמצאות החברות הצבאיות ותעשיות "ביטחון המולדת" (homeland security) הישראליות, שהוזכרו לעיל. ייצוא צבאי מישראל עלה על ארבעה מיליארד דולרים ב־2004, לפני חישוב הייצוא בתחום "ביטחון המולדת" (צוריאל־הררי, 2005; Klein, 2007a).

עם זאת, רווחים מהכיבוש אינם נחלתם הפרטית של חברות ישראליות ואזרחים ישראלים. ישנן חברות וממשלות זרות רבות שלהן מניע אישי בהמשך הכיבוש. נוסף לחברות המספקות לישראל נשק, ציוד בנייה ושירותים הנחוצים לשימור הכיבוש, ספסרי הכיבוש הבולטים ביותר הם חברות נפט ויצרני נשק בין־לאומיים. כל עוד נמשך הכיבוש, לא יוכלו רמות האלימות במזרח התיכון לשקוט. לקבוצות פוליטיות רבות במזרח התיכון (כולל קבוצות טרור), הפלסטינים הם סמל, ופליטים פלסטינים במדינות ערביות במזרח התיכון ממשיכים להיות מאגר חשוב של מתגייסים פוטנציאליים לארגונים אלה.

התוקפנות של ישראל והתוקפנות כלפיה רק מעלות את רמות האלימות והאי־ודאות במזרח התיכון. כל גל של אלימות מעלה את מחירי הנשק ומייצר אי־ודאות סביב עתיד ייצור הנפט במזרח התיכון, ובכך מעלה גם את מחירי הנפט. מחקר שערכו יהונתן ניצן ושמשון ביכלר הראה שמלחמות במזרח התיכון (שברובן הייתה ישראל שותפה) הגדילו ממש את רווחיהן היחסיים של חברות נשק ונפט (Nitzan & Bichler, 2006; Nitzan & Bichler, 2002).

הגם שהפלסטינים בשטחים הכבושים אינם יצרני נפט או ענקי יבוא נשק, הפליטים הפלסטינים המפוזרים בין מדינות ערב תומכים בסיום הכיבוש הישראלי. זהו הבסיס לעוינות המתמשכת בין ישראל ללבנון, שהתבטאה בהתקפות ישראליות חוזרות ונשנות על לבנון בשנים 1978–2006.

השפעת הכיבוש על החברה הישראלית

לא כל עלויות הכיבוש לחברה הישראלית משולמות במזומן. ההשלכות הסוציו-כלכליות של הכיבוש חורגות הרבה מעבר לסכומי הכסף הכרוכים בו, וראוי להתייחס לכמה דוגמאות המשקפות כיצד הותיר הכיבוש את חותמו על החברה הישראלית בהיבטים שונים.

הנטל הצבאי הכבד על הכלכלה הישראלית מביא לרווחים לתעשייה הצבאית, אך הוא מעכב את צמיחת הכלכלה בטווח הרחוק. צרכים ביטחוניים הנובעים מהסכסוך ההולך ומחריף, מייקרים עסקאות כלכליות רבות בישראל בהשוואה למקומות אחרים בעולם. בהתאם, מתייקרת כלל הפעילות הכלכלית, ובכללה פעולת הקנייה הפשוטה ביותר. כך מקבלים ישראלים המוציאים את כספם פחות תמורה מאשר אירופאים ואמריקאים, שכן הם משלמים גם עבור משכורותיהם של אנשי האבטחה במוקדי הקניות.

במבט ראשון, נראית הכלכלה הישראלית חזקה ומשגשגת (לוי, 2008), אך מבט קפדני יותר מראה שהעשורים שבהם מטרות חברתיות ושירותים ציבוריים מוקמו נמוך בסדרי העדיפויות ביחס לביטחון ולהתרחבות טריטוריאלית, הרחיבו את הפערים החברתיים, שחקו את כושר העמידות של מוסדות הציבור בישראל והותירו את הכלכלה הישראלית במצב שברירי. מדדי ביטחון התעופה, השחיתות, הערכים הסביבתיים וחופש העיתונות בישראל הירדדו לרמות המקובלות במדינות מתפתחות. השוואות בין-לאומיות מלמדות שמעבר למיקומה של ישראל הרחק בדירוג מתחת לרוב המדינות המפותחות, מיקומה היחסי הולך ומידרדר, ומעיד שישראל אינה מצמצמת את הפער אלא מרחיבה אותו (דטל, 2009).

שני דו"חות שפורסמו לאחרונה מעלים את הטענה, שעשורים של כיבוש פוררו את היסודות של רווחתה הכלכלית של ישראל והם מאיימים על איכות ההון האנושי הישראלי ועל סיכויי הצמיחה ארוכי-הטווח של הכלכלה הישראלית. שני הדו"חות הללו, האחד של השבועון *The Economist* (2008) והאחר של מרכז אדווה (Swirski, 2008a), מאירים במידה מסוימת את עוצמת ההשפעה שהייתה לכיבוש על הכלכלה הישראלית, ומראים כיצד נתונים שלרוב משמשים להדגמת שגשוגה הכלכלי של ישראל אינם אינדיקטורים טובים למגמות עתידיות.

הכלכלה הישראלית נראית איתנה בשל כמה אינדיקטורים מאקרו-כלכליים, המספקים תמונה חלקית בלבד של מצב הכלכלה הישראלית. מציאות הסכסוך המתמשך בישראל והתפרצויות האיבה לאורך גבולותיה עשויים לתרום, בטווח הקצר, לקצב צמיחתה, אך מצב זה בוודאי אינו תורם לרווחתם של אזרחי ישראל או לצמיחת הכלכלה הישראלית בטווח הרחוק (Abu-Bader & Abu-Qarn, 2003). קצב הצמיחה השנתית הממוצע של התמ"ג בישראל בשנים 2003-2007, למשל,

היה 4.66% (בנק ישראל, 2008), אבל שיעור זה ממשיך להיות נמוך מקצב הצמיחה הממוצע במדינות המזרח התיכון בשנים אלו: 6.02% (World Bank, 2008). לאמיתו של דבר מעולם לא הדביקה ישראל את קצב צמיחתה טרם הכיבוש ב-1967, שהיה 5.7% והיה משווה את התמ"ג לנפש בישראל לזה הקיים בארצות-הברית כבר ב-1990 לו היה נמשך (בן-דוד, 2003). שנים אחדות לאחר תחילת הכיבוש, החל להאט קצב הצמיחה השנתית בהדרגה, לקצב ממוצע של 1.81% בשנים 1973-2005, מתחת לממוצע של המדינות המתועשות החברות ב-OECD (שם).

לפני תחילת הכיבוש ב-1967, התחלק שוק העבודה בישראל בין משרות בשכר גבוה עם הטבות סוציאליות רבות וביטחון תעסוקתי גבוה, שאוישו בעיקר בידי יהודים אשכנזים, ובין עבודות בשכר נמוך (שוק עבודה שניוני) עם הטבות מינימום וביטחון תעסוקתי נמוך, שאוישו בעיקר בידי יהודים מזרחים ופלסטינים אזרחי ישראל. כיבוש עזה והגדה המערבית ב-1967 יצר שכבה שלישית של עובדים נטולי הגנה, שקיבלו שכר נמוך אף יותר ופחות הטבות סוציאליות. לשוק העבודה השלישי הייתה השפעה נרחבת על הכלכלה הישראלית, שכן הוא יצר רווחים מהירים לגורמים פרטיים שהרוויחו מניצול כוח העבודה הפלסטיני, אך זאת במחיר של אבטלה נרחבת (דגן-בוזגלו, 2009).

עסקים ישראלים התרגלו להשתמש בכוח עבודה זול במקום לשדרג את השקעותיהם בהון, בטכנולוגיה שלהם וביעילות עובדיהם (Bartram, 1998). התופעה נמשכת עד היום, רק הבעיה התעצמה מעצם יבוא מהגרי עבודה במקומם של העובדים הפלסטינים שאינם יכולים להיכנס לישראל מאז החלה מדיניות הסגרים של שנות התשעים.

התחרות שנוצרה על העבודות בשכר נמוך הקפיצה את שיעור האבטלה הרשמי של ישראל ל-7.8% ברבעון הראשון של 2009, שיעור גבוה פי יותר משניים משיעור האבטלה בישראל לפני הכיבוש, בשנים 1961-1965 (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 1966), שעמד על 3.6%. שיעור האבטלה הרשמי מתאר תמונה חלקית בלבד של שוק העבודה הישראלי. רפורמות מדיניות שחקו את זכויותיהם של המובטלים. מובטלים רבים נמחקו מרשימות המובטלים בעקבות החמרה הדרגתית בקריטריונים להיחשב מובטל (פרנקל, 2001). יתרה מזו, שיעור האבטלה הרשמי אינו בוחן את התופעה ההולכת וגדלה של תת-תעסוקה (בן-שחר, אריק; שולדינר, צבי; טוקר מימן, אשרת, 2006). בשנים 2003-2006, לדוגמה, אף שירד שיעור האבטלה הרשמי, כמות העבודה שביצעו עובדים ישראלים בפועל (בחישוב של מספר שעות) ירד ב-1%, למרות שהאוכלוסייה גדלה כמעט ב-5% (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2008).

כיום ישראל הינה שוויונית פחות משהייתה בכל זמן אחר בעברה, ובזמן שאחוז קטן מהאוכלוסייה ממשיך לשגשג, רוב האוכלוסייה נותרת מאחור. היקף העוני בישראל עלה בשיעור ניכר במהלך שלושים השנים האחרונות, בעיקר בקרב ילדים. ב-1979, עלו 23.8% מהאוכלוסייה ו-23.1% מהילדים במדינה חיו מתחת לקו העוני. ב-2007, עלו

האחוזים ל-32.5% ו-39.9% בהתאמה.⁹ שיעור האבטלה בישראל כיום גבוה יותר משיעור האבטלה בכל מדינת OECD מלבד מקסיקו (המוסד לביטוח לאומי, 2008; *The Economist*, 2008).

תוצאת ההשקעות הגדולות בכיבוש – בהתנחלויות ובביטחון – הותירה פחות משאבים זמינים לצורכי ציבור. משאבים אלה אינם כוללים רק כספים, אלא גם עובדים מוכשרים שעובדים בשירות הצבא במקום בשירות הציבורי או אנשים מוכשרים שעוזבים את הארץ על מנת למצוא חיים בטוחים או מוסריים יותר בחו"ל.

מצרכים ציבוריים דוגמת בריאות, תחבורה ציבורית ורווחה נפגעו כולם, אך השירות הציבורי שנפגע יותר מכול וממשיך להיפגע הוא החינוך. הכוח המניע מאחורי תעשיית ההיי-טק בישראל שב-2006 הייתה אחראית ל-46% מכלל הייצוא של ישראל (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2008), הינו משאב הכרחי לכלכלה הישראלית. ההידרדרות המהירה ברמות החינוך בישראל נשקפת בתנאי השוויון (שפיגל, 2001; Resnik, 1999), שחיקה של ההשקעה הציבורית בתלמידי בית הספר ובסטודנטים באוניברסיטאות (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2007) והגירה שלילית הולכת וגדלה של אקדמאים (Ben-David, 2002; Ben-David, 2008). הידרדרות זו עלולה לפגוע בייצוא המרכזי של ישראל ולהחריב את כלכלתה (*The Economist*, 2008).

הסחר הבין-לאומי של ישראל נמצא גם הוא בסכנת לחץ בין-לאומי בשל הכיבוש. בעקבות קריאה גורפת של ארגוני חברה אזרחית פלסטינית לחרם על ישראל (Badil, 2005), התרחבה תנועת ה-BDS (חרם, מניעת השקעות וסנקציות) נגד ישראל. חברות אחדות כבר נסוגו, ואחרות נתונות תחת חרם צרכנים (Handmaker, 2009). הירחון אל-מג'דל סקר חרמות שאורגנו ב-17 מדינות שונות ב-2008, וגם זה הינו רק מדגם של כלל הקמפיינים שנערכים ברחבי העולם (Badil, 2008). בעקבות ההתקפה הישראלית בעזה בדצמבר 2008 – ינואר 2009, החליט האיחוד האירופי, יעד הסחר הגדול ביותר של ישראל, להקפיא את השדרוג המתוכנן של יחסי המסחר שלו עם ישראל (DPA, 2009).

סיכום

במונחים מוניטאריים, מימון הכיבוש בשטחים הפלסטיניים היה והינו הפרויקט היקר ביותר של ישראל מאז 1967. וזאת משום שישראל בחרה לדכא את כלכלתם, רווחתם, זכויות האדם וכבודם של הפלסטינים. הפלסטינים, מצדם, לא ישבו בחיבוק ידיים

9 עוני בישראל מוגדר כחיים מתחת למחצית חציון השכר, בהתאם למספר נפשות בבית אב. הנתונים המוצגים כאן לא כוללים מסים ותשלומי העברות.

בעוד ישראל ניצלה ודיכאה אותם, ומאמציהם להשתחרר מעול שליטתה של ישראל אילצו את ישראל להוסיף ולהגביר את השקעתה בביטחון, וכפועל יוצא מכך לאמץ מאפיינים של מדינה צבאית, כל העת על המשמר כנגד התנגדות הפלסטינים.

הכיבוש נמשך משום של ישראל יש את האמצעים לתחזק אותו ולדכא את ההתנגדות הפלסטינית. למרות שהכלכלה הישראלית מראה סימני מאמץ, כספים אמריקאים ממשיכים לזרום לישראל ולאפשר לה לשמר את עליונותה הצבאית ואת שליטתה האלימה בשטחים הכבושים.

עם זאת, מאמציהן המתמשכים של הרשויות הישראליות לדכא את ההתנגדות הפלסטינית עולים לישראל במשאבים יקרים. נטל הכיבוש גובה מהחברה הישראלית מחיר כבד.

הכלכלה הישראלית ללא ספק יציבה פחות ומשגשגת פחות ממה שלכאורה מעידים מדדי המינסטרים המקרו-כלכליים. יתר על כן, לישראל חסרים המנגנונים הנדרשים לתיקון בעיות אלה. הסולידריות החברתית חלשה מאוד במדינה שבה הבחנות של לאום ואתניות חשובים יותר מזיהוי מעמדי.

סיבה מרכזית לשיתוקם הנוכחי של המוסדות בישראל היא שסוגיות ה"ביטחון" זוכות תמיד בעדיפות על פני הצורך בשינוי חברתי. בכירים גורסים שהכלכלה הישראלית היא סיפור הצלחה משום שטיעון זה מצדיק את מדיניות העבר שלהם ומשום שהעושר ממשיך להצטבר בידיהם של קומץ בעלי הון. לאלטיות הכלכליות בישראל יש עניין להותיר את המערכת הנוכחית על כנה.

כלל הציבור בישראל מעדיף שלא להכביד על עצמו עם מידע על פרטי הכיבוש המדויקים. חיי היומיום של ישראלים עוסקים בדברים אחרים, ואלו נחשפים לעתים רחוקות להשפעת הכיבוש על חייהם. הם אינם מבינים עד כמה נוכח הכיבוש בחיי הפלסטינים, והרשויות הישראליות והזרם המרכזי של התקשורת עוזרים לשמר את הבורות מרצון של הציבור בהפיצם מידע בלתי סדיר וחלקי בלבד על המתרחש בשטחים הכבושים (אזולאי ואופיר, 2008).

יתר על כן, יש גם מי שמרוויחים מהמצב הנוכחי. חברות גדולות גורפות רווחים גדולים וניצבות בפני רגולציה ומיסוי מינימאליים. למרוויחים הגדולים מהכיבוש אין שום עניין לעזור בפתורנו. הכיבוש, הסכסוך ו"המלחמה בטרור" עזרו כולם להסוות ולהחליש את ההתנגדות לחלוקה מחדש של העושר המתרחשת בשנים האחרונות ומובילה לחברה פחות שוויונית.

לאור הגיבוי שנותנות ארצות-הברית וכמה מדינות אירופאיות, מעמדה הבינ-לאומי של ישראל מאפשר לה לנקוט במדיניות שלא הייתה מקבלת לגיטימציה לו מדינות אחרות היו נוקטות בה. מדיניות זו כוללת הוצאות להורג ללא משפט, ענישה קולקטיבית, יצירה מכוונת של עוני על סף הרעבה של אוכלוסיות אזרחיות גדולות ופעולות רבות אחרות שמפרות את החוק הבינ-לאומי. עם זאת, תמיכה בין-לאומית

בישראל אינה בור ללא תחתית, וירידה הדרגתית במעמדה הבין-לאומי של ישראל עלולה לשנות את מיקומה של ישראל בכלכלה העולמית (Swirski, 2008a). העתיד הכלכלי של ישראל תלוי יותר ויותר בהיותה מדינה בטוחה יחסית, על אף העובדה שהיא נמצאת במצב תמידי של סכסוך. ככל שיורדת נכונותם של הישראלים לסכן את גופם וחייהם בשירות הצבאי,¹⁰ ככל שמתפוררת הסולידריות החברתית, ככל שיותר ישראלים מקווים לעזוב את המדינה וככל שבת בריתה הראשית של ישראל, ארצות-הברית, מתחילה לשנות את עמדתה לגבי תמיכתה הבלתי מותנית במדיניות ישראל, סיכוייה של ישראל לדכא את ההתנגדות הפלסטינית לאורך זמן נראים קלושים. הדגש הקיים על פתרונות ביטחוניים קצרי-טווח, אומר *Economist*, פוגע בביטחון הישראלים בטווח הרחוק (The Economist, 2008).

10 למרות שנתוני גיוס של השנתונים האחרונים הם סודיים, ישנן אינדיקציות רבות למגמת ירידה בגיוס. הגיוס באוגוסט 2007 כונה הגיוס הקטן ביותר זה "שנים רבות" (שנפלד, 2007). ב-2009, חשף מפקד אגף משאבי האנוש בצה"ל שרק 74.2% מהגברים היהודים ו-56% מהנשים היהודיות מתגייסים מדי שנה בשנה. אם גוזרים מנתונים אלה לכלל אזרחי ישראל (לא רק אלה היהודים), משמעם שפחות מ-49% מהישראלים מתגייסים. במצב שבו מרבית אזרחי ישראל אינם מתגייסים לצבא, הנכונות והמוטיבציה של ישראלים צעירים אחרים המגיעים לגיל הגיוס צונחות גם הן (פפר, 2009).

רשימת מקורות

- אזולאי, א' וע' אופיר. (2008). משטר זה שאינו אחד: כיבוש ודמוקרטיה בין הים והנהר (1967-). תל-אביב: רסלינג.
- בוחבוט, א' (2008). "המעברים הגדולים משתחררים מצה"ל". NRG, 18 במארס, 2008 <http://www.nrg.co.il/online/1/ART1/711/304.html>
- ביכלר, ש' וי' ניצן (2001). מרווחי מלחמה לדיבידנדים של שלום: כלכלה פוליטית גלובלית של ישראל. ירושלים: כרמל.
- בלאו, א' (2009). "חשיפה: הדו"ח הסודי של מערכת הביטחון על הבנייה הבלתי חוקית בהתנחלויות". תל-אביב: הארץ, 30.1.09.
- בן-דוד, ד' (2003). "אי-שוויון וצמיחה בישראל". רבעון לכלכלה, גיליון 50, מס' 1, מארס 2003, עמ' 27-104.
- (2005). "הערכים של המתנחלים". תל-אביב: הארץ, 9 ביוני, 2005.
- בן-שחר, א', צ' שולדינר, מ' טוקר, אשרת (2006). דו"ח האבטלה 2006, ירושלים: מחויבות לשלום ולצדק חברתי.
- בנק ישראל (2008). "טבלה ב-1: התוצר המקומי הגולמי ורכיביו במחירי השוק של 2005 (מיליוני ש"ח)", נתונים עיקריים על המשק הישראלי, http://www.bankisrael.gov.il/deptdata/mehkar/indic/heb_b01.htm
- בצלם (מאי 2002). "גזל הקרקעות: מדיניות ההתנחלות בגדה המערבית". ירושלים.
- ברגלס, איתן (1989). "משקי ישראל והשטחים המוחזקים: מלחמה ושלום – ערב עיון". רבעון לכלכלה, ל"ה (139), עמ' 599-600.
- ברגמן, א' (1974). צמיחה כלכלית בשטחים המוחזקים 1968-1973. בנק ישראל, מחלקת המחקר.
- גמליאל, נ' (2005). מחיר ההתנחלויות, כמה אנו משלמים? לא פורסם.
- דגן-בוזגלו, נ' (2009). "במרתפי שוק העבודה: המשבר ושוק העבודה השניוני". בתוך: סבירסקי, ש' וד' פילק (עורכים). (מארס 2009), ישראל והמשבר העולמי: אפשר גם אחרת. תל-אביב: מרכז אדוה, עמ' 19-23.
- דטל, ל' (2009). "דירוג השחיתות הבין-לאומי: ישראל במקום ה-32 בעולם – מושחתת יותר מקטאר, איחוד האמירויות וצ'ילה". תל-אביב: הארץ, דה-מארקר, 15 במאי, 2009.
- האגודה לזכויות האזרח בישראל (2005). 'על הרשויות למסור מידע בדבר שיפוט ותוכניות מתאר של התנחלויות'. אתר האגודה לזכויות האזרח, 29 במארס, 2005 <http://www.acri.org.il/Story.aspx?id=1086>
- הארץ (2003). "מחיר ההתנחלויות". מוסף ראש השנה. תל-אביב: הארץ, 26 בספטמבר, 2003.

- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (1966). שנתון סטטיסטי 1965, ירושלים.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2007). ההוצאה הלאומית לחינוך בשנים 2003-2006. הודעה לעיתונות, http://www1.cbs.gov.il/reader/newhodaot/hodaa_template.html?hodaa=200708138
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2008). שנתון סטטיסטי 2007, ירושלים.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2009). שנתון סטטיסטי 2008, ירושלים.
- המוסד לביטוח לאומי (2008). ממדי העוני והפערים בהכנסות 2006/7, ממצאים עיקריים. המוסד לביטוח לאומי, מנהל המחקר והתכנון, פברואר 2008.
- יועז, י' (2005א). "ניקוי אורוות במועצת יש"ע". תל-אביב: הארץ, 19 באפריל, 2005.
- יועז, י' (2005ב). "פלשתינאים שאדמותיהם נלקחו לבניית גדר ההפרדה בגדה יפוצו באדמות מדינה חלופיות". תל-אביב: הארץ, 6 במאי, 2005.
- לביב, י' (2003). "מפת דרכים ללא מוצא". הגדה השמאלית, 20 באפריל, 2003, <http://hagada.org.il/hagada/html/modules.php?name=News&file=article&sid=840>
- לוי, ט' (2008). "בבנק ישראל אופטימיים: המשבר הפיננסי מוצא את המשק הישראלי במצב הטוב ביותר מאז קום המדינה". תל-אביב: הארץ, דה-מארקר, 3 בנובמבר, 2008.
- ליין, י' (2000). "צמאים לפיתרון: מצוקת המים בשטחים ופתרונה במסגרת הסכם הקבע". בצלם, יולי 2000.
- לן, ש' (2005). "חשבון בבקשה!". ראשון לציון: גלובס, 2-3 במאי, 2005.
- לנדאו, פ' (2008). "ההתמודדות עם העושר". ירושלים: ארץ אחרת, 43, ינואר-פברואר 2008, עמ' 42-46.
- מכון ירושלים לחקר ישראל (2003). על נתוני ירושלים 2002-2003, מצב קיים ומגמות שינוי, ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.
- (2006). שנתון סטטיסטי לירושלים 2006/2005, מס' 22. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.
- משרד האוצר (2005). "מידע כללי", מנהלת כללית, אגף כלכלה ומחקר, יוני 2005.
- סבירסקי, ש' (2005). מחיר היוהרה. תל-אביב: מרכז אדוה, מפה.
- סבירסקי, ש', א' קונור-אטיאס וא' אטקין (2002). מימון ממשלתי של ההתיישבות הישראלית ביש"ע ובגולן בשנות התשעים: רשויות מקומיות, בנייה למגורים וסלילת כבישים. תל-אביב: מרכז אדוה.
- ספיבק, א' (2008). "היסוד הרעוע של הכלכלה הישראלית". Ynet, 15 באפריל, 2008, <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3531661,00.html>
- פלוצקר, ס' (2008). "אקונומיסט ישאג, מי לא יירא?". Ynet, 7 באפריל, 2008, <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3528882,00.html>

- פפר, א' (2009). "הצבא התחרט ולא יקצר את שירות החובה". תל-אביב: הארץ, 2 במארס, 2009.
- פרנקל, ע' (2001). דמי אבטלה בישראל: מגמות ושינויים בחקיקה 1985 עד 2000. תל-אביב: מרכז אדוה, פברואר 2001.
- צבן, ד' (2002). תקציבי ממשלה המופנים להתנחלויות בגדה המערבית וברצועת עזה ואומדן ההשקעה העודפת בשנים 2001-2002. שלום עכשיו, נובמבר 2003.
- צוריאל-הררי, ק' (2005). "מופז: העזרה שלי? לאחד את התעשייה הצבאית בישראל לחברה גדולה אחת". ראשון לציון: גלובס, 18-19 במאי, 2005.
- רובינשטיין, א' (2005). "שלטון השוק". תל-אביב: הארץ, 15 במאי, 2005.
- רינת, צ' (2008). "יש דין: ישראל משתמשת באוצרות הטבע של השטח הכבוש למטרותיה". תל-אביב: הארץ, 15 בדצמבר, 2008.
- רשות המסים (2007). דו"ח שנתי 2006, מס' 55. משרד האוצר.
- שטרסלר, נ' (2004). "תורת השלבים". תל-אביב: הארץ, 18 בנובמבר, 2004.
- שטרסלר, נ' (2005). "נאום שרון. צריך גם לקרוא". תל-אביב: הארץ, 18 באוגוסט, 2005.
- שלום עכשיו (2007). הבנייה בהתנחלויות: דו"ח תקופתי, קיץ 2007. שלום עכשיו, מאי-אוקטובר 2007.
- שנפלד, י' (2007). "25% מבני הנוער לא מתגייסים לצה"ל", MSN, 17 ביולי, 2007. <http://news.il.msn.com>
- שפיגל, א' (2001). מוטיבציה של בני נוער לשירות בצה"ל. כנסת ישראל, מרכז מחקר ומידע, יוני 2001.
- ששון, ט' (2005). מאחזים לא חוקיים. דו"ח מיוחד למשרד ראש הממשלה, פברואר 2005. Ynet (2004). "עלות גדר ההפרדה כפולה מגדר בקווי 67". Ynet, 3 בפברואר, 2004. <http://www.ynet.co.il/articles/1,7340,L-2869168,00>.html

- Abu-Bader, S., Abu-Qarn A.S. (2003). Government expenditures, military spending and economic growth: Causality evidence from Egypt, Israel and Syria. *Journal of Policy Modeling*, 25(6-7), Pp. 567-583.
- Adut, R., Hever, S. (2006). Breaking the labour market - The welfare to work plan in Israel, focus on East Jerusalem. *Economy of the Occupation*, 7-8. Jerusalem: The Alternative Information Center, April-May 2006.
- Arnon, A., Luski, I., Spivak, A., Weinblatt, J. (1997). *The Palestinian Economy, Between Imposed Integration and Voluntary Separation*. New York and Koln: Brill, Leiden.

- Badil. (2005). Palestinian civil society calls for boycott, divestment and sanctions against Israel until it complies with international law and universal principles of human rights. Badil, July 9th, 2005. <http://www.badil.org/Boycott-Statement.htm>
- (2008). *Al Majdal*, 38, Summer 2008.
- Bartram, D. V. (1998). Foreign workers in Israel: History and theory. *International Migration Review*, 32(2), Summer 1998, Pp. 303-325.
- Ben-David, D. (2002). The central socio-economic problems and central policy foci. Working Paper, Department for Public Policy, Tel-Aviv University, July 2002.
- (2008). Brain Drained. Working Paper, Department of Public Policy, Tel-Aviv University, January 2008.
- Bowles, W. (2003). Israel's proxy war?. Counter Currents.org, October 8th, 2003, <http://www.countercurrents.org/us-bowles081003.htm>
- Department of Political Affairs (DPA). (2009). Eu commissioner: time "not right" for Eu-Israel upgrade. *EarthTimes*, April 23rd, 2009.
- The Economist. (2008). The next generation. *The Economist*, 387(8574), April 5th, 2008.
- Fischbach, M. R. (2003). *Records of Dispossession: Palestinian Refugee Property and the Arab-Israeli Conflict*. New York: Columbia University Press.
- Gordon, N. (2008). *Israel's Occupation*. Berkley, Los Angeles, London: University of California Press.
- Handmaker, J. (2009). Global boycott movement marks its successes. *The Electronic Intifada*, February 20th, 2009.
- Hever, S. (2005). The Gaza withdrawal - winners and losers. *Economy of the Occupation*, 4-5. Jerusalem: The Alternative Information Center, October/November 2005.
- Hever, S. (2006). The occupation through the eyes of Israeli economists. *Economy of the Occupation*, 9. Jerusalem: The Alternative Information Center, June 2006.
- Hever, S. (2008). *Political Economy of Aid to Palestinians Under Occupation*, 17-18. Jerusalem: The Alternative Information Center, November 2008.
- Human Rights Watch. (2001). Second class - discrimination against Palestinian

- Arab children in Israel's schools. September 2001, <http://www.hrw.org/report/2001/israel2/ISRAEL0901-15.htm>
- Keinon, H. (2006). US keen on giving Israel time in Lebanon. *Jerusalem Post*, July 25th, 2006.
- Khoury, R. G. (1980). Israel's imperial economics. *Journal of Palestine Studies*, 9(2), Winter 1980, Pp. 71-78.
- Klein, N. (2007a). Laboratory for a fortress world. *The Nation*, July 2nd, 2007.
- Mitnick, J. (2004). Israel selling its warfare expertise. *Jewish Week*, March 26th, 2004.
- Nitzan, J., Bichler, S. (2002). *The Global Political Economy of Israel*. London: Pluto Press.
- Nitzan, J., Bichler, S. (2006). Cheap wars. *The Economy of the Occupation*. Jerusalem: The Alternative Information Center, 10, July 2006.
- OECD (Organisation for Economic Cooperation and Development). (2008). *OECD Factbook 2008: Economic, Environmental and Social Statistics*, <http://caliban.sourceoecd.org/vl=831189/cl=65/nw=1/rpsv/factbook/index.htm>
- Resnik, J. (1999). Particularistic vs. universalistic content in the Israeli education system. *Curriculum Inquiry*, 29(4), Winter 1999, Pp. 485-511.
- Swirski, S. (2008a). *The Cost of Occupation: The Burden of the Israeli-Palestinian Conflict. (2008 Report)*. Tel-Aviv: Adva Center, June 2008.
- Swirski, S. (2008b). *Is There an Israeli Business Peace Disincentive?*. Tel-Aviv: Adva Center, August 2008.

ההשלכות הפסיכולוגיות והמוסריות של כיבוש השטחים הפלסטיניים על החברה הישראלית

צ'רלס גרינבאום ויואל אליצור

מבוא וסקירה

פרק זה מנתח את השפעות הכיבוש הישראלי של השטחים הפלסטיניים על מחשבות הישראלים ורגשותיהם. ראשית נדון בקשיים הקונספטואליים והמתודולוגיים בהסקת מסקנות ממחקרים שעוסקים בכיבוש. לאחר מכן נדון במחקר הפסיכולוגי שבדק חשיבה מוסרית ואלימות בחברה הישראלית בהתייחס לכיבוש. נדון בו בהתחשב בקשיים לעיל. מסקנתנו העיקרית תהיה שלמרות שאירועים הקשורים לכיבוש חשפו ישראלים מכל שכבות הגיל לטראומה ומכאן למגוון תגובות לחץ, השפעת הכיבוש הישירה והגורפת ביותר עשויה להיות האלימות הגוברת הן בתוך החברה הישראלית הן בהתפתחות ההתנהגות האלימה של חיילים ומתנחלים ישראלים כלפי פלסטינים בשטחים הכבושים.

התהליכים הללו השפיעו על כל הקבוצות האתניות בחברה הישראלית: יהודים, המהווים 75.5% מכלל הציבור המונה 7.59 מיליון אנשים (נכון ל-2009), אזרחים ערבים-פלסטינים (רובם מוסלמים ומיעוטם נוצרים), המהווים 20.4%, וקבוצות קטנות יותר (4.1%), בעיקר דרוזים וצ'רקסים (נתונים מהלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, כפי שמופיעים ב-Eglish, 2010). הספרות שנסקור על הצבא הישראלי חקרה חיילים יהודים באופן כמעט בלעדי, ואילו הספרות על האוכלוסייה האזרחית התייחסה גם לקבוצה היהודית וגם לקבוצה הערבית-פלסטינית. המחקרים הצבאיים והאזרחיים כאחד לא הבחינו בין אזרחי ישראל היהודים והערבים-פלסטינים. על כן, מאחר שרוב האוכלוסייה בשני סוגי המחקרים היא יהודית, המסקנות בפרק זה נוגעות בעיקר להן. יש יסוד להניח כי השלכות הכיבוש על האוכלוסייה הערבית-פלסטינית ניכרות, אך הן חורגות מיריעת הפרק.

נציע שני תהליכים מרכזיים העומדים בבסיס התפתחותה של ההתנהגות האלימה בחברה הישראלית: התפתחותן של נורמות בקבוצות קטנות והתפתחותם של מנגנוני הגנה, בעיקר רציונליזציה של ההתנהגות האלימה. כל אחד מהתהליכים הללו כרוך בתת-תהליכים. את אלה נתאר בהמשך הפרק. זאת ועוד, ישנן ראיות למצוקה נפשית שקיימת בקרב הפוגעים הישראלים ואלה העדים להתנהגות אלימה לא-נורמטיבית, להתנהגות אלטרואיסטית מצד ישראלים המתנגדים לכיבוש ושכחלקים מסוימים של החברה הישראלית מתפתחות נורמות המתנגדות לאלימות. נסיק מסקנות טנטטיביות ונגבש את משמעויות התהליכים הפסיכולוגיים העומדים בבסיס השפעת הכיבוש על הכובשים ברמת המדיניות.

הגדרת ה"כיבוש" ומדידתו: בעיות קונספטואליות ומתודולוגיות

כל ניתוח של השפעות הכיבוש רווי בקשיים קונספטואליים ומתודולוגיים, ואלה מגבילים כל מסקנה שניתן להסיק על הכיבוש. נתאר חלק מהקשיים הללו בקצרה: בעיה קונספטואלית אחת עניינה בשימוש במונח "כיבוש" באשר לסכסוך הישראלי-פלסטיני. עצם המונח "כיבוש" שנוי במחלוקת בישראל, והשימוש בו בכותרת הספר הנוכחי ובפרקנו חושף מגמה פוליטית המצדדת בסיום המצב הקרוי כיבוש, של אדמה השייכת לעם אחר. לדעת תיאורטיקנים ימנים, הגדה המערבית ורמת הגולן אינן תחת כיבוש ישראלי, וישראל שוהה במקומות הללו משתי סיבות: לעם היהודי, שהתגורר בארץ-ישראל לפני אלפיים שנה, זכות היסטורית על האדמות הללו, ויהודים בימין הישראלי וקבוצות דתיות לאומיות רואים את עצמם יורשיהם של היהודים שגרו כאן (להסבר על האידאולוגיה של הימין בישראל, ראו: Sprinzak, 1991). נוסף על כך, כל השטחים הפלסטינים או הסורים שסיבות היסטוריות אינן מסבירות את השליטה הישראלית בהם, נחוצים מטעמי ביטחון. הטיעון הזה הוא גם חלק מהאידאולוגיה של הימין באשר לגדה המערבית. ואכן, כ-300,000 יהודים ישראלים מתגוררים כיום בשטחים שעל פי הפלסטינים הם בבעלותם, ומספר זה הולך וגדל (להסבר כיצד התפתחו העמדות הללו, ראו: Gorenberg, 2006).

לדעת קבוצות שמאל בפוליטיקה הישראלית ולדעת מחנה השלום הישראלי, הכיבוש הוא בלתי חוקי ובלתי מוסרי, ויש לסיימו בהקדם, גם אם קיימות טענות היסטוריות וביטחוניות לקרקע. מנקודת המבט של מחנה השלום, על חשיבות הטענות לקרקע להיות משנית להבטחתה של מדינה דמוקרטית בעלת רוב יהודי, מכיוון שמיעוט יהודי לא יוכל לשלוט בעם הפלסטיני כאשר הוא יהווה רוב בכלל השטח (לסקירה מקיפה של התפתחות מחנה השלום הישראלי עד 1995, ראו: M. Bar-On, 1996). חשוב להבהיר את העמדות השונות הללו, שכן נקודות המוצא לניתוחים מאת חוקרים בעלי מגמות פוליטיות שונות יהיו שונות. עצם השימוש בספר הנוכחי במונח

"כיבוש" מעיד, על כן, על מגמה פוליטית-מוסרית השואפת לסיים את הכיבוש. כותבי פרק זה שותפים למגמה זו. מחקר פסיכולוגי על השפעות הכיבוש שמניח שהכיבוש משרת נאמנה את האינטרס הישראלי, עשוי להגיע למסקנות שונות מאלה המוצגות להלן (לדוגמה: Milgram, 2008).

המחלוקת בין ימין לשמאל משפיעה על סוגיות בסיסיות דוגמת השם הניתן לשטחים שמחוץ לגבולות המדינה ב-1967 בהם ישנה נוכחות ישראלית. הימין רואה בשם השטח יהודה ושומרון (לדוגמה: פרקו של צור בספר זה וסגל, 1987), שם המדגיש בזהות השטחים את נוכחות שבטי ישראל העתיקים. זהו גם השם הרשמי שמשמש בו צבא ההגנה לישראל (צה"ל). רוב הישראלים מכנים את המולדת הפלסטינית "השטחים", או מתייחסים פרטנית לשני השטחים הנפרדים של המולדת כ"גדה המערבית" ו"רצועת עזה". האומות המאוחדות (או"ם) ומדינות רבות בעולם מתייחסות ל"שטחים הפלסטינים הכבושים", ובמונח זה נשתמש בפרק זה.

לבסוף, ב-43 השנים האחרונות התרחשו שינויים היסטוריים במאפייני הכיבוש והשפעותיו (לתולדות הכיבוש, ראו: אלדר וזרטל, 2004; Oren, 2002). לכן בדיון על כיבוש השטחים הפלסטינים, יש להתייחס לכמה שלבים: לתהליך שנפתח בתחושת האופוריה הישראלית בעקבות הניצחון במלחמת ששת הימים ב-1967, כאשר התחיל כיבוש הגדה המערבית, רצועת עזה ורמת הגולן; לאחריו, התמקדותה של ישראל בקשיים היומיומיים הכרוכים בניהול שטח ועם כבושים באמצעות ממשל צבאי; ובסופו של דבר, הסכמתה של ישראל על אוטונומיה חלקית לשטחים הפלסטינים בהקשר הצבאי לאחר הסכמי אוסלו ב-1993. כמו כן, גם את ההשפעות הפסיכולוגיות של הכיבוש קשה להגדיר ולאפיין: היו בהן תחושת אופוריה מהתפקיד הכוחני של שליטה בעם כבוש, עדות לפעילות ההתנחלותית בשטחים הכבושים והשתתפות בה, והתמודדות עם לחץ וטראומה לנוכח הפיגועים הפלסטינים (אלדר וזרטל, 2004; Gorenberg, 2006).

למקצת היהודים בישראל הכיבוש המתמשך עורר גם רגשות אשם ותחושה של עוולה מצד ישראל, ואלה הובילו מאמצים לעזור לפלסטינים ולפעול למען שלום וזכויות אדם במסגרת קבוצות הקשורות למחנה השלום (לדוגמה: Avnery, 1968; Shulman, 2007). בהיעדר מחקר מקיף לא נוכל להתייחס להשפעות הללו באופן שיטתי. יתר על כן, כיוון שאירועים פוליטיים, צבאיים, חברתיים וכלכליים נוספים מתרחשים במקביל לכיבוש, יהיה קשה לקבוע אם הכיבוש לבדו אחראי להשפעות המדוברות, או שמא אלה האירועים האחרים. מסקנה זו תואמת ניתוחים מתודולוגיים של השפעות אירועים פוליטיים וכלכליים טראומתיים על התנהגותם של קבוצות ויחידים (Landau, 1998a). ייחוס ההשפעות לכיבוש, אם כך, הוא צעד מסוכן, ויש להתייחס בזהירות לכל מסקנה בדבר השפעות הכיבוש, ובכלל זה המסקנות שנציג בפרק זה. אף על פי כן, מסקנות שכאלה, שהן השערות למחקר

עתידי, עשויות לשמש אותות הזהרה להתפתחותן של בעיות מוסר בחברה הכובשת. אף שישראל הייתה מעורבת בעבר בכיבושים נוספים (במצרים ובלבנון) וסיפחה לשטחה את רמת הגולן, פרק זה יתמקד בהשפעות כיבוש השטחים הפלסטינים, מכיוון שזהו הכיבוש הממושך ביותר, והוא כרוך בחיכוך המרבי עם האוכלוסייה הנכבשת (Oren, 2002).

כיבוש ואגרסיביות בחברה הישראלית כתוצאה ממנו
הפרק יתמקד בהשפעות האפשריות של הכיבוש על ההתנהגות המוסרית ותפיסתם העצמית של ישראלים, בשני מישורים – הצבאי והאזרחי. במישור הצבאי: נבחן מחקרים שבדקו חיילים ישראלים, ברובם יהודים, שהשתתפו בכיבוש. במישור האזרחי נבחן את ההשפעות האפשריות של הכיבוש על ההתנהגות הפלילית בחברה הישראלית. המחקרים בשני התחומים הללו מספקים תמיכה מרבית לזיהוי השפעות שניתן לייחס לכיבוש מעל לכל גורם אחר.

לא ניכנס לפרטי השאלה החשובה בדבר השפעות הכיבוש על העם הנכבש; תופעות אלה, ובייחוד השפעות הטראומה, נבחנו במסגרות אחרות (ראו לדוגמה: Qouta & El Sarraj, 2006; Solomon & Lavi, 2006; Thabet, Abdulla, Elhelou, & Vostanis, 2006; Giacaman, Shannon, Saab, Arya, & Boyce, 2007).

השפעות חברתיות-פסיכולוגיות של הכיבוש
תיאוריות המתייחסות לתוקפנות מקשרות את תופעת התוקפנות ללימוד חברתי מהתנהגותם של אחרים וחיקויה (Bandura, 1973). תיאוריית הלימוד החברתי מתארת תוקפנות כתגובה נלמדת ללחץ, לרבות תסכול (Bandura, 1973), או כמנגנון להגנה מפני איומים אמיתיים או מדומיינים המיוחסים לאדם או קבוצת אחרים (Dodge, 2009; Bates, & Pettit, 1990; Bailey & Ostrov, 2009). לחץ צפוי להגביר את שכיחותה של תוקפנות נלמדת במצבים חברתיים, בעיקר במצבים הכרוכים בלחץ. כשתהליכים שכאלה מתרחשים בתוך קבוצות, עשויות להתפתח נורמות המתירות תוקפנות (Zimbardo, 2007); הנורמות הללו יעלו גם את הסיכוי להופעתה של התנהגות תוקפנית. אם כך, לחץ, לימוד תגובות תוקפניות ונורמות חברתיות צפויים להוביל להתנהגות תוקפנית, ובכללה אלימות פיזית. ההתנהגות התוקפנית עשויה להופיע לא רק במצבים של הגנה עצמית מסכנה מיידית, אלא גם כאשר התוקפן לא אוים כלל (Dodge, et al., 1990; Owens & Straus, 1975). למרות שמודלים של אלימות בין-אישית כמו אלה שפותחו לצורכי המחקר לעיל, עשויים ללמד גם על אלימות בין אומות, חוויית האלימות הבין-אישית לא בהכרח תשפיע על עמדות אישיות ביחס לפתרון סכסוכים עם אומות אחרות (Owens & Straus, 1975).
לאור התופעה המוצגת לעיל, אנו טוענים כי בסוגיה מעורבים שני תהליכים: קביעת

נורמות חריגות ותהליך רציונליזציה. קבוצות של אנשים המרגישות מנותקות מהחברה הכללית או מנוצלות על ידי עשויות להניע את חבריהן לפתח נורמות התנהגות שאינן מקובלות על החברה הכללית. היעדר סולידריות בחברה הכללית עשוי ליצור נורמות חריגות, לרבות התנהגות אלימה הסותרת את הנורמות של החברה הכללית (Landau & Pfefferman, 1988). קבוצות מסוימות בחברה נתונה, ובכללן קבוצות שנמצאות בארגונים דוגמת הצבא, עשויות לאמץ נורמות שונות מהנורמות החברתיות המקובלות או נורמות צבאיות, כפי שמדגים המשפט "ביחידה הזו כולם עושים את זה". במצבים שהיחיד מזדהה עם הקבוצה, הוא עשוי לתפוס את הנורמה הקבוצתית כתקפה לגביו. זאת ועוד, הוא עשוי להסתמך על תמיכת קבוצתו הקטנה. תהליך זה מועצם כאשר ביכולתה של הקבוצה לאכוף את הנורמות שלה באמצעות תגמול וענישה (Zimbardo, 2007). תהליכי קביעת נורמות חריגות עשויים להתרחש בארגונים אזרחיים (Landau, 1997; 1998b) וצבאיים (Elizur & Yishay-Krien, 2009).

התהליך השני מתרחש ברמת הפרט והוא עולה מתיאוריות פסיכואנליטיקאיות. על פי התיאוריה של אנה פרויד, יחידים פונים למגננות אגו כאשר על תפיסתם העצמית מאיים מידע שסותר את אותה תפיסה (Freud, 1937/1966). קיימות מגננות אגו שונות, אבל כאשר מדובר בהתנהגות שעשויה להיות לא-מוסרית, רציונליזציה היא מנגנון ההגנה המרכזי. על פי בוין (Bowin, 2004), אדם משתמש ברציונליזציה כדי להצדיק את התנהגותו באחת משתי דרכים או בשתייהן גם יחד: אחת היא דיסוציאציה מההתנהגות ("לא באמת אני הוא שעשה זאת"). לטענתנו, תהליך הדיסוציאציה דומה לתהליך ההתנתקות המוסרית שתיאר בנדורה (Bandura, 2004). דרך נוספת להגן על האגו היא להצדיק את ההתנהגות. כך, האדם מחפש ומוצא סיבות להצדיק את התנהגותו באופן יזום. בתיאורם תהליך דומה בשם הפחתת דיסוננס, בנדורה ועמיתיו ופסטינגר (Festinger, 1957) מציגים כמה דרכים לביצוע הרציונליזציה, ובהן השמצה ודה-לגיטימציה של הקורבן (Bar-Tal, 1989) ופיזור האחריות להתנהגות (לדוגמה: "כולם עושים את זה").

אדם שלא מצליח להתנתק מההתנהגות עשוי לחוות מצוקה, שכן התנהגות אלימה אסורה נמצאת בדיסוננס עם דימויו העצמי כנורמטיבי (Kimhi & Sagy, 2008). עדות של צופה מן הצד ("bystander") להתנהגות אלימה אסורה עלולה גם היא לגרום למצוקה נפשית לצופה אם הוא לא מצליח להפעיל מנגנוני הגנה להצדקת ההתנהגות (Zimbardo, 2007). התיאור לעיל של תהליך הרציונליזציה תואם את תיאורם של בר-טל (Bar-Tal, 1989) ושל הלפרין, בר-טל, שרביט, רוזלר ורביב (Halperin, Bar-Tal, Sharvit, Rosler & Raviv, 2010) בניתוחם התיאורטי של השפעות הכיבוש על החברה הישראלית.

אנו סבורים שתהליכי התפתחותן של נורמות תוקפנות, ובעקבותיהן רציונליזציה, מתגברים בעתות לחץ, כפי שמצוין לעיל: חברי יחידה צבאית שנמצאים תחת מתקפה

או חוו אבדות, צפויים להתנהג באלימות כלפי האויב הנתפס גם כשאינם תחת מתקפה. חברי הקבוצה ינתקו את עצמם מההתנהגות, יעשו לה רציונליזציה (לדוגמה: "הגיע להם"; "היינו חייבים לפעול כך על מנת ללמד אותם"; "מילאנו אחר הפקודות") או יפעילו מנגנוני דיסוציאציה ורציונליזציה כאחד.

לחץ, קביעת נורמות חריגות ורציונליזציה בחברה הישראלית כמעט אין ספק שהחברה בישראל נחשפה ונחשפת לרמות גבוהות של לחץ מתחילת דרכה. על פי נתוני משרד הביטחון (כפי שמדווחים ב: Hason, 2010), מאז קום מדינת ישראל, ב-1948, נהרגו 22,684 חיילים ישראלים, רובם בפעילויות לחימה, ועוד 3,971 אזרחים שמתו מפעילויות עוינות מצד המדינות השכנות, כשרוב האזרחים נהרגו בידיהם של פלסטינים חמושים, המכונים על פי רוב בישראל טרוריסטים, שפלשו לישראל או הפציצו אותה (Hason, 2010).

ממצאי המחקרים שהוזכרו לעיל בדבר השפעות החשיפה לאלימות פוליטית בישראל ובשטחים הכבושים, וכן מחקרים שבוצעו במדינות אחרות שבהן ישנה אלימות פוליטית, דוגמת צפון אירלנד (Cairns, 1996), ברורים: חשיפה לאלימות, לרבות פציעה ואובדן חיים, מגבירה את תדירותם של תסמינים הכרוכים בלחץ. התסמינים הללו כוללים רגשות חרדה ופחד, יכולת תפקוד מופחתת בחיי היומיום, הפרעות אישיות ותוקפנות (Cairns, 1996).

הישנותם של תסמינים כגון אלה והופעתם במועד מאוחר יותר מכונה על פי רוב תסמונת דחק פוסט-טראומתי (Post-traumatic Stress Syndrome – PTSD) (Solomon & Lavi, 2006). חשיפה לאלימות פוליטית, אם כך, היא חוויה מלחיצה לכל האנשים, אך השפעות הלחץ עשויות להשתנות מאדם לאדם על פי גילו, מינו, שיוכו האתני ומצבו החברתי, וכך גם התגובה הנבדקת (Cairns, 1996).

השפעות המשתנים מין, מעמד חברתי וסוג התגובה אינן יציבות. כמו כן, ההשפעות ארוכות-הטווח של לחץ בסכסוך הישראלי-פלסטיני טרם ידועות, וישנן ראיות משני צדי הסכסוך שלקבוצות ואינדיבידואלים מסוימים כושר התאוששות גבוה מהלחץ הנובע מחשיפה לאלימות, ואילו אחרים סובלים מטראומה לאורך שנים (Cairns, 1996; Solomon & Lavi, 2006; Giacaman, et al., 2007).

מחקרים ישראלים רבים על נושא התוקפנות התבצעו על רקע שתי ההתקוממויות הפלסטיניות – האינתיפאדות – נגד הכיבוש: האינתיפאדות אופיינו בעלייה ניכרת באלימות הפלסטינית נגד הכיבוש בהשוואה לתקופות אחרות. האינתיפאדה הראשונה התרחשה מסוף 1987 עד 1993, והמחאות הפלסטיניות בה התבצעו באמצעות זריקת אבנים, שריפת צמיגים, שביתות ואף תקריות ירי. כ-1,100 פלסטינים נהרגו במהלך האינתיפאדה הראשונה בידי כוחות הביטחון של ישראל (צבא ומשטרה) ואזרחים ישראלים; מתוכם שנהרגו כאשר ישראלים הותקפו,

אבל פלסטינים רבים נהרגו גם בפעולות תקיפה ונקמה ישראליות (בצלם, 2008). האינתיפאדה השנייה, הקרויה גם אינתיפאדת אל-אקצה שכן נהוג לחשוב שההתקוממות החלה במסגד אל-אקצה בירושלים, התרחשה בשנים 2000-2006 והייתה אלימה לשני הצדדים יותר מהאינתיפאדה הראשונה. לפי דו"ח בצלם (2008), יותר מ-4,900 פלסטינים נהרגו מידי כוחות הביטחון הישראליים במהלך האינתיפאדה השנייה; 45% מהם לא השתתפו בלחימה. במהלך אותן שנים ישראל ספגה 1,062 אבדות בנפש (כולל הרוגים מכוחות הביטחון) מידי פלסטינים. הנתונים לא מותירים כל ספק בדבר חוויות הלחץ והאובדן משני צדי הסכסוך. אמנם הפלסטינים ספגו אבדות רבות בהרבה, אבל שני הצדדים חוו רמות גבוהות של לחץ (Solomon & Lavi, 2006). בחלק הבא של הפרק נסקור את המחקרים שבחנו כיצד הושפעו ישראלים שחוו את מצבי הלחץ הללו.

השפעת הכיבוש על חיילים המשרתים בשטחים הכבושים: מחקרים על האלימות באינתיפאדה הראשונה והשנייה

תגובת הרשויות בישראל לאינתיפאדה הראשונה הייתה לרדוף אחר המפגינים ולהכות אותם פיזית. על פי הדיווחים, שר הביטחון דאז, יצחק רבין, הפיץ את הפקודה "לשבור להם את העצמות", כאשר כוונתו הייתה למפגינים הפלסטינים. במקרים אחדים גם הפעילו אש חיה נגד המפגינים. אף על פי שרבין הכחיש שהוא פרסם פקודות שכאלה, רוח הפקודה רווחה בקרב יחידות צה"ל ששירתו בשטחים הכבושים (אלדר וזרטל, 2004). בין המחקרים שבחנו את מחשבות החיילים ורגשותיהם היו מחקרים של צה"ל על יחס חייליו כלפי אזרחים בשטחים הכבושים; דו"חות של ארגוני זכויות אדם דוגמת "בצלם" על הרוגים ופצועים בקרב האזרחים בשטחים הפלסטינים הכבושים (בצלם, 2008); ומחקרי ראיונות מצומצמים עם חיילים לאחר שחרורם מצה"ל על השפעת השתתפותם של החיילים בכיבוש על יחסם לפלסטינים (Linn, 1997; Bar & Ben- Ari, 2005; Kimhi & Sagy, 2008). המחקרים הללו מספקים הצצה לאופיים של האירועים ותוצאותיהם. מקורות אחרים הם משפטים ושימועים של חיילים שהוואשמו בפשעים כנגד האוכלוסייה הפלסטינית.

בחינת החיילים המשרתים בשטחים הכבושים אמורה להראות בבירור את השפעות הכיבוש, שכן החיילים הם אלה שמבצעים את מדיניות הכיבוש, והם שבאים במגע המרבי עם האוכלוסייה האזרחית והחמושים בחברה הפלסטינית. אבל מחקרים מסוג זה על חיילים מוגבלים למחקרים החסויים שצה"ל מבצע, שאינם נגישים לציבור הכללי, ולמספר קטן של מחקרים שערכו חוקרים אזרחיים שהצליחו לדגום על אף הקשיים מדגם מייצג של חיילים משוחררים שעשו את שירותם הצבאי באינתיפאדה. נדווח כאן על שלושה מחקרים שבחנו חיילים וקצינים בצה"ל במהלך שירותם

בשטחים או זמן קצר לאחר שחרורם מזה"ל. את המחקר הראשון ערכו בר־און וגרינבאום והוא דווח בריאיון (מטלון, 1988). המחקר נערך ב־1988, בתחילת האינתיפאדה הראשונה. המחקר השני (אליצור וישי־קריין, 2007; Elizur & Yishay-Krien, 2009), שאף הוא מתייחס לאינתיפאדה הראשונה, מתבסס על ראיונות שנערכו שנה עד ארבע שנים לאחר סיום שירותם של המרואיינים בשטחים. בחרנו בשני המחקרים הללו משום שהם המחקרים השיטתיים היחידים הזמינים לציבור, למיטב ידיעתנו, שיכולים לתת תמונה קרובה ככל שניתן למציאות שאינה מושפעת מנטייה לטשטש או להעלים מידע. במחקר הראשון נערכה בדיקה של התנהגות החיילים תוך כדי שירותם הצבאי, ואילו במחקר השני התקיימו ראיונות עומק לאחר השירות. המראיינת במחקר השני שירתה עם החיילים, זכתה לאמון שלהם והכירה מבפנים את מעשי העוולה שנעשו עליהם. המחקר השלישי (Kimhi & Sagi, 2008) מבוסס על זיכרונות החיילים לאחר שחרורם, וייחודו במדגם הגדול יחסית והיותו מבוסס על מערך מחקר שיטתי וכמותי שבחן את השפעות השירות בכיבוש על חשיבה מוסרית והתנהגות.

בר־און וגרינבאום ערכו מחקר בחסות זה"ל על אלימות במהלך האינתיפאדה הראשונה בעת שירותם הצבאי. זה"ל לא שחרר לפרסום את הדו"ח במלואו, אבל כמה ממסקנותיו העיקריות מתוארות בריאיון שערכה רונית מטלון, כתבת הארץ, עם כותביו (מטלון, 1988), ומאוחר יותר ציטט גם פדהצור (1988) בדיווח עיתונאי חלקים מהדו"ח. המחקר עצמו בחן מדגם גדול של חיילי זה"ל בעת שירותם בשטחים הפלסטינים הכבושים באמצעות שאלונים, ראיונות ותצפיות.

תוצאות המחקר הראו שרוב החיילים היו מעורבים באלימות כלפי האוכלוסייה האזרחית הפלסטינית או עדים לה. החיילים ציינו שרוב האלימות לא התבצעה במהלך לחימה ישירה עם חמושים, אלא כנקמה או כ"חינוך" של האוכלוסייה לשם "הנעתה" לשתף פעולה עם הרשויות הישראליות. החיילים דיווחו שנוצרה נורמה חברתית המתירה אלימות כנגד אזרחים, וזו בוצעה במערך הקבוצתי למרות שזה"ל קבע רשמית שאינה חוקית. רוב האלימות, על פי תצפיות מחברי הדו"ח, התרחשה ביחידות שלא הייתה בהם השגחה צמודה של פיקוד גבוה יותר.

המלצות הדו"ח כללו חינוך פרטני של החיילים על תפקידם בהתמודדות מול אזרחים, השגחה צמודה יותר על התנהגות החיילים בידי מפקדים בדרגי הפיקוד השונים, וכן גישה פחות מתעמתת להתמודדות עם אלימות פלסטינית.

ראיונות פתוחים שהתבצעו כחלק ממחקרם של בר־און וגרינבאום חשפו מספר מצומצם של חיילים שהוטרדו מהאלימות; לאחדים מהם היא הייתה בלתי נסבלת והם אף הביעו את רצונם לעזוב את יחידותיהם. מבין החיילים שהוטרדו ממעשיהם וממה שהיו עדים לו היו קצינים. קצין אחד דיווח במהלך ריאיון שעל מנת לדבוק בנורמות המקובלות הלא־רשמיות של התנהגות תוקפנית כלפי הפלסטינים, הוא נאלץ לפקוד על חייליו לפעול באופן דומה ואף לשמש להם כדוגמה. מצב זה הביא אותו לתחושות

דיסוננס ומצוקה אדירים. במקביל, רובם הגדול של החיילים והקצינים המשיכו במשימותיהם באינ-מפריע והצליחו להצדיק את התנהגותם.

בעקבות פרסומו של דיווח מילולי על המחקר, על בסיס הריאיון עם מחבריו (מטלון, 1988), הועברו בר-און וגרינבאום מתפקידם כפסיכולוגים ארגוניים צבאיים בחיל המילואים של צה"ל. לאחר הגשת הדו"ח, ולאחר שהתקבלו תלונות מפלסטינים על שימוש בלתי חוקי בכוח, ולאחר הדרישה מהיועץ המשפטי לממשלת ישראל להגביל את צה"ל בנוהלי פתיחה באש ובהתנהגות החיילים, ראש המטה הכללי של צה"ל, רב אלוף דן שומרון, פרסם פקודה המחייבת הגבלות שכאלה (עיתים, 1988). פקודה זו, לכשעצמה, הייתה משום שינוי משמעותי במדיניות צה"ל, וייתכן שאף הצילה כמה פלסטינים וחיילים מהרג או פציעה. סירובו הראשוני של צה"ל לפעול לאור ממצאי הדו"ח נפתר: צה"ל עשה מאמץ להפחית את אלימות החיילים לאחר שחלקים מהדו"ח הובאו לידיעת הציבור.

עם זאת, אנו מתרשמים שכמעט לא היו לדו"ח השפעות ארוכות-טווח במהלך השנים. ההמלצות לא נאכפו בטווח הרחוק, והאלימות כנגד הפלסטינים המשיכה לעלות בעוצמתה ובתדירותה באינתיפאדה השנייה ובמבצע "עופרת יצוקה" בעזה ב-2008 (בצלם, 2008).

אליצור וישי-קרין (2007) מספקים הסבר מפורט על אודות התהליכים שעשויים להוביל חיילים להשתתף במעשים תוקפניים ואף אכזריים. מחקרם בחן 21 חיילים מחלקים שונים של החברה הישראלית, ששירתו באחת משתי פלוגות של לוחמי חרמ"ש שעשו שירות צבאי ארוך במחנה פליטים ברצועת עזה במהלך האינתיפאדה הראשונה. ישי-קרין שירתה באחת הפלוגות כמש"קית ת"ש. מתוקף תפקידה זה היא חלק מהיחידה וממלאת תפקיד של עובדת סוציאלית פרה-מקצועית, המסייעת לחיילים להתמודד עם בעיות הסתגלות בשירות הצבאי שלהם. ישי-קרין רכשה את אמון החיילים, וכל אלה שפנתה אליהם, חוץ מאחד שחשש להסתבך, היו מוכנים לחשוף בפניה בגילוי-לב את חוויותיהם מהמגע עם האוכלוסייה המקומית, ובכללם מעשי עוולה בוטים שביצעו במהלך השירות.

המחקר העלה כי הגורם העיקרי שהשפיע על מידת האלימות כלפי האוכלוסייה האזרחית הפלסטינית, ועל שכיחות מעשי העוולה שבוצעו כלפיה וחומרתם, היה התפתחותה והשתרשותה של תרבות של ברוטאליות בתוך היחידה הצבאית שנבחנה. החיילים שעברו ברוטאליזציה תיארו תהליכים חברתיים שהחלו בחוויות מעצבות של חניכה והמשיכו בהסלמה שהובילה לשבירת הקווים האדומים שקבעו לעצמם. הם ביצעו עוולות כמו התעללות בעצירים כפותים, פגיעות גופניות קשות, הטלת מום והריגה של אזרחים חפים מפשע, השפלות קשות ומעשי ביזה. התהליך החברתי-תרבותי של ברוטאליזציה נשען על מנגנונים נפשיים שאפשרו ואף תמכו בערכים ובהתנהגות הברוטאלית, כגון נתק מוסרי שצמצם רגשות של אשם ובושה, דה-הומניזציה של

הפלטסטינים שהצדיקה התייחסות אליהם כאל פחות מאנושיים, ודה-אינדיווידואציה (Zimbardo, 2007), שהיא מנגנון שמשמש את תחושת האחריות האישית. עם זאת, בקרב הקבוצה הצבאית היו גם חיילים אחרים שהקפידו על תרבות צבאית מקצועית, ובהם גם קבוצה קטנה של חיילים מצפוניים שהתעמתו עם הברוטאליזציה. אלא שעם הזמן, נדם קולם של המצפוניים מול הכוחות החברתיים שעמדו מולם, ובתוכם מפקדים זוטרים שכמה מהם הצטרפו לברוטאליזציה או גיבו אותה. ואולם ההסלמה שנמשכה הובילה את הפלוגה למשבר, ומאבק בין-תרבותי חריף פרץ ובקע את מחסום השתיקה של החיילים המצפוניים והביא להרשעתו של אחד המפקדים על מעשי התעללות שעשה באסירים בני-עשרה. אולם גם הרשעה זו לא הביאה לשינוי מהותי. רק מאוחר יותר, כאשר התחלפה שכבת הקצינים של הפלוגה ושני חיילים מצפוניים ששירתו בה חזרו אליה כקצינים, החל תהליך של עימות עם התרבות הברוטאלית וחיזוק נורמות של תרבות צבאית תקינה. רק בתקופה זו חלה הפחתה של ממש ברמת האלימות ובשכיחות מעשי העוולה וחומרתם. ניתוח המאבק ותוצאותיו מלמדים מצד אחד על הסכנות הכרוכות בקריאת תיגר על ברוטאליזציה קבוצתית ומצד אחר, על יכולתם של חיילים פשוטים וקצינים זוטרים להתמודד עם הכוחות הסביבתיים להוביל שינוי מערכתי.

במקביל לניתוח הקבוצתי, החוקרים מצאו שאת המדגם אפשר לחלק לחמש קבוצות מובחנות של חיילים: (א) קשוחי הלב והאימפולסיביים (ב) האידאולוגים שמאמינים באלימות כלפי פלסטינים (ג) המובלים (ד) השמורים (ה) המצפוניים. הם ניתחו את התגובות האישיות שמאפיינות את החיילים בכל קבוצה והראו מוטיבציות שונות להשתתפות באלימות או הימנעות, ואפילו במאבק באלימות בקרב הקבוצה נמצאה מידה שונה של מכוונות עצמית לעומת מכוונות לאחרים, והבדלים בהפנמה של אמות מוסר נורמטיביות. כאשר להשפעה של השתתפות במעשי עוולה על החיילים, הממצא הכללי היה שביצוע מעשי עוולה מנבא מצוקה פוסט-טראומתית, אך מידת המצוקה הייתה תלויה באישיותו של החייל – קשוחי הלב המשיכו להצדיק את מעשיהם האלימים ולא חוו תחושות של חרטה ומצוקה פוסט-טראומתית, ואילו המובלים, שנגררו להתנהגות אלימה מתוך נסיבות השירות ותרבות היחידה הצבאית, דיווחו על המידה המרובה ביותר של מצוקה שביטויה היה מצד אחד בתסמינים פולשניים ומצד אחר בהתנהגות של הימנעות.

התנהגותם האלימה של החיילים התפתחה מצד אחד ב"אי תרבותי" של היעדר בקרה והשגחה מצד רמות הפיקוד הגבוהות, ומצד אחר בתוך תחושה, שביטאו החיילים, של עידוד לברוטאליזציה או לפחות העלמת עין. כמה מן המרואיינים נותרו עם תחושת ניצול וכעס כלפי הצבא, כאשר לטענתם הדרג הגבוה היה מוכן שהחיילים הפשוטים יבצעו את העבודה המלוכלכת בברוטאליות כל עוד הוא אינו בעמדה של אחריות ישירה ולא יידרש לשלם את המחיר. לטענתם, לא רק שהפיקוד ידע שרמת האלימות

עולה כאשר פלוגות של מג"ב וחרמ"ש נמצאות זמן ממושך בשטח, הפיקוד השאיר את הפלוגות בשטח בכוונה כי ידע שפלוגה אלימה אחת "פותרת בעיות" יותר מגדוד של צנחנים. הבקרה הנמוכה של דרגי הפיקוד הגבוהים על מעשיהן של יחידות קטנות נמצאה גם בדו"ח של בר-און וגרינבאום (מטלון, 1988). באופן בלתי תלוי זה בזה, הסיקו שני המחקרים שלממצאיהם משמעות רבה למבנה הפיקוד בצה"ל: משמעות שני המחקרים בנושא המדיניות הצבאית הייתה שיש להשגיח מקרוב על התנהגות החיילים בכל רמות הפיקוד על מנת למנוע את התפתחותן של נורמות בקבוצות מבודדות המתירות ומעודדות אלימות כנגד האוכלוסייה האזרחית.

ממצאיהם של בר-און וגרינבאום (מטלון, 1988) ואליצור וישי-קריין (Elizur; 2007; Yishay-Krien, 2009) תואמים ממצאים של מחקרים איכותניים נוספים שבדקו את התנהגותם המוסרית של חיילים, כאשר גם מחקרים אלה מציגים דיווחים של חיילים שהשתתפו באלימות חריגה כנגד אזרחים פלסטינים או היו עדים לה (Linn, 2005; Bar & Ben-Ari, 2005; Dar & Kimhi, 2000; 1997). מקצת החיילים הללו עשו רציונליזציה להתנהגותם, אחרים ניתקו את עצמם ממנה ויש מי שהצדיקו אותה.

במחקר כמותי שבחן את השפעות האינטיפאדה על חיילים על פי זיכרונם לאחר שהשתחררו, קמחי ושגיא (Kimhi & Sagy, 2008) בחנו מדגם של 170 חיילים משוחררים ששירתו במחסומים צבאיים בגדה המערבית לפחות חודש במהלך שירות החובה שלהם, מגיל 18 עד 21. המחסומים שבהם שירתו החיילים לא היו לאורך הגבול אלא בתוך השטחים הפלסטינים הכבושים, כאשר מטרתם להרתיע פלסטינים חמושים מלנוע למרחקים ולהגביר את הסיכויים למעצרים. שירות במחסומים הללו כרוך בסכנה, לחץ ופחד (Bar & Ben-Ari, 2005), ובמהלך השנים צצו דיווחים על השפלות של האוכלוסייה האזרחית במחסומים (Rubinstein, 1991; Dowty, 2008). על בסיס תיאוריית ההתנתקות העצמית של בנדורה (Bandura, 2004), החוקרים שיערו ומצאו שככל שההצדקה המוסרית בידי החייל לשימוש במחסומים הייתה חזקה יותר, כך הרגיש החייל שהוא הסתגל טוב יותר למצבו. בהתאם להשערה הנובעת מתיאוריית הדיסוננס, היה מתאם נמוך אך מובהק בין כמות הזמן ששירת החייל במחסום לרמת ההצדקה למשימתו.

הממצאים שהצגנו תומכים בהמשגות תיאורטיות הנשענות על גישות שונות בפסיכולוגיה – גישות פסיכואנליטיות לצד תיאוריות של למידה חברתית, דיסוננס והתנתקות מוסרית. כמו כן הממצאים תואמים מסקנות ממחקרים קודמים לעיל שעסקו בסוגיה של מעשי עוולה שמבצעים אנשים "רגילים". ככל הנראה, מצבים של כיבוש המאופיינים בתחושה של איום לצד תחושה של כוח רב שאינו מבוקר היטב כלפי האחר המאיים, הם בבחינת קרקע פורייה להתפתחותה של התנהגות אלימה המלווה בשחיקה סלקטיבית של ערכים מוסריים – סלקטיבית במובן של הגדרת המציאות "שם" כמציאות אחרת, שאין להחיל עליה את העקרונות המוחלים בתוך הסביבה

החברתית הרגילה של מחוללי העוולה, כשם שהאחר שחי "שם" נחשב לפחות אנושי, ספק בעל-חיים נחות המבין רק את שפת הכוח ולכן אינו ראוי ליחס אנושי ומתחשב המתאים ל"אנשים שלנו". שחיקה מוסרית זו, שהחיילים דיווחו עליה באמצעות סיפורים שהדגימו כיצד הם חשו שהקו האדום הפנימי שהביאו עמם מחייהם האזרחיים נחצה שוב ושוב ככל שרמת הברוטאליות הסלימה, שחיקה זו מתקיימת הן ברמה של תהליכים פסיכולוגיים פנימיים בקרב הפרט הן ברמה של תהליך חברתי-תרבותי של ברוטאליזציה.

עד כמה השתתפות במעשי עוולה משפיעה על המרעים? ההשערה המתבקשת מהתיאוריה והמחקר שהצגנו היא, שההשפעה העיקרית עשויה להיות זליגה של האלימות הגוברת "שם" גם לתוך החברה "כאן". משמע קשה לתחום את השחיקה הערכית וההתנהגותית רק כלפי האחר, ושכירת קודים מוסריים פנימיים לצד חוויה של השתתפות במעשי עוולה יכולה ליצור שינויים בלתי הפיכים בקרב מקצת המרעים. בהתייחס להשערה זו, נציג בהמשך הדברים מחקרים שבדקו את הקשר שבין פשיעה בחברה הישראלית ובין אירועי האינתיפאדה. השערה נוספת היא שקיימת עלייה בתחלואה פסיכיאטרית, מצוקה פוסט-טראומתית בעיקר, בקרב חיילים שהשתתפו במעשי עוולה. השערה זו נתמכת במחקרים שנעשו בעיקר בצבאות אחרים (לסיכום המחקרים שנעשו ולהצגת ממצאים התומכים בהשערה זו גם בקרב חיילים ישראלים ראו: אליצור וישי-קרין, 2007; Elizur & Yishay-Krien, 2009). כלומר המנגנון של הצדקת התנהגות חריגה ולא-מוסרית יכול לאפשר לרבים ממחוללי העוולה לשים את המעשים שעשו מאחור ולהמשיך להיות חיי אזרחות רגילים בלי לסבול ממצוקה נפשית, אך ישנם גם מרעים שמנגנון זה אינו פותר את רגשות האשם ורגשות הבושה שלהם ואינו מאפשר להם להיות חיים רגילים כאילו כלום לא קרה. לצערנו, הגורמים המקצועיים בצה"ל נמנעו שנים רבות מלחקור סוגיה זו למרות פניות חוזרות ונשנות מצד אנשי מקצוע בכירים במילואים שהצביעו על הצורך במחקר ואף הציעו שיתופי פעולה שונים. במידה שנעשו בשלב מאוחר יותר מחקרים בנושא זה, צה"ל לא אפשר את פרסומם. שני המחברים של פרק זה שירתו במילואים שנים רבות, האחד במחלקה למדעי ההתנהגות והשני במחלקה לבריאות הנפש, ושניהם מכירים מבפנים את המדיניות של הימנעות ממחקר ואי-מתן אישור לפרסום ממצאי מחקר פסיכולוגי שנעשה בצה"ל, כאשר ההערכה שלהם ושל חוקרים אחרים היא שלעתים הנימוק הרשמי של ביטחון שדה מכסה שיקולים פוליטיים.

השפעות התוקפנות על התוקפן: מקרה מבחן

כעת ניישם את המושגים להבנת ההשפעות של תוקפנות כנגד עם כבוש שפיתחנו בחלק הקודם, ונבחן באמצעותם מקרה של אלימות נגד אזרחים על רקע של הכיבוש.

בת שתיים-עשרה נהרגה בדרכה לבית הספר

אנו טוענים שניתן לראות את התהליכים המתוארים לעיל מהדיווח על מותה של ילדה בת שתיים-עשרה, איימאן אל-האמס, בעזה באוקטובר 2004 (הראל, 2005). רכיב אחד בהתפתחותה של התנהגות אלימה כנגד אזרחים חפים מפשע במהלך כיבוש הוא פחדם של החיילים, שנמצאים כל העת על המשמר בעת שירותם בשטח עוין. בדרכה לבית הספר בקרבת מקום למוצב ישראלי ובעודה מתרחקת ממנו, דרך שטח שנאסר על האוכלוסייה המקומית לעבור בו, נורתה הילדה בידי החיילים במוצב ונהרגה. על פי עדות מאוחרת יותר במשפטו של מפקד המוצב, הסיבה לתקרית הטראגית נבעה מחשש של החיילים שהילדה שנורתה הייתה "פיתיון" שנועד להסיח את דעתם מהפלסטינים המבוגרים בקרבת המוצב, שנחשדו כי תקפו את החיילים. רכיב נוסף שעלה מהתקשורת בין החיילים היה ההשפעה החברתית על החיילים כקבוצה – לאחר שדנו שניות בלבד בגילה האפשרי של הילדה, התבלט קול אחד שהתעקש שחיילים לירות בילדה, לא משנה מה גילה. כך נוצרה במהירות נורמה קבוצתית שביטלה כל נורמה נהוגה קודמת בקבוצה: פתאום, מותר היה לירות בילדה, גם אם הילדה הלכה והתרחקה מהמוצב. הרכיב השלישי שעלה מעדויות החיילים היה הפחתת הדיסוננס מתוך הצדקת מעשה שנתפס בעיני החיילים עצמם כמאוד בעייתי, באמצעות נימוקים של הגנה עצמית, גם אם הראיות לכך היו מועטות ביותר (Greenbaum, 2006). אף שחקירת האירוע נמשכת עד היום, טרם הורשע מישו בעברת ההריגה. הסרן שפיקד על המוצב שירה על הילדה זוכה לאחר משפט, והעיתונאית המובילה, אילנה דיין, שדיווחה על התקרית, מערערת על פסיקת בית המשפט שהיא הוציאה את דיבתו של הסרן (זרחין, 2010). כל האירועים הללו מצביעים על כך שהאירוע הטריד את הציבור הישראלי וחשף מחלוקת ארוכת-שנים בדבר התנהגות החיילים במהלך הכיבוש.

אנו מסיקים שהמחקרים והעדויות המובאים לעיל מראים שהחיילים בישראל, כמו חיילים ברחבי העולם, עוברים תהליכים שמגבירים את הסיכוי שכמה מהם ינהגו באכזריות כלפי אזרחים, לרבות ילדים: רגשות של סכנה אישית, התפתחותם המהירה של קודים של אלימות "מונעת" כנגד חברי אוכלוסיית האויב והיעדר הוראות ברורות ובקרה של דרגי פיקוד גבוהים יותר. זאת ועוד, הסיכוי שיעצרו על פשעים שבוצעו נגד האוכלוסייה הפלסטינית במהלך השירות הצבאי הוא נמוך, והסיכוי שיורשעו נמוך אף יותר (יש דין, 2010). אף לא אחד מהמצבים שתוארו בשני המחקרים לעיל, ואף לא הריגתה של איימאן אל-האמס, הסתיים בהרשעה.

התפתחות תוקפנותם של חיילים כלפי אזרחים

להלן נפרט מערכת של שבעה רכיבים המייצגים את התהליכים החברתיים והפסיכולוגיים השכיחים במחקרים לעיל, שעליהם ניתן להצביע כמשפיעים על

תוקפנות החיילים כלפי האוכלוסייה האזרחית בעת כיבוש ומשמרים אותה. רכיב אחד הוא הפחד שהחיילים חווים בעת עימות עם האוכלוסייה האזרחית, שאותה הם רואים כאיום פיזי תמידי. רכיב שני הוא הכוח שהחיילים חווים בעת שהם מגנים על עצמם מפני סכנה: כל החיילים היו חמושים בקביעות והשתמשו בנשק, ובכך רכשו תחושה של כוח ויכולת להתמודד עם איומים. תחושת הכוח זולגת גם למצבים שהמגע בהם עם הפלסטינים אינו בבחינת איום, כמו מעצר מבוקשים. על כן, הצורך להפגין את כוחם, לעתים תוך כדי השפלת האחר, קיים תמיד, והפחד מאובדן הכוח בנוכחותם של פלסטינים הופך לאיום בפני עצמו.

רכיב שלישי הוא תפיסת האזרחים הפלסטינים, לרבות הילדים, כ"אחרים" שאינם שייכים לקבוצה האנושית הנורמטיבית, כך שאמות המוסר המקובלות אינן חלות על היחסים עם אחרים אלה (דה־הומניזציה). הרכיב הרביעי הוא החופש מהשגחה ובקרה והסבירות שפעולות בלתי מורשות נגד הפלסטינים יהיו פטורות מעונש: מצב זה שולל את הנורמה הרשמית של צה"ל שהתנהגות "טובה" זוכה בגמול ואילו התנהגות רעה נענשת.

הרכיב החמישי הוא סולידריות קבוצתית, שנמצאה בתצפיות על החיילים במסגרת שני המחקרים: הקבוצה דורשת לא לדווח על התנהגות חריגה לאנשים מחוץ לקבוצה ומענישה את אלה שאינם מציינים לדרישה. רכיב שיש הוא שונות: בשני המחקרים תוארו חיילים שלא פעלו באלימות והיו שאף התנגדו לאלימות שהתרחשה. החיילים המצפוניים הללו חשים מצוקה נפשית וחווים בידור חברתי כאשר היחידה הצבאית הופכת לברוטאלית.

רכיב שביעי תואר בפרוטרוט על ידי הלפרין ושותפיו (Halperin, et al, 2010): החיילים ביחידות הללו מצדיקים את התנהגותם האלימה באמצעות כמה מנגנוני הגנה – הפחתת דיסוננס, רציונליזציה או הדחקה (Bowins, 2004). באמצעות מנגנונים אלה מתרחש חיסולו החברתי של האחר כיצור אנושי שזכאי להתייחסות הוגנת, חומלת ואמפאיתית (Waller, 2002), וגם נתק מוסרי (moral disengagement) בין היחס כלפי "בני אדם רגילים" ובין היחס ל"אחר" (Bandura, 2004). הנתק המוסרי מתבצע באמצעות קישור הברוטאליות למטרות נעלות, דה־הומניזציה, טשטוש האחריות האישית (דה־אינדיווידואציה), והמצאת שפה "סניטארית", נקייה וטכנית המטשטשת את העובדה שמדובר במעשים של ברוטאליות. דרך נוספת להשגת הנתק המוסרי היא דמוניזציה: השלכת כל הרוע על האחר ותפיסתו כמי שגורם לקונפליקט (אלון ועומר, 2005). בעזרת התהליכים הללו משתמר העצמי של הפוגע, אך הנזק לצד האחר נותר על כנו.

לא כל המנגנונים הללו מתרחשים לגבי כל החיילים, ויש המסוגלים לעמוד בפניהם בשלבים שונים. המחקרים שהצגנו מרמזים שהתהליכים הללו עשויים להופיע כאשר חיילים פועלים בקרב עמים נכבשים.

השפעות הכיבוש על פשיעה אזרחית בישראל

הראיות הכמותיות בדבר השפעת הכיבוש על התנהגותם המוסרית של ישראלים נמצאו במחקרים, שבחנו את הקשר שבין שיעור פעולות האיבה בין ישראל לאוכלוסיית השטחים הפלסטינים הכבושים ובין היקף ההתנהגות הפושעת המתועדת בחברה הישראלית. בסדרה של מחקרים, בחנו שמחה לנדאו ועמיתיו את הקשר שבין גורמי לחץ חברתיים ומנגנוני תמיכה חברתית ובין שיעור הפשעים החמורים, והתמקדו ברציחות ושדירות. גורם לחץ מרכזי שנבחן היה תדירות תקריות האיבה בין ישראל לשכנותיה, ובייחוד התקריות הקשורות ישירות לאינתיפאדה הראשונה. להלן כמה מן הממצאים:

פשיעה אלימה בחברה הישראלית נמצאת במתאם חיובי עם גורמי לחץ הקשורים במצב הכלכלי, הביטחוני והמדיני, ובמתאם שלילי עם אינדיקטורים של סולידריות לאומית (Landau, 1997). כפי שכבר צוין, גורם מרכזי במצב הביטחוני הוא שיעור תקריות האיבה בשטחים הכבושים.

פשעים אלימים כגון רציחות ושדירות גברו בתדירותם בישראל לאחר מלחמת ששת הימים ב־1967, כאשר החל הכיבוש בשטחים הפלסטינים, וחץ מתקופות קצרות וארעיות, מעולם לא חזר המצב לרמות שהיו לפני המלחמה (Landau, 1998a). אף שהאינדיקטורים של לחץ כלכלי השפיעו באופן ניכר ביותר על רמות הפשיעה האלימה, השפעות האינדיקטורים הביטחוניים, אף שעלו וירדו מאירוע לאירוע, היו מובהקות גם הן (Landau, 1997, 1998a).

ברמה פרטנית יותר, למספר ההרוגים הישראלים ממעשי איבה, לרבות אלה שהתרחשו במהלך עימותים בשטחים הכבושים, הייתה השפעה שולית אך מובהקת על שיעורי הרצח (Landau & Pfefferman, 1988).

במחקר שבחן את השפעות האינתיפאדה השנייה, סלע־שיוביץ (Sela-Shayovitz, 2005) מצאה ששיעורי הפשיעה האלימה בכלל, והתקיפות, השדירות והרציחות בפרט, היו גבוהים יותר בקרב זכרים מתבגרים במהלך האינתיפאדה השנייה מבשנים שקדמו לה. השפעה שכזאת לא נמצאה לגבי נקבות. זאת ועוד, שיעורי אלימות הזכרים היו קשורים ישירות למספר פיגועי הטרור כנגד החברה הישראלית.

בראייתם כמכלול, הממצאים לעיל תומכים בהשערות ההביטואציה־הפחתה (habituation-depreciation) שניסחו ארצ'ר וגרטנר (Archer & Gartner, 1984), שערכם של חיי האדם יורד במהלך מלחמה ככל שחברי החברה מתרגלים (עוברים הביטואציה) לשיעורי ההריגה ומכלילים את הרשות להרוג ולפגוע על האנשים בחברה שלהם. ההשערה מבוססת על מסקנות שעלו ממחקר בין־לאומי של 110 אומות שלהם. (Archer & Gartner, 1976), שבהן נצפתה עלייה כללית באלימות בעקבות תום הלחימה והסכסוכים העוינים שהאומה הייתה מעורבת בהם. אנו טוענים שהתהליכים

שארצ'ר וגרטנר מציעים הם מקרים מיוחדים של תיאוריות הדיסוציאציה וההתנתקות המוסרית שבהן דנו. הביטואציה לחדשות או לעדות אישית להתנהגות אלימה חריגה וההפחתה בערכם של חיי אדם עשויים להיות אמצעים לדיסוציאציה או התנתקות מאירוע המאיים על זהות האגו של האדם. סיטואציה שכזאת עלולה להוביל לדה-לגיטימציה של האחר (Bar-Tal, 1989). בה בעת, מופנמות הנורמות המתירות אלימות חריגה.

נוסף להשפעות פעולות האיבה במהלך הכיבוש על שיעורי הפשיעה, מחקר שהתבצע לאחרונה מצא קשר בין חשיפתם של ילדים לאלימות פוליטית ובין התנהגותם התוקפנית. במחקר זה, ראינו לנדאו, דביר-גבירסמן, דובאו, היוסמן, בוקסר, גינגס ושקאקי (Landau, Dvir-Gvirsman, Dubow, Huesmann, Boxer, Ginges & Shikaki, 2010) 450 זוגות הורים יהודים וערבים ישראלים וילדיהם על חשיפתם לסוגים שונים של אלימות והתנהגות תוקפנית. הם מצאו שככל שילדים בני גיל בית הספר נחשפו ליותר אלימות פוליטית, ובמיוחד לתקיפות מצד פלסטינים, כן גברה התנהגותם התוקפנית של הילדים. בשתי הקבוצות האתניות, החשיפה לאלימות פוליטית ולאלימות בנסיבות סביבתיות אחרות השפיעה השפעה ניכרת על תוקפנות. המחקר מראה כמה מזיקה השפעת החשיפה לאלימות פוליטית וסכסוכים פוליטיים על תוקפנותם של ילדים ישראלים, ערבים ויהודים כאחד.

המחקרים שסקרנו הם משום אישוש נוסף של השערת ההביטואציה-ההפחתה: לא רק שתהליכי ההביטואציה וההפחתה בערך חיי האדם מתרחשים לאחר תום מעשי האיבה – המחקרים על אלימות אזרחית במהלך האינתיפאדה מעידים אף ששיעורי האלימות האזרחית מתחקים אחר שיעורי מעשי האיבה שהחברה הישראלית נחשפת אליהם מעצם הכיבוש.

אנו גורסים כי העלייה בפשיעה המתועדת ככל שמתגברים מעשי האיבה בין ישראל לפלסטינים, מובילה למסקנה שכאשר הכיבוש "שקט" ונטול מעשי איבה, המבנה הנורמטיבי של החברה הישראלית כמעט אינו מושפע: כאשר הכיבוש אינו נתקל בהתנגדות מצד הנכבש, החברה מתקיימת עם שיעורי אלימות הדומים לשיעורים הקיימים בעתות שלום. נראה שההתנהגות המוסרית והנורמטיבית בחברה הישראלית משתנה בעיקר כאשר הכיבוש נתקל בהתנגדות אלימה. הממצאים הללו עשויים לשקף את השפעות הכיבוש על החיים בישראל באופן כללי: כלומר כל עוד שורר שקט, ההתייחסות למתרחש בשטחים הכבושים מועטה, והחיים ממשיכים כסדרם.

אלימות מצד קיצוניים ימנים ודתיים, המתעוררת לרוב אל מול פיגועי התאבדות ופיגועים אחרים של פלסטינים או מתוך רצון לחסום מהלכים של מחנה השלום וקבוצות בשמאל הפוליטי, גרמה להרוגים ופצועים רבים בקרב פלסטינים וישראלים, לרבות ההתנקשות בראש הממשלה יצחק רבין בנובמבר 1995, והריגה של פלסטינים (בצלם, 2008). לא ברור אילו היבטים של הכיבוש מסבירים את העלייה ברציחות

ופגיעות פוליטיות. הם עשויים לנבוע מתוך פחד מאובדן ההתנחלויות בשטחים הכבושים עקב פעולה ישראלית, נקמה על הריגת ישראלים בידי פלסטינים, רצון ליצור גורם פוליטי שינציח את השליטה הישראלית בשטחים הכבושים, או צורך לבצע את דברם, המפורשים או המדומיינים, של רבנים המתירים פעולות אלימות שכאלה מתוך האשמות (סגל, 1987). ניכר שהפעולות האלימות הללו קשורות לכיבוש, שכן הן היו נדירות ביותר בשנים שקדמו לכיבוש השטחים ב־1967 (בצלם, 2008).

לסיכום, הכיבוש מקושר לעלייה בהתנהגות האלימה בקרב אזרחים שאין בינה ובין הכיבוש דבר, כאשר שיעור פעולות האיבה הקשורות לכיבוש גבוה. שיעורי האלימות הפוליטית עלו גם הם מאז החל הכיבוש, עם השלכות מרחיקות־לכת על החברה הישראלית. עוד נותר לנו להבין את פרטי התהליכים הפסיכולוגיים המעורבים בקשר שבין הכיבוש כמציאות ארוכת־טווח למוטיבציה אישית לבצע מעשים אלימים, פוליטיים או לא־פוליטיים. בחלק הבא נציע מודל לתיאור התהליכים הפסיכולוגיים המעורבים בתוקפנות החיילים בצבא הכיבוש, ולזליגתה האפשרית של האלימות הזאת לחברה הישראלית בכללותה.

תהליכים פסיכולוגיים בבסיס ההשפעות של כיבוש עם אחר

ממצאי המחקרים שבדקו את השפעות הכיבוש הישראלי על החברה בישראל עולה, שבחברה הכללית מתרחשים תהליכים הקשורים לתהליכים המתרחשים בקרב חיילים, כפי שתיארנו לעיל.

את התהליכים המתרחשים בחברה מאפיינים היסודות הבאים: הכיבוש מוביל לאלימות מצד החברה הנכבשת, המובילה לדיכוי מצד הכובש. הכובש מתמודד עם לחץ הכיבוש ועם תגובת הפחד שלו באמצעות יחס תוקפני כלפי העם הנכבש, אך גם כלפי בני עמו. בחברה הכובשת מושרשות נורמות התנהגות חדשות המתירות רמות גבוהות יותר של תוקפנות בחברה האזרחית ובצבא, מאלה המותרות בשגרה. הכובש משתמש במנגנוני הגנה כגון הצדקה, רציונליזציה והפחתת דיסוננס לשם הצדקת התנהגותו.

אנו טוענים שמצב העניינים הזה מוליך מעגל קסמים: ככל שהכובש מחמיר את הדיכוי, כך גוברת האלימות מצד העם הנכבש, אשר מובילה ליותר דיכוי, אלימות פנים־חברתית ושימוש גובר במנגנוני הגנה פסיכולוגיים.

תהליכים אחרים, שמובילים להתנגדות לאלימות, עשויים להתקיים באגפים מסוימים בחברה, אך אלה טרם נחקרו ביסודיות. כפי שצינו, המדגם במחקרם של מ' בר־און וגרינבאום כלל גם חיילים וקצינים שהגיעו למסקנה שהאלימות נגד הפלסטינים לא הייתה מוצדקת. אליצור וישי־קרין (2007) (Elizur & Yishay-Krien, 2009) הבחינו בתופעות דומות של הבעת התנגדות לאלימות בקרב מקצת החיילים

שחקרו, ואותם הם כינו "מצפוניים". נוכחותם של חיילים אלה בקרב יחידות צבאיות שעובדות ברוטאליזציה יכולה להוביל להתנגשות תרבותית, וההכרעה של המאבק החברתי-תרבותי הזה מושפעת במידה רבה מנוכחותם ואמות המידה המוסריות של הדרגים הגבוהים. ואכן, ביחידה שהתקיימו בה החריגות, החיילים הושפעו במידה רבה והנורמות שלהם השתנו בעקבות מעורבותם של קצינים בכירים והחזרתם של החיילים המצפוניים כקצינים זוטרים.

עם זאת, החיילים שהתנגדו לאלימות ביחידה שפעלה בתוקפנות, התקשו להשתמש במנגנוני הגנה פסיכולוגיים על מנת להימנע מהאלימות שהיו עדים לה. כמה מן החיילים והקצינים במחקר של בר-און וגרינבאום שהשתתפו באלימות, דיווחו על רמות גבוהות מאוד של מצוקה נפשית ובידוד חברתי. מתנגדי האלימות תלויים בתמיכה חברתית, שכן בידוד וענישה בידי הקבוצה של מי שאינו מיישר קו עם נורמות הקבוצה עלולים ליצור מצוקה. תהליך חברתי זה וכן גם התוצאות הקשות שחווים חיילים מצפוניים שנתפסים בעיני חבריהם ליחידה כבוגדים, בולטים גם במחקרם של אליצור וישי-קריין (2007) (Elizur & Yishay-Krien, 2009). עוד מחקרים נחוצים על מנת להבין כיצד מתפתחים תהליכים פרו-חברתיים בתנאי לחץ סביבתי, וכיצד ניתן להפחית את המצוקה הנפשית הנלווית לתהליכים שכאלה.

אנו גורסים שתהליכים דומים לאלה המתרחשים בקרב חיילים במחקרים שסקרנו מתרחשים בחברה האזרחית בישראל. נראה שרוב החברה אדישה לאלימות המתבצעת כלפי קבוצת החוץ ומצדיקה אותה בדרכים שונות. יש אנשים העשויים להתנהג באלימות כלפי בני החברה שלהם לנוכח הנורמות החדשות המתירות אלימות שכזאת (Landau, 1998a; Sela-Shayovitz, 2005). אחרים מפתחים ומנסים להפיץ בחברה הישראלית אידיאולוגיה המצדיקה התנהגות ברוטאלית כלפי הפלסטינים. ישנם גם מי שמתנגדים לאלימות ופועלים להפחתתה. וקיימות כמובן עוד קבוצות, אך לא נוכל למפות את כולן במאמר זה. חשוב להמשיך לחקור את התהליכים הפסיכולוגיים בבסיס הבניית הנתבים השונים שבהם בוחרות קבוצות שונות, בחיים הצבאיים והאזרחיים כאחד. אולם כבר עתה הרושם הכללי הוא שהחברה הישראלית הולכת ומתפלגת לקבוצות מקוטבות המקיימות ביניהן מאבק תרבותי על אופייה של המדינה והערכים העומדים בבסיסה, כאשר נושאים הקשורים לכיבוש הם ציר מרכזי במאבק זה.

הלחץ הרב שמתעורר אל מול החשיפה לאלימות פוליטית בחברה הישראלית-פלסטינית נחקר רבות (Solomon & Lavi, 2006), אך הדרכים למניעת הלחץ והפחתתו אינן מובנות כהלכה. חשוב לחקור לעומק את שכיחות הלחץ הנובע מחשיפה לסכסוך ואת עמידותו, את הגורמים החברתיים שעשויים למתן את הלחץ או להעצימו ואת סוגי האנשים שלהם נטייה מוגברת ללחץ. לשיטתנו, יש חשיבות גדולה אף יותר למחקר ופיתוח של גישות להגנה על ילדים ומשפחות מסכנה פיזית ולחץ (Greenbaum, 2006).

אף שנראה שרמת הלחץ הנפשי של ישראלים אינה מושפעת מהכיבוש כל עוד אין אבדות בנפש, אנו גורסים שיש סיבה לדאגה כאשר האלימות כלפי החברה הנכבשת גוברת והדבר אינו מעורר מחאה ציבורית רבה או מצוקה נפשית. אפשר שאלה מצביעים על אפאתיות, כתולדה של דיסוציאציה והצדקה בקרב בני החברה של האלימות, חרף סבלו של האחר.

יש צורך להבין טוב יותר את האינדיבידואלים שמצליחים להיחלץ בעצמם ממעגל האיום והלחץ שמוכיל לתוקפנות, או לקבלה של תוקפנות כלפי עם נכבש והצדקתה, כפי שמתואר לעיל. בזמן שכמה מהחיילים במדגמים הצבאיים שחקרנו, שהתנגדו נפשית לאלימות נגד אזרחים אך לא הצליחו להתגבר עליה, חוו לחץ נפשי כבד, אחרים התנגדו באופן פעיל ומוצלח לאלימות. גם בקרב החברה האזרחית, ישנם יחידים וקבוצות שמתנגדים לאלימות חריגה באמצעים פוליטיים ובאמצעות פרסום עמדותיהם (לדוגמה: Avnery, 1968; Shulman, 2007). עלינו להבין לעומקן את הדרכים שבהן לחץ או חשיפה לאלימות אסורה, עשויים להוביל לא לציות אלא להתנגדות בונה לנורמות האלימות.

ההשלכות על המדיניות

לתהליכים שתוארו יש השלכות על המדיניות. יש ללמד בכלל החברה הישראלית וזו הפלסטינית ניהול סכסוכים בדרכי שלום וכבוד לנקודות המבט של אחרים וזכויותיהם. עדואן וד' בר-און (Adwan, s. & D. Bar-On, 2001) הציעו, כגישה לפתרון הבעיה, ללמד אנשים בשני הצדדים של הסכסוך את הנרטיב ההיסטורי של הסכסוך מנקודת מבטו של הצד האחר. עם זאת, גישתם לא הגיעה לכדי יישום רחב. הגיעה העת להגביר את מאמצי החינוך של ילדים ומבוגרים משני צדיו של סכסוך, ובמיוחד של ישראלים ופלסטינים, לערכי אתיקה אנושית בסיסיים, לאי-אלימות ולחוק הבינ-לאומי. מאחר שאלה מאמצים ארוכי-טווח, יש להגביר את המאמצים להגן על אוכלוסיות אזרחיות מפני אלימות המתרחשת בסכסוך (Greenbaum, 2006).

זאת ועוד, על צה"ל לפתח תוכנית שתכשיר חיילים להתמודד עם האוכלוסייה האזרחית, והדבר נכון לכל צבא שבא במגע עם אוכלוסייה אזרחית (Greenbaum, 2006). צה"ל, על פי עדויות אישיות של קציני צה"ל בפני המחברים, החל ליישם תוכניות הכשרה שכאלה ביחידות מסוימות, בעיקר מנקודת מבט משפטית-פרוצדוראלית. המחקרים שסקרנו מצביעים על כך שהכשרה כלל-צבאית הכוללת משחק תפקידים אינטנסיבי במצבים מסוימים ומתרחשת תחת השגחתם של פסיכולוגים או בעלי מקצוע אחרים המתורגלים היטב במדעי החברה, עשויה להועיל בשינוי התנהגותם של החיילים מבלי לסכן אותם. יש להעריך את השפעותיה של הכשרה מסוג זה. לבסוף, במקרה של ישראל והפלסטינים, הפתרון לסיום הכיבוש נראה רחוק נכון

לכתיבת שורות אלה (ראו אלדר וזרטל, 2004). סיבה חלקית למציאות הנוכחית עשויה להיות המכשולים הפסיכולוגיים לויתורים ההדדיים שיובילו לפיוס בין הכובש לנכבש בסכסוך הישראלי-פלסטיני, שעליהם טרם הצליחו להתגבר (Bar-Tal & Bennink, 2004; Kelman, 2008). כל עוד העלות הפסיכולוגית למעצמה הכובשת נתפסת כנמוכה, הסיכויים לסיים את הכיבוש יהיו נמוכים גם הם. אנו גורסים שכאשר החברה תתחיל להבין את העלות הפסיכולוגית והמוסרית המתמשכת של הכיבוש, יתגברו המאמצים להשיג פתרון של שלום למחלוקת הישראלית-פלסטינית. האמצעים למיתון הסכסוך ופתרונו קיימים, אך הם מחייבים ויתורים שהצדדים עדיין אינם מוכנים לבצע (אלדר וזרטל, 2004; Oren, 2007). הפחתתה או העלמתה של האלימות כלפי הפלסטינים בשטחים הכבושים עשויה להיות דרך טובה להניע פתרון לסכסוך, וצעד שכזה יוכל לשמש מודל לניהול ופתרון סכסוכים אחרים שקיים בהם צד כובש וצד נכבש. מהמחקרים שסקרנו עולה שלהפחתה שכזאת באלימות תהיה השפעה מרפאת על הכובש, ובמקרה הזה החברה הישראלית, וכן גם על החברה הפלסטינית הנכבשת.

הערה: הכותבים מבקשים להודות לעורכי הספר על עצותיהם המועילות הרבות וליהודית ניפרס גרינבאום על עזרתה בעריכת הפרק.

רשימת מקורות

- אלדר, ע' וע' זרטל (2004). אדוני הארץ: המתנחלים ומדינת ישראל, 1967-2004. תל-אביב: דביר.
- אלון, נ' וח' עומר (2005). השטן שבינינו: מדמוניזציה להידברות. צפת: הוצאת ספרים.
- אליצור, י' (2007). כתם של עננה קלה: חיילים, צבא וחברה באינתיפאדה. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
- אליצור, י' ונ' ישי-קרין (2007). "כיצד יכול לקרות מצב? מעשי עוולה של חיילי צה"ל באינתיפאדה". אלפיים, 31, עמ' 25-54.
- בצלם (2008). הרוגים מפרוץ האינתיפאדה השנייה ועד למבצע "עופרת יצוקה" (לא כולל). מרכז המידע הישראלי לזכויות האדם בשטחים. נדלה מ- http://www.btselem.org/hebrew/statistics/casualties.asp?sD=29&sM=09&sY=2000&eD=26&eM=12&eY=2008&filterby=event&oferet_stat=before
- הראל, ע' (2005, מארס 7). סרט שהציגו סניגורי סרן ר' מעלה חשד להימצאות פלשתינאי ליד הילדה שנהרגה. הארץ. נדלה מ- http://www.breakingthesilence.org.il/press_item.asp?id=90&page=7
- זרחין, ת' (2010, 15 בפברואר). אילנה דיין ערערה לבית המשפט העליון על הפסיקה נגדה בפרשת סרן ר'. הארץ. נדלה מ- <http://www.haaretz.co.il/hasite/spages/1149933.html>
- יש דין (2010). חקירת עבירות פליליות של חיילי צה"ל נגד פלסטינים ורכושם: נתוני השנים 2000-2009. נדלה מ- <http://www.yesh-din.org/sys/images/File/2000-2009%20Investigations%20and%20Indictments%20-%20Datasheet,%20Feb%202010%20%5BHebrew%5D.pdf>
- מטלון, ר' (1988, 19 בפברואר). "ללא נורמה". תל-אביב: מוסף הארץ, עמ' 4-9.
- פרדצור, ר' (1988, 24 בפברואר). "מדיניות המכות פוגעת בטובי החיילים והמפקדים – יש למצוא לה תחלופה". תל-אביב: הארץ, עמ' 1.
- סגל, ח' (1987). אחים יקרים: קורות המחתרת היהודית. ירושלים: כתר.
- עיתים, סוכנות ידיעות (1988, 24 בפברואר). "אגרת הרמטכ"ל למפקדים: להימנע מהשפלה וביזוי". תל-אביב: הארץ, עמ' 1.
- Adwan, S., & Bar-On, D. (2001). *Victimhood and Beyond*. Beit Jala, Palestinian National Authority: PRIME.
- Archer, D., & Gartner, R.A. (1976). Violent acts and violent times: A comparative approach to postwar homicide rates. *American Sociological Review*, 41, Pp. 937-963.

- (1984). *Violence and Crime in Cross-National Perspective*. New Haven: Yale University Press.
- Avnery, U. (1968). *Israel without Zionists: A Plea for Peace in the Middle East*. New York: MacMillan.
- Bailey, C.A., & Ostrov, J.M. (2009). Differentiating forms and functions of aggression in emerging adults: Associations with hostile attribution biases and normative beliefs. *Journal of Youth and Adolescence*, 37, Pp. 713-722.
- Bandura, A. (1973). *Aggression: A Social learning analysis*. Oxford, England: Prentice-Hall.
- (2004). The role of selective moral disengagement in terrorism and counterterrorism. In: F.M. Moghaddam & A. Marsella (Eds.). *Understanding Terrorism: Psychosocial Roots, Consequences and Interventions*, Pp. 121-150. Washington, D.C. American Psychological Association.
- Bar, N., & Ben-Ari, E. (2005). Israeli snipers in the Al-Aksa intifada: Killing, humanity and lived experience. *Third World Quarterly*, 26, Pp. 137-156.
- Bar-On, M. (1996). *In Pursuit of Peace: A History of the Israeli Peace Movement*. Washington, D.C.: US Institute of Peace.
- Bar-Tal, D. (1989). Delegitimization: The extreme case of stereotyping and prejudice. In: D. Bar-Tal, C. Grauman, A.W. Kruglanski, & W. Stroebe (Eds.). *Stereotypes and Prejudice: Changing Conceptions*, Pp. 169-188. New York: Springer.
- Bar-Tal, D. & Bennink, G.H. (2004). The nature of reconciliation as an outcome and as a process. In: Y. Bar Siman-Tov (Ed.). *From Conflict Resolution to Reconciliation*, Pp. 11-38. Oxford, Eng.: Oxford University Press.
- Bowins, B. (2004). Psychological defense mechanisms: A new perspective. *American Journal of Psychoanalysis*, 64, Pp. 1-26.
- Cairns, E. (1996). *Children and Political Violence*. New York: Blackwell.
- Dar, Y., & Kimhi, S. (2000). The imprint of the Intifada: Response of kibbutz-born soldiers to military service in the West Bank and Gaza. *Armed Forces & Society*, 26, Pp. 285-311.
- Dodge, K.E., Bates, J.E., & Pettit, G.S. (1990). Mechanisms in the cycle of violence. *Science*, 250, Pp. 1678-1683.

- Dowty, A. (2008). *Israel/Palestine* (Second edition). Cambridge, UK: Polity Press.
- Eglash, R. (2010). Israel population hits 7.4 million. Jerusalem: Jerusalem Post, 18 April, 2010. www.jpost.com/Israel/Article.aspx?id=173452 retrieved 15 May, 2010.
- Elizur, Y., & Yishay-Krien, N. (2009). Participation in atrocities among Israeli soldiers during the first intifada: A qualitative analysis. *Journal of Peace Research*, 46, Pp. 251-267.
- Festinger, L. (1957). *A Theory of Cognitive Dissonance*. Evanston, Ill.: Row, Peterson.
- Freud, A. (1937/1966). *The Ego and the Mechanisms of Defense*. New York: International Universities Press.
- Giacaman, R., Shannon, H.S., Saab, H., Arya, N. & Boyce, W. (2007). Individual and collective exposure to political violence: Palestinian adolescents coping with conflict. *European Journal of Public Health*, 17, Pp. 361-368.
- Gorenberg, G. (2006). *The Accidental Empire: Israel and the Birth of the Settlements, 1967-1977*. New York: Henry Holt.
- Greenbaum, C.W. (2006). Prevention of violence to children in the Israeli-Palestinian conflict: A perspective from ecological systems theory. In: C.W. Greenbaum, P. Veerman, & N. Bacon-Shnoor (Eds.). *Protection of Children during Armed Political Conflict: A Multidisciplinary Perspective*, Pp. 433-455. Antwerp: Intersentia.
- Halperin, E., Bar-Tal, D., Sharvit, K., Rosler, N., & Raviv, A. (2010). Socio-psychological implications for an occupying society: The case of Israel. *Journal of Peace Research*, 47, Pp. 59-70.
- Hason, C. (2010). President Peres: The Iranians shouldn't be contemptuous of our ability. *Haaretz newspaper*, p.1, 19 April, 2010.
- Kelman, H. (2008). Evaluating the contributions of interactive problem solving to the resolution of ethnonational conflicts. *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, 14, Pp. 29-60.
- Kimhi, S., & Sagy, S. (2008). Moral justification and feelings of adjustment in military law-enforcement situations: The case of Israeli soldiers serving at army roadblocks. Paper presented at International Society for Political Psychology Conference, Paris, France.

- Landau, S.F. (1997). Homicide in Israel: Its relation to subjective stress and support indicators on the macro level. *Homicide Studies*, 1, Pp. 377-400.
- (1998a). Crimes of violence in Israel: Theoretical and empirical perspectives. In: R. Friedman (Ed.). *Crime and Criminal Justice in Israel: Assessing the Knowledge Base toward the 21st Century*, Pp. 97-121. Albany, NY: State University of New York Press.
- (1998b). Crime, subjective social stress and support indicators and ethnic origin: The Israeli experience. *Justice Quarterly*, 15, Pp. 243-272.
- Landau, S.F., & Pfefferman, D. (1988). A time-series analysis of violent crime and its relation to prolonged states of warfare: The Israeli case. *Criminology*, 26, Pp. 489-504.
- Landau, S.F., Dvir-Gvirsman, S., Dubow, E.F., Huesmann, L.R., Boxer, P. Ginges, J., & Shikaki, K. (2010). The effects of exposure to political conflict and violence on aggressive behavior: The case of Arab and Jewish children in Israel. Paper presented at Conference on Protection of Children During Armed Political Conflict, Jerusalem, June 2010.
- Linn, R. (1997). Soldiers' narratives of selective moral resistance: A separate position of the connected self? In: A. Lieblich & R. Josselson (Eds.). *The Narrative Study of Lives*, Pp. 94-112. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- Milgram, N. (2008). Ideology and the behavior of perpetrators and victims of violence. In: N. Ronel, K. Jaishankar & M. Bensimon (Eds.). *Trends and Issues in Victimology*, Pp. 12-31. Newcastle upon Tyne, England: Cambridge Scholars Publishing
- Oren, M. (2002). *Six Days of War: June 1967 and the Making of the Modern Middle East*. New York: Presidio Press.
- Owens, D.J., & Straus, M. (1975). The social structure of violence in childhood and approval of violence as an adult. *Aggressive Behavior*, 1, Pp. 193-211.
- Qouta, S., & El Sarraj, E. (2006). Palestinian children and dangerous life: Adjustment during violent and less violent times. In: C.W. Greenbaum, P. Veerman & N. Bacon-Shnoor (Eds.). *Protection of Children during Armed Political Conflict: A Multidisciplinary Perspective*, Pp. 111-122. Antwerp: Intersentia.

- Rubinstein, D. (1991). *The People of Nowhere: The Palestinian Vision of Home*. New York: Times Books.
- Sela-Shayovitz, R. (2005). The effects of the second Intifada, terrorist acts, and economic changes on adolescent crime rates in Israel. *Journal of Experimental Criminology*, 1, Pp. 477-493.
- Shulman, D. (2007). *Dark Hope: Working for Peace in Israel and Palestine*. Chicago: University of Chicago Press.
- Solomon, Z., & Lavi, T. (2006). The psychological toll of the intifada: PTSD, distress and future orientation of Israeli and Palestinian youth. In: C.W. Greenbaum, P. Veerman & N. Bacon-Shnoor (Eds.). *Protection of Children During Armed Political Conflict: A Multidisciplinary Perspective*, Pp. 155-168. Antwerpen-Oxford: Intersentia.
- Sprinzak, E. (1991). *The Ascendance of Israel's Radical Right*. New York: Oxford University Press.
- Thabet, A.A.M., Abdulla, T., Elhelou, M.W.A., & Vostanis, P. (2006). Effect of trauma on Palestinian children's mental health In the Gaza Strip and West Bank. In: C.W. Greenbaum, P. Veerman & N. Bacon-Shnoor (Eds.). *Protection of Children During Armed Political Conflict: A Multidisciplinary Perspective*, Pp. 123-142. Antwerpen-Oxford: Intersentia.
- Waller, J. (2002). *Becoming Evil: How Ordinary People Commit Genocide and Mass Killing*. New York: Oxford University Press.
- Zimbardo, P. (2007). *The Lucifer Effect: Understanding How Good People Turn Evil*. New York: Random House.

"שומרי החומה" בסכסוך ישראל-ערב¹

דן כספי עם דני רובינשטיין

כמעט איננו יכולים לשנוא מישו שאנחנו מכירים.
ויליאם האזליט

במהלך העימות המתמשך ישראל-ערב, ועוד לפני שהחלו בהקמת החומה בין ישראל ובין שטחי הרשות הפלסטינית, הקדימו ושקדו על בנייתה של חומה אחרת, "חומת המידע". החומה מפרידה בין שתי החברות, חוסמת זרימת מידע על המתרחש במרחב, ובחברה הפלסטינית בפרט, ומקרינה על ניהול הסכסוך. באופן פרדוקסאלי, ככל שמצטמצם המרחק הפיזי בין הצדדים בסכסוך, כך גובהת חומת הבערות ביניהם.² כל מידע חלקי ומגמתי עלול להפרות את הקרקע לדימויים, סטריאוטיפים לא־הבנות ואף להמשך הסכסוך.

כאחד ממקורות המידע העיקריים של אזרחים, וגם בשל מכלול תפקידיהם המסורתיים, אמצעי התקשורת הישראלים לסוגיהם היו ונותרו אחד היתדות של חומת המידע. אפשר שאסטרטגיית העימות המזוין בסכסוך ישראל-ערב המתמשך התמצתה בעיקרון שככל שממעטים לדעת על היריב ולהכיר אותו, את שפתו ואת תרבותו – כך נוח יותר לטפח רגשות עוינים ומוטיבציה לעימות עמו.

מעצם מעמדם ותפקידם, אמצעי התקשורת אמורים להיות מעורבים בתהליכים חברתיים, אם כמתווכים בין חלקי הציבור השונים ואם כמסקרים ומתעדים את המתרחש בחברה. יכולת התיווך מעניקה לאמצעי התקשורת כוח רב, ובסכסוך ישראל-ערב – לא מעט בזכות מכלול התפקידים כגון אספקת מידע על היריב, תיעוד השליטה בשטחים, וגם בניהול הדיון הציבורי עליו.

1 הגרסה הנוכחית של המאמר עודכנה באפריל 2010.

2 המאמר נכתב באחת השכונות הצפוניות של ירושלים, במרחק של כחמישה קילומטרים מרמאללה ומתוך תלות כמעט מוחלטת במדיה הישראלית באשר למתרחש "מעבר לפינה"!

מטרתו העיקרית של החיבור הנוכחי היא לאתר תופעה קיימת, ללא שיפוט ערכי, ולהציע תזה למחקר. שכן, עשרות שנים התנהל הסכסוך בין ישראל ובין מדינות ערב בחזית משופעת במילים ובמידע על אלה. גם זאת חייבים להקדים ולציין: נדמה שאין קונפליקט, בייחוד כשהוא מתמשך, יהיה הוא בין קהילות, בין לאומים או בין מדינות, אשר לא נזקקים בו לחומת מידע. אולי המפורסמת ביותר הייתה חומת המידע אשר גיבתה את מסך הברזל בעת המלחמה הקרה בין שני הגושים לאחר מלחמת העולם השנייה. מהבחינה הזאת, חומת המידע המפרידה בין ישראל למדינות ערב ובין שתי הקהילות – יהודים ופלסטינים – אינה ייחודית. צורכי הקונפליקט מחייבים בקרה על זרימת המידע, והחומה אמורה לממש את הציפיות. חיוניותה של חומת המידע מתבררת דווקא בסיום הקונפליקט, כשאין עוד צורך בה. לעתים, הפלתה של חומת המידע הינה חלק מהסדרי הסיום של הקונפליקט, וזרם המידע משתנה בתוכנו ובאיכותו. חומת המידע בין המחנות הנצים במזרח התיכון מחייבת תשומת לב מיוחדת, ולו רק באשר להשלכותיה על התנהלות הסכסוך האזורי: האם המידע הזורם בין המתעמתים תורם לשיכון הסכסוך ביניהם או לליבוי שלו, האם המידע המופץ באמצעי התקשורת מקדם הבנה בין שכנים או שהוא מטפח פחדים וחשדות מפני האויב?

בניית החומה

אפשר וגם הפעם בניית החומה לא הייתה אפשרית ללא שיתוף פעולה, ולו אקראי, בין שתי הקהילות. כמו שיובהר מיד להלן, גם הפעם, הערבים סייעו לבנות את החומה, לא מעט בזכות שימוש בלתי יעיל ובלתי מתוחכם בטקטיקות תעמולתיות לא מתאימות לציבור הישראלי, כגון רטוריקה מתלהמת, "מלחמת מילים" בוטה ועמוסה בביטויים צורמים של עוינות ואלימות מילולית, שימוש באיומים והפחדות על קיום המדינה ואזרחיה היהודים. כמי שנשאו מקרוב את זכר השואה בין שאר המטענים הדלים שהביאו עמם המהגרים מאירופה, הם העדיפו להיאטם מפני האיומים החדשים של הדוברים הערביים על עצם קיומם, ולו רק כטקטיקת הישרדות שבה דבקו מזמן, הפעם במדינה החדשה. בנסיבות הללו, הייתה חומת המידע אסטרטגיה רבתי בהתמודדות עם מדינות ערב העוינות, ולאחר מכן גם עם הפלסטינים.

רטוריקה מתלהמת של דוברים ערבים אחדים רק המריצה את בוני החומה של מידע מהצד הישראלי אשר ביקשו להיאטם ביעילות מפני המסרים הבוטים של דוברים משולהבים. כך, כדי להבטיח את עמידות החומה, נזקקו הבונים לשתי שכבות עיקריות – השכבה הפיזית והשכבה הקוגניטיבית.

השכבה הפיזית

חסימה פיזית הייתה ונשארה תגובה אינסטינקטיבית, מיידית ופשוטה. אלא שלא קל לחסום אמצעי שידור, כאלה שמיטיבים לחצות גבולות פיזיים. הניסיונות הספורים מלמדים על כמה טקטיקות בנייה של השכבה הפיזית בחומת המידע, כגון: חסימת מקורות וערוצים, שידורי תעמולה נגדיים, מלחמת מילים בלתי מתפשרת, או הוראה סטיגמטית ופונקציונאלית של ערבית.

חסימת מקורות וערוצים

מקורות חוץ במצב של סכסוך הם בבחינת איום של ממש לגרסה הרשמית. על כן, השאיפה לשמור על ההגמוניה ללא תחרות עם מקורות מידע חלופיים הינה צפויה, ומתלווים לה מהלכים אופרטיביים כגון: צמצום עד איסור על המגעים הבין-אישיים, בקרה על העיתונאים הזרים בערבית, שיבושי השידורים ממדינות ערב וחסימת ערוצי שידור בערבית.

באקלים כללי של מלחמה קרה בין הגושים ובצל הניסיון הטרי ממלחמת העולם השנייה, רשויות המדינה הצעירה נדרשו למענה מידי ויעיל גם בחזית התעמולה המשודרת. ואכן, בית השידור הישראלי (בש"י), אשר הוקם בשנות החמישים כאגף במשרד ראש הממשלה, נועד לשדר בערבית לאוכלוסי המרחב, וגם לדוברי ערבית במדינת ישראל (כספי, 2005, 94-105). לשם כך, נרכשו משדרים חזקים אשר במקורם נועדו לשבש את שידורי הרדיו בערבית במיטב הרוח של המלחמה הקרה אשר התנהלה בין שני הגושים. אלא שמיד עם רכישתם, הבינו שעוצמת המשדרים מאפשרת לכסות את המרחב השמי ובאמצעותם היה אפשר לנהל "מלחמת מילים" נמרצת ויעילה עם תחנות הרדיו הערביות. מה שלא היה אפשרי בשנות החמישים, התאפשר כעבור יובל שנים. על אף "השמים הפתוחים" ואף על פי ששידורי טלוויזיה בכבלים ובלווין מציעים שפע של ערוצים, הציבור הישראלי אינו יכול להיחשף אלא רק לאחדים מבין ערוצי הטלוויזיה בערבית. כל אחת משתי החברות, YES ו-HOT, מציעות רק ערוצים בודדים בערבית, וכאלה שאינם נחשבים עוינים מדי: אל-ג'זירה, MBC, LBC, וערוצים מירדן וממרוקו. לעומת זאת, רק שומרי החומה מסוגלים לצפות בערוצי הטלוויזיה בערבית של הרשות הפלסטינית, של החמאס בעזה או מסוריה ולבנון, אשר אינם נכללים בתפריט הערוצים המוצע לציבור הישראלי.

צמצום עד איסור על המגעים הבין-אישיים

מן המפורסמות, שאמצעי התקשורת הבין-אישיים עשויים להשלים את אמצעי תקשורת ההמונים ואף להוכיח יעילות ביצירת הידברות בין בני אדם. לאחר מלחמת ששת הימים, גדלה האפשרות למגעים בין-אישיים שוטפים ולפירות הרבים הנלווים

אליהם. אלא שהתבנית הקיימת של יחסים תכליתיים עם המיעוט הערבי במדינה, בעיקר של תעסוקה ושמירת הסדר, תחמה גם את היחסים עם הפלסטינים בשטחים החדשים.

מאז ומתמיד, הסכסוך במרחב התנהל במקביל בשתי חזיתות – בשדה הקרב ובאמצעי התקשורת. מטבע הדברים, החזית של אמצעי התקשורת זכתה לתשומת לב פחותה. להבדיל, מלחמת המילים התנהלה גם בין הקרבות לפי מיטב הכללים של תעמולת מלחמה על סוגיה השונים. היתרון המספרי של מדינות ערב הכתיב נתוני פתיחה נוחים ליתרון תעמולתי: כמוהם כמאות ערוצי הלוויין כיום, עשרות תחנות רדיו מילאו בשנות החמישים את סקאלת התדרים והציפו את אוכלוסי ישראל במכלול מסרים, רובם ככולם עוינים ומכוונים בעיקר לדוברי ערבית בישראל (Boyd, 1993). ככל שהגורם הפלסטיני נכח יותר ויותר בסכסוך, היה חשש שצמצום המרחק הפיזי יסדוק את חומת המידע ועל כן, היה צורך בהסדרים נוספים של הידוק הפיקוח על זרימת המידע. כך, לאחר מלחמת יום הכיפורים הלך והתבסס מעמדו המדיני של אש"ף (נאום ערפאת באו"ם), ובקהילה הבין-לאומית התרחבה ההכרה בלגיטימיות של התנועה הלאומית הפלסטינית. מעמדו המתחזק של אש"ף נתפס אצל רבים בישראל כאיום קיומי. ככל שאיום זה גבר והלך (בסוף שנות השבעים ובראשית שנות השמונים עלה מספר השגרירויות של אש"ף בבירות העולם על מספר השגרירויות הישראליות) – כך התחזקה בישראל הדרישה לביסוסה של חומת המידע – בראש ובראשונה בין ישראל ובין הלאומיות הפלסטינית המתגבשת ופורחת. שיאם של הדברים היה אחרי המהפך של עליית הליכוד לשלטון, ובעיקר בשנות השמונים. על אמצעי התקשורת הממלכתיים נאסר אז לראיין אישים המזוהים או התומכים באש"ף (בנימוק שאסור לתת במה לאויב).

מאוחר יותר קיבלה הכנסת חוק האוסר על אזרחי ישראל להיפגש עם אנשי אש"ף (אייבי נתן שהפעיל מלב ים תחנת שידור פיראטית ישב בכלא אחרי שהפר חוק זה). החוק בוטל אמנם כאשר ממשלה בראשות יצחק רבין נבחרה בבחירות של 1992, אבל התחושה שיש להתגונן בפני האויב הערבי-פלסטיני, באמצעות חסימת מידע, המשיכה להדריך את החברה והתקשורת בישראל.

ידע ושליטה בשפה הערבית

מאז ומתמיד, ידיעת שפה משמשת אשנב רב-תכליתי לאותה תרבות, לרבות יצירת אמפתיה לדובריה ולעמדותיהם. מבחינה זאת, רק טבעי שישראלים ילמדו את השפה השלטת באזור, ולהיפך: אי-ידיעת השפה מבדלת בין עמים. ואמנם בשנים הראשונות של הגירה המונית, רבים מקרב הבאים מארצות האסלאם שלטו בערבית ויכלו להיחשף למקורות מידע זרים. לגביהם, השידורים של בית השידור בערבית היו מוצא של כבוד ופשרה בין סיפוק הצרכים התרבותיים החיוניים לדוברי הערבית ובין אטימות לתעמולה

עוינת. יתרה מזו, השידורים הישראליים בערבית שימשו ליהודים דוברי ערבית כמעין סוכן חברות, סוציאליזטור, אשר הנחילו לרבים מהם את העמדות הרשמיות של מדינת ישראל.

אלא שעם חלוף הזמן, אם בשל תהליכים סוציו-דמוגרפים רגילים ואם בשל זיהוי השפה הערבית עם האויב, הלך והצטמצם מספר היהודים דוברי הערבית. אף שערבית הינה שפה רשמית במדינת ישראל, דבקה בה תווית שלילית המרתיעה ילדים ונוער לבחור בה כשפה נלמדת בבית ספר. לעומת זאת, מערכת הביטחון משקיעה משאבים ניכרים בהוראת ערבית כחלק מצורכי המודיעין. ההוראה הסלקטיבית והתכליתית של ערבית מתייגת אותה שוב כשפת האויב, אשר לומד רק מי שחייב לשמור על החומה! בדיעבד, מי שהבין ערבית, נמנע מלהיחשף למקורות הערביים, אם מטעמים טכניים ואם מטעמים קוגניטיביים. ואילו מי שלא הבין ערבית, זכה ל"טעימות" ממקורות ישראליים, כפי שיובהר להלן, בסיועם של מכלול מתווכים יודעי ערבית (כהן, 2006). גם התהליכים הביולוגיים היטיבו עם "מחסום המידע" בין שני המחנות: לא רק שמספר המהגרים דוברי ערבית אשר רחשו הערכה רבה לתרבות הערבית ולשפה הערבית הלך והתמעט, אלא שגם מערכת החינוך לא עודדה במיוחד את הוראת השפה הערבית, ואולי לא במקרה. זיהוי הערבית עם האויב הרתיע רבים מללמוד את השפה, ואף שלימוד השפה הערבית נקבע כלימוד חובה, התחמקו רוב בתי הספר מלהכניס את לימודי הערבית למערכת השעות. במיוחד בולט הדבר ברשת החינוך הממלכתית, שבה אין כמעט אף בית ספר שמלמד ערבית. משום התיוג השלילי, נותרה הוראת השפה הערבית מבוקרת ותכליתית, כפי שיובהר להלן, ואילו מספר דוברי הערבית הלך והתמעט.

השכבה הקוגניטיבית

חרף המאמצים להקים שכבה פיזית, היה ברור שטכנולוגיות תקשורת מתקדמות גומעות מרחקים, מתגברות על מכשולים פיזיים ועתידות להנגיש את הציבור הישראלי למקורות מידע זרים ועוינים. על כן, הצורך בשכבה הקוגניטיבית שהתעורר כבר מבראשית רק החרף בעידן "השמים הפתוחים" של ערוצי לוויינים זרים.

כל תועמלן אמור להתמודד עם מגגון קוגניטיבי של נמענים: המדובר במסך קליטה סלקטיבית, מעין חומה שמגוננת מפני תעמלנים ומסרי שכנוע בלתי רצויים. גובהו של מסך הקליטה משתנה לפי הנסיבות והאקלים התרבותי והפסיכולוגי, וכל תעמלן מיומן מנסה להנמיכו ולהחדיר מבעדו את מסריו.

אחת הדרכים היעילות להגבתו של מסך הקליטה וביצורו הייתה לתייג, תחילה את שידורי הרדיו ממדינות ערב ולאחריהם גם את ערוצי הטלוויזיה בלוויין, כשידורי תעמולה עוינים ומסוכנים לחשיפה. במידה רבה, תיוג השידורים בערבית התאפשר

זכות האקלים המנטאלי הגדוש איומים ממדינות ערב (Jacobson & Bar-Tal, 1995); ערוצי הלוויין המאחרים, אשר אימצו מתכונת מערבית של דיווח, ובראשם אל-ג'זירה (Miles, 2005), איימו להשתחרר מן התג המסורתי, לרכוש את ארון הצופים ולערער בכך על חומת המידע בכלל. מעידות מן המתכונת והאיכויות המקצועיות, כמו שקרה בסיקור המבצע "חורף חם" בסוף פברואר 2008³, נוצלו היטב כדי לשלול את הלגיטימציה של ערוצי הלוויין הערביים ולתגבר את התיוג התעמולתי שלהם.⁴

אמינות הייתה ונשארה אחד מנכסי היסוד של כל תעמולן, ולצד הישראלי היה יתרון ניכר, אפילו בקרב דוברי ערבית. לאמינות של דבר, המקורות והדוברים הערביים תרמו בעצמם לא מעט לבנייה המוצלחת והמהירה של חומת המידע, עת הרבו ברטוריקה מתלהמת ונימה תעמולתית שקופה.

כל שיבוש עלול להטיל דופי באמינות המוען ובכוונותיו. ואכן, גם השידורים בעברית נלעגת ממדינות ערב, אשר שודרו תחילה בעתות מלחמה ולאחר מכן גם בין הקרבות, סייעו להטביע את התווית השלילית של המקורות הערביים וליצור את סף הדחייה של האוכלוסייה הישראלית. בכמה תחנות רדיו וטלוויזיה ערביות – מצרים, ירדן, סוריה ועוד – נעשו ניסיונות בלתי פוסקים לשידורים בעברית, ובכל פעם הם התקשו להשיג שיעור חשיפה סביר. לא רק שאחדים מהם כלל לא הגיעו אפילו לפתחיה של חומת המידע, למשל שידורי הטלוויזיה המצרית "נילוס", אלא שהם זכו לתשומת לב שלילית, עת הפכו ללעג, לנושא קבוע לחיקוי ולבדיחות של תוכניות ומופעי בידור בישראל.

קברניטי השידור הישראלי בערבית, וכמוהם עמיתיהם במנגנון התעמולה הישראלית, היטיבו להקדים ולהקים עוד בימי היישוב מערך תעמולה לדוברי ערבית ולשלב בין אסטרטגיות שונות, למשל בין תעמולה סוציולוגית ובין תעמולה פוליטית. בצד שיחות פרשנות ודרשות פוליטיות, הרבו השדרים הישראליים לחלוק כבוד אמיתי לנכסי התרבות והשפה הערבית ולדת האסלאם (Cohen, 2008). רבים מהם התרפקו בנוסטלגיה שקופה לאוזן על שורשיהם התרבותיים הנטושים בעיראק או במצרים (כהן, 2006; Caspi, 2005).

אמינות השידורים, או לפחות דימוי אמינות, הניבו ריבית נאה בימי יוני 1967, ימי מלחמת ששת הימים, אשר גם נחרתו בזיכרון ההיסטורי כימי הזוהר של הרדיו בערבית. אמצעי התקשורת של מדינות ערב, ובראשן תחנת הרדיו הפופולארית "קול ערב" (סאות אל-ערב), ששידרה מקהיר שידורים לאומיים לכל העולם הערבי, ברוח

3 על המבצע קראו ב־http://en.wikipedia.org/wiki/Operation_Warm_Winter

http://www.aqsa.org.uk/Portals/0/Newspapers/NL_32.pdf

4 קראו על כך ב־<http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3513634,00.html>

מדיניותו של נשיא מצרים גמאל עבד אל-נאצר – נחלו תבוסה מחפירה, גדולה אף יותר מהתבוסה הצבאית. בעצם ימי הקרבות, וקודם להם, ניהלו אמצעי התקשורת הללו מסעות תעמולה נלהבים שתיארו ניצחונות מרשימים של צבאות הערבים הדורסים את הצבא הישראלי בכל הגזרות.⁵

הספק באמינות השידורים ממדינות ערב היטיבה כנראה עם השידורים הישראליים והחשיפה אליהם. ברחובות הגדה ועזה התקבל באותם ימים בברכה עיתון יומי ישראלי בשם "אל-אנבא" (החדשות), שיצא לאור בחסות לשכת היועץ לענייני ערבים במשרד ראש הממשלה (כבהא וכספי, 2001). אף שעיתון זה נחשב למכשיר תעמולה של ממשלת ישראל, הוא נתפס עדיין כאמין יותר מרבים מהעיתונים הערבים. העיתון אל-אנבא הצליח לגייס לשורותיו עיתונאים ערבים ותיקים, לאומיים ועיתורי מוניטין, כמו מוחמד אבו-שלבאיה ממזרח ירושלים, והטלוויזיה הישראלית שילבה בשידוריה שדרים ועיתונאים ערבים מהשטחים, כמו עבד אל-והאב זהדה מחברון. עבודתם של עיתונאים אלה בשידורים הממלכתיים הישראליים נחשבה ראויה ומותרת בעיני הציבור הפלסטיני, ואף הוסיפה אמינות לגרסה הישראלית.

אטימות גמורה או כמעט מוחלטת לשידורים ממדינות ערב חסמה למעשה את הציבור הישראלי למקורות חלופיים ולגרסאות אחרות והעניקה הגמוניה לסיפור הישראלי. תיוג השידורים ממדינות כעוינים ובלתי אמינים היה חיוני לדוברי ערבית מבין המהגרים מארצות האסלאם. רבים מהם, ששמרו גם על נאמנות למורשתם הלשונית והתרבותית, נחשפו בקלות יחסית למסרים עוינים ממדינות ערב. במידה רבה, תיוג השידורים כבעלי מסרים תעמולתיים סייע לטפח דפוסי חשיפה סלקטיביים אליהם, דהיינו: חשיפה חופשית למוזיקה ולתכני בידור שונים בצד חשיפה מבוקרת לשידורי המלל בערבית.

תחזוקת החומה

לכל חומה השומרים שלה. בדרך כלל, מי שבונה חומה ומעוניין בה, דואג גם לשמור עליה. על כן, נדרשו שומרים גם על חומת המידע, כאלה שיפקחו על זרימת המידע ויבקרו אותו ובעיקר את טיב המידע של הציבור הישראלי על היריב. בהמשך הדברים נבחן את מערכת התפקידים ואת תפקודם של ממלאי התפקידים הממונים על שמירת החומה במערכת התקשורת.

5 הרברים הגיעו לידי כך שבשכם למשל, כמו במקומות אחרים בגדה המערבית, יצאו תושבים נלהבים מבתיהם והרעו לטנקים הישראליים שנכנסו לעיר בחושכם שאלה הטנקים העיראקים שהגיעו לגדה. זו המסקנה המוטעית שהסיקו בשכם משידורי הניצחון הערביים.

מיסוד מערכת כפולה של תפקידים

ניהול הסכסוך המתמשך הצריך מנגנון יעיל, והוא נסמך על כפילות פונקציונאלית, על קיומן של שתי מערכות מתואמות ביניהן – המערכת הביטחונית והמערכת האזרחית, כפי שמתגלה גם בשמירה על חומת המידע. לכאורה, למערכת הביטחון, ובמיוחד לצה"ל, נועד חלק מכריע בניהול הסכסוך. ואמנם, היא הקציבה משאבים מגוונים, כלכליים ואנושיים, למילוי תפקידים תקשורתיים שונים לפי חלוקת עבודה ברורה ואבחנה בין העורף, החזית והיריב – איסוף מידע על היריב, הפצת מידע לציבור הרחב, הכנת הלוחמים והציבור הרחב למצבי עימות מזוין או ניהול לוחמה פסיכולוגית. מלבד מערכת דוברות, הצטייד צה"ל במודיעין מפותח למעקב אחרי תהליכים ואירועים במדינות האויב. לשם כך הונחלו לרבבות חיילים מיומנויות בסיסיות למעקב ולתצפית אחרי המתרחש במדינות ערב. במסגרת היחידות הללו ובחסות מצוות היעדים המודיעיניים, הוסרה גם התווית השלילית מלימוד השפה הערבית. בצה"ל ובמערכת הביטחון הוקם מערך בהיקף חסר-תקדים כדי לתרגם, להאזין ולעקוב אחרי התקשורת הערבית.⁶

אלא שמשמית המעקב לצד שמירה על מחסומי המידע של המערכת הביטחונית, לא היו אפשרויות ללא תשומות חיוניות מהמערכת האזרחית. יתר על כן, על מנת להבטיח לאותם כוחות ביטחון קריירה אזרחית ולצורך רענון מתמיד של המערכת הצבאית, נדרשה מערכת אזרחית תואמת ומגבה. מערכות כפולות תאמו להפליא לתפיסה האסטרטגית הבסיסית של יצירת פלורליזם, או מראית-עין של ריבוי דעות, ומניעת "חשיבה קבוצתית" על כל השלכותיה.

כמו כן המערכת הצבאית נסמכת ומתברכת בתשומות אזרחיות גם בתחומים מקצועיים נוספים. בכל אחד מן המקרים, מתקמים יחסי גומלין בלתי נמנעים בין שתי המערכות. בוגרי היחידות הצבאיות נקלטים, לעתים קרובות בברכה, במגזרים האזרחיים ומהווים מאגר מילואים שאינו נשחק מחוץ לשירות הצבאי אלא רק משתבח. לעתים קרובות, המערכת הצבאית משמשת יחידת הכשרה לעתודה בתחום מקצועי כלשהו.

אפשר שתחנת השידור גלי צה"ל הייתה ונשארת הדוגמה הבולטת ביותר בתחום התקשורת. התחנה הצבאית מתמדה לשמש בית הספר המרכזי לתקשורת בישראל, כאשר היא מקדימה ומיטיבה לברור את הצעירים המיומנים והמוכשרים למלא תפקידים בארגוני תקשורת שונים (כספי, 2002): המעבר מגלי צה"ל לעבודה בעיתון או בתחנת שידור הוא שכיח. בוגרי התחנה מאיישים וממלאים עשרות ומאות תפקידים בארגוני תקשורת אשר עטים להעסיק צעירים ברוכי ניסיון עיתונאי. רבים מבין הכתבים

6 על בית הספר לשפות ביחידה 8200, ראו <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3869978,00.html>

והעיתונאים הללו משרתים במילואים באולפני התחנה הצבאית. להבדיל, התמורה של המערכת הצבאית ושל התחנה הצבאית מן המערכת האזרחית הינה פחות שקופה ומיידית. ואולי אין זה מקרה שגלי צה"ל נהנית מאהדה ציבורית, דימוי חיובי וממשאב חיוני – תמיכה רחבה לעצם קיומה ופעילותה! אמנם השינויים במפת השידור, וריבוי תחנות רדיו במיוחד, מעלים מדי פעם סימן שאלה לגבי עצם הצורך בקיומה של התחנה, אבל, בכל פעם, סימן השאלה מוסר לא מעט בזכות תמיכתם הנחרצת של בוגרי התחנה הפזורים במערכות המדיה השונים.

המקרה של גלי צה"ל עשוי להמחיש את קיומן של קהילות מידע אזרחיות פחות מוכרות, אשר מקיימות יחסי גומלין אמיצים עם יחידות צבאיות. מאז ומתמיד, עוד בתקופת היישוב, קהילת מומחים לענייני ערב באקדמיה, הלא הם "מזרחנים", שימשה משאב מודיעיני לצה"ל (אייל, 2005). היחסים בין צה"ל ובין האקדמיה הלכו ונרקמו במהלך השנים בשני מסלולים עיקריים וחיוניים באקדמיה – מחקר והוראה.

לכאורה, מחקר אקדמי עשוי להעשיר את הידע הכללי והיישומי, גם של ראשי מערכת הביטחון. אלא שלעתים קרובות, חוקרים נזקקים למקורות צבאיים לחקר סוגיות ונושאים שאין להם גישה ישירה או מקורות חלופיים. בניגוד לעמיתיהם בחו"ל ולמומחים לאזורים אחרים, המומחים הישראליים לענייני ערב, ה"מזרחנים", מתקשים לבקר במדינות ערב או לשוחח עם מקורות מידע בהן, או אף מנועים מלעשות כן. גם במדינות שבשנים האחרונות ניתן לישראלים לבקר ולשהות שם ממושכות, כמו מצרים, ירדן, ומדינות במפרץ או בצפון אפריקה – עדיין חוקרים ועיתונאים ישראלים ממעטים לנצל אפשרות זו. אם מתוך שגרה אם מתוך נוחות, רבים מהם מעדיפים להסתמך על מקורות ביטחוניים, שהם ברירת המחדל למחקר אקדמי, התחליף הרע במיעוטו. רבים מן המומחים באקדמיה אף חובשים שני כובעים, תרתי משמע, כאשר נוסף על פעילותם בקמפוס, הם מדריכים במילואים פרחי מודיעין לעבודה שיטתית לפי צורכי המחקר (רינג, 2008).

לא רק זאת, המערכת הביטחונית נוהגת לטפח את הקשרים עם יחידות מחקר קיימות וליזום יחידות מחקר בין כותלי הקמפוס, לפי צרכים מוגדרים – אסטרטגיה ביטחונית, טרור וכדומה. לעתים קרובות, מכוני המחקר באוניברסיטה משמשים פתרון תעסוקה לקצינים בכירים במילואים. דו"חות מודיעין ומחקרים עתירי קונספציות צבאיות מוכרות נארזים מחדש ומקבלים גושפנקא אקדמאית בין כותליהם של מכוני מחקר אזרחיים. קצינים במילואים מגייסים מענקי מחקר אסטרטגי וביטחוני עם הסרת המדים והשתלבותם במכוני מחקר באוניברסיטה.

לא פחות הדוקים הם יחסי הגומלין בין שתי המערכות – הביטחונית והאקדמאית, בתחום ההוראה. יחידות וחילות מובחרים זוכים ליחס מועדף ולתוכניות לימודים תפורות לפי מידות צה"ליות. חיילים צעירים לומדים ומתלמדים בין כותלי קמפוס בתנאים של פנימייה צבאית. מסלולי הלימודים מעוררים סוגיה של חופש אקדמי

ותהיות שמא העדפת כיתות מיוחדות מצמצמת את סיכויי הצעירים להיחשף בחופשיות למגוון הדעות בקבוצת הגיל שלהם מאידך, סירוב לשתף פעולה עם רשויות הביטחון עלול להניב סנקציות מגוונות, בכללן פרסום באמצעי תקשורת (אורן, 2008).⁷

דגם של יחסי גומלין אמיצים משועתק גם עם אמצעי תקשורת ועיתונאים. להבדיל מגל"צ, הפעם היחסים הנרקמים בין המערכות הינם סמויים ועדינים יותר. אפשר שדגם שיתוף הפעולה ההדוק הקרין יותר מכול על השידורים בערבית, תחילה ברדיו ולאחריו גם בטלוויזיה. גורמי ביטחון היו שותפים פעילים הן בהתוויית המדיניות של בית השידור הישראלי הן בגיוס הכוח המקצועי מתוך שיקולים ביטחוניים. נציגי זרועות הביטחון השתתפו דרך קבע בוועדת ההיגוי בצד קברניטי השידור בערבית, משרד ראש הממשלה ומשרד החוץ. ועדת ההיגוי נהגה להתכנס בכל שבוע כדי לדון בקווי ההסברה ולמעשה טיכסו עצה כיצד לנהל את "מלחמת המילים" עם תחנות השידור בארצות ערב (דנין, 1987 א', 375). בדיעבד, ועדת ההיגוי, שהייתה ידועה בעגה הפנימית כ"ועד הערבי העליון" (כספי, 2005, 95), עיצבה את מדיניות השידור הישראלי בערבית לעתיד, גם בטלוויזיה על מכלול הערוצים.

ועדת ההיגוי הצליחה להטביע את חותמה על מדיניות השידור הישראלית בערבית גם מעבר לקיומה וללא צורך בה. מאוחר יותר הסרת ההתנגדות הממושכת לשידורי הטלוויזיה וההחלטה על כינונה של הטלוויזיה הישראלית נתמכו בשיקולים ביטחוניים. לאחר מלחמת ששת הימים, נתפסה הטלוויזיה כ"גשר בין העמים", עם אוכלוסי השטחים החדשים. לשם כך, גויסו דוברי ערבית מבין אנשי השב"כ והוכשרו כשרי טלוויזיה. לא רק זאת, אלא שלוח השידורים נחלק בראשית דרכה של הטלוויזיה בין שלוש שעות בערבית ושעה יומית אחת בעברית! גם כאשר נוספו ערוצי טלוויזיה במימון מסחרי, תחילה ערוץ 2 ומאוחר יותר ערוץ 10, נותרה אותה המדיניות של שיבוץ שידורים לדוברי ערבית בישראל בשעות היום, במה שידוע כ-non-prime time, אשר לרוב אינם עוסקים בסוגיות שנויות במחלוקת פוליטית.

תפקוד שוטף

מערכת כפולה של שומרים על חומת המידע – צבאית-ביטחונית ואזרחית – יש בה שלל גופים צבאיים ואזרחיים אשר מתמחים באיסוף המידע, מיונו, סיווגו, פענוחו והפצתו לפי קהלים ויעדים. בדרך כלל, מתקיימת חלוקת עבודה בין ממלאי התפקידים

7 לאחר שרקטור האוניברסיטה העברית בירושלים התנגד לתוכנית במתכונת מיוחדת למתגייסים לשב"כ, תואר ראשון במדעי רוח בתוך 16 חודשים, התפרסם בעמוד הראשון של "הארץ" מכתב תלונה של ראש השב"כ, יובל דיסקין, לראש הממשלה ולשרת החינוך, שהיא גם יו"ר מל"ג. נימוקו של ראש השב"כ מדבר בעד עצמו: "יחסו של רבינוביץ לאנשי השב"כ, הפועלים בין השאר לסכל פיגועים נגד האוניברסיטה, מתנשא ומזלזל".

והתמחות, אם לפי אזורים גיאוגרפיים – יש מומחים לסוריה ומומחים לאיראן, ואם לפי תחומים – מומחים לארגוני טרור ומומחים העוקבים אחרי פיתוח אמצעי לחימה. בצד גופי מודיעין צבאיים פועלים מכוני מחקר ומעקב – monitoring אזרחיים. אלה וגם אלה ניזונים בעיקר ממקורות גלויים, לרוב אמצעי התקשורת במדינות ערב וברשות הפלסטינית, ומרבים לספק מידע חלקי ומגמתי. המידע הרב המסופק בנדיבות עשוי למלא את החלל התקשורתי ולפצות על זרימת מידע חופשית ובלתי אמצעית. בדיעבד, המנגנון המודיעיני מתפרנס מן הסכסוך המתמשך ועל כן הוא גם עשוי לגלות אינטרס אימננטי בשימורו, ובביצור חומת המידע בפרט.

מבראשית, מנגנון המודיעין על שלוחותיו אימץ את הנחת העבודה של "דע את האויב" במקום "הכר את השכן". על כן, הוא מכוון לאסוף מידע עדכני עם הפנים לעימות. לעומת זאת, כל שבב מידע שונה או חורג מאקלים העימות עלול להביך ולעתים לשבש הנחות עבודה מסורתיות. לפיכך, הנחת העבודה מכתיבה במידה רבה איסוף מידע סלקטיבי על היריב. האוריינטציה הדומיננטית של עימות נזקקת לריבוי הגופים העוסקים בוויסות המידע, ולו רק כדי להבנות תמונה פלורליסטית: מקורות אחדים המתנבאים באותו קול ומספקים מסרים דומים או זהים, הם מתקפים בדיעבד את התבניות הבסיסיות ומבצרים את הדימויים השליליים על הערבי באשר הוא (Meital, 2006).

מכוני מחקר באקדמיה ומכוני מעקב אזרחיים נהנים ממענקים נדיבים כדי להשתתף, אם במישרין ואם בעקיפין, בהכשרת השומרים על חומת המידע (אייל, 2005). אמצעי התקשורת השונים – עיתונים ותחנות שידור – תרמו את חלקם למנגנון המודיעין והם משתתפים בשמירה שוטפת על "חומת המידע". כמעט בכל מערכת חדשות התמסרו תפקידים מתמחים בסיקור הסכסוך, וממלאי התפקידים בה, כגון הכתב/הפרשן לענייני ערבים, הכתב הצבאי או הכתב לענייני שטחים/הרשות הפלסטינית, זוכים למעמד נכבד. נוכחותם של ממלאי התפקידים הללו אינה ערובה לאיכות המידע המתפרסם, ואולי אף להיפך. כך, לעתים, יש שכתבים צבאים אינם משתחררים מן האוריינטציות בעברם ואף ממשיכים לתפקד כמעין דובר צה"ל (ירון, 2001). ממלאי התפקידים, ביחד ולחוד, משתתפים למעשה בוויסות המידע של היריב שמעבר לחומה, ועליו, ובדרך זו הם שומרים על "חומת המידע".

אף לא אחד מאמצעי התקשורת מצויד במשאבים ובכלים הדרושים כדי לכסות את תחומי הסכסוך על היבטיו השונים. כך, ממלאי התפקידים השונים נזקקים לתשומות ממנגנון המודיעין הצבאי על שלוחותיו. וכמו שנאמר לעיל, גם כאשר הדבר אפשרי, אמצעי תקשורת ישראלים נמנעים מלשלוח כתבים למדינות ערב, ולו רק מטעמים תועלתיים: רבים מן העיתונאים לענייני ערבים ידועים כבעלי קשרים אמיצים עם המערכת הביטחונית, דבר שעלול לסכנם כיעד מודיעיני מבוקש במדינות ערב. אם כך גופי המודיעין השונים להוטים להזין עיתונאים במידע שנצבר בכמויות

אדירות בדו"חות ובניירות עמדה פנימיים ומסווגים. שכן, הפרסום התקשורתי לא רק מפיץ את המידע לכלל הציבור, אלא גם מזכה לעתים באשראי חיוני לעצם קיומם ופעילותם של הגופים הללו.

במערכות חדשות אחדות התמסדה חלוקת עבודה בין המומחים לענייני ערבים, בעיקר בין הכתב ובין הפרשן, וההיררכיה ביניהם הייתה ברורה: הכתב אמור להתמקד בסיקור ובדיווח על אירועים ואילו עמיתו מתמחה במתן פירוש ומשמעות להם. מטעמים שונים, המומחה מוצג כפרשן ולא דווקא בתור כתב. ואולי אחת הסיבות לכך טמונה בקושי אמיתי לתצפת ולסקר במישרין אירועים ולהצליב בין המקורות, כמתחייב מן העיסוק העיתונאי. הדבר אמור בייחוד לגבי עיתונאי המתמחה בענייני ערבים, אשר כמוהו כעמיתו באקדמיה, עליו להישען על מקורות משניים, לרוב שוב ממגנון המודיעין הצבאי.

לא רק זאת, אפשר שתחום העיסוק של המומחה לענייני ערבים הוא המורכב והמסובך ביותר במערכת החדשות, שכן עליו להתמצא בכל המרחב השמי, דהיינו נוסף למדינות האזור, ממזרח אסיה עד מערב אפריקה, וגם מאינדונזיה ומאפגניסטן עד אלג'יר וסודן. ואם לא די בכך, לא פעם על המומחה לענייני ערבים לפרש גם את המתרחש בשטחי הרשות הפלסטינית ולעתים גם בקרב הפלסטינים בישראל. במקרה שכוה, יש שהפרשן מייצר לעצמו מקורות מידע נוספים בשטחי הרשות, מבקר תכופות בהם ואולי גם מסקר באופן בלתי אמצעי את המתרחש בהם. למעט מקרה אחד, המומחה לעניינים ערבים אינו שווה ברשות עצמה ואינו חש בדרך בלתי אמצעית את דופק החיים. במקרה היחיד של כתבת, אשר שהתה בשטחי הרשות, פרסומיה נקראו לא מעט בעיונות, ולו רק משום שהם מאיימים על ה"ידיעה הסלקטיבית" בצל חומת המידע (הס, 2008). בסופו של דבר המומחים שבים למעונם בישראל, בדרך כלל עמוסים ברשמים אנתרופולוגיים. ייאמר מיד, שהגדרה "נדיבה" של תחום המומחה לענייני ערבים מגלמת תפיסה מונוליטית של האויב ועלולה לבצר את הראייה המקוטבת של "הם – ואנחנו"!

לא אחת, נטל הכיסוי מחייב את המומחה לענייני ערבים להסתייע בעוזרים אחדים, המתפקדים כמעין חיישנים, "קשבים" – הם סורקים את העיתונות הערבית, מאזינים לתחנות השידור השונות וצופים בהן. מדובר במאות ערוצי לוויין של מדינות ערב ותחנות ערב, ובאין-ספור עיתונים יומיים, תחנות רדיו ופרסומים אחרים (Aysh, 2002; Kraidy, 2002; Miles, 2005). אלא שחרף הסיוע הלוגיסטי, שאינו קיים בכל ארגון, למומחה לענייני ערבים יש קושי לא מועט להתעדכן ברוב הדברים החשובים המתרחשים בעולם הערבי, ולו רק משום כך, הוא סמוך על שולחנם של אנשי המודיעין. מאחר שעיתונאים לא מעטים התחנכו בעצמם בגופי המודיעין השונים, הם שימרו קשרים חברתיים ואלה מסייעים גם ביחסי עבודה שוטפים מתוך אמון הדדי בינם ובין עמיתיהם, בעבר ובהווה. הסימביוזה המופלאה בין המומחים לענייני ערבים

ובין עמיתיהם במודיעין מקרינה על סדר היום התקשורתי, על השיח הציבורי ועל ייצוג האויב בתקשורת הישראלית (מיטל, 2002).

סיכום: השפעת החומה

חיבורים ומחקרים רבים הרבו להעלות על נס זרימת מידע בין אומות ומדינות, בייחוד בעידן הגלובליזציה (Mowlana, 1997; Mohammadi, 1997). לעומת זאת, תשומת לב מועטה יוחדה לנסיבות שבהן מעורבים בסכסוך יוזמים ובונים מחסומים לזרימה חופשית של מידע. הסכסוך במזרח התיכון עשוי לשמש מקרה בוחן של שיבושים מכוונים בזרימת מידע.

בלהט העימות המתמשך בין ישראל לעולם הערבי, החריף הצורך לכנס את הציבור היהודי סביב הדגל. לשם כך נוצקה חומת מידע אשר חצתה את שתי האוכלוסיות והסדירה רק אשנבי הצצה למתי מספר, הלא הם "שומרי החומה". בזכות חומת המידע השתמר אקלים העימות בין ישראל ובין יריביה. בזכות פעילותם של שומרי החומה היעילים ניתן היה לבקר את זרימת המידע בין שתי הקהילות, לתחזק אקלים של עימות ביניהן, לשמר מוטיבציה גבוהה לעימות מזוין, לנהל מלחמת מילים יעילה, להבנות דימויים שליליים על יריבים, להשניאם עד כדי דמוניזציה, לגייס בנקל המונים לעימות המתמשך ועוד.

חומת המידע הלכה וגברה ככל שהצטמצם המרחק הפיזי בין האוכלוסיות היריבות. החומה נותרה יציבה ויעילה לאחר כיבוש השטחים. למרות המפגש הבלתי אמצעי בין הישראלים ובין הפלסטינים, המידע על היריב המשיך להישען בעיקר על שלל סטריאוטיפים ודימויים מאשר על עובדות ומידע (First, 1998). יתר על כן, המפגש והיחסים הבין-אישיים השוטפים בין שתי הקהילות היו עלולים למוטט את החומה ולהרפות את המתח הדרוש לניהול הסכסוך. על כן היה חשוב להגביה את החומה ולהדק את הפיקוח על זרימת המידע אל החברה הפלסטינית וממנה. מנגנון המודיעין הדו-מערכתי, צבאי ואזרחי, התגייס שוב להגבהתה של חומת המידע ולשימור הקונצנזוס הציבורי סביב העימות עם האויב, ובעיקר עם הפלסטינים.

כצפוי, השומרים פיתחו במהלך השנים ומפתחים גם כיום אינטרסים אימננטיים בהנצחתה של החומה. סדקים מיותרים, או הפלת החומה, עלולים לסכן את מעמדם ואת פרנסתם. כאז, גם כיום, אפשר ש"שומרי החומה" תורמים יותר לניהול הסכסוך בין ישראל ליריבותיה מאשר ליישובו ולסיומו!

רשימת מקורות

- אייל, ג' (2005). הסרת הקסם מן המזרח: תולדות המזרחנות בעידן המזרחיות. ירושלים: מכון ון ליר. <http://www.vanleer.org.il/heb/publications.asp?id=64>.
- דנין, ע' (1987). ציוני בכל תנאי – א'. ירושלים: קידום.
- הס, ע' (2008). "ידיעה סלקטיווית". תל-אביב: הארץ. 4/3, עמ' 16.
- ירון, נ' (2001). ערוץ 2: הממלכתיות החדשה. תל-אביב: רסלינג.
- כבהא, מ' וד' כספי (2001). "מירושלים הקדושה ועד המעיין: על מגמות מתחרות בעיתונות הערבית בישראל". פנים, 16, 44-56. <http://www.itu.org.il/PaperArticles/ViewPaper.asp?msid=4>
- כהן, ה' (2006). ערבים טובים: המודיעין הישראלי והערבים בישראל. ירושלים: כתר.
- כספי, ד' (2002). "גלי צה"ל – מדברים אל השטח". בתוך: ר. מן וצ. גון-גרוס (עורכים). "גלי צה"ל – מדברים מהשטח". תל-אביב: גלי צה"ל ומשכל, עמ' 96-97.
- כספי, ד' (2005). סליחה, תקלה! דעיכתה של רשות השידור. מברשת ציון: צבעונים. http://tzivoni.com/book_info.php?book_id=5
- מיטל, י' (2002). "המגדלור". העין השביעית, 41. <http://www.idi.org.il/hebrew/article.asp?id=4e6116171d1fb66961cca8177b44a34e>
- ענברי, פ' (1992). "עיתוני מזרח ירושלים". ספר השנה של העיתונאים, עמ' 136-141.
- רובינשטיין, ד' (1992). "עיתוני הערבית בישראל". ספר השנה של העיתונאים, עמ' 132-135.
- רינג, ע' (2008). "נמצא אתנו מפקדנו... אה, פרשנו". תל-אביב: מוסף הארץ. 7/3. עמ' 10.

- Ayish M.I. (2002). Political communication on Arab world television: Evolving patterns. *Political Communication*, 19(2), Pp. 137-154(18)
- Bar-Tal, D. & Jacobson, D. (1998). A psychological perspective on security. *Applied Psychology*, (47)1, Pp. 59-71.
- Boyd, D.A. (1993). Broadcasting in the Arab World. Iowa State University Press.
- Cohen, H. (2008). Between a rock and hard place: Palestinian pro-Zionist propagandists between Zionist institutions and Arab nationalists, 1930-1931. *Israel Affairs*, 14(1), Pp. 49-69.
- Doob, L.W. (1947). The utilization of social scientists in the overseas branch of the office of oar information. *The American Political Science Review*,

- 41(4) (Aug.), Pp. 649-667. [http://www.jstor.org/sici?sici=0003-0554\(194708\)41%3A4%3C649%3ATUOSS1%3E2.0.CO%3B2-A](http://www.jstor.org/sici?sici=0003-0554(194708)41%3A4%3C649%3ATUOSS1%3E2.0.CO%3B2-A)
- First, A. (1998). Who is the enemy? The portrayal of Arabs in Israeli-television news. *Gazette*, (60)3, Pp. 239-251.
- Jacobson, D. & Bar-Tal, D. (1995). Structure of security Beliefs among Israeli students. *Political Psychology*, 16(3), Pp. 567-590.
- Kraidy, M.M. (2002). Arab satellite television between regionalization and globalization. *Global Media Journal*, 1(1). <http://lass.calumet.purdue.edu/ccca/gmj/OldSiteBackup/SubmittedDocuments/archivedpapers/fall2002/kraidy.htm>
- Meital, Y. (2006). *Peace in Tatters: Israel, Palestine, and the Middle East*. Boulder: Lynne Rienner Publishers.
- Miles. H. (2005). *Al-Jazeera: How Arab TV News Challenged the World*. London: Abacus.
- Mohammadi, A. (Ed.). (1997). *International Communication and Globalization: A Critical Introduction*. London: Sage.
- Mowlana, H. (1997). *Global Information and World Communication: New Frontiers in International Relations*. London: Sage.

מגדור השיח על הכיבוש – מבט סוציולוגי

חנה הרצוג

השיח החברתי בישראל, וכמוהו גם השיח האקדמי השליט, מתייחס למדינת ישראל כאילו הייתה ישות נפרדת ונבדלת מהשטחים הכבושים. על כן, סוגיות רבות בתחומי הכלכלה, הביטחון, התרבות והחברה נידונים במושגים של "כאן" ו"שם". הדיכוטומיה הזו מטעה שכן היא מתעלמת מעומקו של הקשר שבין ה"כאן" ל"שם". מראשיתו, הייתה לכיבוש השטחים השפעה ניכרת על החברה הישראלית בכלל ועל מעמדן ומצבן של נשים בישראל בפרט, אבל היבט זה של החברה נדחק לשולי השיח החברתי וכך גם לשולי המחקר האקדמי. בחינת השאלה אם וכיצד הכיבוש המתמשך משעתק את המבנה הממוגדר של החברה ממשיכה להיתקל בהתנגדות ואינה נחשבת שאלת מחקר לגיטימית או שאלה מרכזית לשם הבנת החברה הישראלית. טענת הפרק היא שמבט מגדרי על הכיבוש משנה לא רק את ההבנה של השפעות הכיבוש השונות על גברים ונשים, אלא גם מציע היבט חדש להבנת הסוציולוגיה של הכיבוש וניתוח החברה באופן כללי.

כמה הערות על הסוציולוגיה של הכיבוש

מה מסמן את התמסדותו של תחום ידע חדש? בראש ובראשונה, מספר רב של מחקרים המשתייכים לתחום זה. לאחריו, צומחת הכרה שהתחום הוא ישות נבדלת ומופיעים יותר ויותר פרסומים שעניינם הבלעדי הוא תחום זה, ובהם חוברות, כתבי עת, ספרים וכדומה. בשלב הבא, השלישי, התחום נהפך לנושא נלמד. בשלב הרביעי, נערכים כנסים, מתגבשות אגודות מקצועיות ובכנסים כלליים מוקדשים לתחום מושבים ייעודיים. סמן אחרון הוא קיומם של צרכנים, שלהם נדרש הידע המצטבר בתחום. אין מדובר רק בסטודנטים, אלא גם כאנשי מקצוע ויועצים הזקוקים למידע זה לצורך תהליכי תכנון וקבלת החלטות. אמנם קיימים מעט מחקרים שנקודת המוצא שלהם

לניתוח החברה הישראלית היא הכיבוש (שנהב, 2008), אבל ללא ספק קיים מספר הולך וגדל של מחקרים הבוחנים את הסוגיה הזו בעקיפין, אף שאינם מצהירים על גישה זו. על פי הקריטריונים הללו, תחום "הכיבוש" מתפתח כתחום ידע נבדל וברור לבחינת החברה הישראלית, וספר זה הוא עוד שלב במיסודו.¹

הסוציולוגיה של הדעת, כתחום אקדמי, בוחנת ידע מדעי כפרקטיקה חברתית המחייבת ניתוח לא פחות מכל תחום אחר בפעילות החברתית (Bourdieu, 1993). ניתוח שכזה חורג מהיקפו של הפרק הנוכחי. עם זאת, ברצוני להתמקד במשתנה אחד שעשוי להסביר את הרחבתה של פרדיגמת הכיבוש בישראל – הממד הדורי. בהתבסס על עבודתו של מנהיים (Mannheim, 1952), ניתוח דורי מורכב משלושה רכיבים עיקריים: האתר הדורי, הפרשנות הדורית והדור כממשות חברתית (ראו גם את Corsten, 1999). האתר הדורי הינו מבנה ההזדמנויות שבתוכו ממוקם הפרט, והוא מושפע מתנאים חברתיים-היסטוריים שמגדירים את החוויה החברתית ואת טווח ההזדמנויות הקיימות, או במילים אחרות, החוויות הקיומיות המעצבות את הדורות. הפרשנות הדורית מתייחסת לאופן שבו החוויה הדורית מפורשת, נחוות ומייצרת סמנטיקה דורית. הדור כממשות חברתית מתייחס לקיומן של קבוצות המפתחות דרכי תגובה לבעיות דוריות, דוגמת יחידות דוריות. בניגוד לאקדמאים שונים המאמצים או מדגישים רק אחד מהרכיבים הללו, דעתי היא שתרומת המבט הדורי טמונה במפגש שבין שלושת הרכיבים.

טענתי היא שהסוציולוגיה של "הכיבוש" מהווה שינוי פרדיגמות בתפיסה של יחידה דורית של אקדמאים שנולדו וגדלו בישראל, ושברותם הפוליטית והמקצועית התבססה לאחר מלחמת ששת הימים, בתנאי תהליך הנורמליזציה של השליטה בשטחים הכבושים. הם מגיבים למציאות זו. בניגוד לדורות הקודמים של ישראלים ילידי הארץ, שחוויות המלחמות מבחינתם היו חוויות מכוננות, הדורות שהגיעו לבגרות אחרי 1967 הפכו מלוחמים לחיילים המשמרים את הכיבוש. לדורות של ישראלים, הנורמליזציה של המלחמה נהייתה החוויה המעצבת (לומסקי-פדר, 1998), והיא הובילה חוקרים רבים לתהות כיצד השפיעו הצבא והמיליטריזם על החברה והתרבות בישראל (לדוגמה: קימרלינג, 1993; Ben-Eliezer, 1995; Lomsky-Feder and Ben-Ari, 1999).² עם זאת, ככל שהמלחמה פינתה את מקומה לשגרת הכיבוש, השאלה בדבר האופן שבו עיצבו הכיבוש והנורמליזציה שלו את החברה הישראלית, החלה לעלות לעתים יותר ויותר קרובות. מבחינה זו, טענתי היא שיש להבין את השינויים המדעיים בהקשר של

1 ראו לדוגמה את סוציולוגיה ישראלית (2008) כרך 9 חוברת 2; תיאוריה וביקורת (2007) גיליון 31. גיליונות אלה של כתבי-העת מוקדשים לניתוח הכיבוש כרכיב בלתי נפרד בתהליכים כלכליים, פוליטיים, תרבותיים וחברתיים המעצבים את החברה הישראלית.

2 הדוגמאות המוזכרות נלקחו ברובן מתחום הסוציולוגיה, שהוא תחום ההתמחות שלי, אבל ההתפתחות הזו מתרחשת גם בתחומים אחרים במדעי הרוח והחברה.

החברה (ראו את הדיון אצל רם, 2006, 127-151; Herzog, 2007). הכיבוש המתמשך יצר יחידות דוריות ימניות ושמאלניות. אלה שבשמאל הולידו סרבני מצפון דוגמת חברי תנועת "יש גבול", שסירבו לשרת במלחמה בלבנון ובשטחים הכבושים, תנועת "פרופיל חדש" ותנועת "שוברים שתיקה", וכל אלה התקיימו לצד פעילות המחאה של נשים שהציעו הגדרות קולקטיביות חלופיות כבסיס לאזרחות ולהגדרת גבולות הקולקטיב, וכן גם הגדרת הגבולות הטריטוריאליים (Herzman, 1999; Helman and Rapoport, 1997). במקביל ליחידות הדוריות השמאלניות, הופיעו יחידות דוריות ימניות על רקע אותם האירועים. אבל לאלה היו פרשנויות דוריות שונות, שהובילו אותן לפעילויות פוליטיות הפוכות (פייגה, 2002; Herzog, 2009). אין זה מפתיע שסוציולוגים המשתייכים לאותן יחידות דוריות שאפו לבחון את התופעות הללו, שכן הן הופיעו בחברה שבה הכיבוש נהיה גם חוויה מעצבת וגם שאלה קיומית. הסוציולוגיה של הכיבוש כבסיס לבחינת החברה הישראלית עודה בחיתוליה. כפי שצוין, מקצת המחקרים לא מצהירים על עצמם במפורש כחלק מהפרדיגמה החדשה הזו, אבל הם מאירים את הדקדוק ואת השפה הדוריים המאתגרים את הסוציולוגיה המקובלת, אשר אימצה את "הקו הירוק" (קו הפסקת האש בין ישראל לשכנותיה ב-1949 בעקבות מלחמת 1948 בין ישראל למדינות ערב) בתור גבול הניתוח הסוציולוגי. הסוציולוגיה של הכיבוש אינה רק מנסה את השטחים והפעילויות המתרחשות בהם כתחום מחקר נוסף, היא גם מנסה להסביר את התהליכים המושרשים בחברה מבחינת הפרדיגמה הזו (בר-טל ושות', 2008; גוטוויין, 2004; זק"ש, סער ואהרונ'י, 2005; שנהב, 2010; Herzog, 1999b).

הכיבוש כנקודת תפנית מכרעת לפמיניזם בישראל

במהלך שנות השישים של המאה הקודמת, כאשר העולם המערבי היה בעיצומו של דיון בסוגיות השוויון שתפסו את קדמת הבמה לאור התקוממות הסטודנטים, תנועות חירויות הפרט, תנועות השלום, התנועות לזכויות האזרח והגל השני של הפמיניזם, ישראל הייתה שיכורה מכוח לאחר מלחמת ששת הימים. השאלה בדבר הגבולות הטריטוריאליים והביטחון הלאומי הייתה במרכז השיח הציבורי והאקטיביזם הפוליטי, וכפועל יוצא הושבת השיח הפמיניסטי בחברה.

המהפך שהביאה מלחמת יום כיפור ב-1973 פער סדקים בהדרתן והשתקתן של נשים. שלושת שבועות הלחימה שקדמו להפסקת האש, והחודשים שלאחר מכן, שבהם היה גיוס מילואים מוגבר, חשפו את מלוא כוחו של המבנה הממוגדר של הספירה הציבורית ואת שוליותן של הנשים בתוכו. גיוסם הנרחב והמהיר של זכרי המדינה כשפרצה המלחמה כמעט יצר קיפאון מוחלט בחיים האזרחיים, במיוחד בשלושת השבועות של הלחימה המלאה, טרם כניסת הפסקת האש לתוקפה. מפעלים, עסקים,

משרדים ובתי ספר נסגרו. ללא גברים, הכלכלה הלאומית למעשה נעצרה. התחבורה הציבורית הידלדלה שכן לא היו נהגות אוטובוסים. לראשונה נחשף ששני קואופרטיבי האוטובוסים ששלטו בתחבורה הציבורית בישראל, אגד ודן, לא אפשרו לנשים להצטרף כחברות ואף לא העסיקו אותן כנהגות עם חוזה.

קולות פמיניסטיים, מועטים ככל שהיו, החלו לוודא שיישמעו. מרשה פרידמן, שנבחרה לכנסת השמינית ב־1973 מטעם הרשימה של ר"צ, הייתה הראשונה בהיסטוריה של הכנסת שהעלתה את סוגיית האלימות בתוך המשפחה כנגד נשים. היא זכתה לתגובות גנאי ועלבונות, ואחת מאמירות ההשתקה שהושלכו לעברה הייתה ש"אין ומעולם לא הייתה אלימות במשפחות יהודיות".

ב־1975 מינה יצחק רבין, שכיהן אז לראשונה כראש ממשלה, ועדה לבחינת מעמד האישה. הוא עשה זאת לא משום שדגל בגישה פמיניסטית, אלא כתגובה לגינוי האו"ם את הציונות כסוג של גזענות ומשום שהציונות הוזכרה לצד קולוניאליזם, כיבוש זר, גזענות, אפליה עדתית, אפרטהייד והפרת זכויותיהן של נשים בכנס לרגל שנת האישה הבינלאומית במקסיקו סיטי ב־1975. דו"ח הוועדה הוגש לראש הממשלה מנחם בגין ב־1978. מאז, פחות ממחצית 241 סעיפי הדו"ח שחשפו בעיות שורשיות ביחס לסוגיית מעמד האישה בחברה הישראלית, הדורשות מענה פעיל לפתירתן, זכו למענה פעיל – ובל ישתמע מכך שהבעיות שזכו למענה פעיל בהכרח נפתרו. ההמלצה להקים רשות לקידום מעמד האישה בסופו של דבר יושמה לאחר כעשרים שנה, ואפילו אז נעדרה הרשות סמכויות וזכתה לתקציב מזערי (Herzog, 2008). יש לציין שמאז שנות השבעים, אף שחוותה עליות ומורדות, בישראל מתקיימת פעילות פמיניסטית רחבה ונחושה שזכתה ללא מעט הישגים ראויים (ראו לדוגמה את קמיר, Herzog, 1999b). אף על פי כן, מכשולים תרבותיים ומבניים המשיכו וממשיכים להנציח את האי־שוויון החברתי. הפוטנציאל שהיה גלום בעלייה בהשכלת הנשים, בכניסתן המוגברת לשוק העבודה ובנכונותן להשתלב בפוליטיקה מעולם לא נוצל במלואו. אין ספק שאי־שוויון מגדרי, עמדות שוביניסטיות והסדרים ותפיסות המפלים נשים לרעה היו קיימים גם לפני הכיבוש. אבל הכיבוש המתמשך נתן משנה תוקף לאי־שוויון, מנע את יישומם של שינויים רבים ואף הזיק לנשים יותר, והפכן לפגיעות יותר.

עד תחילת שנות התשעים, מחקרים על נשים התמקדו בעיקר בנשים יהודיות, רובן מהקבוצות השליטות, והתעלמו כמעט לחלוטין מסוגיית הכיבוש והתפקיד שמילאה בהגדרת מעמד האישה בישראל.³ ניתן לראות בפרוץ האינתיפאדה הראשונה, דצמבר 1987, נקודת מפנה דורית הן לפלסטינים בגדה המערבית ובעזה הן לאזרחי ישראל היהודים והערבים. זהו דור שלא חווה את מלחמת ששת הימים וגדל בצל הכיבוש המתמשך (רבינוביץ' ואבו בקר, 2002; Bucaille, 2004).

3 להרחבה לגבי התפתחות המחקר על נשים בישראל ולגביהן, ראו את Herzog 2008; Motzafi-Haller, 2000; 2001

האינתיפאדה הראשונה החלה כהתקוממות עממית שהשתתפו בה פעילים צעירים בשטח, ילדים ונשים. היא הייתה מחאה חריפה נגד הקמת ההתנחלויות, המעצרים, הריסות הבתים, הדיכוי וכל היבטי השליטה בת עשרים השנים בשטחים. ההתמרדות ערערה הן את יציבותו של הכוח הכובש השליט הן את יציבות הסדר החברתי הפלסטיני, בין השאר, לדוגמה, דרך כניסת הנשים לספרה הציבורית. לישראלים רבים היא שימשה אמצעי להאצת הדיון בכיבוש והמחקרים האקדמיים שהחלו לבחון את השפעת הכיבוש על החברה. היבט משמעותי בדיון שהתפתח בתקופה זו היה מתן קדימות לנשים, פלסטיניות ויהודיות כאחד, כשחקניות פוליטיות בחברה האזרחית וכחוקרות המערערות על השיח השליט.

בו בזמן שרוב הספרים שנכתבו ישר לאחר האינתיפאדה עסקו בגורמיה ומאפייניה, בהדגשת היבטיה הצבאיים והפוליטיים (Shalev 1991), הנשים בחנו את השפעת האינתיפאדה על חיי היומיום בכלל ועל נשים בפרט. ב־1994 התפרסמה אסופת המאמרים הראשונה בעריכת תמר מאייר (Mayer, 1994). היא ניתחה היבטים שונים של השפעת הכיבוש הישראלי על נשים. הייתה זו אנתולוגיה של מאמרים פרי עטם של חוקרים וחוקרות, פעילים יהודים ופלסטינים מהשטחים הכבושים וכן אזרחי ישראל, והייתה הראשונה שהתמקדה במחיר שמשלמים הן הכובשים הן הנכבשים בה בעת, על אף חלוקת הכוח הא־סימטרית ביניהם. היא ערערה על הקטגוריות הלאומיות דרכן מובנה הסכסוך הפלסטיני־ישראלי, והייתה הראשונה שהתייחסה להתנגדותן של נשים למיתוס הביטחון והקדימות הניתנת לסדר היום הלאומי, ששימשו כלי להדרתן של נשים, יהודיות ופלסטיניות כאחד. אחת ההצדקות שניתנו שוב ושוב לשליטה הממושכת בשטחים הכבושים הייתה, שהיא מבטיחה את המשך קיומה של מדינת ישראל ומספקת ביטחון לאוכלוסייתה. מושג הביטחון, במיוחד לאור החרדה הקיומית של העם היהודי בכלל ושל היהודים החיים בישראל בפרט, נהיה היסוד המרכזי בהבניית המציאות הפוליטית, הכלכלית, התרבותית והחברתית בישראל (Bar-Tal, Jacobson and Klieman, 1998).

טענתי משולשת: ראשית אטען שתפיסת הביטחון הלאומי במובנו המקובל היא תפיסה צרה. היא מניחה הבחנה בין ה"שם" (פלסטינים בשטחים הכבושים) וה"כאן" (החברה הישראלית, ובעיקר היהודים בה), תופסת את הסכנה החיצונית שישראל חשופה אליה כאיום הביטחוני הראשי, ובעצם כך מחזקת את מרכזיותם של הצבא והמיליטריזם כדפוס החשיבה העיקרי. תפיסה זו מתייחסת להבחנה שבין העולם הציבורי/גברי ובין העולם הביתי/פרטי/נשי כמובנת מאליה, ומנציחה את האי־שוויון המגדרי.

קביעתי השנייה הינה שתפיסת הביטחון הצרה מסווה אי־ביטחון אישי־חברתי. התפיסה הרווחת של האיום הביטחוני יוצרת מודעות כוזבת בתודעה הישראלית. הקולקטיבית שהדבר המפחיד את כלל הישראלים יותר מכול הוא מתקפה מבחוץ.

לשון אחר, האיום הביטחוני שמשמעותו המסורתית הצרה מושתתת על פוליטיקת הפחד מהאויב, או פוליטיקת האי-ביטחון, במונחיו של הויסמנס (Huysmans, 2002). עם זאת, בניגוד לרושם החזק שיוצרת הילת הביטחון הלאומי, ביטחונם האישי של רוב תושבי מדינת ישראל טמון בתחומים אחרים: ביטחון כלכלי וחברתי לקוי לנוכח קריסתה של מדינת הרווחה, עלייה באי-שוויון הכלכלי, המגדרי והלאומי, עוני ואבטלה, פשיעה, רצח ואליםות פיזית, עלייה במספר תאונות הדרכים ופגיעה באיכות הסביבה (ראו לדוגמה את Jacobson and Bar-Tal, 1996). כל אלה הם גורמים מידיים המשפיעים על חוסר הביטחון בחיי היומיום של מרבית האוכלוסייה. במילים אחרות, המשמעות המקובלת של ביטחון לאומי כפי שמסגרה אותה מדינת ישראל אינה מאפשרת להציג תפיסות מתחרות המונחות בידי לוגיקות אחרות, כגון אלה של משטר רווחה וביטחון אישי בקידומו של שיח פמיניסטי גלובאלי.

טענתי השלישית, המתקשרת לשתיים האחרות, היא שהכיבוש המתמשך נהיה מנגנון משכפל ומשתיק המאפשר את הדרתן של אוכלוסיות מוחלשות, ביניהן נשים, ושליטה בהן. זהו מנגנון השוחק את התפיסות הבסיסיות בדבר שוויון חברתי ואזרחי בשיח החברתי בכלל ובשיח הנשים בפרט. במצב זה, נשים הן אחת האוכלוסיות הפגיעות ביותר. התפיסה הצרה של הביטחון הלאומי אינה מתחשבת בחשיבותו של הביטחון האישי-חברתי, המכיל את העולם הממוגדר ואת ההדרה של נשים. ההיפך הוא הנכון: הוא מאפשר את המשך הכיבוש, הזוכה להצדקה במונחים של ביטחון לאומי. על כן, הוא נהיה מנגנון מרכזי להמשך יצירתו של אי-שוויון מגדרי, ואף מגביר את החלשתן ופגיעותן של הנשים ואת הנזק שנגרם להן.

ביטחון לאומי כמנגנון ממגדר

למושג ביטחון בשיח הישראלי במשמעותו כאיום קיומי מעמד מיתי. הוא מתייחס לתפיסות הבסיסיות של חוק וסדר והגנה על היחיד מפגיעה חיצונית, וגם לסכנות אלימות ומלחמה מוחשיות. במובנו העמוק, ביטחון לאומי נתפס בתור היכולת לקיים מדינה יהודית ריבונית. ברם, המושג מכיל טווח רחב של גישות קיום והישרדות אישיות וקולקטיביות (Gamson and Herzog, 1999; Herzog and Shamir, 1994). הואיל ולמושג הביטחון הדים מושרשים בתרבות הישראלית, ניתן לגייסו להצדקת המציאות החברתית, החלטות או היעדר החלטות בדבר מדיניות (אלחאג' ובן-אליעזר, 2003; Bar-Tal, Jacobson, & Klieman, 1998). פעם אחר פעם, נוהה הציבור לתמוך בעמדות ממשלתיות כאשר המצב מוגדר אירוע ביטחוני, באופן בלתי תלוי בהעדפה המפלגתית האישית. התגובה הראשונה, המובנת מאליה, היא להתלכד אל מול האיום. רק לאחר מכן מופיע שיח ציבורי-פוליטי על היקף האיום והלגיטימיות של פעולת תגמול צבאית (Arian, 1995: 54-90). רוב המחקרים העוסקים בביטחון ניגשים לסוגיה

מנקודת מבט יהודית; סמוחה (Smoocha, 1992), לעומת זאת, מעלה את האפשרות שההסכמה על עקרון הביטחון היא הבסיס למשא ומתן חברתי בין אזרחי ישראל היהודים והפלסטינים. הביטחון ושיח הביטחון הינם הגורמים העיקריים שמעצבים את זהותם, עמדותיהם הפוליטיות ומדיניותם הן של היהודים הן של הפלסטינים אזרחי ישראל. סוגיה זו היא הבסיס למחלוקות חברתיות ופוליטיות, אבל אין עוררין על הנחה בסיסית אחת – שזוהי סוגיה חשובה. באופן פרדוקסאלי, הביטחון במובנו הצר הוא בה בעת גם בסיס הקונפליקט וגם הדבק החזק, שמאחד את המגזרים השונים בחברה הישראלית בהתלכדות סביב הסוגיה או המחלוקות שלגביהן לא נמצאו הבדלים בין גברים לנשים (Arian, 1995: 114-119).

מרכזיותה של תפיסת הביטחון במובנו הרווח – כהגנה מפני איום חיצוני – הוא בבחינת גורם המשכפל את התפיסה הממוגדרת של העולם. האי-שוויון בין המינים הקיים בחברה הישראלית אינו נובע מהאיום הביטחוני שבו שרוי הסכסוך הישראלי-פלסטיני, ויסודותיו אינם טמונים בכיבוש המתמשך, אך אלה הם גורמים המסייעים בשימור האי-שוויון והם אף נותנים תוקף להמשכו. אי-שוויון מגדרי בחברה המערבית המודרנית בכלל, ובישראל בפרט, נולד מההפרדה התרבותית והמבנית בין שתי ספרות החיים: זו הפרטית-ביתית וזו הציבורית – כאשר קדימות ויוקרה הן מנת חלקה של הספרה הציבורית (Pateman, 1989). תפיסת העולם הזאת מציגה את העולם הציבורי כעולם המתאים בעיקר לגברים, כאשר הספרה הביתית נחשבת מתאימה יותר לנשים. בחברות לאומיות, נשים נתפסות כמייצגות את הקולקטיב ומשמרות אותו. תפיסה זו זוכה לביטוי באמירה השגורה "אימהות האומה" – הן נתפסות כאחראיות על המשכיות האומה, הן בתפקידן כאימהות ומחנכות הדור הצעיר הן כמי שמעבירות את התרבות מדור לדור. הן מייצגות את כבוד האומה, ועל כן הן מגדירות את הגבולות הסמליים של הקולקטיב (Yuval-Davis, 1997). התפיסה התרבותית הזו משמרת את הגבלתן של הנשים לספרה הפרטית ואף מעצימה אותה. העצמה זו מתחזקת אף יותר לאור רגש מוגבר של שייכות ושל תרומה לקולקטיב, אשר מטשטש את הממד המפלה והמכפיף החבוי בחלוקת התפקידים הממוגדרת (ברקוביץ', 1999). יתר על כן, הדיכוטומיה בין הציבורי לביתי מניחה היררכיה בין שתי הספרות, כאשר זו הציבורית מוערכת יותר ונחשבת כלב לבה של הפעילות החברתית, והתכונות שהיא דורשת נחשבות התכונות המתאימות יותר למילוי תפקידים חברתיים עכשוויים. על כן, הקשר שבין תכונות גבריות ונשיות ובין התאמה לספרות השונות טומן בחובו גם את ההיררכיה הקיימת בין תכונות וספרות נשיות וגבריות, או במילים אחרות – בין נשים וגברים.

כניסתן של נשים לספרה הציבורית ללא דחייה של ההשקפה התרבותית המבחינה בין העולם הגברי לעולם הנשי יוצרת מצב שבו נשים, בעיני החברה ולעתים בעיני עצמן, נחשבות לפולשות לספרה שהן אינן שייכות לה, וכזאת שאין בידן את הגישות הנכונות והמשאבים הנחוצים על מנת לתפקד בה ביעילות. על אף כניסתן של נשים

לפעילות הכלכלית והפוליטית, עדיין מצופה מהן להמשיך לדאוג למטלות הבית ולילדים. מניחים שיש להן העדפה, בראש ובראשונה, לתפקידיהן בתוך המשפחה, ובעת מתח בין צורכי המשפחה לדרישות המשרה הציבורית, הן תמיד יתנו קדימות למשפחה. ברוח המוסכמות הללו מעוצבים דימויי התפקידים של שני המגדרים בחברה, ובמידה רבה גם זהויותיהן המיניות. לא די שהתפיסות הללו מקבעות את העדפותיהם של גברים ונשים, הן גם מחבלות בסיכויי הנשים להתקדם במקום העבודה או בפוליטיקה, ופוגעות ביכולתן להסתדר בשוק העבודה ובפוליטיקה (יזרעאלי ושות', 1999; Herzog, 1999a).

בכל החברות המערביות ישנה חלוקה ממוגדרת של התפקידים ולספרה הציבורית ניתנת קדימות על פני הספרה הפרטית-ביתית, אבל בישראל ניתנת לתעודף הזה הצדקה נוספת: שיקולים ביטחוניים. אלה מייצרים דפוסי חשיבה המניחים שיש לתת קדימות לאנשי הצבא ולדעותיהם בחברה האזרחית והפוליטית. הדגש על ביטחון ומיליטריזם נהיה יתר מרכזית בתרבות הפוליטית הישראלית (אלחאג' ובן-אליעזר, 2003). הצבא אינו רק הארגון בעל חלוקת העבודה הממוגדרת הבוטה ביותר – הוא גם מייצר תרבות גברית החורגת מעבר לגבולות הארגון עצמו (Enloe, 1988; Sasson-Peri, 2003). השליטה הממושכת בשטחים מספקת חממה להמשך המיליטריזציה של המדינה והחברה בישראל, המתבטאת במעורבות הצבא בחיים הפוליטיים (Levy, 2006). ואף מעבר לכך, ההיבט המשמעותי ביותר הוא בעיצוב דפוסי החשיבה על בסיס החשיבה הצבאית, שכן אלה מחלחלים לכל אתרי החברה והופכים לחלק בלתי נפרד בריבוד החברתי בישראל (Kimmerling, 1993).

עליונותה של החשיבה הביטחונית אינה מחזקת רק את החשיבה הגברית – היא מחזקת גם את המבנה הפטריארכאלי של המדינה. היא כרוכה בשכפול חלוקת התפקידים המסורתית: הצבא והמיליטריזם מגדירים את תפקידיו הגבריים ואת זהותו הגברית של הגבר היהודי, וגם מקנים לגיטימציה למעמד המועדף שניתן לגברים, ואילו הבית והביתיות הינם מנת חלקן של הנשים. תפיסה זו ממקמת נשים כשוליות בשוק העבודה ובפוליטיקה. יתר על כן, בישראל קיימת מגמה הפוכה מזו המתקיימת בעולם המערבי: בו בזמן שברוב מדינות המערב חשיבות המשפחה מתמעטת, מעמד המשפחה בחברה הישראלית (הן היהודית הן הערבית) עדיין מרכזי ביותר (Fogiel-Bijaoui, 2002). החברה הישראלית שמה דגש תרבותי על המשפחה וערכי משפחה. משפחות ישראליות, אפילו החילוניות שבהן, לרוב גדולות יותר מהמשפחה האמריקאית הממוצעת, שיעורי הגירושין נמוכים יותר, רשת קשרי הדם רחבה יותר ורבים מההסדרים התרבותיים והחוקיים מתייחסים למשפחה כמובנת מאליה. מצד אחד, מרכזיות המשפחה זיכתה נשים בישראל בהישגים רבים שפמיניסטיות במדינות מערביות אחרות עדיין נאבקות להשיג, דוגמת חופשת לידה בתשלום ומענק לידה, האיסור החוקי על פיטוריה של אישה שילדה והבטחת זמינות מקום עבודתה בעת

חזרתה מחופשת הלידה.⁴ מצד אחר, הישגים אלה דווקא הטילו בפני הנשים מכשולים, בייחוד בשוק העבודה הנוכחי, שהולך ונהיה מופרט יותר, שכן מעסיקים מעדיפים לא להעסיק נשים בגיל ההיריון. כיום, יותר מתמיד, מצופה מנשים להיכנס לשוק העבודה, אבל הן מוצאות את עצמן עומדות בפני תפקידים סותרים ונאלצות לעשות מאמצים בלתי נלאים על מנת לגשר על הפער בין הציפייה שיחלקו את נטל פרנסת המשפחה ובה בעת יגשימו את תפקידיהן המשפחתיים-ביתיים.

התפיסה הממוגדרת המבדילה בין תפקידי הגברים לתפקידי הנשים מועצמת לנוכח האיום הביטחוני. מצופה מהאישה שתתמוך בגבר המשרת בצבא בעודה ממלאת את תפקידיה בבית, ציפייה המתקיימת הן כאשר מדובר בבעלה העושה מילואים הן כאשר מדובר בבנה בעת שירות החובה שלו או במילואים. תפקידי האימהות נמתחים לפרקי זמן ארוכים יותר כאשר ישנם שלושה ילדים בבית בממוצע,⁵ יתר על כן, קיים בישראל לחץ חברתי אדיר ביחס לפריון הנשים. השיח הדמוגרפי גייס את נושא הפריון לשם שימור אופייה היהודי של המדינה עם רוב דמוגרפי יהודי (Portugese, 1998). כבר בשנות החמישים המוקדמות, נתפס שיעור הפריון הגבוה בקרב ערבים כאיום דמוגרפי על הרוב היהודי במדינה (מלמד, 2002). עם זאת, "האיום הדמוגרפי" הפך לאובססיה בקרב מנהיגי ישראל רק לאחר שהמדינה כבשה את הגדה המערבית ורצועת עזה ובכך הגדילה את מספר הפלסטינים החיים תחת שליטה ישראלית (זוריק, 2008; Masalha, 2000; Sofer, 2002).⁶ נשים נהיו השליחות הלאומיות למען המשימה הלאומית של לחימה באיום הדמוגרפי. השפעה זו ניכרת בעיקר בקרב הציבור הדתי-לאומי בהתנחלויות הגדה המערבית, שם עולה שיעור הנשים המשכילות שהינן אימהות לשישה ילדים ומעלה. במקרה זה מתלכדות העמדות הדתיות והאידיאולוגיות, ובכך נשים אלה נבדלות מנשים דתיות-לאומיות בתוך תחומי "הקו הירוק" (Herzog, 2006: 253-254). ישראל, באמצעות שירותי הרפואה הלאומיים שלה, היא המדינה המשקיעה את הסכומים הגדולים ביותר בטכנולוגיית פריון; מספר טיפולי הפריון המוקצבים לאישה כמעט אינו מוגבל, גיל האישה אינו מוגבל ואין כל דרישה שתהיה במסגרת משפחתית נורמטיבית (גולדין, 2008).⁷ מספר רב של ילדים מגביר את תלות האישה

4 על אף קיומו של החוק, אכיפתו חלקית. יתר על כן, ישנם יותר ויותר מקרים שבהם נשים אינן מועסקות אם חושש המעסיק שהן עשויות להיכנס להיריון ולצאת לחופשת לידה.

5 ממוצע הילדים במשפחה הישראלית עומד על שלושה זה זמן רב, עם עליות וירידות קלות לאורך השנים. לפירוט, ראו את המסמך "דפוסי פריון בישראל בשנת 2006" של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, שעל פיו שיעור הפריון הוא 2.9 (<http://www.cbs.gov.il/www/>) (hodaot2007n/01_07_215b.doc).

6 יש לציין ששיח האיום הדמוגרפי מכונן גם לסוגיות אחרות, דוגמת הממד היהודי העדתי (מלמד, 2002) והממד הדמוקרטי. הממד הדמוקרטי מתייחס להתעצמות הדמוגרפית הן של הפלסטינים הן של החרדים. עם זאת, רחם האישה מגויס לכל אחת מהסוגיות המונעות באמצעות שיח זה.

7 נשים רווקות, זוגות חד-מיניים וזוגות שאינם נשואים זכאים לטיפול פריון.

בגבר, מנציח את חלוקת התפקידים המסורתית על פיה האישה אחראית לגידול הילדים, והוא מעמיס נטל נוסף על נשים העובדות מחוץ לבית. על אף ההשקעה הגדולה בקידום הפריזון, המדינה מקציבה מעט משאבים לסיוע מוסדי שנועד לאפשר ילודה במשפחות שבהן שני ההורים עובדים מחוץ לבית, דוגמת מעונות-יום, יום לימודים ארוך או החזרי מס למשפחות שמעסיקות שמרטפים.

ביטחון אישי ואנושי – הגדרה מחודשת של פרדיגמת הביטחון

כנגד פרדיגמת הביטחון הלאומי כהגנה על גבולות המדינה, מתפתחת פרדיגמה חלופית המציבה בני אדם בלב השיח. פרדיגמת הביטחון הזו מעבירה את הזרקור לאי-ביטחון אישי וחברתי, עוני ואבטלה, פשיעה, איכות הסביבה, אי-שוויון כלכלי, מגדרי ולאומי, אי-מתן זכויות לנטולי אזרחות ועוד (Hamber et al., 2006). כל אלה הם גורמים מיידיים התורמים לחוסר הביטחון הקיצוני שחווים חלקים באוכלוסייה, כאשר נשים הן הפגיעות שבהם. לא רק שקיימת הבחנה בין החברתי ובין הפוליטי אלא שקיימת התעלמות מהממד האנושי שמאחורי הקונפליקט – כל זאת בעידן של ניאוליברליזם בו חלה שחיקה בתפקידה של המדינה ובמחויבותה החברתית כלפי קבוצות מוחלשות. איש אינו טוען שאין זו זכותה של ישראל לחיות בביטחון מפני מלחמות ופעולות טרור, אבל ממשלות ישראל והצבא ניצלו את הפחד מכל אלה על מנת להציב את סוגיית הביטחון בחזית ולהשתיק את הדיון הציבורי סביב המוסריות, הלגיטימיות והכדאיות של הכיבוש והשליטה בשטחים. המחיר הכלכלי והחברתי שמשלמים אזרחי ישראל על תחזוקת מערכת הביטחון הוא אדיר, ולמרות זאת, חלה ירידה הדרגתית בביטחונם האישי של האזרחים החיים בתחומי "הקו הירוק".

הכיבוש הממושך מחייב השקעה של משאבים כלכליים נרחבים. אמנם העלויות והמורדות בכלכלה הישראלית אינן תוצר של הסכסוך הישראלי-פלסטיני בלבד, אבל אין ספק שהכלכלה מושפעת מהתפוכות הביטחוניות וההשקעה בבנייה בהתנחלויות (או בפנינין מאוחר יותר), בסלילת כבישי גישה להתנחלויות הללו, במכשול ההפרדה, בתחזוקת המחסומים ובשליטה בשטחים הכבושים (Hever, 2005). סבירסקי (2008) הציע לאמוד את הנטל הכלכלי-ביטחוני ביחס לעלויות החברתיות ארוכות-הטווח וקצרות-הטווח – למשל, ביחס להשקעה בחינוך, בבריאות, בביטוח הלאומי ובמניעת האי-שוויון. לשחיקת ההשקעה החברתית השפעה כפולה: היא פוגעת בביטחון הקיומי ובאיכות החיים של פרטים ומשפיעה גם על הסולידריות החברתית.

ועדת החקירה הפרלמנטרית לנושא הפערים החברתיים בישראל, שבחנה את הפערים בשנים 1982–2002⁸, מצאה שחלה עלייה באי-שוויון ברוב האינדקסאטורים

8 ראו את דו"ח הוועדה המלא כאן: <http://knesset.gov.il/mmm/doc.asp?doc=m00416&type=pdf>, נצפה ב-20 ביולי 2008.

ועלייה במספר העניים בפקטור של 2.5-2.7. הממצאים אושרו בדו"ח השנתי על עוני ופערי שכר, שפרסם המוסד לביטוח לאומי ב-2006 והצביע על מגמה מתמשכת של עלייה בשיעור העוני בקרב ילדים והתרחבות הפער בין השכר הממוצע של משפחה הממוקמת מתחת לקו העוני לשכרה של משפחה הממוקמת מעליו (Endblad and Cohen, 2006). בה בעת, מחקרים מצביעים כי ישנה פמיניזציה של העוני (Stier and Lewin, 2002), כלומר נשים משלמות את המחיר הכבד ביותר על האי-שוויון הגובר. גוטוויין (2004) מקיש קשר בין השחיקה של כל היבטי מדינת הרווחה ובין הכיבוש. הוא מניח שההפרטה והכיבוש הינם רכיבים משלימים במדיניות ימנית. רוב ממשלות ישראל בעשורים האחרונים קידמו את הפרטת מדינת הרווחה, אבל מדינת הרווחה האוניברסאלית שפורקה בישראל ממשיכה להתקיים על בסיס מגזרי בשטחים: הטבות היתר בתחומי הדיור, החינוך, הבריאות, המיסוי והתשתיות מעבר ל"קו הירוק" הפכו למנגנון פיצוי למעמדות הנמוכים המתגוררים שם על הנזק שנגרם בשל הפרטת השירותים החברתיים בישראל, ואלה הדברים שעודדו את תנועת ההגירה לשטחים ואת הנצחת הכיבוש. במקביל, נסיגת מדינת הרווחה בתוך תחומי "הקו הירוק" מזערה את חלקה של האוכלוסייה המוחלשת ופגעה בנשים יותר מכול.

לסכסוך המתמשך השפעה ניכרת על תחושת הביטחון האישי, במיוחד לנוכח מתקפות הטרור ופעולות האיבה. ב-1998, "נט"ל", מרכז הטרואומה הישראלי לקורבנות טרור ומלחמה, הוקם ברמה הלאומית על מנת לספק תמיכה למי שנפגעו במלחמות ישראל ובפעולות טרור, ובאירועים מלחיצים וטראומטיים אחרים המתרחשים נוכח הסכסוך הישראלי-ערבי. זומר ובלייך (2005) מדווחים שיותר מחצי מיליון ישראלים סובלים מהפרעה פוסט-טראומטית, שגורמת למצוקה נפשית ותפקוד לקוי. ניכר מממצאים אלה שאדם אינו חייב להיות מעורב במישרין באירוע טרור על מנת לחוות פוסט-טראומה. פגיעות טראומה משמען תשלום מחיר אישי כבד וכן גם מחיר קולקטיבי, על פי בלייך, יושב ראש ועדת ההיגוי של "נט"ל: "ההיצמדות לעמדה פסיכולוגית של מצור (תסמונת מצדה) ולתפיסת הקורבן המאויס, מקבעת את התודעה שלנו באופן סטריאוטיפי ומקשה עלינו את הגמישות הנדרשת על מנת ליזום, לאתר ולהגיב להזדמנויות של אופק אחר באזורינו. מודעות לתהליכים אלה הינה חיונית לצורך הדיאלוג בחברה הישראלית ולניווט דרכה במים הסוערים של המלחמות הקיומיות הנכפות עלינו".⁹ אעיר שבלייך מקשר בין ביטחון אישי לביטחון קולקטיבי. זומר ובלייך (2005) מראים שתחושת הפגיעות בפני טראומה גברה בקרב מהגרים מרוסיה, בקרב ערבים ישראלים ובקרב האוכלוסייה הפחות משכילה. הם מסיקים שההסבר לכך נובע מעצם הדבר שברשותן של קבוצות מוחלשות או מוכפפות יש משאבים מוגבלים להתמודד עם איומים אישיים נגדם ביחס למשאבים המוקצים

9 <http://www.natal.org.il/?CategoryID=392>, נצפה ב-10 בספטמבר 2008.

לתחומים אחרים. משמע שהפער בין הקבוצות החזקות והמוחלשות אינו מוגבל לפערי הכנסה, אלא מתגלם גם במצוקתם ובעמידותם הרגשית. יתר על כן, החוקרים טוענים ששיעור הנשים מבין הסובלים מתסמונת פוסט-טראומתית גדול משיעור הגברים.

השפעות הסכסוך המתמשך על נשים

סכסוכים אלימים משפיעים על חייהם של אנשים משני המגדרים, אך הם משפיעים באופן ניכר יותר על נשים. תנועת הנשים בוועידה הבין-לאומית הרביעית לנשים בבייג'ין (1995) שמה על סדר יומה את סוגיית ההשפעה השלילית של סכסוכים אלימים על חייהן של נשים. בשנים האחרונות, יותר ויותר תנועות נשים בישראל פועלות למגדור השיח על הסכסוך הישראלי-פלסטיני ומפנות את תשומת לב הציבור להשפעת הסכסוך האלים על קבוצות נשים ממעמדות שונים ועל קבוצות אתניות ולאומיות שונות. אחד הארגונים בחזית המאמץ להראות את הקשר הקיים בין ביטחון לאומי לביטחון אישי הוא "אישה לאישה", מרכז פמיניסטי בחיפה שבו נשים יהודיות וערביות (פלסטיניות אזרחיות ישראל) פועלות יחד. במסגרת פועלו בוצעו כמה מחקרים שהתייחסו לנשים פלסטיניות בישראל ובשטחים (זק"ש, סער ואהרונ, 2005).

מחקרים ברחבי העולם מלמדים שמצבם של נשים מחמיר במיוחד בתקופות של אלימות פוליטית גוברת. בנסיבות שכאלה, המצב הכלכלי מידרדר באופן כללי ובקרב נשים במיוחד, וההידרדרות הולכת יד ביד עם עלייה בשיעור האלימות המינית. זק"ש ושותפותיה (2005) בוחנות את התפיסה הממוגדרת לעיל בהקשר של הכיבוש במאמרו שכותרתו "עדות אילמת". במחקר שערכו בשנים 2004-2005 השתתפו 522 אזרחיות ישראליות, יהודיות ופלסטיניות, ובהן קבוצה קטנה של נשים מהתנחלויות בגדה המערבית. המחקר בחן את החשיפה לאלימות פוליטית, במהלך תקופת פיגועי הטרור ופעולות התגמול עליהן, ואת השפעתה על נשים, את הקשר בין חשיפת הנשים לאלימות פוליטית ובין אלימות בעלת אופי ממוגדר, וכן את השפעת הקונפליקט על מצבן הכלכלי של הנשים, על בריאותן, רווחתן ובקשות העזרה והסיוע שהגישו. מחקרן מתמקד ברגעי שיא באלימות, אבל ממצאיו משמשים זכוכית מגדלת לבחינת הקשר שבין חשיפה לאלימות ומעמד האישה ופגיעותה.

מחקרים מראים גם כי בעתות מיתון כלכלי, נשים סובלות יותר. מיתונים כלכליים משפיעים במיוחד על נשים מכמה סיבות: הן רוב בקרב עניי ישראל (שטייר ולוין, 2000; Stier and Lewin, 2002), הכנסתן נמוכה יותר, שיעור האבטלה בקרבן גבוה יותר ומחויבותן כאימהות מקשה עליהן להשתלב בשוק העבודה. נשים עומדות בראש רוב המשפחות החד-הוריות ולעתים קרובות הן נזקקות יותר לעזרתן של שירותי הרווחה ולקצבאות הביטוח הלאומי. חולשתן הכלכלית מעצימה את תלותן בגברים

ובמוסדות. צמצום הסיוע מהמוסד לביטוח לאומי בשל קדימות הביטחון פוגע בנשים יותר משהוא פוגע בקבוצות מוחלשות אחרות.

עוני מגביר את החשיפה לאלימות פוליטית. לעניים יש פחות יכולת "לרכוש" ביטחון. לדוגמה, אין ברשותם מכוניות פרטיות ולכן הם פגיעים יותר בעת פיגועים בתחבורה ציבורית; הם גרים בתנאי דיור ירודים ולכן יש להם פחות גישה לחללים מוגנים בעת מתקפת טילים. זאת ועוד, הם חשופים יותר לשכול שכן לגברים מקבוצות שוליות ייצוג יתר בקרב הנפגעים וההרוגים. אזורים מוכי עוני דוגמת שדרות וקריית שמונה סובלים מרמות טרור גבוהות יותר מאזורים מבוססים (זק"ש ושות', 2005, 13-14).

במקביל לירידה בביטחון האישי כתולדה ישירה של הסכסוך הישראלי-פלסטיני, חלה עלייה במספר הדיווחים על אלימות בתוך המשפחה. כאשר אנשים עוברים מהשירות הצבאי לחיים האזרחיים קיימת הסכנה שישכפלו את האלימות כנגד הנשים בבית (שם, עמ' 16). בשנים 2000-2003 חלה עלייה של 57% במספר הבקשות לצווי הרחקה בשל אלימות בתוך המשפחה. ב-2003 מספר כתבי האישום שהוגשו נגד גברים שנחשדו בתקיפת בת-זוגם גדל בפקטור של 2.3 ביחס ל-1999. עלייה זו חופפת לתקופת שיא האלימות של האינתיפאדה השנייה.

אי-אפשר להפריד בין החיים בצל הסכסוך המתמשך ובין אלימות מגדרית ומינית. במהלך שנות האינתיפאדה השנייה, חלה עלייה במספר המבקשים מהרשויות מידע, סיוע נפשי וייעוץ משפטי הקשורים לניצול מיני ונפשי (שם, עמ' 19).

מפרוץ האינתיפאדה השנייה בספטמבר 2000 ועד 2004, 38 נשים נרצחו בנשק קל על ידי בני-זוג; ב-18 מהמקרים הללו היה לרוצחים רישיון לכלי הרצח, ובכללם נשק משטרתי או צבאי או נשק בבעלותם של בני-זוג או חברי משפחה שהיו מועסקים כמאבטחים! בסוף שנת 2003, היו 340,000 כלי נשק מורשים בידי חברות ביטחון. מספר הבקשות לרישיונות נשק הוכפל בשנים 2001-2002. כ-75% מהמאבטחים מגיעים משכבות חברתיות מוחלשות, והם מועסקים בתנאי עבודה גרועים – גורמים המשפיעים על התנהגות אלימה. הגברת תחושת הביטחון במרחב הציבורי (שליטה יעילה בשטחים) מגבירה את תחושת האי-ביטחון במרחב הפרטי. החלשת הביטחון במרחב הציבורי קשורה לשירות המילואים הצבאי, שגובה מחיר כלכלי ואישי, שכן הוא מביא את האלימות הממוסדת מהשטחים אל תוך הבית (רוב הנשים שנרצחו נהרגו בידי גברים שברשותם היה נשק מורשה). באופן פרדוקסאלי, אבטחת המרחב הציבורי פוגעת בביטחונם האישי של האזרחים (אצבע קלה על ההדק במריבות אזרחיות), אבל פגיעה זו נוגעת בעיקר לנשים (שם, עמ' 20-21). הנתונים לעיל ממחישים שלא ניתן להפריד את תפיסת הביטחון הלאומי מהביטחון האישי, שכן קיים קשר בין אלימות פוליטית, אלימות חברתית ומגדר.

סיכום: מגדור השיח על הכיבוש – מבט חדש על החברה הישראלית

הכיבוש ותוצאותיו אינם ניטרליים מבחינה מגדרית. הסכסוך הממושך משכפל את חלוקת התפקידים המגדרית ואת ההיררכיה המגדרית. הוא מנתב גברים ומשאבים לשימור הכיבוש ומדגיש את תפקידיהן הביתיים של הנשים. ההעדפה המסורתית לספרה הציבורית כספרת הגברים מונצחת, ובכך מעלה את מעמד הגברים ויוקרתם כמגני המשפחה והאומה ומחזקת את השיח הגברי וערכיו. אמנם הגברים בישראל חשופים יותר לעימות הצבאי ולטרור, אבל נשים משלמות מחיר גבוה במיוחד נוכח תפקידן החברתי: הראגה והאחריות לתפקוד המשפחה היומיומי, כאשר הגברים, בניהן ובני-זוגן, משרתים בצבא הקבע או במילואים. האחריות לטיפול בילדים ובהורים מזדקנים נופלת על הנשים, ובכללה התמודדות עם רגשות תוך כדי מתן תמיכה בחיי היומיום ובנפגעי טראומה. הממצאים מעידים שהלחצים בחייהם של הגברים משפיעים על נשים ופוגעים בהן בדמות אלימות בתוך המשפחה, שעלולה להוביל לרצח. הנזק הנגרם לנשים אינו אחיד: לנשים מקבוצות מוחלשות (נשים עניות, נשים מהפרפריה ונשים ערביות) סיכוי גבוה יותר להיפגע מאשר לנשים מהשכבות המבוססות יותר. על כן, הכיבוש המתמשך נהיה מנגנון חברתי המעצים את ההבחנה המגדרית והאפליה המגדרית.

הניתוח מראה כיצד מרכזיות השיח הביטחוני מערפלת את היעדר הביטחון המגדרי. "חוסן וביטחון למי?" שואל נייר עמדה מאת ארגון "אשה לאשה" וקואליציית נשים לשלום (נגר, 2006). הוא מסביר ש"אלימות על רקע מגדרי היא אלימות כלפי נשים בשל היותנו נשים (בכלל זה אלימות שאינה באה לידי ביטוי באופן מיני). בפועל הזכות להגנה מגדרית אינה מוכרת ואינה מעוגנת לא בנורמות חברתיות ולא בחוק" (שם, עמ' 7). באופן מסורתי, מצופה שהגברים יהיו אחראיים לביטחון הנשים ולרווחתן הכללית. אבל ההגדרה הצרה הזו מנציחה את תלות הנשים בגברים וגם מונעת את ניסוחה של מדיניות רשמית להבטחת ביטחון מגדרי לנשים כנשים. קיומם של זנות, פורנוגרפיה וסחר בנשים הוא דוגמה נוספת לאי-ביטחון של נשים שלא נעשה ניסיון להתמודד איתו. הגם שסוגי האלימות המינית הללו אינם בהכרח פועל יוצא של הכיבוש, ההתעלמות מהם נובעת מהתפיסה הרווחת המגדירה ביטחון לאומי כמושג המוגבל להגנה מאיומים חיצוניים והיא מוציאה מסדר היום את הביטחון האישי על היבטיו המגדריים. משמעותה בפועל של הגדרה כה צרה לביטחון היא שהמדינה נסוגה מאחריותה לביטחונן של נשים מקבוצות שונות, ובכך שוללת את זכותן הבסיסית של נשים ליהנות מביטחון אישי ואנושי. לא יהיה נכון לייחס את המצב הזה לנשים בלבד. היעדר החקיקה הנחוצה ואי-אכיפת החוקים הקיימים העוסקים בביטחונם של אזרחים בכלל ושל נשים בפרט מהווים יחד מכה קשה לדמוקרטיה. ניתוחן של סוגיות ביטחוניות במושגים של איום חיצוני מתעלם מהשפעות הכיבוש על החברה. יתר על

כן, מרכזיותו של השיח הביטחוני הזה נוטה להשתיק את השיח בדבר הקשר שבין הכיבוש והיעדר הביטחון האישי. הניתוח המגדרי שובר את השתיקה הזאת וקורא תיגר על מנגנוני ההשתקה. הוא מציע המשגה מחדש של ביטחון אנושי, ומאפשר גם להפנות את תשומת הלב לחברה האזרחית ולארגוני הנשים העמלים לשנות תפיסת עולם זו ולהציע סדר יום חברתי נורמטיבי שמקדם שלום, מנסה להתגבר על הפרות זכויות אדם (ובכללן זכויות נשים) ומקדם פעילות למען שלום, דו־קיום והכרה הדדית.

רשימת מקורות

- אלחאג', מאג'ד ואורי בן-אליעזר (עורכים). (2003). בשם הביטחון: סוציולוגיה של שלום ומלחמה בישראל בעידן משתנה. חיפה: הוצאת הספרים של אוניברסיטת חיפה והוצאת פרדס.
- בלייך, אבי (2003). "החברה הישראלית בצבת הטרור", עיתון נט"ל, 5. <http://www.natal.org.il/?CategoryID=305&ArticleID=225>
- בר-טל, דניאל, עירן הלפרין, קרן שרביט, נמרוד רוזלר ועמירם רביב (2008). "כיבוש מתמשך: היבטים פסיכולוגיים-חברתיים של חברה כובשת". סוציולוגיה ישראלית, ט (2), עמ' 357-386.
- ברקוביץ', ניצה (1999). "אשת חיל מי ימצא?" נשים ואזרחות בישראל. סוציולוגיה ישראלית, ב (1), עמ' 277-317.
- גולדין, סיגל (2008). "טכנולוגיות של אושר", בתוך: יוסי יונה ואדריאנה קמפ (עורכים). פערי אזרחות: הגירה, פריון וזהות בישראל. עמ' 167-206. תל-אביב וירושלים: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד.
- גוטוויין, דני (2004). "הערות על היסודות המעמדיים של הכיבוש". תיאוריה ובקורת, 24, עמ' 203-211.
- זומר, אלי ואבי בלייך (עורכים). (2005). בריאות הנפש בצל הטרור: הניסיון הישראלי. תל-אביב: הוצאת רמות – אוניברסיטת תל-אביב.
- זורייק, אליה (2008). "הערות על השיח הדמוגרפי בישראל". בתוך: יוסי יונה ואדריאנה קמפ (עורכים). פערי אזרחות: הגירה, פריון, וזהות בישראל. עמ' 39-55. ירושלים ותל-אביב: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד.
- זק"ש, דליה, עמליה סער, ושרי אהרוני (2005). עדות אילמת: נשים בסכסוך הישראלי-פלסטיני. חיפה: אשה לאשה והוצאת פרדס.
- יזרעאלי, דפנה, אריאלה פרידמן, הנרייט דהאן-כלב, חנה הרצוג, מנאר חסן, חנה נווה וסילביה פוגל-ביז'אוי (1999). מין מיגדר פוליטיקה. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד – קו אדום.
- לומסקי-פדר, עדנה (1998). כאילו לא הייתה מלחמה: סיפורי חיים של גברים ישראלים. ירושלים: ספריית אשכולות, הוצאת מאגנס.
- מלמד, שהם (2002). "האיום הדמוגרפי הכפול: מגדר, אתניות, לאומיות והפוליטיקה של הפריון בשנות החמישים בישראל". עבודה לשם קבלת תואר שני של אוניברסיטת תל-אביב.
- נגר, נעמה (2006). נייר עמדה: חוסן וביטחון למי? קואליציית נשים לשלום ואשה לאשה.
- סבירסקי, שלמה (2008). מחיר הכיבוש. תל-אביב: מרכז אדוה.

פייגה, מיכאל (2002). שתי מפות לגדה: גוש אמונים, שלום עכשיו ועיצוב המרחב בישראל. ירושלים: מאגנס.

קימלינג, ברוך (1993). "מיליטריזם בחברה הישראלית". תיאוריה וביקורת, 4, עמ' 123-140.

קמיר, אורית (2007). כבוד אדם וחיה: פמיניזם ישראלי, משפטי וחברתי. ירושלים: כרמל.

רבינוביץ', דני וח'אולה אבו בקר (2002). הדור הזקוף. ירושלים: כתר.

רם, אורי (2006). הזמן של ה'פוסט': לאומיות והפוליטיקה של הידע בישראל. תל-אביב: רסלינג.

שטייר, חיה ועליזה לוין (2000). נשים עניות בישראל. תל-אביב: שדולת הנשים בישראל.

שנהב, יהודה (2008). "הסוציולוגים והכיבוש". סוציולוגיה ישראלית, ט (2), עמ' 263-270.

---- (2010). במלכודת הקו הירוק – מסה פוליטית יהודית. תל-אביב: עם עובד.

- Arian, Asher. (1995). *Security Threatened: Surveying Israeli Opinion on Peace and War*. Cambridge and Tel Aviv: Jaffee Center for Strategic Studies, Tel Aviv University and Cambridge University Press.
- Bar-Tal, Danniell, Dan Jacobson and Aharon Klieman (Eds.). (1998). *Security Concerns: Insights from the Israeli experience*. Stamford, CT: JAI.
- Ben-Eliezer, Uri. (1995). A nation-in-arms: State, nation, and militarism in Israel's first years. *Comparative Studies in Society and History*, 32, Pp. 264-285.
- Bourdieu, Pierre. (1993). *Sociology in Question*. London ; Thousand Oaks, Calif.: Sage.
- Bucaille, Laetitia. (2004). *Growing Up Palestinian: Israeli Occupation and the Intifada Generation*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Corsten, Michael. (1999). The time of generation. *Time & Society*, 8, Pp. 249-272.
- Endblad, Miri., & Elul Cohen, Rafaela. (2006). Poverty dimensions and income gap 2006 - main findings. Edited by National Social Security. <http://www.btl.gov.il/SiteCollectionDocuments/btl/Publications/DochHaOni/oni-2006.pdf>: accessed September 10, 2009.
- Enloe, Cynthia. (1988). *Does Khaki Become You? The Militarization of Women's Lives*. London: Pandora/HarperCollins.

- Fogiel-Bijaoui, Sylvie. (2002). Femilism, postmodernity and the state: The case of Israel. *The Journal of Israeli History*, 21, Pp. 38-62.
- Gamson, William A., and Hanna Herzog. (1999). Living with contradictions: The taken-for-granted in Israeli political discourse. *Political Psychology*, 20, Pp. 247-266.
- Hamber, Brandon, Paddy Hillyard, Amy Maguire, Monica McWilliams, Gillian Robinson, David Russell, & Margaret S Ward. (2006). Discourses in transition: Re-imagining women's security. *International Relations*, 20, Pp. 487-502.
- Helman, Sara. (1999). Redefining obligations, creating rights: Conscientious objection and redefinition of citizenship in Israel. *Citizenship Studies*, 3, Pp. 45-70.
- Helman, Sara, & Tamar Rapoport. (1997). Women in black: Challenging Israel's gender and socio-political orders. *British Journal of Sociology*, 48, Pp. 682-700.
- Herzog, Hanna. (1999a). *Gendering Politics - Women in Israel*. Ann Arbor: The University of Michigan Press.
- (1999b). Women's status in the shadow of security. In: Daniel Bar-Tal, Dan Jacobson and Aharon Klieman. (Eds.) *Security Concerns: Insights from the Israeli Experience.*, Pp. 329-346. Stamford, Connecticut and London, England: JAI Press Inc.
- (2005). From gender to genders: Feminists read women's locations in Israeli society. *Israel Studies Forum: An Interdisciplinary Journal*, 20, Pp. 69-94.
- (2006). Trisection of forces: Gender, religion and the state – The case of state-run religious schools in Israel. *British Journal of Sociology*, 57, Pp. 241-262.
- (2007). Mixed cities as a place of choice: The Palestinian women's perspective. In: Daniel Monterescu and Dan Rabinowitz (Eds.). *Mixed Towns, Trapped Communities: Historical Narratives, Spatial Dynamics, Gender Relations and Cultural Encounters in Ethnically Mixed Towns in Israel/Palestine*. Pp. 243-257. Hampshire, England and Burlington, USA: Ashgate.
- (2008). Re/visioning the women's movement in Israel. *Citizenship Studies*, 12 Pp. 265-282.

- (2009). Imagine communities: state, religion and gender in Jewish settlements. in: Hanna Herzog and Ann Braude. (Eds.). *Gendering Religion and Politics: Untangling Modernities*. Pp. 51-73. New York: Plagrave Mcmillan.
- Herzog, Hanna, and Ronen Shamir. (1994). Negotiated society? Media discourse on Israeli Jewish/Arab relations. *Israel Social Science Research*, 9, Pp. 55-88.
- Hever, Shir. (2005). *The Settlements - Economic Cost to Israel*. The Alternative Information Center.
- Huysmans, Jef. (2002). Defining social constructivism in security studies: The normative dilemma of writing security. *Alternatives*, 27, Pp. 41-62.
- Jacobson, Dan, & Bar-Tal, Daniel. (1995). Structure of security beliefs among Israeli students. *Political Psychology*, 16, Pp. 567-590.
- Kimmerling, Baruch. (1993). Patterns of militarism in Israel. *Archives of European Sociology*, 34, Pp. 196-223.
- Lomsky-Feder, Edna and Eyal Ben-Ari (Eds.). (1999). *The Military and Militarism in Israeli Society*. Albany: State University of New York.
- Mannheim, Karl. (1952). The problem of generations. in: *Essays on the Sociology of Knowledge*. P. Kecskemeti (Ed.), Pp. 276-320. London: Routledge & Kegan Paul.
- Masalha, Nur. (2000). *Imperial Israel and the Palestinians: The Politics of Expansion*. Sterling, VA: Pluto Press.
- Mayer, Tamar (Ed.). (1994). *Women and the Israeli Occupation - The Politics of Change*. London, New York: Routledge.
- Motzafi-Haller, Pnina. (2000). Reading Arab feminist discourses: A postcolonial challenge to Israeli feminism. *Hagar: International Social Science Review*, 1, Pp. 63-89.
- (2001). Scholarship, identity, and power: Mizrahi women in Israel. *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 26, Pp. 697-734.
- Pateman, Carole. (1989). Feminist critiques of the public/ private dichotomy. In: *The Disorder of Women: Democracy, Feminism and Political Theory*, Pp. 118-140. Cambridge: Polity Press.
- Peri, Yoram. (2006). *Generals in the Cabinet Room: How the Military Shapes Israeli Policy*. Washington D.C.: United States Institute of Peace Press.
- Portugese, Jacqueline. (1998). *Fertility Policy in Israel: The Politics of*

- Religion, Gender, and Nation*. Westport, Connecticut, London: Praeger Publishers.
- Sasson-Levy, Orna. (2003). Feminism and military gender practices: Israeli women soldiers in “masculine” roles. *The Sociological Inquiry*, 73, Pp. 440-465.
- Shalev, Aryeh. (1991). *The Intifada : Causes and Effects*. Jerusalem, Israel, Boulder, Colo.: Jerusalem Post ; Westview Press.
- Smootha, Sammy. (1992). *Arabs and Jews in Israel: Conflicting and Shared Attitudes in Divided Society*. Boulder: Westview.
- Sofer, Arnon. (2002). Demographic in the Israeli-Palestinian dispute. Special policy forum. Report no. 370 (March). The Washington Institute for Near East Policy.
- Stier, Haya, and Alisa Lewin. (2002). Does women’s employment reduce poverty? Evidence from Israel. *Work, Employment and Society*, 16, Pp. 211-230.
- Yuval-Davis, Nira. (1997). *Gender & Nation*. London: Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publication.

ההשפעות התרבותיות של הכיבוש

פנייה לאינטרס העצמי הנאור: השפעת הכיבוש על זכויות האדם בתוך ישראל

אדי קאופמן¹

מבוא

פרק זה עניינו השפעת הכיבוש בגדה המערבית, המכונה רשמית "יהודה ושומרון"², על המדיניות ועל גישות חברתיות בנושא זכויות אדם בישראל ועל התרבות הפוליטית המתקשרת לכך. השאלה המהותית היא: עד כמה פעולות הממשלה בשטחים שמחוץ לגבולות המדינה הרשמיים, משפיעות על זכויות אזרחיה בתחומי הקו הירוק ועל הזיקה העממית לשלטון החוק? במקרה של ישראל, אקדמאים רבים (Sprinzak, 1999; Eisenstadt, 1985) הצביעו כבר לפני זמן רב על ירידה בנאמנותם של אזרחי ישראל לחוקי המדינה, התפתחות שהודגשה גם בפרויקט אקדמי משותף שנערך מוקדם יותר (Kaufman, Abed, & Rothstein, 1993). ישראלים רבים, המדגישים דרך קבע את מצבם הייחודי – עם קטן, מבודד במרחב ומוקף בעמים עוינים, עם אוכלוסייה ילידית של מיעוט הנמצא בעימות גלוי עם הרוב היהודי – טוענים שאין להשתמש באמות מידה כלל-עולמיות לשיפוט התנהגותם הקולקטיבית, ולכל הפחות יש לתת לה מרחב תמרון. אבל הצעה זו אינה מעשית שכן סכסוכים מקומיים מבוססי זהות הם על פי רוב בין עמים וקבוצות שקיבלו, לפחות רשמית, זכויות אזרחיות שוות, גם אם לעתים בנסיבות של עוולות אובייקטיביות או סובייקטיביות שעלולות להגיע לכלל ביטויי אפליה קשים. למרות שלמיעוטים הללו לעתים יש לאומיות משותפת

- 1 ברצוני להודות לדניאל בר-טל על תרומתו הרבה בהכנות לפרק זה, וכן לסטודנט שלי לשעבר, ארג'ון סתהי, על עזרתו בעריכה, ולליזה קאופמן על תרומתה בהשבת התרגום.
- 2 מעניין לציין שכבוש חצי האי סיני ורצועת עזה מידי מצרים, וכיבוש דרום לבנון ורמת הגולן מידי סוריה לא הביאו לשינוי השם הרשמי של טריטוריות אלה, כפי שקרה עם כיבוש הגדה המערבית מירדן, הנקראת באופן רשמי בשם התנ"כי יהודה ושומרון.

עם הרוב, מאמצייהם להשיג ביטוי עצמי קולקטיבי עשויים ללבוש מאפיינים הדומים להגדרה עצמית, ובמקרים קיצוניים, לפרישה או להשגת אוטונומיה מוגבלת במסגרת המדינה. אך לא כך הדבר לגבי הפלסטינים בגדה המערבית וברצועת עזה. הם אינם אזרחי ישראל, ולא מתאפשר להם לממש את מלוא הזכויות שבדרך כלל מוענקות בדמוקרטיות ייצוגיות.

על מנת להתייחס למצב בגדה המערבית, יש להדגיש את אופיו הייחודי של הכיבוש ושל הפרות זכויות האדם בו. את המצב ברמת הגולן המסופחת (שטח סורי לשעבר) ניתן לסווג כמחלוקת גבול, ולא כמוקד של פגיעה בזכויות האדם. קרה בעבר שגבולות עברו שינויים עקב עימותים צבאיים, כמו שקרה לאחר הסכמי הפסקת האש ב-1949, שזכו להכרה עולמית. בעקבות ההסכמים, גדל שטחה של מדינת ישראל מ-55% ל-78% מכלל השטח בזמן המנדט הבריטי. רמת הגולן הכבושה הפכה גם היא ליעד להתנחלות יהודית, אבל לאוכלוסייה שנותרה בה (בעיקר כ-20,000 דרוזים) הוצעה בתחילה אזרחות השווה במעמדה לזו של כלל אזרחי ישראל. רבים מהם סירבו לקבלה, בין השאר מתוך חוסר רצון לשרת בצבא. כיום מעמדם הוא של תושבי קבע שלהוציא זכות הבחירה, הם נהנים מכל יתר הזכויות. משום כך, הקהילה הבין-לאומית אינה משמיעה טענות של ממש בעניין זה. באשר לרצועת עזה, נסיגתה המלאה של ישראל מהשטח ב-2005, לרבות ההתנחלויות, שינתה את הדגש הטריטוריאלי של הכיבוש. הסוגיות הבווערות כיום מוגבלות בעיקר לשיעורי האזרחים ההרוגים והנזק הפיזי, שלעתים מכונים "נזק היקפי", המאפיינים לחימה אסימטרית. סוגיות נוספות הן היקפן ואופיין של פעולות ענישה גורפות, עד כדי ענישה קולקטיבית. המרכיב ההומאני בענישות אלה, מעצם הגדרתן המצומצמת, מוטל בספק, והן באות ב"פעולות ענישה חכמות" נגד משטר החמאס השליט, במקום להתמקד במטרה בדרך פחות שערורייתית.

הכיבוש הצבאי המתמשך בגדה המערבית חושף דפוס ממשל שניתן לתארו כ"שליטה קולוניאלית". מאזן הכוחות המוטא מעורר אזרחים יהודים להקים התנחלויות נפרדות בשטחים הכבושים ולשלוט מכוחה של מדיניות, שנוהגת מוסר כפול מעצם הבדלי הגישה לזכויות אדם בין ערבים ליהודים. כתוצר משני של מדיניות זו, ישראל משמרת את סמכותה לחלק סמכויות ממשל מקומי לרשויות הפלסטיניות, בתחומים שבאחריותן של רשויות אזרחיות ורשויות מקומיות כמו פיתוח תשתיות ואספקת שירותים בתחומי בריאות, חינוך וסדר ציבורי. במקרה של מזרח ירושלים, ישראל הכריזה על סיפוחה באופן חד-צדדי. עם זאת, ובשונה מרמת הגולן, המדינה לא העניקה לחלק הארי של רבע מיליון תושביה הערבים זכויות אזרחיות מלאות, והגבילה אותם למעמד תושבות רעוע ביותר.

מטרתו העיקרית של הפרק היא לנתח כיצד השפעות הכיבוש וההפרות הנרחבות של זכויות הפלסטינים מחלחלות אל תוך ישראל עצמה. כרקע להנחה מרכזית זו, יתאר

הפרק את מצב זכויות האדם ששרר במדינה היהודית לפני 1967, ירון בהתפתחויות בנושא זכויות אדם בקהילה הבין-לאומית ויספק הצצה להפרתן בשטחים הכבושים.

לפני מלחמת ששת הימים ב-1967: עיצוב ערכיה של המדינה החדשה

הממד האוניברסאלי של זכויות אדם – יישומם על כל האנשים, ללא הבדל אתני או דתי – הוכפף פעמים רבות לעניינים פוליטיים בישראל, ולעתים אף זכה להתעלמות. פרדיגמת שוויון הזכויות הוכפפה במקור ל"היגיון המדינה" או לביטחון, ומעצם כך פגעה המדינה בסלקטיביות בזכויות האדם של המיעוט הערבי ב-18 שנות קיומה הראשונות: ביצעה גירוש, פרסמה צווי הגבלה שונים ובאופן כללי נקטה ביחס מפלה. אבל עם כיבושן של הגדה המערבית ורצועת עזה במלחמת ששת הימים ב-1967, חלה תפנית וכללי המשחק השתנו. ביותר משני-שלישים מההיסטוריה הישראלית נוכחת השליטה בשטחים הכבושים, כך שבפועל נהיה ההסדר הפוליטי הכללי, ולא החריגה ממנו. למרבה הצער, ישראל פוגעת בזכויות האדם בשטחים וכן כושלת בתפקידה לחנך דורות חדשים של ישראלים להעריך ערכים אוניברסאליים.

לידת הציונות במחצית השנייה של המאה ה-19 גילמה את מטרת האוטואמנציפציה לעם היהודי באדמת אבותיו, והבטיחה חברה יהודית מופתית. אף שתשתיות המדינה הדמוקרטיות פותחו עוד לפני הכרזת העצמאות, היא נבנתה מתוך הסתכלות פנימה, למען מתיישביה היהודים. מנקודת מבט זו, הציונות כתנועת השחרור הלאומית של העם היהודי לא נבדלה מקבוצות אחרות שביקשו הגדרה עצמית במדינת לאום בעלת גבולות מוכרים, אלא שהיא דחתה או הדחיקה את "השאלה הערבית" (ראו Shapira, 1987; Gorny, 1992). ב-1948, כאשר הוקמה מדינת ישראל, מגילת העצמאות הצהירה על מדינה יהודית המקנה בה בעת "שוויון זכויות חברתי ומדיני גמור לכל אזרחיה". המתח האינהרנטי בניסוח מהווה מאז מקור מתמשך למאבקים פנימיים. יהודים רבים מזהים את השלילה הערבית של נוסחת ה"דמוקרטיה ויהודית" עם סירוב להכיר באינטרס הלגיטימי של הרוב בחלק זה של המזרח התיכון. עם זאת, רבים בקהילה הערבית בישראל גורסים שהניסוח אינו תואם את רעיון שוויון הזכויות האישיות – "מדינת כל אזרחיה" – ובכך מנציח אפליה קבוצתית בד בבד עם שלילה של אוטונומיה אישית.

הפיכתם של הרוב הגדול של הפלסטינים לפליטים שנלוותה להקמתה של מדינת ישראל, נותרה סוגיה ממשית בזיכרון הקולקטיבי שלהם. באופן בלתי תלוי בגורמים האמיתיים לאקסודוס, אשר נידונים ללא הרף, ההכרזה לכל באי-עולם בדבר זכויות האדם קובעת כי "כל אדם זכאי לעזוב כל ארץ, לרבות ארצו ולחזור אל ארצו" (סעיף י"ג, חלק 2). על כן עולה השאלה: אם ליהודים הזכות לשוב למולדתם אחרי אלפיים שנה, האם לא נכון להקנות את אותה זכות גם לערבים שרוצים לממש את זכות השיבה

שלהם בעקבות מלחמה שהובסו בה לפני 62 שנה? לישראלים, אין זה עניין עקרוני אלא קיומי – העדיפות הראשונה והעליונה של ישראל היא הישרדות. ככל שהיענות לזכויות אדם מעלה את הסיכויים שהיהודים יוקפו באוכלוסייה ערבית גדלה, זכויות האדם מאבדות את יוקרתן ואת עדיפותן. אירועי 1948 הם דוגמה אחת בלבד למעמד הבעייתי של עקרונות זכויות האדם במדינת ישראל, ודוגמאות רבות אחרות יובאו בהמשך הדברים, אבל ההנחה המרכזית בפרק זה היא שהתנגשות זו מופיעה בו בזמן שרוח התקופה בקהילה הבין-לאומית מהגישה את סוגיית זכויות האדם.

באופן פרדוקסאלי, הייתה זו השואה שהניעה את אמנת זכויות האדם הראשונה להתמקד ברצח-עם, עוד לפני ההכרזה לכל באי-עולם בדבר זכויות האדם. המסר היה שאסור לקהילה הבין-לאומית לעמוד מנגד כאשר חפים מפשע מדוכאים בידי המשטר שלהם או משטר אחר. אבל בישראל ובקרב יהודים רבים בגולה ניתנה פרשנות אחרת ללקחי השואה. הביטוי "לא עוד" תורגם קודם לכול לערכים ושיקולים פרטיקולאריים. השיקולים הללו מצאו ביטוי בהצהרות מפי אינספור דמויות פוליטיות מרחבי הקשת הציונית. ראש הממשלה, בנימין נתניהו, היה ברור בדבריו: "אסור לתת לאלה שרוצים לבצע רצח המוני, לאלה שרוצים לחסל את מדינת היהודים, לצאת ללא פגע. זה הלקח שלנו מהשואה". הוא המשיך וציין כי שני לקחים חשובים נלמדו מהשואה: יהודים חייבים להיות מסוגלים להגן על עצמם, ואסור לאפשר למשטרים ברבריים לרכוש נשק (רביד, 2009). שנים לפני נתניהו, אמרה ראש הממשלה, גולדה מאיר, שלאחר מה שנעשה ליהודים בשואה, "מותר לנו לעשות הכל ואין לאף אחד זכות לבקר אותנו ולומר לנו מה לעשות" (אלוני, 2009). מעולם בעצם לא היה הבדל אמיתי בין מנהיגי המפלגות הגדולות בסוגיה זו.

התקדמות בסוגיית זכויות האדם בפוליטיקה העולמית

ההכרזה ב-1948 לכל באי-עולם בדבר זכויות האדם הייתה המסמך הבין-לאומי הראשון שהקנה תוקף חוקי להגנה על זכויות הפרט. מה שלפני כן נחשב כנופל בתחום השיפוט הבלעדי של המדינה, השתנה אט-אט; אף שממשיכים לכבד את ריבונות המדינות בגבולותיהן, יחסן של המדינות לאוכלוסיות שבשליטתן אינו נושא שנעצר בגבולות שבין המדינות. זכויות האדם התפתחו כמשטר בין-לאומי מובחן (Donnelly, 2003) עם מערכת מוסכמות כלל-עולמיות ענפה וכלי פעולה ממשלתיים ולא-ממשלתיים רבים ומגוונים, ובכללן הצהרות מילוליות, ועדות ומשלחות חקירה, גינוי הפרות בוטות ועיצומים תרבותיים, דיפלומטיים, כלכליים וצבאיים. ההתערבויות ההומאניטאריות והמחויבות להגן על זכויות האדם קוראות תיגר על ההמשגה המסורתית של ריבונות מדינית. כיום מושמעת ביקורת על רצונה ויכולתה של הקהילה הבין-לאומית להילחם באופן שווה בהפרות ברחבי העולם, מאמצים שפעמים

רבות הינם בגדר "מעט מדי ומאוחר מדי" ומוסר כפול כלפי מדינות חלשות וחזקות וקואליציות (קאופמן, 2001).

הרחף הראשוני של האומות המאוחדות (או"ם) לקדם את זכויות האדם לאחר מלחמת העולם השנייה נעצר במהרה עם התפתחותה של המלחמה הקרה והפחד החדש מ"שואה גרעינית". עקב כך הוסטו הנושאים שעמדו בראש סדר העדיפויות העולמי מהגנה על הפרט לצמצום מירון החימוש, ומתוך כך הושבתה הפעילות הממשלתית נגד הפוגעים בזכויות האדם. כבר בשנות השבעים, עם הכניסה לתקופת הדטנט בין המעצמות, רק שלוש מדינות הוקעו כמפרות זכויות אדם הראויות לגינוי: האפרטהייד בדרום-אפריקה, ישראל בשטחים הכבושים והדיקטטורה של פינולה בצ'ילה – כאשר שניים מהמקרים הללו הביאו להחלפת המשטר. כלפי שארית מפרי זכויות האדם ברחבי העולם התרחשו "קונספירציות שתיקה", על פי הגדרתו של ארגון אמנסטי. ארגונים לא-ממשלתיים הם שהובילו את תחום זכויות האדם לכדי פעולה, והצליחו לשכנע ממשלות מערביות לתמוך בביקורתן ולהרחיבה. ארגונים אלה אף הצליחו להרחיב את פעילותן כלפי מדינות חזקות אחרות דוגמת ברית-המועצות וסין. יותר מכך, עם נפילת ברית-המועצות, קונצנזוס חדש הניע את הקהילה הבין-לאומית להעלות את זכויות האדם לראש עניינה ולהתייחס להפרתן ברחבי העולם. אף שעדיין היה ארגון מאוד פוליטי, האו"ם פיתח מנגנונים יעילים יותר לאכיפת המדיניות הדקלרטיבית שלו באמצעות בקרה שיטתית יותר, הסרת חסינותם של מפרי הזכויות ושיפור תמיכתו בהתערבויות הומאניטאריות. מנגנונים אלה התעמתו הן עם מדינות הן עם גורמים שאינם מדינתיים. הפרות קיצוניות של זכויות האדם הוגדרו כפשעי מלחמה, ולפיכך הובאו לדין בפני בית הדין הפלילי הבין-לאומי, שכבר החל לתפקד.

ה-11 בספטמבר 2001 שם מכשול להתקדמות בתחום זכויות האדם, שכן הכרזת ארצות-הברית על המלחמה העולמית בטרור שמה את ישראל בקואליציה אחת עם דמוקרטיות מערביות רבות, ובאופן בלתי ישיר גם עם מדינות ערביות שנפלו קורבן למתקפות טרור. ברמות שונות, מדינות רבות הגבילו לא רק את זכויות אויביהן החיצוניים, אלא גם, במידה מועטה יותר, את זכויות אזרחיהן. אבל קיים הבדל משמעותי במשוואה, שכן דמוקרטיות אחרות שנלחמו ונלחמות במלחמות בעיראק או באפגניסטן, לא עושות זאת לשם הרחבת הטריטוריה שלהן. בנקודה הזו בהיסטוריה, המקרה של ישראל הוא מקרה ייחודי של כיבוש קולוניאלי. לאמיתו של דבר, מסיבות שונות מדינת ישראל מעולם לא הפנימה את השינויים שהתרחשו בקהילה הבין-לאומית. על כן, מגמת ההקפדה הגוברת על זכויות אדם בקהילה הבין-לאומית (Adler & Crawford, 1996) ניצבת מול מציאות הפוכה של הידרדרות ביחס לזכויות האדם בישראל. ישראל מבטלת בהינף-יד את בידודה הגובר כמשקף גישה מוטה של האו"ם ושל העולם העוין, ש"תמיד נגדנו" (בר-טל, 2007).

מדיניות זכויות האדם בשטחים הפלסטינים הכבושים

על מנת להבין במלואן את הגישות והפעולות הנוגעות לזכויות האדם בשטחים הפלסטינים הכבושים מאז 1967, יש לבחון את הפעולות שנקטה מדינת ישראל מאז 1948. במהלך 18 השנים הראשונות שלאחר הכרזת העצמאות, בוצעו הפרות זכויות אדם חמורות בכמה תחומים, ובמיוחד כלפי המיעוט הערבי. חשוב לציין כדוגמה שהערבים בישראל חיו תחת ממשל צבאי, שהגביל באופן ניכר את חופש התנועה, המגורים, התקשורת, הביטוי והפרטיות שלהם. אף על פי כן, עם ביטול הממשל הצבאי ב־1965 החל מצבם, וכך גם המצב הכללי, להראות סימני שיפור. עם זאת, אם הערבים בישראל טיפחו תקוות כלשהן, אלה התנפצו עם פרוץ מלחמת ששת הימים ב־1967. ההתלקחות הזו הביאה עמה ירידה במעמד הירדנים לשעבר שזוהו כעת כפלסטינים – מעמד שבסופו של דבר היה מוכרח להשפיע על המיעוט הערבי בתוך ישראל.

הואיל והפרק הנוכחי מתמקד בזכויות אדם בתוך ישראל, לשם הבנה עמוקה יותר של הנסיבות ומנגנוני ההיסטוריה, ראוי לסכם את שהתרחש בגדה המערבית מאז כבשה אותה ישראל ב־1967. סיכום כזה יאפשר להבין טוב יותר את השפעת התנהגותן של הממשלות באזור על תפיסות זכויות האדם בישראל.³ סקירה נרחבת מופיעה בפרק המבוא, נציין רק שישנן הפרות "אקטיביות" של זכויות האדם (למשל קביעת מוסר כפול לטובת המתנחלים היהודים בדיוור, כבישים נפרדים, מחסומים, גישה למים) וישנן הפרות "פסיביות" (אי־מניעת התעללות המתנחלים באוכלוסייה הערבית המקומית). השפעת המדיניות הישראלית משתקפת בפערים שבין התפתחות המצב בשטחים שסופחו ובין זו בשטחים שלא סופחו. דו"ח מחלקת המדינה של ארצות־הברית מ־2009 זיהה כיבוד מתמשך של זכויות בסיסיות בשטח המסופח של רמת הגולן לעומת זלזול בזכויות הללו בשטחים הכבושים. לדוגמה, הדו"ח מציין כי "צה"ל ערך פשיטות רבות על אזורים פלסטיניים על מנת לבצע מעצרים ולהרוג חשודים בטרור... החוק הישראלי אוסר על מאסרים ומעצרים שרירותיים, אבל שירותי הביטחון לא תמיד פעלו על פי האיסורים הללו...". לעומת זאת, בתוך ישראל ובשטחים שסופחו המציאות הייתה אחרת. הדו"ח ציין כי "הממשלה או סוכניה לא ביצעו הריגות פוליטיות בתוך שטחה... החוק אוסר על מאסרים ומעצרים שרירותיים, מגבלה שלרוב נשמרה... ערבים ישראלים כפופים לאותו חוק לו כפופים כל האזרחים... אזרחים לא ישראלים ברמת הגולן הכבושה על ידי ישראל הוכפפו לאותם חוקים להם כפופים אזרחי ישראל".

כעת נפנה לחלקו העיקרי של הפרק ונדון בהשפעת הכיבוש על זכויות האדם בתוך ישראל.

3 למען השקיפות, יש לציין שמחבר הפרק הקים את ארגון בצלם (מרכז המידע הישראלי לזכויות האדם בשטחים) ולאחר מכן שימש יו"ר הארגון, היה חבר הנהלת ארגון "אמנסטי" הבין־לאומי וכיום הוא מכהן בוועד המייעץ של ארגון Human Rights Watch – המזרח התיכון.

השפעות הכיבוש על זכויות האדם בישראל

בטרם נפתח בניתוח, נבהיר כמה נקודות. יהיה זה פשטני לתלות את כלל ההידרדרות בנורמות ובערכים הקשורים לזכויות האדם בישראל ב"שליטה קולוניאלית". הדעת נותנת שגורמים רבים אחרים כגון חילופי ההנהגה מהאבות המייסדים לדור השלישי, ייצור עושר וצמיחה כלכלית, שינויים דמוגרפיים כתוצאה מהגירה חדשה, שיעורי הילודה במגזר הדתי ובעדות מסוימות, פיתוח ומודרניזציה (Goldscheider, 2002) ותהליכים בין-לאומיים הנובעים מצרכנות וגלובליזציה, לצד פיצול פנימי בחברה הישראלית, כל אלה יחד שיחקו תפקיד. במהלך ששת העשורים לקיומה, השתנתה ישראל, הן לחיוב הן לשלילה אך השפעת הכיבוש הייתה והינה ברובה שלילית.

בסיכומי של דבר, חלה הידרדרות בתנאי החיים של הפלסטינים, הן בשטחים הכבושים הן בישראל עצמה, ביחס לאוכלוסיית הרוב. בו בזמן שלא היה מתאם ישיר בין כל הפרת זכויות בשטחים הכבושים להפרות מקבילות בקרב יהודים ישראלים, ניתן לראות איך הגבלות מסוימות מיושמות על האזרחים הערבים (כ-20% מהאוכלוסייה הכללית), שהם חלק מהאומה הפלסטינית וחשים סולידריות עם אחיהם בשטחים הכבושים. לשון אחר, הרוב היהודי רואה באוכלוסייה הזו איום ביטחוני פנימי. היחס השלילי כלפיהם הביא לעלייה במודעות העצמית למעמד הנחות, דחיקה מוגברת של האזרחים הערבים לשולי החברה והקצנה גוברת בחברה הישראלית (Kretzmer, 1990).

כמו כן, על אף הקשר ביניהם, יש להפריד את השפעת הכיבוש על גישות חברתיות מהתהליך האיטי יותר של שחיקת החוקים המוסריים שעליהם מושתתים רשמית מוסדות המדינה. ההידרדרות אינה מגיעה רק מהרמה העממית ביותר (bottom-up), אלא גם מראש הסולם החברתי (top-down), כמו שמדגים היעדר ההתייחסות המוחלט לזכויות אדם בשיח האליטיסטי.⁴ המאבק נגד אנטישמיות כיום או למען הנצחת השואה אינו מתקיים תחת הכותרת של אפליה גזעית או רצח-עם. מקצת הפעולות שמקדמים ארגוני ההתנחלות זוכות לגיבוי מצד אנשים מרכזיים מהימין, בממשלה וכן גם באופוזיציה – אנשים נעדרי חיבה לאזרחי המדינה הערבים, ובאופן דומה גם נטולי עניין בזכויות האוכלוסייה הערבית. דבר זה מוביל לשיקול נוסף: הידרדרות ערכיהם של מגזרים מסוימים באוכלוסייה, אשר מנציחה מעשים עוינים כלפי קבוצות ערביות וכלפי קבוצות יהודיות מסוימות (Kaufman, 1993).

לסיכום, הפרות של זכויות אדם בידי הרשויות הישראליות נטועות ברובן

4 ההתייחסויות לזכויות האדם ברוב המסמכים העוסקים בתהליך השלום במסגרת אוסלו, מועטות ומעורפלות. ניתוח תוכן של כל נאומי ראש הממשלה דאז, אריאל שרון, לא מצא כל אזכור לזכויות האדם. כמו כן, התייחסותו של הנשיא יאסר ערפאת לזכויות הוגבלו כמעט לחלוטין לזכויות הפלסטינים (Kaufman & Abu Nimer, 2006).

במעשיהם של אותם מתנחלים יהודים – אזרחים ישראלים בגדה המערבית הנהנים ממערכת מיוחסת של חוקים ונוהגים – המתעלמים מזכויות הפלסטינים. מצב זה שונה באופן ניכר מכיבוש צבאי שבו היחס לכלל הנכבשים הוא שווה – טוב או רע. לעומת זאת, בשטחים הכבושים מתקיימת מדיניות מפלה ברורה ופגיעות חברתיות חמורות. המתנחלים פועלים גם בתוך ישראל ומוסדותיה על מנת להבטיח את זכויות-היתר שלהם, ובה בעת הממשלה מתעלמת כמעט לחלוטין ממעשיהם הלא-חוקיים (U.S. Department of State, 2009). שריפת מטעים, עקירת עצי זית והשחתת מסגדים פלסטינים כפעולות תגמול כנגד מאמצי ישראל לרסן את ההתנחלויות והמאחזים הבלתי מאושרים, מראים לאוכלוסייה הילידית שהיא אינה יכולה לסמוך על הכוח הצבאי בשטח שיגן על חבריה או על רכושה. כעת נדון בקצרה בהשפעת הכיבוש על זכויות האדם בתוך ישראל, ולשם כך נתמקד במיעוט הערבי, שחבריו, רשמית, הם אזרחים שווים-זכויות במדינה.

המיעוט הערבי

כפי שצוין לעיל, פעולות מפלות כנגד המיעוט הערבי התקיימו גם בשני עשורי העצמאות הראשונים של ישראל, אף שפחתו בהדרגה. עם זאת, לאחר מלחמת 1967 וחיכוכים גוברים עם יחידות חמושות של הארגון לשחרור פלסטין (אש"ף), תגובות ישראל הביטחוניות, שדרך קבע פגעו גם בערבים שלא לקחו חלק בלחימה, העצימו את התחושה, האובייקטיבית והסובייקטיבית כאחד, שמתייחסים אליהם כאל אזרחים סוג ב' (Rouhana, 2010; Sikkuy, 2009). ברמה העממית, הדבר התגלם לרוב כגזענות פשוטה – הפנייה לביטויים מעליבים דוגמת "ערבש מלוכלך", או "ג'זקים מסוממים" גם בידי שרים, לא הייתה מאוד שונה מהנוהגים החברתיים המקבילים בשטחים הכבושים.

מטרידה ככל שתהיה התנהגות מסוג זה, האלימות שהגיעה בעקבותיה הייתה מסוכנת בהרבה. ביטויים מילוליים של חוסר כבוד עלולים להוביל לעימותים אלימים. דוגמה לכך הייתה אירוע הריגתם באש חיה של 12 ערבים בישראל באוקטובר 2000, בתגובה להפגנות שבמהלכן גם יידו אבנים, שחקרה בהקשר רחב יותר ועדה ממלכתית ברשות השופט אור (הארץ אונליין, 2003). מהומות דומות ואלימות של חרדים אנטי-ציוניים למשל על שמירת השבת במערב ירושלים נענו בלא יותר מגז מדמיע או תותחי מים, אף שפעמים רבות נפגעו יותר שוטרים ממפגינים. השטחים הכבושים, המכונים כפי יהודים בישראל "אזורים משוחררים", בד בבד עם האיום הקיומי הטמון ב"פצצה הדמוגרפית" (העלייה בשיעור הערבים ביחס לאוכלוסייה הכללית, הנובעת מילודה גבוהה יותר בקרב הערבים), יוצרים דיסוננס מוסרי. כך, חברי חברה שומרת חוק, לכאורה, תומכים באופן בלתי מוצהר ב: (א) סוג כלשהו של טיהור אתני של יהודה

ושומרון ואולי אף טרנספר של ערבים מישראל; או (ב) תקווה שמתוך צמצום יכולתו של המיעוט הערבי לממש את זכויות האזרח שלו בפועל, יוותר המיעוט הערבי על כל שאיפה לקחת חלק בחברה שהביטוי "לכל אדם יש זכות הצבעה" איבר בה את תוקפו. עם פנייתה של ההתנגדות הערבית לאלימות במהלך האינתיפאדה השנייה באוקטובר 2000, דעכה תמיכת הציבור היהודי בזכויות האדם האוניברסאליות וגברה תמיכתו בהגבלות על זכויות אזרחי ישראל הערבים (Shamir & Sagiv-Schifter, 2006). 62% מכלל הישראלים חושבים שעל הממשלה לעודד את אזרחיה הערבים להגר מישראל. 29% חושבים שאין לאפשר לחברי הכנסת הערבים לקחת חלק בהחלטות מכריעות לגבי עתידה של מדינת ישראל. כמעט 50% מהיהודים בישראל לא רוצים לגור בקרבת ערבים, ואילו 56% מהערבים בישראל תומכים מאוד במגורים בשכונות עם יהודים. 35% מהיהודים ו-7% מהערבים מעדיפים שלא יהיו תלמידים ערביים בתיכונים יהודיים, וכ-23% משתי הקבוצות אינם תומכים במפגשים בין יהודים לערבים. ממשלה אחר ממשלה בקושי פעלה למען הפחתת אפליה מוסדית, משפטית וחברתית כנגד אזרחי המדינה הערבים. לדוגמה, נוסף על כך שתוכנית הלימודים המאושרת בישראל אינה מתייחסת לנרטיב הערבי, בתי הספר הערביים מאופיינים בצפיפות יתר, סגל מועט, בנייה רעועה ומרחק משכונות הערבים שעולה על המרחק של בתי הספר היהודיים, אם בכלל קיים בית ספר נגיש לשכונה המדוברת (HR Watch, 2003). ראש הממשלה לשעבר, אהוד אולמרט, הלן על הפער "המכוון והבלתי נסבל" בין אחוז האזרחים הערבים בישראל ובין שיעורם בתפקידים בשירות האזרחי של המדינה (Jpost, 2008). הנתונים בדבר הפער החברתי-כלכלי מראים ש-50% מהמשפחות הערביות חיות כיום מתחת לקו העוני – פי שלושה מהשיעור בקרב יהודים ישראלים. בממוצע, ערבים משתכרים 30% פחות מיהודים. ישנן סוכנויות ממשלתיות שאינן מעסיקות ערבים, כאשר עילות "ביטחוניות" משמשות להצדקת האפליה. במילותיו של אסעד גאנם: "פרט להשתתפותם בבחירות, צורת השתתפות מאוד מוגבלת עבור מיעוט, הפלסטינים בישראל אינם נהנים מהגנות בסיסיות על זכויות בסיסיות אותן יש להבטיח מעצם עובדת האזרחות" (The Jerusalem Fund, 2008).

פלסטינים במזרח ירושלים

כוחות הצבא הישראליים כבשו את מזרח ירושלים במהלך מלחמת 1967 וסיפחו אותה לישראל זמן קצר לאחר מכן. בעת הסיפוח, ניתנה לתושבים הפלסטינים הזכות להגיש בקשה לאזרחות, אך רובם בחרו באפשרות של תושבות הקבע. בהגשת בקשה לאזרחות ישראלית היה משום סיכון לנקמה מצד פעילי אש"ף, ובכל אופן ממשלת ישראל כמעט לא אישרה בקשות אזרחות כאלה. עם זאת, גם תושבות קבע אינה מעמד יציב. תחת חוק תושבות הקבע משנת 1952, תושבותם של בעלי מעמד זה עלולה להתבטל במקרה

שנפסק הקשר שלהם לירושלים, גם אם נולדו שם ונספרו במפקד האוכלוסין שנערך אחרי 1967. מגבלות על תושבות השפיעו על איחוד משפחות. פלסטינים ששהו בחוץ-לארץ במהלך מלחמת 1967, או כאלה שאיבדו את תעודת התושב שלהם במהלך הזמן, לא הורשו לגור עם משפחותיהם בשטחים הכבושים. בני-זוג וילדים של תושבים פלסטינים שנולדו בחו"ל התקשו מאוד להשיג תושבות, בניגוד לאישור המידי שקיבלו יהודים באותה עיר. תושבים פלסטינים דיווחו גם על עיכובים ממושכים אצל הרשויות הישראליות ברישום ילדים שזה עתה נולדו. השירותים העירוניים במזרח ירושלים פחותים בהרבה מאלה הניתנים בשאר חלקי העיר (האגודה לזכויות האזרח בישראל, 2009).

מגמות חברתיות

תפיסות היהודים העממיות לגבי ערבים אינן תורמות לטיפוחה של חברה יציבה (Bar-Tal & Teichman, 2005). עם זאת, בהיותה החלק הפוליטי והחברתי השליט בחברה הישראלית, רוב האחריות להתאמתן של התפיסות העממיות לזכויות האדם המקובלות נופל על כתפי החברה היהודית בישראל. ניתן לטעון שחלק גדול מהתפיסות הללו נובע משינויים מרחיקי-לכת בתפיסה העממית של הביטחון (Bar-Tal, Magal & Halperin, 2009). במהלך עשורי הקיום הראשונים של מדינת ישראל, האיום הקיומי היה לאומי – אויבים במדים זרים. בעשורים האחרונים, לאחר חוויית האינתיפאדות, פיגועי ההתאבדות וכדומה, האיום נהיה מזוהה עם "האויב מבפנים". ככל שתפיסת האיום גוברת בקרב היהודים בישראל ואיתה הדה-הומניזציה של הפלסטינים, כך גוברת התמיכה בהפרות זכויות האדם האובייקטיביות. שיקולי ביטחון קשורים באופן שלילי לזכויות האדם, כאשר עקרון הזכויות עצמו נתפס פעמים רבות כנשק בידיהם של אויבי ישראל. התפיסה הזו הייתה קיימת כבר בתקופת תהליך אוסלו, אך היא צברה תאוצה במהלך אינתיפאדת אל-אקצה שבאה אחריו.

דעת הקהל: בדמוקרטיה, דעת הקהל משפיעה בסופו של דבר על המדיניות הרשמית, ולהיפך. כיום מעודדת ישראל יותר ויותר זלזול בשלטון החוק ואת קביעתה של מדיניות פופוליסטית, דמגוגית וקצרת-רואי. סקר שנערך לאחרונה מצא שפל שיא בתמיכה בקביעה שדמוקרטיה היא צורת השלטון הטובה ביותר: רק 77% מהמשיבים תמכו בהצהרה הזו, לעומת 90% ב-1999. ישראל היא גם אחת מארבע המדינות היחידות מתוך 32 המדינות אליהן מתייחס הסקר, שבהן רוב הציבור מאמין ש"מנהיגים חזקים יכולים להועיל למדינה יותר מכל הדיונים והחוקים" (המכון הישראלי לדמוקרטיה – מרכז גוטמן, 2009).

הדעת נותנת ששילוב השפעות הכיבוש, המלחמות והדאגה לביטחון הלאומי והאישי תרם רבות למגמה האתנוצנטרית הרווחת (Maoz & McCauley, 2008).

ניתן היה ללמוד זאת מממצאיו של סקר שנערך לאחרונה בקרב אזרחים יהודיים, שבו נשאלו המשיבים על דבקותם בעיקרון המוצג בהכרזה לכל באי-עולם בדבר זכויות האדם, ולאחר מכן נשאלו על יישומו ביחס למיעוט הערבי. התמיכה הכללית ברוב המקרים של הפרת הזכות הבסיסית לחיים הייתה רק 4.5%, אבל ביחס למיעוט הערבי, התמיכה עלתה ל-20.3%. התמיכה בהגבלות תנועה במובן הכללי הייתה 17.1%, אך הוכפלה ביחס לפלסטינים והגיעה ל-34.5%, ונמצא שהזכות העקרונית לרכוש ניתנת להפרה רק בעיני 7.6%, אך 29.9% תמכו בהפרתה ביחס לפלסטינים.

הגישות המפלות הללו הפכות עגומות יותר לנוכח התשובות לשאלות המתייחסות אך ורק למגבלות ביטחוניות על הפלסטינים. התמיכה בעינויים הייתה 34% בשימוש בתחמושת חיה לשם אכיפת עוצר – 36%; הריסת בתים כמענה לפעילות חתרנית נחשדת – 47%; מעצר מנהלי ממושך ללא משפט – 46%; עוצרים, כיתורים וסגרים – 50%; ובעיכובים במחסומים תמכו 55%. בסיכומו של דבר, 45% מהנשאלים, בממוצע, תמכו בהפרות בוטות של תכתיבי זכויות האדם. אף על פי כן, הסקר הראה גם ש-89% מהישראלים מאוד מאמינים בזכויות האדם, בהגנות שהן מקנות ובחשיבות שבטיפולן (Ilani, 2008).

איומים ואירועים אלימים: תנועת ההתנחלות קיבלה חיים חדשים עם הצטרפותם של קיצוניים מהזרם המשיחי, מיעוט קטן בקרב היהודים בישראל, שחשיבתם האפוקליפטית הצליחה לחלחל לכל חלקי החברה היהודית. זרם זה עודד אלימות, הכתים את שמה הטוב של ישראל, השפיל עם אחר והוביל יהודים מסוימים לעודד "רצח בשם ה'", בגבולות המדינה ומחוצה לה. לא רק הערבים מושפעים מכך. היהודים שמתנגדים בנחרצות למדיניות ההתנחלויות נקראים בפיהם "בוגדים יהודים", ופגיעה בהם נחשבת מוצדקת. מתוך אותה מגמה, איומים נגד מנהיגים ופעילים יוניים הגיעו בעיקר מקבוצות מאורגנות (ויש שיטענו חתרניות) בחברה, ולא מכוחות הביטחון הממשלתיים. עם זאת, תקריות מסוג זה הן נדירות: רצח אמיל גרינצווייג ב-1983 במהלך אספה של "שלום עכשיו" בירושלים היה תקדים ברור, והמעשה הבולט ביותר היה ההתנקשות בראש הממשלה יצחק רבין 12 שנה מאוחר יותר בידי צעיר קיצוני דתי בסופה של עצרת שלום גדולה נוספת בתל-אביב.

בתקרית מאוחרת יותר היה מעורב הפרופסור (ופעיל השלום) זאב שטרנהל – הוא נפצע קלות כאשר מטען צינור התפוצץ במכוון כאשר פתח את דלת בתו. קבוצה קיצונית הציעה פרס בסך 1.1 מיליון ש"ח למי שיהרוג חבר תנועת שלום עכשיו. במקרה נוסף היה מעורב הפסנתרן המוערך דניאל ברנבויס, שלנוכח האיומים עליו נאלץ להיות מלווה במאבטחים במהלך סדרת הקונצרטים שלו בירושלים. אף שמעשים מאין אלה עדיין מקושרים רק למחתרות יהודיות קטנות (וקיצוניים בודדים), ואף שהם תמיד מגונים בידי הנהגת המדינה והציבור כאחד, כך או כך הם מבליטים את הקרע הגדל בחברה הישראלית.

אי-סדר אזרחי: התנגדות המתנחלים ותומכיהם להחלטות ממשלה הנוגעות לפינויים של מאחזים בלתי חוקיים ושל התנחלויות חוקיות שזכו בעבר לתמיכה רשמית או בלתי רשמית נהייתה מאפיין קבוע בחיים הציבוריים בשטחים הכבושים. אי-סדר אזרחי הגיע עד כדי חסימת כבישים בתוך ישראל, פעולות הסתה, קריאות להפר פקודות צבאיות – כל אלה הן פעולות התורמות לירידה בציות האזרחי לשלטון החוק כתכתיב העליון (Sprinzak, 1991). צה"ל גינה ומגנה בחריפות את המתנחלים הקיצוניים בגדה המערבית, ובמיוחד את אלה שתקפו פלסטינים וחיילים והם מעורבים קבוע בהסתה ובעידוד התמרדות בתוך הצבא (הראל, 2008). יתר על כן, רבנים-מתנחלים עודדו חיילי צה"ל לסרב פקודות פינוי והיו בהם אף שהתירו להרוג אזרחים לא-יהודים תמימים (Estrin, 2010). מנהיגה הרוחני של המפלגה החרדית ש"ס, השותפה השנייה בגודלה בממשלתו של נתניהו, הביע באוגוסט 2010 משאלה שהפלסטינים יעלמו מעל פני האדמה ושמנהיגם אבו-מאזן מות ימות. ראש הממשלה נתניהו הכריז שאין זו מדיניות הממשלה, אך ללא הבעת גינוי חד-משמעי של הדברים (חדשות CNN, 30 באוגוסט, 2010).

שחיקת הסובלנות: ארגונים העוקבים אחר מצב זכויות האדם מגונים כיום בקביעות כ"אנטישמיים" או אפילו "אויבים לאומיים" כאשר הם מאירים בעיות במדיניות ישראל או פעולותיה. דחייתו החברתית של התפקיד שאמורים לשרת הארגונים הללו באופן מסורתי – התפתחות חדשה יחסית במשטר הישראלי – משקפת את מה שככל הנראה נהיה דעת הרוב בקרב יהודי המדינה. בפועל, רוב הישראלים מאמינים שהארגונים הללו עונים כלפי ישראל ופוגעים בדימויה הבין-לאומי. קמפיין נגד זכויות אדם, ביוזמת האתר של NGO MONITOR (שכל מטרתו לבקר את עבודתם של ארגוני זכויות האדם בישראל) ותנועת "אם תרצו" (שאחד ממקורות המימון שלה הם "הציונים הנוצרים"), יוצא נגד ארגוני זכויות אדם ישראלים מקומיים ומגנה אותם כגיס חמישי בשירות ממשלות אירופה וארצות-הברית ובמימון. תנועת "אם תרצו" אף הוסיפה פסוק לתפילה מסורתית לזכר הנופלים, המדגיש את אותם אויבים מבפנים, לכאורה, אשר מגנים את התנהגות חיילינו. תיוגם של יהודים מסוימים כ"בוגדים ישראלים שונאי עצמם", ⁵ רבים מהם בעלי עבר מכובד בתנועה הציונית, בדיפלומטיה, ברשויות האכיפה ובצבא, הינו ביטוי להיעדר סובלנות הולך וגובר. בסקר שערך מרכז המחקר של אוניברסיטת תל-אביב, רובם הגדול של המשיבים (בכללם 76% מהמשיבים הימנים) אמרו שאין לאפשר לארגוני זכויות האדם את החופש לפרסם מידע על התנהלות לא-מוסרית או לא-חוקית של ישראל (קשת, 2010).

5 עד לאחרונה, היה אפשר למצוא באינטרנט רשימה של כ-3,000 ישראלים בעזרת חיפוש האותיות SHIT (Self Hating Israeli Terrorist – טרוריסט יהודי שונא עצמו), ככל הנראה יוזמה אינטרנטית של "כחנא חי", קבוצה אנטי-ערבית שוביניסטית קטנה וקיצונית. ככל הנראה, פחד מתביעה משפטית כנגד מארגני הרשימה השחורה הוביל להסרתה.

קבוצות פגיעות בחברה

דתיים לאומניים: בו בזמן שישראלים דתיים רבים נכנעים לשוביניזם ושנאת זרים, אחרים משמרים את זיקתם לעקרונות הליברליים שעל בסיסם הוקמה המדינה. בין המקרים הייחודיים הללו נמצאים ארגונים ואישים כמו "מימד" (מפלגה פוליטית קטנה), ארגונים דוגמת "עוז ושלום – נתיבות שלום", "רבנים למען זכויות האדם", מקצת חיילי המילואים שהקימו את "שוברים שתיקה", מקים פורום המשפחות השכולות, וכן אקדמאים מכובדים, אנשי רוח ועיתונאים. במקרים קיצוניים יש גם לא מעטים הנוקטים באלימות. יעקב טייטל, לדוגמה, תואר בתקשורת כ"טרוריסט יהודי", המואשם בתקיפת פרופסורים יהודים שמאלנים, הומוסקסואלים וקבוצות נוצריות. אימוצו של מעין משטר צדק חוץ-חוקי, החורג מעבר לגבולות הלגיטימציה שניתנה להרג ערבים,⁶ הובילה ב-1995 להתנקשות בראש הממשלה יצחק רבין בידי יגאל עמיר, סטודנט למשפטים באוניברסיטת בר-אילן, אוניברסיטה דתית-חרדית (אלדר וזרטל, 2004).

הנוער בישראל: הנוער הישראלי, יהודים וערבים כאחד, מפגין חוסר סובלנות במידה רבה בהרבה מהדורות הבוגרים. שיעור המעורבות שלהם באלימות גבוה יותר, הן כקורבנות הן כמקורבנים. סקר שנערך בקרב תלמידי תיכון יהודים הראה ש-49.5% ענו בשלילה על השאלה אם יש להעניק שוויון זכויות לאזרחים הערבים – נתון שזינק ל-82% בקרב תלמידים דתיים. שיעור זה נמצא בתשובה בקרב דתיים לשאלה אם יש לאפשר לערבים להריץ את עצמם לבחירות לכנסת, בה בעת שבקרב תלמידים חילוניים רק 47% התנגדו לזכות החוקתית הזו (Kashti, 2010).

גישות שליליות שכאלה כלפי שלטון החוק השפיעו גם על כוונתם המוצהרת של כמעט מחצית התלמידים הנשאלים לגבי סירוב הפקודה לפנות מאחזים או התנחלויות בשטחים הפלסטינים (שם). השוואה של דאגות החיילים בדבר התנהגות הומואנית כלפי האויב הערבי החמוש לאחר מלחמת 1967 (Shapira, 1970) עם דאגות החיילים בדבר התמודדות עם אזרחים לא-חמושים לאחר המלחמה בעזה ב-2009, מעידה על שחיקת הערכים הבסיסיים מן היסוד. מקצת חיילי צה"ל מאמצים כעיסורי יחידה דימויים מזעזעים – תינוקות מתים, אימהות הבוכות על קברי ילדיהן, אקדח המכוון כלפי ילד או מסגר מופצץ. לפחות חלק מהתופעה נובע מחוסר הכשרה צבאית באשר ליחס ההומאניטארי הנדרש בהתמודדות עם אוכלוסייה אזרחית, ובהסתכלות רחבה יותר, היעדר חינוך למחויבויות לזכויות האדם בחינוך הילדים.

6 הדיבר "לא תרצח" מתייחס רק ליהודי שהורג יהודי, כותבים הרבנים יצחק שפירא ויוסף אליצור מההתנחלות יצהר שבגדה המערבית. לא-יהודים הם "חסרי רחמים מטבעם" ותקיפתם "מרסנת את נטייתם לרשע", כאשר מותר גם להרוג את ילדיהם ותינוקותיהם של אויבי ישראל, שכן "ברור שכשהם יגדלו הם יפגעו בנו" (Estrin, 2010). אלה, כמובן, משקפים את דעותיהם של מיעוט קטן בקרב יהודי ישראל. אבל העובדה שהמיעוט הזה קיים בכלל מטרידה בפני עצמה, בלשון המעטה.

עולים חדשים מברית-המועצות לשעבר: ייתכן שמשום הגעתם ממדינה אוטוריטארית, שבה היו שיקולי זכויות האדם לכל היותר תיאורטיים, זרם היהודים הרוסים שנכנס לישראל הגדיל את מספר היהודים בעלי התייחסות שלילית לזכויותיהם של ערבים. סקר מצא ש-77% מהעולים מחבר העמים תומכים בעידוד הגירה ערבית מישראל, לעומת תמיכה של 47% בקרב היהודים הוותיקים במדינות כזו. 33% מהיהודים הוותיקים מוכנים לצירוף מפלגות ערביות לממשלה, ואילו רק 23% מהעולים מוכנים לכך. באופן כללי, "נתונים אלו מלמדים על תמיכה רחבה יחסית בשלילת זכויות פוליטיות מהמיעוט הערבי בישראל" (וילר-פולק, 2009).

הקהילה האקדמית: בשנים עברו, הקהילה האקדמית הייתה תומכת איתנה בזכויות הפרט, עד כדי הסתייגות מצד אזרחים רבים. אף שגישה זו עדיין חזקה, האינטלקטואלים היהודים – ליבת הקהילה האקדמית – כבר לא נהנים מהתמיכה והכבוד הבלתי מעורערים מהם נהנו לפני עשורים ספורים בלבד. לאחרונה, הפיקוח על עמדות ביקורתיות כלפי מדיניות הממשלה ביחס לפלסטינים יצר תחושה של התערבות ממשלתית, ומבטו של "האח הגדול" מורגש אפילו בכיתות הלימוד עצמן. על פי הדיווחים, קבוצות מעקב דוגמת "ישראקמפוס" ו"מוניטור האקדמיה הישראלית" מעלות את מאמצייהן מדרגה, לאחר שפורסם לאחרונה בעיתון אמריקאי על קריאתו של פרופסור ישראלי להחרים את האקדמיה הישראלית. בהתמקדותן באוניברסיטאות בן-גוריון, חיפה ותל-אביב, שתי הקבוצות מיידעות את התורמים החיצוניים של האוניברסיטאות, כמעט כולם יהודים אמריקאים, על התנהגות מפוקפקת, לדבריהם, ולהתבטאויות של מרצים "חתרניים", על מנת להפעיל לחץ על ראשי האוניברסיטאות להעניש חברי סגל המביעים עמדה ביקורתית על מדיניות הממשלה. בתגובה, חברי הסגל המודאגים מפולגים ביחסם לסוגיית חרמות בין-לאומיים על ישראל בכלל וחרם אקדמי בפרט. בו בזמן שהרוב הגדול מתנגד לחרמות שכאלה, הניסיון להגביל את חופש הביטוי של המיעוטים בקמפוסים הביא לתיאור מאמץ ההשתקה כקמפיין "מקארתיסטי".

ההשפעה המוסדית

ההידרדרות המתוארת לעיל בזיקה הישראלית לערכי מוסר מסוימים, אין בה מצד עצמה הפרה של זכויות האדם. עם זאת, לחברה דמוקרטית החובה המוסרית להבטיח שרעיונות עממיים העומדים בניגוד לאמונות האומה היסודיות המקובלות, לא יתורגמו להתנהגות אנטי-חברתית, דבר שכבר התחיל לקרות במידה מסוימת. הציטוטים לעיל התייחסו לשיח הציבורי שבו ניתנה עדיפות ל"שיח כוח על פני שיח הזכויות", ולהיעדר המוחלט ביוזמות של גופים ממשלתיים לפעול כנגד השתרשותו של שיח הכוח. יחסי הציבור של ישראל נובעים ישירות מהנרטיב הציוני-ישראלי, ללא כל מאמץ כן ללמוד

את שפת זכויות האדם, הרווחת בשיח הציבורי הבין-לאומי. מעל לכול, יש להנחיל לכלל הישראלים את שפת הזכויות הללו. ככל שנבין שהעולם אינו מוכן לקבל את הערעור המתמשך על זכויות חד-משמעיות על סמך עילות ביטחוניות, וככל שנאמץ אנחנו את שיח הזכויות, כך יהיה קל יותר להציג את נקודת המבט שלנו לעולם (היימן, 2010).

לסיכום, השילוב בין רגשות שליליים עממיים, תחילה כלפי הערבים ולאחריו גם כלפי יהודים ביקורתיים, ובין אי-עשייה ממשלתית להגנה עליהם מרחיב את "הגירעון הדמוקרטי" (Bovard, 2006) – השחתה מתמשכת של הדמוקרטיה בישראל המתבטאת בפגיעה הקשה בחוקים לכיבוד זכויות המיעוט. ביחס לעשורים שקדמו למלחמת 1967, ישראל מתאפיינת בשקיפות פוחתת; ניצול של כוח המניב זלזול באמות המוסר והמשפט; אחריות מופחתת למתן דין וחשבון המגיעה לכדי מניעת ראיות בהליכים משפטיים; הגבלת סמכויותיהן של ועדות חקירה או זלזול בהן; פער גדל בין עניים לעשירים; החלשת האזיונים והבלמים בתוך מוסדות המדינה; קשיים הולכים וגדלים בהשגת אזרחות ללא-יהודים; הגבלות גוברות והולכות על חופש העיתונות, חופש הביטוי והזכות להתאגדות בארגונים לא-ממשלתיים.

בניגוד למוסדות ציבוריים אחרים, בית המשפט העליון של ישראל נהנה מיוקרה רווחת והוא נתפס כמגן מרכזי על דרישות זכויות האדם, ללא קשר לדת או לאום. אבל נראה שאפילו הגוף המשפטי הגבוה הזה נחלש ונסוג מרמת המחויבות שהייתה לו בעבר, מתוך היענות לזרוע המבצעת בכל פעם שעולים שיקולים "ביטחוניים" לכאורה (ראו את פרקו של קרצמר בספר זה).

הזרוע המחוקקת: כנסת ישראל נעה על מדרון חלקלק בכל הקשור לזכויות האדם האוניברסאליות, כמעט עד כדי איסור גורף של קולות מחאה בלתי אלימים. דוגמה מובהקת היא הבקרה על נאמנות למדינה. סיסמתה של חברת הקואליציה "ישראל ביתנו", "בלי נאמנות, אין אזרחות", הייתה יעילה בבחירות לכנסת ב-2009. מליאת הכנסת העבירה בקריאה ראשונה הצעת חוק להקנות מעמד של פשע לשולל ברכים את זכותה של מדינת ישראל להתקיים כמדינה יהודית, עם מאסר של שנה כעונש המרבי על כך. החוק יוציא מחוץ לחוק כל פרסום הנושא "קריאה לשלילת קיומה של מדינת ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית, ועל פי תוכנו של הפרסום יש אפשרות סבירה שיביא לעשיית מעשה של שנאה, בוז או אי-נאמנות למדינה". שר החוץ, אביגדור ליברמן, הגיש לקבינט הצעת חוק שתחייב את אזרחי ישראל להישבע אמונים למדינה היהודית לפני שיוכלו לקבל תעודת זהות לאומית (שרגאי, 2009). אף שהחקיקה הזו מכוונת נגד הערבים בישראל, ייתכן שיתנגדו לה גם קבוצות חרדיות אנטי-ציוניות, שהקיצונית בהן היא "נטורי קרתא". המאמצים האלה קשורים בחלקם – או אף בשלמותם – הדוקות לקשיים העולים ממה שניתן לסכם ככיבוש דיקטטורי. ב-9 במאי 2009, ועדת השרים לחקיקה אימצה את הצעת "חוק הנכבה" ("אסון" בערבית), שיאסור על ציון האקסודוס

של שלושת-רבעי העם הפלסטיני מארצו בשנים 1948-1949. הצעה זו חוקקה לאחר שהמירו את הענישה הפלילית שהופיעה בהצעת החוק המקורית בצעדים כלכליים מרחיקי-לכת, שעל פיהם תמנע המדינה מימון מארגונים ומוסדות המציינים את יום הנכבה. הצעת חוק נוספת מרחיבה את ההגדרה של "ארגון טרור" על מנת למנוע פעילות פוליטית מותרת, ובמיוחד את פעילותן של המפלגות הערביות, התנועה האסלאמית ובל"ד, ולאפשר למדינה להוציאן אל מחוץ לחוק. תחת ההגדרה החוקית הנוכחית, "ארגון טרור" הוא קבוצת אנשים שבפעולותיהם משתמשים באלימות שעלולה להרוג אדם או לפגוע בו, או שהיא מאיימת להשתמש באלימות שכזו. חברי הכנסת מיכאל בן-ארי ואריה אלדר הציעו להוסיף להגדרה כל מפלגה או ארגון "הפוגע בריבונות המדינה במקומות הקדושים או התומך באחד מאלה" (הצעת חוק לתיקון פקודת מניעת טרור, 2009).⁷

הגבלת חופש הביטוי וההתארגנות של ערבים מיושמת כעת גם על מבקרים זרים ממוצא מוסלמי או ערבי, צעירים יהודים ולא-יהודים שוחרי שלום, המגיעים על מנת לעבוד באוניברסיטאות או ארגונים פלסטינים. רשימת הלא-רצויים הורחבה שרירותית והחברות בה משתנה כל העת. לעתים קרובות, מבקרים מגלים שהם ברשימה רק בעת הגעתם לנמל התעופה בן-גוריון (מערכת הארץ 2010, 4 באפריל). כניסתם לישראל של הפרופסורים נורמן פינקלשטיין ונועם חומסקי, המבקרים את הציונות, נמנעה, וזו החלטה שמעלה את הסיכוי שישראלים בעלי עמדות דומות לא יורשו לשוב אל מולדתם. בעקבות המלחמה בעזה, הושק בכנסת מאמץ רב-מפלגתי במטרה להגביל את מקורות המימון של ארגוני זכויות אדם; זאת לאחר שארגוני זכויות האדם הואשמו במתן עדויות "לא-פטריוטיות" בדבר היבטים של מבצע "עופרת יצוקה", שלאחר מכן הועברו לדו"ח המועצה לזכויות אדם של האו"ם.

בתי המשפט בישראל – משפט הוגן והכבוד המידרדר לזכויות אדם. הן לערבים בישראל הן ליהודים שאינם תומכים במדיניות הרשמית, מערכת המשפט שימשה כרשת הגנה מפני פעולות מדכאות של המדינה (Kretzmer, 2002). יעילותן בפועל של קביעות בתי המשפט נבעה באופן מסורתי מהכבוד שרכשו רובם הגדול של הישראלים לבתי המשפט כמקיימי החוק. בשנים האחרונות, כפי שצוין לעיל, ישנם סימנים שבתי המשפט נסוגים ממעמדם העצמאי המסורתי. בשנות הכיבוש הראשונות, ההתלבטות המוסרית שעמדה בפני בתי המשפט מול פניות מטעם מנגנוני הביטחון לשימוש ב"לחץ פיזי מתון" – ההתלבטות בין פגיעה פיזית בחשוד כנגד אחריות המדינה להגן על חיי אזרחיה ורכושם – הפכה לאחרונה לקיצונית יותר, שכן כיום

7 "על פי הפקודה מנהיגי אותם ארגונים צפויים לעונש מאסר של עד עשרים שנה, ושלטון החוק בישראל יקבל כלים להיאבק במסיתים ובממרירים נגד מדינת ישראל ואלה המבקשים לפגוע בריבונותה של המדינה" (הצעת חוק לתיקון פקודת מניעת טרור, 2009).

דרכי החקירה המיושמות במקרים של תרחישי "פצצה מתקתקת", אינן נבדלות מאלה המתוארות במסמכי ועדת האו"ם נגד עינויים (Kaufman & Tsur, 1989; B'Tselem, 2007). החמרת העמדות בקרב האזרחים נשקפת כיום גם באירועים שאינם מסכנים חיי אדם, ולראיה התגובה לפסיקת בית המשפט העליון לגבי אלון מורה ב־1979, שבה קבע בית המשפט שהשתלטות על קרקעות פרטיות תחת צווים מנהליים אינה חוקית, וקביעתו הכעיסה ישראלים רבים וגרמה לקבוצות קיצוניות לתקוף את הממסד.

אם תרצו ואם לא, אין כל ערובה שבתי המשפט של ישראל ימשיכו לדבוק באמות מוסר אוניברסאליות, אפילו באופן מצומצם כלשהו.⁸ ואמנם, כמה מהחלטות בתי המשפט (לדוגמה: ההחלטות הנוגעות לפינויים של מאחזים לא־חוקיים או לשינוי בתוואי גדר ההפרדה בגדה המערבית) במקרים רבים טרם יושמו⁹ – תגובה מנהלית הפוגעת בדימוי בתי המשפט כשומרי שלטון החוק. יתר על כן, שנער מסכים שטעוניהם "ביטחוניים" השפיעו על קביעת הדעות בבתי המשפט בדומה לדרך שבה אמונות חברתיות המתייחסות לביטחון השפיעו על צורת החשיבה הכללית בחברה היהודית (Shinar, unpublished). "האבחנה הזו מוצאת תמיכה בממצאיו של סקר רחב היקף שבוצע בתחילת שנות התשעים, על פיו ככל שבית המשפט העליון מעורב יותר בפיקוח על רשויות הביטחון בשטחים הכבושים, כך יורדת התמיכה בבית המשפט" (Barzilai, Yuchtman-Yaar & Segal, 1994). פסיקותיהם של בתי משפט נמוכים יותר מגבילות דרך קבע את זכויות האזרחים, אף שפסיקות כאלה לרוב מתהפכות בשלב הערעור. מצב העניינים הזה נתון כיום בסכנה גוברת. לסיכום, הזיהוי הגובר של פסיקות בתי המשפט עם ערכים חברתיים פחות דמוקרטיים מגבה את מה שמכנה קימרלינג פסק־הדין המרשיע.

סוכנויות האכיפה: סוכנויות אכיפת החוק בישראל הן באחריות הרשות המבצעת וכוללות את צה"ל – שמעצם שמו מודגש שהוקם לצורכי הגנה עצמית. לפני הכיבוש ואפילו במלחמת יום כיפור ב־1973, הרוב הגדול של אזרחי ישראל, וגם רוב הממשלות המערביות, הרגישו שלמדינה היהודית זכות אינהרנטית להגן על עצמה. יתר על כן, המלחמות נערכו מול צבאות. מעשי אלימות נגד אזרחים ערבים חמושים או לא־

8 נראה שהגנה נמרצת על זכויות אדם משפיעה לשלילה על התמיכה הציבורית בעיקרון זה. במדד הדמוקרטיה לשנת 2008, כמו בשנים הקודמות, נשאלו המשיבים על דעותיהם בדבר מוסדות המדינה. חלה ירידה של 12% באמון הציבור בבית המשפט העליון – 49% אמון בשנה הזו, לעומת 61% אמון בשנה שקדמה לה (המכון הישראלי לדמוקרטיה – מרכז גוטמן, 2009).

9 לדוגמה, הוראת בג"צ מספטמבר 2007 למערכת הביטחון לשקול "בתוך פרק זמן סביר" תוואי הוגן יותר לגדר ההפרדה, שעוברת על אדמות הכפר בילעין, לטובת ההתנחלות מודיעין עילית, לא נענתה כראוי. בסוף 2008, נשיאת בית המשפט העליון, דורית בייניש, הצהירה שהחלופה הנבחרת אינה עונה על פסיקת בית המשפט והורתה למדינה לפרק את הגדר "באופן מידי". בדצמבר 2009, דובר צה"ל הכריז: כי בכוונת מערכת הביטחון להתחיל להקים את תוואי הגדר המתוקן מיד בתחילת 2010. נכון לכתובת הפרק הנוכחי לא נעשה דבר.

חמושים נבחנו בקפדנות. מטרת "טוהר הנשק", בהגבלות המוטלות מתוקף החוק ההומניטארי הבין-לאומי, הייתה אמת המידה הרשמית להתנהגות, ובפועל התייסרו החיילים פעמים רבות על כל חריגה מההתנהגות המקובלת.

אל מול ביקורת עממית גוברת על מספר ההרוגים הישראלים הגדול במהלך מלחמת לבנון השנייה – שנתפס בעיני הציבור ככזה שאינו עומד ביחס למטרות המבצע – גופי התכנון בצה"ל היו נחושים שבמבצע הבא, "עופרת יצוקה", העדיפות העליונה תהיה מספר אבידות זעום בקרב החיילים. נחישות זו חייבה נסיגה מוסרית מאמות המידה הגבוהות שהיו בעבר בנוהלי קרב (Kasher, 2010), ומתוך כך, הושפעה גם התפיסה המוסרית כלפי אזרחי "האויב". השינוי המחשבתי הזה הניב תוצאות שליליות רבות. נראה שקצינים בכירים בצה"ל כבר לא מתחנכים כנדרש על ערכי זכויות האדם. עצם הדבר שממשלת ישראל לא חקרה לעומק והעמידה לדין חיילי צה"ל שהואשמו בהפרות של זכויות אדם, מעלה לכל הפחות את הסכנה שאותם נאשמים עלולים להיעצר אם יצאו מגבולות ישראל. ברמה עמוקה ומהותית יותר, נראה שלשורות הצבא חדרה קיצוניות, ורק לאחרונה החלה הנהגת צה"ל להתייחס אליה. במהלך המלחמה בעזה, היו כמה רבנים צבאיים שתיארו אותה במונחים כמעט משיחיים ועודדו חיילים לגרש את הלא-יהודים מארץ-ישראל השלמה (Boudreaux, 2009). "הרב בא אלינו ואמר שהמלחמה היא בין בני אור לבני חושך", אמר חייל מילואים בתיאור מפגש שהתרחש בבסיס האימונים. "המסר שלו היה ברור: 'זוהי מלחמה נגד עם שלם, לא נגד טרוריסטים ספציפיים'. כל הדבר נהיה משהו נורא דתי ומשיחי" (Boudreaux, 2009). אף ששירות הביטחון הכללי (השב"כ) הואשם, בצדק רב, בהוצאת וידויים בכפייה מאסירים ערבים, לפחות הונחה במקרים הללו ההנחה (ובמקרים מסוימים אף הסבירות) שהעצור אכן אשם במעשה המדובר. עם זאת, כנראה מסיבות שנטועות עמוק בתרבות המוסדית שלו, השב"כ המעיט בערך האיום שיהודים יהרגו יהודים מסיבות פוליטיות, או אולי אף שלל אותו כאפשרות – לפחות עד שנרצח ראש הממשלה רבין. בתגובה לאותו מחדל, נראה שהשב"כ מייחד עכשיו מאמצים מקצועיים רבים למעקב אחר אלה שנאבקים באמצעים לא-אלימים למען שוויון זכויות אדם, שלום והתפרקות מנשק. ואמנם, ישראל מחזיקה חיילת לשעבר במעצר מאז דצמבר האחרון, על בסיס האשמות שבמהלך שירותה הצבאי הדליפה מסמכים מסווגים המעידים שצה"ל עבר על החוק באופן התמודדותו עם חיסולים ממוקדים (Kampeas, 2010). באשר לערבים בישראל, ראש השב"כ, יובל דיסקין, מאמין שבסמכות השירות לבצע פעולות מעקב, דוגמת האזנות סתר, על אנשים שחשודים ב"פעילות חתרנית כנגד אופייה היהודי של המדינה", גם אם הם אינם עוברים על החוק במעשיהם (Oron, 2010).

משמר הגבול (הארגון שמפקח על המעברים בין ישראל עצמה לשטחים הכבושים), ובמידה מועטה יותר משטרת ישראל, ספגו ביקורת רבה על יחסם הקיצוני למפגיני שלום לא-אלימים. אפילו הפגנות של חרדים בירושלים שמשתתפיהן מיידים אבנים

מעוררות פחות תגובות מגורמי המשטרה, בניגוד מוחלט לכוח המופרז שגורמים אלה משתמשים בו במהלך עימותים עם משתתפי ההפגנות נגד ייחוד השכונות הערביות.¹⁰ גם הפגנות ציבוריות אלימות ומהומות אזרחיות של תומכי המתנחלים עוררו תגובה רשמית מוגבלת ביחס לענישה האלימה הנהוגה כלפי מתנגדי הפעולות הצבאיות של ישראל או גדר ההפרדה בגדה המערבית (אלדר, 2009).¹¹ אותו יחס מופנה כעת רשמית גם נגד נשים. זמן קצר לפני יום הזיכרון ב-2009, משטרת ישראל פעלה נגד "פרופיל חדש", ארגון מחאה שהקימו נשות אקדמיה.¹²

היעדר דין וחשבון: המוני פלסטינים חפים מפשע הפכו קורבנות, כאשר נדמה שפעולות המקרבים היו פטורות מעונש. מתן דין וחשבון הוא שיקול שמוכפף כעת לשיקולים אתניים ודתיים, ואלה מובילים או לידי התעלמות או לגזרי דין קלים עד כדי גיחוך. פעולות שכאלה, שהרשויות מקבלות בגלוי או סובלות בסמוי, הובילו לטיוחים רשמיים וייתכן שאף עוררו זלזול רשמי בוועדות החקירה הבוחנות את העניינים הללו (בצלם, 2009).¹³ דוגמה מהתקופה האחרונה היא מסמך מדיני רשמי שכותרתו "דו"ח ששון",¹⁴ שמסקנתו הייתה שכל המחלקות והמשרדים הממשלתיים לקחו חלק במימון הבלתי חוקי של "התנחלויות בלתי חוקיות" או מאחזים, תוך כדי הפרת החוק הציבורי ושימוש פסול בכספים שהוקצו. רוב העובדות היו ידועות זמן רב עוד קודם לכן, אך זו

10 היחס הלא-מאוזן למפגינים במזרח ירושלים כלל את מעצרו של פעיל זכויות האדם חגי אלעד, מנכ"ל האגודה לזכויות האזרח בישראל, ודרש התערבות מצד בית המשפט העליון על מנת לאפשר את קיום ההפגנות בשכונת שיח' ג'ראח, הערבית בעיקרה.

11 הדיווח ב"הארץ" מספק תובנה להלך הרוח ואופן החשיבה של בכירים בישראל במהלך המלחמה: "אנו מדברים על שעת מלחמה וכל אירוע [שלילי] פוגע במורל העם" – המשפט הזה אינו לקוח מהגיג בכתב עת ימני; הדברים נאמרו בימי 'עופרת יצוקה' מפי נציג משטרת ישראל, שביקש לשכנע את בית משפט השלום בתל-אביב להרחיק מהעיר אזרחים שהפגינו נגד המלחמה... [מצד שני], פורסם בתקשורת שנשיא המדינה שמעון פרס קיבל את המלצתו של שר המשפטים הקודם דניאל פרידמן לחון 59 אזרחים שביצעו עבירות פליליות במחאה על תהליך ההתנתקות באוגוסט 2005. הנשיא הצהיר אז כי החנינה ניתנת מתוך הכנה למחאתם של הצעירים, ושככלות הכול מדובר היה באירוע היסטורי, חריג ויוצא דופן".

12 החשדות הואשמו ולאחר מכן שוחררו בערבות, בתנאי שלא ידברו עם נשות הארגון האחרות למשך חודש שלם (Reich, 2009).

13 "האפליה בין ישראלים לפלסטינים מעמיקה והולכת במגוון תחומים, בהם מערכת המשפט הפלילית והקצאת אדמות ומים. מתן דין וחשבון הוא מחזה נדיר, הן ברמה האישית והן במישור המערכתי. החל בחייל העומד במחסום וכלה בדרגים הבכירים ביותר בצבא ובממשלה, איש כמעט אינו נדרש לשלם מחיר כלשהו בגין פגיעה בפלסטינים" (בצלם, 2009).

14 300 עמודי הדו"ח חושפים תיעול רשמי ויצב של כספי שירותים ותחזוקה למאחזים הללו, אפילו במקרים בהם לא ניתנו אשרות בנייה ממשלתיות. ראש הממשלה, אריק שרון, נדר שיפרק את המאחזים. עם זאת, בפגישת קבינט מונתה ועדת שרים לבחון את הדו"ח, אך עד למועד כתיבת המילים הללו, לא נעשה אף צעד של ממש לפינוי ההתנחלויות. לתקציר של הדו"ח, ראו: <http://www.mideastweb.org/sassonreport.htm>

הייתה הפעם הראשונה שהן הוצגו בדו"ח רשמי, שממצאיו, למרבה הצער, מעולם לא זכו להתייחסות (לוינסון, 2010).¹⁵

חינוך והשלכותיו: בעשורים האחרונים נמוגו וכמעט נעלמו המאמצים להעביר נוער ישראלי חברות לקבלת ערכי זכויות האדם וחיוניות השמירה עליהם כדי להבטיח את קיומה של דמוקרטיה עמידה. בבחינת עמדותיהם של תלמידי תיכון, נראה שהשפיעה עליהם חברות קודמת הרוויה בסמלים ונרטיבים המדגישים לאומיות וזכויות בלעדיות. באופן יוצא דופן, כמה ממשלות מתונות בתקופת תהליך אוסלו שאפו להכניס שיעורים בדמוקרטיה פלורליסטית ללימודי האזרחות ולהשיק פעילויות העוסקות בשלום ודו-קיום בבית הספר ובשעות הפנאי. עם זאת, במהלך העשור האחרון חלה נסיגה בחינוך. בשנה האחרונה החלה התקפה מתואמת נגד תחום האזרחות בטענה ששולטים בו "כוחות שמאל". התחום לא הוכנס כלל לתוכנית הלימודים של בתי הספר החרדיים שהם במימון ממשלתי.

לנוכח כיבוש השטחים הפלסטינים, "המערכת המנהלית הכפולה לעיל, שהופיעה אחרי 1967, יצרה את התנאים בהם אתוס הדמוקרטיה החוקתית ודאי נראה יותר ויותר חלול וצבוע לתלמידי תיכון רבים בישראל הלומדים אזרחות מיד לפני גיוסם לצבא. העובדה שמדינת ישראל נמנעה מלסרטט קו הבחנה ברור בין כוח חוקי לכוח בלתי חוקי, בין התרבות הבלתי חוקית של המאבק במנדט הבריטי לפני קום המדינה לבין התרבות החוקית שלאחר קום המדינה, בין שלבי הטרור-עצמאות והפוסט-עצמאות של בניית המדינה, פגיעה, על כן, פגיעה חמורה בחינוך הדמוקרטי האזרחי כהשקעה בעתידה של הדמוקרטיה הישראלית" (Halperin & Bar-Tal, 2006). מגמה זו מטרידה ביותר אל מול התמיכה הגוברת של הנוער במניעת זכויות שוות מהערכים בישראל ביחס לאלה הניתנות ליהודים (49.5%), ואף מניעת הזכות להשתתף בבחירות לכנסת (56%).

סיכום

במבט לאחור, מה הייתה השפעת הכיבוש על זכויות האדם בערכים הממשלתיים והחברתיים בתוך ישראל? תשובה מדויקת כנראה אינה בת-השגה, ולא רק משום שהאמת הצרופה טמונה בערכיו של המבקר. במקרה שלי, ייתכן שהדגשתי את האירועים השליליים ונמנעתי מלהדגיש תהליכים חיוביים. ואף על פי כן, לאור היקפן הרחב של

15 בעקבות פסיקת בג"צ ב-2005, הממשלה השיבה שהיא בודקת את סדרי העדיפויות שלה לשם הריסת מאחז. ב-2009 ניתנה לממשלה תזכורת נוספת, המורה על משרד הביטחון להשיב עד ה-1 במאי, 2010, מתי כוונתו להרוס את הבתים. הבתים במאחז היוכל נבנו על אדמות פלסטיניות פרטיות בקרבת ההתנחלות אלי. בין המבנים נכללו בתיהם של שני חיילים שנהרגו במלחמת לבנון השנייה.

הראיות המוצגות בתחומי חיים רבים ממסדיים ופופולאריים, ניתן להסיק כמה מסקנות סבירות: (א) האתוס החברתי שהתפתח בתקופה שלאחר 1967 לא היה מספיק מחויב לערכים דמוקרטיים אוניברסאליים בשביל לשמר תמיכה מוחלטת בזכויות האדם בתקופות לחץ מאוחרות יותר, שבהן הערכים הללו הוטלו בספק. (ב) מדינת ישראל נולדה על מנת לספק ליהודים מפלט מאפליית מיעוטים ומשלילת זכויותיהם וכבודם האנושי האינהרנטי. האירוניה היא שכיום, באותו המשטר, תמיכה גלויה בזכויות האדם נתפסת כנשקו של היריב. דבר שבעבר זכה והוא ממשיך לזכות בהגנתם חסרת הפרשות של יהודי העולם, זוכה בישראל להתעלמות. (ג) מפעל ההתנחלויות הביא את כל מדינת ישראל למדרון חלקלק ביותר. שטרנהל תיאר את התופעה כ"ציונות קולוניאלית", משטר מזור ש"מנהיגיו ודובריו מפגינים בוז הן כלפי פוליטיקאים חלשים הן כלפי אמונות היסוד של הדמוקרטיה עצמה. הם יודעים איך לנצל את המוסדות הדמוקרטיים, אך מתעלמים מהזכויות הבסיסיות שהיא מקנה ומכירים רק בזכויות עבור היהודים" (Sternhell, 2008). עם זאת, בתוך הקו הירוק, אין זו "מדינת האפרטהייד", כינוי הנישא בקלות דעת בפי יריבי ישראל. אך בכל זאת, סגנון האפרטהייד של המשטר בשטחים הכבושים מחלחל גם אל תוככי המדינה עצמה. (ד) המציאות האכזרית היא שרוב האליטות הפוליטיות השליטות של שני העמים וחלקים גדולים מהציבור לא חונכו על שפת זכויות האדם ויישומם כערכים אוניברסאליים (Kaufman & Abu Nimer, 2006: 294). נוסף על כך, על ממשלות דמוקרטיות לעתים קרובות להתמודד עם ציבור בוחרים מקומי שרואה ביישומן של החלטות בין-לאומיות הנוגעות לזכויות האדם ביטוי לחולשה, ויתורים שבוצעו רק משום לחץ מצד גורמים חיצוניים שעומדים בניגוד לאינטרס הלאומי. האם ניתן להתגבר על תפיסות פופולאריות שכאלה, אפילו בתנאים שבהם האליטות הלאומיות תומכות ביישום זכויות אדם? אין הכרעה לגבי שאלה זו, אבל הסיכויים אינם מבטיחים במיוחד.

(ה) נקודה חמישית ואחרונה היא המילים הנצחיות מתוך ספר דברים: "צֶדֶק, צֶדֶק תִּרְדּוּךְ" (דברים ט"ז, כ). החזרה המכוונת הזו אינה רק דרישה דתית המיועדת ליהודים שומרי מצוות. כאשר מחצית העם היהודי עדיין חי בקהילות מיעוט ברחבי העולם, זוהי בעצם תזכורת לתבונה עמוקה ולשכל ישר, השתקפות של רצון ותועלת נאורים. פעמים רבות, עצם הדבר שלא נשמרו התכתיבים שקיבלנו מידי מורינו מימים ימימה, הוביל לאבדון. ביישום מחשבה זו על מדיניות ישראל בשטחים הכבושים, סיכם הרב חיים סידלר-פלר, "הכיבוש הוא האסון הגדול ביותר שנפל בחלקו של העם היהודי לאחר השואה. המתנחלים וממשלת ישראל שמשתפת פעולה איתם ותומכת בהם הצליחו לבטל אלפיים שנות מסורת של צדק עבור "הזולת" ולהפוך את העם היהודי לכובש מדכא" (Seidler-Feller, 2007).

רשימת מקורות

- אלדר, ע' (2009). הארץ. נדלה מ-<http://www.haaretz.co.il/hasite/spages/1116037.html>
- אלדר, ע' וע' זרטל (2004). אדוני הארץ: המתנחלים ומדינת ישראל 1967-2004. תל-אביב: דביר.
- אלוני, ש' (2009, 14 באוגוסט). "איפה הסגולה שלנו". הארץ. נדלה מ-<http://www.haaretz.co.il/hasite/spages/1107516.html>
- בצלם – מרכז המידע הישראלי לזכויות האדם בשטחים (2009, 5 בפברואר). מצב זכויות האדם בשטחים הכבושים – סיכום לשנת 2008. נדלה מ-http://www.btselem.org/Download/200812_Annual_Report_Heb.pdf
- בר-טל, ד' (2007). לחיות עם הסכסוך: ניתוח פסיכולוגי-חברתי של החברה היהודית בישראל. ירושלים: כרמל.
- האגודה לזכויות האזרח בישראל (2009, מאי). זכויות האדם בירושלים המזרחית: עובדות ונתונים. נדלה מ-<http://www.acri.org.il/pdf/eastjer2009.pdf>
- הארץ אונליין (2003, 1 בספטמבר). "תמצית דו"ח ועדת אור". הארץ. נדלה מ-<http://www.haaretz.co.il/hasite/pages/ShArt.jhtml?itemNo=335546>
- היימן, ג' (2010, 18 בפברואר). "כביסה מלוכלכת והסברה". הארץ. נדלה מ-<http://www.haaretz.co.il/hasite/spages/1150607.html>
- המכון הישראלי לדמוקרטיה – מרכז גוטמן (2009, אוגוסט). מדד הדמוקרטיה הישראלית 2009. נדלה מ-http://www.idi.org.il/PublicationsCatalog/Documents/BOOK_7104/Madad_2009_hebrew.pdf
- הצעת חוק לתיקון פקודת מניעת טרור (הרחבת ההגדרה של ארגון טרוריסטי), פ/1789, הכנסת ה-18 (התש"ע-2009).
- הראל, ע' (2008, 2 באוקטובר). "האלוף שמני: עלייה דרמטית באלימות המתנחלים". הארץ. נדלה מ-<http://www.haaretz.co.il/hasite/spages/1025771.html>
- וילר-פולק, ד' (2009, 3 באוגוסט). מדד הדמוקרטיה לשנת 2009 | רוב העולים היו רוצים לעזוב את הארץ. הארץ. נדלה מ-<http://www.haaretz.co.il/hasite/spages/1104891.html>
- לוינסון, ח' (2010, 31 במארכ). "עקב מותו של רס"ן אלירז פרץ: שרים לוחצים לרחות שוב את הריסת הבתים בהתנחלות עלי". הארץ. נדלה מ-<http://www.haaretz.co.il/hasite/spages/1160058.html>
- מערכת הארץ (2010, 4 באפריל). "נטל ביטחוני מעיק". הארץ. נדלה מ-<http://www.haaretz.co.il/hasite/spages/1164546.html>

נגבי, מ' (2004). כסדום היינו. ירושלים: כתר.
 קאופמן, א' (2001). זכויות האדם בפוליטיקה הבין-לאומית. תל-אביב: ההוצאה לאור של משרד הביטחון.
 קשתי, א' (2010, 28 באפריל). "74% מהציבור: להעניש חושפי פרשות ביטחוניות". הארץ. נדלה מ-<http://www.haaretz.co.il/hasite/spages/1165894.html>
 רביד, ב' (2009, 28 באוגוסט). "מרקל התעלמה מבקשת נתניהו ודרשה להקפיא את הבנייה בהתנחלויות". הארץ, נדלה מ-<https://secure.haaretz.co.il/hasite/spages/ShArt.jhtml?more=1&itemNo=1110737&contrassID=1&subContrassID=8&sbSubContrassID=0>
 שרגאי, נ' (2009, 28 במאי). "הכנסת אישרה טרומית: שנת מאסר על דברי בוז ואי נאמנות למדינה". הארץ. נדלה מ-<http://www.haaretz.co.il/hasite/spages/1088695.html>

- Adler, E., & Crawford, B. (Eds.). (1996). *Progress in Post-War International Relations*. New York: Columbia University Press.
- Bar-Tal, D., Magal, T., & Halperin, E. (2009). The paradox of security views in Israel: Socio-psychological explanation. In: G. Scheffer & O. Barak (Eds.). *Existential threats and civil security relations*, Pp. 219-247. Lanham MD: Lexington Books.
- Bar-Tal, D., & Teichman, Y. (2005). *Stereotypes and Prejudice in Conflict: Representations of Arabs in Israeli Jewish Society*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Barzilai, G., Yuchtman-Yaar, E., & Segal, Z. (1994). Supreme Courts and Public Opinion: General Paradigms and the Israeli Case. *Law and Courts*, 4(3), Pp. 3-6.
- Boudreaux, R. (2009, March 25). Israeli army rabbis criticized for stance on Gaza assault. *Los Angeles Times*. Retrieved from <http://articles.latimes.com/2009/mar/25/world/fg-israel-holywar25>
- Bovard, J. (2006). *Attention Deficit Democracy*. New York: Palgrave Macmillan.
- B'Tselem – The Israeli Information Center for Human Rights in the Occupied Territories (2007, May). *Absolute prohibition – The torture and ill-treatment of Palestinian detainees*. Jerusalem: B'Tselem.
- Donnelly, J. (2003). *Human Rights in Theory and Practice*. Cornell: Cornell University Press.

- Eisenstadt, S. N. (1985). *The Transformation of the Israeli Society*. Boulder: Westview Press.
- Estrin, D. (2010, January 20). Rabbinic text or call to terror? *Jewish Daily Forward*. Retrieved from <http://www.forward.com/articles/123925/>
- Goldscheider, C. (2002). *Israel's Changing Society: Population, Ethnicity & Development*. Boulder: Westview Press.
- Gorny, Y. (1987). *Zionism and the Arabs 1882-1948: A Study of Ideology*. Oxford: Clarendon Press.
- Halperin, E. & Bar-Tal, D. (2006). Education toward democracy in Israel: Its effect on youth and Israeli democracy. *Democracy and Security*, 2, Pp. 169-200.
- Human Rights Watch. (2003). *Israel: Budget Discrimination against Arabs in Israel*. Retrieved from http://www.hrw.org/en/search/apachesoer_search/arab+israel
- Ilani, O. (2008, December 9). Poll: Most Israelis think human rights groups hostile to their country. *Haaretz*. Retrieved from: <http://www.haaretz.com/news/poll-most-israelis-think-human-rights-groups-hostile-to-their-country-1.259178>
- The Jerusalem Fund (2008, September). Israel's Palestinian citizens [interview with Dr. As'ad Ghanem]. *Jerusalem Fund Report*.
- Jpost.com Staff (2008, December 10). PM: Israeli Arabs have suffered discrimination. *The Jerusalem Post*. Retrieved from <http://www.jpost.com/Home/Article.aspx?id=117114>.
- Kampeas, R. (2010, March 29). Israel gags news of soldier turned journalist under arrest. Jewish Telegraph Agency. Retrieved from <http://jta.org/news/article/2010/03/29/1011331/israel-gags-news-of-journalist-under-house-arrest>
- Kasher, A. (2010). A moral evaluation of the Gaza war: Operation cast lead. *Jerusalem Center for Public Affairs*, 9(18), p. 4.
- Kashti, O. (2010, March 11). Poll: Half of Israeli high schoolers oppose equal rights for Arabs. *Haaretz*. Retrieved from <http://www.haaretz.com/print-edition/news/poll-half-of-israeli-high-schoolers-oppose-equal-rights-for-arabs-1.264564>
- Kaufman, E. (1993). War, occupation and effects on Israeli society. In: E. Kaufman, S. Abed, & R. Rothstein (Eds.). *Democracy, Peace and*

- the Israeli/Palestinian Conflict*, Pp. 85-134. Boulder: Lynne Rienner Publishers.
- Kaufman, E., Abed, S., & Rothstein, R. L. (Eds.). (1993). *Democracy, Peace and the Israeli/Palestinian conflict*. Boulder: Lynne Rienner Publishers.
- Kaufman, E., & Abu-Nimer, M. (2006). Bridging conflict transformation and human rights: Lessons from the Israeli-Palestinian peace process. In J.A. Mertus & J.W. Helsing (Eds.), *Human Rights & Conflict: Exploring the links between rights, law, and peacebuilding*, Pp. 277-308. Washington: United States Institute for Peace.
- Kaufman, E., & Tsur, N. (1989). Torture in Israel? Walking a tightrope. *Present Tense*, September/October, Pp. 39-44.
- Kretzmer, D. (1990). *The Legal Status of the Arabs in Israel*. Boulder: Westview Press.
- (2002). *The Occupation of Justice: The Supreme Court of Israel and the Occupied Territories*. New York: Suny Press.
- Maoz, I., & McCauley, C. (2008). Threat, dehumanization, and support for retaliatory aggressive policies in asymmetric conflict. *Journal of Conflict Resolution*, 52(1), Pp. 93-116.
- Oron, A. (2010, May 14). Israeli Govt. Criminalizes its Arab-citizen leaders. *Israel: The Only Democracy in the Middle East?* Retrieved from <http://theonlydemocracy.org/2010/05/israeli-govt-criminalizes-its-arab-citizen-leaders-may-14-update/>
- Rouhana, N. (2010, April 22). A State for all its citizens. *Foreign Policy*. Retrieved from http://www.foreignpolicy.com/articles/2010/04/22/a_state_for_all_its_citizens
- Seidler-Feller, H. (2007). *The Withering of the Zionist Dream - A Rabbinic Guide to 40 Years of Occupation*. Brit Tzedek v'Shalom [Alliance for Justice and Peace].
- Shamir, M., & Sagiv-Schifter, T. (2006). Conflict, identity, and tolerance: Israel in the Al-Aqsa intifada. *Political Psychology*, 27(4), Pp. 569-595.
- Shapira, A. (1970). *The Seventh Day - Soldiers talk about the Six Day War*. London: Deutsch.
- (1992). *Land and Power: The Zionist Resort to Force, 1881-1948*. Oxford: Oxford University Press.
- Shinar, O. (unpublished). *The Ethos of the Israeli-Palestinian Conflict as*

Reflected by the Judgments of the Israel Supreme Court 1948–2006, PhD Research Proposal. The Hebrew University of Jerusalem, The Faculty of Social Sciences. Submitted 2010.

Sikkuy – The Association for the Advancement of Civil Equality in Israel (2009). *Annual Report*. Jerusalem: Sikkuy.

Sprinzak, E. (1991). *The Ascendance of Israel's Radical Right*. New York: Oxford University Press.

----- (1999). *Brother against Brother: Violence and extremism in Israeli politics from Altalena to the Rabin assassination*. New York: Free Press.

Sternhell, Z. (2008). Colonial Zionism, *Haaretz*, October 13.

U.S. Department of State (2009, February 25). 2008 HR Report: Israel and the occupied territories. *2008 Country Reports on HR Practices*.

הכיבוש באמנויות בישראל

דן אוריין

בשנת 1970 הוצג בתיאטרון העירוני חיפה מחזה ראשון של כותב ערבי, דו-קיום מאת מוחמד ותד, בבימויה של נולה צ'לטון, וזכה להצלחה אצל קהל הצופים. דו-קיום היה עיבוד לבמה של שיחות עם ערבים-ישראלים למחזה שיש בו חמש דמויות שגילמו שחקנים יהודים. השם העיד על כוונת הפיוס של ותד וצ'לטון – "דו-קיום" הייתה מדיניות של ממשלת ישראל כלפי ערביי ישראל, ששאפה להפחית את תחושת הניכור של המיעוט הערבי מהמדינה. הערבי שבדו-קיום מעוצב כדמות פגועה שאין בה איום. הנישול מהאדמה ובעיית הפליטים רק נרמזות – סיפור הפליט הערבי שבמחזה מסתיים בחזרתו לביתו. "סוף טוב" שיותר מחצי מיליון פליטים לא זכו לו. ההצגה נמנעה מלעסוק ב"ערביי השטחים" ובמשמעות המוסריות, החברתיות והפוליטיות של הכיבוש. "אז עוד לא ידענו", כתבה המשוררת דליה פלח (ב-2003), "שהכיבוש יהיה תמיד" (ניצן, 2005, 162). הכיבוש יגיע אל התיאטרון של צ'לטון בשנת 2004 בחורף בקלנדיה, כאשר היא מביימת חיבור המתעד את מחסום קלנדיה, נקודת מעבר בין א-ראם וירושלים ובין רמאללה, כהצגה על נקודת החיכוך שבין כובשים לנתיניהם – עבודת תיאטרון שמביאה אל הבמה את המצב הבלתי אפשרי שנמצאים בו החיילים נציגי הכובשים ואת עלבונם וסבלם של הפלסטינים, נתיני הכיבוש.

דו-קיום וחורף בקלנדיה הן שתי תחנות ברפרטואר של האמנויות בישראל – רפרטואר שתחילתו בהתעלמות מהכיבוש, בהתייחסות אל השטחים שנכבשו כאל פיקדון להסדר מדיני, ואפילו בהתהדרות ב"כיבוש נאור", ועד להכרה, מתחילת שנות השמונים של המאה שעברה, במציאות קשה ומזיקה, המחריפה במיוחד בתחילת שנות האלפיים. פרק זה מתאר תחנות ביניים שבין שתי ההצגות כמסע התודעות של האמנויות בישראל וקהליהן לכיבוש.

לאמנויות בישראל משותפים מאפייניהם החברתיים של קהליהן, ובהתאמה מאפייניהם החברתיים של היוצרים. חלק ניכר מהקהל של התרבות הקאנונית הוא

נולה צ'לטון, על פי ליה נירגד, חורף בקלנדיה, במאית: צ'לטון, בית הספר לאמנויות הבמה, סמינר הקיבוצים, 2004. מימין: דיורד בילנקה, יפית אסולין, אייל סלמה, שרון בורשטיין, פיליפ דומרב, נעמה דותן. צילום: אייל לנדסמן.

ממוצא אשכנזי ובעל/ת השכלה אקדמית (כץ, גורביץ', 1973, 102, 117, 120; רהב, ויץ, 1985). במחקר שנתוניו הם משנת 1990, נמצא כי המאפיינים העיקריים של צופים בתיאטרון (רק יהודים) הם: השכלה, מוצא ודתיות. "הפעילים ביותר מבחינת תכיפות הביקור הם משכילים, מסורתיים וחילוניים ילידי ישראל ממוצא מערבי" (כץ, האז, ויץ, אדוני, גורביץ', שיף, 2000, 239), ואילו הקבוצה "בעלת השיעור הגבוה ביותר של לא־מבקרים כלל הם דתיים בעלי השכלה נמוכה ממוצא מזרחי" (שם). אין הבדלים בולטים בין קהלי התיאטרון, הצופים בקולנוע ה"אמנותי", המבקרים במוזיאונים וקהלי הקונצרטים: "ככל שעולה רמת ההשכלה, עולה צריכת הקולנוע, התיאטרון, הקונצרטים, המוזיאונים וההשתתפות בהרצאות" (כץ, האז, ויץ, אדוני, גורביץ', שיף, 2000, 425). מסקנות דומות נמצא בסקר משנת 1998 (דו"ח ברכה) הקובע, כי: "הפעילויות הקאנוניות הנחשבות למערביות, כגון קונצרטים קלאסיים, אופרה ותיאטרון, מושכות יותר קהל ממוצא מערבי" (האז, 1999, 112). הישראלים מתייחסים לספרות היפה, לתיאטרון, לקולנוע ולמוזיאונים כאל במות חשובות (שם, 114), בהן דנים בבעיות חברתיות ופוליטיות (כץ, האז, ויץ, אדוני, גורביץ', שיף,

2000, 270), והטקסטים האמנותיים נתפסים אצלם כ"כבואות" של מציאות חברתית ופוליטית (שקד, 1973, 1991).

אמנים ישראלים – סופרים, מחזאים, תסריטאים, יוצרים באמנות הפלסטית, מוזיקאים... – כמו לפי תפיסתו של לוסין גולדמן, הם transindividuels – מייצגים של אמונות ודעות של קבוצה בחברה הישראלית. "חזון העולם" – vision du monde שלהם ושל קבוצתם משמש כ"תודעה קולקטיבית" המתווכת בין המציאות החברתית ובין גילומיה באמנויות. האמן הישראלי אינו רק נציג של קבוצתו, יש לו גם תפקיד של מבקר שיכול לחשוף באמצעות יצירתו את המניעים להסכמות קבוצתיות נלוזות, וליחסה המתנשא והנצלני של קבוצה הגמונית כלפי "אחרים", שהם לרוב קבוצות שאינן קוראות ספרות, ולא מבקרות בתיאטרון, במוזיאון או באולם הקונצרטים. עם זאת, ביקורתם של רוב היוצרים מותאמת ליכולת ההשגה ולמוכנות הקבלה של קהליהם, שאי-אפשר בלי שותפותם.

היוצרים וקהליהם, במיוחד של התרבות הקאנונית, מושפעים מהאידיאולוגיה הציונית החילונית. למרכיב האידיאולוגי מקום מרכזי ברפרטואר האמנויות בעברית והוא מחלחל לרוב הטקסטים. זו אידיאולוגיה ה"כותבת" את עצמה באמצעות יוצרים שלעתים אינם מודעים לכך שהם מופעלים באמצעות השיח הציוני. בעשורים האחרונים, בעיקר משנות השמונים, האמן הישראלי "משתחרר" מהשיח המייסד והוא מביא ביצירותיו את קשיי המציאות המשועת ואת הצורך בבחינה ביקורתית של האידיאולוגיה שיצרה את מדינת ישראל, אבל גם אפשרה את מדיניות הכיבוש. דברים שנורית גרץ מייחסת לסופרים ולאנשי קולנוע מאפיינים את היוצרים בתחומי אמנות אחרים: "[ש] חייבו את החברה הישראלית לבחון את הנרטיבים הציוניים שלה, לעמוד על הסתירות שבינם לבין עצמם, בינם לבין המציאות ובינם לבין היומרות האוטופיות של הציונות כתורה לאומית המבוססת על יסודות מוסר הומניסטיים אוניברסליים" (גרץ, 1995, 11-12).

לונג שוט (1967-1982)

מ-1967 ועד תחילת שנות השמונים הכיבוש הוא נושא מודחק באמנויות. אמנים רבים היו חדורים בתחושות ההישגים של המלחמה. ביניהם היו שאיירו את פרסומי הצבא במהלך הקרבות ואחריהם; לאלבומי הניצחון הרבים שפורסמו בעקבות המלחמה הצטרפו אמנים, כמו משה קסטל ש"איחה" תמונת חיילים בכותל עם דיוקנים של רבין ודיין (סלע, 2007, 16). יוצאת דופן כמעט-יחידה הייתה רות שלום "שהגיבה כבר ביוני 1967 בסדרת רישומי דיו, המייצגים את הפליטים הפלסטינים החוצים את גשר אלנבי" (עפרת, 2007). אך ב-1967, ושנים רבות אחר כך, הכיבוש באמנויות הוא "שאלה נעלמה" (כפי שכינה יצחק אפשטיין ב-1907 את הסכסוך עם הערבים), ורק מעטים ובשולי מערכות התרבות עוסקים בו.

בין הביטויים האופוזיציוניים הראשונים לכיבוש בולטת מלכת אמבטיה מאת חנוך לוין (1970), שהוצגה דווקא ב"מרכז", בתיאטרון הקאמרי. ההצגה הייתה "רביו סאטירי בשני חלקים על שבת אחים בצל תותחים", הנפתח בריאיון שבו חבורת נוער ישראלית עונה על "עמדתנו באזור מבחינת יחסינו עם הערבים", כשתשובתם חסרת התוכן היא גיבוב של מילות קישור, ומילות תנאי. ההתעלמות מ"השאלה הערבית" והדחקתה בתרבות הישראלית של שנות החמישים והשישים, כפי שמעידות תבניות הלשון הריקות של הצעירים, מתרחבת אל ה"שטחים" אחרי הכיבוש. מבחינה זו המערכון "סמטוכה" שברביו הוא שינוי שהשפיע על מחזאים אחרים ויצר אב־טיפוס של דמות ערבית במחזאות הישראלית. סמטוכה עובד בבית קפה שבו הוא משרת את היהודים. הוא הערבי המושפל והמנוצל, שבני דמותו יוצגו פעמים רבות על במה, על מסך ועל מרקע. נמצא במערכון גם התייחסות לאיום הביטחוני שנוצר אחרי מלחמת ששת הימים עם התעצמות הפעילות החבלנית־פלסטינית. היהודים יודעים שסמטוכה לא הניח פצצות והוא אינו חבלן, והם מתבשמים מכך שאינם אנשים פרימיטיביים שלא מבחינים בין ערבי שמניח פצצות לזה שאינו מניח פצצות ולבסוף הם משחררים אותו, כי סמטוכה צריך לחזור למטבח כדי לשטוף את הכלים. כבר במערכון זה כרוך הניצול הכלכלי בפחד מתגובתו האלימה של הערבי.

המערכון, כמו טקסטים אמנותיים אחרים, נגזר מכשל בדיון הציבורי על הכיבוש. המבקרים, אמנים וביניהם מחזאים ותסריטאים, מוקיעים את הניצול המחפיר של כוח העבודה מהשטחים הכבושים. הצורך בפתרון של הבעיה האנושית מוצב לפני (ומונע את) ההכרה באופיו הלאומי של הסכסוך. מחקרים המלמדים על כך שהגורם הלאומי, הסכסוך על האדמה, ומצבם של מחנות הפליטים הן הסיבות היותר חשובות למרי הפלסטיני, לא שינו את היצג הבעיה באמנויות (שלו, 1990). המחזאי הישראלי, יוצר הסרטים, הסופר והאמן פוגשים פלסטינים בבתי קפה, מסעדות ובאתרי בניין. הם מעדיפים לעסוק בעוול "אסתטי" שמטריד אותם ואת קהל היעד היהודי שלהם ולהתעלם מהעיוות הלאומי, זאת למרות המחקרים, ועבודות תיאטרון כמו הגל התשיעי של ריאד מסארווה ואמיל הבוא (1990), הצגה שאמנם מתוארים בה הפועלים שעומדים יום־יום ב"כיכר העבדים" בחיפה כמנוצלים, מבוזים ועובדי עבודת־פרך, אבל עיקרה ברצון הפלסטיני בזוהת לאומית.

מלכת אמבטיה עוררה ביקורת ואפילו פולמוס שביטאו כנראה חששות מהפרכתו של קונצנזוס יהודי-ציוני ב"שאלה הערבית", בפרהסייה, במקום "מקודש" במושגי התרבות הישראלית – בתיאטרון ציבורי. בין מבקריה היה משה דיין, אז שר הביטחון, שהיה סבור שההצגה משקפת את תלישותם של יוצריה מהמציאות, ושהיא מעוררת תהליכים שליליים ומתארת את מדינת ישראל כ"בור ביוב אחד גדול מסריח שמנסים בו לדכא את הערבים" (דיין, 1970). תגובתו של דיין סייעה בהורדת ההצגה מהבמה.

הדיון הציבורי בתיאטרון הישראלי היה נתון עד תחילת שנות התשעים של המאה ה־20 בגבולותיה של צנזורה שבחוק, והוא מוגבל גם היום, בראשית המאה ה־21,

בצנזורה מטעמים של מוסדות (כמו גופים ציבוריים ממשלתיים, רשויות מקומיות או אחרים לאולמות מופע, ועדות פרס, וועדות רפרטואר...) ובמיוחד פעילה צנזורה של קהלי ההצגות. הצגות, כמו מלכת אמבטיה, "הורדו" מהבמה בעקבות לחץ של דעת קהל-צופים, סופרים ועיתונאים. יונה הדרי-רמג' מדגישה, כי "מי ש'הוריד' את המחזות האלו היה הרוב. לא המיעוט. כל ניסיון לערער על החזון הציוני, להביע הסתייגות ואכזבה ממנו נידון [אז] לכישלון" (הדרי-רמג', 2002, 270). עם זאת, הדיון על ההצגות שהיה ערני במיוחד, ולווה בפרסום נרחב בעיתונות של התקופה, העלה גם סימני שאלה ב"מרחב הציבורי", ואפשר שאלה תרמו להיווצרותם של סדקים בעמדות מונוליתיות.

מתחילת שנות השבעים, ובמיוחד בשנות השמונים ובשנות התשעים, הסכסוך על האדמה שבין יהודים לערבים מתרחב אל השטחים הכבושים. הצד הערבי – תושבי השטחים, ערבים במדינת ישראל והפזורה הפלסטינית – רואה בהתנחלויות המשך מדיניות שתחילתה עוד מראשית היישוב היהודי המתחדש בארץ-ישראל ומטרתה היא השתלטות יהודית על אדמת ארץ-ישראל כולה (משעל, ואהרונ, 1989, 68). הדיון בסכסוך על האדמה באמנויות מגביל את עצמו תחילה לתחומי "הקו הירוק", כמו קבוצת אמנים ששהתה ארבעה חודשים בשנת 1972 בעמק שבין קיבוץ מצר לכפר הערבי מסר. אמנים אלה הושפעו מהסביבה, מהכפר הערבי ומהקיבוץ הסמוך לו, וגם נתנו ביטוי לתחושות היושבים בהם ויזמו מפגשים ודיונים. מיכה אולמן יצר במסגרת זו את "החלפת האדמות" – שני בורות שנחפרו במרכז הכפר הערבי והקיבוץ, והאדמה שהוצאה מהם הוחלפה בין שני המקומות. עבודת "דו-קיום" שהיא מעין ברית סמלית בין שני יישובים אחרים, אך היא אינה מתייחסת להפקעת הקרקעות שהחלה אז בשטחים הכבושים.

שטחים שנכבשו במלחמת ששת הימים והקמת ההתנחלויות, מופיעים לראשונה במושל יריחו של יוסף מונדי (1975). המחזה הפגיש על הבמה את הכובשים עם הנכבשים וגם הוקיע בחריפות את מידת ההיגיון והצדק שיש בכיבוש. יותר מכולם חש ה"עולה החדש" מונדי (מונדי נולד בשנת 1935 ברומניה. בגיל 16 עלה לישראל). באיום ובסכנות הטמונים בדיכוי ובניצול של הערבים. במחזה פזורות טענות כמו: "אנחנו יושבים על האדמות שלהם וטוענים שמבחינה היסטורית הן שלנו!" ותשובתה של האידיאולוגיה ה"אדנותית-בדלנית" (גורני, 1985, 56-57): "אז מה, כאן שממה, האדמה שייכת לזה המעבד אותה, המפרה אותה, זה שמנצל אותה כראוי הוא בעלה החוקי" (מונדי, 1975, 52). במחזה יש גם ביטוי לפחדיו של הישראלי מהפלסטיני: "הם שונאים אותנו... ויש להם סבלנות לנבלות האלה" (שם, 18). "אני יודע מה צפוי לי אם אפול בידם", אומר מושל יריחו, "הם ישמידו את כולנו. טבח יהיה, טבח נוראי" (שם, 25). היהודי ה"תלוש", שחש עצמו כוזר בארץ החדשה (והוא נציגו של המחזאי), נתקל בערבי המבטיח לו שיחזיר אותו למקום שממנו הוא בא. "האדמה הזאת היא חלק ממני", אומר הערבי הלאומן, "אנחנו לא רוצים אתכם כאן... זה ייקח עוד שנה, שנתיים, אפילו חמישים שנה. אבל אני

יודע שאתם תלכו מכאן... כולכם זרים פה, כולכם!" (שם, 51). מונדי היה הראשון שהציג על הבמה את הקישור שיופיע בתיאטרון פעמים רבות אחריו, בין סמטוכה – הפועל המנוצל והמושפל – ובין הערבי החבלן. ערבי "שקוף" מנקה במפקדת מושל יריחו את המקום וגם מצחצח את נעליו של הקצין. כשמחבל מובא לחקירה, יוצא המנקה ונכנס החבלן – את שניהם מגלם אותו שחקן, והוא גם השחקן שיגלם את דמותו של ערבי שתוקע סכין ביהודי. סמטוכה, שהתחיל אצל חנוך לוין כשוטף כלים כנוע ומתרפס, הופך במחזותיו של מונדי למחבל האורב ליהודים מכל פינה. כפל הפנים של הערבי – מנוצל ומאיים – ישמש מכאן והלאה בעיצוב דמותו של הערבי אצל מחזאים אחרים, ויחזור אצל חנוך לוין לבמה ברצח (1997).

מעטים הם ה"דיונים" האמנותיים בכיבוש עד מלחמת לבנון הראשונה ולרוב הם משתמשים בדרכי עקיפין. אוכלים של יעקב שבתאי (1979), מחזה תנכי בעיבוד מודרני היה, לכאורה, גרסה של הסיפור על גזילת כרם נבות על ידי איזבל ואחאב. אלא שמשפטים רבים בו כיוונו את הצופים למציאות זמנם. כמו הצהרת המלכה איזבל: "אנחנו יכולים לעשות מה שאנחנו רוצים – העיקר שזה יהיה חוקי. וזה יהיה חוקי... חוק הוא חוק כל זמן שהוא נוח לנו". הסופר אהרן מגד התייחס לנמשל של ההצגה, להתיישבות היהודית בשטחים, שהיא פרק ב"נישול בכוח, על ידי השלטון, בניגוד לחוק, בניגוד לאמנה החברתית" המקובלת בעולם התרבותי... מקרה הפקעת אדמות השייכות לערבים... לשם יישוב יהודים עליהן, הוא פארפראזה, כמעט מדויקת, על 'כרם נבות' (מגד, 1979).

לפליטים, הסוגיה הקשה מכולן, שתחילתה במלחמת העצמאות והחרפתה עם מלחמת ששת הימים, התייחסו מעט מאוד אמנים, סופרים ואנשי תיאטרון. מעטים עמדו על הבעייתיות שמתעוררת מעצם הדבר שמנושלים מנשלים אחרים מאדמתם, חסרי־בית הופכים אחרים ליושבי מחנות, ופליטים יוצרים את אחת מקבוצות הפליטים הגדולות בעולם. מיוחד במינו היה ס' יזהר שגילה ב"חרבת חזעה" (1949), כי "אנחנו עשינו להם גלות" (יזהר, 1989, 75), ותיאר את גירושם השיטתי של כפריים ערביים מבתיהם ואת שילוחם בקור־רוח, כעדר בקר אל מעבר לגבול. כמה ממשפטי הסיפור ימשיכו להדהד בספרות העברית ובתרבות הישראלית עשרות שנים אחר כך. התייסרותו של יזהר היא בעיקר מכך שפליטים הם שגרמו לנישולם של אחרים: "מה בעצם עוללנו כאן היום? אנחנו יהודים הגלינו גלות" (שם). יזהר יחזור לאותו נושא ב־1992, בעניין הפקעת הקרקעות בשטחים הכבושים. בסגנון כמו־נבואי הוא מייסר את "כל מושכי הקרקע מתחת רגלי היושבים עליה – הנה ימים באים" (יזהר, 1992), ועל הפליטים המהווים את "השאלה המכרעת", יאמר: "הם לא נמחקו לתוך הלילה. הגירוש לא פתר כלום" (יזהר, 1992א).

גרסה טלוויזיונית של חרבת חזעה בכימויו של רם לוי (1978) הייתה הדרמה הישראלית הראשונה שהביאה למרכז הדיון הציבורי הישראלי את בעיית הפליטים הערביים ונישולם. העיבוד הטלוויזיוני לסיפורו של יזהר קירב את הצופה אל הערבים, שעד כה בקולנוע היו מרוחקים ונקטלו בהמוניהם. הלוחמים העבריים פוגשים בו ערבים, תחילה כמטרות לירי

ממרחק, אחר כך הם מתקרבים יותר לתושביו של כפר ערבי שהם כובשים ולקראת סיום, לפני שיוגלו מי שיהיו פליטים, הצופה רואה תקריבי פנים או רגליים שנתקלות בשלולית ומתקשות בעלייה למשאית. הגרסה הטלוויזיונית עוררה תגובות נזעמות. אלה העירו על הרגישות של הממסד ושל חלקים מהציבור היהודי לחשיפה פומבית של הגלות שעשו יהודים לערבים ב־1948, וגם חזרו ועשו במלחמת ששת הימים.

מדיום שוט (1982-1995)

מלחמת לבנון, שכונתה "מלחמת ברירה" ומאוחר יותר "מלחמת שולל", הייתה מבצע צבאי שעורר מחלוקת גדולה בישראל. מלחמה שערערה הסכמות לאומיות ויצרה תנועת התנגדות במהלך השנים שבהן הסתבכה ותבעה קורבנות של חיילים ישראלים ושל פלסטינים רבים. התנגדות זו החריפה אחרי הטבח שביצעו הפלנגות הנוצריות במחנות הפליטים בסאברה ובשאטילה, ולאחר שנודעו מסקנותיה החמורות של ועדת החקירה שהוקמה בעקבותיו. אצל חלק מהציבור היהודי התחזקה בעקבות אירועים אלה ההכרה שאין פתרון לסכסוך, אלא בהסדר עם הפלסטינים, ועל מחירו הדעות חלוקות מאוד. מלחמת לבנון והאינתיפאדה וגם כניסת מפלגת "כך" לכנסת גיבשו אופוזיציה אמנותית חריפה למדיניות של ממשלות הימין ושל ממשלות האחדות הלאומית. תיאטרון, קולנוע, ספרות, אמנות, מוזיקה, מוזיקת רוק ותרבות עממית, כמו שירי מחאה של חיילים, בשנות השמונים ובשנות התשעים, מוחים כנגד מדיניות כוחנית ותובעים פשרה עם הפלסטינים. הפלסטינים הפכו להיות חלק ממציאות יומיומית של עימותים אלימים ושל הידברות לשלום, שקירבה אותם אל עולמם של הישראלים. "השאלה הערבית" שהופכת להיות "השאלה הפלסטינית" מעוררת אצל יהודים-ישראלים גם תחושות תסכול אתנוצנטריות. הפלסטיני נתפס לא רק כמי שגורמים לו עוול לאומי וכלכלי, אלא לפעמים כמי ש"כופה" על הצעיר הישראלי משימות המנוגדות למצפונו ולחינוכו. הגידול בפעולות איבה שבין פלסטינים ליהודים מחזק בחלקים גדולים מהאוכלוסייה היהודית תחושות שהיו קיימות קודם לכן, תחושות של איבה, שנאה ופחד כלפי הפלסטינים. מחקרו של בנימיני על דימוי הערבי אצל נוער יהודי-ישראלי מלמד על שינויים בעקבות האינתיפאדה הראשונה. בנימיני השווה בין דימוי של הערבי הישראלי ובין הדימוי של הערבי הפלסטיני בשנים 1984 ו-1990. הנשאלים ב־1984 כמעט שלא גילו הבדלים חשובים ביניהם, ואילו אחרי שלוש שנות אינתיפאדה: "מתמקדת העמדה השלילית ביתר שאת על הערבים הפלסטינים הנתפסים כאיום". בדימוי של הערבים תושבי השטחים מצא המחקר התעצמות של מאפיינים, כמו: בוגדנות, קיצוניות ואכזריות. גם כלפי הערבי הישראלי "עולה בעוצמה עמדה 'שלילית'" והוא נתפס מאז האינתיפאדה כמי שאי-אפשר לסמוך על נאמנותו, אך דימוי חיובי יותר מזה של הפלסטיני וכנראה גם פחות-מפחיד. (בנימיני, 1990).

שלושה גלי מחאה הזינו עבודות רבות של יוצרים באמנות הישראלית של שנות

השמונים: מחאה נגד מלחמת לבנון, מחאה כנגד גל גזעני אצל היהודים תושבי ישראל, במיוחד נגד מאיר כהנא ומפלגתו, ומחאה נגד המשך הכיבוש שהתעצמה עם האינתיפאדה. מלחמת לבנון הייתה נושא לעבודות אמנות רבות, כולן מתנגדות ותובעות את סיומה. דוד ריב, המתמיד בביקורתו כנגד מדיניות ישראל כלפי הפלסטינים, הציג בתערוכה משותפת לו ולגבי קלזמר את צבעי הדגלים של ישראל ופלסטין וגרם לשערורייה המקווה. הרצון במחאה ובדיאלוג עם הערבים הביא כמה אמנים יהודיים לערוך תערוכות משותפות עם אמנים פלסטינים. כתורות שתיים מהן היו: "אמנים ישראלים ופלסטינים נגד הכיבוש" ו-"די לכיבוש". השתלבותם של כמה מהאמנים הפלסטינים בתרבות הרוב הביאה איתה את המתח האירוני שבהבדלי התפיסה בשתי התרבויות לאותם סמלים ואיקונים. עסאם אבו שקרה, שצייר ציורי "צבר בעציץ", העלה אצל טלי תמיר את השאלה: "האם יכול ערבי להיות צבר?" (מנור, 1990, 26-27). בתרבות הפלסטינית, האיכר נעזר בשיח הצבר כדי לסמן את גבולות חלקתו ו"צבר" בערבית: "סכך", משמעו גם "סבלנות", "התמדה". משמעויות אלה מתייחסות למילה ערבית אחרת שתפסה לה מקום מרכזי בעימות היהודי-ישראלי-פלסטיני, ה"צומוד", שהוראתה – להחזיק מעמד, להישאר צמוד לאדמה ולמנוע את הפקעתה.

האינתיפאדה נתפסת אצל אמנים ישראלים כבעיה פוליטית ומוסרית חריפה ובמיוחד – כגורם לפחד קיומי. ארנון בן-דוד, ששילב באחת מעבודותיו את הכיתוב "Israel" "P.L.O" ו-"God" ומתחתן שלושה "ה", אמנם מזדהה עם המאבק הפלסטיני, אך גם חושש לגורלו כיהודי: "האינתיפאדה השפיעה עלי מאוד חזק, כי התחלתי לפחד לשלמות הפיסית שלי, ליכולתי להתקיים בסביבה הזאת" (ריב, 1990, 14). כמה מהעבודות עוסקות בהתערערותו של האתוס הציוני עקב המדיניות הכוחנית כלפי הערבים. ביניהן, הכאפיות של ציבי גבע, "שבאימוצן על ידי אמן יהודי-ישראלי", כך סבורה שרית שפירא, "העביר עצמו נציג תרבות הרוב אל המיעוט והוא מחזק את ההתייחסות אליה כאל קבוצה בעלת זהות משלה" (שפירא, 1993, 59). ובדומה, המלחין אריק שפירא, מוחה על העוול שנעשה לפלסטינים ועל המלחמה שנכפית עליו והשמיע את "שחקי, שחקי על החלומות", שיר של שאול טשרניחובסקי, מתורגם לערבית עם זמרת ערבייה השרה בסגנון ערבי ובסלסולים ערביים ומולה ניגן כנר קטע קונטרפונקט למנגינת השיר (שפירא, 1988, 21).

כבשאר האמנויות, גם בסיפורת ובשירה של שנות השמונים נמצא ביטויי מחאה למלחמת לבנון, לכאהניזם ולאנטיפאדה. כמה מהסופרים שמכירים בפלסטינים כבעלי זהות לאומית גם בוחרים בהם כנושא של יצירותיהם. הערבי הישראלי או הפלסטיני מהשטחים אינן עוד דמויות משנה, הן "שוות" בעיצובן לדמויות היהודיות, וגם דמויות ראשיות בכמה מהרומנים שנכתבים בתקופה זו. ערבי טוב של יורם קניוק (בשם בדוי: יוסף שרארה, 1984) הוא סיפורו בגוף ראשון של ערבי שחי בשני העולמות, הישראלי והפלסטיני, ואינו מצליח ליישב ביניהם. שהיד מאת אבי ולנטין (1989) ואגדות

האינתיפאדה מאת דרור גרין (1989) בוחרים במספרים פלסטיניים על רקע האינתיפאדה. איתמר לוי מספר את המרי באותיות השמש אותיות הירח (1991) באמצעות נער פלסטיני.

שלושה מספריו של דויד גרוסמן יכולים ללמד על מגמה של שינוי כלפי הנושא הערבי, ובמיוחד כנגד הכיבוש, והם: חיוך הגדי (1983), הזמן הצהוב (1987) ונוכחים נפקדים (1992). משלושתם רק חיוך הגדי הוא בדיון ושני האחרים הם רשימותיו של עיתונאי. דומה שהיחס בין בדיון לחומרים מציאותיים מצביע גם על הרצון לשחרר את הערבי מתפקידו האינסטרומנטלי בתרבות העברית, אותו אפיין מרדכי שלו כ"פתרון ספרותי" למצוקותיו של הסופר היהודי (שלו, 1970), ולאפשר לו להציג את בעיותיו בעצמו. תחילה ניסה גרוסמן להגיע להידברות עם הפלסטיני שבשטחים דרך הבדיון באמצעות דמותו של חילמי בחיוך הגדי – דמות של חריג לחברתו הפלסטינית, שחי מחוץ לתחומה ורק כך מתאפשרים קשריו עם הכובשים הישראליים. הזמן הצהוב הן רשימות שנכתבו תוך כדי שיטוטיו של גרוסמן, הדובר ערבית, בגדה המערבית. זהו מסמך השואף לשכנע את הקורא בצורך שלו, כיהודי, לוותר על הכיבוש הישראלי ולשם כך הוא מתאר ומפרט את נזקיו לכובשים ולפלסטינים. חיבור ראשון בעברית שנושא הזהות הלאומית הפלסטינית היא במרכזו – לא דמות פלסטינית חריגה מהבדיון שרק איתה הישראלים יכולים ליצור קשר, אלא מגוון דמויות הבא לייצג חברה שלמה תחת שלטון זר. המחזה של אלה אלטרמן לספרו של גרוסמן (1987) נתקלה בהתנגדות ציבורית, וקצין חינוך ראשי אסר את הצגתה בפני חיילים. יותר מכול הדגיש העיבוד לתיאטרון את חוסר האפשרות לברוח מהבעיה שחלומות הפליטים מציגים בפני הישראלים – געגועיו של ילד ממחנה הפליטים דהיישה ליפו, והוא לא היה מעולם ביפו, או בסיפורה של נערה מאותו מחנה על "יופייה של לוד", וההבטחה-איום של פליטה ערבית זקנה: "תמיד נישאר, כמו קללה". המחזה עוסק בכיבוש ובהשפעותיו: ההשפלה, התלות, הניצול והפחד שהופכים את הפלסטינים ל"מתים חיים", אבל גם מקנים להם זהות: "יש לנו זהות, וזה לא היה קודם, ואנחנו לומדים מכם הרבה דברים". הישראלי מוצג במשל פוליטי על מלך גדול: "שיושב בארמון שלו ושם סביב הרבה שומרים והוא לא ישן בלילה, כי יודע שכל רגע מישוהו יבוא לקחת לו את הכתר". היו בהצגה גם כמה מסימני האלימות והאיום שהיהודי הישראלי מוצא אצל הפלסטיני: "אנחנו רוצים פתרון בכוח. מה שנלקח בכוח יוחזר בכוח", מביטחה גננת שמטיפה כך לילדי הגן שלה. ואינטלקטואל ערבי המתנבא: "אם תצאו מפה מיד תהיה פה שחיטה גדולה... קודם כל יהרגו את מי שהיה לו קשר עם ישראל... ואלה שחשודים בשיתוף פעולה... ואחרי שיהרגו פה חצי אוכלוסייה, יתחילו להרוג זה את זה במאבק על השלטון". בנוכחים נפקדים חזר גרוסמן אל גבולות הקו הירוק וניסה לדובב את ערביי ישראל, שתהליך הפלסטיניזציה שלהם והתנגדותם לכיבוש נמצאים בחיכוך מתמיד עם זהותם כאזרחי מדינת ישראל.

הקולנוע הישראלי של שנות השמונים הפך את הסכסוך עם הפלסטינים לתמטיקה

מרכזית ואת דמות הערבי או את הפלסטיני לדמות לגיטימית ואפילו מועדפת, המחליפה אויב רחוק ונלעג מהקולנוע של העשורים הקודמים בלוחם חירות. אלה שוחט מכנה מהלך זה, כ"גל הפלסטיני בקולנוע הישראלי החדש" (שוחט, 1991, 237-270). רוב הסרטים שנמנים עם "הגל הפלסטיני" עוסקים במלחמת לבנון ובאינתיפאדה. כמה מהסרטים בוחנים את הסכסוך עם הפלסטינים מההיבט של נזקי הכיבוש לכובש – במיוחד סרטו של אורי ברבש אחד משלנו (1989). סרטים אחרים לעומתם מאמצים את ההיבט הערבי או הפלסטיני – בנישואים פיקטיביים של חיים בוגלו (1988) יהודי פוגש את המציאות הישראלית כאחד מקבוצת פועלי בניין פלסטיניים, והקסם שמהלך חילמי על הישראלים בחיך הגדי של שמעון דותן (1986), מעביר את מרכז העניין שבסרט אל הפלסטיני. בסרטים רבים של שנות השמונים מופיע הפלסטיני כאידיאליסט, בעל חיוניות (גם מינית), העולה בסגולותיו על הגיבור היהודי שאיתו הוא מעומת או שאליו משווים אותו. הנטייה של כמה מיוצרי הסרטים להאניש את הערבי וגם לצדד בזכויותיו ואפילו לתת לגיטימציה למאבקם של ארגונים כמו אש"ף, מביאה אותם לפעמים למידה של אידיאליזציה, כמו שתיאר יהודה (ג'אד) נאמן באירוניה כ"ערבי טוב הוא ערבי בסרט" (נאמן, 1991).

על הסתירה שבין הרצון בפיוס ובין הבנת המציאות החוץ-קולנועית כרוחה את האפשרות של פתרון "חיובי", אפשר ללמוד מסיומם של הסרטים שהם על פי רוב פסימיים, כמו הסיומות של רוב הרומנים ושל כל הצגות התיאטרון. סיפורי אהבה בין גבר לאישה משני העמים מסתיימים תמיד בפרידה, או בהרחקה, בגלות מרצון (בגשר צר מאוד של נסים דיין, 1985). קשרי ידידות בין ערבים ליהודים אפשריים בכלא, במאחורי הסורגים של אורי ברבש (1984) וגם הם חסרי סיכוי. ידידות נוצרת בגמר גביע של ערן ריקליס (1991) בין שובים, הפעם פלסטינים, לנשבים – קצין וחייל ישראלים, והיא מסתיימת בהריגתם של הפלסטינים. אפילו סרטים שיש בהם מידה של קרבה בין נציגים של שני העמים, כמו חיך הגדי "פותרים" במוות את סוף הסרט. כמה מהסרטים כמו שואלים דימוי מהסופר סמי מיכאל: "ודאי ראית לא פעם שני כלבים לכודים בהזדווגות ברחוב, והם מתפתלים ומצווחים ואינם יכולים להינתק זה מייסוריו של זה, ומושכים זה לכאן וזה לכאן. אלה הם היהודים והערבים במלכודת החראית שלהם" (מיכאל, 1977, 237). סרט לילה של גור הלר (1986), שבו חייל מילואים ונער פלסטיני נכבלים זה לזה בניגוד לרצונם, ממחיש קשר כפוי שכזה. כאשר מצליחים הכבולים להיפטר מהאזיקים ויותר מכך – מחוסר האמון שביניהם – נורה הנער למוות בטעות וגם סיומו של סרט זה בטרדיה. התיאטרון הישראלי של שנות השמונים ושנות התשעים מעמיד במרכז הרפרטואר שלו את "השאלה הפלסטינית". יותר ממאה טקסטים תיאטרוניים, שעניינם ישיר או עקיף בנושא הזה, עלו על במות שונות בשנים אלה. חידוש היה בכך שכמה מההצגות הוצגו על במות גדולות, בהן: פלשתינאית (1985) וסינדרום ירושלים (1987), שתיהן מאת יהושע סובול.

בתיאטרון מופיעות לעתים הצגות "מפתח" המקדימות את השינויים שיחולו במוסכמות החברתיות ובמחשבה הפוליטית. כזו היא פלשתינאית, שהייתה מההצגות הראשונות שנתנו ביטוי, בעקבות המלחמה בלבנון, להכרה של יהודים ישראלים בזהות הלאומית הפלסטינית. כבר בכותרת ההצגה: "פלשתינאית" היה משום חידוש, כאשר היא נושאת את שמו של "אחר", שהיה אסור בקשר באותה העת על פי חוק. בפלשתינאית מוצג בפעם הראשונה סיפור אהבה בין יהודי לערבייה על במה ציבורית גדולה. סובול השתמש באסטרטגיה עוקפת ש"ריככה" את תפיסותיו ה"רדיקליות" של המחזה באמצעות ארגון הנרטיב כ"מחזה בתוך מחזה" – צילום של סרט טלוויזיה בתוך הצגה. תפיסה נרטיבית שאפשר שהושפעה ממחזותיו של לואיג'י פירנדלו. המחזה הוא תיאור עבודתו של צוות הסרטה, המצלם לטלוויזיה סיפור אישי. את התסריט כתבה ערבייה בשם סמירה, ובמהלך העבודה נוצר קשר של אהבה בינה ובין שחקן יהודי. הסרט המצולם במחזה הוא על פי סיפורה של סטודנטית ערבייה בשם מגדה, וגם היא מתאהבת ביהודי. כבר בבחירת השם, שהוא אירופיזציה של השם הערבי מג'דה, אפיין סובול את הדמות ונתן לגיטימציה לרומן שלה עם יהודי. אל הנישול המחזאי מתייחס עדיין בזהירות – המחזה פותח בהצגה של תלמידים ערבים של החוג לתיאטרון באוניברסיטה שמעלים את משל הכבש והזאב בנשף יום העצמאות. הערבי הוא כבש והיהודי זאב שמתנכל לו ומרחיקו מנחל שממנו שתו אבותיו. הזאב מאיים להעניש את הכבש ולטרוף אותו וקהל הסטודנטים, יהודי ברובו, אינו יכול לשאת את ההתגרות בהם ומגיב בהשתוללות ובהכאת השחקנים. בדרך כלל הופכת התקבלותן של הצגות "מפתח", ובמיוחד הוויכוח המלווה אותן בעיתונות, לאירוע ציבורי שרישומו ניכר. פלשתינאית עוררה עניין רב וגם פולמוס. רוב המבקרים מצאו עניין בצורתה של ההצגה ובמסריה האידיאולוגיים. לרוני פיסקר הייתה התייחסות ביקורתית להצגה, ובמיוחד הסבר להצלחתה אצל הקהל; הוא הבין את פלשתינאית כהצגה המשרתת ומקבעת את אמונותיו ואת דעותיו של קהל בורגני יהודי ישראלי: "סובול הוא מחזאי מצליח מאוד, משום שהוא נציג נאמן של הדור, שבשבילו הוא כותב... יש לו צורך להיות כובש ומוסרי בו בזמן... וצודק קהל המנויים של התיאטרון הרפרטוארי, כשהוא נוהר לפלשתינאית ודומותיה... הוא נהנה לראות את עצמו כנושא לאירוע חשוב ו'תרבותי', בלי להידרש לשום דין וחשבון או לשום הוצאת מסקנות" (פיסקר, 1987, 38). אלא שאותם צופים (מנויים של התיאטרון העירוני חיפה) רחו מאוחר יותר הצגה אחרת של יהושע סובול, סינדרום ירושלים (1987), משום שהתקשו בהכרת ההיסטוריה שברקעה, בהבנת מאפייניה האסתטיים, ובעיקר משום שלא היו מוכנים עדיין להתמודד עם מסריה האידיאולוגיים.

בסינדרום ירושלים האנאלוגיה בין העבר להווה ולעתיד־קרב מפורשת: ירושלים היא עיר במצור שסביבה צבא בן־זמננו עייף ורעב. החיילים פוגשים בה להקת תימהוניים חולי־נפש, המעלים הצגה על המרד הגדול ועל חורבן הבית השני בהדרכת פרופסור שהוא מנהיגם המטורף. המחזאי מאיים על קהל הצופים בחורבן

נוסף, בשעה שמחוץ לתיאטרון מתחיל המרי הפלסטיני עם האינתיפאדה הראשונה. סינדרום ירושלים היה חזיון דיסטופי בתכניו וגם במימושו התיאטרוני. סובול בחר בכתיבה פוסט־מודרנית שיש בה מעברים תזזיתיים בין רבדים שונים של מציאות: קטעים מהמחזה של הפרופסור שזמנו ימי בית שני, אל מול קטעי עתיד־קרוב מתוך עולמם המטורף של המשוגעים ועולמם ה"שפוי" של דמויות אחרות. הקשרי התמונות בהצגה הם אסוציאטיביים, "קליפיים", והמחזה כתוב משום כך ב־53 טרנספורמציות, ולא במערכות ובתמונות. התמונות מתחלפות בטרנספורמציה בלתי פוסקת כמעברים בחלום, כמו אסוציאציות הצצות מעולם התת־מודע. בהצגה שבתיאטרון העירוני חיפה, הגיחו השחקנים מדי טרנספורמציה מתחת הבמה, מן הבורות הקבועים בה, אל משטח הבמה הגלוי לעיני הצופים. הבמה עצמה, שעיצב אדריאן ווקס, הייתה משטח משופע דמוי־מראה ששימש כמערכת של מראות לשחקנים ולקהל. באמצעות הבמה מוכפל המחזה ומוחזר בהשתקפויות מתחלפות של הזיה ומציאות. עבור השחקנים הייתה הבמה משטח שהוא קרקע לא־בטוחה, והצופה מצא עצמו מול חוקיות תיאטרונית הנשברת ונבנית חליפות. מצב ההרס והחורבן בא לידי ביטוי בתלבושות – בגדיהם של חולי־הנפש היו מכוסים באבק וצבעם אפור־ירקרק. גם התאורה נתנה ביטוי למעברים אלה, כשהיא נעה מתמונות חורבן הבית השני, המדגישות את הרקע הצבעוני שבו טבועה המילה "ירושלים", אל תמונות הזיה, הנצפות מבעד למסכים חצי שקופים, ואל תמונות של חורבן בעתיד־קרוב, המוארות באור קר, כוללני וחושפני. למרות שהקהל הדיר רגליו מסינדרום ירושלים, הייתה להצגה השפעה ניכרת ב"מרחב הציבורי". היא עוררה פולמוס גדול שהגיע עד לכנסת ישראל ול"דיון" בממשלה. ההצגות היו מלוות בהפגנות של קבוצות מהימין. המתנגדים לא קראו את המחזה שנדפס לפני הבכורה, ורובם גם לא צפו בהצגה; אך הם הבינו את חזיון הדיסטופיה שהציג המחזאי בפניהם. רוב הצגות ה"אופוזיציה" לכיבוש ממשיכות להיות מוצגות ב"שוליים" בבמות קטנות או בפסטיבל לתיאטרון אחר בעכו. לביוגרפיה של מחזאים שכותבים בתקופה זו יש השפעה חשובה על התייחסותם אל הפלסטינים. יוצרים צעירים ששירתו בלבנון בזמן המלחמה נתנו לזיכרונותיהם ביטוי במחזות. כמה מהם המשיכו לעסוק ב"שאלה הפלסטינית" בעקבות האינתיפאדה. מעורבות גדלה והולכת של שחקנים ובמאים ערבים־ישראלים וגם של מחזאים ערבים־ישראלים מאפיינת תקופה זו כחלק במהלך, שבו הערבי הישראלי והפלסטיני מהשטחים מדברים על הבמה הישראלית בשפתם או בשפת הרוב ומציגים עליה את בעיותיהם.

המרי חדר גם להצגת ילדים – בגרסתו של ז'ורז' אברהים לבגדי המלך המחודשים (1993). את ההצגה עיבד וביים סלים דאו, והיא הוצגה בעברית ובערבית. זו הצגה פוליטית־אקטואלית שכוונה גם להורי הילדים (יהודים וערבים). המרד של אזרחי מדינתו של המלך הערום מוצג כאינתיפאדה. כדי להסיר כל ספק, בעלי הטקסט מוסיפים את "השטחים" לגבולות מדינתו של אותו מלך שוטה, גחמני ושתלטן. שחקנים ערבים־

ישראלים מציגים בעברית לפני קהל יהודי משל פלסטיני לילדים ולמבוגרים על מרד המדוכאים במדכא אוויל, זאת כשנציגי המדוכאים נמצאים על הבמה ונציגי המדכאים באולם. ההצגה מסתיימת בתוספת של הבמאי, ויש בה משום התייחסות "נבואית" של ערביי-ישראלי לפלסטינים שבשטחים ולאינתיפאדה. דאו אינו אופטימי והוא חרד לעתידם של הפלסטינים, המסוכסכים ביניהם, לכשיזכו בעצמאות. כך בסיום ההצגה, אחרי הדחת המלך מתחוללת מהומה, וכולם מציעים את עצמם לתפקיד השליט "רבים, מרביצים, נופלים על הבמה. נכנס שוטר, יורה באוויר ועומד בצד. שר התקשורת נכנס, אחריו המלך שדורך על כולם, מרים את השרביט, ואומר: 'צו חדש!!!'".

המחזות שגילמו בתקופות קודמות את הערבי הישראלי או את הפלסטיני בסטירה, בקולאז' או בקומדיה מעצבים דמויות ערבים גם בסגנון הנוטה ל"ריאליסטי". זאת אולי משום שהבעיות פחות מודחקות, ולפחות בתיאטרון הן מוצגות כמציאות שיש להתמודד איתה. גם דרכי העיצוב משתנות. במחזות משנות השבעים שיש בהם דמות של ערבי, מוקמו הצגות רבות במקום סגור ופרטי. הקשר עם הערבי הוצנע בתפאורה של "פנים" ולא נחשף למקומות "ציבוריים". במחזות של שנות השמונים ושנות התשעים, יהודים וערבים נפגשים גם על במות המעצבות מקומות פומביים, ביניהן: בית חולים, אולפן טלוויזיה, בית קפה, אתר נופש ואפילו במוזיאון בבית לוחמי הגיטאות. הצגות, שבהן הדמויות הן פלסטיניות, עדיין ממשיכות להיות "מוסתרות" בתפאורת "פנים" והן מתקיימות בחדרי של מבנה. הכיבוש מגיע לבמה גם באמצעות אנלוגיות כמו בנשי טרוריה של אוריפידס בעיבודו של ז'אן פול סארטר (1983), שבה נעשתה אנלוגיה ויזואלית באמצעות עיצוב הבמה של אנג'ליקה אדינגן, שיצרה במה המערבת אסוציאציות של מחנה ריכוז עם מחנה פליטים פלסטיני ובה תא זכוכית שבו מתנמנמת אלת החוכמה והמלחמה אתנה. המעצבת מזכירה לצופה הישראלי את תאו של אדולף אייכמן בזמן המשפט בירושלים, ורומזת למה שצפוי לעם המדכא בני עם אחר.

"נבואות" והתראות של מחזאים מפני התפרצויות של אלימות הועלו על הבמה מאמצע שנות השמונים ואילך. הבנת סכנות הכיבוש שלהם מדויקת יותר מזו של פוליטיקאים ושל מומחים ל"ענייני ערבים". סובול הציג בפלשתינאית שתי דמויות קיצוניות המגלמות חלום בלהות ישראלי: יהודי ומוסלמי, שניהם חוזרים בתשובה המגיעים אל הקיצוניות הדתית ואל הטרור האיש. קובי ניב הפגיש בקרמבו בארץ האויב (1986) בין שני קיצונים דתיים, יהודי ושיעי. קומדיית הקומיקס של ניב הצמידה לשניהם זנבות עם פתיל בערה שהדלקתו תהפוך אותם לפצצות חיות. הלל מיטלפונקט פונה לקהל צעיר ומציג לפניו בבוטות את הסכסוך עם הפלסטינים בשתי אופרות רוק: מאמי (1986), מעבודות התיאטרון שמבשרות את האינתיפאדה, וסמארה (1992), שבה האינתיפאדה היא כבר סיוט ישראלי. הפלסטיני, שבמחזותיו הקודמים רק נזכר כמושא לפחדים או נשמע מעיד בקלטת על עינויים בזמן חקירה, הופך במאמי למקהלה של שמונה אנסים, ובסמארה – רוח של פלסטינית שנהרגה באינתיפאדה נכנסת כדיבוק בחייל מילואים

ישראלי, "דיבוק פלסטיני" העשוי לספק מתח אירוני מעניין לאותם צופים הזוכרים את "הדיבוק" שיילד את אמנות התיאטרון העברי.

מאמי זכתה להצלחה קהלית גדולה, ושיריה היו נפוצים ברבים והפכו לחלק מהתרבות הפופולארית (היא חודשה ב־2002 בזמן האינתיפאדה השנייה). אופרת הרוק הציגה את המצוקה ואת הרצון בנקמה שאצל הפלסטינים כגורם להתפרצות הכרחית. מאמי נאנסת בו על ידי "שבעה מדוכאים/ שבעה פלסטינאים", כשהם מלווים בכלי מיתר ובמוזיקת רוק ענוגה של יוסי מר־חיים ואהוד בנאי קונטרפונקטית לאכזריות שבתמונה ומסייעת להחרפתה: "עשרים שנות כיבוש/ יותר לא נמתין/ בזקפה ובזרע נגאל את פלסטין". אלימות שאי־אפשר לעצור בעדה – לא בתחנוניה של מאמי, לא בקרבת האחים שבין ישמעאל ויצחק וגם לא בקרבת ה"דפוקים" שבין מחנה הפליטים לעיירת הפיתוח ממנה היא באה – כל אלה אינם מסייעים. הפלסטינים נחוישים בכוונתם לגאול את כבודם: "גירשת את ילדינו/ בשם הדמוקרטיה/ גזלת את שדותינו/ בשם הגיאוגרפיה/ סגרת את בתי הספר/ בשם הפדגוגיה/ קראת לנו 'נאצים' ו'ג'וקים'/ מתוך דמגוגיה/ נרפוק אותך יה מאמי, יה מאמי/ מתוך אידיאולוגיה".

שלושה מהמחזות שהוצגו כמה חודשים לפני פריצת האינתיפאדה הראשונה (דצמבר 1987) מבשרים את פריצתה: הזמן הצהוב (אוגוסט 1987), חמדו ובנו של יצחק בוטון (יולי 1987) ועזתים מאת מוטי בהרב (אוקטובר 1987). בשלושתם אין עוד שימוש בטכניקות עקיפות, אלא הם תיאורים ישירים של מציאות מסוכנת שנוטים אל הריאליסטי. שניים מהמחזות מסתיימים בהצטרפותו של הערבי למרד נגד השלטון הישראלי. בחמדו ובנו – שלושה פועלי ניקיון בפרוור של עיר עברית שמנוצלים ומושפלים על ידי כל לובש מדים – "תרשום שדרסו את אביך כמו תולעת". בוטון צפה את מרד הצעירים הפלסטינים, ילידי הכיבוש, במוסכמות הוריהם ובערכים שלהם. האב במחזה מנסה לרצות את השלטונות הישראליים ולבקש היתר לחזור לביתו שנאטם, ואילו בנו רוצה "להרוס אותם". ובעזתים, שהוצג חודשיים לפני פריצת האינתיפאדה, התריע בהרב על פיצוץ גדול. החברה העזתית, כפי שבהרב מתארה, היא פרימיטיבית, אלימה וגם רווחת בה חובת המנהג של גאולת דם. דמויות במחזה הן של עזתים החיים בתל־אביב ומתפרנסים מעבודות מטבח וניקיון. הם מנוצלים וגם אלימות משפילה מופעלת כלפיהם. באחת מתמונות המחזה שוטרי משמר הגבול עוצרים כמה מהם, מכים אותם ומכריחים אותם לשלשל את מכנסיהם. אלימות ומצוקה אלה יביאו לפי בהרב למרי. "אנחנו נכסה אתכם... אחד־אחד", מבטיח אחד העזתים לשוטרי משמר הגבול. בסוף המחזה כמה מהם שרים עם אום־כולת'ום ונשבעים לא לשכוח את "האדמה הקדושה", תוך כדי שהם מכינים פצצה ומתפוצצים איתה. גם הצגות בערבית של יוצרים ערבים ליוו את האינתיפאדה הראשונה. ראשו של ג'אבר, מחזה מאת סעד אללה ונוס, בעיבודם של עדנאן טראבשה ופואד עוואד, ובבימויו של עוואד. ההצגה זכתה בפרס ראשון בפסטיבל לתיאטרון אחר בעכו ב־1989. ספק אם נותני הפרס הבינו את כל רמזיו האקטואליים של העיבוד

שתבעו פעולה מול המצב הפוליטי. ההצגה הציעה לצופים בה הזדהות מלאה עם המרי. שיר הסיום פנה אל הערבים הישראלים ה"נמים" והפגיע בהם לא להתעלם ממר גורלם של אחרים, למרות שהם חיים בטוב.

האינתיפאדה שינתה עמדות, תדמיות, יצרה תקוות ופחדים. כישלונה של מדיניות ה"אלה" בדיכוי המרי, נזקיה לישראל כמדינת חוק, וחששות לחינוכם של צעירים ישראלים חיזקו את עמדותיהם של המצדדים בפיוס. זאב שיף ואהוד יערי סבורים שהאינתיפאדה ערערה את בטחונה העצמי של החברה הישראלית ו"פחדים שנדחקו במשך שנים התעוררו מחדש" (שיף, יערי, 325). פחדים אלה החריפו כשהסכסוך הגיע לשלב, שאפיין אותו ברוך קימרינג כ"קונפליקט אינדיווידואלי אך גם טוטאלי", שבו "כל אחד מבני שתי הקהילות נושא עימו בפוטנציה את הסכסוך לכל אשר יפנה, הן כפוגע והן כנפגע" (קימרינג, 1993). גם אצל המחזאי הישראלי שוחר הפיוס יש בדימוי הפלסטיני שבאינתיפאדה מרכיבים מאיימים.

כמה מהמחזות שהוצגו מ-1988, התייחסו לסכנת העיוות בדמותו המוסרית של הצעיר הישראלי כחייל בשטחים: אחד משלנו של בני ברבש (1988), אפרים חוזר לצבא של יצחק לאור (1989) ובמיוחד תעתועון של יצחק בן-נר (1990). משלושתם רק עיבודו לבמה של הרומן של בן-נר הוא "טקסט אינתיפאדה". מחזותיהם של ברבש ולאור הם "מחזות כיבוש" שנכתבו לפני האינתיפאדה והוצגו אחרי פריצתה. אחד משלנו הוא סיפורו של תחקיר בנסיבות מותו של אסיר ערבי שחשוד היה ברצח של קצין בצנחנים. החוקר ששירת בעבר ביחידה הנחקרת הוא "אחד משלנו", וחבריו מצפים ממנו לזכות אותם, למרות שהכו את האסיר כדי לסחוט ממנו הודאה ואחר כך הרגו אותו. ברבש מפקיע את הפלסטיני מהמחזה – הוא אינו נראה אלא רק נשמע מעל קלטת שתיעדה את רגעיו האחרונים, כי אינו אלא וזו להצגתה של דילמה אצל היהודים על כוחה של חברות לנשק. את אפרים חוזר לצבא פסלה להצגה ב-1985 המועצה לביקורת סרטים ומחזות בשל נימוקים המלמדים על עמדותיו ותכניו: "המחזה מסלף את האמת... חיילי צה"ל במחזה... אינם מהססים לירות בהפגנה של נערים, נשים וטף ולהרוג נער הצועד בראש הפגנה... החקירה של ערבים מלווה במכות ועינויים... המתרחש בשטחים מוצג כתנועת חופש עממית" (המועצה לביקורת סרטים ומחזות, 1985, 2 בספטמבר). הצגתו התאפשרה רק ב-1989 כשהמציאות החוץ-תיאטרונית אימתה כמה מתמונותיו הקשות. תעתועון (1990) הייתה הצגה ראשונה בתיאטרון הישראלי על התמודדותו של החייל הישראלי עם האינתיפאדה. הולי הוא חייל המאושפז בשל סירחון שהוא מפיץ סביבו. הוא חולה מאז פריצת המרי. את קורותיו הוא מספר על במת תצוגה של מעין מוסד מחקרי בעודו "מדפדף" עם מקרן שיקופיות ב"אלבום תמונות" ומסמן מסלול טיפוסי של חניכה ישראלית: בית, גן, חנוכה, פורים, תנועת נוער, צבא... פתיחת ההצגה בעזרת ה"אלבום" סייעה ביצירת קשר עם הצופים, שלרבים מהם תמונות דומות באלבום זיכרונותיהם. בן-נר מכוון להכרה בכך שהולי סובל מתסמונת סירחון שאינה נחלתו בלבד, אלא תוצאת

מעשיו ומחדליו של קהל הצופים שבאולם. מותו של ילד פלסטיני שנטפל אליהם ותיווך בין החיילים ובין העולם הפלסטיני הערץ הוא שהגדיש את הסאה והביא את הולי להפצת סירחון: "טוב, מה, הוא היה סך-הכול ילד וגם אנחנו סך-הכול היינו ילדים. מה?!" מרכיב עיקרי בטקסט הוא הפחד. פחד אורב לחיילים מכל פינה, ממסיתים עם "כאפיה על הפה", מאבנים ומבקבוקים, מלווה בהבטחות של הפלסטינים: "נשחוט אותכם. אף יהודי לא יישאר בפלסטין!" דברים המעוררים תגובות אלימות של החיילים כלפי הפלסטינים ש"חרבנו לנו על כל המדינה".

מחזות שהוצגו על רקע הדיווחים היומיומיים על האינתיפאדה, ניזונו מחריפותם של אלה, ואפשר שהתקבלותם נקשרה עם התעצמות הדימוי המאיים של החברה הפלסטינית אצל הישראלי. סכין כאבזר בתיאטרון מייצגת בתדירות גבוהה את צדה האלים של החברה הפלסטינית. ברעולים של אילן חצור (1990), בתוך איטליז ועל רקע קיר מלוכלך בכתמי דם פעיל אינתיפאדה הורג בדקירת סכין את אחיו ששיתף פעולה עם השלטונות הישראליים. הקישור בין סכין לפלסטיני מגיע גם לסטירה הישראלית בהיי רימונה של אילן חצור ואילן שיינפלד (1992), שם נשמע קולו של הפלסטיני עוד מחוץ לבמה: "לחתוך או לא לחתוך, זו השאלה?" ואחר כך הוא מבקש מהזונה היהודייה: "תיכנסי פה מתחת לסכין... חייב חתיכה יהודית. לוועדת קבלה מהאינתיפאדה". מחזות שכתבו נשים כוללים תיאורים של ההתייחסות המשפילה והאלימה כלפי האישה בחברה הפלסטינית, וגם תורמים לדימוי השלילי של הפלסטיני. ביניהם עביר של חגית יערי (1991), המנסה להתחקות אחר גורלן של נשים פלסטיניות מאז פרוץ האינתיפאדה – בתחילת ההצגה תופסת האישה מקום עצמאי בחברה בשל השתתפותה במרד, אלא שלקראת סופה מחזיר אותה הסדר הישן, הפטריארכלי, למקומה הנחות (כותאב, 1992, 125–140). הפלסטינים שבמחזה כופים על נשותיהם השפלה, מציאות כלכלית קשה וגם נחיתות מינית – עביר נאלצת לתפור בתולים בתמונה שסדינים מוכתמים בדם משמשים בה כתפאורה. בחלקה הראשון של ההצגה עביר מקימה קואופרטיב של נשים המתפרנס ממאפייה והיא מבצעת פקודות שונות של ועדות המרי, כמו הפצת כרוזים בכיכרות לחם. זאת כאשר בעולם המחזה אין דמויות של גברים – רק נשמעים קולות של חיילים ישראלים הדופקים על דלתות הבית בחפשם חשודים. קולו של המואזין מציין את התגברותה של השפעת הדת במחנה הפלסטיני ומבשר את החזרתה של האישה למקומה ה"אמיתי" בחברה המוסלמית השמרנית. לקראת סופה של ההצגה, הבעל שחוזר מהכלא הוא הגורם לתפנית: "שום גבר מוסלמי לא ייתן לאשתו לנהל את חייו במקומו". הוא מכה את עביר, כולא אותה ואחר כך מגרש אותה בלי ילדיה.

הכיבוש הפך לנושא שמערכת החינוך מתמודדת איתו, במיוחד עם בני נוער לפני גיוס. ההצגה ענני שומרון (1994) של דויד שטיינברג הייתה עבודת תיאטרון של תלמידי בית ספר תיכון. מפיק תיאטרון אימץ אותה ואפשר את הצגתה בפסטיבל התיאטרון הניסיוני בעכו. ענני שומרון הוא מחזה על משמעותיהם האנושיות של

הסכמי הפיוס עם הפלסטינים, "הסכמי אוסלו". עולם המחזה מאוכלס בנציגים של רוב הקבוצות המעורבות בתהליכים המדיניים: מתנחלים דתיים בשטחים הכבושים, פלסטינים מקומיים, פלסטינים מהפזורה, וישראלים מתחומי הקו הירוק המתנגדים לכיבוש ולהתנחלויות. דוד שטיינברג "מדובב" בו גם מתנחלת שונאת-ערבים:

כשהייתי ילדה, הייתי רואה את תמונות הארץ בספרים... בית קטן, שני חלונות ודלת, גג רעפים אדום, גינה ועץ. כזה טוהר, כזה ניקיון... גם הערבים היו שם. לא חשבנו שיש להם רצונות או רגשות... ואנחנו בנינו את היישובים שלנו. יישובים כאלה כמו בספר ההוא. גגות אדומים, בתים לבנים. וכאן נגמר החלום. סביב ליישוב גדר... ובמורד הכביש הכפר הערבי. רועש, מלא אבק וכעס... הארץ הזו עוינת... אני שונאת אותם. את הריחות והמנהגים, צלילי השפה והמוזיקה שלהם, אני שונאת אותם!... אני יודעת שזה מכוער. זה מרושע. זה נוגד אפילו כל ערך יהודי. כל אדם נברא בצלם. אני יודעת. אבל אני שונאת אותם! אהבתי את הגדר מסביב ליישוב. היא הגנה עלינו מפניהם. מהסכנים שלהם. מהשנאה שלהם. ועכשיו הם רוצים לחדור לתוך הגדר.

הצגת ענני שומרון כיוונה לסוף טרגי הצופה את המשך הסכסוך, זאת למרות שבמהלך ההצגה נוצר לפעמים הרושם שאפילו ניצים קיצוניים – מתנחלים יהודים ופלסטינים מורדים – עשויים להגיע בשל שיתוף באינטרסים הכלכליים לפיוס. הסוף מאשר את מוסכמותיה של החברה הצופה הרוצה בפיוס וגם חוששת ממנו. בענני שומרון, בן משפחה פלסטינית מסגיר את עצמו לשלטונות הצבא הישראלי, ובעקבות כך שותפו למאבק בישראלים תוקעים סכין בגבו. תקיעת הסכין גורמת לניתוק בין היהודים לערבים ומסכלת את הפיוס.

קלוזאפ (1995-)

החל מאמצע שנות התשעים, הדיון באמנויות במדיניות הכיבוש וההתנחלויות מתרחב. יצחק לאור מביא את חלום השיבה הפלסטיני ברוחי גוויתי (1998), וברומן אחר, הנה אדם (2002), מארגנת אלמנתו של אלוף את חזרתם של פליטים פלסטינים לכפר ממנו גורשו במלחמת העצמאות; מתרבים שירי מחאה – מאיר ויזלטיר כותב על הברוטאליות שבכיבוש: "לילה רוחו מן הון/ או שנזיין אתכם" (שם, 13); ורמי דיצני מוכיח את בני עמו ב"זעקי ארץ אהובה": "על בני עמי אני בוכה אשר אין בהם לב לבכות:/ ראיתכם בכיעורכם שפלים בהתנשאותכם.../ עם אין אהבת-אדם.../ והארץ לכם כל הארץ תירשו?" (שם, 14); דוד ריב מציג עבודה על "ישראל רוצה מלחמה" (2001), מאיר גל יוצר את הסדרה "בית חנינא/פסגת זאב" (1996-1995) שבה הוא מצלם שמות רחובות בהתנחלויות פסגת זאב המוחקים את זהותה הערבית

כבית חנינא, באמצעות שילוט: "סיירת גולני", "השיריונאי", "סיירת דוכיפת"... (סלע, 2007, 37), "בכייה לדורות" של דוד טרטקובר (2002) הוא מעשה קולאז' ביקורתי המעבד תצלום ידוע של דויד רובינגר "צנחנים בכותל" (1967), כפוסטר שכותרתו "2002 בכייה לדורות 1967", "35 שנות כיבוש", במרכזו תמונות הצנחנים בכותל וכולו בצבעי דגל אש"ף (שם, 25); למחאה מצטרפים נציגים מרכזיים בתרבות הפופולארית, בולטת ביניהם חוה אלברשטיין, שבתקופת האינתיפאדה הראשונה שרה כנגד הכיבוש – שירה "חד גדיא" מתאר מחזור דמים כגרסה של שיר מההגדה של פסח, ובו היא שואלת-מתריסה: "עד מתי ימשך מעגל האימה". בשנות האלפיים ניכר גידול במספר הסרטים המספרים את הכיבוש. רובם סרטים קצרים בעלי אופי תיעודי-אישי. הסרטים עוסקים בנושאים מגוונים, ויש בהם כדי לקרב את הצופים לחיי היומיום בשטחים הכבושים. ביניהם סרטים על סגרים, על מחסומים, על אם פלסטינית בהיריון שאיבדה את התינוק כשעוכבה במחסומים, על המתנחלים היהודים של חברון, עדויות חיילים על הכיבוש, על פועלי-יום פלסטינים, על משתפי פעולה פלסטינים, על תיאטרון ילדים במחנה פליטים בג'נין, על המאבקים נגד הפקעת קרקעות... (actv.), אחד מהם, פרק מהסרט מפה של עמית גורן (2003), נבנה סביב שיר של חנוך לוין "המתכון הקלאסי לעצמאות" ("המתכון הקלאסי לעצמאות/ קח אנשים ושלח אותם למות.../ אחר-כך מעך את העם שלצידך, דכא אותו עד עפר.../ תן לקברן לנצח". לוין, 1987, 121). הסרט נע בין שחקן הקורא את השיר לחומרי ארכיון המתעדים, בין השאר, את בריחתם של פליטי מלחמת ששת הימים דרך מעבר הירדן (הפליטים שנרשמו על ידי רות שלום), ואותם הוא "מחדיר" דרך שלטי-חוצות לחיים הנינוחים בתל-אביב.

שתי הצגות מחריפות את היצג נזקי הכיבוש לכוכשים ולנתיניהם: פירוק של רוני פינקוביץ' (1999) ורצח מאת חנוך לוין (1997). שתיהן מעלות נושאים שהוצגו בעשורים קודמים, אך המינון משתנה, הקרבה גדלה, ואליהם מתלוות תחושות של החמצה, ייאוש וכעס.

פירוק הוא מחזה שבו יש המחשה מודעת של נזקי הכיבוש לכובש. לגדי טאוב, שקטעים ממאמרו הופיעו בתוכנייה של ההצגה, הייתה השפעה על כתיבת המחזה: "חייל מילואים המתפרץ לבתי פלסטינים בלילות, הרואה אבות מושפלים בפני בניהם, מוצא את עצמו עושה את כל מה שהוא חרד שיקרה לו ולמשפחתו. הוא זקוק להצדקה לעשיית המעשים האלה כדי לקיים את עצם ההפרדה בין משפחתו שלו לבין המשפחה שלתחומה הוא פורץ, והוא מוצא את ההצדקה, אם אינו דתי, בתחום הפוליטי... עם חלוף הזמן, הפוליטי סופג יותר מדי מן הרעל הזה והופך בעצמו מזוהה עם הדיכוי והאלימות" (טאוב, 1997, 14). בפירוק מתעמתים נציגיהם של שני דורות – ילידי שנות השלושים של המאה שעברה וילידי שנות השישים. לשלושה צעירים, חברים מהצבא, יש סוד משותף: הם נקמו בנער ערבי שהרג את חברם והכו אותו למוות.

אחד מהם, נאדו, הוא המניע של עלילת המחזה. הוא רוצה לרפא את מחלתו הממארת בעזרת היטהרות, שהיא חשיפתו של "המעשה המביש". מול הצעירים וכנגדם ניצבים שלושה ותיקים המייצגים את ערכיה של הציונות המיישבת, שלושתם בלבוש מרופט והם דוברי שפה שהתבלתה. באחד מהרגעים האלימים במחזה, שמתפתח לתגרת ידיים בין צעיר לוותיק, פונה יצחק, חבר מושב מבוגר, לשמוליק, בן המושב לשעבר, שחי בעיר והוא משתתף כפרסומאי במערכת בחירות, ומתריס נגדו: "את המדינה הזו כבשנו בדם. גם הדם שלנו ניקז פה. אז אל תבכה לי על דם של ערבים... אל תטיפ לנו מוסר". כמו המלט, פירוק הוא מחזה החושף מורסה, וגם במרכזו שלושה צעירים. פתיחתו וסופו במונולוג של נאדו שמאושפז בבית חולים בשל מחלה ממארת. הוא מחפש תרופה בווידי. נאדו יוצא מבית החולים למסע. הוא פוגש את שמוליק ואת מומו ומחזיר אותם אל העבר, אל מעשה הרצח. שלושתם רדופי רגשי אשם – דעתו של מומו השתבשה. הוא אושפז ושוחרר לבית הוריו במושב. ושמוליק, למרות שהקים משפחה והפך להיות פרסומאי מצליח, ממשיך להתייגר. האלימות הפוליטית מחלחלת לאירועיו ה"פרטיים" של המחזה: שמוליק מגלה כי אשתו מכה את בנם. באחת הסצנות האלימות במחזה הוא מכה את אשתו והיא מחליטה לעזבו. המחזה מפליג גם אל המושב שבו פוגש שמוליק את יצחק, ובסצנה אלימה הוא מכריע אותו ארצה ולוקח את מומו אליו הביתה. שם פוגש מומו את נאדו ומכה אותו בשל החשד שהסגיר את סודם המשותף לעיתונאית.

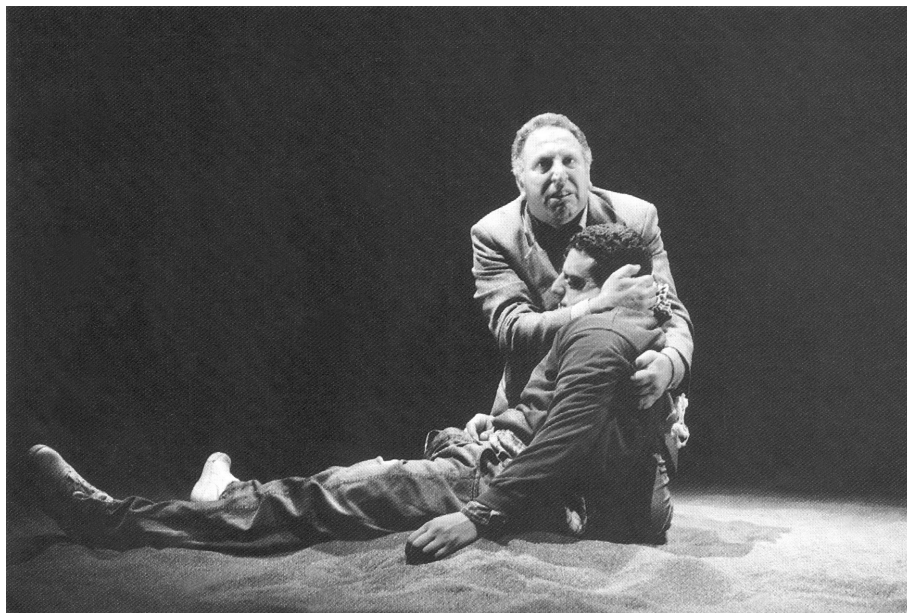
הנרטיב של פירוק הוא רציף – סיפור שיש לו התחלה – נאדו בבית החולים מצהיר על כוונתו לצאת למסע של היטהרות שירפא את מחלתו; וגם יש לו סוף – נאדו חוזר לבית החולים אחר ש"השלים" את משימתו. רוב תמונות המחזה וההצגה קשורות ביניהן בקשרי עלילה ברורים. המבנה נראה אמנם כמהודק, אלא שהפעולות אינן ברצף "הכרחי", וגם הקיטוע בין התמונות מפורר את הנרטיב. בין התמונות נמצאים "מעברים" ספק קולנועיים ספק טלוויזיוניים, תוך כדי החשכת הבמה והשמעת משפטים מוזיקליים, שמשבשים במכוון את התבנית הסדורה ואת תחושת ה"ריאליזם". המתח שבין הנרטיב החונך את דמויותיו ובין המציאות המתסכלת שבה הם חיים ניכר בהצגה. סתירה המומחשת גם בניגודיות הקיימת בין המשחק, הלבוש והדיאלוג שהם ריאליסטיים ובין רקע התפאורה שהוא דימוי – שריטות על בד רקע בצבע כחול שהופכות לסמל דרמטי טעון קונפליקט, וביטוי מוחשי לטענת המחזאי: "הדרור הזה נתבע לעשות פישוק רגליים רוחני, אישי ופסיכולוגי גדול מדי ליכולות שלו... הוא עומד מול דבר לגיטימי: מלחמת עצמאות של עם. אנשים עניים, מרודים, אומללים לוחמים על כבודם" (פינקוביץ', 2000).

פירוק אינו עוסק בערבי שנעדר מרשימת הדמויות שלו. הוא מתמקד בצעיר היהודי ישראלי ששרידי הנרטיב הציוני ממשיכים להפעילו. ברצח לוין מביא אל הבמה "נציגים" פלסטינים של הסכסוך והוא מרחיב את הדיון התיאטרוני. רצח דומה ושונה

ממחזות ומהצגות שעלו לפני כן בתיאטרון העברי אשר גילמו את הסכסוך עם הערבים. הדמיון הוא בפסימיות שברוב המחזות וההצגות. כמעט כל המחזות המציגים את הכיבוש מבטאים רצון לפתרון של שלום, אך רובם המכריע אינם מוצאים אותו כאפשרי וסופם של הטקסטים נע מה"פתוח" והסתום אל הפסימי. מחזאים מציעים, מתחילת שנות השבעים המאוחרות ובמיוחד בשנות השמונים, פתרון כפשרה על הארץ והכרה בישות הלאומית הפלסטינית. הם אמנם מטילים ספק ביכולתה של ההנהגה היהודית הישראלית ללכת בכיוון פייסני, וגם חוששים מאופיים ה"רצחני" של הערבים, אך לרוב הם שומרים על תקווה. אפילו מחזה דיסטופי כמו סינדרום ירושלים מסתיים בפנייה ישירה של המחזאי אל הקהל, שבה הוא מפציר בהם להסיק מסקנות נכונות לגבי העתיד. החידוש ברצח הוא בחשיפתה של התפיסה הפסימית של הסכסוך מתחילת ההצגה ובהעצמתה בסופה.

כמה מהביקורות למחזה רצח ולהצגה משתמשות בביטויים של חוסר-נחת על דיסהרמוניה, חוסר-איזון (בייצוג של היהודים-הישראלים ושל הפלסטינים), סטריאוטיפיזציה, מבנה גחמני, דמויות מיותרות... דומה שליון שהרגיל את קהליו, את מבקריו ואת חוקריו לתבניות שעולות, מבצבצות ומסתמנות מתוך מחזותיו-ההצגותיו, אֶכּוּב ציפיות "אסתטיות" ברצח. אכזבה מובנת, שהרי סוד הצלחתו של מחזאי היא בין השאר בהצבתן של שאלות שפתרוןן עולה בזמן הצגתן, ואילו רצח הוא מחזה נטול הרמוניה, מקוטע, כמעט-מרושל, סתום לפעמים. כדברי אחת המבקרות: "כאילו חש [עמרי] ניצן [הבמאי] יראת כבוד בפני ליון, וחשך ממנו את המשפט: תשלים בבקשה את המחזה" (פוקס, 1997). ואכן רצח הוא מחזה שאי-ההתאמה היא עניינו המרכזי. עם זאת יש סדר באי-סדר והיגיון בחוסר-היגיון. היגיון שהוא מעבר לתבנית עלילה, לעיצוב דמויות, לדיאלוג או לז'אנר והוא הגיונו הרצחני של הסכסוך עם הפלסטינים. ליון "מוותר" על תחבולות אמנותיות ועל המצאות בימתיות ובוחר במחזה כביכול-מאולתר שתפריז גסים ואמצעיו חשופים כדי להציג את נזקי הכיבוש. "רצח", כתב גיא כהן, "מצייר את תמונת הדמים האזורית בצבעים עזים. בקווים חדים, ברורים ומדויקים" (כהן, 1997).

שם המחזה ופתיחתו הרצחנית הם אֶכּוּב של כל ציפייה אפשרית להתרה, להקלה ולפיוס. מבנה דרמטי קוהרנטי אינו מתאים להיצג של היסטוריה כאוטית. תבניתו של רצח רופפת ולהוציא את דמות האב הפלסטיני והחייל ששב במערכה ג', דמויות המחזה מופיעות ונעלמות, וחלקן נרצחות. מתחילתו ועד סופו רצח הוא סדרה של פעולות אלימות. תחילתו באינתיפאדה, כאשר חיילים ישראלים מתעללים בנער פלסטיני ורוצחים אותו. המשכו בנקמה, כאשר אבי הנרצח רוצח את מי שאפשר שהיה רוצח את בנו (ואין זו דווקא טעות בזיהוי), הערבי אונס את כלתו של הנרצח ורוצח גם אותה. שיאו של מסע הרצח הוא כאשר פלביים יהודים רוצחים בפומבי את בן דמותו של סמטוכה – פועל ערבי מסכן ("פועל חלוש"), מתוסכל כלכלית, לאומית ומינית. רצח מסתיים בטעות של זיהוי. כאשר "חייל חיוור" שהתעוור טועה בזוהתו של

רצח מאת חנוך לוין, בבימויו של עמרי ניצן, תיאטרון הקאמרי, 1997. מכרם כורי ונורמן עיסא (שוכב). צילום: גדי דגון.

ישיש ומזהה אותו כאב הפלסטיני השכול. טעות שעל רקע רצח רבין אפשר לזהותה כמטונימיה להיעלמותה של דמות אב ולהתפוגגותה של סמכות מחייבת.

צופים רבים יצאו מהצגות רצח נבוכים, שותקים והמומים (משאט, 1997). בהם יש מי שהתבגרו יחד עם לוין ולמדו מאז מלכת אמבטיה כי הסיבות לשכול, לאבל ובעיקר לסכסוך, אינן רק בשל עוולות של פוליטיקאים, של גנרלים, או של המתנחלים, אלא מקורן בטיפשות האויב, וגם בעיוורונם הם לנזקי הכיבוש. נדמה כי ברצח לוין עצמו וקהליו מבינים שאין די במחאות, בצפייה בהצגות ובהפגנות, כאשר באותו הזמן הם משתפים פעולה עם הכיבוש – בפועל בשירות בצבא כובש, ובעקיפין בניצול כלכלי של ערבים התורם לגידול הונה ורווחתה של הקבוצה היושבת באולם.

ה"תקריבים" של פירוק ורצח מלמדים על שינוי חריף אך עיקר עניינם בהשפעת הכיבוש על הכובשים. מעשה מדינה 1967–2007, תערוכה של אריאלה אזולאי (2007), כמו הצגת חורף בקלנדיה, הם תיעוד "מקרב" של מציאות הכולל את נתיני הכיבוש. ההצגה והתערוכה פורמות את העטיפות האמנותיות, ומנכיחות את הצופים ואת המבקרים עם הכיבוש.

חורף בקלנדיה (2004), המבוססת על ספרה של ליה נירגד, פעילת "מחסום ווטש", מתעדת את ביקוריה של המחברת במחסום קלנדיה. נירגד מביאה תמונות קשות של

חיילים המתאכזרים לפלסטינים, מעכבים אותם שלא לצורך, מדברים אליהם בגסות, והחיילים עצמם קורבנות של משימה אכזרית ומסוכנת ושל ביורוקרטיה שרירותית (נירגד, 2004). הבמאית, נולה צ'לטון, עיבדה להצגה את רשמיה של ניגד, וביימה אותם במסגרת בית הספר לאמנויות הבמה בסמינר הקיבוצים. חורף בקלנדיה מכוונת את קהל הצופים לבעיה פוליטית. כל האמצעים גויסו לשם כך, וגם התערוכה "שוברים שתיקה – לוחמים מספרים על חברון" שהוצגה בשני החדרים הסמוכים לכניסה לאלום. ההצגה הייתה ערוכה כסדרת כתבות של תוכנית דוקומנטרית העוברת מאירוע לאירוע, וביניהן קליפים מוזיקליים. אוסף של אירועים שיוצר "תיאור גדוש" של צומת בסכסוך.

חורף בקלנדיה הצליחה ליצור עניין ומעורבות רגשית אצל צופים רבים וגם זכתה לביקורות אוהדות, כנראה בשל יכולתה לבטא את מה שריימונד ויליאמס מכנה "מבנה הרגש" (structure of feeling), צירוף של תת־מודע קולקטיבי, תרבותי ואידיאולוגי של היוצרים ושל הצופים. המבקר, אבי שילון, שיתף את קוראיו בתחושות שליוו צופים אחרים: "עצב אמיתי", וכעס על "סיטואציה איומה, שמתרחשת ב'מרחק שעה וחצי מתל־אביב" (שילון, 2004).

אריאלה אזולאי אינה מסתפקת במחסומים. היא חוצה את ה"גבול" ומתעדת את השטחים הכבושים, במבחר של כ־600 תצלומים, רובם של צלמים העובדים עם התקשורת, שצילמו את תושבי ה"שטחים" – מסמכים (ולא יצירות אמנות) המתמצתים מצוקות ועוולות שהם ראיות למעשים של: הריסת בתים ומחיקת סביבות מגורים, מעצרים המוניים, מניעת מידע על העצורים ומן העצורים, דיכוי אלים של הפגנות מחאה ושבתות, התעלמות מקיומם של פלסטינים ופלישה לחייהם, חיפושים גופניים בפומבי, פגיעות גופניות, קשירת עיניים וידיים, מניעת טיפולים רפואיים, שיבוש ופגיעה בתשתיות, עיכובים אינסופיים, נישול מארמות ומרכוש, גירוש, שלילת מעמד תושבות מתושבי מזרח ירושלים והגלייתם בפועל... אילו המעשים הנראים בתצלומים המוצגים בתערוכה לא היו מעשה מדינה, היה כל אחד מן התצלומים האלה יכול לשמש כראיה במשפטיהם של האנשים שביצעו את המעשים המתועדים (אזולאי, 2007).

אלה תצלומים המספרים על "הכיבוש [ש]הפך לפרויקט הלאומי המרכזי של מדינת ישראל בארבעים השנים האחרונות" (שם), והם משרתים מחאה כנגד מעשה מדינה ברוטאלי הרומס מיליוני אנשים.

מהדחקה להתוודעות: הכיבוש באמנויות 1967–2008

מסוף שנות השישים ועד למלחמת לבנון הראשונה הכיבוש אינו נושא מרכזי באמנויות. בשנות השבעים חל אמנם שינוי ביחסם של התיאטרון והקולנוע לדמויות מזרחיות – ערבים ומזרחים. קבוצת היוצרים וקהליהם, משכילים, מסורתיים וחילוניים ילידי ישראל

ממוצא מערבי, "גילתה" את הערבי הישראלי ואת "ישראל השנייה" ארצם של יהודים מזרחיים, אך הכיבוש אינו נמצא בסדר היום, ולהוציא כמה יצירות "מטרידות" המזהות פצצת-זמן פוליטית, שלא הצליחו להזעיק את קהליהן, זהו נושא מודחק. ה"שטחים" נתפסים כספר שלא הוגדרה זהותו, ואילו מבחינתם של הציונים הלאומיים אלה הם שטחי מולדת היסטוריים שיש ליישבם. התעצמות ההתנחלות אינה נתקלת בהתנגדות ציבורית נרחבת, גם לא בטקסטים אמנותיים. השינוי שחל בשנות השמונים מושפע מהקרבה של חיילים ישראלים לפלסטינים תחילה במלחמת לבנון ואחר כך באינתיפאדה הראשונה. האופוזיציה לכיבוש מתגבשת בשנים אלה. לא עוד ארגונים שוליים אלא ציבור רחב שהתנגדותו למלחמה בפלסטינים ולכיבוש ניוונה גם מעבודות אמנות. כמה מהעבודות פומביות – כמו עבודתו של יצחק שמואלי "חללים", מיצב של דמויות קרטון בצורת אדם, 500 לוחות-מטרה המייצגים את חללי מלחמת לבנון, שהוצבו בשדה שבין קיבוץ געש לכביש החוף, כך שהנוסעים העומדים בפקק לפני תל-אביב לא יכלו להחמיצם – אחרות נחשפו לקהל בסיפורת, בשירה, בתיאטרון, בקולנוע, ובמוזיאונים. חיילים רבים מוצאים את עצמם כצבא כובש, נוהגים בניגוד חריף לחינוכם ההומניסטי. הפחד מנקמתו של המדוכא שאין לו מה להפסיד מתעצם, עיצובו כדמות אכזרית ותוקפנית מחריף, וכך גם שכפולו מחדש של הסטריאוטיפ של הערבי כדמות עלובה ומנוצלת מחד גיסא ואלימה ומסוכנת מאידך גיסא. תפיסת הכיבוש כשיטת ניצול כלכלית מאפשרת עדיין לכמה מן היוצרים של שנות השמונים להתעלם משאיפתם של הפלסטינים לעצמאות. רצח רבין והאינתיפאדה השנייה חושפים את שורשיו הלאומיים של הסכסוך ומחזקים אצל היוצרים ואצל קהליהם, כמו שמלמדות עבודות אמנות רבות, את תודעת נזקי הכיבוש – ליהודים הישראלים ולפלסטינים.

מבקרים ויוצרים מתייחסים בספקנות לאפשרות שיש בכוחן של עבודות אמנות להשפיע על תפיסת עולמם של קהליהן. למרות ההסתייגויות נמצא באמנויות בכלל, וברפרטואר של התיאטרון הישראלי בפרט, דוגמאות להשפעות אידיאולוגיות על הצופים, ביניהן הצגות שהקהל השתתף בהן כבטקס חשוב. היו גם הצגות שצופים מחו כנגדן בפרהסיה, כמו מלכת אמבטיה מאת חנוך לוין (1970) וסינדרום ירושלים של יהושע סובול (1987). הפגנות מחאה ומאות תגובות זועמות ואוהדות בעיתונות התלוו גם לבכורת חברון (2007), מחזה מאת תמיר גרינברג על הכיבוש.

קוראים וצופים של האמנויות הסיפוריות יודעים לספר מניסיונם האישי על השפעתם של סיפורים, רומנים, הצגות, סרטים או סדרות טלוויזיה על מהלך חייהם ועל תפיסת עולמם. סרטים והצגות רבות מרפרטואר התיאטרון והקולנוע בישראל העלו לפני קהליהן דילמות שאפשרו להם לחשוב על חייהם החברתיים והפוליטיים. לרפרטואר הרומנים, הסרטים, וההצגות יש גם השפעה מצטברת בקרב קהלי היעד. בתולדות רפרטואר האמנויות בישראל נמצא מאז קום המדינה עלייה מתמדת במספר העבודות המעלות על הבמה קונפליקטים חברתיים ופוליטיים. לרוב נפתח הדיון האמנותי

בבעיה פוליטית עם הצגה אחת או שתיים "חלוצות" (כמו דו־קיום או מלכת אמבטיה) המפלסות דרך ויוצרות תקדים. עם הזמן, ובהשפעת אירועים פוליטיים, מתעצם העניין בבעיה בקרב היוצרים והקהלים, ובהתאמה גדל מספר העבודות הדנות בה במוזיאון, בקולנוע ובתיאטרון. המתמידים פוגשים את היצירות עם זיכרונות מצטברים מעבודות שקדמו להן. לתהליך של "הצטברות רפרטוארית" נמצא באמנויות בישראל דוגמאות רבות, במיוחד בנושא של הסכסוך עם הפלסטינים, המגיע בהצגה כמו חורף בקלנדיה ובתערוכה מעשה מדינה לחשיפה בוטה של הכיבוש, שאינה מאפשרת יותר התעלמות, והיא תובעת פתרון.

אבני מחסום, גיא רז, 1992-2004

רשימת מקורות

- * מובאות מתוך מחזות שלא צוין מקורן לקוחות מנוסחי הבימוי שבארכיונים לתיאטרון. אוריין, ד' (1996). דמות הערבי בתיאטרון הישראלי. תל-אביב: אור-עם.
- אזולאי, א' (2007). מעשה מדינה 1967-2007. אתגר [גרסה אלקטרונית] ---- (2008). מעשה מדינה – היסטוריה מצולמת של הכיבוש 1967-2007. תל-אביב: אתגר. http://www.etgar.info/he/article__169actv
- <http://www.actv.co.il/portal/portal.asp?Categ=164>
- בנימיני, ק' (1990). עמדות מדיניות ואזרחיות של נוער יהודי בישראל, דוח מחקר, ירושלים: האוניברסיטה העברית בירושלים, הפקולטה למדעי הרוח, המחלקה לפסיכולוגיה. (לא פורסם).
- גורני, י' (1985). השאלה הערבית והבעיה היהודית. תל-אביב: עם עובד.
- גרץ, נ' (1995). שבויה בחלומה: מיתוסים בתרבות הישראלית. תל-אביב: עם עובד.
- דיין, מ' (1970, 17 במאי). "דיין על 'מלכת האמבטיה'". תל-אביב: מעריב.
- האז, ה' (1999). תרבות הפנאי בישראל 1998. פנים 10, עמ' 107-139.
- הדרי-רמג', י' (2002). משיח רכוב על טנק: המחשבה הציבורית בישראל בין מבצע סיני למלחמת יום הכיפורים: 1955-1975. ירושלים: מכון שלום הרטמן, מרכז צביון, אוניברסיטת בראילן.
- המועצה לביקורת סרטים ומחזות (הצנזורה). (1985, 2 בספטמבר). פרוטוקול ישיבת המליאה. (לא פורסם).
- יזהר, ס' (1989). סיפור חרבת חזעה ועוד שלושה סיפורי מלחמה. תל-אביב: זמורה-ביתן.
- (1992, 24 ביולי). "הוי כל מושכי הקרקע מתחת לרגליים". ידיעות אחרונות.
- (1992, 6 במאי). "עצמאות, 48-92". חדשות.
- טאוב, ג' (1997). רצח רבין ותרבות א-פוליטית, המרד השפוף: על תרבות צעירה בישראל. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד, עמ' 13-21.
- כהן, ג' (1997, 8 באוגוסט). חובה. תל-אביב: העיר.
- כותאב, א' (1992). השתתפות האשה הפלסטינית באנתפאדה – יסוד חיוני לתנועת השחרור הלאומי. בתוך: סבירסקי ש' וא' פפה (עורכים) האנתפאדה – מבט מבפנים. תל-אביב: מפרש.
- כ"ץ, א' ומ' גורביץ' (1973). תרבות הפנאי בישראל: דפוסי בילוי וצריכה תרבותית. תל-אביב: עם עובד.
- כ"ץ, א', ה' האז, ש' ויץ, ח' אדוני, מ' גורביץ' מ' שיף (2000). תרבות הפנאי בישראל: תמורות בדפוסי הפעילות התרבותית 1970-1990. תל-אביב: האוניברסיטה הפתוחה.

- לויך, ח' (1987). מה איכפת לציפור. תל-אביב: סימן קריאה, הקיבוץ המאוחד.
- (1999). "רצח", ההולכים בחושך. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
- מגד, א' (1979, 15 ביוני). "התיישבות יקרה מאוד". דבר.
- מונדי, י' (1975). מושל יריחו. תל-אביב: עכשיו.
- מיכאל, מ' (1977). חסות. תל-אביב: עם עובד.
- מנור, ד' (1990). עאסם אבן שאקרה, צבר בעצין. סטודיו 11, עמ' 26-27.
- משאט, ל' (1997, 4 באוגוסט). "כולנו רוצחים כולנו קורבנות". ידיעות אחרונות.
- משעל, ש' ור' אהרונ (1989). אבנים זה לא הכול – האנתפאדה ונשק הכרוזים. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
- נאמן, י' (1991, 8 בספטמבר). ערבי טוב הוא ערבי בסרט, "כרטיס", מוסף מעריב.
- ניצן, ט' (עורכת) (2005). בעט ברזל. שירת מחאה עברית 1984-2004. תל-אביב: חרגול.
- נירגד, ל' (2004). חורף בקלנדיה. תל-אביב: חרגול.
- סלע, ר' (2007). שישה ימים ועוד ארבעים שנה. פתח-תקוה: מוזיאון פתח-תקוה לאמנות.
- עפרת, ג. (2007). 1967: היתה אמנות? [גרסה אינטרנטית]. פנים, 39.
- <http://www.itu.org.il/Index.asp?ArticleID=9134&CategoryID=1166&Page=1>
- פוקס, ש' (1997, 8 באוגוסט). "רוע מחפש נשמה". מעריב.
- פינקוביץ, ר' (2000, 27 בינואר). ריאיון עם דן אוריין. (לא פורסם).
- פיסקר, ר' (1987). המבוכה של ברל והטיח של סובול. פרוזה 99, עמ' 36-38.
- קימרלינג, ב' (1993, 2 באפריל). "פחות פוליטי יותר קמאי". תל-אביב: הארץ.
- רהב, ג' וש' ויץ (1985). סקר מנויי הבימה. (לא פורסם).
- ריב, ד' (1990). אמנים ישראלים בעידן האנתפאדה. סטודיו 11, עמ' 14-15.
- שוחט, ש' (1991). הקולנוע הישראלי: היסטוריה ואידיאולוגיה, תל אביב: ברירות.
- שילון, א' (2004, 14 בדצמבר). טאץ' קטן לקלגס השמאלן, וואלה.
- שיף, ז' וא' יערי (1990). אינתפאדה. ירושלים ותל-אביב: שוקן.
- שלו, א' (1990). האינתפאדה, הסיבות, המאפיינים וההשלכות. תל-אביב: פפירוס.
- שלו, מ' (1970, 30 בספטמבר). "הערבים כפתרון ספרותי". תל-אביב: הארץ.
- שפירא, א' (1988). כן. אני מלחין מגויס. מוסיקה 13, עמ' 18-21.
- שפירא, ש' (1993). עשיית הטקסטיל, או איך פרצה האש, מהיכן נשבה הרוח. סטודיו 41, עמ' 37-41.
- שקד, ג' (1973, 11 במאי, 18 במאי). "עשרים וחמש שנות מחזה ישראלי". משא, דבר.
- (1991). אור וצל אחדות וריבוי. אלפיים 4, עמ' 113-140.

Urian, D. (Ed.). (1995). *Palestinians and Israelis in the Theatre*. Contemporary Theatre Review. Routledge.

----- (1997, 2001). *The Arab in Israeli Drama and Theatre*. Routledge.

أوريان, د. (٢٠٠٠). شخصية العربي في المسرح الإسرائيلي. (ترجمة: محمد أحمد صالح), القاهرة: المجلس الأعلى للثقافة.

----- (2002a). The Arab in the plays of Hanoach Levin – From ‘Queen of the Bath’ through ‘Murder’. *Hebrew Studies*, XLIII, Pp. 217-232.

Urian, D. (2002b). Between zionism and post-zionism in Israeli theatre (‘Deconstruction’, 1999). *Kesher* 31, Pp. 37-46.

אוצר הלשון והשיח של שטחי 1967

נדיר צור

המשורר האמריקני James Whitcomb Riley, אשר יצירותיו מאז שנות השבעים של המאה ה-19 ועד לעשור השני של המאה ה-20 הסבו קורת־רוח רבה לאזרחי מולדתו אינדיאנה, ובהם לילדים ולשוחרי טבע והומור, הנחיל לעולם המכתמים את המימרה הבאה המיוחסת לו: "כאשר אני צופה בעוף אשר מהלך כברווז, שוחה כברווז ומגעגע כברווז, אני גם מכנה אותו – ברווז".¹ בישראל, לעומת זאת, דומה כי גם לאחר יותר מארבעים שנה, מה שנוהגים בו כבשטח כבוש, מה שנראה כשטח כיבוש ומתוכו גם בוקעים קולות המזוהים עם שטחי כיבוש, לא תמיד מכונה כך ומטעמים אידיאולוגיים, פוליטיים, ביטחוניים, חברתיים, או דתיים, הוא זוכה לשמות ולכינויים שונים, אשר לבשו ופשטו משמעות לאורך השנים.²

ב-25 במאי 2003 אישרה ממשלת ישראל, בראשות אריאל שרון, את "מפת הדרכים"³ וכרכה זאת באימוץ ההערות, התיקונים והסייגים אשר העבירה לממשל האמריקאי והופיעו בהודעתו מיום 23 במאי 2003. יממה לאחר מכן, בעת דיון פתוח

1 When I see a bird that walks like a duck and swims like a duck and quacks like a duck, I call that bird a duck

2 ראו פרקם של מגל, אורן, בר־טל והלפרין בספר זה, שדן בדרך שבה נתפסו השטחים בקרב החברה היהודית בישראל.

3 מפת הדרכים – היא חזון שהובע לראשונה מפי נשיא ארצות־הברית, ג'ורג' ו' בוש, ב-24 ביוני 2002. החזון המבוסס על פתרון של שתי מדינות האיץ בפלסטינים לבחור הנהגה חדשה ולבצע רפורמות נרחבות במשטר הקיים כדי להפכו למשטר דמוקרטי. ארצות־הברית והקהילה הבין־לאומית הביעו מחויבותם לסייע למאמצי הפלסטינים בהקמת מדינה "מבוססת על סובלנות וחירות". לישראל קרא הנשיא האמריקני לסגת מהערים הפלסטיניות חזרה לקווים שלפני אינתיפאדת אל־אקצה, לנקוט צעדים קונקרטיים כדי לסייע לכונן מדינה פלסטינית, ליישם את מסקנות דו"ח מיטשל מן ה-22 במאי 2001, להפסיק את צמיחת ההתנחלויות ולאפשר לפלסטינים לפתח כלכלה (מעריב 24/6/2002).

לתקשורת בסיעת הליכוד, ביטא לראשונה בפומבי ראש ממשלה מן הליכוד את המילה "כיבוש", כאשר דיבר על השטחים שבפי רבים מנאמניו עדיין כונו "משוחררים", "מוחזקים", או בשמות שונים אשר בין השאר ביטאו את זיקתם ההיסטורית לארץ התנ"ך, לדברי ימי העם היהודי, או את תפיסתם כחיוניים לביטחון המדינה ותושביה. חוגים בשמאל אשר נסמכו על סיסמתו "דברים שרואים מכאן לא רואים משם", נטו אז להאמין ששיבתו על כורסת ראש הממשלה הביאה את שרון "אבי ההתנחלויות" לאותה מסקנה ששנות דור הייתה מסקנתם שלהם; ואילו חוגים שונים בימין טענו כי השימוש במונח "כיבוש" שומט את הקרקע מן המפעל הציוני.

הגיית המונח כיבוש מפיו של אריאל שרון ללא כחל וסרק וכן הבעת נכונות לצעוד בנתיבי "מפת הדרכים" הגם שהיו נועזים וראשוניים, היו עמומים דיים כדי להמשיך ולשמור בידי ישראל לזמן לא נראה לעין את שטחי 1967⁴ ובהם את רוב ההתנחלויות, זולת שטחי גוש קטיף שהועברו לידי הפלסטינים וארבע התנחלויות בצפון-השומרון שפוננו מיושביהן. עם זאת, הדברים הותירו את רישומם הברור הן בזירה הבין-לאומית הן בזו הפנימית, תוך כדי שהם יוצרים טלטלה אשר מלבה את המחלוקות על ארץ-ישראל וגבולותיה.

גבולות עולמי הם גבולות לשוני: מבוא כללי⁵

בהיותה כלי למחשבה, לתודעה ולהבנת המציאות וכן לתקשורת בין בני אדם, לרבות בעת תהליכי השפעה (ויטגנשטיין, 1995, 172), הלשון משמשת לא רק אמצעי להבעת תפיסות, אמונות, תקוות, או צרכים אלא גם מפתח חברתי, או פוליטי וכרטיס כניסה לזירות של מאבקים חברתיים. מאמצייהם המכוונים של בני האדם לתת משמעות משותפת למציאות ולמופעה השונים, מותנים במידה רבה בבחירות ובהעדפות לשוניות. מילים, מונחים וצירופי לשון הם אלה שמכתיבים בסופו של דבר את גבולות המציאות. לפיכך אין תמה בחתירה האנושית המתמדת להתאים באמצעים לשוניים הגיוניים, או רגשיים, מערכות אישיות וקיבוציות להבניית מציאות ולתחימתה, למערכות קשב, קליטה, הבנה והסכמה של הזולת.

4 המונח "שטחי 1967" המופיע במאמר מציין בדרך כלל את השטחים שנכבשו במלחמת ששת הימים מידי ממלכת ירדן, וכן את שטחי רצועת-עזה אשר נכבשו מידי מצרים, אלא אם כן פורט בגוף הדברים אחרת.

5 לדברי הפילוסוף האוסטרי (Ludwig Wittgenstein 1889-1951) הלשון היא זו שמבנה את העולם שסובב אותנו ותוחמת את גבולותיו (Wittgenstein, 1999:5.6). רעיון דומה השמיע גם הבלשן (Benjamin Whorf 1897-1941) בקובעו כי הלשון מעצבת את דרך החשיבה ואת אופן ההתבוננות של בני אדם בעולם (Whorf, 1956). לפיכך, מתווכת הלשון בין בני אדם וביניהם ובין המציאות.

המגוון הרחב כל כך של זיכרונות שנושאים עמם בני אדם, ואשר לאורך חייהם גדל ותופח בממדים אישיים ובממדים קיבוציים המשותפים למעגלים קרובים ורחוקים של הפרט הבודד, מגוון רחב זה הופך כמעט כל מילה וכמובן, גם משפטים הנארגים באמצעות אותן מילים, למפעל אישי של פענוח לשוני. צירופם המשותף של המפעלים הבודדים למפעל משוקלל ציבורי, מבטא כליל של התכוונות וניסיונות רב-כיווניים להשפעות הדדיות אשר מטילים כל פרט בודד למבוך מחשבתי ותודעתי. במרחב הכרתי זה פועלים כוחות המושכים פרטים וקבוצות אל טבורן של משמעויות, אך בה בעת כוחות המרחיקים אותם מן המרכז לשולי ההבנה המשותפת, כפי שמתרחש הדבר בסרכזות.

מסרים הזורמים ברשתות תקשורת חברתיות ופוליטיות, מתחרים זה בזה על לבו של הרוב, מגייסים אותו ומניעים אותו להעדיף עמדות ודעות מסוימות על פני אחרות ולנהות אחר משמיעיהן. הללו מזינים את יחסי החליפין בין האליטות השונות, מקבלי ההחלטות, מעצבי דעת הקהל, אנשי כלכלה ונציגי תקשורת וכמובן, את הציבור הרחב. בתחרויות הבלתי פוסקות על עיצוב המציאות, על פירושה ועל הענקת משמעות לרכיביה השונים, בהן נוטלים חלק סוכני השפעה חברתיים ופוליטיים, הלשון תופסת מקום מרכזי. היא נצבעת בצבעים בולטים ומאירי עיניים הצדים את חושיו של הציבור הרחב ושובים את לבו, לעתים גם שלא-במודע, לתמוך בסיפור, בעמדה, או בתפיסת עולם כלשהי, בעיקר בעת קונפליקטים.

בחיבורו על הרטוריקה קבע אריסטו (384-322 לפנה"ס) כי יש דוברים הבוחרים גם במתכוון לערפל את דבריהם ולנקוט דו-משמעות בלשונם: "אנשים מסוג זה מדברים בלשון מתפייטת כדרך שעשה אמפדוקלס";⁶ כי הוא גונב את הדעת בגיבוש של דברי סחור-סחור, והשומעים מושפעים מדבריו כמו הקהל של מנבאי עתידות, כי גם כאשר הללו אומרים את דבריהם הדו-משמעיים מוכן הקהל לקבלם" (אריסטו, 2002, 159). גם בתקופתנו ניכרת תופעה זו של הימנעות מאמירה חד-משמעית ובהירה ולעתים דומה כי היא מתפשטת ומתרבה. בנספח לספר "1984" מאת ג'ורג' אורוול (1949), מופיע המונח "שיח-חדש" (Newspeak) המתייחס לשפה שהולכת ומצטמקת בעקבות דעות שהולכות ומצטמצמות. עם זאת, השיח החדש קורץ ממילים חדשות שהופשטו ממובנן הישן והוא מפחית את השימוש במילים שמובנן מוכר ומוסכם. מאז נכתב ספרו של אורוול ובעיקר עם פריחתו של הרעיון הפוסט-מודרני, התעשרה השפה במילים ובמונחים מקצתם חדשים, אשר מביעים מציאות בדרך פתלתלה.

6 אמפדוקלס מאקרגאס שבאיטליה (430-490) הוגה דעות וחוקר טבע מהתקופה הקדם-סוקראטית.

"כיבוש מילים" בשיח הפוליטי בישראל

רעיון זה של "כיבוש מילים" בשיח הפוליטי בישראל, הובע בספר "הזמן הצהוב" (1987) מאת הסופר דויד גרוסמן: "מתפתח פה זן חדש של מילים מגויסות, בוגדניות, מילים שאיבדו את משמעותן המקורית, מילים שאינן מתארות מציאות, אלא משתדלות להסתיר אותה" (שם, עמ' 44). באותו עניין קבע רפאל ניר (1998) כי בישראל מתקיים מצב סוציו-לשוני של מעין "תקינות פוליטית יחסית", הנתפסת מכמה זוויות ראייה. שלא כמקובל בארצות-הברית, שם נפסל השימוש במילים "לא תקינות", בישראל השימוש מותנה בשאלה למי המילים מכוונות, ובאיזה הקשר פוליטי הן נאמרות: "השסע הפוליטי בחברה הישראלית משתקף היטב בבחירת אוצר המילים בפי החוגים הפוליטיים השונים. כל אגף בחברה הישראלית אימץ לו רשימת מונחים משלו בהתאם לאידיאולוגיה שהוא דוגל בה. לימין, לשמאל, לחילוניים ולחרדים קריטריונים שונים לקביעת התקינות-הפוליטית של השימוש בלשון" (שם, עמ' 22). פוליטיקאים בישראל בתקופתנו נוקטים בשיטות שונות של הטיה באמצעות העדפת מילים אשר יש בהן להקהות מציאות לא נוחה להצגה, או לטשטש מעשים שנויים במחלוקת פוליטית ולהפכם קלים יותר להסכמה רחבה.

הסכסוך הישראלי-ערבי, הציוני-פלסטיני והיהודי-מוסלמי, שימש כר רחב לנרטיבים שונים, מהם מנוגדים וניתנים לאבחון מידי, מהם דקיהבחה. אשכולות של סמלים, מיתוסים, מונחים ומילים נערמו במהלך השנים בישראל במצבי שגרה ובמצבי לחץ ושיקפו את המחלוקות הקשות הניטשות בתוך תוכו של הציבור היהודי לגווניו, בהתייחסו לסכסוך ולביטוייו הצבאיים-ביטחוניים, המדיניים, הטריטוריאליים, המשפטיים והאחרים. טעות היא לסבור שישנם רק שני גושים מובדלים העשויים כל אחד מעור חד-גוני: גוש ניצי וגוש יוני, או "מחנה לאומי" ו"מחנה שלום". תפיסות שונות ומורכבות עתירות בדקויות קנו להן אחיזה במרחב הציבורי בכל הנוגע לעתיד גבולות הקבע של ישראל ובתוך כך לעתיד שטחי 1967.

היעדר הכרעה פוליטית ברורה באשר לגורל השטחים אשר נכבשו במלחמת ששת הימים והמשך החזקתם בידי ישראל יותר משנות דור בהצדקות דתיות, היסטוריות, ביטחוניות, או אחרות, העשירו במהלך השנים את השיח הציבורי במילים, במטבעות-לשון ובמונחים. הללו משקפים קונפליקט פנימי בלתי פתור, המתעצם מעת לעת ואינו מוצא פתרונו.

כמעט בכל עשור מאז 1967, בעקבות כל אחת מן המלחמות או מן האירועים המדיניים והביטחוניים הבולטים, רעדה הארץ. השיח הפוליטי הלך והקצין בנקודות שיא אלה. הדבר התבטא בקיומם בר-זמנית של מרחבים ציבוריים השונים בזהות ובאידיאולוגיה, אשר אנשיהם מחזיקים בעמדות לעתים קוטביות בתחומי ביטחון, אמונה, משפט ומוסר והם מתנכרים זה לזה. בניגוד לחיי שיתוף הדדיים, אין הללו

מכילים האחד את זולתו ולעתים אינם מקיימים יחדיו מערכת ערכית ותקנית אחת של רצונות, אינטרסים ומאויים משותפים. בכך חוטאת החברה בישראל לרעיון הרשת החברתית של מפגשי מידע ונקודות ההשקפה, שהביע הפילוסוף הגרמני, יורגן הברמאס, בהתייחסו לשיתוף חברתי (Habermas, 1998: 360-361). הקונפליקטים הבלתי פתורים אשר מועצמים ככל שהזמן נוקף ואשר מתישים את הציבור על קרעיו השונים, הולכים והופכים לתגרות-לשון לא בלי ניסיונות של הערמה לשונית ושל שיח-חדש, או כיבוס-מילים כשיטות מכוונות ליצירת מצג פוליטי שונה ממהותו הממשית. בכך, הוכיחה גם המנהיגות לא רק התנהגות מלבה עימותים, כהגדרת הסוציולוג אריק הופר (1951) בהתייחסו לשימושים לשוניים עתירי מניפולציות אשר מניעים ציבור לנקוט בקו בלתי פשרני וכוחני, אלא גם יצרה במתכוון הטעיה בתיג אירועים. התוצאה היא רידוד השיח הפוליטי והשטחת הדיון סביב נושאי ליבה תוך כדי יצירת תבניות משמעות סמליות,⁷ עמומות ובלתי מובנות.

בבסיס מאמר זה ניצבת ההשערה כי קיימת זיקה בין אירועים בולטים בכלל הסכסוך הבלתי נשלט⁸ ובין הלשון אשר מאפיינת דוברים שונים המתייחסים לשטחי 1967, וכי ככל שנוקף הזמן מאז מלחמת ששת הימים, כך הלשון המתקשרת לשטחים לובשת צורה ופושטת אחרת, בהתאם לנסיבות ביטחוניות, מדיניות בין-לאומיות, פוליטיות-פנימיות, חברתיות-כלכליות וכמובן, אידיאולוגיות-דתיות. כמו כן, כפי שיוצג להלן, קיים מתאם כלשהו בין "רעידות אדמה" חברתיות מרכזיות במהלך השנים לשיח הפוליטי המתקשר לשטחים ולסוגיות ביטחון לאומי. את התמורות הללו אפשר לחלק לארבע תקופות עיקריות, אשר באופן די מקרי הן חופפות בקירוב את חלוקת ארבעים השנים לעשורים. השינויים משקפים שלבים שונים בהתמודדות החברה והפוליטיקה בישראל עם החזקת שטחי 1967 זמן כה רב מבלי לקבוע את מעמדם הקבוע. מאפייניהם הלשוניים של השלבים הם – מעבר משיח דתי-אמוני לשיח זכויות לאומיות, ממנו לשיח ביטחוני שמקורו בשפת פיוס ושלו, ומהם ללשון היפרדות והינתקות עמומה המשלבת שלום וביטחון כשני גורמים התובעים התמודדות נפרדת בשילוב שיח משפטי ומוסרי.

7 ראו, Goffman (1974:21).

8 את המונח "סכסוך בלתי נשלט" בהתייחס לקונפליקט במזרח התיכון פיתח בר-טל (2007), ראו שם, עמ' 25.

השטחים המשוחזקים⁹

במלחמת ששת הימים התרחבו שטחי המדינה חד-צדדית, אך גבולות הקבע הבין-לאומיים והמוכרים שלה נותרו בלתי משורטטים. היה זה מנחם בגין הראשון שקבע גבול מוסכם של שלום בין ישראל ובין מצרים. בכך, הגשים חלקית את משאלתו, שביטא במילים אלה: "הייתי רוצה להיזכר כמי שקבע את גבולות ארץ-ישראל לדורותיה" (Perlmutter, 1987:7). חדור אמונה באתוס "שלמות הארץ" הביע בגין את המתווה לגבולות הקבע. בספרו "המרד" (1978) כתב: "מי שאינו מודה בזכותנו למולדת כולה אינו מודה גם בזכותנו לחלק מחלקיה" (שם, עמ' 509). שר הביטחון, משה דיין, החזיק מיד לאחר מלחמת ששת הימים בדעה מרחיקת-לכת, "שבזכות הניצחון הגדול תוכל ישראל לקבוע כרצונה את גבולותיה עם שכנותיה וכן את עתיד הערבים הפלסטינים תחת שלטוננו" (פדהצור, 1996, עמ' 70). ואילו השר ישראל גלילי אמר בישיבת ממשלה שנערכה ב-19 ביוני 1967 ויוחדה לדיון בגורל השטחים: "אני חושב שאנחנו צריכים לערוך את עצמנו להחזיק בשטחים שנכבשו על-ידי צה"ל זמן רב, מתוך הנחה שלא תהיה היענות מצד מדינות ערב למשא-ומתן לשלום" (שם, עמ' 48).

כאשר הוא אווזו בספר תורה, זמן קצר לאחר שמפקד חטיבת הצנחנים במלחמת ששת הימים, מרדכי גור, הכריז "הרהבית בידנו", אמר הרב הצבאי הראשי, האלוף הרב שלמה גורן, אל מול הכותל המערבי: "לציון ולשריד בית מקדשנו אנו מבשרים – שבו בנים לגבולם". ציטוט זה מספר ירמיהו (ל"א, 16) נבחר לא במקרה. במעמד סמלי קרא הרב גורן: "הרהבית והכותל המערבי – סמל הגאולה המשיחית של העם – נגאלו היום על ידיכם, גיבורי צבא הגנה לישראל" (גלי-צה"ל, 07/06/1967). דברים אלה ברגע כה ראשיתי, גובו מאוחר יותר באמירות ברורות של הרב הצבאי שלימים היה הרב הראשי לישראל.¹⁰ באותו מעמד, לצדם של הרמטכ"ל, יצחק רבין, ואלוף פיקוד המרכז, עוזי נרקיס, השמיע שר הביטחון, משה דיין, דברים אשר אינם מתיישבים בהכרח זה עם זה: "חזרנו לקדושים שבמקומותינו, חזרנו על מנת שלא להיפרד מהם לעולם. לשכנינו הערבים אנו מציעים גם בשעה זו, ואף ביתר תוקף בשעה זו, יד לשלום" (ידיעות אחרונות, 08/06/1967). שנתיים לאחר מכן, בפגישה עם עיתונאים אמר דיין: "רק בעוד עשר שנים נדע אם השטחים כבושים או משוחררים" (מעריב, 06/06/1969).

9 "השטחים המשוחזקים" הוא מונח היתולי אשר פשה בציבור ושילב לאחר שני תארים שונים לשטחי 1967 – "שטחים מוחזקים" ו"שטחים משוחררים". ראו, ספן רפאל, מילון הסלנג הישראלי, (ירושלים, קריית-ספר, 1971). וכן, לוי גרעון, שפתו הכבושה של הכובש, באופקים חדשים, גיליון 37, יוני 2007.

10 ראו, גורן שלמה, 'שלימות הארץ לאור ההלכה', תורת המדינה, (ירושלים, האידרא-רבה, 1996).

לא בכדי היו אמירותיו של שר הביטחון עמומות. שכן כאז כהיום, לא גיבשה ישראל עמדה מוסכמת אחת באשר לעתיד שטחי 1967, והציבור לגווניו ערם אשכולות של מונחים שבהן ביטא את מאווייו, אמונותיו והכרותיו. כך צברו השטחים שישראל כבשה, בעיקר מידי ירדן, שבעה מקבצי כינוי שונים: [א] "שטחים כבושים", או "השטחים הכבושים" [ב] "שטחים מוחזקים" [ג] שטחים שנויים במחלוקת [ד] "שטחים", או "השטחים" [ה] גדה-מערבית [ו] יהודה ושומרון וכן, [ז] "השטחים המשוחררים".

"שטחים כבושים", או "השטחים הכבושים"¹¹

[א] המונח "שטחים כבושים", או "השטחים הכבושים" מקובל בפי השוללים את סיפוח השטחים ואת השליטה בתושביהם הערבים. בפי הפלסטינים מודגשת בבירור גם שייכותם של השטחים להם עצמם במונח – "השטחים הפלסטינים הכבושים".¹² בעת דיון במליאת הכנסת לרגל תחילת העונה הרביעית בחפירות הארכיאולוגיות בעיר-דוד, התבטא חבר הכנסת תופיק טובי מן החזית הדמוקרטית לשלום ולשוויון, אשר בהופעותיו בכנסת הרבה להשתמש במונח "שטחים כבושים": "לחפירות שבוצעו ומתבצעות בירושלים המזרחית יש משמעות פוליטית, כי לא קידום המדע הוא המטרה המרכזית, אלא העלמת האופי הערבי של השטחים הכבושים, חיזוק מדיניות הכיבוש והסיפוח של ישראל והפחת מגמות ורגשות לאומניים נגד זכויותיו של העם הערבי הפלסטיני בירושלים המזרחית ובשאר חלקי המולדת בגדה ובצועה" (דבריה-הכנסת, 26/08/1981).

"שטחים מוחזקים"

[ב] המונח "שטחים מוחזקים" מקובל בפי גורמים ניטראליים המציינים מצב עובדתי קיים, מפי גורמי משפט (צור, 1973, 154-174), או מפי גורמים המדגישים את ארעיות

11 חסרונה של ה' הידיעה לפני המונח – "שטחים" בנוסח הבריטי של החלטת מועצת-הביטחון 242, מן ה-20 בנובמבר 1967 ולעומת זאת קיומה בנוסח הצרפתי יצרה תילי תילים של פרשנויות באשר למשמעות ההחלטה. בעוד שבגרסה הבריטית מופיעה בסעיף a.1. התביעה מישראל לסגת מ"שטחים" (כלומר מחלק מן השטחים) – Withdrawal of Israeli armed forces from territories occupied in the recent conflict Retrait des forces armées israéliennes des territoires occupés au cours du récent conflit ראו, הערכתו של יוסף תקוע שגריר ישראל באו"ם (1968-1975) בספרו (Tekoah, 1976:257).

12 ראו, סאעב עריקאת: "תוכניתה של ישראל היא לסקל את האחדות הטריטוריאלית של השטחים הפלסטינים הכבושים על ידי ניתוק עזה מהמרכזים הפלסטינים האדמיניסטרטיביים והפוליטיים בגדה המערבית, כולל מזרח ירושלים" (חדשות ערוץ 2, 22/08/2005).

האחיזה בשטחים והמאמינים בהכרעת עתידם במסגרת חוזה שלום. המונח הוכנס לאוצר המילים של שטחי 1967 בעצת מי שהיה באותה עת הפרקליט הצבאי הראשי, מאיר שמגר (גזית, 1999, 251). מקבילה סמנטית, שמישה פחות, הייתה "הכיבוש הנאור" (דבר, 21/06/1991), אולם עצם הגיית המילה כיבוש צמצם צירוף לשוני זה, הגם שנתפס כבלתי קוהרנטי. מונח נוסף המתקשר ל"שטחים מוחזקים" הוא "שטחים המצויים בתפיסה לוחמתית", המקובל בהכרעות בג"צ.¹³ מונח זה הפך לעל-תקופתי, והוא מלווה את השטחים מאז הופיע בכתובים ועד לימינו אלה.

שטחים שנויים במחלוקת

[ג] המונח "שטחים שנויים במחלוקת" עשוי במבט ראשון להצביע על הימנעות מנקיטת עמדה באשר למעמדם של שטחי 1967. אולם יותר מאשר מדובר במונח נטול זיהוי ערכי, יש בו משום התעלמות משורה של משמעויות פוליטיות, אידיאולוגיות, או משפטיות בעיקר בכל הקשור להיותם שטחים שנרכשו בדרך של מלחמה בניגוד לאמור במבוא להחלטה 242 של מועצת הביטחון.¹⁴ בדיון בכנסת בהצעה לסדר היום בעניין הדיון בבית הדין הבין-לאומי בהאג בסוגיית גדר-ההפרדה, שלל חבר הכנסת ג'מאל זחאלקה מסיעת בל"ד את המונח "שטחים שנויים במחלוקת" ובמקומו קבע את המונח "שטחים כבושים" כמבטא את מעמדם בעיניו: "בית המשפט יחליט על הגדר. החלטה חיובית נגד הגדר וקביעה שהשטחים ביחס לגבולות 1967 הם שטחים כבושים – ולא כטענה שהממשלה טוענת, שהם שטחים שנויים במחלוקת – זו תרומה חשובה מאוד לשלום" (דבר-הכנסת, 25/02/2004).

"שטחים", או "השטחים"

[ד] המונח "שטחים", או "השטחים" מקובל בפי גורמים המבקשים לא להיות מתויגים פוליטית אגב המחלוקת על עתידם. בינואר 1985, בעקבות החלטת הוועד המנהל של רשות השידור להמיר את המונח המקובל "שטחים" במונח "אזורים", הציג חבר הכנסת אלעזר גרנות ממפ"ם לשר החינוך והתרבות שאילתה, ובה קבל על ההחלטה שלדבריו עמדו מאחוריה מניעים פוליטיים. וכך הסביר גרנות:

לא תמימים וטהורים הם שבאו והציעו את השינוי שהציעו. מהו "שטח" על-פי

13 תפיסה לוחמתית, או belligerent occupation. ראו, לדוגמה, בג"צ מס' 393/82 ג'מעית אסכאן אלמעלמון אלטעאווניה אלמחדורה אלמסאוליה, אגודה שיתופית רשומה נגד מפקד כוחות צה"ל באזור יהודה והשומרון לו (4) 785, עמוד 785.

14 '...Emphasizing the inadmissibility of the acquisition of territory by war...'

מילון אלקלעי, לענייננו? – "שטח כבוש שנכבש על-ידי מדינה זרה, שטח מוחזק על-ידי הכוחות השליטים הכובשים". ולעומת זאת, "אזור": "שטח, חלק במדינה, במחוז או בעיר". ובכן, כאשר אנו אומרים "שטחים", כללנו בזה שטח מיושב, שטח כבוש, שטח מוחזק, הכול – על-פי טעמו של כל אחד... מכאן שהייתה כוונת מכוון בשינוי המוצע, וכוונת המכוון באה להקדים את מה שהמציעים מבקשים שיהיה, לאמור סיפוחו של אותו שטח. וכיוון שהם לא השיגו את מבוקשם, ועדיין השטח לא סופח, הם מבקשים לספחו בשפה העברית.

בהתייחסו לדברים, אמר שר החינוך והתרבות, יצחק נבון, שהיה השר הממונה על רשות-השדור: "אם יש שגרה עיתונאית ומדברים ב'שטחים', שלא תיפסל המלה 'שטחים'. אבל, אינני יודע מה יחליט הוועד המנהל. יחליטו, יביאו החלטתם אלי". נבון הוסיף כי במהלך השנים נוצרה משמעות שונה למילה "שטחים" ולמילה "אזורים". אך לא הוא זה שיפסוק במחלוקת הלשונית-פוליטית שהתנהלה בתוך מוסדות רשות-השדור העיתונאיים (דברי-הכנסת, 21/01/1985).

ב"מונכון" – "מילון ערוץ 7 לעברית מדוברת", המונח "שטחים" מוגדר ככינוי גנאי שמאלני לחבלי ארץ ששוחררו במלחמת ששת הימים. בהמשך הדברים נאמר: "הם מלהזכיר אותו בערוצנו" (סגל, 2001, עמ' 18).

"גדה-מערבית"

[ה] המונח "גדה-מערבית" מקובל בפי גורמים אשר בציינם את מיקומם הגיאוגרפי של השטחים, הם נמנעים מלתת משמעות פוליטית להחזקתם, או מפי גורמים אשר מבקשים ליצור קשר קונוטטיבי עם ממלכת ירדן. כך למשל, משה דיין, כשנתיים לאחר מלחמת ששת הימים: "כאשר הצטרפה ירדן, כבשנו את 'הגדה המערבית' ושחררנו את ירושלים" (דיין, 1969, 191).

בישיבה שערכה מליאת הכנסת העשירית התנהל ויכוח בין יצחק רבין מן המערך, אשר היה אותה עת חבר כנסת מן האופוזיציה, ובין ראש הממשלה מנחם בגין. רבין טען כי כל תוכנית של שלום-אמת אמורה להתייחס לשלושה רכיבים: (א) מהותה של מדינת ישראל כמדינת היהודים, וכן ייעודה וערכיה; (ב) ביטחון המדינה; ו-(ג) פתרון סביר לבעיה הפלסטינית. גורמים אלה הביאו אותו כבר באותה עת למסקנה שאין מנוס מחלוקת הארץ ומכינון מדינה פלסטינית ממזרח לישראל. וכך אמר רבין: "אין עוד 'שתי גדות לירדן, זו שלנו זו גם כן'. על גדה אחת ויתרנו. אם כן, בעניין העקרוני של חלוקת ארץ-ישראל כבר אין ויכוח, והשאלה היא כמותית". על כך הגיב ראש הממשלה בפנותו לעבר ספסלי המערך, בצטטו שאלה ששאל מדינאי בין-לאומי.

בגין שילב בדבריו טיעון מוסרי, ערך לאומי וערך ביטחוני: "כיצד, בכלל, אתם יכולים לחשוב על עזיבת 'הגדה המערבית'? יבוא יום ועוד עמים יכירו בדבר ועוד ממשלות תיווכנה בו. אולם הצעתכם – תרתי דסתרי היא. אין בה שלום. חלוקת ארץ-ישראל פירושה שפיכות דמים מתמדת" (דברי-הכנסת, 19/10/1982).

יהודה ושומרון

[ו] המונח יהודה ושומרון ובקיצור יו"ש, איו"ש, או יש"ע,¹⁵ מקובל בפי גורמים רשמיים, בעיקר מאז עלות הליכוד לשלטון ב-1977 וכן בפי גורמים המבקשים להבליט את זיקתה ההיסטורית של ישראל לשטחים שמקורה בסיפורי התנ"ך. בשאילתה שהציג חבר הכנסת יהושע מצא מסיעת הליכוד, נשאל שר החוץ שמעון פרס מדוע באיגרת רשמית לשר החוץ המצרי נקט במונח "הגדה המערבית" במקום המונח שהיה מקובל במסמכים רשמיים: "יהודה ושומרון". השיב השר פרס: "הנוהג לגבי איגרות בחתימתי – הן כראש הממשלה והן כממלא-מקום ראש הממשלה – היה ונשאר להתייחס לשטחים המוחזקים במונחים המקובלים, אם 'יהודה ושומרון' ואם 'הגדה המערבית'. מדיניות משרד החוץ בנושא זה לא שונתה, למעט ההנחיה להוסיף את המונחים 'גדה מערבית' ו'שטחים מוחזקים' לתכתובת בשפה האנגלית". דעתו של מצא לא הייתה נוחה מההנחיה פנימית שהתקבלה במשרד החוץ שלא על דעת משרד ראש הממשלה. הוא אמר: "זכותו של ממלא-מקום ראש הממשלה לומר 'לא' כפופה למשרד ראש הממשלה. בזאת הוא מוציא עצמו מהממשלה, לדעתי. אבל, אני מצפה מממלא-מקום ראש הממשלה שלא יוציא עצמו מכפיפותו לארץ-ישראל. מי שמשנה את המושגים האלה שומט את הקרקע, תרתי משמע, מתחת ישיבתנו בארץ-ישראל". ממלא-מקום ראש הממשלה ושר החוץ השיב: "אינני מקבל את האינטרפטציה הבומבסטית של חבר הכנסת מצא, כאילו מילים משנות דבר. עשרות בשנים אמרנו 'הגדה המערבית' – ודבר לא קרה. אני מכיר גם תנועה שהתחנכה על השיר 'שתי גדות לירדן'. כשיש שתי גדות לירדן, אחת היא מערבית ואחת היא מזרחית" (דברי-הכנסת, 17/02/1988). מינוח שלא נקלט היה של הסופר חיים הזז, מתומכי שלמות הארץ, אשר בנאום בכינוס הייסוד של התנועה למען ארץ-ישראל השלמה, הגדיר את השטחים שנכבשו מידי ירדן כשטחי "יהודה ואפרים", על שם השבט המקראי אשר התנחל שם¹⁶ (דבר, 10/11/1967).

15 יו"ש – יהודה ושומרון; איו"ש – אזור יהודה ושומרון; יש"ע – יהודה, שומרון ועזה.

16 נחלת שבט אפרים הייתה סביב הערים שכם, בית-אל ושילה המקראיות – "בְּכֹר שׁוֹר הָהָר לֹא יִקְרָנִי רֶאֶם קִרְנִי, בָּהֶם עַמִּים יִנְגַח יַחְדָּו אֶפְסֵי אֶרֶץ, וְהֵם רִכְבוֹת אֶפְרַיִם וְהֵם אֶלְפֵי מְנַשֶּׁה" (דברים, ל"ג 17).

"השטחים המשוחררים"

[ז] המונח "השטחים המשוחררים" מקובל בפי גורמים לאומיים ודתיים שבעבורם השטחים הם חלק מארץ-ישראל המובטחת. האתוס המלווה גורמים אלה הוא אתוס "שלמות הארץ" המוזכר בממדיו הדתיים. הרב יעקב הלוי פילבר, ממייסדי ישיבת ירושלים לצעירים ומתלמידי הרב צבי יהודה הכהן קוק (הרצ"ה) אמר בעניין זה: "שלמותה של ארץ-ישראל היא למעלה מתחום החלטותיה של ממשלת ישראל" (פילבר, 1975, רלב-רלג). פן לאומי יותר השמיע מנחם בגין זמן קצר לאחר המלחמה בישיבה במרכז תנועת החרות בירושלים: "את ארץ-ישראל אין מספחים. משחררים אותה, מחזירים אותה לבעליה החוקי, הלא הוא העם היהודי" (היום, 28/06/1967). בעת דיון במליאת הכנסת, בהצעה להביע אי-אמון בממשלה על רקע משבר ביחסים עם הממשל בארצות-הברית בעקבות חקיקת "חוק הגולן" והחלת הריבונות הישראלית על רמת הגולן, ציטט חבר הכנסת חיים דרוקמן (חזית דתית לאומית) דו-שיח שהופיע בספר מקבים א' (ט"ו, לג-לד) בין נציגו של אנטיוכוס השביעי ובין שמעון לבית-חשמונאי, ובו קבל הנציג על היאחזות החשמונאים ב"שטחים כבושים" לא להם. על כך השיב שמעון לנציג: "לא ארץ נוכרייה לקחנו ולא על נוכרים השתרנו, אלא על נחלת אבותינו, אשר נכבשה בידי אויבינו באחת העתים בלי צדק. ואנחנו, כאשר הייתה לנו שעת כושר, השיבנו אלינו את נחלת אבותינו" (דברי-הכנסת, 23/12/1981). המונח "שטחים משוחררים" מתקשר לסיסמה "שטח משוחרר לא יוחזר!" (מעריב, 30/01/1975). סיסמה זו הייתה לסטיקר המודבק על מכוניות מתנחלים. ביטוי לרעיון השמיע ראש הממשלה יצחק שמיר: "ליהודים אסור לוותר, בשום נסיבות שהן, על שום חלק ממולדתם ההיסטורית ויישובים יהודיים אינם מוקמים על מנת להיעקר" (שמיר, 1994, 176). על השימוש במונח "שטחים משוחררים" מתח הסופר יזהר סמילנסקי ביקורת בחיבורו "משוררי הסיפוח", שכתב מיד לאחר מלחמת ששת הימים. הסופר, מחבר הסיפור "חירבת חיזעה" (1949), שלל את המונח בקובעו, כי השטחים אינם ריקים וכי יושביהם אינם תופסים עצמם כמשוחררים בידי צה"ל (יזהר, 2006, 8-12).

מ"ארץ אבות" ועד "פשרות כואבות" – תמורות לשון במהלך ארבעה עשורים

בספרו "מסה על הלשון" קבע ברונובסקי (1975) כי לשון היא בבחינת המגדיר הבטוח ביותר של לאום (שם, עמ' 60) וכי הלשון מתעדת תהליכים חברתיים (שם, עמ' 65). שינויים שחלו בישראל במהלך השנים מאז מלחמת ששת הימים ניכרו היטב גם בשיח הציבורי אשר התקשר לשטחי 1967. בתקופה ממושכת זו אשר התפרסה על פני ארבעה עשורי שנים והיא מצויה עתה כבר בעשור חמישי, התחוללו מאבקים פנימיים בסוגיות יסוד של זהות ושל תרבות אשר לא אחת התפרצו בעוצמה, כאילו היו "רעידות

אדמה". מאז 1967 ישראל מעורבת במלחמות ועודה מתמודדת עם גלי טרור וסוגיות ביטחון שהסכסוך במזרח התיכון מספק בשפע. בה בעת נעשו מאמצים שונים ליישב את הסכסוך או לנהלו, ואולם חוץ משני הסכמי השלום עם מצרים ועם ירדן לא נשאו הניסיונות פרי. תהליכים פנימיים ואזוריים אלה הטביעו חותם על השיח הציבורי ועל אוצר הלשון של שטחי 1967 ותאמו במידת-מה את חלוקת התקופה לעשורים, כך שבכל עשור בלט יותר מאפיין לשוני שמקורו בתפיסות עולם חברתיות ופוליטיות ובשאיפה להבנות מציאות באמצעות מילים, מונחים וצירופי-לשון.

1967-1977 – חזרנו אל בורות המים – לשון הגאולה

22 שנים לאחר תום מלחמת העולם השנייה, בעת שלעם היהודי הייתה כבר מדינה עצמאית משלו, "מקלט-לילה"¹⁷ מפני אנטישמיות ורדיפות יהודים, בסיס-אם ומרכז רוחני ורתי, נחל צבא ישראל ניצחון בשלוש זירות לחימה. תחושת החנק שליוותה את המדינה הצעירה אשר קמה מתוך מחנות המוות ותאי הגזים אל תוך להבות מלחמת העצמאות ומאז הייתה נתונה ב"מלחמה רדומה"¹⁸, התפוגגה לבלי הכר. אחד הביטויים הלשוניים לתחושות ההקלה, לשמחת הניצחון ולאור השיבה ל"קסמי הקדומים התנכיים"¹⁹ היה הוספת בית לפזמון "ירושלים של זהב" מאת נעמי שמר. הפזמון חובר ערב מלחמת ששת הימים, לבקשת ראש העירייה טדי קולק, הושר בפסטיבל הזמר הישראלי במאי 1967, ולאחר איחוד ירושלים²⁰ הוסיפה שמר את הבית: ²¹ "חזרנו אל בורות המים / לשוק ולכיכר / שופר קורא בהר הבית / בעיר העתיקה. // ובמערות אשר בסלע / אלפי שמשות זורחות / נשוב נרד אל ים המלח / בדרך יריחו". תוספת זו ובעיקר שורות מקוריות בפזמון, כמו: "איכה יבשו בורות המים / כיכר השוק ריקה"

17 "מקלט לילה" הוא מונח שטבע מקס נורדאו בקונגרס הציוני השישי ב-1903 בהתייחסו להצעה להתיישבות יהודית באוגנדה שבאפריקה תחת חסות בריטית ("תוכנית אוגנדה"), ראו דברי-הכנסת, 09/05/1960, בישיבה במלאות מאה שנה להולדת בנימין זאב הרצל.

18 המונח "מלחמה רדומה" מופיע בחיבוריו של דן הורוביץ (1996:73; 1982:5).

19 על "קסמי הקדומים התנכיים" ועל "מקסס הנוף התנכיים" כתב עמוס עוז (2009) בספרו "פה ושם בארץ ישראל בסתיו 1982": "לאן נוליד את הגעגועים התנכיים העתיקים אם יימלא כל השומרון בוילות טרומיות? האם נצא לרדוף אחר בורות המים והמקשות והעדריים והבוסתנים עד הרי מואב? עד הגלעד והחורן? עד חורמה? עד מוות?" (שם, עמ' 99).

20 ב-27 ביוני 1967, אישרה הכנסת שלוש הצעות חוק שהגיש הממשלה. הללו קבעו הלכה למעשה את איחוד ירושלים ונתנו תוקף משפטי לחוק הישראלי בכל שטחה של העיר המאוחדת. ב-30 ביולי 1980 התקבל "חוק יסוד: ירושלים", אשר קבע: "ירושלים השלמה והמאוחדת היא בירת ישראל".

21 ראו, קמינר אמיר, "יום הולדת לשיר של המדינה", ידיעות אחרונות, 05/05/1997, עמ' 6-8. וכן, Rabinovich Abraham, The battle for Jerusalem, (Philadelphia, Jewish Publication Society, 1987), 403

וכן, "ואין יורד אל ים המלח / בדרך יריחו" עוררו על הפזמון, אשר הפך משיר קינה לשיר הלל, ביקורת באשר להתעלמות מהציבור הערבי במקומות המוזכרים (הארץ, 02/07/2004). לימים, הפך הציורף המילולי "חזרנו אל בורות המים" הגר בפי שני הצדדים למחלוקת על שטחי 1967; כל צד טען את המילים במשמעות הפוליטית המתאימת עם עמדותיו.

בספטמבר 1967, הופיע מנשר היסוד של "התנועה למען ארץ-ישראל השלמה" בחתימתם של סופרים, כמו: ש"י עגנון, אורי צבי גרינברג, יהודה בורלא, יעקב אורלנד, חיים גורי, משה שמיר ונתן אלתרמן, אשר היה הרוח החיה של הקבוצה ואוהדיה. בגילוי הדעת שפרסמה, הופיעו טיעונים חילוניים לרעיון "שלמות הארץ" בלשון רוויית מליצות-גאולה: "נצחונו של צה"ל במלחמת ששת הימים העמיד את העם והמדינה בתוך תקופה חדשה וחותכת גורל. ארץ-ישראל השלמה היא עתה בידי העם היהודי, וכשם שאין לנו רשות לוותר על מדינת ישראל, כך מצווים אנו לקיים את מה שקיבלנו מידה – את ארץ-ישראל. הננו חייבים בנאמנות לשלמות ארצנו – כלפי עברו של העם וכלפי עתידותיו גם יחד, ושום ממשלה בישראל אינה זכאית לוותר על שלמות זו. גבולות ארצנו כיום הם ערובה לביטחון ושלום, וגם אופקים שלא היו כמותם להתעצמות לאומית כוללת, בחומר וברוח" (דבר, 22/09/1967).

המקבילה הדתית יותר לחזון "ארץ-ישראל השלמה" החילוני התגלמה במונח "אתחלתא דגאולה" שרבות דובר בו בעת הקמת המדינה. הרב אליעזר מלמד, ראש ישיבת הר ברכה ורב היישוב, מתלמידיו של הרצ"ה, הסביר במאמר שכותרתו: "אתחלתא דגאולה וקידוש ה'":

בהקמת המדינה הוסרה חרפת הגלות... והיה זה קידוש ה' גדול ונורא, שהלך והתעצם במלחמת ששת הימים, עת שחררנו את ירושלים והערים הקדושות שביהודה ושומרון. תהליך זה של קיבוץ הגלויות והפרחת השממה, שקיבל דחיפה עצומה בעת הקמת המדינה, הוא התחלת הגאולה... כשיגיע הקץ, יתחילו תהליכים טבעיים, שיהיו מלווים בסיכוכים וייסורים קשים, שיגרמו לעם ישראל לחזור לארץ ולבנותה, וכך נתקדם שלב אחר שלב עד הגאולה השלמה. ייסורים אלו שדוחפים את תהליך הגאולה הם חבלי משיח. (http://www.yeshiva.org.il/midrash/shiur.asp?id=3448)

בגבור מצב הלחץ במהלך 17 חודשי הלחימה במלחמת ההתשה (08/1970-03/1969) ובשל העלייה במספר הנופלים, התעוררה בישראל מחאה ציבורית אשר שיקפה את הכמיהה להפסקת אש בתעלה ולעצירת גלי הטרור. עמדותיה הבלתי מתפשרות של הממשלה בראשות גולדה מאיר, ובהם דחיית "מסמך יארינג" בפברואר 1971, הפכו למעשה את מלחמת יום הכיפורים לבלתי נמנעת (ביילין, 1996, 42). בהתייחסה ליישובים שהוקמו בתקופתה בשטחים, נקטה ראש הממשלה בלשון חריפה והציגה

שאלה רטורית: "היכן כתוב הדבר שאסור ליהודים לשבת בחברון? ... הגם את זה אנחנו צריכים להטיל על עצמנו משום שב-1929 (ולא אדבר על ההיסטוריה) שחטו יהודים בחברון?" (דבריה הכנסת, 27/05/1970). באותו נאום שורה מאיר סמלים שנלקחו ממחסני החירום הרטוריים השמורים למצבי לחץ מתמשכים: ²² "העולם כולו נגדנו"; "זכויותינו ההיסטוריות על ארץ-ישראל"; "בשבילנו אפילו כניעה היא מותרות"; ו"אנחנו אולי היחידים בעולם שאחרי כניעה אין לנו חיים" (דבריה הכנסת, 27/05/1970).

אחד הפזמונים ששיקף את מצב הרוח של רבים לנוכח מוראות "מלחמת ההתשה" ואשר שאב את כוחו גם ממפגני מחאה נגד מלחמות ובעד אנטי-ממסדיות בארצות-הברית, היה "שיר לשלום". את מילותיו חיבר בשנת 1969 יעקב רוטבליט, ולהקת הנח"ל ביצעה אותו בתוכניתה "היאחזות הנח"ל בסיני". כעבור 26 שנים, ב-4 בנובמבר 1995, שבה אותה חברת להקה, מירי אלוני, וביצעה את הפזמון לצד יצחק רבין בעצרת בכיכר מלכי ישראל, שבסיומה נרצח. "שיר לשלום" משבח את החיים, האהבה והשלום וקורא לא רק להריע לשלום אלא גם להביאו. בו, ובדומה לו במחזה "מלכת אמבטיה", ניכר ערעור פומבי על אתוס הנופלים בקרב ועל מקומם של החללים ושל נכי צה"ל בפנתיאון הלאומי. השורות – "אל תביטו לאחור הניחו להולכים"; וכן, "מי אשר כבה נרו ובעפר נטמן, בכי מר לא יעירו, לא יחזירו לכאן" – נתפסו בידי חוגים רחבים בציבור לא רק כבלתי פטריוטיים וכפוגעים בנופלים ובתרבות השכול, אלא אף כנוגדים ערכי יסוד לאומיים במדינה הנלחמת על קיומה. היה בהם ניגוד בולט ל"שיר הרעות", אשר תיאר את הרעות כ"אהבה מקודשת בדם".

התרסות אלה נגד מדיניות הממשלה גאו מאוחר יותר בעקבות מלחמת יום הכיפורים עד לכדי משבר מנהיגות אשר העמיק בבחירות לכנסת השמינית, בדצמבר 1973, עת זכתה שוב ממשלת מאיר לאמון הבוחר. הלחץ אשר שרר בליבת החברה בישראל ואשר חיפש אפיקים להתפרצות בתפר שבין הלוחות המעין טקטוניים המרכיבים את פניה, השתחרר. תפנית חדה זו, אשר חרגה הרבה מעבר לתנועות חיכוך שגרתיות אשר התחוללו בארץ מאז סוף שנות השישים ויצרו עד לאותה עת גלי רעד קלים, הרעישה את ישראל ושיקפה פרץ עז של אנרגיה שלילית שהייתה אצורה בשל מחלוקות בלתי פתורות בסוגיות כמו, הזהות היהודית והישראלית, הזיקה לארץ-ישראל ומקורות הזכות לחיות בה, מעמדה של הדת בחיי המדינה, או משקלם של ערכים, אתוסים וסמלים, אשר נצברו עם השנים. אין זה מפתיע כי דווקא בעיתוי קשה למנהיגות בישראל ולנוכח היאחזות בתקוות לשלום הנכסף, כפי שרביץ תיאר אותן, ²³ קמה ב-1974

22 ראו, צור נדיר, רטוריקה פוליטית, (תל-אביב, הוצאת הקיבוץ המאוחד, 2004) עמ' 172-173.

23 יצחק רבין: "עם עייף – מבכה את קורבנותיו, מתקשה לעכל את המאורעות ולהבין את משמעויותיהם – נהג ברחמנות במפלגת העבודה, לא מפני שנטה לסלוח לה ולמנהיגיה ולפטור אותם מנטל האשמה למחדלים, אלא מפני שנפל בשבי-קסמיה של ועידת ז'נווה ונאחז בלהיטות בסיכוי, שמשם יצמח השלום המיוחל" (רבין, 1979, 410).

תנועת "גוש אמונים", תחילה כקבוצה במפד"ל וכעבור חודשים ספורים כגורם הנאבק על "שלמות הארץ", בהקמת יישובים בשטחי יהודה ושומרון וברצועת עזה. שלוש שנים לאחר מכן, במטרה להמריץ את ממשלת בגין בדרכה לחתום על הסכם שלום ראשון עם מדינה ערבית ולהשיב למצרים את השטחים שנכבשו ב-1967, קמה תנועת "שלום עכשיו". סיסמתה הבולטת הייתה – "טוב שלום מארץ-ישראל השלמה". אחד ממייסדי תנועת זו, צלי רשף, הסביר בדיון שנערך ב-2002: "בית הגידול של 'גוש אמונים' ו'שלום עכשיו' היה מלחמת יום הכיפורים. מלחמת יום הכיפורים זעזעה את החברה הישראלית, והשאלה מה הפקדנו בידי המפלגות ובידי השלטון הפכה לאקוטית מאוד. שתי התנועות הצליחו לסחוף הרבה מאוד אנשים שהיו מוכנים לעשות מעשה, לשנות את המציאות שנתפסה ונתפסת על ידם כמציאות שלהם" (שלחן עגול במכון הישראלי לדמוקרטיה, 12/03/2002).

השימוש בתואר-הפועל "עכשיו" סימל אפוא את השאיפה לשינוי מידי ואת פקיעת הסבלנות מלחכות ליום המחרת. בשם "שלום עכשיו" ניכר מצד אחד רצון לסיפוק מיידי, היפוך לאורך-רוח, אך מצד אחר גם התרסה נגד אוזלת-היד של הממשלה, שציפתה עדיין לטלפון מן הערבים.²⁴ הערך "עכשיו" נבחר אפוא כחלופה לערך "מחר", שהובע בפזמון "מחר" שכתבה נעמי שמר וביצעה בשנות השישים להקת הנח"ל: "מחר כשהצבא יפשוט מדיו / לבנו יעבור לדום / מחר כל איש יבנה בשתי ידיו / את מה שהוא חלם היום".

1987-1977 – עוצו עצה ותופר²⁵ – הזכויות על ארץ-ישראל

תקופת כהונתו של מנחם בגין (1977-1983), ראש הממשלה הראשון משורות הליכוד, הצטיינה מצד אחד בתמיכה מוגברת בהקמת התנחלויות ובעידוד יישובם של שטחי 1967, ומצד אחר בפינוי 16 נקודות יישוב אזרחיות בצפון סיני ובדרומו, בהם חבל ימית ובמרכזו העיר ימית, במסגרת הסכם השלום עם מצרים. היה זה פינוי תקדימי ראשון של שטחים שנכבשו במלחמת ששת הימים. בעשור זה, קילומטרים רבים משטחי המריבה בצדו המערבי של הירדן, התנהלה לחימה עיקשת במלחמת לבנון הראשונה, לא בלי נגיעה של ממש בשחקנים הראשיים בזירת השטחים. המלחמה הכתה קשה בציבור

24 האמרה "מחכים לטלפון מן הערבים" הובעה מפיו של שר הביטחון משה דיין בריאיון ל-B.B.C. (13/06/1967) ושיקפה את הלך הרוחות שעל פיו המדינות שניגפו במלחמה אמורות להיות ראשונות לפנות לישראל ביוזמות לשלום וכי, "טוב לנו במקומות שבהם אנו עומדים היום". ראו גם, עוז עמוס, ממורדות הלבנון, (ירושלים: הוצאת כתר, 1988) עמ' 69.

25 "עוצו עצה, ותופר; דברו דבר ולא יקום, כי עימנו אל" (ישעיהו ח', 10). ב"מילון המתנחלים הלא שלם" מאת חגי סגל, מופיעה הסיסמה בערך – "פינוי יישובים". <http://myesha.org.il/?Category=ID=178&ArticleID=332&Page=2>

ויצרה שבר אשר פילג את החברה למחנה של תומכים במלחמה, שהוגדרה בידי ראש הממשלה עצמו כ"טרגדיה" (נאור, 1993, 319), ולמחנה של מתנגדים לגוניהם השונים. עוד בראשית התהליך שבסופו פינתה ישראל את כלל היישובים היהודיים והשטחים שהחזיקה בהם בזירה המצרית (באביב 1982), הביע הרב צבי יהודה קוק באיגרת מה־19 בינואר 1978 את עמדותיו השוללות את הפינוי. באיגרת בלט סגנון כתיבתו המיוחד ומשחק מילים שיצר בין המונחים אוטונומיה ואנטומיה: "סיני, וכל אשר לו, היא ארץ־ישראל. ואיסור־תורה חמור ומוחלט הוא להפקיר מה־שהוא ממנה לרשות נכרים, חלילה. וה'אוטונומיה' לנכרים תושבים של אדמות יהודה ושומרון, שהן ארץ־ישראל כמו תל־אביב, היא אנטומיה בגופנו בחיוניותנו בארץ־חיינו. ושומר־ישראל יגוננו ויצילנו מכל חרפת־הדורות הזאת של כלבולי־דברי 'שלום'־שקר ויבטיחנו במתנת עוזו שלום־אמת הקיים לעד בארצו שעומדת לעולם" (טאו, 1987, 140).

עם הקמת "התחיה", ב־1979, דוברים בימין, שאף הוא היה אז מפולג פוליטית, כינו את פינוי ימית "עקירה" והגדירו אותו כ: "סטירת לחי לנאיביות תפיסת קידום הגאולה" (ארן, 1985, עמ' 2). בכינוס חירום שנערך בהתנחלות עפרה בניסיון להפיק את לקחי פינוי ימית (המשתתפים נקטו אז גם במונחים – "גירוש" ו"נסיגה") נאמר: "כדי שלא נצטרך להקים עוד תנועה לעצירת נסיגה, אנו חייבים להתעורר, להתארגן ולהתחיל בעבודה תכף ומיד" (הר־נוי, 1994, 173–175). אליקים העזני, אחד מראשי מפעל ההתנחלויות, צידד במאמר מפרי עטו בחובת נאמני שלמות הארץ לאותת לאלתר לכל מי שבכוונתו לפנות יישובים בעתיד, כי דרכו לא תהא קלה. העזני נקט בכתוב במונחים מתחום רפואת הגוף והנפש: "לא מעט מאויבינו מבקשים לראות בפינוי סיני ובפירוק ההתיישבות תקדים אשר יתפשט ליש"ע ולגולן וגם לירושלים... כלפי אלו יש ערך למלחמה המרה לעצירת הנסיגה בסיני. להבטיח כי הנמק לא יתפשט אל שאר חלקי הגוף. לצורך כך חייב היה להיערך בסיני המאבק העז, שהיה כרוך בייסורים ובטראומה לאומית" (נקודה, גיליון 42: "רביעית סיני לא תקום", 07/04/1982).

בראשית יולי 1983, שבועות אחדים לאחר שאהרן גרוס, תלמיד ישיבת שבי־חברון, נרצח במרכז חברון, והרוחות בעיר התלהטו עקב כך, נשא, בכיכר שנושאת היום את שמו, חבר הכנסת אמנון לין מן המערך דברים בהצעה לסדר־היום בכנסת בנושא "היעדר מדיניות ברורה בשטחי יהודה ושומרון". הדובר שזר בנאומו מונח ששאל מן המציאות אשר פגשה ישראל בעת לחימתה בלבנון – "לבנוניזציה"²⁶;

26 "לבנוניזציה" – חולשתה הפנימית של לבנון יצרה דפוס היסטורי שבו כל אחד מגורמי הכוח הפנימיים בלבנון נעזר בגורם כוח חיצוני כדי להכריע את הצד היריב ולכונן סדר פוליטי המותאם לאינטרסים שלו ושל פרנסיו. ראו, סובלמן דניאל, לבנון בצל משבר פנימי, עדכן אסטרטגי, כרך 10, גיליון 3, 11/2007, עמ' 27.

"בחושבי על האירועים האחרונים בחברון, יש שנדמה לי, כי אנו מתקרבים למצב של "לבנוניזציה" בשטחים המשוחררים – מלחמת הכול ככול, עוינות וטרור מזה ופעולות ענישה פרועה מזה, קבוצות שונות ובלתי מזוהות הלוקחות את החוק לידיהן, ושלטון מרכזי המאבד את סמכותו ואת שליטתו. ...מצער הוא, שכאשר נשלחים חיילי צה"ל לעשות סדר בין הגורמים הניצים, ובעצם אין יודעים מי נלחם במי. לפתע כולם נלחמים נגד צה"ל (דבריי-הכנסת, 25/07/1983).

בשנות כהונתו של מנחם בגין קמו זו אחר זו 82 התנחלויות חדשות, מהן 42 בשומרון, בדרום הר-החברון ובגב-ההר (דבריי-הכנסת, 18/01/1984). פעילות ענפה זו נסמכה על הכרזתו הברורה בעת ביקורו הראשון באלון-מורה, מיד לאחר נצחוננו בבחירות, "עוד יהיו לנו הרבה אלונים-מורה" (הצופה, 20/05/1977). המאבק הפנימי בציבור בישראל על זכות ההתנחלות בשטחים הושלך בתקופה זו לפתחו של בג"צ. בדיון בשאלת חוקיות הקמתן של התנחלויות, בנוגע להתנחלות אלון-מורה, טען הרב מנחם ראובן פליקס, מראשי "גוש אמונים" לאמור: "מעשה ההתנחלות של עם ישראל בארץ-ישראל הוא המעש הביטחוני הממשי, היעיל ביותר והאמיתי ביותר. אך ההתנחלות עצמה... איננה נובעת מטעמי ביטחון ומצרכים פיזיים אלא מכוח יעוד, ומכוח שיבת ישראל לארצו". לעומת זאת, רב אלוף (מיל.) חיים בר-לב טען כי אלון-מורה איננה תורמת לביטחון הן בלחימה בפעילות חבלנית עוינת הן במקרה של מלחמה בחזית המזרחית. בחוות דעת נוספת שהוגשה לבית המשפט קבע אלוף (מיל.) מתתיהו פלד: "הטיעון בדבר הערך הביטחוני שנודע להתנחלות אלון-מורה נטען שלא בתום לב ולתכלית אחת בלבד: לתת הצדקה לתפיסת הקרקע שאין כל אפשרות להצדיקה בדרך אחרת" (בג"צ 390/79). הדיו של הדיון הסוער בבג"צ ערערו במידה לא-מבוטלת בפומבי את הקביעות המוחלטות בדבר ערכן הביטחוני של ההתנחלויות ושיקפו תפנית בשיח הציבורי. לא רק נשמעו בחדות דברי כפירה בצידוק הביטחוני שבהקמת התנחלויות, גם לשון הגאולה שרווחה בעשור הראשון פינתה אפוא מקום לשפה מורכבת, פחות רוחנית ונמלצת, יותר ארצית ולאומית.

נאור (2001) מסביר כי מנחם בגין בנה מערכת סמלים אשר נשענה על אנלוגיה היסטורית, והשעין את עוצמת ישראל על שלושה רכיבים: עצמאות בקביעת מדיניות ("ליטול את גורלנו בידינו"), תודעת צדק ("נאמין בצדקתנו") וכוח צבאי ("כוח עברי מחודש"). נאמן להנצחת זכר השואה, אשר בה נספו בני משפחתו הקרובים ודבק במיתוס מצדה, אמר בגין: "עכשיו ארץ-ישראל המערבית בדינו ולעולם לא תהיה עוד מצדה" (שם, עמ' 326).

מפעל ההתנחלות דגל בשיטת יצירתן של "עובדות בשטח" אשר יקדימו את הביורוקרטיה ואת תהליכי האישורים לבנייה שהערימו קשיים על המתנחלים גם כאשר הממשלות תמכו בהם ובפועלם. חברת הכנסת גאולה כהן מסיעת התחייה הביעה

בריאיון ל-Newsweek את אמונתה כי "הזמן פועל לטובת המתנחלים" ונתנה ביטוי למונח נוסף שרווח באותה העת – "סיפוח זוחל": "כבר עתה יש לנו סיפוח זוחל, אני לא ממהרת" (מעריב, 24/08/1982). בביטאון הציבור האמוני והימני "נקודה" נכתב: "החלוציות של שנות ה-80... עושה בדיוק את אשר עשתה תנועת העבודה בימים בהם צברה את האשראי הגדול שלה בחשבון היצירה והבנייה" (נקודה, גיליון 12, 11/07/1980). ציבור המתנחלים השווה לעתים בין מעשיו אל מול ממשלת ישראל וחוקי הכנסת ובין מעשיהם של החלוצים בימי "חומה ומגדל" מול המנדט הבריטי בעת שהסיסמה "עוד דונם ועוד עז" הדריכה את פעילותם אל מול השלטונות.

בספרו "פה ושם בארץ-ישראל, בסתיו 1982" כתב עמוס עוז את הדברים הבאים המסמלים שאיפה למעבר הכרתי מאתוסים אמוניים ולאומיים לגשמיות מעשית:

אולי הייתה זו הבטחה סהרורית: להפוך, בן שנים-שלושה דורות, המון יהודים נרדפים, מפוחדים, אכולי אהבה ושנאה של ארצות מוצאם, לאומה שתהיה מופת לסביבה הערבית, דגם ישועה לעולם כולו. אולי הלכנו בגדולות, אולי הייתה כאן, על ימין ועל שמאל, משיחיות סמויה, תסביך משיחי. אולי די היה הפחות מכך. אולי הייתה כאן יומרה פרועה שלא על פי כוחנו ולא לפי כוח אנוש. אולי הכרח עכשיו להצטמצם ולוותר על שלל החלומות המשיחיים, ויהי שמם "שחזור מלכות דויד ושלמה" או "הקמת חברת מופת; אור לגויים", "התגשמות חזון הנביאים", או "להיות לב העולם", אולי צריך עכשיו ללכת בקטנות. לוותר על שלמות הארץ לטובת השלום הפנימי והחיצוני, לוותר על ירושלים של מעלה לטובת ירושלים של מוסררה והקטמונים (עוז, 2009, 189).

1987-1996 – הבטחתם יונה, עלה של זית, הבטחתם שלום – שיח של ביטחון ושלום

בשנת 1994 חיברו שמואל הספרי ואורי וידיסלבסקי את פזמונם ללהקת חינוך מיוחד – "חורף 73". מקצת ילידי אותו חורף היו כבר משוחררים מצה"ל, לאחר שירות צבאי שבמהלכו התמודדו עם "האינתיפאדה הראשונה" ועם הדי "מלחמת המפרץ הראשונה", נכונים לקדם את פני השלום שפעמיו גאו בספטמבר 1993 עם החתימה על הצהרת העקרונות בדבר הסדר-ביניים של ממשל עצמי עם אש"ף. וכך אמרו מילות הפזמון: "כשנולדנו בירכו הזקנים בעיניים דומעות / אמרו הילדים האלה הלוואי לא ילכו אל הצבא / ופניכם בתצלום הישן מוכיחות דיברתם מכל הלב / כשהבטחתם לעשות בשבילנו הכול להפוך אויב לאוהב".

יצחק רבין, שר הביטחון בעת שפרצה האינתיפאדה הראשונה, היטיב להגדיר את המציאות החדשה שהושלכה לפתחה של ישראל: "האינתיפאדה היא תופעה שלא

הכרנו. היא איננה טרור, אף שכלולים בה מעשים טרוריסטיים ואף שהיא נתמכת בידי ארגוני טרור" (ידיעות אחרונות, 15/6/1990). ראש הממשלה באותה העת, יצחק שמיר, פנה לתושביהם הפלסטינים של השטחים בכוני "ערביי יהודה ושומרון" כמקבילה לכוני "ערביי ישראל" המתייחס לאזרחיה הערבים של ישראל לא כאל חלק מעם פלסטיני. וכך אמר: "אני פונה לערביי יהודה, שומרון ועזה בקריאה, שלא להיגרר אחרי המסיתים והמטיפים לאלימות. הפרות סדר ושבתות לא שיפרו את מצבם ולא קידמו את סיכויים אף כמלוא הנימה. אלה הנהגים מסבלם ומנצלים אותו לטובתם הם אנשי הטרור של אש"ף, המטיילים מבירה לבירה ומפריחים חלומות שלעולם לא יתגשמו. אפשר להגיע לדו־שיח מכובד ולהסדר הוגן, שיגשים חלק גדול ממאווייה של האוכלוסייה הזאת. ...ברצוני לסיים פרק זה בקריאה חוזרת מעומק הלב למדינות ערב ולערביי יהודה, שומרון ועזה: בואו לדו־שיח עמנו למען שלום, שלום ילדינו ושלום ילדיכם" (דבר־הכנסת, 11/06/1990).

הסכמי אוסלו עם אש"ף בעת כהונתו של יצחק רבין כראש ממשלה גרמו לשבר קשה במחנה הדתי־לאומי. לשון שטחי 1967 נטתה בעשור זה לעבר שיח פוליטי של שלום אשר גלום בו גם ערך הביטחון. ראש הממשלה, יצחק רבין, הפליג בשבחי השלום וכרך זאת ברעיון הפשרה הטריטוריאלית. וכך אמר בהודעתו בכנסת על מימוש הסכם עזה־יריחו, במחצית הראשונה של מאי 1994: "אין זה מקרה שהשטחים לא סופחו; גם כאשר בראש המדינה וממשלתה החזיקו תומכי רעיון ארץ־ישראל השלמה. ממשלות המערך ומפלגת העבודה ידעו אז, ויודעות גם היום, כי בסיפוח מיליון ו־800 אלף פלסטינים תאבד מדינת ישראל את צביונה היהודי והדמוקרטי. אדוני הושב־ראש, הממשלה הזאת הלכה לבחירות ויצאה מהן כשידה על העליונה כאשר הבטיחה לעשות מאמץ לשלום, לשים קץ למלחמות, לנסות ולסיים מאה שנות איבה... אנו מאמינים כי שני העמים יכולים לחיות יחדיו בביטחון ובשלום זה לצד זה, על אותה כבדת אדמה" (דבר־הכנסת, 11/05/1994).

בראשית 1994 הכריז משה פייגלין, תושב קרני שומרון, על הקמת התנועה "זו ארצנו". תנועה זו גילמה בשמה את מחאתה על העברת שטחים לריבונות פלסטינית וביקשה להקים בחשאי עשרות התנחלויות חדשות לעצירת המהלך (ידיעות אחרונות, 01/12/1993). ראש הממשלה, יצחק רבין, לא שיכך את זעם ציבור המתנגדים למהלכו וביטא את יחסו המבטל לעמדותיהם בביטויים: "פרופלורים" ו"הם לא מזויזים לי". בעת דיון בהצעתן של סיעות האופוזיציה להביע אי־אמון בממשלה ובעומד בראשה, הפריח חבר הכנסת בנימין נתניהו את המונח "אין לך מנדט", ששימש באותו הזמן כטיעון השולל את הלגיטימיות של הממשלה להמשיך בתהליך אוסלו: "מנדט מאיתנו אין לך, זה ברור. אבל לשיטתך, אין לך מנדט גם מהבוחרים שלך, מפני שאתה לא קיבלת מנדט לויתורים מפליגים כאלה, מחלקים רבים של הציבור שהצביעו עבורך". חבר הכנסת רחבעם זאבי מסיעת מולדת הגיב באותו דיון לביטוי "פרופלור" מפי רבין:

"זכתה מדינת ישראל שהיו לה פרופלורים, שהיו לה מדחפים אשר דחפו ודחפו, הפגינו ונאסרו, בנו ולחמו, התיישבו וסיפחו, גוננו וסוככו על העם ועל המולדת. היום מנסים קטני אמונה בתוכנו, או אנשים שהתעייפו במאבק המתמשך, להפוך את הפרופלורים לשנינה וללעג. גם ראש הממשלה רבין עושה כך, אף שבמשך שנים רבות היה הוא עצמו פרופלור" (דבריה הכנסת, 14/06/1993). המונחים ההלכתיים "דין רודף",²⁷ "דין מוסר"²⁸ וכן "פולסא דנורא"²⁹ יצאו מתוך ספרי הלכה ישנים ושוטטו בשפת הרחוב, כאילו היו "שלום", או "ביטחון". הרב שלמה אבינר, רב היישוב בית-אל וראש ישיבת "עטרת-כהנים", כתב בעלון רבני יש"ע: "מה שקורה עכשיו הוא חורבן... חורבן חלק מן הארץ, חלק מן הציונות" (עלון רבי יש"ע 12, חשוון תשנ"ג, 1993, עמ' 3). ממשלת ישראל הוגדרה כפושעת וכ"ממשלת זדון" שיש להעבירה מן הארץ (מונח הלקוח ממחזורי התפילה בימים הנוראים). הרב מנחם פליקס הרחיק לכת במאמר אשר נשא את הכותרת: "לא איכפת להם לרפד בגוויותינו את דרכם ל'שלום'", וכינה את הממשלה: "ממשלת רשע" (חרוז והיפוך ל"מועצת יש"ע"). (נקודה 173, 12/1993).

בספר "יד איש באחיו" מציין יורם פרי (2005) שרצח יצחק רבין, אשר בעיניו הוא תוצאה של מלחמת תרבות, ליבה מלחמה זו (שם, עמ' 271). לדידו מתחולל המאבק בין שתי תרבויות מתנגשות – "רטרו" ו"מטרו". כל אחת מחזיקה בסל שונה של תפיסות, ואין בהכרח זהות בין כל אחת מהשתיים ובין ימין או שמאל פוליטיים, מעמד סוציו-אקונומי זה או אחר, או בין אמונה דתית והיעדרה. ממדי ההבחנה הם, בין השאר: יהודים מול ישראלים; אתנו-לאומיות מול לאומיות פוליטית; ארץ-ישראל מול מדינת ישראל; מדינה יהודית מול מדינה דמוקרטית; פרטיקולריזם מול אוניברסליזם; תפישת זמן מעגלי מול תפישת זמן ליניארי; קולקטיביזם מול אינדיבידואליזם; שימור מול חידוש; אוריינטציה סכסוכית מול אוריינטציה פוסט-סכסוכית; וירושלים כמשל מול תל-אביב כמשל (שם, עמ' 79).

27 "דין רודף" – 'הרודף אחר חברו להרגו אפילו היה הרודף קטן הרי כל ישראל מצווין להציל הנרדף מיד הרודף ואפילו בנפשו של רודף'. (רמב"ם, "הלכות רוצח ושמירת הנפש", א' הלכה ו').

28 "דין מוסר" – 'עשה המוסר אשר זמם, ומוסר – יראה לי שאסור להרגו; אלא אם כן הוחזק למסור – הרי זה יהרג שמה ימסור אחרים. ומעשים בכל זמן בערי המערב, להרוג המוסרים שהוחזקו למסור ממון בני אדם, ולמסור המוסרים ביד העובדי כוכבים לענשם ולהכותם ולאסרם כפי רשעם'. (רמב"ם, 'חובל ומזיק', ח, יא').

29 'פולסא דנורא' – 'ומקדשי תיראו – בהאי יראה שריא פולסא דנורא לאלקאה לון לחייביא דלא נטריין פקודי אורייתא' (ומקדשי תיראו – בזו היראה הותר מקל אש להלקות להם לחוטאים שלא שומרים מצוות התורה). (זוהר חלק ג' דף רס"ג, ב).

1996-2005 – דברים שרואים מכאן לא רואים משם – לשון ההיפרדות וההינתקות

עוד בשלהי 1980, בהיותו שר חקלאות בטרם הניף ידו על היישובים שפוננו והועברו למצרים במסגרת הסכם השלום עמה, נכתב ב"נקודה" ביטאון המתנחלים: "אנחנו ביישובים עומדים בפני שאלה טקטית קשה ומיוחדת במינה: איך אפשר לעזור לאריק [שרון] כשהוא בונה עולמות, ולעצור אותו כשהוא מתחיל להחריבם" (נקודה מס' 19, 14/11/1980).

זמן לא רב למן הרגע שאריאל שרון אמר: "להחזיק שלושה וחצי מיליון פלסטינים תחת כיבוש זה דבר גרוע גם לישראל, גם לפלסטינים, גם לכלכלת ישראל" (ynet 26/05/2003), פנה היועץ המשפטי לממשלה, אליקים רובינשטיין, אל ראש הממשלה וביקש ממנו להמיר את המונח "שטחים כבושים" במונח "שטחים שנויים במחלוקת". ואכן, ראש הממשלה קיבל את התיקון ואמר כי הוא חוזר בו מן הביטוי "שטחים כבושים" (הארץ, 28/05/2003). בהופיעו לפני ועדת החוץ והביטחון של הכנסת, הצטרף שרון: "אני התכוונתי שאינני רוצה לשלוט בעם אחר... השתנו הדברים היום והם לא כבעבר. עכשיו יש התפתחויות, זה לא המצב שהיה לפני עשרים שנה. אנחנו לא צריכים לקבל עלינו אחריות לשלושה וחצי מיליון פלסטינים". גם דובר משרד המשפטים התייחס לחידוש המשמעותי מפיו של שרון. הוא טען כי כל ממשלות ישראל מאז 1967 דיברו על שטחים שנויים במחלוקת ולא על שטחים כבושים. לדבריו, מדובר בשטחים שלא הייתה לגביהם ריבונות מוכרת לפני 1967 (בריבונות ירדן הכירו שתי מדינות – בריטניה ופקיסטן בלבד). הדרך הנכונה לתיאור משפטי של מצב השטחים, קבע הדובר, היא "שטחים שנויים במחלוקת" שמעמדם עתיד להיקבע בהסכמה בהסדר קבע. "להגדרה זו קיימות, כמובן, נפקויות משפטיות בהקשרי משא ומתן שאותו ניהלו וינהלו ממשלות ישראל", הסביר דובר משרד המשפטים בהודעתו לעיתונות (ynet 27/05/2003).

במכתב גלוי לאריאל שרון כתבה העיתונאית ופעילת השלום, מנואלה דבירי, אשר שכלה את בנה בהיתקלות עם מחבלים ב־1998: "כבוד ראש הממשלה, אתה הוצאת את המילה 'כיבוש' מהלקסיקון המחתרתי של השמאלנים ועשית אותה לתקנית ומותרת ואפילו קישרת את הכיבוש עם מצבה הכלכלי של ישראל" (אתר "הגדה השמאלית" 30/05/2003).

ככל שהלך מועד פינויים של יישובי גוש קטיף וקרב, כך עלה זעם המתפנים ואוהדיהם. המוזיקאי אריאל זילבר הלחין שיר הנושא את השם – "יהודי לא מגרש יהודי" (ערוץ שבע, 10/06/2005). בכותרות העיתונות ערב הפינוי נצפו תרחישי אימה, והמונחים שהיו שגורים אותה עת נלקחו מלקסיקונים של מלחמות: "כפר דרום יהיה מצדה של גוש קטיף"; "600 קיצוניים הסתננו ליישוב, מכתיבים את סדר היום

שבו נערכים להתבצרות" (חדשות ערוץ 2, 12/08/2005); "אווירת מלחמה" (ידיעות אחרונות, 15/08/2005); "בצפון השומרון מחכה לנו מלחמה" (ידיעות אחרונות, 21/08/2005); "מתכוננים לקרב" (הארץ, 23/08/2005). לכולם השיב שרון: "תוכנית ההתנתקות יכולה לסלול את הדרך לתחילת יישום מפת הדרכים, שאליה אנו מחויבים ואותה אנו רוצים ליישם. ... זוהי הדרך היחידה להגיע לשתי מדינות שתחיינה בשלום ובשקט זו לצד זו" (אתר משרד ראש הממשלה, 8/2/2005). לכל אותם שתהו מה קרה ל"אבי ההתנחלויות" בצדדו בפנינויים ובהעברתם לידי הפלסטינים, השיב שרון והסבירו יועציו: "דברים שרואים מכאן לא רואים משם". ביטוי זה, בנוסחים אחדים בלעז, מיוחס בין השאר לריצ'רד א' נוישטדט.³⁰ בישראל מופיע הביטוי בפזמון "לקחת את ידי בידך" מאת יעקב רוטבליט.

לבקשת ראש הממשלה אריאל שרון,³¹ ערכה עורכת הדין טליה ששון³² דו"ח בסוגיית מאחזים בלתי מורשים. דו"ח זה והדיון הציבורי בעניינו הוציאו לאור עוד צירופים ומונחים דק־הבחנה אשר מקצתם היו ידועים רק לאנשי חוק ומשפט, כמו: "קרקעות מדינה", או "קרקעות שהן אדמות מדינה", "אדמות יהודים", "קרקע שהוכרז עליה אדמת מדינה", "קרקעות סקר", "קרקעות שנרכשו בידי יהודים מאז 1967", "קרקעות פרטיות של פלסטינים", "קרקע מוסדרת", "קרקע בלתי מוסדרת" וכן גם "מגורונים", "קרוונים", או "קרווילות".

בעשור זה התעשרה שפת הסכסוך בעוד כמה מונחים ומטבעות־לשון, כמו: "פשרות מכאיבות", "ויתורים משמעותיים", נסיגה, פינוי, עקירה, גירוש, טרנספרייהודי, היפרדות או "היפרדות יזומה", הפרדה, הינתקות דו־צדדית, התנתקות חד־צדדית, "דין נצרים כדין תל־אביב", "גדר־הפרדה", "חומה", "אזורי חיץ" (צור, 2006). וכך אמר חבר הכנסת יוסי שריד מסיעת מר"צ בעת דיון על תקציב 2001: "כל הדיבורים על פרידה, היפרדות, הפרדה, ויש כאלה שמבחינים ביניהם ונותנים בהם סימנים בכל ההבדלים הטיפשיים האלה – פרידה, היפרדות, הפרדה – כל הדיבורים האלה הם דיבורי סרק אם לא מבינים במה דברים אמורים. ... היערכות חד־צדדית על גבולות לישראל תוך נסיגה מהשטחים מחייבת כמובן הזת התנחלויות וסילוקן. רק ההיפרדות היא התשובה, ורק החציצה היא הפתרון, ואין פתרון אחר. ואין היפרדות יחד עם 140 התנחלויות במקומן, ואין היפרדות בלי סיוע בין־לאומי, בלי נוכחות בין־לאומית מוסכמת, כי אם הצדדים בכוחות עצמם אינם מסוגלים להיפרד, יבואו גורמים בין־לאומיים אחראים ויפרידו ביניהם" (דבריה הכנסת, 28/03/2001).

30 'פולסא דנורא' – 'ומקדשי תיראו – בהאי יראה שריא פולסא דנורא לאלקאה לון לחייביא דלא נטריין פקודי אורייתא' (ומקדשי תיראו – בזו היראה הותר מקל אש להלקות להם לחוטאים שלא שומרים מצוות התורה). (זוהר חלק ג' דף רס"ג, ב).

31 החלטת ממשלה מיום 13 במארס 2005 במענה לנתבע ממשלת ישראל בהתאם ל'מפת הדרכים'.

32 עו"ד טליה ששון, כיהנה בעבר כראש המחלקה הפלילית בפרקליטות המדינה.

...ואלה שמות ההתנחלויות

ב־14 ביולי 1967, כחודש לאחר תום המלחמה, עלה על הקרקע ברמת הגולן היישוב הישראלי הראשון בשטחים שלימים הפך ליישוב קבע – מרום גולן. ב־27 בספטמבר 1967, כשלושה חודשים לאחר מלחמת ששת הימים, עלתה על הקרקע ההתנחלות הראשונה בגדה המערבית – כפר עציון. פחות משנה לאחר מכן, בחג הפסח (אפריל 1968) נכנסו משפחות אחדות, בראשות הרב משה לוינגר, למלון פרק בחברון ובכך הונחה אבן-הפינה ליישוב היהודי בקריית-ארבע, וב־1970 הוקמה ברצועת עזה – כפר-דרום, שמאוחר יותר אוזרחה.

ככל שנקפו הימים למן יוזמות התנחלות ראשונות אלה, ניכרה גם בשמות שהוענקו ליישובים מגמה אשר בלט בה במידת-מה מתאם כלשהו בין מאפייני לשון ובין השמות שנבחרו. כך, למשל, התנחלויות אשר הוקמו בעשור הראשון להחזקת השטחים נשאו יותר שמות תנכיים, גאוליים, או כאלה המאזכרים שמות יישובים ואישים ממורשת ישראל הקדומה. למשל, עפרה – היישוב הישראלי הראשון בשומרון ומהראשונים ביהודה ושומרון, הוקם בשנת 1975 ונקרא על שם העיר המקראית במטה שבט בנימין (יהושע י"ח, 23). קדמו לו – קריית-ארבע,³³ מקום פטירתה של שרה אשת אברהם (בראשית כ"ג, 2); מבוא-חורון – הנושא את שם העיר המקראית בית-חורון (שמואל א' י"ג, 18); היישובים המחודשים בגוש עציון ובהם – אלעזר, על אם הדרך בין ירושלים לחברון, בסמוך לאפרת;³⁴ ואחדים בבקעת הירדן, בהם – פצאל – אשר הוקמה ב־1970 ונקראה כך על שם יישוב יהודי מתקופת בית שני אשר נשא את שמו של מושל ירושלים ואחיו של הורדוס, פצאלוס. מאוחר יותר קמה בדרום הר-חברון ההתנחלות – סוסיא, אשר נקראה על שם סוסיא העתיקה – עיירה שהתקיימה מאז אחרי חורבן בית שני ועד סוף התקופה הביזנטית ותחילת התקופה המוסלמית הקדומה (המאות הרביעית עד התשיעית לפני הספירה).

בעשור השני ניכרה מגמת-מה לתת להתנחלויות שקמו שמות לאומיים, כמו – שבי-שומרון, אשר הוקמה ב־1977 ומגלמת בשמה את השיבה למחוז השומרון ולאזור העיר אשר הייתה בירת ממלכת ישראל; או גבעון-החדשה – אשר הוקמה אף היא ב־1977 ומסמלת בשמה את הקשר בין גבעון המקראית לזו שהוקמה על האדמה המיוחסת לה (יהושע ט', 3, 17; נחמיה ג', 7, 25). שמות נוספים היו שמות עבריים למקומות אשר נשאו שמות ערביים כמו ענב – לא הרחק מטול-כרם, ושמה מזכיר את שמו הערבי של הכפר הסמוך ענבתא; או כוכב-השחר – במזרח הרי-בנימין – הנקראת על שם ההר הסמוך לו "קובת א-נג'מא", שפירושו בערבית כוכב השחר העולה. לצד שמות מקראיים אחרים בלטה בתקופה זו מגמה להקנות שמות תיאופוריים

33 קריית-ארבע היה שמה הקדום של חברון (שופטים, א' 10; יהושע י"ד 15).

34 'אלעזר' הוקם באוקטובר 1975 ונקרא על שם אלעזר החשמונאי שנהרג עלפי המקורות בסמוך למקום ההתנחלות, בבית זכריה, בעת מרד החשמונאים במאה ה-2 לפני-הספירה.

להתנחלויות, הגם שאלה מציינים שמות קדומים, ובניהם: אלקנה, בית-אל, אריאל, נחליאל, פדואל, עמנואל, או עתניאל. באחת מהופעותיו הפומביות התריס יצחק רבין נגר מפעל ההתנחלויות, בהוסיפו לשניים מן השמות הקיימים – אריאל ועמנואל – את שם העצם המזלזל – "שלומיאל" (מעריב, 04/07/1987).

בימים הבאים ניכרה מגמה אחרת לתת להתנחלויות שמות יהודיים, כמו אש-קודש, בחבל בנימין, אשר נקרא על שם ספרו של הרב קלונימוס קלמיש שפירא, מצעירי המנהיגים החסידיים בפולין אשר נספה ב-1943 במחנה העבודה בודז'ין באזור לובלין וכתביו נמצאו בגטו ורשה וכן גם על שם המאבטח אש-קודש גילמור אשר נרצח בראשית האינתיפאדה באוקטובר 2000, בהיותו במשמרת בסניף הביטוח הלאומי במזרח-ירושלים; שמות ישראלים עדכניים או בעלי צליל עכשווי, כמו אורנית – במורדות המערביים של הרי השומרון, אשר הוקמה ב-1985; נגוהות – במורדות המערביים של הר-חברון; או רותם – בבקעת הירדן – אשר אוזרחה ב-2001. וכן שמות שהנציחו נופלים בפגיעות, או בפעילות מבצעית, כמו מעלה-רחבעם, ממזרח לגוש עציון, אשר מנציחה את זכרו של אלוף במילואים השר רחבעם זאבי, אשר נרצח ב-17 באוקטובר 2001 בידי מחבלים, או שבות-רחל – אשר הוקמה באוקטובר 1991 ונקראת על שם רחלה דרוק, תושבת שילה ואם לשבעה, אשר נהרגה עם נהגה בפגיעה ירי סמוך ליישוב אחר, רחלים.

במקום סיכום – אנו לפעמים נמשכים אחר המילים, נגררים אחריהן

בהופיעו בכנסת כשלוש שנים לאחר מלחמת ששת הימים, אמר מנחם בגין ליריביו מן המערך: "איך אפשר לטעון לצדקת ענייננו, אם עד היום משתמשים אתם במונח 'שטחים כבושים' והתחייבתם לסגת מהם? אם הם כבושים, על-פי הדעה שלכם, שואלים אתכם: כמה זמן עוד יהיו כבושים? צדקתנו – מולדתנו, ארצנו. אין מחלקים אותה, בלעדיה אין לנו ביטחון" (דבריה-הכנסת, 13/11/1973). במילים אלה, אשר הופנו לשולחן הממשלה בראשות גולדה מאיר, ממנה נפרד ראש גח"ל, כרך בגין את תמצית הטרמינולוגיה של שטחי 1967. בבטאו את המונחים "מולדתנו" ו"ארצנו" הוא דיבר בלשון ההבטחה הגאולית, המופיעה בפנייתו של אברהם אל מנהל-משק ביתו, אליעזר, בבקשה לסייע לו במציאת כלה לבנו יצחק: "יְהוָה אֱלֹהֵי הַשָּׁמַיִם, אֲשֶׁר לָקַחְנִי מִבֵּית אָבִי וּמֵאֶרֶץ מוֹלַדְתִּי, וְאֲשֶׁר דָּבַר לִי וְאֲשֶׁר נִשְׁבַּע לִי לֵאמֹר לְזָרְעָךָ אֶתְּן אֶת הָאֶרֶץ הַזֹּאת, הוּא יִשְׁלַח מִלְאָכָו לְפָנֶיךָ, וְלָקַחְתָּ אִשָּׁה לְבָנִי מִשָּׁם" (בראשית כ"ד, 7). בגין נקט גם במונח מתחום תורת-המידות בהזכירו את "צדקתנו"; במונח פוליטי המתקשר להסדר מדיני אפשרי: "אין מחלקים אותה"; ולא פסח על רטוריקת-הביטחון בהזכירו מונח זה עצמו: "בלעדיה אין לנו ביטחון".

הריק הפרוגרמטי באשר לעתיד השטחים, ובכלל זה בדבר נסיגה מחלקם, או מכולם, בין שבהסכם, בין שבפינוי חד-צדדי, התמלא מאז 1967 ביוזמות התיישבות

אשר לוו במלל סוחף ומלהיב ובמעשים של עלייה החלטית על הקרקע. את מקום ההנהגה הנבחרת תפס הרחוב הפעלתן, לא בלי עזרת אוהדי מפעל ההתנחלויות בכנסת ובממשלה, או תומכים שבשתיקה. במהלך ארבעה עשורים, אשר בהם גם פקדו את החברה רעידות-אדמה בין בעלי עמדות שונות ומגוונות בסוגיית עתיד השטחים, חלו תמורות במאפייני השיח הפוליטי אשר הלך והקצין, הפך לבוטא וגייס אנשי מקצוע מיומנים שעמעמו מסרים והשטיחו את הדיון הציבורי.

בעשור הראשון הייתה זו בעיקר לשון הגאולה שמצדדיה ומתנגדיה שחו בה והיא בלטה בעוצמתה. לשון זו לא הייתה שגורה רק בפי חובשי כיפות ומקיימי מצוות אלא גם בפי ציבור רחב אשר הכיר כי התנ"ך הוא המנדט על ארץ-ישראל, כפי שטען שבייד (1979, עמ' 210). בעשור השני בלטה יותר לשון ההצדקה ההיסטורית ושיח הזכויות על נחלת הארץ. בעשור השלישי התגבשה לשון שעיקרה פיוס ושלוש כערובה לביטחון. ובעשור שבין 1996 ובין 2005 בלטה לשון ההיפרדות, ההינתקות ויצירת מנופים נפרדים לשלום ולביטחון. עם זאת, במהלך כל השנים ליוו את הדיון הציבורי מונחים מתחומי הביטחון. לדוגמה, ממשלת בגין-השנייה (אוגוסט 1981-אוקטובר 1983) כרכה בקווי היסוד שלה לשון זכויות ושיח ביטחון: "ההתנחלות בארץ-ישראל היא זכות וחלק בלתי נפרד של ביטחון האומה" (דבר-הכנסת, 05/08/1981).

לשון הגאולה ביטאה את האמונה ב"שיבת ציון" 1967, את היחלצות ישראל מן המצור שקדם למלחמה, את שחרור ארץ-האבות ויישובה – מקום בו התהלכו מלכי ישראל ויהודה ונביאים השמיעו דברם, ואת התגשמות נבואתו של ירמיהו בפרק ל"א, ובה הפסוקים: "עוֹד אֶבְנֶה וְנִבְנִית בְּתוֹלַת יִשְׂרָאֵל"; "עוֹד תִּטְעִי כְרָמִים בְּהָרֵי שְׁמֶרֶן"; "כִּי פָדָה ה' אֶת יַעֲקֹב וּגְאָלוֹ"; "וְיָשְׁבוּ בְנֵים לְגִבְיָלָם". ערב מלחמת ששת הימים כתב הרב יעקב הלוי פילבר, בספרו "אילת השחר" (1975): "רכבת הגאולה החלה בתזוזתה לתחנה הבאה, ואין מי בעולם שיוכל לעכבה" (שם, עמ' 32).

כשם שבעשור הראשון רווחו יותר רעיונות שמימיים, דוגמת הקריאה: "ואין לנו להישען אלא על אבינו שבשמים" (סוטה ט', 15), בעשור השני בהיות הליכוד בשלטון בלט שימוש ברעיונות מקראיים לצידוק מסרים לאומיים. כך למשל באיגרת ששיגר מנחם בגין לנשיא ארצות-הברית, רונלד רייגן, כתב ראש הממשלה: "אני דבק באמת. והאמת היא, כי לפני אלפי שנים הייתה מלכות יהודית ביהודה-ושומרון. שם השתחוו מלכינו לפני האלוקים. שם חזו נביאנו את חזון השלום הנצחי. שם פיתחנו תרבות עשירה. נטלנו אותה עמנו, בליבותינו ובמחשבותינו, כנדודינו הארוכים בעולם למעלה מאלף ושמונה מאות שנה; ואיתה שבנו הביתה... אחרי שהותקפנו על-ידי המלך חוסיין, שחררנו בעזרת השם, חלק זה של מולדתנו, יהודה-ושומרון לעולם לא יהיו עוד 'הגדה המערבית' של הממלכה ההאשמית של ירדן" (הודעה מטעם לשכת העיתונות הממשלתית, 02/09/1982).

באיגרת זו ניכרת לשון ההצדקה ההיסטורית. לשון זו הודגשה בעת ההיא גם בפי גורמים דתיים. כך למשל בדברי הרב משה לוינגר, ממקימי גוש אמונים ומועצת יש"ע

ואבי היישוב היהודי בחברון לאחר 1967: "ארץ-ישראל איננה רק מקלט לילה או משענת ביטחונית. היא קשורה קשר כל ינתק לייעוד המוסרי והנצחי של עם ישראל" (נקודה 49, 22/10/1982).

בעשור השלישי בלטה לשון השלום. היהודי החדש אשר חווה כבר מלחמות אחדות ושיטות לחימה בעצימויות שונות, נתקל במלחמה מסוג חדש: אינתיפאדה. איתן הבר, שהיה מנהל לשכתו של יצחק רבין, העריך את מקומה של "התנגדות עממית" זו בהכרעתו של רבין לפנות כעבור שנים אחדות לנתיב השלום עם הפלסטינים: "אני חושב שהיה כאן שילוב של דברים. התמשכות האינתיפאדה וחוסר היכולת לדכא אותה בכוח, והידיעה שהתגבשה אצלו, שלא ניתן להמשיך ולשלוט על כשניים וחצי מיליון פלסטינים" (ידיעות-אחרונות 10/11/1995).

את המאמר שכותרתו "המחר כבר כאן", כתבה שולמית הר-אבן זמן קצר לאחר שבישראל חדלו ליפול טילי סקאד ששיגרה אליה עיראק במלחמת המפרץ הראשונה, עדיין בעת שהתחוללה האינתיפאדה הראשונה. המאמר מופיע בספר "אוצר המילים של השלום", וכך כתבה בו שולמית הר-אבן: "בין אמצע ינואר לבין ראשית מארס 1991 המחר הזה כבר הגיע, הוא כבר יושב בינינו, בתוך הבית. ולא נותר לפוליטיקאים שלנו, אם לא נשארו בוהים אי-שם ביום אתמול כי עבר, אלא לקום לקראתו, ולומר את המילה המתבקשת: שלום" (הר-אבן, 1996, 169).

בעשור הרביעי, בעיקר על רקע האינתיפאדה השנייה והאכזבה מכישלון דרך הפיוס בתהליך אוסלו, הוסט הדגש מתפיסת השלום כתמצית הביטחון לעבר תפיסה המנתקת בין שלום ובין ביטחון, אך כורכת אותם יחדיו כשני צרכים נפרדים אשר יושגו באמצעות הפרדה, היפרדות, או הינתקות. בעת שהציג בכנסת את תוכנית ההינתקות המתוקנת, אמר אריאל שרון: "אני משוכנע בעמקי לבי ובמיטב הכרתי כי ההתנתקות הזאת תחזק את ישראל באחיזה בשטח החיוני לקיומנו ותזכה בברכתם והוקרתם של קרובים ורחוקים, תפחית איבה, תפרוץ חרם ומצור ותקדם אותנו בדרך השלום עם הפלסטינים ושאר שכנינו" (אתר משרד ראש הממשלה, 25/10/2004). מאוחר יותר, חודשים אחדים לפני הנסיגה מעזה ופינויה מיושביה, חידד מסר זה ואמר: "שנת 2005 היא שנת ההזדמנות הגדולה. זו יכולה להיות שנת מיגור הטרור והפסקת היותו איום משמעותי על ישראל ועל ביטחונה, הפסקת היותו איום על השלום. זו יכולה להיות השנה שבה נקים את היסודות להסדר ישראלי-פלסטיני לשנים רבות. אנחנו נפעל בכל כוחנו כדי ששנת ההזדמנות הזו לא תהפוך לשנת ההחמצה" (אתר משרד ראש הממשלה, 16/12/2004).

בעשור החמישי אשר בו אנו שרויים, על רקע מופעיו של סביכון הלשון שעוצב ב"מבצע עופרת יצוקה"³⁵ ועם התגברותו של השיח המשפטי-מוסרי בישראל

35 "מבצע עופרת יצוקה" הוא שם שנבחר מתוך שיר ילדים עממי של ח"נ ביאליק. השיר מושר בחג החנוכה ומילותיו המקוריות היו: "מורי הביא כרפר לי / בן-עופרת יצוקה / יודעים אתם לכבוד מי? החנוכה ומילותיו המקוריות היו: "מורי הביא כרפר לי / בן-עופרת יצוקה / יודעים אתם לכבוד מי?"

וברחבי תבל, ניכרים דבריו של הסוציולוג ברוך קימרלינג, אשר נפטר בעשור זה, אך בראשית 1996 העריך בריאיון עיתונאי: "הציבור והממשל הישראלי מוכנים ל'היפרד' מהפלשתינאים, אך לא ממרבית השטחים" (הארץ, 09/02/1996).

בריאיון אחר לאותו עיתון שוחח מי שלימים היה שר החינוך בממשלת רבין וחתן פרס ישראל, אמנון רובינשטיין, עם פייסל חוסייני, בנו של עבד אל-קדר אל-חוסייני, מפקד הכוחות הערביים באזור ירושלים שנהרג ב-1948 בקרב הקסטל. חוסייני, קרוב משפחתו של המופתי, נדון לשנת מאסר על החזקת נשק ובאותו ריאיון מן הכלא אמר לרובינשטיין: "זה אחד הדברים שיש בנו. אנו לפעמים נמשכים אחר המילים, נגררים אחריהן. למעשה עלינו להחליף מנהגים רבים המושרשים בנו. אם אנו רוצים לחדול להיות מפגרים, עלינו לשנות מנהגים אלה" (הארץ, 22/03/1968). הדברים נכונים גם לציבור הישראלי וגם לציבור הפלסטיני לגוניהם.

/ לְכָבוֹד הַחַנּוּכָּה! "המילה כרכר שונתה ברבות הימים לסביבון.

רשימת מקורות

- אריסטו (2002). רטוריקה. תרגום: גבריאל צורן. תל-אביב: ספרית פועלים.
- ארן, ג' (1985). ארץ ישראל בין דת לפוליטיקה: התנועה לעצירת הנסיגה מסיני ולקחיה. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.
- בגין, מ' (1978). המרד. תל-אביב: אחיאסף.
- ביילין, י' וש' בן-פורת (1996). שיחות עם יוסי ביילין. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד – קו אדום.
- ברונובסקי, י' (1975). מסה על הלשון. תל-אביב: ספרית פועלים.
- ברטל, ד' (2007). לחיות עם הסכסוך: ניתוח פסיכולוגי-חברתי של החברה היהודית בישראל. ירושלים: כרמל.
- גורן, ש' (1996). "שלימות הארץ לאור ההלכה", תורת המדינה. ירושלים: האידרא-רבה.
- גזית, ש' (1999). פתאים במלכודת. תל-אביב: זמורה ביתן.
- גרסמן, ד' (1987). הזמן הצהוב. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
- דיין, מ' (1969). מפה חדשה, יחסים אחרים. תל-אביב: ספרית מעריב.
- הורוביץ, ד' (1982). הקבוע והמשתנה בתפיסת הביטחון הישראלית. פרסומים מכוני מדיניות. 4. ירושלים: הוצאת המכון ליחסים בינלאומיים ע"ש לאונרד דייויס.
- הורוביץ, ד' ומ' ליסק (1996). "דמוקרטיה וביטחון לאומי בסכסוך מתמשך". בתוך: נויברגר, ב' וא' בן-עמי (עורכים). דמוקרטיה וביטחון לאומי בישראל. עמ' 73-113. רמת-אביב: הוצאת האוניברסיטה הפתוחה.
- הראבן, ש' (1996). אוצר המילים של השלום. תל-אביב: זמורה ביתן.
- הרנוי, מ' (1994). המתנחלים. תל-אביב: ספרית מעריב.
- ויטגנשטיין, ל' (1995). חקירות פילוסופיות. תרגום: עדנה אולמן-מרגלית. ירושלים: מאגנס.
- טאו צבי, י' (עורך) (1987). להלכות ציבור – אגרות בנושאים הנוגעים לציבור. ירושלים: מרכז הרב.
- יזהר, ס' (2006). "משוררי הסיפוח". בתוך: ישי מנוחין (עורך). כיבוש וסירוב. עמ' 8-12. ירושלים: ספרי נובמבר.
- לוי, ג' (יוני 2007). "שפתו הכבושה של הכובש". אופקים חדשים, גיליון 37.
- נאור, א' (1993). בגין בשלטון. תל-אביב: ידיעות אחרונות.
- (2001). ארץ ישראל השלמה – אמונה ומדיניות. חיפה ולוד: הוצאת הספרים של אוניברסיטת חיפה ומורה-ביתן, 2001.
- ניר, ר' (1998). "תקינות פוליטית – לשון נקייה והזניית השפה". בפנים, 7, עמ' 19-26.
- סגל, ח' (2001). מונחון – מילון ערוץ 7 לעברית מדוברת. עופרה.

- סובלמן, ד' (נובמבר 2007). "לבנון בצל משבר פנימי". עדין אסטרטגי, 10, גיליון 3, עמ' 27.
- ספן, ר' (1971). מילון הסלנג הישראלי. ירושלים: קרית-ספר.
- עוז, ע' (1988). ממורדות הלבנון. ירושלים: כתר.
- (2009). פה ושם בארץ ישראל בסתיו 1982. מהדורה שישית לספר שראה אור ב-1983 בהוצאת עם-עובד. ירושלים: כתר.
- פרדצור, ר' (1996). ניצחון המבוכה. תל-אביב: ביתן.
- פילבר, י' (1957). אילת השחר: פרקי עיון ומקורות בנושא ישראל, תורתו וגאולתו בארצו. ירושלים: תורה לעם, שליד מכון הרי פישל.
- פרי, י' (2005). יד איש באחיו. תל-אביב: בבל.
- צור, י"א (1973). דיני מלחמה והמשפט בשטחים המוחזקים ע"י צה"ל. ירושלים: אקדמון.
- צור, נ' (2006). האיש שהתיר את הרצועה – אריאל שרון וסיפור ההינתקות. ירושלים: צבעונים.
- (2004). רטוריקה פוליטית. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
- רבין, י' (1979). פנקס שרות. כרכים א' וב'. תל-אביב: ספרית מעריב.
- שביד, א' (1979). מולדת וארץ יעודה. תל-אביב: עם עובד.
- שמיר, י' (1994). סיכמו של דבר. ירושלים: עידנים.

- Goffman, E. (1974). *Frame Analysis*. Cambridge MA: Harvard University Press.
- Habermas, J. (1998). *Between Facts and Norms*. Cambridge: MIT Press.
- Hoffer, E. (1951). *The True Believer*. New-York: Harper and Row.
- Neustadt, R. E. (1960). *Presidential Power: The Politics of Leadership*. New-York: John Wiley & Sons.
- Orwell, G. (1949). *Nineteen Eighty-Four*. London: Secker and Warburg.
- Perlmutter, A. (1987). *Life and Times of Menachem Begin*. NY: Doubledary & Co.
- Rabinovich, A. (1987). *The Battle for Jerusalem*. Philadelphia: Jewish Publication Society.
- Tekoah, Y. (1976). *In the Face of the Nations: Israel's Struggle for Peace*. D. Aphek (Ed.). New York: Simon and Schuster.
- Whorf, B.L. (1956). Science and linguistics. In J.B. Carroll (Ed.). *Language, Thought and Reality: Selected Writings of Benjamin Lee Whorf*. Pp. 207-219. Cambridge: M.I.T. Press.
- Wittgenstein, L. (1999). *Tractatus Logico-Philosophicus*, 1922. Trans. C.K. Ogden. Mineola. New-York: Dover Publications.

אחרית דבר: השטחים כאבן יסוד בהבניה מחדש של החברה הישראלית

יצחק שגל ודניאל בר-טל

הסכסוך הישראלי-פלסטיני הוא סכסוך בין שתי תנועות לאומיות הטוענות לטריטוריה אחת. סכסוך זה מתמשך כבר יותר ממאה שנים, והוא לובש ופושט צורות שונות. מבחינה זו, מלחמת ששת הימים מציינת כניסה לשלב חדש בניהול הסכסוך, שבו למציאות של יחסי כובש-נכבש יש תפקיד מרכזי בהבניית המציאות הישראלית כשם שהסכסוך כולו הפך לגורם מרכזי בהבניית החברה הישראלית (רם, 1993). משנת 1967 עד עליית מפלגת הליכוד לשלטון, בשנת 1977, ניתן היה לדבר על הכיבוש כתופעה זמנית; ואולם לאחר חילופי הממשלות שינה הכיבוש את מהותו – בתהליך של התנחלות המגובה בכוח צבאי, בהפקעה מסיבית של קרקעות, בדיכוי האוכלוסייה הפלסטינית ובניכוס הטריטוריה והפיכתה למוקד של הבניית זהות לאומית ומשטר שליטה חדשים. סדרת המאמרים בספר זה מלמדת כי השליטה על השטחים הפכה לכוח מכונן של החברה הישראלית ככלל. הספר מראה שכיבוש השטחים בשנת 1967 והדינאמיקה שהתפתחה מאז, שינו את פני החברה הישראלית מכול וכול. השאלה של קביעת הגבולות של מדינת ישראל עלתה מחדש במלוא עוצמתה מבלי שהושג קונצנזוס על כך. אך יותר מכך, השיח על השטחים לא נגע רק לשאלת הגבולות של השליטה הישראלית אלא לשאלות יסוד בזהותה של החברה הישראלית ובמבנה משטרה, שהשתנו ללא הכר במרוצת שנות השליטה על השטחים. זהו שיח פוליטי שיש לו היבטים אידיאולוגיים ומעשיים. שיח זה מבטא כוחות שונים, שמקצתם פועלים בסמוי ברמות שונות של החברה ובשדות שונים. הפרקים שבספר הזה מאירים מקצת הכוחות שפועלים מתוך מצב של שליטה מתמשכת ואחרים אף פועלים לקיבוע שלה. אולם בד בבד עם זיהוי הכוחות האלה, כל הפרקים מתייחסים להשפעה של השליטה המתמשכת על החברה הישראלית החל בשדה המשפטי והפוליטי, דרך השדה הכלכלי, הפסיכולוגי, התקשורתי והלשוני וכלה בשדות האמנות והמוסר.

בניסיון לסכם את המסרים של הספר זיהינו, במישורין או בעקיפין, שלוש שאלות מרכזיות שעולות מתוך הפרקים השונים:

1. השאלה הראשונה בוחנת את התמורות בשאלות יסוד המתייחסות למהותה של החברה הישראלית: שאלות הזהות ומבנה המשטר שהתהווה בישראל לנוכח הכיבוש של השטחים, השליטה בהם, ההתנחלות היהודית בהם, והיחס כלפי הפלסטינים תושביהם. טענתנו היא כי המודל הישראלי של שליטה מתמשכת מוצא את ביטוי יותר מכול במדיניות של סיפוח זוחל או תהליך מתמשך של אתניזציה (ייהוד) של המרחב. בתהליך זה הופכים השטחים למרכיב מרכזי בהבניה מחדש של הזהות הישראלית ושל מבנה המשטר הישראלי.
2. השאלה השנייה מתרכזת באפיון שדות חברתיים נבחרים שהושפעו מהשליטה על השטחים. קשה לחשוף את מכלול ההשפעות הללו, וקשה להוכיח באחריות עד כמה הכיבוש הוא גורם בלבדי או מרכזי בהתוויה של תהליכים חברתיים שונים בחברה הישראלית. בכל זאת, על בסיס פרקי הספר ניסינו לזהות כמה תהליכים כלליים שניתן להצביע עליהם כמושפעים מהמציאות של שליטה מתמשכת.
3. השאלה השלישית מתמקדת בחשיפת המנגנונים הממסדיים שמנהלים ומאפשרים את המדיניות של סיפוח זוחל. מהפרקים בספר זה ניתן ללמוד על לפחות שלושה מנגנונים כאלה המשלימים זה את זה: הקניה של תפיסת עולם שהתגבשה אצל המנהיגים והאליטה בעקבות מלחמת ששת הימים; מבנה ממשלי ממוסד ומורכב שמקשה להפעיל שינוי במדיניות לכיוון של סיום הכיבוש; ומנגנונים ביורוקראטיים שמיסדו אינטרס להמשיך בסיפוח הזוחל, והם מממשים אותו ללא תלות בנסיבות שנוצרו או בהחלטות המסוימות שמתקבלות בדרגי ממשל שונים ובכלל זה בממשלה עצמה.

תמורות בשאלות הזהות והמשטר

הבניה מחדש של הזהות היהודית-ישראלית הטענה כי זהות וטריטוריה שלובות זו בזו היא מיסודה של האידיאולוגיה הלאומית (Anderson, 1991). בתהליך ההבניה של זהות, בני אדם מעצבים את המרחב אסתטי בתהליך הפיכתו לטריטוריה המייצגת את הזהות הלאומית מחד גיסא, ואשר מאידך גיסא מקרינה זהות זו לקהילה המדומיינת בכוח הנוכחות החומרית-מוחשית שלה (David & Bar-Tal, 2009; Relph, 1976; Redfield, 2006). השטחים, כטריטוריה בעלת משמעות מיתית, כערש התרבות היהודית וכהבטחה עתידית לעם היהודי, הפכו לאינקובאטור של זהות "יהודית" המחליפה את הזהות "העברית" שניסתה

למסד הציונות המסורתית. מראשית קיומה של המדינה התייחדה הזהות הישראלית במתח בין הלאומיות האתנית, המבקשת ליצור חברה לאומית הומוגנית, ובין חברה דמוקרטית, המקנה זכויות שוות לכל אזרחיה. מתח זה מנוסח במגילת העצמאות – המרכיב היהודי מוזכר במגילה בעניין "החירות, הצדק והשלום לאור חזונם של נביאי ישראל", והמשך הפסקה מדגיש שוויון זכויות לכל אזרחיה ללא הבדל דת, מין ולאום. אם כן, המגילה, כמו מורשתו של בן-גוריון, מדגישה את המורשת הנבואית של מוסר אוניברסאלי שהעם היהודי הקנה לתרבות המערב ולא את ההיבטים הפרטיקולריסטים של היהדות המתמצים בקיום מצוות ופולחנים. הזיקה לארץ פותחת את המגילה אך היא מנסחת זיקה זו באופן כוללני ללא תביעה לבעלות על הארץ בגבולות כלשהם. האליטה ההגמונית של תנועת העבודה נתנה ביטוי מעשי לערכים אלה בדמות החזון הסוציאלי-דמוקרטי שביקשה להחיל על החברה בישראל, כמו גם להנחילו למדינות העולם השלישי. על פי תפיסה זו, הטריטוריה, כפי שנבנתה מחדש וכפי שנוהלה בחיי היומיום של תושביה, הייתה אמורה להוליד את האדם החדש על תרבותו העברית המתחדשת. הייתה זו תרבות שמתנכרת ליהדות הפרטיקולריסטית של קיום מצוות ופולחנים כפי שהתגבשה בגולה. היא חתרה להוליד מהטריטוריה המתחדשת את הטיפוס העברי החדש – הצבר – על תרבותו העברית החילונית שבאה לידי ביטוי בספרות ובאמנות הישראלית ובדפוסי החגיגה של חגי ישראל בהתיישבות העובדת (אלמוג, 1997). אף על פי שלא כל המגזרים בחברה הישראלית היו שותפים לחזון זה, ואף על פי שהחזון לא תורגם תמיד למעשה, חזון זה התקבל כמוסכמה חברתית בכוח ההגמוניה של תנועת העבודה. בפועל, בחברה הישראלית התגבשה אזרחות מרובדת המקנה רשמית זכויות יסוד לכל האזרחים, לצד זכויות בעיקר ליהודים ומתוכם בעיקר לאשכנזים הוותיקים (פלד ושפיר, 2005).

תסיסה בכיוון של מיסוד מחדש של המרכיב היהודי בזהות הישראלית החלה להתעורר כבר באמצע שנות השישים בקרב חניכי תנועת בני עקיבא, שבחלו בעמדה השולית והמתרפסת של מנהיגי הציונות הדתית-לאומית בפני מנהיגי תנועת העבודה. אבל מגמה זו נותרה שולית עד אחרי הכיבוש של שטחי ארץ-ישראל התנכית בשנת 1967 ומלחמת יום הכיפורים שסימלה את היחלשות ההגמוניה של תנועת העבודה (פלד, 1997). גוש אמונים, על חזונו המשיחי, הוביל את המחנה שסחף אחריו קבוצות חברתיות ופוליטיות רחבות יותר כמו כלל הציונות הדתית והציבור החרדי, קבוצת ארץ-ישראל השלמה מיסודם של האקטיביסטים בתנועת העבודה, והימין החילוני (שנל, 2009). כיבוש שטחי ארץ-ישראל התנכית, על משמעותם המיתית, סיפק לצעירי הציונות הדתית את ההזדמנות להיחלץ מהמציאות הפגומה של חברה יהודית הנשלטת בידי הגמוניה חילונית, ולהציב לחברה הישראלית בכללותה מטרה של התחדשות לאומית סביב הרעיון המשיחי של הרב קוק לאחדות ארץ-ישראל, תורת ישראל ועם ישראל. אל החזון הזה הם אימצו תפיסת עולם פנתיאיסטית, המקדשת את הארץ בכוח

הנוכחות האלוהית בטבע הארץ. לפי חזון זה, היונק מתורת הרמב"ן, ושונה מתורת הרמב"ם שלפיה הקדושה איננה נתונה לטבע הארץ עצמו, כל רגב מרגבי הארץ נהנה מקדושה. לכן, על כל יהודי מְצוּוה ליישב כל רגב אדמה בארץ המובטחת, וחל איסור לוותר על שליטה על כל שטח משטחי הארץ (נאור, 2001; שלג, 2000). בתהליך זה, הטריטוריה רוויה במקומות קדושים, ואלה הופכים למוקדי פולחן יהודי, שבהן מתורגלת הזהות היהודית "הכוהנית" של מצוות ופולחנים שאמורה להביא למימוש ההבטחה המשיחית. אלטרנטיבה זו, שהדגישה את היסודות הפרטיקולריסטים של הזהות היהודית, התמקדה במצוות יישוב הארץ מתוך נכונות להיכנס לקונפליקט עם חלקים רחבים בחברה הישראלית ועם הקהילה הבין-לאומית סביב סוגיית ההתנחלות. כך הפכו השטחים לא רק ליעד להרחבת הטריטוריה בשליטה ישראלית אלא לערש של ניסוי התיישבותי חדש השואף לייסד את מלכות ישראל המובטחת לימות המשיח בהנהגתו של הציבור הדתי-לאומי על בסיס של זהות יהודית פרטיקולריסטית (גורביץ, 2007). ליעד הזה – ליצור טריטוריה יהודית הומוגנית במרחב השליטה הישראלית כולו – התלוותה נכונות להגביל את זכויותיהם של האזרחים המאיימים עליו. אין זאת אלא חזרה ליהדות הכוהנית שהתמסדה בגלות לצד ההכרה בחשיבותם ובחיוניותם של הכוח הפוליטי והכוח הצבאי להשגת המטרות הלאומיות. אמנם תודעה זו התמסדה כבר בראשית הציונות (שפירא, 1994), אך היא הפכה לפחות מרוסנת עקב תהליכי דה-הומניזציה של הפלסטינים וויקטימיזציה של העם היהודי בישראל במרוצת שנות המאבק בין התנועות הלאומיות היהודית והפלסטינית (בר-טל, 2007). על כן התמורות באו לידי ביטוי בראש ובראשונה בהרחבת שטחי השליטה של המדינה, אך יותר מכך בעוד שתי מגמות: הפיכת שטחי המורשת לערש של הבניית זהות יהודית שונה מזו של ראשית הציונות, והחרפת הקונפליקט הטריטוריאלי הבלתי מתפשר על הטריטוריה עם הפלסטינים שחיים בתוך המדינה ובשטחים בשם הערכים הדתיים הלאומיים.

ייחודן של שנות השמונים בשחיקת השיח הציוני המסורתי ותחרות בין שיח פוסט-ציוני לשיח הניאו-ציוני, כמו שתואר לעיל. השיח הפוסט-ציוני התגבש סביב "רחוב שינקין" כמוקד עלייה לרגל של צעירים חילוניים רבים, ואילו השיח הניאו-ציוני התגבש סביב מפעל ההתנחלות בשטחים. המתנחל הפך לסמל של שורשיות ישראלית המעוררת את כוח הנעורים של הפלמ"חניק שהתעייף מהמאבק בספר הפראי, נעול הסנדלים, במכנסי החאקי, בעל הבלורית המתברדרת ברוח, אך הפעם גם חבוש כיפה וציציות. בפי המתנחל – החלוץ החדש – הפך המושג "שינקינאי" למושג של גנאי, של אלה הבוגדים במורשת היהודית הפרטיקולריסטית למען השתלבות בתהליכי הגלובליזציה של החברה מתוך הדגשת ערכים של אינדיבידואליזם, אוניברסליזם, יצירתיות וביטוי עצמי (Newman, 2001; Schnell, 2001). התגברות המאבק המזוין ותחושת האיום הקיומי בשנות האלפיים הביאו לניצחון הזהות הניאו-ציונית, והיא התקבלה על רוב הציבור הישראלי.

לצד האימוץ של זהות יהודית פרטיקולריסטית המקנה, לפי תפיסה זאת, לעם היהודי זכות בלבדית על הארץ המובטחת שליכתה היא חבלי יהודה ושומרון, עוררה עוצמת ההתנגדות הפלסטינית בשני העשורים האחרונים גם עמדה פרגמטית כלפי המשך השליטה בשטחים. עמדה זו ניזונה מהתחזיות לפיהן בעתיד הקרוב הפלסטינים צפויים להיות רוב בטרטוריה הגדולה. היטיבו לבטא את רעיון הדמוגרפיה כסכנה קיומית לישראל ביסטרוב וסופר (2007), שהסיקו כי על ישראל להתבצר מאחורי גבולות סגורים בתחומים מצומצמים בהם יובטח רוב יהודי לטווח ארוך. יש יסוד להאמין כי תפיסת הדמוגרפיה כסכנה קיומית לעתידה של מדינת ישראל השפיעה על העמקת הדמוניזציה של הפלסטינים, אך גם האיצה החלטות פוליטיות כמו הקמה של גדר ההפרדה והנסיגה החד-צדדית מחבל עזה וגם תוכניות לנסיגה נוספת מעור שטחים בגדה המערבית (Kartin and Schnell, 2009). תחושת האיום על הקיום היהודי בארץ-ישראל מזינה את המיתוס של "עם לבדד ישכון" הנרדף על ידי עולם העוין את היהדות, באשר היא, ואת ההסתגרות של הזהות היהודית וכן את חוסר ההתחשבות בזכויות של קבוצות חברתיות ופוליטיות המאיימות על החזון של ארץ-ישראל השלמה (בר-טל, 2007). לתפיסה זו השלכות מוסריות מרחיקות-לכת. ממאמרו של דסקל ניתן להקיש כי המעבר מאימוץ של זהות המדגישה ערכים אוניברסאליים שמקורם במורשת הנביאים ובעקרונות יהודיים כמו "ואהבת לרעך כמוך" ו"מה ששנוא עליך אל תעשה לחברך" – הצהרות שהפכו לאבן יסוד בבניית פילוסופיות מודרניות של מוסר אוניברסאלי – מוחלפות במוסר יחסי ואתנוצנטרי קיצוני. הניאו-ציונות החדשה מסתגרת בצידוק המוסרי-היסטורי ודתי לזכותנו על הארץ ומתעלמת מטענות דומות של הצד האחר בקונפליקט. כך מובטח קיבוע של העמדות בקונפליקט והדה-לגיטימציה של טענות הצד האחר בקונפליקט. מכאן קצרה הדרך לדה-הומניזציה של האחר ופסיאודו-רציונליזציה של פגיעה בו, כמו שנראה להלן. אמירות של מנהיגים לאומיים, בעיקר מקרב יוצאי צבא, כי "לי לא חשוב מה טוב לפלסטינים אלא מה טוב לעם ישראל" הן תוצר של המיסוד של זהות פרטיקולריסטית המסרבת להכיר בלגיטימיות של חלק מתביעותיו של הצד האחר, ומכאן גם נובעת ההתעלמות מערכי מוסר כלליים יותר מהמסגרת הצרה של צדק חד-צדדי.

הבניה מחדש של המשטר

באשר לשאלת המבנה של המשטר, עולה כי מדינת ישראל נמנעה מהכרעה חד-משמעית בשאלת המעמד המשפטי והפוליטי של השטחים עד עצם היום הזה. רשמית, מדינת ישראל נמנעה מלספח את השטחים, להוציא את אזור ירושלים, לתחומי מדינת ישראל. זאת ועוד, היא הצהירה כי היא מקבלת על עצמה את התקנות הבין-לאומיות הנובעות מהגדרת השטחים ככבושים ביחסה לאוכלוסייה הפלסטינית. המעמד של השטחים ככבושים זכה לאישוש בסדרה של החלטות של בית המשפט העליון, כנלמד ממאמרו

של קרצמר. גם הסתייגותו של השופט שמגר בפסקתו משנות השבעים מקבעת גישה זו, לפיה ישראל מחויבת לאמנה הרביעית של ז'נבה הקובעת דפוסי פעולה בשטחים כבושים באשר ליחסה לאוכלוסייה הפלסטינית בשטחים. אפילו ניסיונות של הוגי-דעות מהימין כגולד וגרשטנפלד (2002) להגדיר את השטחים כנתונים למחלוקת מבוססים על ההנחה שעל ישראל להתייחס לאוכלוסייה הפלסטינית כאל אוכלוסייה כבושה. מכל מקום, הניסיונות להגדיר את השטחים כשטחים במחלוקת לא זכו להכרה בין-לאומית.

במקביל, נקטה המדינה סדרה של פרקטיקות המגדירות את השטחים כחלק בלתי נפרד של הטריטוריה המתקשרת ללאומיות היהודית-ציונית. בראש ובראשונה מדובר במדיניות של השתלטות על יותר ממחצית הקרקעות בגדה המערבית והעמדתן לרשות תהליך מואץ של התנחלות יהודית, זאת בניגוד למתבקש ממחויבותה של המדינה להתייחס לשטחים ולאוכלוסייה ככבושים.¹ את הפרקטיקות האלה מלווה תהליך ממוסד, הבונה את השטחים בתודעת הציבור כחלק בלתי נפרד ממדינת הלאום היהודית. יש להבין כי פרקטיקות אלה נועדו לספק את הזמן הנדרש כדי לשנות את המציאות בשטח, כלומר להביא למציאות של סיפוח בפועל שבקבוצותיו קיוו האליטות הפוליטיות, תכיר הקהילה הבין-לאומית בלגיטימיות של השליטה הישראלית. סיבל ממשרד החוץ (2009) ניסח תקווה זו בטיעון כי האמנות הבין-לאומיות המתייחסות לשטחים כבושים אינן מתעלמות מהמציאות המתהווה בשטח, והדעת נותנת כי ישראל לא תידרש בשם אמנות אלה לפנות מאות אלפי מתנחלים כדי להחזיר את הגלגל לאחור.

ניתוח התהליך הזה עוזר להבין את ההפרדה שנוסחה בשפת היומיום בין השטחים, שהתקבלו כספר חדש לפיתוח ולהתיישבות, ובין העם הפלסטיני, שלא זכה להכרה בשיח הציבורי בישראל והמשטר הישראלי הגדירו ככבוש. בד בבד עם העמקת תהליך ההתנחלות היהודית בשטחים, שמרו המתנחלים על מעמדם האזרחי כישראלים למרות מגוריהם בשטחים הכבושים, ואילו הפלסטינים בשטחים אלה נותרו חסרי זכויות אזרח בהיותם נתונים למשטר הכיבוש. ההתייחסות מצד אחד לטריטוריה כאל ספר המצפה לכיבושו ומצד אחר לעם הפלסטיני כנתון למשטר כיבוש זמני כמו ההתייחסות למתנחלים בשטחים כאל אזרחים מלאים של המדינה ואילו לפלסטינים כאל חסרי אזרחות, הדואליות הזאת יצרה משטר פוליטי ייחודי למדינת ישראל שקשה להגדירו כדמוקרטי אך קשה גם להגדירו כלא-דמוקרטי כמו שאזולאי ואופיר (2008) מאפיינים אותו בהצלחה רבה. הגדרת המשטר כלא-דמוקרטי יכולה לנבוע

1 תאודור מירון, שכיהן כיועץ המשפטי של משרד החוץ ב-1967, הוציא בספטמבר 1967 חוות דעת לבקשת ממשלת ישראל ובה נכתב שיישוב אזרחים ישראלים בשטחים מנוגד למשפט הבין-לאומי (Gorenberg, 2006).

בעיקר משלילת זכויות מהפלסטינים בשטחים אך הגדרה זו היא פשטנית ומתעלמת מהמציאות בכל החברות הדמוקרטיות. גם במדינות דמוקרטיות מודרניות קיימת "חצר אחורית" המאכלסת ציבורים גדולים של חסרי זכויות שאינם שותפים לניהול חייהם. הדוגמה הבולטת ביותר כיום היא אוכלוסיית מהגרי העבודה המונה במדינות דמוקרטיות רבות כמה מיליוני תושבים (אזולאי ואופיר, 2008). קיומם של מיליוני בני אדם חסרי זכויות בחצר האחורית של מדינות כארצות-הברית, שוויצריה והולנד אינה מונעת מאיתנו מלהתייחס למדינות אלה כאל מדינות דמוקרטיות. מאידך גיסא היקף האוכלוסייה חסרת הזכויות ומעמדה הילידי בניגוד לחברות מהגרים במדינות האחרות והאידיאולוגיה המצדיקה זאת מבדילים את ישראל ממדינות אלה.

הדיון בסוגיית המשטר הוא חשוב כיוון שאופי המשטר מבטא לא רק את מבנה הרשויות, היחסים ביניהן, אופי פעילותן, תהליכי בחירות או דרכי קבלת החלטות, אלא קודם כול הוא מבטא את אופי היחסים בין קבוצת הרוב וקבוצות המיעוט ובאופן כללי את מידת ההפנמה של ערכי הדמוקרטיה בתרבות הפוליטית של המדינה על כל רשויותיה. בהערכת מצב הדמוקרטיה עד שנת 1967 קיימת הסכמה גורפת, שהמשטר במדינת ישראל היה רחוק מדגם של דמוקרטיה ליברלית בגלל מגבלות חמורות שהוטלו על המיעוט הערבי, אזרחי מדינת ישראל או בגלל מגבלות חופש הביטוי שהיו חלק מהתרבות הפוליטית במדינה, וזאת נוסף לתופעות אחרות שפגעו בדמוקרטיה והיו נפוצות בשני העשורים הראשונים (הופנונג, 1991; סמוחה, 2000). בכל זאת, בשנים הבאות הסתמנה מגמה של חיזוק ערכי הדמוקרטיה והשוויון בין חלקי האוכלוסייה. כבר במחצית השנייה של שנות השישים, תחת שליטתו של ראש הממשלה לוי אשכול, התרחשו תהליכי דמוקרטיזציה של החברה. הצעד הבולט ביותר בכיוון זה היה ביטול הממשל הצבאי על הערבים אזרחי ישראל. צעדים נוספים היו עם קבלתן של מפלגות חרות ומק"י אל תחום הקונצנזוס הלגיטימי. הליך זה הושג עם העלאת עצמות ז'בוטינסקי ועם נקיטת צעדים מהותיים כצירוף חרות לממשלת האחדות הלאומית ערב מלחמת ששת הימים והפסקת המעקב הביטחוני אחר חברי כנסת מרכסיסטים ממפ"ם וממק"י.

כיבוש השטחים ב-1967 הביא למציאות חדשה, וזו הטביעה את חותמה על אופי המשטר במדינת ישראל. אם בשנים הראשונות אחרי 1967 היה אפשר להתייחס לכיבוש כאל מציאות זמנית שעונה על ההגדרות של אמנת ז'נבה הרביעית, 43 שנה מאוחר יותר התייחסות זו אינה יכולה להיות עוד תקפה. המציאות של התחזקות המרי כנגד הכיבוש עוררה את הקהילה הבין-לאומית לפעול ביתר תוקף למען סיום הכיבוש והקמתה של מדינה פלסטינית לצד מדינת ישראל על פי החלטות האומות המאוחדות משנת 1947. כתוצאה מכך, נכזבה התקווה להכרה בדיעבד של הקהילה הבין-לאומית בסיפוח הזוחל של השטחים, תהליך שמבודד את מדינת ישראל מהקהילה הבין-לאומית בשנים האחרונות.

בהערכת אופי המשטר יש לתת את הדעת לא רק להתמשכות של הכיבוש, לזליגה המתמשכת של השפעותיו אל תחומי הקו הירוק ולדיכוי הגובר של ההתנגדות הפלסטינית, אלא בראש ובראשונה להתנחלות הנרחבת של היהודים בשטחים הכבושים. ככל שהמתנחלים מתרבים, צוברים השפעה פוליטית על ההחלטות באשר לאופייה של המדינה והשפעה אידיאולוגית על השיח החברתי הנוגע לזהות החברה הישראלית, לא ניתן עוד להעריך את המשטר בישראל במיקוד על גבולות הקו הירוק, אלא יש להתייחס לכלל המרחב שישראל שולטת בו כאל מרחב אחד. יתר על כן, גם היחסים בין הפלסטינים ליהודים במרחב זה מעוצבים ומעצבים זה את זה בתהליך סינרגטי שאינו מאפשר להבין את הישות האחת ללא הבנת הקונפליקט שהיא נתונה בו עם הישות האחרת (רם, 1993; פורטוגלי, 1996). המשטר במרחב זה מצטיין בראש ובראשונה במערכות יחסים דיפרנציאליות בין רשויות השלטון השונות על מוסדות הממשלה וארגוני הביטחון ובין האוכלוסיות השונות שנהנות גם מזכויות שונות. באופן ברור, במשטר שהתהווה במרחב זה היהודים נהנים מזכויות-יתר, מכוח עודף ומנגישות למשאבים. בתהליך השמירה על זכויות-היתר הם עושים שימוש בשורה של חוקים מפלים כלפי האזרחים הערבים בתחומי הקו הירוק כמו החוק המגביל אזורי של בני זוג או בנות זוג פלסטינים הנשואים לערבים-פלסטינים אזרחי ישראל, ובשורה של פרקטיקות המדירות לא-יהודים ממשאבים ומהזדמנויות כמו הדרתם ממשורות בשירות הציבורי. תהליך ההדרה מכוח פוליטי, משאבים כלכליים ואזורי מגורים ממוסד גם בעמדות ובהתנהגויות של ציבורים רחבים בחברה הישראלית. כך התגבשו במשטר הישראלי חמש אוכלוסיות נבדלות: (א) מתנחלים יהודים המתגוררים בשטחים הכבושים עם זכויות-יתר גם בהשוואה ליהודים המתגוררים בגבולות הקו הירוק. (ב) יהודים בגבולות הקו הירוק עם זכויות מלאות. (ג) ערבים אזרחי מדינת ישראל עם זכויות אזרחיות מלאות אבל עם אפליה ממוסדת, פיקוח והדרה. (ד) ערביי מזרח ירושלים עם זכויות אזרחיות מוגבלות.² (ה) פלסטינים בשטחים הכבושים ללא זכויות אזרחיות, פיקוח מלא ואפליה חוקית לעומת יהודים המתגוררים באותם השטחים.³

2 לאחר מלחמת ששת הימים וסיפוח ירושלים המזרחית ב-1967 קיבלו תושביה מעמד אזרחי של "תושב קבע" במדינת ישראל. הזכות העיקרית שמקנה תושבות הקבע היא הזכות לגור ולעבוד בישראל, בלא להזדקק לאישורים מיוחדים. כמו כן, זכאים תושבי קבע לקבל זכויות סוציאליות לפי חוק הביטוח הלאומי וביטוח בריאות ולהצביע בבחירות עירוניות, אך לא בבחירות לכנסת. תושבות קבע, שלא כמו אזרחות, מועברת לילדי התושבים רק אם מתקיימים תנאים מסוימים. תושבים אשר נישאים למי שאינם תושבים או אזרחים ישראליים, צריכים להגיש בקשה לאיחוד משפחות עבור בני הזוג.

3 לפי האגודה לזכויות האזרח בישראל הפלסטינים בשטחים הכבושים חיים תחת משטר של כיבוש ונמנעות מהם זכויות היסוד המובטחות במשטר דמוקרטי. כמו כן נמנעת מהם שותפות בהחלטות המשפיעות על גורלם. הקמת הרשות הפלסטינית וקיום בחירות בה לא שינו את המצב באורח מהותי. בגדה המערבית, הרשות הפלסטינית נהנית מסמכויות בנושאים מצומצמים ביותר

משטר זה, הניכר יותר מכול בהבחנה בין רמות שונות של זכויות המוקצות לאוכלוסיות שונות, נשען על הגיונות שונים של זכויות – משלילה של זכויות מהפלסטינים בשטחים הנתונים לכיבוש שמוצג כאילו הוא זמני, דרך זכויות המוקצות על פי ההיגיון הליברלי לכלל האזרחים ודרך מתן זכויות עדיפות לקהילות מסוימות על פי ההיגיון הרפובליקני ומתן זכויות-יתר למתנחלים לצד הגבלת זכויות הערבים אזרחי ישראל בשם ערכים לאומיים (בנכנישתי, 1988; פלד ושפיר, 2005; אזולאי ואופיר, 2008).

לאור הדיון הזה אנחנו מציעים לאפיין את המציאות שנוצרה בישראל בשטח שבין נהר הירדן ובין הים התיכון כתהליך של סיפוח זוחל באמצעות אתניזציה או ייהוד של השטחים. נראה שהדוגמה הקרובה ביותר למשטר זה היא משטר הכיבוש של טיבט על ידי סין, אם כי האוכלוסייה המקומית בטיבט קיבלה זכויות אזרח מלאות. בישראל מדובר בתהליך הדרגתי ומתמשך הדוחק לשוליים את האוכלוסייה הפלסטינית בשטחים בחסות משטר השולל את זכויותיהם, משתלט על קרקעות פלסטיניות בחסות חוקים חד-צדדיים ובמקרים לא מעטים אף מתוך עקיפת החוק, מסבסד ונותן זכויות-יתר כדי לעודד אוכלוסיות יהודיות גדולות להגר לשטחים תוך כדי שהוא שומר על מעמדם הבין-לאומי של השטחים ככבושים לצד נכונות מוצהרת לשלום ולפשרות כדי לזכות בהכרה בין-לאומית לתהליך הסיפוח הזוחל. ליתר דיוק, מדובר בתהליך של חיזוק אופיו היהודי של המרחב מתוך שימוש באמצעי השתלטות, שליטה, פיקוח, הדרה, בידול ואפליה. התהליך מתרחש במרחב הטריטוריאלי, פוליטי, כלכלי, חברתי, דתי ותרבותי בהפעלה דיפרנציאלית של נהלים דמוקרטיים, וכן של מנגנוני שליטה ואפליה בין אוכלוסיות שונות המתגוררות במרחב. מבחינה זו האיזון שבין הממד היהודי לממד הדמוקרטי, שאמור להגדיר את מהות מדינת ישראל, מופר. המתח בין הפרויקט הלאומי של הומוגניזציה של המרחב ומתן זכויות לכל תושבי המדינה מתחדד. במתח הזה גובר המרכיב הלאומי-דתי על המרכיב הדמוקרטי. תחושת האיום הקיומי מצד הפלסטינים ותחושת הקורבנות של היהודים בסכסוך מקנים הכשר גובר לשלילת זכויות מכל מי שנתפס כמתנגד לפרויקט הלאומי-דתי.

ההשלכות של השליטה על השטחים על החברה הישראלית

השאלה השנייה בוחנת סדרה של השלכות של התמורות שחלו במבנה הזהות היהודית בישראל ובמבנה המשטר על שורה של שדות חברתיים. פרקי הספר מדגישים השפעה על כמה וכמה שדות חברתיים שונים: איכות הדמוקרטיה הישראלית; העמקת השסעים החברתיים; אימוץ של נרטיב ביטחוני צר אופקים בגינו הוזנחו בעיות חברתיות שונות;

ובמובלעות שטח זעירות. ברצועת עזה, ישראל ממשיכה לשלוט בנושאים גורליים לחייהם של התושבים גם לאחר ההתנתקות.

פגיעה בכלכלה ובמנהל הציבורי; פגיעה בביטחון הלאומי; פגיעה בבריאות הנפשית של הציבור; פגיעה באיכות המוסרית של החברה; והעמקת האפליה של הערבים אזרחי ישראל (ראו גם סוציולוגיה ישראלית, 2008). הרקע המשותף לכל ההשלכות הללו הוא ההשפעה של השליטה המתמשכת באוכלוסייה פלסטינית חסרת זכויות, פרויקט הסיפוח הזוחל וההתנגדות הפלסטינית הגוברת כנגד הכיבוש. אנחנו נצביע בקיצור רק על כמה השלכות מרכזיות.

איכות הדמוקרטיה הישראלית והעמקת השסעים החברתיים

ההשלכה הראשונה באה לידי ביטוי בהיחלשות הדמוקרטיה הישראלית ובהעמקת שסעים בחברה. הסכנה הגדולה ביותר שאורבת לדמוקרטיה הישראלית היא הערעור המתגבר על הלגיטימציה השלטונית של המשטר הישראלי בקרב אוכלוסיות גדולות והולכות. נראה כי המאבק על השטחים מקצין את השסעים העמוקים ביותר במדינה במבחינים אידיאולוגיים וכוחניים אשר מובילים לערעור על סמכות המדינה. ירון אזרחי בפרק שלו אבחן פגיעה שיטתית בערכי הדמוקרטיה בגין מציאות הכיבוש ודיכוי המאבק האזרחי של הפלסטינים בשטחים, התנחלות שחוקיותה מוטלת בספק ופעולות דיכוי יומיומיות של מתנחלים ושל גורמי ביטחון בפלסטינים. על רקע זה קשה ליצור קונצנזוס בדבר ערכי הדמוקרטיה כערכים שאמורים לגייס את כלל האזרחים הישראלים. העמקת הקיטוב בעיקר בין שמאל לימין, בין דתיים לחילוניים, ובין ערבים ליהודים אזרחי מדינת ישראל סביב שאלות המתקשרות לכיבוש, מערערת את הסולידריות בין שני השסעים העמוקים ביותר – הלאומי והדתי – שלדעת מאוטנר (2008) מהווים את השסעים הבסיסיים ביותר ולדעת סמוחה (2000) עוצמתם גדלה בגין העובדה שמתלווים אליהם גם השסעים המעמדיים, האידיאולוגיים והמרחביים. לא מעט סוציולוגים סוברים כי הקונפליקט עלול להוביל למלחמת אזרחים בהיעדר אתוס, עבר וחזון עתידי משותפים לשסעים אלה (קימרלינג, 2000; רם, 2005; מאוטנר, 2008).

בהתאמה לניתוח הזה אפשר להצביע על העמקת הקרע בין החילוניים לרדתיים בתוך החברה היהודית עד כדי ערעור הקיצוניים שבהם על הלגיטימציה השלטונית של מוסדות המדינה הרשמיים. ההחלטות של הממשלה לסגת מרצועת עזה ומצפון השומרון העמידו את המחנה הניאורציוני במבחן קשה על המשך עמדת הווטו שלהם בפוליטיקה הישראלית. במאבק זה על תוכנית ההפרדה של ממשלת קדימה בראשותו של שרון, העמידו רבני המתנחלים למבחן את הלגיטימציה של הממשלה לקבל החלטות פוליטיות. מהספק של לגיטימציה רבנית לרצח הפוליטי של ראש הממשלה רבין, לקריאת התגר על סוברניות המדינה לקבל החלטות בדבר הנסיגה מעזה ועד לאיום בסירוב פקודה המוני ומאורגן במקרה של פינוי התנחלויות בתמיכה של רבנים

רבים, מתערערת סמכות המוסדות הנבחרים של המדינה לקבל החלטות פוליטיות והוויכוח בין הדתיים לחילוניים הופך למאבק על עצם הלגיטימציה השלטונית. נוסף על אלה, הערעור על הלגיטימיות של המשטר הולך ומתגבר בקרב האליטות הערביות-פלסטיניות במדינת ישראל בעקבות המציאות של הכיבוש והאפליה כלפיהם. הפרק של אמארה ומרעי מלמד שהערבים בישראל הגדירו מחדש את דפוס מעורבותם הפוליטית במדינת ישראל ואת זהותם. המרכיב הלאומי הפך למרכזי יותר במציעיהם הפוליטיים והמאבק האזרחי לשוויון נקשר במאבק הלאומי, זאת בשעה שהשלטון הצדיק פגיעה בשוויון הזכויות ובשוויון בפיתוח כלכלי במציאות הסכסוך. המרי האזרחי הפלסטיני בשטחים הציג את הדמיון של צעירים ערבים בישראל וחיזק את הזהות עם המרכיב הפלסטיני ברפרטואר הזהויות שלהם (שנל, 1994). לאחר הסכמי אוסלו גברה המגמה של מאבק למען האינטרסים הלאומיים של הערבים אזרחי ישראל כפי שעולה ממסמכי החזון, שבהם קוראים נציגי האליטה האינטלקטואלית של הערבים אזרחי ישראל לשנות את זהותה ואופייה של מדינת ישראל ממדינת העם היהודי למדינת כל אזרחיה או למדינה דו-לאומית. במקביל חל כרסום באמון שרוכשים ציבורים יהודים כלפי הערבים-הפלסטינים אזרחי ישראל, הנתפסים כחלק של האוכלוסייה הפלסטינית בשטחים וכראויים לתהליך הדה-לגיטימציה שממנו סובלים הפלסטינים מהשטחים. ביטוי בולט לכך היו מאורעות ספטמבר 2000, שהם נקודת ציון מיוחדת בהקצנת המאבק בין הקבוצות הלאומיות על רקע אובדן אמון בין האוכלוסייה של המיעוט ובין מוסדות המדינה, אמון הדרוש לכל משטר דמוקרטי. כשם שמסמכי החזון של האליטות הערביות במדינה מגדירים את המשטר הישראלי כגזעני ומבקשים לשנות את אופי המשטר, כך גורמים פוליטיים במגזר היהודי מציעים לצמצם את הזכויות של הערבים-הפלסטינים אזרחי ישראל או להעביר את האזורים המיושבים בערבים לאורך הקו הירוק לישות הפלסטינית שתקום בתמורה להעברת שטחים המיושבים ביהודים אל תחומי מדינת ישראל.

הביטוי הבולט ביותר של התערעורת הלגיטימציה השלטונית ושלטון החוק במערכת הפוליטית הישראלית נובע מהטלת התפקיד המרכזי של השליטה בשטחים על הצבא, זאת בתוקף מעמד הרשמי של השטחים ככבושים. מאמרו של פדהצור מלמד כיצד הפך הצבא לשחקן המקדם סדר יום פוליטי בשטחים, זאת ללא קשר להחלטות ממשלה ולעתים אף בניגוד להן. צה"ל הפך לשחקן מרכזי בקידום תהליך ההתנחלות. בשנים הראשונות נוצל הנח"ל ככלי להתיישבות כדי להימנע מהפרה בוטה של האיסור על התנחלות קבע אזרחית בשטחים כבושים. כעבור זמן, אולץ הצבא להעיד בבית המשפט כי יישובים אזרחיים שהוקמו כהתנחלויות הוקמו משיקולי ביטחון וזאת למרות שלא היה לקביעה זו כל בסיס (אלדר וורטל, 2004). להיפך, ההתנחלות פגעה בתפיסה האסטרטגית כי השטחים מעניקים לישראל מרחב תמרון צבאי עקב היותם פנויים מיישוב יהודי.

במרוצת השנים הפכו המתנחלים לגורם בעל השפעה פוליטית חזקה שהצליחה להטות את שיקול דעתם של קציני צבא וחיילים בשטח. דו"ח קרפ (1982) מראה כיצד הצבא הצדיק הפקעות קרקע מטעמי ביטחון למרות שלהפקעות אלה לא היה כל צידוק ביטחוני. הדו"ח מצביע גם על התעלמות מפקדים וחיילים מהפרות חוק חוזרות ונשנות של מתנחלים כנגד פלסטינים בשטחים. דו"ח ששון (2005) מלמד כיצד תמך הצבא בעשרות התנחלויות בלתי חוקיות כאשר במקום לפנותו הוא שלח חיילים להגן עליהן. פדהצור מביא לא מעט דוגמאות כיצד קצינים עד לדרג של אלוף גילו כי קידום הצבאי תלוי בהמלצותיהם של מנהיגי המתנחלים ולכן הם העדיפו להעלים עין מהפרות חוק של המתנחלים ואף לתמוך בפעולות אלה. לימים הועברו המתנחלים ליחידות מרחביות בשטחים כך שבפועל נוצרה מיליציה של חיילים-מתנחלים המשרתים את הנהגת המתנחלים לא פחות מאשר את מדינת ישראל. מקרים רבים שבהם תקפו מתנחלים פלסטינים או חיילים בנוכחות חיילים שהזדהו עם מעשה ההתנחלות, לא דווחו.

במציאות שנוצרה, טוען אזרחי, נפגע החינוך לאזרחות בגין המסרים העמומים של המשטר הדמוקרטי הישראלי והיעדר קונסנזוס על שאלות יסוד כגבולות המדינה, זכויות אזרח וכדומה. מורים חוששים לעסוק בשאלות ערכיות הנוגעות לערכי היסוד של החברה הישראלית, והם נוטים לחמוק מדיון בשאלות העוסקות בחינוך לאזרחות (Hofman, et.al. 2007). על רקע זה לא ייפלא כי הדיון על זכויות אדם נדחק בשיח הציבורי לשוליים, וארגוני זכויות אדם בישראל מוצגים פעמים רבות כבוגדים באינטרס הלאומי. יתר על כן, פגיעה שיטתית בזכויות אדם של פלסטינים בתחומי השטחים כפי שעולה מדוחות ארגונים כמו בצלם וכפי שאנו סוקרים בהקדמה, מחלחלת לדעתו של קאופמן לתחומי הקו הירוק. בעיקר בולטת הפגיעה הגוברת בערבים אזרחי ישראל וגם בתושבי מזרח ירושלים.

בשנים האחרונות, עם עליית ממשלה ימנית לשלטון בראשות נתניהו בשנת 2009, התחזקה הנסיגה במחויבות של החברה הישראלית לערכים דמוקרטיים. הממשלה וקבוצת חברי כנסת מהליכוד ומישראל ביתנו, המפלגות המרכזיות בקואליציה, יזמו שורה של צעדים שפוגעים בדמוקרטיה הישראלית. זוהי פגיעה שלא עולה מגורמים קיצוניים של חוגי המתנחלים אלא מלב הקונצנזוס ובהשראת ראש הממשלה ושר המשפטים שתמכו לפחות בחלק מהצעדים המוצעים. המתקפה התמקדה בניסיון לפגוע בשלושת המוסדות העיקריים המרסנים את השלטון במדינות דמוקרטיות: כנגד בית המשפט העליון, כנגד העיתונות וכנגד ארגוני שמאל וזכויות אדם בחברה האזרחית. ניסיונות הפגיעה בבית המשפט העליון באים לידי ביטוי בניסיון להבטיח מינוי של שופטים המקובלים על הימין ואשר לשיטתם יתמכו בצעדים בלתי חוקיים שהמתנחלים מבצעים. כך למשל נעשו ניסיונות לשנות רטרואקטיבית את הרכב הוועדה לבחירת שופטים ולאפשר לנציגי הקואליציה למנות את השופטים. יתרה מזאת, נערך ניסיון

להבטיח את פיקוח הכנסת על השופטים באמצעות החלת שימוע של מועמדים לבית המשפט העליון על ידי הכנסת.

המאבק בתקשורת בא לידי ביטוי בניסיונות לפוליטיזציה של הערוץ הממלכתי ובכללם בחירת מנהלים שדעותיהם הפוליטיות מתאימות לקואליציה השלטת, פיטורי כתבת ביקורתית ובהפעלת לחץ כלכלי על ערוץ טלוויזיה שהדגיש ביקורת כנגד תפקודו של ראש הממשלה. הניסיון להגביל את חופש הדיבור של השמאל בא לידי ביטוי בעיקר בייזום של חוק "הנכבה", האוסר לציין את אבלם של הערבים על האסון שהתרחש עליהם בשנת 1948 בעקבות הקמת מדינת ישראל ובניסיון להגביל את התרומות של מדינות לארגוני זכויות אדם. יתרה מזאת, בולטים ניסיונות שיטתיים של הממשלה להימנע מביצוע החלטות בג"צ באשר לפינוי התנחלויות בלתי חוקיות על פי החוק הישראלי ובניסיונות להכשירם בדיעבד בעזרת חוקים ותקנות הפוגעים באופן חד-צדדי בזכויות קניין של בעלי קרקע פלסטיניים. מן הראוי לציין כי רוב הניסיונות האלה נכשלו בעזרת התנגדותם של שרים ממפלגות השלטון אשר הצטרפו להתנגדות של האופוזיציה, אך עצם הניסיון של ראש ממשלה ושר משפטים בסיוע חברי כנסת ממפלגת הרוב לפגוע בשיטתיות בדמוקרטיה הישראלית היא תקדים מסוכן ביותר המבשר רעות. עם זאת, יש הצעות חוק שעברו והפכו לחוקים כמו למשל, חוק החרם שמטיל שורה של עיצומים על אישים או ארגונים שיקראו להטלת חרם על ישראל או על ההתנחלויות; חוק ועדות הקבלה ליישובים קהילתיים שמאפשר ליישובים קטנים לברור את זהות התושבים המתקבלים אליהם; וחוק "הנכבה" שמסמך את שר האוצר לגרוע תקציבים ממוסדות המקבלים מימון ממשלתי, אם תהיה בהם הנצחה של האסון הלאומי הפלסטיני.

זאת ועוד, השפעת הכיבוש הגיעה גם למערכת החינוך. לא די שבתי הספר מציגים את הנרטיב הציוני לגבי הכיבוש בספרי הלימוד שבמסגרתו למשל נמחק הקו הירוק מהמפות שמוצגות לתלמידים, אלא שעם עליית הממשלה הנוכחית נעשים מאמצים חדשים לקשור את התלמידים לחלקי הארץ הכבושים. ולשם כך, משרד החינוך מחייב לערוך טיולי חובה לחברון ולשילה בהם מודגש הקשר של התלמידים לארץ התנ"ך כערש היהדות. להדרכת הטיולים נבחרים מדריכים המזוהים עם ההתנחלות, וננקטת התעלמות מהשאלות הגיאופוליטיות הכרוכות בהחזקת מקומות אלה.

העמדת נרטיב ביטחוני צר אופקים במרכז השיח הפוליטי השפעה נוספת של הכיבוש על החברה הישראלית היא בהעמדת נרטיב ביטחוני צר אופקים במרכז השיח הפוליטי, כנלמד במאמרה של הרצוג. החשיבות של האתגר הביטחוני, שנבע מהכיבוש ומהמרי הפלסטיני כנגדו, הדחיק לשולי הדיון הציבורי שאלות של ביטחון הנובעות מגישה מרחיבה של המושג. התחזקות הגישה המיליטריסטית שהשתלטה על השיח הציבורי בישראל הביאה להזנחה של שאלות

של ביטחון מפני פשע ואלימות פנימית בגבולות הקו הירוק. כמו כן נדחקו לשוליים שאלות של ביטחון סוציאלי עד כדי הרס חברת הרווחה הישראלית, והתפתחה תרבות של חוסר סובלנות כלפי טיעונים המרחיבים את התפיסה של ביטחון חברתי ואישי. תפיסת עולם זו העמידה במרכז המרחב הציבורי גברים בעלי ניסיון וידע ביטחוני, דחקה את הנשים למרחב הביתי המצומצם ונמנעה מלטפל בתופעות של קיפוח נשים ואלימות כלפיהן. כיום, הפערים הכלכליים בין עשירים לעניים גדולים יותר מאשר בכל מדינה דמוקרטית בעולם, והדחיקה של נשים לשולי החברה עמוקה יותר מאשר בכל חברה נאורה אחרת.

יתר על כן, מציאות הכיבוש העמיקה את האלימות במרחב הציבורי. הפרק של גרינבאום ואליצור מלמד כי האלימות שהפעילו חיילים ומתנחלים בשטחים עצמם הותירו בהם צלקות לטווח ארוך שהשפיעו על איכות חייהם והתנהגותם לשנים רבות. הם גם מראים שהאלימות שהופעלה כלפי פלסטינים בשטחים זלגה אל תוך מדינת ישראל ולחיים האזרחיים בה. נמצאו מתאמים בין התפרצות גלים של אלימות בעקבות הכיבוש ובין התגברות האלימות בחברה הישראלית. מנגנוני הפיקוח במדינת ישראל לא טיפלו באלימות זו בגין ההגדרה הצרה של תפיסת הביטחון על ידי המופקדים על הביטחון הציבורי. לנוכח מציאות זו גברו גילויי האלימות בחברה הישראלית בעיקר מאז ההתפרצות של האינתיפאדות. גם אם הסיבות לכך מורכבות יותר, העבודה של גרינבאום ואליצור מורה שלכיבוש השפעה ניכרת על מגמה זו.

המציאות של כיבוש תורמת אם כן לפגיעה בביטחון האישי של האזרח בתוככי הקו הירוק בשלוש צורות המשלימות זו את זו: (א) האלימות של הכיבוש מחלחלת לתוככי החברה גם בתחומי הקו הירוק, כמו שמוכיח הפרק של גרינבאום ואליצור; (ב) תפיסת ביטחון צרה מחלישה את מדיניות האכיפה של החוק והסדר הציבורי, כמו שמלמדת אותנו הרצוג; (ג) החדירה של הטרור או ההתנגדות הפלסטינית לתחומי הקו הירוק הופכת את חיי היומיום של האזרח לפחות בטוחים. דסקל במאמרו מדגיש את התרומה של גורמים אלה, במציאות של סכנה מתמדת של טרור, שומרי ביטחון בכל כניסה לאתר ציבורי, בדיקות ביטחוניות ואלימות גוברת, לחינוך של דור של צעירים הלומדים להימנע מלתת אמון באחרים, יהודים כלא־יהודים, לפגיעה החמורה ברקמה החברתית ובהנחות המוצא המוסריות שמגבשים צעירים ישראלים כחלק מתמונת עולמם הכוללת.

כלכלת הכיבוש

ההשלכות הכלכליות של השליטה על השטחים הן כפולות, מצד אחד הן מעמיסות מעמסה כבדה על הכלכלה הישראלית ומצד אחר הן גורמות בעקיפין להידרדרות השירות הציבורי. הפרויקט של ההתנחלות והשליטה על הפלסטינים הפך לפרויקט הלאומי הגדול והחשוב ביותר של מדינת ישראל. משאבים כלכליים רבים מושקעים

בו עד כי נשאלת השאלה בדבר המשמעויות של פרויקט זה על צמיחה כלכלית ועל העמקת אי־שוויון כלכלי־מרחבי בישראל. מאמרו של חבר מראה כי עלות הכיבוש הייתה אפסית בשנים הראשונות, כאשר היקף הכוח הצבאי שנדרש לשליטה היה מוגבל והיתרונות הכלכליים של יצירת שווקים פלסטיניים למוצרים ישראלים וניצול כוח עבודה זול היו בעלי משקל. ואולם עלות הכיבוש וההתנחלות הלכו וגדלו עם השנים עד כי ניתן להעריך באופן גס כי ישראל הוציאה כ־380 מיליארד שקלים על הכיבוש עד סוף שנת 2008 או כ־440 מיליארד שקלים עד סוף שנת 2010. סכום זה גדל מדי שנה לנוכח הגידול במספר המתנחלים הנהנים מסובסידיות והגידול בהשקעות להבטחת הביטחון של המתנחלים. מדינת ישראל משקיעה בממוצע כ־26 מיליארד שקלים או שבעה מיליארד דולרים בשנה בהתנחלויות. סכום זה גדל בטור גיאומטרי מאז שנות השמונים. העלות של מתנחל גבוהה יותר מפי שניים מהעלות של אזרח ישראלי, ואפילו יותר מכך ביחס לתושבי הפריפריה הישראלית. המשך מדיניות זו עלולה להכביד יותר ויותר על הכלכלה הישראלית ולכן, היום שבו עלות הכיבוש תקשה על צמיחה כלכלית בישראל, קרב ובא (ראו גם סבירסקי, 2005).

עלות הכיבוש תהיה גבוהה עוד יותר אם נניח שלפחות חלק מההתנחלויות תפורקנה ואת המתנחלים הגרים בהתנחלויות המפונות המדינה תפצה על פי מודל הפינוי מחבלי עזה וצפון השומרון. פיצוי של כמיליון שקלים למשק־בית ואובדן התשתיות שנבנו עבורו בשטחים יגדילו את עלות הכיבוש במידה ניכרת. פינוי של 100,000 מתנחלים או 20,000 משק־בית עלול להגיע לעלות של שלושים מיליארד שקלים. זהו מלכוד ללא מוצא. לנוכח ההתייקרות המתמדת של הכיבוש, המשך הכיבוש למשך כשנה יעלה בדומה לעלות הפינוי המיידית של כ־100,000 מתנחלים בשנת 2010. סכומים אלה מכבידים יותר ויותר על הכלכלה הישראלית ועלולים לגרום לאובדן כבד בצמיחה הכלכלית.

נוסף להשפעת הכיבוש על יכולת הצמיחה הכלכלית, יש לעלות הכלכלית של הכיבוש גם השפעות חברתיות. הכבדת תקציב הביטחון והעלות של הכיבוש מחייבת את הממשלה להקצות משאבים רבים לביטחון. הממשלה מפצה את עצמה בהורדה שיטתית ומתמשכת של השכר בשירות הציבורי, שהפך להיות מהנמוכים ביותר בין המדינות המפותחות. לכך השפעה על הידרדרות השירות הציבורי ובכלל זה אלה המופקדים על מערכת החינוך והביטחון האישי של האזרחים. כמו כן ישראל מקצה להגנה על הסביבה סכומים נמוכים בהרבה מהמקובל במדינות המפותחות. פרויקט ההתנחלות, הגדול ביותר בהיקפו הכלכלי מאז שנת 1967, מצמצם את האפשרות להשקיע בפרויקטים חלופיים של פיתוח כמו בפיתוח הפריפריה בנגב ובגליל. הדוגמה של הדיון שנערך בראשית שנת 2010 על תחולתו של החוק לעידוד השקעות הון, הבהירה ביותר את הניגוד שבין תמיכה לאומית בפיתוח הפריפריה ובין תמיכה בהתנחלויות.

מחיר ביטחוני

לכיבוש יש גם מחיר ביטחוני, כמוסבר בפרקו של פדהצור. צה"ל שקע יותר ויותר בניסיון לדכא את ההתקוממות ההולכת וגוברת של הפלסטינים בשטחים, עד כי המשימה של מוכנות למלחמה בעצימות גבוהה הוזנחה. הערכת המטכ"ל הייתה שפיגועי הטרור ההמוניים באינתיפאדה השנייה עלולים להפוך לכוח אסטרטגי ולכן יש להקצות את רוב המשאבים והלוחמים למאבק בטרור. לדעת פדהצור זו הסיבה לירידת המוכנות למלחמה בעצימות גבוהה, תופעה שהתנקמה בצבא במלחמת לבנון השנייה. יתרה מכך, פדהצור מציין כי הצבא ששקע בהפעלת הממשל הצבאי, במלחמה בטרור ובתמיכה בהתנחלות, התקשה לגבש אסטרטגיה ביטחונית חדשה לנוכח השליטה הישראלית בשטחים. ובכך פדהצור מסביר את הכישלון בשלבים הראשונים של מלחמת יום כיפור.

מעמדה של ישראל בעולם

השינוי במעמדה הבין-לאומי של ישראל בעקבות הכיבוש היה קיצוני. בשנים הראשונות אחרי מלחמת 1967, שבהן הכיבוש לא התמודד עם התנגדות פלסטינית ניכרת, גברה התמיכה בישראל בקרב מדינות אירופה ושתי האמריקות כמדינה קטנה ורגישה שהוכיחה את כושר הישרדותה לנוכח איום חיצוני כבד. השפעה מיוחדת הייתה למלחמת ששת הימים בהציתה את הדמיון היהודי בדבר מרכזיותה של מדינת ישראל לעם היהודי, תודעה שלימים עודדה את תהליכי העלייה של יהדות ברית-המועצות לארץ. עם התמשכות הכיבוש, התגבשות הארגון לשחרור פלסטין והתגברות ההתנגדות הפלסטינית, נפגעה הלגיטימציה הבין-לאומית שניתנה לכיבוש עד כדי השמעת קולות המרחיבים את הדה-לגיטימציה של הכיבוש לדה-לגיטימציה של המשטר הישראלי ככלל. במציאות זו, אין ספק שהכיבוש המתמשך הוא גורם חשוב המשפיע על יחסן של המדינות השונות בעולם כלפי מדינת ישראל. אך יותר מכך, הכיבוש משפיע על הדימוי של ישראל בתקשורת העולמית, ומכאן על דעת הקהל במדינות רבות. לכך יש להוסיף את הביקורת של הארגונים הבין-לאומיים והלאומיים השונים שמטרותיהם לשפר את מצב זכויות האדם בעולם ובמדינות השונות ואולי גם לפקח עליהן, ובכללם גורמים יהודיים פרוגרסיביים שמתחילים לגלות סימנים של התרחקות ממדינת ישראל. מדינת ישראל, השקועה בפרויקט הלאומי של הסיפוח הזוחל ומתעלמת משיח זכויות אדם בעקביות ובהדרגתיות, שוקעת במציאות שקשה להסביר אותה לקהילייה הבין-לאומית לנוכח מעשיה בשטחים בכל הנוגע להתנחלויות היהודיות וביחסה כלפי האוכלוסייה הפלסטינית הנכבשת.

מנגנוני המדיניות של הסיפוח הזוחל

מדיניות הסיפוח הזוחל עם כל המשמעויות הנובעות ממנה התאפשרה תודות לפעולתם של שלושה מנגנונים שפעלו במקביל ותמכו זה בזה. המנגנון הראשון עניינו לגבש תמיכה ציבורית רחבה בעמדה הרואה בשטחים הכבושים חלק בלתי נפרד ממולדת יהודית וככאלה הם קשורים עמוקות לביטוי הזהות היהודית-ציונית ואפשר שהם גם נכס ביטחוני שבלעדיו מדינת ישראל לא יכולה להתקיים. ולשם כך נבנה מסר האומר שהמשך השליטה בהם הוא אינטרס לאומי-ביטחוני מרכזי (ראו גם בר-טל, הלפרין, שרביט, רוזלר ורביב, 2008). עמדה זו בסופו של דבר נתנה תמיכה למפלגות ולממסדים שפעלו למען המשך מדיניות הסיפוח הזוחל. המנגנון השני עוסק במערכת הפוליטית ובתלותה במפלגות ימין לשם הקמת קואליציות. המנגנון השלישי אחראי למיסוד של אינטרסים וכלי שליטה הפועלים בתוך המערכות הביורוקרטיות מתוך אינרציה משלהם.

מנגנון של יצירת דעת הקהל

פעילות המנגנון הראשון במציאות של כיבוש מתמשך בשילוב מדיניות הסיפוח הזוחל והתעצמות ההתנגדות הפלסטינית השפיע עמוקות על השיח הפוליטי בתוך מדינת ישראל. קודם לכול, השיח הציבורי במרכז השדרה החברתית תמך שנים במידה כזו או אחרת בהמשכו של הסיפוח הזוחל (אורן, 2005). עם הזמן הוא הפך לשיח על דמותה של מדינת ישראל והחברה בישראל כשהשליטה על השטחים ניצבת במרכזו. כדי להבין את מנגנון יצירת דעת הקהל עלינו לחזור לשבועות הראשונים שאחרי מלחמת ששת הימים. בתקופה קצרה ביותר כמעט כל המנהיגות הפוליטית, בעזרת התקשורת, קבעה מסגרת מציאות של "שחרור השטחים וחזרה למולדת" (שגב, 2005). המסגור הזה נעשה באמצעות נאומי המנהיגים, מאמרים בעיתונים, דיווח חדשות, שירים, הוצאת אלבומי ניצחון, כמובן פעילות חינוכית בצבא, ועוד (ראו לדוגמה: Sheffi, 2009). כמו כן ניהלו ממשלות ישראל לדורותיהן בהצלחה רבה מדיניות פעילה של מחיקת הקו הירוק מהתודעה הציבורית באמצעות חינוך, שרטוט מפות, מחקר ארכיאולוגי וייהוד המרחב כפי שמתאר שגל בפרק שלו. גם השפה אימצה ז'רגון המנכס את המרחבים החדשים לטריטוריה הלאומית כפי שמלמד הפרק של צור. רוב רובו של העם, שעד המלחמה השלים עם הריבונות על חלק מארץ-ישראל בלבד, קיבל והפנים את הבניית המציאות החדשה בתגובה לתהליך המסגור הנמרץ הזה. חשוב לציין שהמסגור החדש של המציאות מושרש עמוק במורשת יהודית שבה שטחי יהודה ושומרון הם הערש של הזהות היהודית הקדומה. יתרה מכך, גם בשנות החמישים ובשנות השישים היו איים פוליטיים הן בימין (מפלגת חרות) והן בשמאל (למשל בחוגי אחדות העבודה) שחלמו ושאפו בגלוי להרחיב את גבולות מדינת ישראל כדי להכליל בהם חלקי ארץ-ישראל שנשארו מחוץ לגבולות המדינה (נאור, 2001).

הצלחת תהליך המסגור מחדש באה לידי ביטוי במחיקת הקו הירוק מהתודעה המרחבית של צעירים בישראל כבר בשנות התשעים (פורטוגלי, 1996). כמעט כל מנהיגי ישראל מהשורה הראשונה ובכללם יצחק רבין, שמעון פרס, ואהוד ברק ממפלגת העבודה התייחסו לשטחים הכבושים כארץ מולדת כפי שמראים מגל וחובריו. כדי להבין את פעילות המנגנון, יש להוסיף לניתוח שנעשה גם את ההבניה של הפלסטינים כמהווים איום אסטרטגי על קיומה של מדינת ישראל, איום המחייב להחזיק בכל השטחים או חלקם כדי שיהיה אפשר למנוע את הסכנות הקיומיות כפי שמציינים מגל וחובריו. אין ספק שהאלימות המתמשכת מצד הפלסטינים רק חיזקה תפיסה זאת.

משמוסגר מעמדם של השטחים כחלק מהטריטוריה הלאומית הישראלית, ומשנערכה דה-לגיטימציה לזכויות של הפלסטינים על הטריטוריה, פעל הצורך לשמור על דימוי עצמי חיובי תוך כדי ניהול הקונפליקט על רקע מדיניות הסיפוח הזוחל כעוד מנגנון למיסוד הזהות והמשטר החדשים. הפרק של מגל וחובריו סוקר בשיטתיות את האמונות ואת התובנות שהצדיקו את הכיבוש ואת הסיפוח הזוחל בקרב המנהיגים והציבור הרחב, ואשר היו עיקריות והובילו כמה וכמה עשורים. בדיון עליהן, כמנגנון שנבנה חברתית כדי לשמר את הדימוי העצמי החיובי של הישראלים בניהול הסכסוך עם הפלסטינים, חשוב להבין שהן תפקדו כחסמים לעיבוד מידע על משמעותות שליליות של הכיבוש והסיפוח הזוחל (Bar-Tal, Halperin, & Oren, 2010). הן הובילו לעיבוד מידע סלקטיבי, מוטה ומעוות אשר מנע קליטה של מידע המתייחס למחירים שמשלמות הן החברה הפלסטינית הן החברה הישראלית בגין המציאות שנוצרה. הן פעלו נוסף על מכניזמים של הגנה, אשר הקלו על התמודדות עם המשמעות השלילית של הכיבוש. מכניזמים של הגנה כמו הדחקה, הכחשה, הימנעות, פסידו-אינטלקטואליזציה, השלכה, או פסידו-רציונליזציה אפשרו להחזיק בדימוי קולקטיבי עצמי חיובי (בר-טל, הלפרין, שרביט, רוזלר ורביב, 2008). לבסוף, החברה היהודית בישראל דחתה ברובה כל ביקורת לגבי הכיבוש והסיפוח הזוחל, וראתה אותה כביטוי לשנאה עצמית לא-פטריוטית. כך הופעלה מערכת של דה-לגיטימציה של מידע ומקורות מידע שחשפו מסרי ביקורת בחברה הישראלית או בחוץ-לארץ. גם קהילות יהודיות ממוסדות בעולם התגייסו למסע זה כדי לבלום ביקורת על מדיניות הכיבוש והסיפוח של ממשלות ישראל.

עם זאת, למרות הבניית התודעה על היותם של השטחים חלק מארץ מולדת התפתח כבר בסוף המחצית השנייה של שנות השבעים שיח אלטרנטיבי שהצביע על הצורך לעשות שלום תמורת נסיגה מהשטחים. במסגרת שיח זה אף צמח מיעוט קטן שהצביע על המחירים המוסריים שחברה כובשת משלמת בעבור המשך הכיבוש. שיח השלום התחזק בשנות השמונים ואף הפך בשנות התשעים – עם החתימה על הסכם אוסלו – לשיח מרכזי עד שנת 2000. התפתחות זו חלה לנוכח התחושה של הציבורים שקיבלו את הרעיון החדש לפיו האיום הקיומי על ישראל פחת בעקבות הסכמי השלום עם מצרים,

ירדן והסכמי אוסלו שנחתמו עם הרשות הפלסטינית. מכל מקום, מגמה זו נחלשה שוב בעקבות התגברות הטרור נגד ישראל לאחר כישלון ועידת קמפ דייד, הנסיגות מלבנון ומרצועת עזה שהובילו להתחזקות הטרור והתחדשות האיום הקיומי על ישראל מצד איראן. בעניין השינוי, צור מדגיש בפרקו את חוסר ההסכמה בין השסעים העיקריים בחברה על שפה משותפת עד כי הוא מקבל את עמדתו של קימרלינג (2004) על אובדן האפשרות לתפעל רשת חברתית ישראלית בה נדונות השקפות עולם שונות באופן פתוח. למרות זאת, מגל וחובריו וכן גם צור מורים על תהליך של שינוי עמדות בשיח הציבורי, ומצביעים על תהליך של החלפת עמדה אידיאולוגית בעמדה פרגמטית שחלה הן באליטות הפוליטיות של ישראל הן בקרב הציבור הרחב במרוצת השנים. כלומר מאז התגברות המחאה הפלסטינית כנגד הכיבוש, בסוף שנות השמונים ובעיקר מאז הסכמי אוסלו ב-1993, המגמה הפרגמטית המעמידה במרכז השיח את צורכי הביטחון של ישראל ואת שאלת האיזון הדמוגרפי כאיום על המשואה של מדינה יהודית ודמוקרטית, מתחזקת. בכך נתפס האיום יותר ויותר כאיום פנימי המערער את מהותה של המדינה ולא כאיום חיצוני על השליטה על שטחים כבושים. אחת ההשלכות של מורכבות זו היא ההסכמה ההולכת וגוברת לפשרות טריטוריאליזם. צור מגדיר ארבעה שלבים בשיח המרכזי כשכל שלב מתמשך כעשור: שלב דתי-משיחי, שלב של הדגשת זכויות היסטוריות-לאומיות, שלב הפיוס והפשרה ושלב ההיפרדות. לדעתו מתגבש כיום שלב של נכונות להיפרד מהפלסטינים מבלי להיפרד מהשטחים או לחילופין לספח את אזורי C ולאפשר מעמד של פחות ממדינה לאזורי A ו-B. פתרונות אלה, לדבריו, אינם יכולים להיות בסיס להסכמה על פשרה טריטוריאליזם סבירה עם הפלסטינים (ראו גם בן מאיר, 2009).

כחלק מהתגבשות עמדה פרגמטית ניתן לראות גם את השיח האמנותי הביקורתי על הכיבוש שהחל בשנות השמונים. חשוב לזכור שאמנות וספרות מייצגות את תפיסת המציאות וגם מנהלות שיח רגיש עמה. מצד אחד הן מוזנות מהשיח הציבורי ומצד אחר הן הופכות לשחקניות פעילות בעיצובו (Hooks, 1995). עם סיום מלחמת 1967 האמנות הייתה פעילה בהנחלת שיח של שחרור וגאולה לציבור הרחב יחד עם סוכני חברה אחרים. אך כבר במחצית שנות השבעים הופיעו ניצני שיח שהציג תפיסות אלטרנטיביות של הכיבוש – תפיסות שליליות – ובהמשך שנות השמונים השיח הזה התרחב. אוריין מצביע על השינוי במחזאות הישראלית שחל בין שנות השבעים לשנות האלפיים. אנו מציעים לתפוס מגמה זו ואת התמורות בשפת היומיום והביקורת האקדמית שמתגבשת כנגד הכיבוש כביטויים של הפרגמטיזציה בעמדות של לפחות חלק מהציבור כלפי הכיבוש. אמנם ביקורת זו מדגישה היבטים מוסריים בעיקר, אבל השפעתה הבולטת על הציבור נותרת בתחום המעשי, והשיח הביקורתי כלפי המשמעות המוסריות של הכיבוש נותר בתחומי מעגלים צרים ביותר בחברה. זוהי נקודת אור בשיח הישראלי שלמרות הנטייה שלו לחסום עמדות ביקורתיות בטענה

שהן בלתי פטוריות, מצליח בכל זאת גם לקיים מידה של שיח תרבותי דמוקרטי ופתוח על שאלות קיומיות לחברה.

מנגנון של תלות במפלגות הימין

המנגנון השני עניינו בהרכבן של כל ממשלות ישראל מאז המהפך הפוליטי של שנת 1977 שכוללות בעיקר מפלגות ימין ולעיתים גם מפלגות ימין קיצוני. רוב השנים הללו עמדה בראשות הממשלה מפלגת הליכוד, שלמרות העמדה הפרגמטית שהיא הפגינה דגלה באידיאולוגיה ימנית שתמכה בהמשך מדיניות הסיפוח הזוחל עם כל המשמעויות של הכיבוש. ההרכב הקואליציוני הושתת או על מפלגות הימין או על ממשלות של אחדות לאומית שבהן השתתפו גם מפלגות ימין. גם ממשלותיהם של יצחק רבין ואהוד ברק, מנהיגי מפלגת העבודה ששלטו כשש שנים בשנות התשעים, נאלצו לשתף בקואליציה מפלגה ימנית כמו ש"ס. מכאן שלמרות טענתם של דורון ורוזנטל כי הייצוג הפוליטי של המתנחלים נותר שולי, מפלגות ימין שנסחפו בגלי האהדה הציבורית להמשך השליטה הישראלית בשטחים, פעלו להעמיק את השליטה והסיפוח הזוחל ולמנוע כל ניסיון לסיים את הכיבוש. בולטת העובדה כי דווקא בימי שלטון מפלגת העבודה זכתה ההתנחלות בשטחים לתנופה רבה, במקביל לניסיונות לקדם תוכניות שלום עם הפלסטינים. באווירה הזאת יקל להבין כיצד הצליח לובי המיוצג על ידי מפלגות אידיאולוגיות קטנות בימין הקיצוני ובמועצת יש"ע בתמיכה של מפלגות הימין הפרגמטיות (ליכוד) לחייב את כלל המערכת הפוליטית לקדם את מדיניות הסיפוח הזוחל (אלדר וזרטל, 2004).

תופעות כאלה, לפיהן קבוצות נחשקות ומגויסות מצליחות להטות פעולה של ממשלות לנוכח מערכת פוליטית ודעת קהל אדישה מוכרות במשטרים דמוקרטיים (Freeman, 1995), וכפי שמראה הפרק של דורון ורוזנטל קל וחומר במקרה הישראלי, שבו מדיניות הסיפוח הזוחל זכתה לאהדה ציבורית רבה מצד הרוב הפרגמטי שנושא ההתנחלות לא עמד במרכז מעייניו לנוכח התחושה כי השלום איננו אפשרי. אך המציאות הישראלית היא מורכבת יותר והחלישה את כושר ההחלטה של המערכת הפוליטית לקבל החלטות קשות לשינוי הסטאטוס קוו סביב התמיכה בהעמקת תהליכי הסיפוח הזוחל של השטחים.

מנגנון האינרציה במערכות ביורוקרטיות

המנגנון השלישי עוסק באינרציה שמתגבשת בתוך המערכות הביורוקרטיות של המדינה בהן מתמסדים מנגנונים ואינטרסים החותרים להמשיך במדיניות ללא תלות בהחלטות הגורמים הפוליטיים כפי שדורון ורוזנטל רומזים בפרק שלהם. בין המנגנונים האלה יש להזכיר את משרדי הממשלה השונים כמו משרד המשפטים שהכשיר את הפקעת האדמות בשטחים, משרד הפנים שאישר תוכניות בנייה ופיתוח, משרד השיכון שבנה

את היישובים היהודיים מעבר לגבול, משרד התחבורה שבנה את הכבישים הרבים (מקצתם לשימוש בלבדי של היהודים) ומשרד הרווחה או החינוך שתמכו ברשויות שהוקמו מעבר לקו הירוק. יש להוסיף ולהזכיר את הסוכנות היהודית או את הקרן הקיימת שתמכו בפעולת ההתנחלות, ואת תפקידם החשוב של בתי המשפט שהכשירו ברוב הפסיקות את ההפקעות או את בניית ההתנחלויות עצמן וכן לא מעט פגיעות בפלסטינים בשטחים הכבושים. לבסוף חייבים לציין את תפקידו של צה"ל שתמך בהקמת ההתנחלויות בתואנות שווא, היה מוכן להפנות משאבים ניכרים לבנייתן, הגן עליהן מפני רשויות המשפט, שמר עליהן, והעלים עין לנוכח הפרות החוק של המתנחלים. שתי דוגמאות בספר מצביעות על מיסודם של מנגנונים שכאלה: הפעלת מנגנוני השליטה בשטחים על ידי צה"ל והתנהגות התקשורת הישראלית. דוגמה לפעולתו של מנגנון ביוורקראטי מנותחת בפרק של פדהצור, שמראה כיצד הפך הצבא לסוכן מרכזי של מדיניות הסיפוח הזוחל וכיצד יצרה לעצמה הנהגת המתנחלים כוח השפעה על מפקדי הצבא וחייליו ללא תלות במדיניות הממשלות השונות (ראו גם אלדר וזרטל, 2004). כפי שכבר צוין במאמר זה, פדהצור מפרט כיצד פעל הצבא באופן אוטונומי למען קידום ההתנחלות וכיצד פעלה מועצת יש"ע כגורם אוטונומי שדחף לא פעם את המדינה להתנחלות ללא אישור ממשלתי, בניגוד למדיניות הממשלה אך עם עזרת הצבא. פדהצור קובע גם כי הצבא, שסבר כי השליטה בשטחים חשובה לביטחון המדינה, תמך בהתנחלות כאמצעי להבטיח כי השטחים לא יועברו לריבונות זרה במסגרת הסכמים פוליטיים. גורמים אלה הצליחו לקדם את מפעל ההתנחלות ללא קשר לעמדת המנהיגות כשלצדם עמדה דעת קהל תומכת ולמולם עמדו ממשלות שמקצתן תמכו במפעל ההתנחלות והאחרות היו מפוצלות ומוחלשות עד כדי חוסר יכולת לבלום את תהליכי הסיפוח הזוחל. עוד חשוב להבין שכוחות הביטחון, ובכללם הצבא, הם האחראיים הישירים בכל מעשי הפגיעה בפלסטינים בשטחים הכבושים. שמירה על ביטחון המדינה, על ביטחון תושביה ובתוכם גם המתנחלים, לנוכח התנגדות פלסטינית לכיבוש היא משימה שבהכרח מובילה לפגיעה קשה בזכויות האדם ולעתים להרבה יותר מזה.

המוסד השני שאפשר את המשך הסיפוח הזוחל הוא התקשורת. תפקיד מרכזי יש לתקשורת בשמירה על שיח ציבורי מגויס. כספי ורובינשטיין מלמדים בפרק שלהם כיצד התקשורת יצרה "חומת מידע" שחסמה מעבר יעיל של מידע שאינו עולה בקנה אחד עם הנרטיב שהתמסד בשיח הישראלי בנוגע לצדקת ההתנחלות היהודית בשטחים, נרטיב שהציג את החברה הישראלית כקורבנות של פלסטינים שעברו תהליך דה-לגיטימציה, והתעלם מהפגיעה הכבדה והלוחצת בפלסטינים. חומת המידע ניזונה ממרכיבים פיזיים וקוגניטיביים. בשנים המוקדמות יותר הוכחה יעילותם של מחסומים פיזיים כמו חסימה או שיבוש של ערוצי תקשורת אנטי-ישראליים, פיטורי כתבים לענייני השטחים וכדומה. בעידן הגלובליזציה של המידע פועלים בעיקר מנגנונים

קוגניטיביים. לדעתם, התקשורת הישראלית, ששולטים בה מקורות ביטחוניים וכתבים בוגרי חיל המודיעין וגלי צה"ל, מתעניינת במדינות ערב ובפלסטינים בעיקר מתוך נרטיב המגדיר אותם כסיכון ביטחוני ולא מנקודת ראות המגדירה אותם כשכנים פוטנציאליים, שאיתם צריך לפתור את הסכסוך בדרכי שלום. גם הציבור המעוניין להזין את הדימוי העצמי החיובי שלו מעדיף לשמר את הנרטיב המגדיר את הפלסטינים כאויב אכזר ולא כשכן. הכתבים שסיקרו את האוכלוסייה הפלסטינית בשטחים נדחקו לשוליים, וכמה כתבים ששמרו על קשר ישיר עם מציאות החיים היומיומיים של הפלסטינים בשטחים, נוטרלו על בסיס ערעור על נאמנותם למולדת. התקשורת הערבית, הדוברת בשפה שאיננה מקובלת על הציבור הישראלי ושממקדת בהסתה פרועה, מקלה על מלאכת הבנייה של חומת המידע מהעולם הערבי. מכאן שהתקשורת הישראלית מהווה נדבך נוסף במניעה של שיח ציבורי פתוח וביקורתי כלפי הנרטיב הפטריוטי-ביטחוני ששולט בשיח הציבורי, ובכך מפנה את המרחב הציבורי ללובי של המתנחלים.

סיכום

הטענה המרכזית העולה מהספר היא כי השליטה על השטחים ועל העם הפלסטיני, כשלב חדש בדפוסי ניהול הסכסוך, הפכו לגורם מזרז ואף מתניע של תהליכים חברתיים, פוליטיים, כלכליים ותרבותיים מרכזיים למציאות הישראלית משני צדי הקו הירוק. תהליכים אלה התמסדו במערכת הפוליטית, בבירוקרטיה השלטונית ובשיח הציבורי בעוצמה ובעומק, והם משפיעים על ההבניה מחדש של החברה הישראלית. השליטה בשטחים פועלת כזרז של תהליכים חברתיים בכמה וכמה דרכים על החברה הישראלית: כמרחבי שליטה חדשים וכ"ספר" לכאורה שיש לכבוש, כמפגש עם המרחב המקודש של ערש ההווה היהודית, כטריטוריה הביתית של עם נכבש המתנגד לכיבוש, וכמרחב המאתגר את הרוב הדמוגרפי של העם היהודי בטריטוריה. השפעות אלה פעלו משני צדי הקו הירוק, והן הפכו את הכיבוש והשליטה לסממן פנימי ומבני של החברה הישראלית. כל פן השפיע על החברה הישראלית בדרכים שלא חזתה המנהיגות הישראלית מיד לאחר מלחמת ששת הימים, שלא השכילה להבין את מלוא המשמעויות של תהליכים שמתלווים לשליטה על עם אחר בניגוד לרצונו ועל שטחים שנכבשו בכוח הזרוע. כך אנחנו סוגרים את המעגל שנפתח בפרק המבוא ובו טענו שהכובש והנכבש מתנהלים בפעילות גומלין בלתי נפסקת והם משפיעים זה על זה. בהמשך לחשיבה על השפעת הכיבוש על הנכבשים, הספר הנוכחי מראה שהכיבוש משפיע באופן יסודי גם על החברה הכובשת. השפעה זו, שהיא ישירה ועקיפה, גלויה וסמויה, הינה בעלת עוצמה רבה עד כי היא מבנה מחדש את החברה הישראלית. עוצמת ההשפעה של כיבוש השטחים, השליטה בהם והמאבק הלאומי עם הפלסטינים

הבנו מחדש את החברה הישראלית עד כי התגבשו בה זהות ומבנה משטר חדשים. בעקבות השליטה בשטחים, התגבשה זהות יהודית חדשה המדגישה זיקה למסורת של מצוות ופולחנים לצד לאומיות המדגישה את הקשר בין עם ישראל, ארץ-ישראל ודת ישראל. זהות זו מחליפה את הזהות היהודית שהדגישה גם ערכים אוניברסאליים וחתרה לגיבוש תרבות עברית מתוך המציאות החדשה שהתגבשה בארץ. בתוך כך התפתח משטר המערער על כללי המשפט והסדר של המשטר הישראלי של עד 1967 כדי להטות את עיקר המאמץ הלאומי להשתלטות וזחלת על השטחים, וכל זאת מתוך הפרה של מחויבויות בין-לאומיות של המדינה באשר להתנהגות בשטחים כבושים, פרשנות שנויה במחלוקת של חוקים ותקנות ביחס למעמד הקרקעות בשטחים, חשיבות ההתיישבות לביטחון וכדומה. בעקבות הטיית המאמץ הלאומי למימוש המדיניות של הסיפוח הזוחל, הופר האזיון בין ההגיונות המנחים את אופי הדמוקרטיה הישראלית. המעמד של ההיגיון הליברלי, המבטיח זכויות יסוד לכל אדם, נשחק לטובת הדגשה של ההיגיון הלאומי המצדיק מתן הטבות לקהילות "חלוציות" המשרתות את המדיניות של אתניזציה של המרחב ומניעת זכויות ממיעוטים המאיימים על מדיניות זו. תהליכים אלה מחלישים את הדמוקרטיה, את ההתנהגות המוסרית והם משפיעים על השיח בנושא זכויות אדם בחברה הישראלית.

נוסף לתמורות באזיון בין מדינה יהודית לדמוקרטיה, כמה מן החוקרים מציינים את ההשפעות הכלכליות-חברתיות של השליטה בשטחים – תופעות כגון האיום על הצמיחה הכלכלית של המשק הישראלי, ההידרדרות של השירות הציבורי, הביטחון האישי ומעמדן החברתי של נשים, אזורי הפריפריה ומיעוטים. עצם הדבר שהתמורות במבנה הזהות והמשטר התמסדו במבנה הפוליטי, בשיח הציבורי ובפעולת מנגנוני השלטון מלמד כי תמורות אלה הן עמוקות ובעלות אנרציה חברתית-פוליטית חזקה. לאנרציה זו יש השלכות על מיסוד התנאים המנציחים את הקונפליקט והמקשים להשיג פשרה עם העם הפלסטיני מתוך נכונות לוותר על השליטה על השטחים. מסקנתנו היא כי בחברה הישראלית קיימים כוחות חזקים וממוסדים המניעים את מדיניות הסיפוח הזוחל. משמעות ההחלפה של מדיניות זו במדיניות של פשרה עם העם הפלסטיני היא משבר חברתי עמוק שיהיה מלווה בהבניה מחדש של הזהות הישראלית ומבנה המשטר שלה. כחברה המצויה ב"עומס יתר" זהו אתגר קשה ביותר, ועצם העלאתו למודעות הציבורית מחזק את התמיכה בכוחות השמרניים בגלל ההעדפה להתמודד עם הקשיים הנובעים מהמציאות המוכרת מאשר להחליפה במציאות לא-מוכרת שהאי-ודאות בה גבוהה.

ואף על פי כן אפשר להבחין בכמה סימנים של שינוי התפיסה במנהיגות הישראלית. ראשי הממשלה האחרונים הבינו כי לא ניתן להמשיך את הכיבוש וניסו ליזום שינוי במדיניות מהסוג שדה גול הפעיל בצרפת. הסכמי אוסלו, ההתנתקות החד-צדדית והניסיון להגיע לשלום מצד ברק ואולמרט הן דוגמאות למגמה זו. למרות שהם נכשלו

במאמצייהם לגייס תמיכה מספקת להשלמת מהלכים שכאלה, עצם הדבר שמנהיגים מהימין האקטיביסטי יזמו מהלכים אלה מדבר בעד עצמו. העלייה של הקול הפרגמאטי המבין את חוסר התוחלת של הכיבוש אך עדיין לא מצליח להתלכד סביב תוכנית שלום מגובשת דיה, מעורר גם כן סיבה לאופטימיות. כך גם לגבי השיח המוסרי בקרב אינטלקטואלים, שהולך ומתגבר ומתחזק ביקורת מתמדת על המשך הכיבוש בשיח הציבורי. בכל אלה יש משום תקווה לעתיד שונה שיאפשר לחברה הישראלית להתמודד מחדש עם שאלות היסוד של הזהות היהודית בישראל ואיכות המשטר במדינה.

רשימת מקורות

- אהרונסון, ר' (1993). "האם ההתיישבות בארץ ישראל היא אמנם קולוניאלית?" מפנה, 13, עמ' 40-44.
- אורן, נ' (2005). "השפעת אירועים מכריעים בסכסוך הישראלי-ערבי על אתוס הסכסוך הישראלי (1967-2000)". עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של אוניברסיטת תל-אביב.
- אזולאי, א' וע' אופיר (2008). משטר זה שאינו אחיד. תל-אביב: רסלינג.
- אלדר, ע' וע' זרטל (2004). אדוני הארץ: המתנחלים ומדינת ישראל 1967-2004. אור יהודה: כנרת, זמורה-ביתן, דביר.
- אלמוג, ש' (1990). "הגאולה ברטוריקה הציונית". בתוך: ר' קרק (עורכת). גאולת הקרקע בארץ ישראל. ירושלים: יד בן צבי.
- ביסטרוב, י' וא' סופר (2007). ישראל 2007-2020 — על דמוגרפיה וצפיפות. אוניברסיטת חיפה: קתדרת חייקין לגיאואסטרטגיה.
- בנבנישתי, מ' (1988). הקלע והאלה: שטחים, יהודים וערבים. ירושלים: כתר.
- בן-מאיר, י' (2009). "הזירה הפוליטית ודעת הקהל". בתוך: ש' ברום וע' קורץ (עורכים). הערכה אסטרטגית לישראל 2009. תל-אביב: המכון למחקרי ביטחון לאומי.
- בצלם אתר הארגון: www.btselem.org
- בר טל, ד', ע' הלפרין, ק' שרביט, ר' רוזלר וע' רביב (2008). "כיבוש מתמשך: היבטים פסיכולוגיים-חברתיים של חברה כובשת". סוציולוגיה ישראלית, 2, עמ' 357-386.
- גולד, ד' ומ' גרשטנפלד (2002). משטחים כבושים לשטחים שנויים במחלוקת, נייר עמדה. ירושלים: מכון ירושלים למדיניות ציבורית.
- גורביץ, ז' (2007). על המקום. תל-אביב: עם עובד.
- הופנונג, מ' (1991). ישראל — ביטחון המדינה מול שלטון החוק 1948-1991. ירושלים: נבו.
- הלפרין, ע', נ' אורן וד' בר-טל (2011). "חסמים סוציו-פסיכולוגיים בפתרון הסכסוך הישראלי-פלסטיני: מבט על החברה הישראלית יהודית". בתוך: י' בר-סימן-טוב (עורך). חסמים לפתרון הסכסוך הישראלי-פלסטיני. ירושלים: מכון ירושלים.
- מאוסטר, מ' (2008). משפט ותרבות בישראל בפתח המאה ה-21. תל-אביב: עם עובד.
- מחסום ווטש אתר הארגון: Machsomwatch.org
- נאור, א' (2001). ארץ ישראל השלמה: תאולוגיה ומדיניות. חיפה: הוצאת אוניברסיטת חיפה.
- סבירסקי, ש' (2005). מחיר היוהרה: הכיבוש — המחיר שישראל משלמת. תל אביב: מרכז אדוה.

- סיבל, ר' (2009). "מדינת ישראל והשליטה בשטחים". כנס מכון ירושלים וקרן זליפקה, 19 במארס. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.
- סמוחה, ס' (2000). "המשטר של מדינת ישראל: דמוקרטיה אזרחית, אי-דמוקרטיה או דמוקרטיה אתנית?" סוציולוגיה ישראלית, 2, עמ' 565-630.
- פורטוגלי, י' (1996). יחסים מוכלים: חברה ומרחב בסכסוך הישראלי-פלסטיני. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
- פלג, מ' (1997). להפיץ את זעם האל. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
- פלד, י' וג' שפיר (2005). מיהו ישראלי – הדינמיקה של אזרחות מורכבת. תל-אביב: אוניברסיטת תל-אביב.
- קימרלינג, ב' (2004). מהגרים, מתיישבים, ילידים – המדינה והחברה בישראל בין ריבוי תרבויות למלחמת תרבות. תל-אביב: עם עובד.
- קרפ, י' (1982). "דוח ועדת קרפ שהוגש ליועץ המשפטי זמיר". בתוך: רביצקי, א' (1997). דתיים וחילוניים: מלחמת תרבות? ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- רם, א'. החברה הישראלית: היבטים ביקורתיים, תל-אביב: ברירות.
- (2005). הגלובליזציה של ישראל. תל-אביב: רסלינג.
- שגב, ת' (2005). 1967 – והארץ שינתה את פניה. ירושלים: כתר.
- שלג, י' (2000). הדתיים החדשים. ירושלים: כתר.
- שגל, י' (1994). זהות מציירת טריטוריה. המרכז לחקר החברה הערבית. בית ברל.
- (2009). "האסטרטגיה הטריטוריאלית של הכיבוש". בתוך: א' לביא (עורך). התיישבות ועיצוב גבולות ישראל. מרכז תמי שטיינמן למחקרי שלום, אוניברסיטת תל-אביב.
- שפירא, א' (1994). חרב היונה. תל-אביב: עם עובד.
- ששון, ד' (2005). דוח המאחזים הבלתי חוקיים, דוח שנמסר לראש הממשלה, www.planetnana.co.il

- Agamben, G. (2005). *State of exception*. Translated by Kevin Attel. Chicago: University of Chicago Press.
- Anderson, B. (1991). *Imagined communities*. London: Verso.
- Bar-Tal, D., Halperin, E., & Oren, N. (2010). Socio-psychological barriers to peace making: The case of the Israeli Jewish society. *Social Issues and Policy Review*.
- David, O., & Bar-Tal, D. (2009). A socio-psychological conception of collective identity: The case of national identity. *Personality and Social Psychology Review*, 13, Pp. 354-379

- Derrida, J. (2005). *Two Essays on Reason*. Stanford University Press.
- Freeman, G.P. (1995). Modes of immigration policies in liberal democratic states. *International Migration Review*, 24(4), Pp. 881-902.
- Gordon, N. (2008) *Israel's Occupation*. Berkley, Ca: University of California Press.
- Gorenberg, G. (2006). *The Accidental Empire: Israel and the Birth of the Settlements -1967-1977*. New York: Times Books.
- Hofman, A., Alpert, B., Schnell, I. (2007). Education and social change: The case of Israel's state curriculum. *Curriculum Inquiry*, 37(4), Pp. 303-328.
- Hooks, B. (1995). *Art on my mind: Visual politics*. New York: New Press.
- Newman, D. (2001). From national to post national territorial identities in Israel-Palestine. *Geojournal*, 3, Pp. 235-246.
- Kartin, A., Schnell, I. (2008). The demographic rogue and borders in the land of Israel. *Espace Populations Societies*, 3, Pp. 411-422.
- Kemp, A. (1991). Spatial nationality, the labour party controversy on territories and borders. MA Dissertation in Sociology, Tel Aviv University.
- Kimmerling, B. (1989). Boundaries and frontiers of the Israeli control system. In: B. Kimmerling (Ed.). *The Israeli State and Society: Boundaries and Frontiers*. Pp. 265-284. Albany: State University of New York press.
- Redfield, M. (2003). *The Politics of Aesthetics*. Stanford: Stanford University Press.
- Relf, E. (1976). *Place and Placenessness*. London: Pion.
- Shafir, G. (1993). Land, work and population in Zionist colonization: General and unique aspects. In: U. Ram (Ed.). Pp. 104-120. *The Israeli Society: Critical Aspects*. Tel- Aviv: Breirot.
- Sheffi, N. (2009). Shifting boundaries: The 1967 war in Israeli children's magazines. *The Journal of Israeli History*, 28(2), Pp. 137-154.

על המחברים

דן אוריין הוא פרופסור אמריטוס בחוג לאמנות התיאטרון באוניברסיטת תל-אביב וראש החוג ללימודי תיאטרון במכללה האקדמית גליל מערבי. מחקריו מתמקדים בסוציולוגיה של התיאטרון, תיאטרון ישראלי, דרמה חינוכית, ודרמה טלוויזיונית. בין ספריו: *The Arab in Israeli Drama and Theatre*, (1997), *The Judaic Nature of Israeli Theatre: A Search for Identity*, (2000). Editor with Maria Shevtsova, *The Sociology of Theatre*, (2002).

נטע אורן היא אורחת המכון לניתוח ופתרון סכסוכים באוניברסיטת ג'ורג' מייסון. היא בעלת דוקטוראט במדע המדינה מאוניברסיטת תל-אביב. מחקריה מתמקדים בפתרון סכסוכים, פסיכולוגיה פוליטית, תקשורת פוליטית, דעת קהל והסכסוך הישראלי-פלסטיני. יותר מעשרים מאמרים שלה פורסמו בכתבי עת אקדמיים, והיא הרצתה בכנסים רבים.

ירון אזרחי הוא פרופסור אמריטוס במחלקה למדע המדינה באוניברסיטה העברית בירושלים. בעברו היה חבר במכון לדמוקרטיה בירושלים, חבר המרכז ללימודים מתקדמים במדעי ההתנהגות באוניברסיטת סטנפורד, עמית במכון רוקפלר בבלאג'יו ופרופסור אורח באוניברסיטאות פנסילבניה, הרוורד, פרינסטון ודוק. הוא ייעץ לארגונים שונים כמו הבית הלבן, הארגון לשיתוף פעולה כלכלי ופיתוח (ה-OECD), האקדמיה הישראלית והאקדמיה האמריקאית למדעים. מחקריו מתמקדים בהשפעת המדע והטכנולוגיה המודרניים על משטרים דמוקרטיים וניהול החיים הציבוריים. הוא מתמחה גם במדיניות השוואתית, מדיניות מדעית ומדיניות תרבותית. בין כתביו מחקרים על הדמוקרטיה הישראלית ושותפות בניסיון של המכון לדמוקרטיה לנסח חוקה לישראל. בשנת 1997 זכה בפרס מהקרן היהודית הלאומית בארצות-הברית על ספרו *Rubber Bullets: Power and Conscience in Modern Israel* (1977) בין פרסומיו: *Imagined Democracies: Necessary Political Fiction*, (2012).

Israel Towards a Constitutional Democracy (With Mordechai Kremnitzer), (2001); *Of Technology, Pessimism and Postmodernism*, (Co-editor, with Everett Mendelsohn and Howard Siegal), (1994). *The Descent of Icarus: Science and the Transformation of Contemporary Democracy*, (1990).

יואל אליצור הוא פרופסור חבר במגמה לפסיכולוגיה חינוכית וקלינית של הילד, בית-הספר לחינוך, האוניברסיטה העברית בירושלים. הוא יו"ר מועצת הפסיכולוגים. בעברו ניהל את תחנות הקיבוצים לטיפול בילד ובמשפחה בחדרה וביואב ואת המרכז הארצי לפסיכולוגיה רפואית של תחנות הקיבוצים. הספר "מיסוד השיגעון: משפחות, טיפול וחברה", שכתב עם סלודור מנוחין (1992), תורגם לחמש שפות וזכה בפרס אסתר הר ליצירה מקורית בתחום הפסיכיאטריה החברתית Institutionalizing madness: Families, therapy and society (1989). הספר "תמונות חיים, סיפורם של מתמודדים" זכה בפרס בהט בשנת 2002. וספר בעריכתו, "כתם של עננה קלה: חיילים, צבא וחברה באינתיפאדה", ראה אור בשנת 2012.

מוחמד אמארה הוא פרופסור חבר במכללת בית ברל וראש החוג לאנגלית. הוא מתמחה בחינוך לשפות, בסוציולוגיית-מדיניות, מדיניות לשונית, זהויות קולקטיביות ובפיצול בין יהודים לערבים בישראל. בין ספריו שראו אור: *Politics and Sociolinguistics* (1999); *Language Education Policy: Reflexes: Palestinian Border Villages*, (1999); *Language Education Policy: The Arab Minority in Israel* (together with Abd Al-Rahman Mar'i) (2002); *Languages in Conflict: A Study of Linguistic Terms in the Arab-Israeli Conflict* (together with Abd Al-Rahman Mar'i, Dar-Al-Huda and Dar Al-Fiker) (2008), וספר בעריכתו: *Language and Identity in Israel*

דניאל בר-טל הוא פרופסור לחקר התפתחות הילד וחינוכו בקתדרה על שם ברנקו וייס לחקר התפתחות האדם בבית הספר לחינוך של אוניברסיטת תל-אביב. תחומי המחקר שלו נוגעים בפסיכולוגיה חברתית-פוליטית, והוא מתמחה בחקר אספקטים פסיכולוגיים של סכסוכים אתניים בלתי פתירים ותהליכי שלום, וגם בהתפתחות הבנה פוליטית בקרב ילדים ובחינוך לשלום. כתב וערך יותר מ-20 ספרים ופרסם יותר מ-200 מאמרים בכתבי עת מובילים ובפרקים בספרים. שימש נשיא של החברה הבינלאומית לפסיכולוגיה פוליטית, וזכה בפרסים בינלאומיים על עבודתו המדעית, ובכללם פרסים יוקרתיים של החברה הבינלאומית לפסיכולוגיה פוליטית: פרס על שם לסוול (Lasswell) על תרומתו המדעית המצטברת והמיוחדת לפסיכולוגיה הפוליטית, ופרס על שם סנפורד (Sanford) על יישום מעשי של עקרונות הפסיכולוגיה הפוליטית, ויצירת ידע נגיש שמשתמשים בו אנשי מעשה ביצירת השפעה חיובית על הפוליטיקה.

כמו כן זכה מטעם החברה לחקר הפסיכולוגיה של בעיות חברתיות (SPSSI בפרס אוטו קלינברג בשנים 1991 ו-2009 על מאמר מצטיין בתחום היחסים הבינלאומיים. בשנים 2000-2001 זכה בפרס גולדסטן בהולנד. ספר שכתב בשיתוף עם יונה טייכמן, "סטרייטיפים ודעות קדומות בקונפליקט", בהוצאת אוניברסיטת קמברידג', זכה בשנת 2006 בפרס אלכסנדר ג'ורג' של האגודה הבינלאומית לפסיכולוגיה פוליטית בקטגוריה של הספר הטוב ביותר בדיסציפלינה. בשנת 2006 זכה גם בפרס על עבודת מחקר מצטיירת בתחום סכסוכים ועשיית שלום מטעם החברה של לימודי שלום וצדק. ב-2007 פרסם ספר בעברית "לחיות עם הסכסוך: ניתוח פסיכולוגי-חברתי של החברה היהודית בישראל".

צ'רלס גרינבאום הוא פרופסור אמריטוס במחלקה לפסיכולוגיה חברתית באוניברסיטה העברית בירושלים. הוא למד וחקר באוניברסיטאות דיוק וטפט שבארצות-הברית. תחומי מחקריו הם בהתפתחות חברתית, ילדים בסיכון, זכויות הילד, הסתגלות ילדים, מדיניות חברתית כלפי ילדים ובעיקר מניעת חשיפה של ילדים לסיכונים. בשנת 1991 זכה בפרס המתנדב המצטיין של האגודה הישראלית לזכויות אזרח. בשנת 2007 היה מרצה אורח באוניברסיטת מינסוטה בתוכנית לחינוך והתפתחות בגיל הרך.

גדעון דורון היה פרופסור למדע המדינה באוניברסיטת תל-אביב. הוא היה נשיא האגודה הישראלית למדע המדינה. בעבר שימש כחבר מועצת הטלוויזיה והרדיו האזורי וכן כדירקטור בכמה ארגונים אקדמיים וציבוריים בישראל. פרופסור דורון התמחה בכלכלה פוליטית, מדיניות ציבורית, מתודות לבחירה חברתית והפוליטיקה הישראלית. הוא פרסם 17 ספרים ועוד עשרות מאמרים באנגלית ובעברית. הספר *Law and Politics in Israel*, בעריכתו ובעריכת אריה נאור ואסף מידני, ראה אור בהוצאת רותלדג' השנה.

מרסלו דסקל הוא פרופסור לפילוסופיה ובעבר דיקאן הפקולטה למדעי הרוח באוניברסיטת תל-אביב. היה חבר במוסד ללימודים מתקדמים בהולנד, במוסד ללימודים מתקדמים בירושלים ובמוסד ללימודים מתקדמים בלייפציג. כמו כן שימש כפרופסור באוניברסיטת לייפציג ובאוניברסיטת ליסבון. פרופסור דסקל הוא נשיא האגודה הישראלית הפילוסופית החדשה ונשיא האגודה הבין-לאומית ללימוד מחלוקות וחבר ההנהלה של הפרדציה הבין-לאומית של החברה הפילוסופית. תחומי המחקר שלו כוללים פרגמטיזם ופילוסופיה של השפה, אפיסטמולוגיה ופילוסופיה של המדע, מדע קוגניטיבי, פילוסופיה של התודעה, חקר מחלוקות והיסטוריה של הידע בהתמחות במודרניזם המוקדם. פרופסור דסקל כתב וערך יותר משלושים ספרים, מהם: *La Sémiologie de Leibniz* (1978); *Pragmatics and the Philosophy of Mind* (1983); *Language, Signs, and Thought* (1987); *Philosophy of Language*:

Handbook of Contemporary Research (1995-1996); *Negotiation and Power in Dialogic Interaction* (2001); *Interpretation and Understanding* (2003); *The Gust of the Wind: Humanities in a New-Old World* (2004); *Controversies and Subjectivity* (2005); *G. W. Leibniz: The Art of Controversies* (2006, 2008); *Traditions of Controversy* (2007); *Leibniz: What Kind of Rationalist?* (2008); *The Practice of Reason: Leibniz and his Controversies* (2010). פרופסור דסקל הוא המייסד והעורך של כתב-העת *Pragmatics & Cognition* ושל סדרות ספרים בשם: מה דע ומחלוקות. פרס מרסלו דסקל ניתן אחת לשלוש שנים על ידי החברה הברזילאית למדע קוגניטיבי למונוגרפיה הטובה ביותר. פרופסור דסקל זכה בפרס הומבולט (2002) ובפרס האגודה לטיעונים (Argumentation).

עירן הלפרין הוא מרצה בכיר וראש החוג לשעבר של התוכנית לפסיכולוגיה פוליטית בבית הספר על שם לאודר לממשל במרכז הבין-תחומי בהרצליה. מחקריו מתרכזים בתפקיד של רגשות בעיצוב דעת קהל כלפי שלום ושוויון חברתי מחד גיסא ומלחמה והפליה מאידך גיסא. הוא עורך שותף של כתב-העת "פסיכולוגיה פוליטית". מאמריו מהשנים האחרונות פורסמו ב: *Journal of Conflict Resolution*, *Journal of Peace Research*, *Journal of Social Issues and Political Psychology*

חנה הרצוג היא פרופסור לסוציולוגיה באוניברסיטת תל-אביב במחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה. ממקימות התוכנית ללימודי מגדר באוניברסיטה ועומדת בראשה. מנהלת שותפה של "שוות", המרכז לקידום נשים בזירה הציבורית במכון ון-ליר בירושלים. בשנים 1999-2001 הייתה נשיאת הארגון העולמי ללימודי ישראל. בשנים 2001-2005 ערכה את כתב-העת "סוציולוגיה ישראלית". מתמחה בסוציולוגיה פוליטית, סוציולוגיה של מגדר, אתניות, דת, וסוציולוגיה של דורות. פרסמה כתבים רבים שעיקרם מצב האישה. בהם "עדתיות פוליטית: דימוי מול מציאות" (1986); "נשים ריאליות: נשים בפוליטיקה המקומית בישראל" (1994); "מין, מגדר, פוליטיקה" (בשיתוף עם אחרות, 1999); (Gendering Politics – Women in Israel 1999). בשיתוף עם אן בראודה (Ann Braude) ערכה את הספר *Gendering Religion and Politics: Untangling Modernities* 2009

שיר חבר חוקר כלכלי במכון למידע אלטרנטיבי, מוסד פלסטיני-ישראלי הפועל בירושלים ובבית צחור. הוא חוקר את המשמעויות הכלכליות של הכיבוש, הסיוע העולמי לפלסטינים ולישראל, השפעת הכיבוש על הכלכלה הישראלית, ואת השפעות החרם על ישראל. ספר פרי עטו העוסק בכלכלת הכיבוש *Political Economy of Israel's Occupation: Repression Beyond Exploitation* נדפס בשנת 2010.

דן כספי הוא פרופסור ולשעבר ראש המחלקה לתקשורת באוניברסיטת בן-גוריון בנגב (2004–2009). נשיאה המייסד של האגודה הישראלית לתקשורת (1969–1996); מלא מספר מתפקידיו הציבוריים: חבר בוועדת השופטים בפרס ע"ש נחום סוקולוב (2005, 2007, 2009); חבר הוועד המנהל של רשות השידור (2000–2003); חבר במועצה המדעית של דו-השנתון "קשר", אוניברסיטת תל-אביב (2005); יועץ אקדמי, תיק תקשורת – לשבועון הטלוויזיה הלימודית לענייני תקשורת אלקטרונית, "תיק תקשורת" (1991–1993).

מספריו של פרופ' דן כספי באנגלית:

The Palestinian Arab In / Outsiders: Media and Conflict in Israel (2011), with Mustafa Kabha; *Media, Minorities, and Hybrid Identities: The Arab and Russian Communities in Israel* (2006); with Hanna Adoni and Akiba A. Cohen, *The In/Outsiders: The Mass Media in Israel* (1999); with Yehiel Limor, *Media Decentralization: The Case of Israel's Local Newspapers* (1986); coedited with Avraham Diskin and Emanuel Gutmann, *The Roots of Begin's Success: The 1981 Elections* (1984)

פרסומיו של פרופ' כספי בעברית היו לספרי יסוד בהוראת התקשורת בישראל, בהם "תקשורת המונים", כרך א, יחידות 1–7 (1993, 1995); "תמונות בראש: דעת קהל ודמוקרטיה" (2001); "דמוקרטיה ותקשורת בישראל" (1998) – הדפסות שנייה ושלישית. 1999 – הדפסה רביעית); "סליחה, תקלה: דעיכתה של רשות השידור" (2005); "סדר יום: תקשורת, חברה ופוליטיקה" (2011); "מעבר למראה: מפת התקשורת בישראל" (2012). משנת 2013 מפרסם פרופ' כספי בלוג בעיתון "הארץ", העוסק בביקורת על תקשורת, "דן בתקשורת" <http://blogs.haaretz.co.il/dancaspi/95/>

מוהנאד מוסטפה הוא דוקטורנט במחלקה למדע המדינה באוניברסיטת חיפה. הוא חוקר את החברה הערבית בישראל, האסלאם הפוליטי והדמוקרטיזציה. עבודת הדוקטורט שלו בוחנת את ההשפעה של התחזקות האסלאם הפוליטי על הדמוקרטיזציה בעולם הערבי הן בממד התיאורטי הן בממד המעשי. פרסם כמה ספרים ומאמרים בערבית, אנגלית ועברית על האסלאם הפוליטי ועל הערבים בישראל.

ראובן פדהצור הוא מרצה בכיר במדע המדינה באוניברסיטת תל-אביב ומנהל מרכז דניאל אברהם לדיאלוג אסטרטגי במכללת נתניה. כמו כן הוא פרשן צבאי בעיתון הארץ. היה מרצה אורח במרכז ללימודים אסטרטגיים באוניברסיטת MIT. מתמחה בחקר הגנה מפני טילים, לוחמה לא-קונבנציונלית, האסטרטגיה של צה"ל, ובסכסוך הישראלי-פלסטיני. בין ספריו: *Rearming Israel: Defense Procurement Through the 1990's* (1991, with Aharon Klieman); *The Arrow Project and Active*

Defense: Challenges and Questions (1993); *The Triumph of Embarrassment (Israel and the Territories, 1967-1969)* (1996); and edited *Ballistic Missiles in the Middle East, The Next Challenge* (2001).

נדיר צור הוא חוקר במרכז טרומן לחקר השלום באוניברסיטה העברית בירושלים וחוקר אורח במרכז חיים הרצוג ללימודי המזרח התיכון ודיפלומטיה באוניברסיטת בן-גוריון בבאר-שבע. תחומי המחקר העיקריים שלו הם בפסיכולוגיה פוליטית והם כוחנים את הכלים שמשמשים מנהיגים מסוגים שונים להשפיע בסוגיות ביטחוניות. ספרו *The Rhetoric of Israeli Leaders in Stress Situations* (2004) זכה בשנת 2005 בפרס האגודה הישראלית למדעי המדינה. ספרו *Disengaging from the strip* 2006 – *Ariel Sharon and Israel's Withdrawal from the Gaza Strip* – נדפס בשנת 2006.

אדי קאופמן הוא חוקר בכיר ומנהלו לשעבר של המרכז לפיתוח בין-לאומי וניהול סכסוכים באוניברסיטה של מרילנד. בעבר מילא תפקידים דומים במכון הרי ס' טרומן לקידום השלום באוניברסיטה העברית בירושלים. כיום הוא מלמד בחוג לממשל ופוליטיקה באוניברסיטת מרילנד, בתוכנית לממשל ודיפלומטיה במרכז הבינתחומי בהרצליה ובבית הספר הבין-לאומי באוניברסיטת חיפה. פרסומו הקרוב יותר לנושאי הספר הוא: זכויות האדם בפוליטיקה הבין-לאומית (2001); Co-editor with Shukri. B.; Abed and Robert. L. Rothstein, *Democracy, Peace and the Israeli-Palestinian Conflict*, (Boulder, Lynne Rienner Publishers, 1993). Among many relevant articles see "Introducing human rights into conflict resolution: the relevance for the Israeli-Palestinian peace process" (with Ibrahim Bisharat), *Journal of Human Rights*, (Vol. 1, No 1, March 2002), Pp. 71-92; "Bridging Conflict Transformation and Human Rights: Lessons from the Israeli/Palestinian Peace Process" (with Mohammed Abu Nimer), in J. Mertus and J.W. Helsing, (eds.), *Human Rights and Conflict*, (Washington DC, United States Institute for Peace Press, 2006), Pp. 277- 308.

דויד קרצמר הוא פרופסור אמריטוס לחוק בין-לאומי באוניברסיטה העברית בירושלים ופרופסור למשפט ועסקים במרכז האקדמי רמת גן. כיהן גם כפרופסור למשפט באוניברסיטת אלסטר, פרופסור-אורח באוניברסיטאות קולומביה, טפט, דרום-קליפורניה ובר-אילן. כמו כן היה חבר בתוכנית ללימודים מתקדמים בבית הספר למשפט באוניברסיטת ניו-יורק. בשנים 1995-2002 היה חבר בארגון לזכויות האדם של האו"ם. תחומי מחקריו העיקריים הם: חוקה, זכויות אדם, וחוקי מלחמה. בין ספריו: *Legal Status of the Arabs in Israel* (1990 and 2002); *The Occupation*

of Justice: The Supreme Court of Israel and the Occupied Territories (2002); *The Concept of Human Dignity in Human Rights Discourse* (2002, edited together with E. Klein).

דני רובינשטיין מלמד באוניברסיטת בן-גוריון באוניברסיטה העברית. עד 2008 היה חבר מערכת עיתון הארץ. הוא מומחה לעולם הערבי והחברה הפלסטינית וכתב שני ספרים: *The people of Nowhere*, (1991) *The mystery of Arafat*, (1995)

מעוז רוזנטל הוא מרצה אורח בבית הספר לאודר לממשל, דיפלומטיה ואסטרטגיה במרכז הבינתחומי בהרצליה. את הדוקטורט שלו סיים באוניברסיטת תל-אביב בשנת 2007, ומאז הוא פוסט-דוקטורט באוניברסיטה הפתוחה בישראל ומתמחה-אורח בבית הספר ללימודים אזוריים ובין-לאומיים באוניברסיטת ייל. הוא מתמחה בכלכלה פוליטית, במדיניות ציבורית השוואתית ובהחלטות ציבוריות.

יצחק שגל הוא פרופסור מן המניין בחוג לגיאוגרפיה וסביבת האדם באוניברסיטת תל-אביב. הוא חבר בהנהלה האקדמית של מכללת בית-ברל, ובעבר היה ראש החוג לגיאוגרפיה באוניברסיטת תל-אביב ובמכללת בית-ברל. כמו כן היה סגן נשיא ונשיא האגודה הגיאוגרפית הישראלית וסגן נשיא הארגון הגיאוגרפי העולמי בגיאוגרפיה עירונית. כיום הוא נציג האקדמיה הישראלית בהנהלת הארגון הגיאוגרפי העולמי. משמש כחבר מועצת מערכת של כמה כתבי-עת וארגונים אקדמיים בארץ ובעולם. מתמחה בגיאוגרפיה חברתית ותרבותית, ביזמות של מיעוטים ובהשפעת האידיאולוגיה הציונית על עיצוב הנוף בישראל. כתב יותר מעשרה ספרים ומונוגרפיות, מעל מאה מאמרים אקדמיים וערך חמישה ספרים בנושאי התמחותו.

מגל תמיר הוא דוקטורנט במחלקה למדע המדינה באוניברסיטת חיפה. הוא גם חוקר במרכז ללימודי ביטחון באוניברסיטת תל-אביב. עבודת הדוקטורט שלו בוחנת את התפקיד של יזמות בתנועות שלום בישראל ואת אסטרטגיות הפעולה שלהן באתגור האמונות של הציבור באשר לסכסוך הישראלי-פלסטיני. כמו כן הוא חוקר תנועות חברתיות, סטייה חברתית, אי-הפצה של חימוש גרעיני, שלום ופיוס.